Fernand Braudel

MADDİ UYGARLIK

Gündelik Hayatın Yapıları

Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

2. BASKI

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

Bütün bilimler gibi tarih de önce ele en kolay gelenlerle işe başlamıştır. İnsani değişmenin alanı ve bu alanı inceleyen, incelediği için de düzene sokan disiplin olan tarih, edebi bir tür olmaktan, bilimsel bir anlama çabası haline gelmeye kadar uzanan uzun soluklu macerası esnasında, değişim sürecinin derin nedenlerine ulaşabildiği ölçekte bilimsel bir içerik kazanmıştır. Aslında edebiyat da, bilim de bir düzenleme ve belki de bir senaryolaştırma faaliyetidir, ama bunları nihayette birbirinden ayıran temel nokta, malzeme karşısındaki özgürlükleridir. Malzemeye karşı özgürlük edebiyata, kölelik ise bilime götürmektedir.

İnsanı değişme süreci içinde hemen ele gelen, gözle görünür olan, olaysal veya siyasal tarih dediğimiz kesimdir. Bu alanda yer tutan tarihçi, nedenlere uzanma gibi gayretler içinde olsa da, sonuç olarak bir betimlemeden öteye pek fazla gidememektedir. Zaten edebi tür olarak tarihçiliğin ilk ürünleri olarak Batı'da kronik, Doğu'da da olay anlatıcılığı biçiminde ortaya çıkan ilk tarihçiliğin esas uğraş alanının siyasal tarih olması bunun en açık kanıtını oluşturmaktadır. Braudel'in sevdiği terimlerle söylersem, yüzey hareketlerinin görülmesinden ibaret olan bu tarihçilik, bu mesleğin tarih öncesidir. Ya dip dalgaları, yüzeyin hareketlenmesine neden olan ve o anda hemen görülmeyen daha derindeki nedenler?

İşte bilimsel tarih bu noktadan itibaren başlamakta ve çözümleme ne kadar bütünsel hale getiriliyorsa, varılan sonuçlar yanlış da olsa, bilimsel tarih kapılan açılmaya başlamaktadır. Başka terimlerle söylenmesi halinde, tarihsel süreç nihayette bileşik kaplar gibidir. Ne sektörel ne de mekânsal soyutlanmışlıklar söz konusu olabilir. O halde olaysal tarihin alanında yer alan her türlü kesit tarihçiliği kısmiliklerinden ötürü peşinen yanlış bir tabana oturmanın kaçınılmazlığıyla karşı karşıyadır. Aynı şekilde belli bir ulusun, yani kendi de tarihsel ve kategorik olan toplumsal bir kuruluşun işlevinde tarih yapmak da, sakat bir yaklaşım olacaktır. Bu açıdan kısmilik-ten bilimselliğe yaklaşıldığı ölçüde, tarihi anlama çabaları da geçerli bir tabana oturtulmuş olacaktır. Çünkü her kısmi tarih, nedenselliklerin aranmasına ve anlaşılmasına değil, icad edilmesine, a priori konulmasına yol açar. Başka bir ifadeyle, her kısmi tarih aksiyomatik olmak zorundadır ve kanıtlamaya ihtiyaç duymadığı bazı “apaçık gerçekler"den yola çıkar.

Oysa asıl anlaşılması, bağlantılarının kurulması ve kanıtlanması gerekenler bu apaçık gerçek sayılan aksiyomlardır. Aksiyomatik bir tarih anlayışı ne yazık ki bilimsel değil, dinsel olmak zorundadır.

Fernand Braudel ilk anıtsal eseri Akdeniz'den beri global tarihin peşinde koşmaktadır. Bu amacına ulaşmak için geliştirdiği, tarihi üç katlı olarak inşa etme yöntemi, bugün bu disiplinin ulaştığı en yetkin yöntem olarak kabul edilmektedir. Braudel Akdeniz’den daha büyük ve tutkulu olan Maddi Uygarlık adlı eserini de üç katlı olarak inşa etmiştir. Birinci cilt, insanların gündelik hayatlarına, yani en yavaş değişenin alanına; ikinci cilt veya kat, onun deyimiyle ekonomiye, yani mübadeleye, pazara ve nihayet sonuncu cilt/kat da en hızlı değişmekte olan kapitalizmin alanına ayrılmıştır.

Braudel'in ekonomi ile kapitalizmi birbirlerinden kesin sınırlarla ayırması Türk okuyucusunu şaşırtacak niteliktedir. Ama aynı okuyucu bu devasa eserin çok sayıdaki önerme ve çözümlemesi karşısında da benzeri şaşkınlıklara düşecektir. Çünkü ülkemizde, gerçeğin bir kerede ebediyete kadar geçerli olmak üzere bulunabileceği inancı hâlâ sürmektedir. Ve zaten zorlukla bazı şeylerin şöyle ucundan öğrenilebildiği bir ülkede, bilginin son derece zahmetle elde edildiğine inanıldığı bu ülkede, bir de son zamanlarda toplumun tümüne araz olan biriktirme ve edinme tutkusunun birleşmesi halinde, insanlarımız zorlukla, zahmetle elde ettikleri ve biriktirdikleri bilgi kırıntılarının birden bire hiçbir değerinin olmadığını gördüklerinde buna kesinlikle tahammül edemeyecekler ve tedavülden kalkmış paralarının hâlâ değerli olduğunu sonuna kadar savunacaklardır. Türkiye'nin entellektüel ortamının derin dramlarından birinin kökleri bu olgunun içindedir. Bu durumda, Braudel'in ülkemizde yerleşmiş sıradan ve çoğu zaman da desteksiz olan kanaatleri iskambil kartları gibi yere saçması önce şaşırtma, sonra da tepki doğuracaktır. İnsanlar alıştıktan gibi düşünmekten hoşlanırlar ve çoğu zaman sanıldığının tersine bilinmeyeni öğrenmekten korkarlar, çoğumuz için bilmek değil, alışılanı bilmek önemlidir. Ve alışılmamış ise bir dehşet alanıdır.

Braudel'in otuz yılını verdiği bu çalışma esas olarak bir iktisat tarihi olarak ortaya çıkmaktadır. Ama üstadın yaklaşımını bilenlerin bildiği üzere, iktisat onun gözünde diğer “bütün”lerden daha ayrıcalıklı bir yere sahip değildir; o halde bu kitap aynı zamanda kültür, toplum ve zihniyet tarihi de olmaktadır.

Ve zaten Braudel'in global tarih yaklaşımı için de bunlar ayrı ayrı değil de, kesişme terimleri içinde incelenmeleri gereken, insani tarihin oluşturucu kesimleridir.

Bu hacimde bir kitabı, ülkemizde önsözlerden esas beklenenin bu olmasına karşılık, kalın çizgileri itibariyle sunmak olanaksızdır. Her cümlenin, her önermenin, her alıntının, her akıl yürütmenin teker teker önem taşıdığı bu kitabı özetlemeye kalkışmak, onu yaralamaktan başka bir sonuç doğurmayacaktır. Bu kitap kendi kendinin yargıcıdır ve bu nedenle de ancak bütünü hakkında gene bütünü itibariyle bilgi verebilir. Bu eserin şurasında veya burasında yapılacak keşif gezileri, okuyucunun sadece yolunu kaybetmesine neden olur. Çünkü üstat geçmişe tuttuğu feneri karanlıklarda gezdirmemekte, her yeri birden aydınlatmaktadır. Bu durumda ancak bütünü görmek mümkündür. O zaman okuyucuyu zahmetli ve ağır bir iş beklemektedir.

Otuz yıllık bir çalışmanın ürünü olan ve Braudel'in dünya ölçeğindeki büyük ününün ona uluslararası tarihçiler cemaati içinde sağladığı inanılmaz destekle, tek bir kişinin başka koşullarda tek bir ömre sığdırmasının mümkün olamayacağı miktarda bir bilgi, kaynak, belge ve malzeme dağı olarak ortaya çıkan bu eseri okumak ve ondan da önemlisi özümlemek ve daha da zoru, oluşmuş düşünce ve kanaatleri değiştirebilmek için bizim insanlarımızın genelde alışık olmadıkları bir çaba, entellektüel faaliyet ve öğrenme heyecanı gerekmektedir.

Bu kadar hacimli bir eserin çevirisinin sorunlardan arınmış olması beklenemez. Bu sorunların başında Türkçenin modern toplum bilimleri alanında, uluslararası düzlemde meydana gelen değişme ve gelişmelere uyum sağlamanın, ne yazık ki iyice uzağında kalması gelmektedir. Batı dillerinde nüans, fark, hatta zıtlık belirleyen çok sayıda kelime ve kavramın Türkçede çoğu zaman yalnızca tek bir kelimeyle, o da yaklaşık olarak karşılanabilir olması, eserin aslındaki ifade ve anlam zenginliğini sınırlayıcı, devasa bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda ben, bu zenginlikten yararlanmanın Türk okuyucunun da hakkı olduğu inancıyla, mümkün olabilen bir kelime ve kavram serbestisi uygulamaya çalışarak, mümkün tüm nüansları vermeye çalıştım. Bunun yanı sıra, giderek hızlanan bir şekilde şekilci bir toplum haline gelmemiz süreci içinde, herkes durduğu

yere göre bazı kelime tercihleri yapmakta ve bu tavır içinde zarf öne çıkmakta, içerik, yani anlam ıskalanmaktadır. Ben bu tuzağa düşmedim, kafamın gerisindeki yegâne kaygı, anlam aktarımı oldu. Veya daha açık bir ifade ile, belli bir kelime tercihinin kimlik cüzdanı olarak kullanılmasının Türkçenin katli olmasına karşı çıktım.

Çeviri sorunları Türkiye'nin zihniyet ve kabuk değiştirme sürecinin “kaçınılsaydı iyi olurdu, ama kaçınmak da mümkün değildi" cinsinden yan ürünlerinden biridir. Bu yüzden ülkemizde zaten her konuda olduğu gibi, herkes kendini bu konularda da söz söylemeye ehil saydığı için, daha uzun bir süre sağırlar diyalogları sürdüreceğiz. Ancak bugünü düne taşıyarak tarih alanında çeviri yapılabileceğini sanan ve iddia edenleri (bu iddianın ne anlama geldiğinin pek farkında olmadan) uyarmak zorundayım. Bir örnek konuyu açık hale getirecektir. Fransızcası Pays Bas olan kelime, bugün belli bir devleti, bizim Hollanda dediğimiz ülkeyi ifade etmektedir. Ama bu aynı Pays Bas kelimesi, tarihte Ren, Escaut ve Meuse nehirleri arasında kalan ve çoğu yerde de deniz yüzeyinden daha alçak Kuzey Avrupa topraklarını ifade etmektedir. Tarihsel Pays Bas, bugün Fransa, Belçika, Almanya ve Hollanda arasında paylaşılmış durumdadır. Bu durumda, ortada henüz Hollanda diye bir devlet yokken (ilk Hollanda devleti 1648'de bağımsız olan Birleşik Eyaletler'dir, bölgeye Hollanda adı tıpkı İsviçre için de olduğu gibi, devleti oluşturan eyaletlerden birinin adından alınarak 1808'de verilecektir) ve üstelik bu devlet, bu bölgenin ancak belli bir kısmını kapsarken, tümünü belirtmek üzere Hollanda veya Birleşik Eyaletler'i ifade eden Felemenk demek açık bir yanlış olacaktır. Öte yandan, Braudel'in eseri okunduğu zaman Pays Bas ile kastedilen bölgenin tümünün bugünkü Belçika ve Fransa'nın Nord ili sınırları içinde kalan alan olduğu görülecektir. Ancak bunun böyle olması bana burayı Belçika kelimesiyle karşılama hakkını da vermemektedir. Çünkü Belçika terimi de sonradan çıkmıştır. Bu nedenlerle ben çeviride bu bölgeyi Alçak Ülkeler terimiyle karşıladım. Tabii ülkemiz entellektüel hayatı, büyük kesimi itibariyle kendi dar kalıplarından çıkarak dünyayı kucaklayacak bir düzeye gelemediği için, ezici çoğunluk böyle bir bölgeden haberdar bile değildir ve bazıları da yanlış bir çeviri karşısında olunduğunu düşünecek kadar güncellik-tarih diyalektiğini anlayamayacak bir konuma mahkûm olmuşlardır.

Çeviride Türkçenin yeteri kadar yoğrulmamışlığından ve entellektüel hayatımızın darlığından ve sığlığından kaynaklanan sorunlar yer adlarıyla sınırlı olsaydı, öpüp başımıza koymamız gerekirdi. Ama asıl sıkıntı, Batılı kavramların hemen tamamının Türkçe karşılıklarının oluşturulmamış olmasından kaynaklanmıştır. Ben bir dil devrimcisi veya dil oluşturucusu olmadığım için, Türkçede karşılığı oluşmamış, oturmamış veya henüz tartışmalı olan terimler konusunda kendi tekliflerimi getirerek ve bol parantez kullanarak garip bir kitap oluşturmak yerine, terimleri asıl halleriyle bırakmanın sakıncalı olmadığı yerlerde, böyle yapmaktan kaçınmadım. Örneğin anamalcılık demedim, derebeylik demedim; kapitalizm ve feodalite dedim. Çünkü bu daha doğruydu. Veya doğrusu buydu. Ötekini yapsaydım, Türkçeye hizmet etmemiş olmanın yanı sıra, bir de yanlış yapmanın zulünü taşımam gerekirdi. Böylece okuyucu Braudel'in anlatmak istediklerinin saptırılmadığı bir metne sahip oldu. Ama daha önce söylediğimi tekrarlıyorum, bu eserin okunması zaman, ondan daha fazla sebat gerektiriyor. Ve küçük bir uyarı, bu eser okuyucuda yetersizlik duygusu uyandırabilir; gerek benimsenen kapsamlı tarih anlayışından, gerek kullanılan kavramların zengin içeriğinden ve gerekse yığılan malzemeden ortaya çıkartılan sentezlerden. Bu durumda suçlu aranmamalı ve Braudel'in temsil ettiği tarihçilik zirvesiyle, bizim şu andaki konumumuz arasındaki farklar kimseye fatura edilmemelidir. Çünkü açık kapatılamazsa artmaya devam edecektir. Yitirilen bunca zamandan sonra, tarihe daha sağlıklı bakmanın fırsatını sunan bu eseri de Türk okuyucusuna tanıştırma gururunu taşımam, bana bu uyarının sorumluluğunu da veriyor.

Mehmet Ali Kılıçbay

Mart 1990

BRAUDEL’DEN HAREKETLE GÜNCELLİK OLARAK TARİH

Fernand Braudel'in üç ciltlik kitabının tümünü çok spesifik bir açıdan ele almak istiyorum.

Tarihi inşa etmek, şimdiki zamanı yorumlamaktır. Kabul gören tarihleri yeniden inşa etmek, çağdaş egemen teşhisleri yeniden değerlendirmeyi talep etmenin bir biçimidir. Fernand Braudel çağdaş insanın bütünsel

tarihini gözden geçirmek için harcadığı otuz yılını, çabucak tozlu çekmecelere kaldıracak parlak ve “entellektüel” bir Noel armağanı hazırlamakla geçirmemiştir. Bütün iyi tarihçiler gibi, o da keyfine göre fetva vermek istiyordu. Eğer bazen bunalımlı olarak gözüküyorsa, bunun nedeni birçok insanın ona şeref taçları sunmalarına rağmen, onu hiç anlamamalarıdır.

Braudel kendini geleceğin peygamberi olarak gördüğünden bunalmamaktadır. O bunun uzağındadır. O daha serinkanlı bir biçimde, kendini geçmişin araştırıcısı, belgelerde, mühürlerde, kitaplarda bir ışık arayan biri gibi sunmakta ve bu ışığı bulduğunda da, evin başka alaca karanlıklarına doğru ilerlemek üzere ışığı veren mumu kavramaktadır. Karanlıktan korkmamaktadır, en azından bu durum, onu birçok meslektaşından farklılaştırmaktadır.

Bu eserin esas noktasını kavramak için başlığını okumak gerekir: Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm. Bize eserin üçlü yapısından, kendinin de söylediği gibi, toplumsal hayat evindeki üç kattan, birbirlerini aynı anda hem destekleyen hem batıran hem güçlendiren hem de zıtlaşan üç ekonomik eğilimden söz etmektedir. Farklı yönetim iplerini ayıklamak, basınç düğümlerini çözmek, temel ve sürekli çatışmaları keşfetmek, işte Braudel'in kendine yüklediği ince görev budur.

Braudel'in şeması görünüşte çok basittir. Ekonomik hayatın, insanların maddi hayatlarının (genel olarak mı? Sadece modern dünyada mı? En azından modern dünyada) ömürlerini sürdürdükleri veya biçimlendirdikleri üç bölge veya üç kat/düzey bulunmaktadır. İlk önce “ekonomi-dışı'nın zemin katı" veya birinci cildin başlığında dediği gibi (çünkü her cilt bu “katlar"dan birine tahsis edilmiştir), “Gündeliğin yapıları" bulunmaktadır. Yani insanların üretilenleri nasıl kullanıp tükettikleri. Bir anlamda burası, bugünlerde “toplumsal tarih” adı verilen şeyin gerçek özel alanını meydana getirmektedir (ve bu da zaten Ekonomik ve Toplumsal Tarih Yıllıklarının (Armies) biraradalığını meşrulaştıran şeydir).

Bu gündeliğin yapılarının üstünde, muhtemelen tüketilecek olan malların dolaştığı pazardaki “mübadele oyunları" yer almaktadır.

“(Pazar) ilkel olsa dahi, arz ve talebin seçtikleri yer, başkasına başvurulan yerdir; eğer pazar olmasaydı, kelimenin olağan anlamında ekonomi olmaz, yalnızca kendine yeterlik veya ekonomi-dışı'na hapsolmuş bir hayat olurdu. Pazar bir kurtuluş, bir açılış, başka bir dünyaya giriştir. Pazar suyun yüzeyine ulaşmaktır (II, 12).

Braudel'e göre, çıkartılan bütün engellere rağmen, pazarın varlığını sürdürmesi modern dünyanın harikalarından biridir. Ve pazar her şeye rağmen, özgürleştirici bir güç olarak kalmaya devam etmektedir.

Üstüne basarak söylüyorum: her şeye rağmen Braudel özgürleştirci-karşıtı gücün nereden geldiğini açık bir şekilde söylemektedir. Bu onun “pazar-karşıtı bölgesi” olarak tanımlayıp, “kapitalizm" adını verdiği ve anahtar mekanizmasının da tekeller olduğu, üçüncü katından gelmektedir. “Başlangıç olarak tekeller kendilerini fuarların yanı sıra inşa etmektedirler. Bu fuarlarda kendilerini ‘para avansları ve ilkel_kredi oyunları sayesinde pazar fiyatlarının dışına yerleştirmeyi başarabilen' mikro kapitalistler bulunmaktadır” (11,354). Bu mütevazi başlangıçlardan hareketle kapitalistlere, toptancılara, bankacılara ve borsacılara ulaşılmaktadır.

Gerçek ekonomisi yani Pazar ekonomisi, kapitalizmin bizatihi zıddıdır.

“Ekonomi... herkesin ortak deneyle eğitilmiş olarak, önceden mübadele sürecinin nasıl cereyan edeceğini bilebileceği saydamlık ve düzenlilik dünyasıdır... Büyük kapitalist oyunları tasnif dışının, alışılmamışın dışında; veya aylar hatta yıllarla ölçüden uzak bağlantıların içinde yer almaktadırlar” (II, 403).

Bir yandan “saydamlık”, öte yandan “spekülasyon”. Kimse Braudel'in gönlünün hangi yana yöneldiğinden kuşku duyamaz: birincisinden yana, İkincisine karşı. Fakat bu arada, 15. ilâ 18. yüzyıllar arasında “dünyanın zamanı”nın çehresini verenin ekonomi değil de, kapitalizm olduğunu iyi bilmektedir. Demek ki, gerçek bir tarihsel açıklamanın birincil elektrik teli kapitalizm olacaktır, ama bu arada diğer iki büyük gücün gerçekliklerini, yani gündeliğin taleplerini ve özellikle de insanların “yüzeye ulaşmak” için bir pazar arama konusundaki öncelikli eğilimlerini unutmaksızın.

Şemanın görünüşte basit olduğunu söylemiştim. Zengin ve bazen de yoğun, ama çoğunlukla aniden ufuk açıcı olan delillendirmenin karmaşıklıklarını

ve inceliklerini burada tekrarlayacak değilim. Bunun lezzetine kendi hesabına ve kendi zevkine göre varmak, okuyucuya aittir (çünkü bu eserde seyahat etmek için yeteri kadar zaman ve enerji gerekmektedir). Ben daha çok, Braudel'in zaten kendinin de açığa çıkardığı bazı soru işaretlerine yönelmek istiyorum.

Belki şimdiye değin maddi hayatın kartlarını Braudel'in tasvir ettiği biçimiyle sunmam sırasında, üretimin hiç söz konusu edilmediğinin farkına varılmıştır. Bu cephedeki bir deliktir. Kapitalist sistemin savunucularına göre, üretim en büyük meşrulaştırıcıdır. Onların söylediklerine göre, tarihte üretimin böylesine serpilmesi, insan verimliliğinin böylesine artışı asla görülmemiştir. Pasta hiçbir zaman böyle iştah açıcı olmamıştır. Ve sistemin büyük artışlarına, Marksistlere göre kapitalizm diğer "üretim tarzları"ndan özellikle üretim küresinde farklılaşmaktadır. İşçi sınıfının sömürülmesine, artık değerin burjuvazi lehine sahiplenilmesine izin veren bağlantılar atelyedeki (veya daha kesin olarak, fabrikadaki) üretim ilişkileri içinde dokunmaktadırlar.

Braudel kuşkusuz, üretimin ve özellikle de endüstriyel denilen üretimin ve aynı zamanda başkalarının buna atfettikleri önemin bilincindedir. Fakat o bu faaliyete, verimlilik veya_kâr açısından yaklaşmak istemiştir. Ve işte bir ilk soru işareti burada şekillenmektedir: Bu sektör her zaman bu kadar önemli olmuş mudur? Örneğin tamamen Avrupa mübadele zincirinin halkaları arasına katılmış bir ürün olan şekerden söz ederken, "15. yüzyıldan itibaren Venediklilerin elindeki Kıbns şekerinin veya 17. ve 18. yüzyıla kadar Antil şekeri Hollandalı, İngiliz ve Fransızlar arasında paylaşıldığında, birbirini izleyen aşamalarında şeker üretimi'nin asla büyük kâr kesimi olmadığı"nı fark etmektedir (II, 164). Fakat kapitalizm "yatırım ve yüksek sermaye verimliliği alanı" olduğu için (II, 200) Braudel bundan şu mantıksal sonucu çıkartma noktasına ulaşmıştır: "Kârın çok yüksek voltajlara ulaştığı yerlerde ve dün olduğu gibi bu- gün de, sadece burada kapitalizm vardır. 18. yüzyılda Avrupa'da hemen her yerde ticarî büyük kârın endüstriyel ve "tarımsal büyük kâra nazaran çok yüksek olduğu kesindir"(II, 378).

Demek ki, endüstriyel denilen devrim sırasında meydana gelen, bazı nedenlerden ötürü, endüstriyel üretimin daha rantabl hale gelmiş olmasıdır.

Her halükârda eskisinin olduğundan daha fazla büyük kâr olanakları tanımakta; ve dolayısıyla kapitalistlerin yoğun ilgisini celbetmektedir. Olayları bu şekilde görmek, bize söylendiği üzere, onu biraz farklı bir paradigmanın karşısına koymaktadır. Artık birbirlerinin yerine geçen bir kapitalizm biçimi veya kapitalistler söz konusu değildir. Daha çok, kapitalistler başka yerlerde de aynı tekelleri, aynı pazar-karşıtlarını yaratmak için mübadele veya büyük toptancılığa nazaran daha kârlı buldukları bir alana doğru, yatırım yerlerini hemen değiştirmektedirler. "Endüstri devrimi"ni serbest teşebbüsün tahta çıkışı olarak gömenin uzağında kalınca, demek ki onu tekel ve spekülasyonun üreticiler arasına ulaşması olarak görmek mümkündür. 1800'den itibaren, Braudel'in kitabı sona erdiğinde, üretimin pazar bölgesinden sökülerek pazar-karşıtı alana taşındığı dönem başlamaktadır. Üretim araçlarının merkezileşmesini anlamanın bir başka biçimi; devlet teşebbüsleri bir girişimin mantıki genişlemesinin sonucu olarak bu alanda yuvalarını bulmaktadırlar.

Kapitalist enerjilerin endüstriyel üretim aktarımı böylece konulunca, ne bir üretim tarzı tanımlaması ne sürecin geriye döndürülmez nihai aşaması gibi ortaya çıkmakta; tersine, bu aşama birikimin en çoklaştırılmasının fonksiyonunda tercih edilmiş bir alternatif safha (bir raslantı?), eğer koşullar değişseydi çabucak terk edilecek bir tercih olarak ortaya çıkmaktadır. Önceki aşamalara inanmanın gereği artık yoktur; bütün bu köşe dönmeler aslında kâr arayışına yönelik sürekli gel-gitlerden ibarettirler.

Bu bizi güncelliğe getirmektedir. Bu süreç sona ermiş midir. Ben kendi hesabıma bundan çok kuşkuluyum. Fakat, acaba bu hiçbir şey değişmedi demek midir? Bundan da kuşkuluyum. Sistemin gerçek karmaşıklık ve çelişkilerinin açıklanmasının kapitalist ekonomi dünyanın birbirlerini izleyen aşamalarını şeyleştirerek yapılamayacağının, ne de bu eski araçları kullanarak bugün içinde bulunduğumuz sistemin dışındaki yapısal geçişi anlayabilmek için iç evrimi kavrama noktasına ulaşamayacağımızı fark etmek gerekmektedir.

Braudel'in bize sunduğu birinci büyük hizmet, bizi pazardaki kapitalist ilişkiler üzerinde yeniden düşünmeye itmesidir. Kapitalizmi pazar-karşıtı (ve buna bağlı olarak bütün kapitalist ideolojiyi, en yırtıcı karşıtlarının bile

sıklıkla ortak oldukları, muazzam bir mistifikasyon) olarak görme konusunda Braudel ilk değildir, fakat o bize bunu bütün tarihselliği içinde göstermektedir ki, bu da bu delillendirmeyi özellikle ikna edici hale getirmektedir.

Braudel burada durmamaktadır. Kapitalizm bırakın pazarın lehine olmayı, yalnızca aleyhine işlemekle bile kalmamaktadır. Ayrıca, kapitalizm işbölümüne karşı garip bir şekilde mütereddit olarak gözükmektedir. İşte, hepimizi şoke edecek bir konuşma tarzı. Adam Smith kitabının bütününü, kapitalizmin giderek daha geniş hale gelen bir işbölümü tabanı üzerinde meydana geldiği fikri üzerinde temellendirmemiş midir? Karl Marx, Adam Smith'in eğer yanlış yola girdiyse, bunun nedeninin onun özellikle ve sadece atelye düzeyindeki teknik adı verilen işbölümünü görmesinden kaynaklandığını, oysa gerçek işbölümünün ekonomi ölçeğinde toplumsal olduğunu ilân etmemiş midir?

Yaşlı ukalâ Braudel, bütün bunların karşısında biraz kuşkulu kalmaktadır:

“Uzmanlaşma, işbölümü burada (Batının her yerinde ve bütün dönemlerde) olağan olarak aşağıdan yukarı doğru işlemektedir. Görevlerin farklılaştırılması ve işlevlerin parçalanmasına değer modernleştirme ilk önce ekonominin tabanında tezahür etmiştir. Mübadeledeki bütün atılımlar dükkânların artan uzmanlaşmalarım ve ticaretin çok sayıdaki yardımcılarının arasında özel mesleklerin doğuşunu belirlemişlerdir.

Buraya kadar hiçbir sapkınlık yok, ama Braudel son sözü söylemekten kendini alakoymayı bilememektedir: “Fakat toptancıya gelince, onun ancak çok nadiren uzmanlaşarak, kuralı izlemesi ilginç değil midir? Servet yapan dükkâncı bile toptancı haline dönüşerek uzmanlaşmadan hemen uzmanlaşmamaya geçmektedir” (II, 334).

Gerçeği söylemek gerekirse, bu çok ilginçtir. Bugün de çok uluslu şirketlerin kuralı izlemeyerek, ancak nadiren uzmanlaştıklarını görmek ilginç değil midir? Hatta servet yapan ulusal şirket de hemen uzmanlaşmadan uzmanlaşmamaya geçerek holding haline gelmektedir. Braudel cüretini ileri götürmektedir.

“Kuşkusuz 19. yüzyılda, seyirlik bir şekilde muazzam endüstriyel yenilik alanına daldığında, kapitalizm uzmanlaşıyora benzemiştir; ve genel tarih

endüstriyi, kapitalizme nihayet 'hakiki' çehresini veren en son nokta olarak sunma eğilimindedir. Bu o kadar kesin midir? Bana öyle geliyor ki, makineleşmenin ilk boom'undan sonra çok yüksek kapitalizm eklektizme, sanki bu egemen noktalarda bulunmanın karakteristik avantajı tam da Jacques Coeur'ün zamanında olduğu gibi, bugün de (Ah Bay Braudel gerçekten çok ileri gidiyorsunuz!) tek bir tercih içine hapsolmak olan bir cins bölünmezliğe geri dönmüştür; bu geri dönüşle kapitalizm yüce bir şekilde uyum sağlamayı, yani uzmanlaşmamayı yeğlemiştir” (11, 335).

Kuşkusuz bunlar cüretli sözlerdir, ama daha da ileri gitmek gerekmez mi? Uzmanlaşmaya doğru olan eğilim (ama sürekli olarak zorluk çıkartan kapitalistlerin eklektizmine rağmen) oyunu bozmakta değil midir ve dünya kapitalist sistemini bozmakta değil midir? Çünkü “egemen noktalar”ın peşinde olan çok sayıdaki rekabetçi tekel, insanların asırlık “yüze çıkmak” eğilimlerini kullanmak, pazarı yeniden yaratmak ve uzmanlaşmak zorundadır. Büyükler güçlüdür; ne mutlu ki iktidarları tam değildir. Hayatın tek bir katı yoktur. Hayat hâlâ üç katlıdır. Ve Braudel bunu iyi bilmektedir: “Kısaca söylemek gerekirse, kendi altında yer alan hakiki olmayan kapitalizmle çelişki halinde olan kapitalizmin canlı bir diyalektiği vardır” (II, 546).

Bu diyalektikte devlet hakem mi yoksa katılımcı mıdır? Bu alışılmış konu hakkında Braudel'in de söyleyecek sözü bulunmaktadır. Özellikle liberal denilen ekonomilere sahip devletlere bakalım. Braudel bize açıkça karanlık bir dönemi nakletmektedir. Büyük borçlarda uzmanlaşmış bir Amsterdam firması olan Hope'lar 1784'te, lüks dokumaların boyanmasında kullanılan Yeni İspanya kırmız böceği üzerinde bir spekülasyona girişmiştir. Öngörülen teknik en eskisi, en eminidir: aynı anda dünyada var olan stokun büyük kısmını düşük fiyattan alarak, fiyatları yükseltmek ve yeniden satmaktır. Kırmız böceği muhafaza edilebildiğinden, hurda tehlikesi yoktur, hatta operasyon sırasında belli bir sürenin geçmesi gerekse bile. Proje araç hataları yüzünden başarıya ulaşamamıştır.

Braudel bu öyküyü büyük kapitalistlerin tipik bir savunusunu, (Hollanda ve Belçika'nın bazı eyaletlerini bir araya getiren) Birleşik Eyaletler'in parlak döneminin devlerinden biri olan Trip firmasının tarihçisi Peter Klein'ın tezini tartışmak üzere kullanmaktadır ve Braudel, Klein aracılığıyla

Schumpeter'i hedeflemekledir. Gerçekten de, Klein Trip'lerin tekellerini ekonomik gelişmenin koşulu ve rizikolara karşı akıllıca bir sigorta olarak meşrulaştırmaktadır; bu durum pazarın genişlemesini ve teknolojik iyileşmeyi sağlayacaktır.

Bu tezi kabul etmek için (Braudel söylüyor), başından itibaren girişimcinin sadece onda olan erdemlere sahip olduğu konusunda ikna olmak gerekir. Fakat ekonomik gelişme, teşebbüs zihniyeti ve teknik iyileşme her zaman yukarıdan mı gelir? Hope'ların kesin örneğinde, bunlar kırmız böceğinin tekelinin peşindeyken acaba hangi güvenliği aramaktaydılar? Hangi tekniği iyileştiriyorlardı? Genel çıkara nasıl hizmet ediyorlardı?

Buraya kadar, Braudel sadece ekonomik dünyanın “büyükleri”nin saik ve açıklamaları hakkındaki oldukça yaygın kuşkuları ilân etmektedir:

“P. W. Klein aslında Amsterdam’ın konumunun bütününün bizatihi bir tekel olduğunun ve bu tekelin bir güvenlik arayışı olmayıp, egemenlik peşinde olmak olduğunu fiilen görmemektedir” (11, 372). Eğer bu 17. yüzyılın ortalarındaki Amsterdam için doğruysa, bu mantık 19. yüzyılın ortasındaki Büyük Britanya'ya ve 20. yüzyılın ortasında Birleşik Amerika'ya da aynı şekilde uygulanır. Hiçbir tekel, serbest ticaret, liberalizme ve dünya kapitalizminin derinleştirilmesine uygun hegemonik bir devletinki kadar büyük ve etkin değildir. Tekel yasallaşmak ihtiyacında değildir. Hatta bunun tersi bile söylenebilir. Tekellerin hukukileşmesi ancak ve yalnızca fiili tekellerin yokluğu halinde meydana gelir. Devletin rolü gizlidir; dışta olduğu gibi, içte de ancak gerektiğinde, müdahale etmek üzere hazır durmaktadır.

Bunlar bizi güncellikle cayır cayır yanan bir konuya ulaştırmaktadırlar: kapitalist ekonomi-dünya ve dünya ölçeğinde, onun içinde tezahür eden eşitsizlikler. Bu eşitsizlikler, başlangıcından itibaren sistemin tamamlayıcı bir parçasını meydana getireceklerdir.

“Dünya ölçeğinde (veya bir ekonomi-dünya ölçeğinde) işbölümü eşit ortaklar arasında müzakere edilerek alınmış ve her an gözden geçirilebilir bir anlaşma değildir. Bu işbölümü, birbirlerini belirleyen bir bağımlılık zincirinin halkaları olarak tedricen yerleşmiştir. Dünya eşitsizliğinin yaratıcısı olarak eşitsiz mübadele ve bunun mütekabili olarak da inatçı bir

şekilde mübadele yaratıcısı olarak dünya eşitsizliği, eski gerçeklerdir” (111, 36).

Fakat bu eşitsizlikleri, olaylar olarak değil de, süreçler olarak görmek gerekmektedir. Braudel, bize Fransa ve onun Büyük Britanya'ya nazaran ünlü ekonomik “gecikme”sinin örneğini vermektedir. 19. yüzyıl boyunca aşikâr olan bu gecikmeyi Fransız devrimini ve Napoleon savaşlarının birbirlerine eklenen etkilerine mi bağlanmak gerekmektedir? Peki, daha önceden kaybedilmiş şanslar ne olacak? 1762'de Kanada'nın kaybıyla "veya 1722'de Law başarısızlığıyla veyahut da 1713’te İspanyol Amerika'sı gümüşüne serbest girişin sona ermesiyle mi?

“Kıssadan hisse: Asla tek bir kerede kaybedilmez. Aynı şekilde tek bir kerede kazanılmaz. Başarı belli bir dönemin sunduğu şansların birbirlerine yapışmalarına, tekrarlarla, birikimlere bağımlıdır. İktidar da para gibi birikir. Geçmişin her zaman söyleyecek sözü vardır. Dünyanın eşitsizliği, meydana gelişleri çok yavaş olan, silinmeleri de çok yavaş olacak olan yapısal gerçeklere bağlıdır” (111, 38).

Ne kadar da doğru! Ve adına sosyalist denilen çağdaş ülkelerin “revizyonizmleri”ni de ne kadar güzel aydınlatmakta! Boyunduruktan kurtulmak o kadar da kolay değildir. Tabii ki, özgürlük talep edilmektedir, ama karşı-iktidar biriktirilerek dünya hiyerarşilerinin alt-üst edilmesi gerekmektedir. Bu yapılabilir, ama bir günlük bir iş değildir.

Böylesine bir okumanın kritik anma ulaşılmış olunmaktadır. Kim yapıdan bahsederse, yavaşlıktan söz etmiş olmaktadır, ama ne hareketsizlikten ne tedricilikten bahsetmiş değildir. Yapılar sınırlılıklarından ötür çatırdarlar. Çatırtıları duymak önceleri zordur; daha sonra dönüşü olmayan nokta gelir, ancak yapı var olmaya devam eder; ve bir gün, dönüşü olmayan noktadan çok sonraları, yapı çöker. Bu bir benzetmedir, fakat belli bir tarih bilgisinden beslenen bir benzetme.

Kanaatime göre, Braudel'in kapitalist sistemin çatırdamasını dönüşü olmayan noktayı aştığı konusunda benimle hemfikir olduğundan emin değilim. Kapitalistler birikimlerinin anahtar mekanizması olan tekellere sadık kalmaya devam ederek mezarlarını kazmaktadırlar. Bunun nedeni, onların hiçbir zaman “Smithgil” siyaset izlemekten kuşku duymamış

olmaları ve burada tuzağa düşmeleridir. Bir Ronald Reagan'ın ileriye yönelik tavırlarına bakmak, bundan emin olmak için yeterlidir. Ama, Allahım bu iş ne kadar da sürüncemede kaldı! Bu olayda daha net görebilmek için 19. yüzyıldan galip çıkan Britanyalıların bütün tarih yazınlarından, görüşümüzü yanıltan bu tarih yazınından kurtulmamız gerekmektedir: Tarihsel sistemimizin, kapitalist ekonomi-dünyanın mekânsal-zamansal sınırları, bu sistemin yapıları, bağrındaki (çelişkili) eğilimler. İşte bu nedenlerden ötürü Braudel'in bu kitabı sürekli ve düşünceli bir okuma zahmetine değmektedir. Bu kitap bizi bu tarihyazınsal gerçekler karşısında tereddüte sürüklemektedir; demek ki, davranmayı düşünen ve düşünerek kavrananlar için bu araçtır.

Immanuel Wallerstein

GİRİŞ

Lucien Febvre, kurmuş olduğu Dünyanın Kaderleri dizisinde yer almak üzere, 1952'de, elinizdeki bu eseri yazma işini bana verdiğinde, hiç kuşkusuz hangi bitimsiz bir maceranın içine atıldığımı hayal bile edememiştim. İlke olarak, yalnızca endüstri- öncesi Avrupa'nın iktisat tarihine ilişkin çalışmaların basit bir derlemesi söz konusuydu. Araştırmalar ilerledikçe, XV. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki döneme ilişkin, ekonomik denilen doğrudan gerçeklerin gözlenmesi sonucu altüst olduğumu itiraf ediyorum. Çok basit bir nedenden ötürü; bunlar, gerek aşırı sayıda kanıtlarla bezeli Werner Sombart'ın (1902), gerek Josef Kulischer'in (1928) geleneksel ve klasik şemalarıyla da; gerekse de ekonomiyi homojen bir gerçeklik olarak gördüklerinden ötürü çerçevelerinden bu şemayı çıkartmanın mümkün olduğu ve bu durumda, sayının dışında her şeyin anlaşılmaz hale gelmesinden ötürü ölçmenin mümkün, hatta zorunlu olduğu, iktisatçıların şemalarıyla da iyi bir uyum sağlamamaktaydı. Endüstri-öncesi Avrupa'nın gelişmesi (dünyanın geri kalanının, sanki hiç yokmuş gibi dışarıda bırakılarak ele alınmasıyla), onun insanların tarihini ikiye bölen endüstri devri- minin ortaya çıkmasına kadar, pazar, işletme, kapitalist yatırım rasyonelliklerine giderek artan bir şekilde girmesi olacaktır.

Fiili durumda, XIX. yüzyıldan önceki gözlenebilir gerçeklik çok daha karmaşık idi. Tabii ki bu evrimi, daha doğrusu birbirleriyle çarpışan,

birbirlerine omuz veren, aynı zamanda birbirlerine ters düşen evrimleri izlemek mümkündür. Bu da tek bir ekonomi değil de, ekonomiler anlamına olduğunu kabul etmek anlamına gelmektedir. Diğerlerine öncelikle tercih edilerek tasvir edileni pazar ekonomisi denilenidir; bundan kırsal faaliyetlere, dükkanlara, atelyelere, mağazalara, borsalara, bankalara, fuarlara ve tabii ki pazarlara bağlı olan üretim ve değişim mekanizmalarını anlayınız. İktisat biliminin kurucu söylemi işte bu açık, hatta “saydam” gerçeklikler ve onları harekete geçiren kavranılması kolay süreçler hakkında olmak üzere başlamıştır. Böylece iktisat bilimi, yola çıktığı andan itibaren kendini, diğerlerini dışta bırakan ayrıcalıklı bir seyirin içine hapsetmiştir.

Oysa yeterli bir tarihsel belgelemenin yokluğundan ötürü, çoğu zaman gözlenmesi güç olan bir donukluk alanı, pazarın üstüne yayılmaktadır; bu her yerde rastlanılan ve hacmi basit bir ifadeyle bile muazzam olan, temeldeki basit faaliyettir. Zeminde yer alan bu kalın alanı ben, daha iyisi olmadığından maddi hayat veya maddi uygarlık olarak adlandırdım. İfadenin ikircikliliği aşikârdır. Fakat eğer benim bakış biçimim, bazı iktisatçıların bugün için sahip olduklarına benzeyen bir şekilde, geçmiş için de paylaşılacak olursa, bir gün veya bir başkasında bu ekonomi-altı'nı, ekonomik faaliyetin biçimsel olmayan bu diğer yarısını, yani çok kısa bir çap içindeki kendine yeterliğin, ürünlerin ve hizmetlerin takasının alanını işaret etmek üzere daha uygun bir etiket bulunacağını hayal ediyorum.

Öte yandan, pazarların geniş yüzeyinin artık altında değil de, üstünde, faal toplumsal hiyerarşiler yükselmiştir: bunlar değişimi kendi çıkarlarına olmak üzere bozmakta, kurulu düzeni şaşalamaktadırlar; isteyerek ve hatta bilhassa istemeyerek kuraldışılıklar, “karışılıklıklar” yaratmakta ve işlerini çok özel yollardan yürütmektedirler. Bu yukarı katta, XVIII. yüzyılda Amsterdamlı veya XVI. yüzyılda Cenovalı birkaç büyük tüccar, Avrupa, hatta dünya ekonomisinin koskoca sektörlerinin tamamını, uzaktan altüst edebilmektedirler. Böylece, ayrıcalıklı aktörlerin gruplan, sıradan insanların bilmedikleri mecraların ve hesapların içine girmişlerdir. Örneğin uzak mesafe ticaretine ve karmaşık kredi oyunlarına bağlı olan kambiyo, en fazlasından birkaç ayrıcalıklıya açık olan ince bir sanattır. Pazar ekonomisinin berraklıklarının üzerinde, onun bir cins üst sınırı olan bu ikinci donukluk alanı, ileride görüleceği üzere, benim açımdan kapitalizmin

en mükemmel alanını temsil etmektedir. Bu alan olmaksızın kapitalizm düşünülemez niteliktedir, orada barınmakta, orada serpilmektedir.

Gözlem unsurlarının âdeta kendiliklerinden sınıflanmalarıyla karşımızda yavaş yavaş taslağı ortaya çıkan bu şema, bu üç bölümlülük, hiç kuşkusuz okuyucularımın bu eserde en tartışmalı olarak bulacakları noktadır. Bu piyasa ekonomisi ile kapitalizmi, fazlasıyla net bir şekilde birbirlerinden ayırmak, hatta her noktası itibariyle birbirleriyle zıtlaştırmak değil midir? Ben bile, işe başlarken bu bakış biçimini tereddütsüz bir şekilde kabul edemedim. Daha sonra pazar ekonomisinin XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar, hatta daha erkenden, zorlayıcı bir düzen olduğunu ve tüm zorlayıcı düzenler gibi (toplumsal, siyasal ve kültürel) hem yukarıda hem de aşağıda muhalefetler, karşı iktidarlar getirdiğini kabul etme noktasına vardım.

Bakış açım içinde, yüreğime gerçekten su serpen, bizatihi bu parmaklığın içinde, şimdiki toplumların eklemleşmelerini oldukça çabuk ve oldukça açık bir şekilde fark etmem oldu. Pazar ekonomisi bugünün toplumlarında da, istatistiklerimizin denetledikleri değişim kitlesini hâlâ yönetmektedir. Fakat ayırıcı işareti olan rekabet, şimdinin ekonomisine egemen olmanın uzağındadır -kim bunu inkâr edebilir ki?-. Tıpkı dün olduğu gibi bugün de bir istisna kapitalizminin, hep çokuluslu olmayı sürdüren, büyük Hind kumpanyalarının ve eskiden var olup, ilkeleri itibariyle bugünün tekellerinin benzeri olan, hukuken veya fiilen ortaya çıkmış her boydan tekellerin akrabası olan, bana göre hakiki kapitalizmin barındığı ayrı bir evren var olmaktadır. Fugger ve Welser firmalarının, Avrupa'nın tümüyle ilgilendiklerinden ve aynı zamanda hem Hindistan'da hem de İspanyol Amerikasında temsilcilere sahip olduklarından ötürü, bugün denileceği gibi, uluslarüstü olduklarını savunma hakkı yok mudili? Jacques Coeur'ün işleri, o tarihten bir yüzyıl önce, Hollanda'nın Doğu Akdeniz'de sahip olduğuna benzer boyutlarda olmamış mıdır?

Fakat benzerlikler daha da uzağa gitmektedir, çükü 1973-1974 bunalımından kaynaklanan ekonomik depresyonun izinde olmak üzere, bu sefer pazar dışı olan modem bir biçim yayılmaya başlamıştır: ancak gözlenebilen takas, doğrudan takas edilen hizmetler, denilen şekliyle “korsan çalışma”, artı evde çalışmanın birçok biçimi ve “ne iş olursa yapma”. Pazarın dışında ve altındaki bu faaliyet örtüsü, bazı iktisatçıların

dikkatini çekecek kadar şişmiştir. Bu alan endüstrileşmiş ülkelerde bile, tüm istatistiklerden kurtularak, ulusal hasılanın en azından % 30-40'ını temsil etmekte değil midir?

Böylece üç parçalı bir şema; bilinçli bir şekilde teorinin kıyısında bırakarak, yalnızca somut gözlemin ve karşılaştırmalı tarihin rehberliği altında olmasını düşündüğüm bir eserin atıf tablosu haline geldi. Bu karşılaştırmalı tarih, hiçbir zaman hayal kırıklığına uğratmamış olan uzun süre'nin ve şimdiki zaman-geçmiş zaman diyalektiğinin diline uygun olarak, zaman içinde karşılaştırmalıdır; bu karşılaştırmalı tarih mümkün en geniş mekân boyunca karşılaştırmalıdır; çünkü incelemem, ulaşabildiğim ölçüde, dünyanın tümünü kapsamına almış, “dünyasallaştırılmış”tır. Her halükârda, doğrudan gözlem ilk safta olmayı sürdürmektedir. Amacım, bizzat hayatın damgası olan, seyirlik şeylerin, kalınlıkların, karmaşıklıkların, türdeş olmamalarını kendilerine bırakarak görmek ve göstermekti. Eğer yaşarken çözmek ve üç katı soyutlamak (bunların yararlı bir sınıflama olduğunu düşünüyorum) mümkün olsaydı, tarih objektif bir bilim olurdu ki, bu hiç de aşikâr değildir.

Bu eseri oluşturan üç cilt şöyle adlandırılmaktadır: Gündelik Hayatın Yapıları: mümkün olan ve mümkün olmayan; Mübadele Oyunları; Dünyanın Zamanı. Sonuncu cilt uluslararası ekonominin biçimlerinin ve birbirlerini izleyen otorite üstünlüklerinin kronolojik bir incelemesidir. Tek kelimeyle, bir tarih'tir. Çok daha basit olan ilk iki cilt, geniş ölçekte tipolojik bir araştırmaya tahsis edilmişlerdir. Birinci cilt (daha 1967’de yayınlandı), Pierre Chaunu'nün dediği gibi, bir cins “dünyanın tartılmasıdır, endüstri öncesi dünyadaki mümkünün sınırlarının tanınmasıdır. Bu sınırlardan biri, o sıralar muazzam olan “maddi hayat”ın yeridir, ikinci cilt, Mübadele Oyunları ekonomi ile kapitalizmin üst faaliyetini karşı karşıya getirmektedir. Bu iki üst örtüyü birbirlerinden ayırmak birini diğeriyle, karışmalarıyla olduğu kadar, zıtlaşmalarıyla da açıklamak gerekmekteydi.

Acaba herkesi ikna edebilmiş olabilir miyim? Hiç kuşkusuz hayır. Ama bu diyalektik oyunda en azından emsalsiz bir avantaj buldum: her zaman infilâk eden kapitalizm kelimesinin doğurduğu, fazlasıyla tutkulu kavgalardan yeni ve bir bakıma huzurlu olan bir yol sayesinde kurtulmak ve

onları aşmak. Zaten üçüncü cilt kendini önceleyen açıklama ve tartışmalardan yarar sağlamıştır; kimseye çarpmayacaktır.

Böylece tek bir kitap yerine, bal gibi üç tane yazmış oldum. Ve bu eseri “dünyasallaştırma” konusundaki tavrım, beni Batı'nın tarihçisi olarak, en azından iyi hazırlıklı olmadığım ödevlere yöneltti. İslam ülkesindeki (Cezayir'de on yıl) ve Amerika'daki (Brezilya'da dört yıl) ikâmetler ve uzun çıraklıklar bana çok yararlı oldular. Fakat Japonya'yı Serge Eliseeff in açıklamaları ve özel öğretimi boyunca, Çin'i Etienne Balasz. Jacques Gernet, Denys Lombard'ın sayelerinde gördüm. Her iyi niyetli kişiyi Hind alemi araştırmalarına başlatacak yeteneğe sahip olan Daniel Thorner, dayanılmaz canlılığı ve cömertliğiyle elimden tuttu. Herhangi bir sabah kahvaltılık çörekler, ekmekler ve bana okutması gereken kitaplarla beliriveriyordu. Onun adını, borçlu olduklarımın listesinin başına yerleştiriyorum; eğer tam olsaydı, bu liste bilimsiz olurdu. Bütün dinleyicilerim, öğrencilerim, meslektaşlarım, dostlarım bana yardım sundular. Alberto ve Branislava Tenenti'nin bir kez daha evlâtça olan yardımlarını; Michael Keul ve Jean-Jacques Hemardinquer'nin işbirliğini unutamam. Marie-Therese Labiguette bana arşiv araştırmalarımda ve bibliyografik atıfların bulunmasında, Aurie Duchesne nihayetsiz not çıkartma çalışmalarımda yardım ettiler. Josiane Ochoa, benim birbirlerini izleyen yeniden kaleme almalarımı, belki de on kereden fazla ve sabırla daktilo etti. Armand Colin yayınevinde çalışan Roselyne de Ayala yayın ve sahife düzeni sorunlarıyla etkin ve düzenli bir şekilde uğraştı. Bu hemen yanı başımda olan yardımcılarım, burada onlara şükran borcundan daha fazla olan dostluğumun ifadesini bulsunlar. Nihayet, araştırmama her gün ortak olan Paule Braudel olmasaydı, bu eserin birinci cildini yeniden yazma ve onu izleyen iki bitmez tükenmez cildi tamamlama cesaretini, açıklamaların ve ortaya konulanların mantığının ve gerekli niteliklerinin sağlamasını yapma cesaretini kendimde bulamazdım. Bir kez daha, uzun süre omuz omuza çalıştık.

16 Mart 1979

ÖNSÖZ

İşte, bu eserin üç cildinin en karmaşığı olan birinci kitabın eşiğindeyim. Bu karmaşıklık, kitabın her bir bölümünün okuyucuya basit olarak gözükmemesinden değil de, güdülen amaçların çokluğundan, hepsini birden tutarlı bir tarihin içine yerleştirmenin gerektiği, alışılmamış temaların güç bir şekilde keşfinden, bunların başta anlaşılmayan bir tuzak meydana getirmesinden kaynaklanmaktadır; bu karmaşıklık fiili olarak, olağan durumda birbirlerinden soyutlanmış ve geleneksel anlatıların kıyısında gelişmiş olan tarih dışı söylemlerin -nüfus, beslenme, kıyafet, konut, teknikler, para, kentler- sıkıntılı bir şekilde biraraya getirilmelerinden kaynaklanmaktadır. Ama bunlar neden biraraya getirilmektedirler?

Esas olarak, endüstri öncesi ekonomilerin faaliyet alanını çerçevelemek ve onu tüm kalınlığı içinde kavramak için. İnsanların bütünsel hayatını sınırlayan bir hudut, bir tavan, bu hayatı tıpkı az veya çok geniş bir sınır çizgisi gibi çevreleyerek kapsayan, her zaman ulaşılması güç, aşılması bundan da güç bir limit yok mudur? Bu, her dönemde, hatta bizimkinde bile mümkün olan ile mümkün olmayan arasında, ulaşılabilecek olanla -hiç de çabasız değil-, dün yiyecekleri yetersiz olduğundan, sayılan çok az veya çok fazla olduğundan (kaynaklarına oranla), işgüçleri yeteri kadar üretken olmadığından, doğanın evcilleştirilmesinin taslağı henüz çizilmişken insanlara reddedilmiş olmayı sürdürenlerin arasında meydana gelen sınırdır. XV. yüzyıldan XVIII. yüzyılın sonuna kadar, bu sınırlar hiç değişmemişlerdir. Ve insanlar olanaklarının uç noktasına hiç gelememişlerdir.

Bu yavaşlık ve ataletin üzerinde duralım. Örneğin kara taşımacılığı, mükemmelleştirilmesini sağlayacak unsurlara çok erkenden sahip olmuştur. Zaten, şurada veya burada, çağdaş yolların yapılması, mal ve yolcu taşıyan arabaların iyileştirilmesi, posta menzillerinin devreye sokulması sayesinde, hızların arttığı görülmektedir. Fakat bu gelişmeler ancak 1830'lar civarında, yani demiryolları devriminin arefesinde genelleşeceklerdir. Ancak bu tarihlerde kara taşımacılığı artmakta, düzenli hale gelmekte, hızlanmakta ve nihayet demokratikleşmektedir -ancak o sıralar mümkünün sınırlarına ulaşılmıştır-. Ve bu, gecikmenin sağlamasının yapıldığı tek alan değildir. Sonunda, mümkün olan ile mümkün olmayanın geniş hattı üzerinde kopuş,

yenilenme, devrim ancak XIX. yüzyılla ve dünyanın bütünsel altüst oluşuyla birlikte ortaya çıkacaktır.

Bunun sonucunda, kitabımız için belli bir birim ortaya çıkmaktadır; bu birim, şimdiki hayatın bize bol bol sağladığı kolaylıkların ve alışkanlıkların dışında uzun bir yolculuktur. Bu birim, fiili olarak bizi başka bir gezegene, başka bir insanlar evrenine yöneltmektedir. Hiç kuşkusuz, Ferney'de Voltaire'e gidebilirdik ve bir hayal hiçbir şeye mal olmadığından, fazla bir şaşkınlığa düşmeden, onunla uzun uzadıya sohbet edebilirdik. XVIII. yüzyıl insanları fikir düzleminde bizim çağdaşlarımızda. Fakat Ferneyli üstat bizi evinde birkaç gün konuk ederse, gündelik hayatın tüm ayrıntıları, hatta üstadın kendi kişisine yönelik özeni bizi çok fazla şaşırtacaktır. Onunla bizim aramızda korkunç mesafeler belirecektir: gece aydınlatması, ısıtma, taşıma, gıdalar, hastalıklar, ilaçla tedaviler. Demek ki, yüzyılların akışına karşı olan bu yolculuğu yapabilmek, dünyayı, eğer sonradan ortaya çıkacak olan göz kamaştırıcı sıçrama akla getirilirse, oldukça zor bir şekilde açıklanabilen, fazlasıyla uzun süreli bir durağanlığın içine hapsetmiş olan kuralları yeniden bulabilmek için, gerektiği üzere, bir kereliğine günümüzün geçeklerinden arınmak gerekmektedir.

Mümkün olanın bu envanterini çıkartırken, giriş'te “maddi uygarlık” olarak adlandırdığım şeye oldukça sık rastladık. Çünkü mümkün olan yalnızca yukarı doğru sınırlı değildir; mübadele hareketlerine tamamiyle katılmayı reddeden, üretimin şu “diğer yarısı”nın kitlesi tarafından aşağıya doğru da sınırlandırılmıştır. Her yerde var olan istilacı, tekrarlayıcı bu maddi hayat, rutin tarafından damgalanmıştır: buğday her zaman ekildiği gibi ekilmektedir; mısır her zaman dikildiği gibi dikilmektedir; pirinç tarlası her zaman yapıldığı gibi düzlenmektedir; Kızıldeniz'de her zamanki gibi seyredilmektedir. İnatçı bir şekilde şimdide var olan, ne bulursa yiyen bir geçmiş, insanların narin zamanını monoton bir şekilde yutmaktadır. Ve bu durağan tarih örtüsü muazzamdır: kırsal hayat, yani dünya nüfusunun % 80-90'ı, çok büyük çoğunluğu itibariyle ona aittir. Tabii ki ince ve çevik pazar ekonomisinin nerede bittiğini ve nerede başladığını belirlemek çok güç olacaktır. Ekonomiden kuşkusuz, suyun zeytinyağdan ayrıldığı gibi ayrılmamaktadır. Zaten iyice gözlenen şu aktörün, şu ajanın, şu eylemin engelin şu veya bu tarafında yer aldığına, tartışılmaz bir şekilde karar vermek olanaksızdır. Ve maddi uygarlık, ileride yapacağım üzere, onun

yanında yer alan, onu rahatsız eden ve onun zıddına giderek onu açıklayan ekonomik uygarlıkla (eğer böyle denilebilirse) aynı anda sunulmak durumundadır. Fakat muazzam sonuçlarıyla birlikte, engelin var olduğundan kuşku duymak mümkün değildir.

Çifte sicil (ekonomik ve maddi) fiilen birçok yüzyıllık bir evrimden ortaya çıkmıştır. XV. ile XVIII. yüzyıllar arasındaki maddi hayat, çok yavaşça, fark edilmeden dönüşmüş olan eski bir toplumun, bir ekonominin uzantısıdır ve tahmin edilen başarı ve başarısızlıklarla, onların üstünde, zorunlu olarak onlar tarafından taşınan bir üst toplum inşa etmişlerdir. Ve yukarı ile aşağının ezelden beri bir arada yaşamaları söz konusudur; karşılıklı hacimlerdeki nihayetsiz değişmelerle birlikte XVIII. yüzyılda Avrupa'da maddi hayat ekonominin daralmasından kazançlı çıkmamış mıdır? Maddi hayat hiç kuşkusuz gözlerimizin önünde, 1973-1974'te başlayan gerilemeden kazançlı çıkmaktadır. Böyle olmaktadır, çünkü zemin kat ile birinci kat, doğası gereği belirsiz olan bir sınırın iki tarafında bir arada yaşamakta, biri öndeyken diğeri geri kalmaktadır. Çok iyi tanıdığım bir köy, daha 1929'da veya ona çok yakın bir tarihte, XVII. veya XVIII. yüzyılın saatinde yaşamaktaydı. Böylesine gecikmeler gayri iradi veya iradidir. Pazar ekonomisi XVIII. yüzyıldan önce, çoğu zaman mesafe ve soyutlanmışlık tarafından korunmakta olan ekonomi-altının kitlesini istediği gibi kavrayacak ve biçimlendirecek güce sahip olmamıştır. Buna karşılık, bugün eğer pazar dışında, "ekonomi" dışında geniş bir sektör varsa bile, bunun nedeni, devlet veya toplum tarafından örgütlenen mübadelenin mükemmel olmamasından veya ihmalden kaynaklanmayan, daha çok temele doğru bir atmadır. Ancak sonuç birçok örnek itibariyle aynı olmaktadır.

Aşağının ve yukarının birarada yaşamaları, her halükârda tarihçiye aydınlatıcı bir diyalektiği dayatmaktadır. Kırlar olmaksızın kentler, takas olmaksızın para, çoklu lüks olmaksızın çoklu sefalet, fakirliğin kara ekmeği olmaksızın zenginlerin beyaz ekmeği nasıl anlaşılabilir?

Geriye sonuncu bir tercihi doğrulamak kalmaktadır: eksiği veya fazlası olmaksızın, gündelik hayatı tarih alanına dahil etmek. Bu yararlı mıydı? Gerekli miydi? Gündelik hayat, zaman ve mekân içinde ancak iz bırakabilen çok sayıda olgulardan oluşmaktadır. Gözlem alanını

daralttığınız ölçüde, kendinizi bizatihi maddi hayatın çevresi içinde bulma şansına sahip olursunuz: büyük daireler olağan olarak büyük tarihe, uzak mesafe ticaretine, ulusal veya kentsel ekonomilerin ağına tekabül etmektedirler. Gözlenen zamanı küçük kesirler halinde sınırlarsanız, karşınıza ya olay ya da çeşitli önemsiz şeyler çıkar; olay kendinin yegâne olduğuna inanmakta, bunu istemektedir; çeşitli önemsiz şeyler ise tekrarlanmakta, tekrarlanırken de genellik veya daha iyisi, yapı haline gelmektedir. Toplumu tüm katları itibariyle istila etmekte, ölçüsüz bir şekilde sürdürülen varoluş ve davranış biçimlerini karakterize etmektedir. Uz görüşlü birinin aydınlığa kavuşarak, yaşam tarzlarım işaret edebilmesi için birkaç anekdot bazen yeterli olabilmektedir. Bir resim, Avusturya kralı Maximilien'i 1513'e doğru sofrada gebermektedir: eli bir tabağın içine dalmış vaziyettedir; iki yüzyıl sonra la Palatine, XIV. Louis'nin çocuklarını sofrasına ilk kez kabul ederken, onlara kendininkinden başka bir şekilde yemek yemelerini ve çok heveskâr bir lalanın onlara öğrettiği üzere, çatal kullanmalarını yasakladığım anlatmaktadır. Acaba Avrupa sofrada doğru dürüst davranma kurallarını ne zaman icat etmiştir? XV. yüzyıla ait bir Japon kıyafeti görüyorum, aynı kıyafeti XVIII. yüzyılda da buluyorum ve bir İspanyol, Avrupalıları birkaç yıl arayla, her seferinde çok farklı elbiseler içinde görmekten şaşkın, hatta çarpılmış bir Japon zadegânıyla olan konuşmasını anlatmaktadır. Moda çılgınlığı tamamen Avrupa'ya aittir. Bu değersiz ve önemsiz midir? Bir toplum, küçük olayların, seyahat notlarının izinde kendini açık eder. Bir toplumun farklı katlarındaki yemek yeme, giyinme, barınma biçimleri karşısında asla kayıtsız kalınamaz. Ve bu anlık kesitler, bir toplumdan diğerine, hiç de yüzeysel olmayan zıtlıkları ve farklılıkları da ifade etmektedirler. Bu oyalayıcı bir oyundur ve ben bu imgelemleri yeniden biçimlendirmenin yararsız olduğunu sanmıyorum.

Böylece birçok yönde ilerledim: mümkün olan ve mümkün olmayan; zemin kat ve birinci kat; gündelik hayatın imgeleri. İşte bu kitabın amacını önceden karmaşık hale getiren şey. Sonuç olarak, söylenecek çok şey var. Öyleyse bunları nasıl söylemeli?

BÖLÜM 1 - SAYININ AĞIRLIĞI

Maddi hayat insanlara ve nesnelere, nesnelere ve insanlara dairdir. Nesneleri incelemek -besinler, konutlar, elbiseler, lüks, aletler, para araçları, köy veya kent çevreleri-, sonuç olarak insanın kullandığı her şeyi incelemek, onun gündelik hayatının ölçüsünü almanın tek yolu değildir. Dünyanın zenginliklerini aralarında paylaşanların sayısının da anlamı vardır. Ve bugünün dünyasını ilk bakışta, 1800 öncesi insanlıklarından farklılaştıran dış işaret, insan sayısındaki yeni ve olağanüstü artıştır: 1979'da ortalık insan kaynamaktadır. Bu kitapta ele alınan dört yüzyıl boyunca, dünya nüfusu hiç kuşkusuz iki katına çıkmıştı; oysa yaşadığımız dönemde, bu nüfus her 30 veya 40 yılda bir katlanmaktadır. Bunun maddi gelişme sayesinde olduğu aşikârdır. Fakat bu gelişmede insanların sayısı sonuç olduğu kadar, nedendir de.

İnsanların sayısı her halükârda bir “gösterge” sunmaktadır; başarıların ve başarısızlıkların bilançosunu oluşturmakta, tek başına dünyanın diferansiyel bir coğrafyasının taslağını çıkartmaktadır; şurada şöylesine bir iskân edilmiş kıtalar, burada daha şimdiden aşırı yoğun nüfuslu bölgeler, şurada uygarlıklar, burada henüz ilkel kültürler; nüfus sayısı çeşitli canlı kitleler arasındaki belirleyici oranları işaret etmektedir. Ve merak uyandırıcı bir şekilde, dünden bugüne çoğu zaman en az değişen bu diferansiyel coğrafya olacaktır.

Buna karşılık değişen, hem de tepeden tırnağa değişen, bizatihi hayatın yükselme ritmidir. Şu anda toplumlara ve ekonomilere göre az veya çok canlı olan bir gelişme sürmektedir. Dün ise, birbirlerini izleyen med ve cezir hareketleri gibi, yükselmelerin arkasından gerilemeler gelmekteydi. Nüfusun bu zıt yönlü hareketi, bu yükselmeler ve geri çekilmeler eskinin hayatının simgesidir; duraklamaların ve gelişmelerin birbirlerini izledikleri bir süreç içinde, birinciler İkincileri âdeta tamamen giderme konusunda -ama tam da değil- inat etmekteydiler. Bu temeldeki gerçeklere oranla her şey veya adeta her şey ikincil olarak gözükecektir. Açıktır ki, insanlardan hareketle yola çıkmak gerekmektedir. Sonra nesnelerden söz etmenin zamanı gelecektir.

DÜNYA NÜFUSU: İCAT EDİLMESİ GEREKEN RAKAMLAR

Can sıkıcı nokta, bugün bile dünya nüfusunu ancak % 10 yaklaşık olarak biliyorsak, dünün nüfusu hakkında çok yetersiz bilgilere sahip olmamızdır. Ve fakat, uzun dönemde olduğu kadar, kısa dönemde de, yerel gerçeklikler katında olduğu kadar, muazzam dünya gerçeklikleri basamağında da her şey sayıya, insan kitlesinin salınımlarına bağlıdır.

Yükselme ve Alçalma: Med-Cezir Sistemi

XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar nüfus artarsa veya azalırsa, her şey değişmektedir. Eğer insanlar daha kalabalık hale gelirlerse, üretim ve mübadelede artış meydana gelmekte; işlenmeden duran ormanlık, bataklık veya tepelik toprakların sınırında ekim alanlarının ilerlemesi; imalatın ilerlemesi; köylerin, ondan da sık olarak kentlerin büyümesi; hareket halindeki insanların kitlesinin genişlemesi yaşanmaktadır; insan sayısındaki artışın uyguladığı basınca karşılık, daha fazla yapıcı yönde tepki vardır -şu yerine yerleştirme hareketi-. Tabii ki aynı zamanda savaşlarda ve çatışmalarda, korsanlıkta ve haydutlukta da artış vardır; ordular ve silahlı çeteler büyümektedirler; toplumlar olağandakinden daha fazla yani zenginler veya yeni ayrıcalıklılar yaratmaktadırlar; mümkünlerin sınırına olağan zamandakinden daha kolay ulaşılmaktadır. Alışılmış işaretler böyledir. Fakat bu arada nüfus artışlarının koşulsuz methiyesini yapmayalım. Bunlar bazen iyi, bazen de kötü sonuçlu olmuşlardır. Artmakta olan bir nüfus, işgal ettiği mekânla, elinin ulaşabildiği zenginliklerle olan ilişkilerinin değişmesine tanık olmaktadır; bu arada “kritik eşikler”i aşmakta ve her seferinde tüm yapısı yeniden sorunlu hale gelmektedir. Kısacası, oyun hiçbir zaman basit, tek yönlü değildir: sonunda artan miktarda bir aşırı insan yükü, toplumların beslenme olanaklarını aşmaktadır -dün de aşmaktaydı-; XVIII. yüzyıldan önce sıradan olan bu gerçeklik, bugün bazı geri ülkelerde hâlâ geçerliğini korumaktadır. Bu durumda daha iyi yaşama konusunda belli bir sınır aşılmaz hale gelmektedir. Çünkü nüfus artışları vahim bir hale gelerek, hayat düzeylerinde bir bozulmaya yol açmakta, kötü beslenenlerin, sefillerin, köklerinden kopmuşların her zaman etkileyici olan sayılarını artırmaktadır. Salgınlar ve kıtlıklar (önce birincisi belirmekte, sonra da İkincisine refakat etmektedir), beslenecek boğazlarla, zor sağlanan iaşeler arasındaki, işgücü ile istihdam olanakları arasındaki dengeyi yeniden kurmaktadırlar ve çok

büyük kabalıktaki bu ayarlamalar, Eski Rejim yüzyıllarının güçlü hattını meydana getirmektedirler.

Batının saati hakkında birkaç kesinleme vermek gerekirse, 1100-1350 arasında uzun bir nüfus artışını, 1450-1650 arasında bir başkasını, 1750'den itibaren artık gerileme içermeyen bir yenisini işaret edebilirim. Böylece, aralarında kıyaslanmaları mümkün olan ve incelememizin tam ortasında yer alan ilk ikisinin 1350-1450 arasında aşın sertlikte ve 1650-1750 arasında vurgulu bir güçte olan gerilemeler tarafından izlendiği (1650-1750 arasındaki gerilemeden çok, artış hızındaki yavaşlamadır) üç geniş biyolojik yayılma dönemine sahibiz. Bugün geri ülkelerdeki her nüfus artışı, hayat düzeyinde düşüşlere yol açmakla birlikte, ne mutlu ki şu vahşi insan deflasyonlarına (en azından 1945'ten beri) neden olmamaktadır.

Her nüfus gerilemesi belli sayıda sorunu çözmekte, basınçları yok etmekte, hayatta kalanları ayrıcalıklı hale getirmektedir; bu, ayağı kırılan alın öldürülmesi gibi bir ilaçtır, ama gene de bir ilaçtır. XIV. yüzyılın ortasındaki Kara Veba'dan ve onu izleyen ve onun darbelerini daha da ağırlaştıran salgınlardan sonra, miraslar birkaç kişinin ellerinde yoğunlaşmıştır. Yalnızca iyi topraklar işlenmiş (ilaha az zahmetle daha çok verim), hayatta kalanların yaşam düzeyi ve gerçek ücretleri yükselmiştir. Böylece Languedoc'ta 1350-1450 arasında, köylünün ataerkil ailesiyle birlikte, boş bir ülkenin efendisi olacağı yüzyıl başlamıştır; vahşi ağaç ve hayvanlar, eskinin müreffeh kırlarını işgâl etmiş durumdadırlar. Fakat insanlar kısa bir süre sonra yeniden çoğalacak, vahşi hayvan ve bitkilerin ondan aldıklarını yeniden fethedecek, tarlaları taşlardan temizleyecek, ağaç ve makilerin köklerini sökeceklerdir ve bizzat bu ilerleme onların omuzlarına çökecek, sefaletini yeniden yaratacaktır. 1560 veya 1580'den itibaren İspanya, İtalya ve muhtemelen tüm Batı'da olduğu gibi, Fransa'da da nüfus yeniden çok fazla hale gelmiştir. Monoton tarih yeniden başlamış ve kum saati tersine dönmüştür. Demek ki insan ancak kısa aralıklarda mutludur ve bunu ancak zaman çok geç olduktan sonra fark edebilmektedir.

Öte yandan, bu uzun dalgalanmalar, Avrupa dışında da, tamamen aynı saatte ortaya çıkmaktadırlar. Çin ve Hind, sanki insanlığın tümü başat bir kozmik kaderin pençeleri içindeymişçesine ve sanki bu kadere nazaran, tarihin geriye kalan kısmı ikincil bir hakikatmişçesine, muhtemelen Batı ile

aynı ritmde, nüfus artışı ve gerilemesine uğramıştır. İktisatçı ve nüfusbilimci Ernst Wagemann her zaman bunu düşünmüştür. Eşzamanlılık XVIII. yüzyılda aşikâr, XVI. yüzyılda da muhtemelden daha fazla bir şeydir; XVIII. yüzyılda ise eşzamanlılık olduğunu ve bunun Aziz Louis'nin Fransa'sından, Moğolların uzaktaki Çin'ine kadar böyle olduğu varsayılabilir. İşte sorunları kaydıracak ve onları tek bir darbeyle basitleştirecek şey. Ernst Wagemann, nüfus artışına, ekonomik, teknik ve tıbbi gelişmeleri ortaya çıkartanlardan farklı nedenler atfedilmesi gerektiği sonucuna varmaktadır. Bilinen toprakların bir ucundan diğerine, az veya çok eşzamanlı olan bu dalgalanmalar her halükârda, çeşitli insan kitlelerinin aralarında, yüzyıllar boyunca nisbeten sabit sayısal oranlara sahip olduklarını düşünmeye, bunu anlamaya yardım etmektedirler: şu buna eşit veya bir başkasının iki katı. Birini bilince, diğerinin ağırlığını tahmin etmek ve bunu böyle sürdürmek; böylece bu cins hesaplamaya içkin hata payıyla birlikte, insanların tüm kitlesinin rakamına ulaşmak mümkündür. Bu bütünsel rakamın yararı aşikârdır: ne kadar belirsiz ve zorunlu olarak hatalı olursa olsun, tek bir kitle, istatistikçilerin diyecekleri gibi tek bir stok olarak kabul edilen insanlığın biyolojik ilerlemesini kaydetmeye yardımcı olmaktadır.

Çok Az Rakam

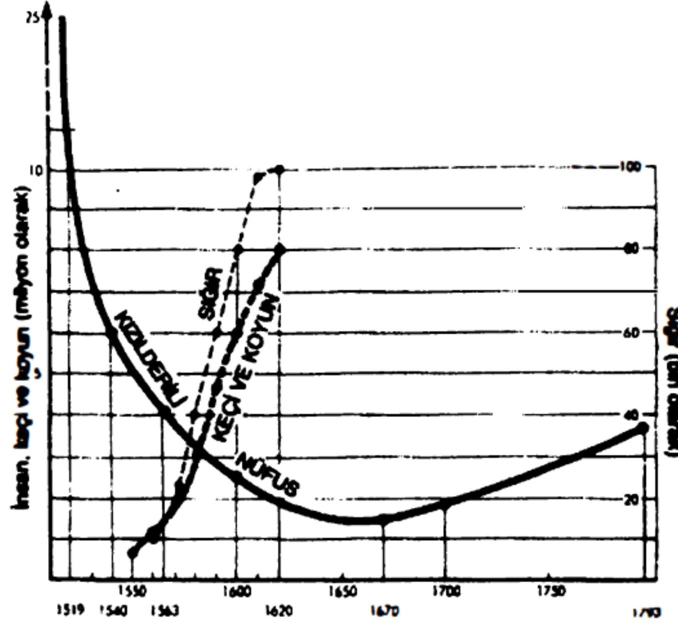
XV. ile XVIII. yüzyıllar arasındaki dünyanın tümünün nüfusunu kimse bilmemektedir. istatistikçiler, tarihçilerin sundukları birbirlerinden sapan, az miktarda ve narin rakamlardan hareketle uyum sağlamayı becerebilmiş değillerdir, ilk bakışta bu kuşkulu desteklerin üzerine hiçbir şey inşa edilememektedir. Fakat denemeye girişmeye değmektedir.

Çok az ve çok az güvenilir sayılar: bunlar yalnızca Avrupa'ya ve birkaç değerli çalışmadan ötürü de, Çin'e ilişkindirler. Çin'e ilişkin olarak âdeta geçerli sayılabilecek nüfus sayımlarına ve tahminlerine sahibiz. Eğer zemin her türlü deneyden geçmiş bir sağlamlıkta değilse, orada macera aramak gerçek tehlikeden arınmış değildir.

Fakat acaba dünyanın geri kalanı için durum nedir? Tarihi konusunda genel olarak pek kaygılı olmayan, bu tarihi aydınlatacak rakamlar hakkında da daha fazla kaygı duymayan Hindistan'a ilişkin olarak hiç veya hemen hemen hiç rakam yoktur. Japonya dışında, Çinli olmayan Asya hakkında

fiilen hiçbir şey yoktur. Tabii ki Avrupalıların yolculuklarının geçerken hafifçe temas ettikleri Okyanusya hakkında da hiçbir şey yoktur. Tasman Yeni Zelanda'ya 1642 Mayısında; adını bıraktığı ada olan Tasmanya'ya aynı yılın Aralığında ulaşmış; Cook Avustralya'ya bir yüzyıl sonra, 1769 ve 1783'te; Bougainville keşfetmediği Tahiti'ye, Yeni Cythere'e Nisan 1768'de varmıştır. Zaten dağınık insan gruplarını gündeme getirmeye ihtiyaç var mıdır? İstatistikçiler, tablolarının üstüne, ele alınan dönem her ne olursa olsun, Okyanusya'nın tamamı için iki milyondan fazla yazmamaktadırlar. Sahra'nın güneyindeki Kara Afrika için de, XVI. yüzyıldan itibaren köle ticaretine ilişkin, birbirlerinden sapan rakamlardan başka güvenilir bir şey yoktur; üstelik bu rakamlar sağlam olsalardı bile, bunlardan her şeyi çıkartmak mümkün olmazdı. Nihayet, Amerika hakkında kesin hiçbir şey yoktur veya en azından ona ilişkin olarak, birbirleriyle çelişen iki hesaplama vardır.

Angel Rosenblat'a göre yalnızca regresyon yöntemi vardır. Bu yöntem bugünkü rakamlardan hareketle geriye doğru hesap yapmaya dayanmaktadır. Bu yöntemle Amerika kıtasının tümü için, İspanyol fethinin ertesinde çok düşük bir rakama, 10-15 milyon kişilik bir sayıya ulaşılmaktadır ve zaten zayıf olan bu nüfus, XVII. yüzyılda 8 milyon rakamına düşecek kadar fakirleşmiş kabul edilmektedir. Bu nüfus ancak XVIII. yüzyıldan itibaren yeniden ve yavaşça artmaya başlamıştır. Ancak Berkley Üniversitesinden Amerikalı tarihçiler (Cook, Simpson, Borak) -kısaltmak kastıyla, yanlış olarak “Berkley Okulu” adı verilmektedir- tam Avrupalıların fethinden sonra, Meksika'nın bazı bölgeleri için bilinen kısmi rakamlardan hareketle, bir dizi enterpolasyon hesaplarına girişmişlerdir. Sonuçlar çok şişkin rakamlar vermektedir: 1519 için 11 milyon (1948'de önerilen tahmin), ama 1960'ta dosyaya eklenen veya yeniden ele alınan tüm parçalar zaten bizatihi muazzam olan rakamı, yalnızca Meksika için 25 milyon kişiye çıkartmışlardır. Daha sonra nüfus sürekli olarak azalacaktır ve bu azalma dört nala olacaktır: 1532, 16.800.000; 1548, 6.300.000; 1568, 2.650.000; 1580, 1.900.000; 1595, 1.375.000; 1635, 1.000.000; 1656'dan itibaren yavaş bir yükselme harekete geçmekte ve 1760'tan itibaren netleşmektedir.

MEKSİKA'DA İNSAN SÜRÜLERE YER TERK EDİYOR

Bu muazzam rakamlar, Amerika'nın tümü için, bizi 1500'e doğru 80-100 milyonluk bir nüfus tahminine sürükleyecektir. Kimse buna, aralarında Peder Bartolomeo de Los Casas'ın da bulunduğu çok sayıda fetih kronikçisi ve arkeologunun tanıklıklarına rağmen, gözü kapalı olarak inanmayacaktır. Mutlak bir şekilde kesin olan, Amerika'nın Avrupa fethinden sonra devasa bir nüfus azalmasına tanık olduğudur. Bu azalma belki bire on değildir, ama hiç kuşkusuz muazzamdır ve Avrupa'da şu XV. yüzyılın karanlık sonundaki kara veba ile onu izleyen felâketlerle kıyaslanabilecek nitelikte değildir. Amerika'da acımasız bir savaş ile, aynı zamanda eşi olmayan ağırlıktaki sömürgeci bir çalıştırmanın sertliklerinin bu azalmada pay ve sorumlulukları olmuştur. Fakat aynı XV. yüzyılın sonunda kızılderili nüfus narin bir demografinin damgasını yemiş durumdaydı, özellikle her türden hayvan sütünün ikâme edilebilmesinin olanaksızlığı nedeniyle, anneler çocuklarını üç veya dört yaşlarına kadar kendi sütleriyle beslemek zorunda kalıyorlardı, bu da kadın “doğurganlığı”nı bu uzun emzirme boyunca yok ederek, her türden hızlı bir nüfus toparlanmasını cansız hale getiriyordu. Öte yandan kararsız dengede olan bu Amerikalı kızılderili kitlesi bir dizi korkunç mikrobun saldırısına da uğramıştır ve bu saldırı Beyazların XVIII.

yüzyılda ve özellikle XIX. yüzyılda Pasifik'teki varlıklarının zincirlerinden dramatik bir şekilde boşaltacağının benzeri olmuştur.

Hastalıklar -yani Avrupa ve Afrika'dan ithal edilen virüsler, bakteriler ve parazitler-, tıpkı onlar gibi Atlantiğin öte tarafından gelmiş olan hayvanlar, bitkiler ve insanlardan çok daha hızlı yayılmışlardır. Yalnızca kendi hastalık yapıcı unsurlarına uyum sağlamış olan Amerika kızılderilileri, bu yeni tehlikeler karşısında silahsız kalmışlardır. Avrupalılar daha Yeni Dünya'ya adımlarını atar atmaz, çiçek hastalığı 1493'te Santo Domingo'da, 1519'da Cortez'in kuşatma altında tuttuğu, ama henüz giremediği Meksika'da ve 1530'larda İspanyol askerlerinden önce Peru'da iş başındadır. Daha sonra, 1560'ta Brezilya'ya ve 1635'te Kanada'ya ulaşmıştır. Ve Avrupa'nın yarım bir bağışıklık sağlamış olduğu bu hastalık, yerli nüfusun içinde karanlık biçmeler meydana getirmiştir. Aynı şekilde, beyazlar veya zenciler tarafından getirilen hastalıklar olan kızamık, grip, dizanteri, cüzzam, veba (ilk fareler Amerika'ya 1544- 1546'ya doğru ulaşacaklardır), cinsel hastalıklar (tekrar döneceğimiz büyük sorun), tifoid, fil hastalığı, bunların hepsi de yeni bir güçle saldırmışlardır. Hiç kuşkusuz bazı hastalıkların gerçek doğası hakkındaki tereddütler sürmektedir, fakat yayılmacı mikrobik istila konusunda hiçbir şüphe yoktur: Meksika nüfusu, devasa salgınların darbeleri altında erimiştir, 1546'da iyi tanımlanamayan bir “veba”nın (tifüs veya grip) darbeleri altında ki, bu sonuncusunun 1576-1577'de yeniden ortaya çıkması iki milyon ölüme yol açmıştır. Bazı Antil adaları nüfuslarını tamamen kaybetmişlerdir. Sarı hummanın tropikal Amerika'nın yerli bir hastalığı olduğunu düşünmekten vazgeçmek için, tabii ki gayret sarfetmek gerekmektedir... Bu hastalık muhtemelen Afrika kökenlidir. Kendini her halükârda 1648'e doğru Küba'da, 1685'te Brezilya'da olmak üzere, geç göstermiştir; buralardan hareketle Yeni Dünya'nın tüm tropikal kesimine yayılacaktır; hastalık XIX. yüzyılda Buenos Aires'ten Kuzey Amerika'nın doğu kıyısına kadar uzanacak ve bizzat Akdeniz Avrupa'sının limanlarına ulaşacaktır. Bu ölümcül refakatçi olmaksızın, XIX. yüzyılda Rio de Janeiro'yu anlamak mümkün değildir. Zikredilmesi gereken bir ayrıntı olarak, o zamana kadar yerli halkı biçmiş olan kitlesel salgınlar, bu sefer artık bölgede sürekli hale gelmiş bir belânın gözde kurbanları olarak, kıtaya yeni gelen beyazları seçmişlerdir. 1780'lere doğru Porto Belo'da kalyonların mürettebatı hastalığın pençesine düşmekte ve büyük tekneler limanda

kışlamaya zorlanmaktadırlar. Demek ki Yeni Dünya korkunç afetlerden çekmektedir. Biyolojik olarak ayrı bir dünya olan Pasifik adalarına beyazlar yerleştiklerinde, bu belânın orada da ortaya çıktığı görülecektir. Örneğin malarya Endonezya'ya ve Okyanusya'ya geç gelmiştir. Bu hastalık Batavia'yı çökertmek üzere 1732'de onu gafil avlamıştır.

Böylece A. Rosenblat ile Berkley tarihçilerinin hesapları uyuşturulabilir, yani birincisinin temkinliliği ile İkincilerin romantizmi: her iki tarafın da verdiği rakamlar, fetih öncesinde veya sonrasında yer tutuluyor olmasına göre hakiki veya hakikiye benzer olabilirler. Demek ki Woytinski ve Embree'nin kanaatlerini bir kenara bırakmak gerekmektedir. Bunlardan sonuncusu, dün “Horn burnuyla Alaska arasında, Colombus öncesi hiçbir dönemde, asla on milyondan fazla canlı insan olmamıştır” diye belirtmiştir. Bugün bundan kuşku duyabiliriz.

Nasıl Hesaplamalı?

Amerika örneği, hangi basit yöntemlerle (hatta çok basit) nisbeten sağlam rakamlardan hareketle, diğerlerinin dolaylı olarak tahminine veya hayal edilmesine ulaşılabileceğini göstermektedir. Bu belirsiz yollar, ancak reddedilmesi mümkün olmayan bir belge ile kanıtlanmış olanla tatmin olmaya alışık tarihçiyi, haklı olarak kaygılandırmaktadır. İstatistikçi ne bu kaygılara ne de bu cesaretsizliklere sahiptir. Bir sosyolog- iktisatçı, Paul A. Ladame keyifli bir şekilde “bizi bakkallık yapmamakla eleştirmek mümkündür; buna ayrıntıların önemi yoktur diye cevap veririz; sadece büyüklük ilgilendirmektedir” diye yazmaktadır. Büyüklük sırası, muhtemelen tavan veya taban, en üst veya en alt düzey.

Herkesin haksız veya haklı olduğu bu tartışmada, hesapçıların yanına geçelim. Bunlar dünyanın çeşitli nüfusları arasında, sabit değilse bile, en azından değişmekte çok yavaş olan oranların her zaman olduğunu varsaymaktadırlar. Bu, Maurice Halbwaschs'in kanışıydı. Başka bir ifadeyle, dünyanın tümünün nüfusu, çoğu zaman az değişken nitelikte, kendi yapıları'na sahip olmalıdır; çeşitli insan gruplarının aralarındaki sayısal orantı, grosso modo sürecektir. Berkley okulu Meksika'ya ait rakamdan, Amerika'nın tümü için bütünsel bir rakam çıkartmaktadır. Aynı şekilde, 800 yılları civarındaki Trier nüfusunu yaklaşık olarak bilen Kari Lamprecht, sonra da Kari Julius Beloch, Germanya'nın tümü için geçerli bir

rakam hesaplamışlardır. Sorun her zaman aynı olacaktır: muhtemel orantılara yaslanarak, daha üst mertebeden gerçeğe benzeyen ve bir büyüklük sırası saptayacak olan rakamlara geçmek üzere, bilinen rakamlardan hareket etmek. Bu sıra hiçbir zaman değersiz değildir, ancak onu gerçekte olduğu haliyle kabul etmek koşuluyla. Gerçek rakamlar daha iyi olanı, ama bunlardan yoksunuz.

Çin - Avrupa Eşitliği

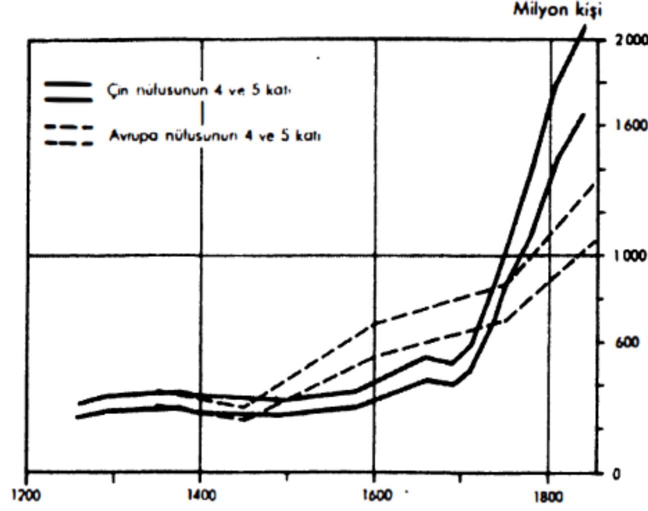
Avrupa konusunda, tarihsel nüfusbilimin büyük başlatıcısı K. Julius Beloch'un (1854-1929), Paul Mombert'in, J. C. Russel'ın ve Marcel Reinhardt'ın kitabının sonuncu yayının akıl yürütmeleri, hesapları, rakamları gündeme getirilmiştir. Bu rakamlar birbiriyle uyum içinde olabilirler, çünkü herkes bunları elifi elifine diğerinden ödünç almıştır. Ben kendi hesabıma, Avrupa'yı her seferinde, bu şekilde doğunun “vahşi Avrupa’sını da kapsayacak şekilde Urallara kadar yaygınlaştırmak için en yüksek düzeyleri seçtim veya hayal ettim. Balkan yarımadası, Polonya, Moskof devleti, İskandinav ülkeleri için ileri sürülen rakamlar çok rizikolu olup, istatistikçiler tarafından Okyanusya veya Afrika için önerilenlerinden, ancak bir gömlek daha gerçeğe yakındırlar. Bu genişletme bana gerekli olarak gözükmüştür: birim ölçüsü olarak seçilen Avrupa'ya, ele alınan dönem ne olursa olsun, aynı mekânsal boyutları sağlamaktadır; sonra bu Urallara kadar olan genişletme, terazinin iki kefesini daha iyi dengelemektedir: bir yanda genişletilmiş Avrupa ile öte yanda Çin, bu eşitlik XIX. yüzyıldan itibaren güvenilir değilse bile, en azından kabul edilebilir rakamlara sahip olduğumuz andan itibaren doğrulanmaktadır.

Çin'de resmi nüfus sayımlarına dayanan rakamlar, bu nedenden ötürü tartışmasız bir değere kavuşamamaktadırlar. Bunlar maliye rakamlarıdır ve kim mâliyeden söz ediyorsa, hileden ve yanılgıdan veyahut da her ikisinden birden söz ediyordur. A. P. Usher bu rakamların kabaca çok düşük olduklarını düşünürken haklıdır ve onları, bu cinsten işlemlerin içerdiği belirsizliklerle beraber yükseltmiştir. Bu aynı zamanda, bu mükemmel olmayan muhasebe hesapları için de macera aramış olan sonuncu tarihçinin19 de yaptığı şeydir. Zaten uç uca getirilen ham rakamlar aşikâr olanaksızlıkları; Çin kitlesi için bile anormal bir genişlikte olan düşüş veya yükselmeleri açığa çıkartmaktadırlar. Kuşkusuz bunlar çoğu zaman “nüfus

düzeyini olduğu kadar, imparatorluktaki düzen ve otoriteyi de” ölçmektedirler. Böylece 1674'te feodallerin, Vu San-Kuei'nin büyük çaplı ayaklanmasından ötürü, bir önceki yıla nazaran 7 milyon azalmıştır. Eksik olarak gözükenler ölmemişler, ama merkezi otoriteden çıkmışlardır. Bunlar boyun eğer eğmez, istatistikler nüfusun en yukarı noktasındaki doğal artışıyla hiçbir ortak noktası olmayan, emsalsiz bir ileri sıçrama yapmaktadırlar.

İlâve edelim ki, nüfus sayımları her zaman aynı tabana sahip olmamışlardır. 1735'ten önce sayılanlar, cen-ting’ler, yani on altı ile altmış yaş arasındaki vergi mükellefleridir; buna bağlı olarak onların sayısını çarpmak, böylece toplam nüfusun % 28'ini meydana getirdiklerini kabul etmek gerekmektedir. 1741'den itibaren, buna karşılık nüfus sayımı insanların gerçek sayısına yönelmiş ve nüfus 143 milyon olarak bulunmuştur; oysa cen-ting sayısından hareketle yapılan hesaplama 1734'te 97 milyon rakamını vermişti. Ayarlama işlemi hesabın da yardımıyla ve birçok kaba şakaya yol açarak yapılabilir, ama bu kimi tatmin edecektir ki? Ancak bu uzun dönemli rakamlar değerlerini korumaktadırlar, uzmanlar bunlara katılmaktadırlar ve rakamların en eskisi olan, Mingler Çin'ine (1368-1644) ait olanları artık her türlü kuşkunun dışındadır.

Kısacası, nasıl bir malzeme ile çalışmamızın gerektiği görülmektedir. Bu rakamlar bir grafik üzerine aktarıldıklarında, Ural'a kadar yayılan bir Avrupa ile eyaletlerinin asıl topraklarıyla sınırlandırılmış bir Çin arasındaki eşitlik, ancak yaklaşık olarak kurulabilmektedir. Zaten bugün doğum oranındaki üstünlüğünden ötürü, terazi giderek Çin'in tarafına yatmaktadır. Fakat ister yaklaşık olsun, ister olmasın, bu kaba eşitlik, tarihin, dünyanın son beş veya altı yüzyıl arasındaki net yapılarından biri olma özelliğini taşımaktadır ve dünyanın yaklaşık bir nüfusunu hesaplamak üzere bu yapıdan hareket edebiliriz.

DÜNYA NÜFUSU (XIII.-XX. YÜZYIL)

Dünyanın Genel Nüfusu

XIX. yüzyılla birlikte elimizde gerçeğe yakın istatistikler olmaya başlar başlamaz (ilk gerçek nüfus sayımı 1801'de yalnızca İngiltere için yapılanıdır), Çin veya Avrupa'nın her biri, tüm insanlığın grosso modo çeyreğini temsil etmişlerdir. Tabii ki geçmişe doğru taşman böylesine bir oranın geçerliği önceden garantili değildir. Avrupa ve Çin, dünden bugüne dünyanın en büyük nüfus yığılma alanları olmuşlardır. Eğer bu iki bölge böylece diğerlerinden daha hızlı koşmuşlarsa, XVIII. yüzyıldan önceki geçmiş için, bu kitlelerden her birinin dünyanın tüm nüfusuna nazaran bire dört yerine, bire beşlik bir orana sahip olduklarını kabul etmek daha uygun olacaktır. Bu tedbir nihayette belirsizliklerimizi işaret etmektedir.

Demek ki Çin ve Avrupa'ya ait iki eğriye, dört veya beş katsayılarını uygulayarak, dünya nüfusunun muhtemel rakamı için dört eğri elde edeceğiz ki, bunlar kabaca dört veya beş Avrupa ile dört veya beş Çin'e tekabül etmektedirler. Toparlayıcı grafiğin üzerinde, en alt rakamlardan en üst rakamlara geniş bir mümkünler (ve hatalar) alanını sınırlayan karmaşık bir eğri olsun. Bu sınırlar arasında, yakınlarında, XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadarki dönemde dünya nüfusunu gelişmesi içinde veren bir hat düşünelim.

Böylesine bir hesaplama içinde görülen bu nüfus, kabaca 1300'den 1800'e olan uzun dönemde yükselme eğiliminde olmuştur, tabii burada, daha önce sözünü ettiğimiz anlık ve şiddetli gerilemeler hesaba katılmamaktadır. Eğer başlangıç noktası olan 1300-1350 için en düşük tahmini (250 milyon) seçerken, varış noktası için en yüksek tahmini (1780'de 1.780 milyon) alırsak, bu durumda artış % 400 olacaktır. Hiç kimse buna inanmak zorunda değildir. Başlangıç noktasını en yüksek tahmin ile saptarsak (350 milyon) ve varış noktası için de Wilcox'a ait olan en düşük rakamı (850 milyon) kabul edersek, artış bu kez % 138 olacaktır. 500 yıllık bir dönemde düzenli bir ortalama ile (tabii ki zihinden yaratılan basit bir düzenlilik) nüfus yılda % 01,73'lük bir hızla artmış olacaktır. Bu da eğer sabit olsaydı, ancak yıllar geçtikten sonra fark edlebilecek bir harekete tekabül etmektedir. Ama bu dünya nüfusunun bu muazzam zaman aralığında, herhalde ikiye katlanmasını engellememektedir. Ne ekonomik kazalar ne felâketler ne kitlesel ölümler bu ileriye doğru hareketin hakkından gelebilmişlerdir. Bu olgunun XV. ile XVIII. yüzyıllar arasındaki dünya tarihinin esaslı olgularından biri olduğu ve bunun yalnızca yaşam düzeyini etkilemekle kalmadığı konusunda hiçbir kuşku yoktur; her şey bu bütünsel basınca uyum sağlamak zorunda kalmıştır.

İşte Batı tarihçilerini hiç de şaşırtmayacak şey: bunların hepsi rakamlı verilerimizle işbirliği yapan çok sayıda dolaylı işaretleri (yeni toprakların iskânı, göç, toprak açımı tarla ıslahı, kentleşme) bilirler. Buna karşılık, bunlardan çıkarttıkları sonuçlar ve açıklamalar tartışmalı olmayı sürdürmektedirler, çünkü bu tarihçiler olgunun Avrupa'yla sınırlı olduğuna inanmışlardır, oysa insan iskân ettiği toprakların bütününde, sayısal ilerlemesinin karşısına çıkan engellerin üzerinde zafer kazanmıştır ve bu bir olgudur –bu kitapta kaydedeceklerimizin içinde en önemli, en alt-üst edici olgudur-. Mademki insanların bu nüfus ilerlemesi yalnızca Avrupa'ya özgü olmayıp, dünya ölçeğinde bir olaydır, o halde birçok tahmin ve birçok açıklamayı gözden geçirmek gerekmektedir.

Fakat bu sonuçlara gelmeden önce, bazı hesaplamalara geri dönmek uygun olacaktır.

Tartışmalı Rakamlara Dair

Avrupa ve Çin'e ilişkin olan en iyi bilinen rakamları kullanarak dünya nüfusunu tahmin etmek üzere, istatistikçilerden yöntemlerini ödünç aldık. Onların bu yönteme herhangi bir itirazları olamaz. Fakat aynı sorun karşısında istatistikçilerin bizzat kendileri başka türlü davranırlardı. İşlevi parçalara böler ve dünyanın beş “parça”sının her birinin nüfusunu birbirinin ardından hesaplarlardı. Okul bölmelerine karşı ne ilginç bir bağlılık! Fakat acaba sonuçları ne olmaktadır?

Okyanusya'ya, bir keresinde hep geçerli olmak üzere 2 milyonluk bir nüfus atfettiklerini hatırlatalım, bunun önemi azdır ve minik ağırlık hatalarımızın marjında önceden kaybolmaktadır. Gene aynı şekilde, Afrika'nın tümüne de 100 milyonluk bir sayı atfettiklerini hatırlatalım; Afrika'ya atfedilen bu nüfus sürekliliği tartışmaya değer. Bize göre bu az muhtemel sürekliliğin ve zorlama tahminin tüm dünya nüfusunun tahmini üzerinde aşikâr yansımaları vardır.

Uzmanların tahminlerini bir tablo halinde özetledik. Bunların hepsinin hesaplarının geç tarihlerde, 1650'de başladığını ve Birleşmiş Milletler tarafından yakınlarda yapılanı da dahil, bunların âdeta kural olarak iyimser olduklarını işaret edeceğiz. Bu tahminler bana kabaca çok yüksek olarak gözükmektedirler, en azından öncelikle Afrika'ya, sonra da Asya'ya ilişkin olanları.

Başlangıçta, 1650'de aynı rakamı (100 milyon) dinamik bir Avrupa ile, o sralar geri olan bir Afrika'ya (hâlâ geçerli olmak üzere, Akdeniz kesimi hariç) atfetmek cesur bir tavırdır. Aynı şekilde, 1650'de Asya'ya, Carr Saunders tarafından biraz aceleyle kabul edilmiş, çok yüksek rakam olan 330 milyon yerine, en düşük rakamları (250 veya 257 milyon) vermek de mantıklı değildir.

DÜNYA NÜFUSU/MİLYON KİŞİ OLARAK
(1650 - 1950)

	1650	1750	1800	1850	1900	1950
Okyanusya	2	2	2	2	6	13*
Afrika	100	100	100	100	120	199**
Asya	257*	437*		656*	857*	1 272*
	330**	479**	602**	749**	937**	
	250***	406***	522***	671***	859***	
Amerika	8*	11*		59	144	338*
	13**	12,4**	24,6**	59	144	
	13***	12,4***	24,6***	59	144	
Avrupa (Avrupa Rusya'sı dahil)	103*	144*		274*	423*	594*
	100**	140**	187**	266**	401**	
	100***	140***	187***	266***	401***	
Toplam 1	470	694		1 091	1 550	2 416
Toplam 2	545	733,4	915,6	1 176	1 608	
Toplam 3	465	660,4	835,6	1 098	1 530	

Kaynak: * Bulletin des Nations Unies, Aralık 1951.
** Carr SAUNDERS.
*** KUCZYNSKI.
Yıldızcığı olmayan rakamlar üç kaynakta ortaktır.
Carr Saunders'in Afrika için verdiği rakam 100 olarak yuvarlanmıştır.

Afrika, XVII. yüzyılın şu ortasında, hiç kuşkusuz canlı nüfuslara sahiptir. Bu nüfusla XVI. yüzyılın ortasından itibaren artan miktarda olan ve Amerika'ya yönelen zenci ticaretini destekleyebilmişlerdir ki, bu ticaret XX. Yüzyıla kadar sürecek olan ve İslam ülkelerine yönelik daha eski olanına ilâve olarak gelmiştir. Beli bir biyolojik sağlık hali olmaksızın bunun Böyle olması olanaksızlaşıdı. Bu sağlığın bir başka kanıtı da, bu aynı nüfusların Avrupa sızmasına direnmeleridir: Kara Kıta XVI. yüzyılda, bazı girişimlere rağmen Portekizlilere, Brezilya'nın onlar karşısında "Kendini savunmadan açıldığı gibi açılmayacaktır. Aynı zamanda, XIX. yüzyıldaki Avrupa ilerlemesinin bozacağı güzel uyumlu köyleriyle oldukça sık bir köylü yaşamına ilişkin bazı ışık sızıntılarına da sahibiz.

Ancak, eğer Avrupa Kara Afrika ülkelerini ele geçirmek için ısrarlı olmamışsa, bunun nedeni, daha kıyı şeridinden itibaren “yıkıcı” hastalıklar tarafından durdurulmuş olmasıdır: kesintili veya sürekli hummalar, “dizanteri, ftizi, hidropizi”, çok sayıdaki parazitleri, ağır bir bedel ödediği tüm hastalıkları unutmaksızın; bunlar savaşçı kabileler kadar büyük bir engel oluşturmuşlardır. Zaten suyun hızlı aktığı kesimler ile engeller nehir yollarını kesmektedirler. Kongo'nun vahşi suları boyunca kim yukarı çıkacaktır? Öte yandan, Amerika macerası ile Uzakdoğu ticareti Avrupa’nın el altındaki tüm etkin güçlerini seferber etmektedir ki, bunların çıkarları

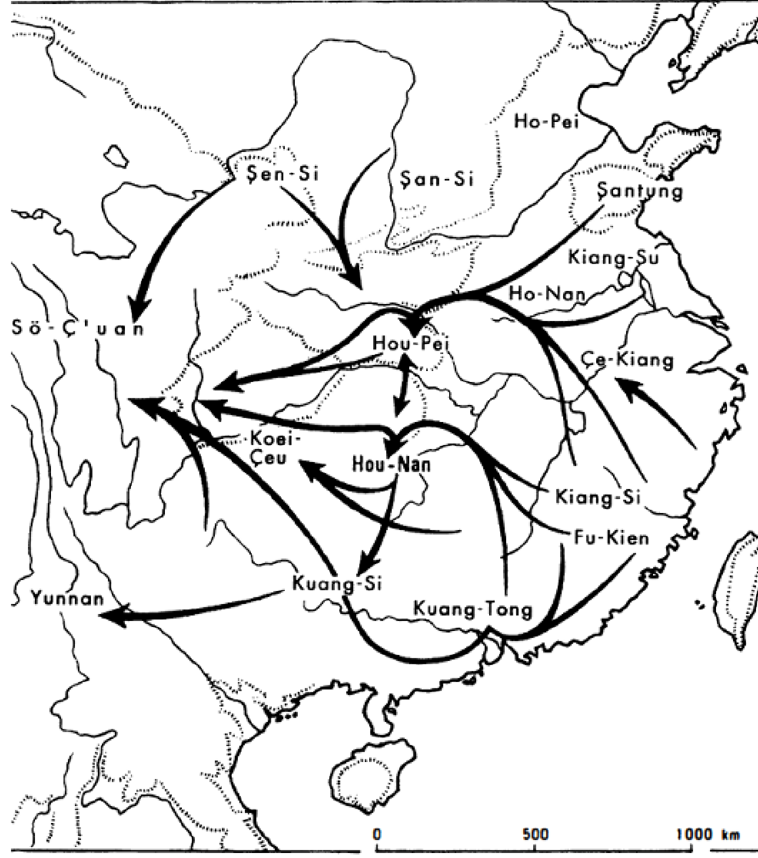
başka yerlerdedir. Ondan daha fazla ne istenebilir ki? Zenci köle ticaretine gelince, fazlasıyla istekle sanıldığı gibi, bu ticaret büyük insan kitlelerini kapsamamaktadır. Bu ticaret Amerika yönünde, taşıma kapasitesi ile sınırlıydı. Karşılaştırma olması için, 1769-1774 arasındaki tüm İrlandalı göçünün, gemiyle giden 44.000 kişi olduğunu, yani yıl başına 8.000 kişiden az olduğunu bildirelim. Aynı şekilde, XVI. yüzyılda Sevilla'dan Amerika'ya doğru yılda ortalama bin veya iki bin İspanyol yola çıkmıştır. Oysa, zenci köle ticareti için, tamamen düşünülemez bir rakam olan yılda 50.000 sayısını (bu rakama ancak XIX. yüzyılda, ticaretin son yıllarında ulaşılacaktır) kabul etsek bile, bu durumda bu sayı yalnızca 25 milyonluk toplam bir Afrika nüfusuyla uyum sağlayacaktır. Kısacası, Afrika'ya atfedilen 100 milyon kişi hiçbir güvenilir veriye dayanmamaktadır. Bu atıf kuşkusuz, 1696'da Gregory King tarafından yapılmış olan çok keyfi ilk tahmine (95 milyon) dayanmaktadır. Rakamı tekrarlamakla yetinilmiştir. Fakat acaba Gregory King bunu nereden bulmuştur?

Oysa birkaç hesaplamaya sahibiz. Örneğin J. C. Russel XVI. yüzyılda Kuzey Afrika'nın nüfusunu 3.500.000 olarak tahmin ediyor (ben kendi hesabıma, sağlam delil olmaksızın bu nüfusu 2 milyona kadar tahmin etmekteyim). XVI. yüzyıl Mısır'ı için verilerden hâlâ yoksunuz. 1798'deki ilk sağlam hesaplamaların, Mısır için 2.400.000'lik bir nüfus rakamı ortaya koymaları ve bugünkü oranların Kuzey Afrika ile Mısır'ı eşit bir noktaya getirmeleri karşısında, o tarihler için iki veya üç milyondan söz edilebilir mi? Bu nüfusların her biri bugün Afrika insan varlığının onda birini temsil etmektedirler. Bu aynı oranı XVI. yüzyıl için de kabul etseydik, Afrika'nın toplam nüfusu, önceki üç rakamdan birinin kabulü halinde -ilk ikisi XVI. yüzyıla, sonuncusu XVIII. yüzyılın sonuna ait olmak üzere- 24 ile 35 milyon arasında olurdu. 100 milyon rakamı bu yaklaşımların çok uzağındadır. Tabii ki herhangi bir kanıtlama yoktur. Herhangi bir rakamı saptama konusunda mütereddit kalınacaktır, ama 100 milyon rakamını devre dışı bırakmak konusunda hemen hemen kesin tavır gösterilecektir.

Asya konusunda ileri sürülen rakamlar da aşırıdır, ama buradaki tartışma aynı yoğunlukta değildir. Carr Saunders, Wilcox'in Pekin'in Mançular tarafından zaptından altı yıl sonra, 1650'ye doğru olan Çin nüfusunu 70 milyon olarak saptamasını hatalı bulmakta ve bunu cesaretle iki katma (150 milyon) çıkartmaktadır. Çin tarihinin bu eşik döneminde her şey

tartışılabilir ve her şeyden kuşku duyulabilir (böylece cen-ting'ler yalnızca basit mali birimler, bizim hanelerimizin benzerleri olmayacaklardır). Wilcox kendi hesabına Tung Hwa Luh'a (çeviren Çeng Hen Çen) dayanmıştır. Onun verdiği rakamın düşük olduğunu kabul edelim; gene de Mançu işgalinin korkunç balta darbelerini hesaba katmak gerekir; sonra 1575'te, A. P. Usher tarafından oluşturulan rakam 75 milyon ve 1661 için olanı da 101 milyondur; 1681'de resmi rakam 61 milyon, bir yazar tarafından oluşturulan 98 milyon, bir başkası tarafından oluşturulanı ise 120 milyondur, ama bu tahminler 1680'e, yani Mançu düzeninin nihayet yerleştiği tarihe aittirler; 1639'a doğru bir seyyah 60 milyon kadar kişiden söz etmektedir, ama Çin için bile anormal olan, hane başına on katsayısını kullanarak hesaplamaktadır.

Çin'in şaşkınlık yaratacak nüfus artışının uzun süreli yükselme hareketi 1680'den daha doğrusu Formoza'nın 1683'teki yeniden işgalinden önce başlamıştır. Bu artış, Çinlileri Sibirya'ya, Moğolistan’a, Türkistan, Tibet’e yöneltecek geniş kıtasal genişleme tarafından korunmuş ve buralarda kendine sığınak bulmuştur. Çin asıl kendi sınırları içinde, o tarihlerde aşırı yoğunlukta bir kolonizasyonun kucağına düşmüştür. Tüm alçak topraklar, sulanabilir tepeler değerlendirilmiş, sonra orman yakıca öncülerin giderek çoğaldığı dağlık alanların sırası gelmiştir. Portekizliler tarafından XVI. yüzyıldan itibaren getirilen yeni kültür bitkileri, bu tarihten sonra aşikâr bir yayılma kaydetmişlerdir: örneğin yer fıstığı, tatlı patates ve özellikle de, ancak XIX. yüzyılda önem kazanacak olan patatesin Avrupa'dan gelmesini beklerken, mısır bu yeni bitkiler olmuşlardır. Bu kolonizasyon 1740'lara kadar fazla bir sürtüşme olmadan devam etmiş, bu tarihten sonra herkese ayrılan toprak parçası giderek küçülmeye başlamıştır, çünkü hiç kuşkusuz nüfus, işlenebilir topraklardan daha hızlı artmaktadır.

ÇİN’DE XVIII. YÜZYILDA İÇ GÖÇLER
Bu haritanın bütünsel şemasının taslağını çizdiği üzere, XVIII. yüzyıldaki yoğun nüfus artışı, Çin'de eyaletten eyalete göçü artırmıştır.

Bu derin dönüşümler, onu da aşan bir nüfus devrimiyle ikiye katlanan bir Çin “tarım devrimi”nin yerini belirlemeye yardımcı olmaktadırlar. Muhtemel nüfus rakamları şunlardır: 1680, 120 milyon; 1700, 130; 1720, 144; 1740, 165; 1750, 186; 1760, 214; 1770, 246; 1790, 300; 1830, 430... İngiliz elçiliğinin kâtibi olan George Stannton 1793'te Çinlilere, imparatorluğun nüfusunun ne olduğunu sorduğunda, onlar samimiyetle değilse bile gururla, 353 milyon diye cevap vermişlerdir.

Fakat Asya'nın nüfusuna dönelim. Olağan olarak Çin'inkinin iki veya üç katı olarak tahmin edilmektedir. Üç kattan çok iki kat, çünkü Hindistan Çin kitlesiyle eşite benzememektedir. Tartışmalı belgelerden hareketle, 1522'deki Dekkan nüfusuna ilişkin bir tahmin (30 milyon), Hindistan'ın tümü içi 100 milyonluk bir rakam vermektedir ki, o çağdaki resmi Çin

rakamının üstünde bir düzey anlamına gelmektedir; buna da kimse inanmaya zorlanamaz. Zajen Hindistan, kuzey eyaletlerini ezip geçen ağır kıtlıklardan yüzyıllar boyunca çekecektir. Fakat Hintli tarihçilerin yakın tarihlerde yaptıkları incelemeler, XVII. yüzyılda Hindistan'da refah ve güçlü bir nüfus artışını işaret etmektedirler. Öte yandan, 1797'de yapılan ve bilinmeyen bir Fransıza ait olan tahmin de, Çin'in 1780'de resmen 275 milyon olduğunu ilân ederken, Hindistan'a yalnızca 155 milyon biçmektedir. Hindistan'ın bu altta kalma durumu konusunda, Kingsley Davis'in istatistik cüretlilikleri bize hak vermeyecektir. Fakat onun rakamlarını gözü kapalı kabul etmek mümkün değildir.

Çin'in iki veya üç katı olarak kabul edilen bir Asya, her halükârda 1680'de 240 veya 360 milyonluk; 1790'da 600 veya 900 milyonluk bir nüfusa sahip olacaktır. Özellikle XVII. yüzyılın ortasına doğru olmak üzere, en düşük rakamlara yönelik tercihimizi tekrarlayalım. 1680'lere doğru dünya nüfusu şu hesaplamanın sonucu olarak ortaya çıkacaktır: Afrika 35 veya 50, Asya 240 veya 360, Avrupa 100, Amerika 10, Okyanusya 2 milyon; ilk hesabımızın büyüklük sırası, aynı belirsizlik aralıklarıyla birlikte yeniden ortaya çıkacaktır.

Birbirlerine Nazaran Yüzyıllar

Kıta kıta yapılan, mekâna göre sağlama işlemi, yüzyıl yüzyıl yapılan, bizatihi zamana göre ve daha güç olan sağlamaları dışta bırakmamalıdır. Paul Mombert 1650-1850 dönemine ilişkin olarak, Avrupa için bunun ilk modelini sağlamıştır. İki işaret ona rehberlik etmiştir: İlk olarak, en son rakamlar hepsinin en az tartışmalı olanlarıdır; İkincisi, en yeniden en eski düzeylere doğru regresif yöntemle geriye gidilecek olursa, bunların arasında kabul edilebilir artış yokuşlarını varsaymak gerekir. Bunun anlamı, Avrupa için 1850'de 266 milyon rakamını kabul etmek ve -yokuşlar, örneğin W. F. Wilcox'in kabul ettiğinden daha az dik olduklarından-, 1800 için 211 milyon, 1750 için 173, 1650 ve 1600 için sırasıyla 136 ve 100 milyon rakamlarını çıkarsamaktır. Bu durumda, cari tahminlere nazaran XVIII. yüzyılda bir şişkinlik meydana gelmektedir; olağan olarak XIX. yüzyıla ait olarak kabul edilen kazançların bir bölümü, böylece bir önceki yüzyıla iade edilmiş olmaktadır. (Bu rakamlar tabii ki her türden çekinceyle birlikte verilmişlerdir.)

Böylece makul yıllık artış hadlerinin karşısındayız ki, bunlar birkaç sondaj ile teyid edilmişlerdir: 1600-1650 arasında % 06,2; 1650-1750 arasında 02,4; 1750-1800 arasında 04; 1800-1850 arasında 04,6. 1600 yılı için yeniden K. Julius Bloch'un (Avrupa'nın hemen hemen tümü için 100 milyon) rakamına ulaşıyoruz. Fakat bu akıntıya karşı yürüyüşü 1600-1300 arasında da sürdürebilmek üzere hiç bir ciddi işarete sahip değiliz. Bu hareketli dönem esnasında, 1350-1450 arasında geniş bir gerilemenin, sonra da 1450-1650 arasında canlı bir yükselmenin yer aldığını biliyoruz.

Kuşkusuz, hatası ve sevabı bize ait olmak üzere, Paul Mombert'in kolay akıl yürütmesini yeniden ele alabiliriz. 1600 için en az rizikolu rakam olan 100 milyon Avrupalı sayısı, üç yokuş hakkında tereddüt edilebilecek uzun bir yükselmenin zirvesidir: bunlardan biri, 1600-1650 gelişmesinin işaret ettiği % 06,2, diğeri 1650-1750 arasındaki % 02,4 ve sonuncusu 1750-1800 arasındaki % 04 oranlarıdır. 1450-1600 arasındaki kanıtlanmamış, ama hissedilen canlılığı hesaba katabilmek için, mantıken en azından bu sonuncu yüzdeye gideceğiz. Sonuç: 1450'de Avrupa yaklaşık 55 milyonluk bir nüfusa sahip olacaktır. Bu durumda, eğer bütün tarihçilerle birlikte, Kıtanın nüfus varlığının en az beşte birini Kara Vebayla ve onu izleyen hastalıklarla kaybettiği kabul edilecek olursa, 1300-1350 dönemi için olan rakam 69 milyon olarak çıkacaktır. Bu gerçeğe uzak rakama inanmıyorum. Doğu Avrupa'ya erken gelen afetler ve sefaletler, Avrupa'nın tümü boyunca, 1350-1450 bunalımı esnasında yok olan köylerin şaşırtıcı sayısı, her şey bu yüksek düzeyin Julius Beloch'un makul tahmini (66 milyon) civarında olduğuna inanmamıza yöneltmektedir.

Bazı tarihçiler uzun XVI. yüzyılın (1451-1650) canlı toparlanmasına, eski tarihli gerilemelerin telâfisini görmektedirler. Eğer rakamlarımız kabul edilseydi, önce telâfi, sonra da eski rakamın aşılması olacaktı. Tabii ki bütün bunlar çok tartışmalıdır.

Eski Yetersiz Açıklamalar

Geriye, işe başlarken işaret ettiğimiz sorun kalmaktadır: dünya nüfusunun genel yükselişi. Her halükârda Avrupanınki kadar vurgulu ve tartışmasız olan Çin nüfusu, eski açıklamaları gözden geçirmeye zorlamaktadır. Batının nüfus ilerlemesini kentsel ölüm hadlerinin düşmesine (ki bunlar zaten çok yüksek olarak kalmaya devam etmişlerdir), sağlık ve tıptaki ilerlemelere,

çiçek hastalığının gerilemesine, içme suyunun daha iyi dağıtılmasına, çocuk ölümlerindeki belirleyici düşüşe, artı ölüm hadlerindeki genel bir düşme ile ortalama evlenme yaşındaki düşüşe bağlamakta ısrar eden tarihçiler, bu delillerin hepsinin çok büyük ağırlıkta olmalarına rağmen eteklerini bağlasınlar.

Fakat benzeyen veya aynı ağırlıkta olan açıklamaları, şu veya bu şekilde Batı'dan başka bir yerde daha bulmanız gerekmektedir. Oysa evliliklerin her zaman “erken ve verimli” olduğu Çin için ortalama evlilik yaşında bir düşme, ne de doğum oranlarında bir sıçrama ileri sürülebilir. Kentlerin sağlığına gelince, 1793'ün muazzam Pekin'i, bir İngiliz seyyahın anlattıklarına göre 3 milyon kişiye sahipti; ve bu göz kamaştırıcı rakamın çok uzağında kalan Londra'dan daha az yer kaplamaktaydı. Basık evlerdeki ailelerin yığılması inanılmaz bir şekildeydi. Sağlık burada hiçbir şey elde edemezdi.

Aynı şekilde, Avrupa'dan dışarı çıkmaksızın, tabip ile cerrah kıtlığına ve kentlerde hiçbir sağlıklı koşul olmamasına rağmen, Rusya nüfusunun hızlı yükselmesini (1722-1795 arasında katlanarak 14 milyondan 29 milyona çıkmıştır) nasıl açıklamalı?

Ve eğer Arupa'dan dışarı çıkılacak olursa, ne tabibin ne de özellikle dikkat çekici bir sağlığın olduğu -örneğin sarı hummanın düzenli ziyaret ettiği ve tüm İspanyol Amerika'sında olduğu gibi, frenginin için için işleyerek hastaları “kemiklerine kadar” çürüttüğü, 1763'ten beri Brezilya'nın başkenti olan Rio de Janeiro'da bunlar kesinlikle yoktu- Anglosakson veya İspanyol-Portekiz Amerika'sında XVIII. yüzyıldaki nüfus artışını nasıl açıklamalı? Sonuç olarak, her nüfus kendine özgü artış biçimine sahip olabilir. Fakat acaba neden tüm artışlar aynı anda veya hemen hemen aynı anda meydana gelmektedirler?

Kuşkusuz her yerde ve özellikle XVIII. yüzyılın ekonomik toparlanmasıyla birlikte -ama çok daha önceden de-, insanlara sunulan mekânlarda artış meydana gelmiştir. O sıralar tüm ülkeler kendi kendilerini kolonileştirmişler, boş veya yarı yarıya boş topraklarını iskân etmişlerdir. Avrupa deniz aşırı topraklarıyla, aynı zamanda, Mably başrahibinin dediği gibi “barbarlığından” çıkan şu Doğu Avrupa'nın sayesinde, hayati bir mekân ve gıda fazlalığından çıkar sağlamıştır. Doğu Avrupa topraklarındaki

bu hareket Güney Rusya'da olduğu kadar, örneğin Osmanlı İmparatorluğunun savaşçı sınırının çok uzun zaman yer aldığı ve artık güneye doğru uzaklaştırıldığı, ormanlık ve bundan da fazlası, bataklıklarla kaplı Macaristan'da da ortaya çıkmıştır. Bu aynı zamanda Amerika'nın da gerçeğidir ve bu konuda ısrar etmenin gereği yoktur. Ama Bombay yalanlarındaki kara toprakların, regur'un iskânının başladığı Hindistan için de aynı durum geçerlidir. Bundan da fazlası, kendi evinde veya evinin yanında XVII. yüzyılda çok miktarda boşluk ve çölü doldurmakla meşgul olan Çin'in de gerçeği budur. Rene Grousset “eğer Çin'in tarihini diğer bazı büyük cemaatlerinkiyle karşılaştırmak gerekirse, ne kadar paradoksal gözükürse gözüksün, Kanada veya ABD tarihini akla getirmek gerekmektedir. Her iki şıkta da, siyasal değişmelerin ötesinde esas olarak muazzam bakir toprakların, önlerinde yalnızca yarı-göçebe fakir halklar bulan bir çiftçi halk tarafından fethedilmesi söz konusudur” diye yazmaktaydı. Ve bu genişleme XVIII. yüzyılla birlikte devam etmekte veya daha doğrusu, yeniden harekete geçmektedir.

Ancak eğer dünya ölçeğinde yeniden harekete geçen bir genişleme varsa, bunun nedeni insanların sayısının artmış olmasıdır. Fiilen her zaman insanın elinin uzanacağı yerde olan ve insanın istediği veya ihtiyacının olduğu her seferinde eline geçirebileceği bir mekân olmuştur. Bugün bile, üstelik Paul Valery'nin matematikten ödünç alınma bir dille ifade ettiği “sonlu” bir dünyada ve makul bir iktisatçının “insanlık artık ne ikinci bir Mississippi vadisine, ne de ikinci bir Arjantin toprağına sahip olabilecektir” diye işaret ettiği bir dünyada bile boş mekân eksik değildir, ele geçirilecek Ekvator ormanları, stepler, hatta arktik bölgeler ve çağdaş tekniklerin bir sürü sürprizi ortaya çıkartabilecekleri gerçek çöller bulunmaktadır.

Aslında sorun burada değildir. Gerçek sorun şu olmaya devam etmektedir: mekân arzı sonuç olarak sabitken, neden “coğrafi konjunktür” aynı anda ortaya çıkmaktadır? Sorunu yaratan bu eşzamanlılıktır. Etkin ama henüz narin olan uluslararası ekonomi, bu kadar genel ve bu kadar güçlü bir hareketten tek başına sorumlu tutulamaz. Uluslararası ekonomi bir neden olduğu kadar, bir sonuçtur da.

İklim Ritmleri

Az veya çok mükemmel olan bu birlikteliğe karşı, ancak tek bir genel cevap düşünülebilir. Bu cevap bugün bilginlerde tebessüm yaratmayacaktır: iklim değişmeleri. Isıda olduğu kadar, basınç veya yağmur sistemlerindeki kesintisiz dalgalanmalar, tarihçilerin ve meteorologların son araştırmalarından ortaya çıkmaktadır. Bu değişmeler ağaçları, su yataklarını, buzulları, deniz düzeylerini, buğdayın olduğu kadar pirincin büyümesini, bağlar kadar zeytinlikleri, insanlar gibi hayvanları da etkilemektedir.

Öte yandan, XV. ile XVIII. yüzyıllar arasında dünya henüz muazzam bir köylülük alanı olup, insanların %80-90'ı yalnızca toprak sayesinde yaşamaktadır. Hasatların ritmi, niteliği, yetersizliği maddi hayatın tümüne hükmetmektedir. Bunun sonucunda, ağaçların genç katmanlarında, tıpkı insan etindeki ısırıklar gibi, ani darbeler meydana gelmektedir. Ve bu değişmelerin bazıları her yerde aynı zamanda ortaya çıkmaktadır, ama bunlar henüz, ancak birbirlerinin ardına terk edilen varsayımlarla açıklanabilmektedirler, örneğin tıpkı dün jet stream'in hızına dair olanlarda olduğu gibi. XIV. yüzyılda, aynı zamanda kuzey yarıkürede genel bir soğuma yaşanmış, buzullar ve bankizler ilerlemiş, kışlar sertleşmiştir. Vikinglerin Amerika yolu, bu tarihlerde tehlikeli buzullar tarafından kesilmiştir: “şimdi buz geldi... Hiç kimse hayatını tehlikeye atmadan, eski güzergâh üzerinde seyredemez” diye yazmaktadır, XIV. yüzyılın orasında Norveçli bir rahip. Bu iklimsel dram Grönland'daki Norman kolonilerine son vermiş olmalıdır; donmuş toprakta bulunan sonuncu kişilerin gövdeleri bunun pratik bir tanığı olmalıdır.

Aynı şekilde, XIV. Louis dönemi, D. J. Schove'un ifadesiyle “küçük buzul çağı”dır, ki bu Güneş-kral'dan daha farklı bir emredici orkestra şefidir ve iradesi buğday yetiştirilen Avrupa kesiminde olduğu kadar, kar ve buzun ortalıktan çekilmekte çok geciktiği şu İskandinav ülkelerinde de kendini belli etmektedir: yedi yüzyıldan beri en soğuk kış olan, korkunç 1690'lı yıllarda durum böyle olmuştur. XVII. yüzyılın ortasıyla birlikte, Çin'de de doğal kazalar artmıştır -afet haline gelen kuraklıklar, çekirge yağmuru- ve iç eyaletlerde tıpkı XIII. Louis'nin Fransa'sında olduğu gibi, köylü isyanları birbirini izlemiştir. Bütün bunlar maddi hayatın dalgalanmalarına ek bir anlam getirmekte ve belki de onların eşzamanlılığını açıklamaktadır; dünyanın fizik bir tutarlılığının olduğunu ye insanlığın boyutlarındaki belli

bir biyolojik tarihin genelleşmesinin bu olasılığı, büyük keşiflerden çok önce ve endüstri devrimiyle, ekonomilerin iç içe girmelerinden önce dünyaya ilk birliğini sağlayacaktır.

Eğer düşündüğüm gibi, bu iklimsel açıklama bir gerçeklik payı taşıyorsa, onu ölçüsüz bir şekilde basitleştirmekten kaçınalım. Her iklim çok karmaşık bir sistemdir ve bitki, hayvan ve insan hayatı üzerindeki yansımaları ancak, yerine, ekim tarzına ve mevsime göre değişen kıvrımlı yollar aracılığıyla olabilir. Ilıman Batı Avrupa'da, böylece “10 Haziran ile 20 Temmuz arasında yağan yağmur miktarıyla buğday (başak) tanesi arasında negatif bir korelasyon” ve “20 Marttan 10 Mayısa kadar olan dönemdeki (güneşli günlerin) yüzdesiyle pozitif bir korelasyon” vardır. Ve eğer mevsimsel bir bozulmaya ciddi sonuçlar atfetmek istenilirse, bunun en kalabalık ve eskiden Batı Avrupa'nın beslenmesi konusunda en önemli olan” bu ılıman bölgenin ülkeleri için kanıtlanmış olması gerekir. Bu, bizatihi aşikârlığın kendisidir. Öte yandan, tarihçilerin ileri sürdükleri, iklimin hasat üzerindeki doğrudan etkilerinin örnekleri çoğu zaman marjinal ekim alanlarını ve bölgelerini gündeme getirmektedirler, örneğin İsveç buğdayı gibi. Henüz bir nokta mertebesinde olan bir araştırmanın bugünkü durumunda, genelleştirmek olanaksızdır. Fakat gelecek cevaplar hakkında fazla önyargılı olmayalım. Ve insanların doğanın devasa güçleri karşısındaki irsi narinliğini aklımızda tutalım. İyi veya kötü olsun, “takvim” insanların efendisidir. Eski Rejim ekonomisinin tarihçileri, bu takvimi mantıken, iyi, daha az iyi ve kötü hasatların ritmi olarak görmektedirler. Bu darbeler, zaten bir sürü şeyin ona bağlı olduğu muazzam fiyat dalgalanmalarını harekete geçirmektedirler. Ve kim bu inatçı fon müziğinin, kısmen iklimin değişen tarihine bağlı olduğunu düşünmeyecektir ki? Musonun belirleyici önemi bugün dahi bilinmektedir: basit bir gecikme, Hindistan'da telâfisi mümkün olmayan zararlara yol açmaktadır. Olay iki veya üç yıl üst üste tekrarlanırsa, kıtlık hemen ortaya çıkmaktadır. İnsan burada, bu korkunç zorlamalardan azad olamamıştır. Fakat, 1976'da Fransa ve Batı Avrupa'daki kuraklığın yol açtığı afeti veya 1964 ve 1965'te rüzgâr düzenindeki anormal değişmenin Amerika'da, Kayalık Dağların doğusunda neden olduğu felâket düzeyindeki bir kuraklığı unutmayalım.

Bu mevsimsel açıklamanın, gökyüzünü bu gündeme getirmenin, eskinin insanlarına ters düşmeyeceğini düşünerek gülümsemek mümkündür. Onlar,

dünyaya ilişkin olan her şeyin akışını, bireysel veya ortaklaşa kaderleri, hastalıkları... yıldızlar ile açıklamaya fazlasıyla eğilimliydiler. O sıralarda yaşayan, gizli güçlerle uğraşan bir matematikçi olan Oronce Fine 1551'de, astroloji adına şöyle bir teşhiste bulunuyordu: “eğer Güneş, Venüs ve Ay, İkizler (Gemini) burcunun işareti altında birleşirlerse, yazarlar bu yıl daha az kazanacaklar ve hizmetçiler efendilerine ve senyörlerine karşı asi olacaklardır. Fakat dünyada büyük bir buğday bolluğu olacak ve yollar hırsız bolluğu karşısında güvenlikten yoksun kalacaktır.”

BİR BAŞVURU SKALASI

Dünya nüfusu bugün (1979'da) (% 10 yaklaşık olarak), aşağı yukarı 4 milyar civarındadır. Biraz önce verdiğimiz çok yaklaşık rakamlarla kıyaslanacak olursa, bu kitle kendimizi 1300'e veya 1800'e yerleştirmemize göre, bu eski insanlıkların 5 ilâ 12 katını temsil etmektedir. Bu 1-2, 1-5 katsayıları ve ara değerleri her şeyi açıklayacak altın sayılar değillerdir. Üstelik bunlar asla aynı cinsten gerçeklikleri de karşılaştırmamaktadırlar: bugünün insan topluluğunun, 1300 veya 1350'nin insanlığının 12 katı olduğu, yalnızca biyolojik bakış açısından bile doğru değildir, çünkü yaş piramitleri birbirlerinin aynı değildir. Ancak, kaba rakamların kıyaslanması, tek başına bazı bakış açılarını ortaya çıkartabilmektedir.

Kentler, Ordular ve Donanmalar

Böylece, bizim ölçülerimize göre, biz tarihçilerin XIX. yüzyıl öncesine, geriye doğru yaptığımız yolculukta karşımıza çıkanlar küçük kentler, aynı zamanda küçük ordulardır da: bunların her ikisi de bir avuca sığmaktadır.

XV. yüzyılda Almanya'nın en büyük kenti olan Kolonya (bugünkü Köln),55 biri nehrin yukarısında, diğeri aşağısında olmak üzere, Ren üzerindeki en büyük iki nehir taşımacılığı hattıyla, büyük kara yollarının kesişme noktasında yer alan Kolonya, Almanya'da kırsal ile kentsel nüfus oranının onda bir olduğu ve kentsel basıncın, bize ne kadar alçak görünürse görünsün, çoktan netleştiği bir dönemde, ancak 20.000 kişilik bir nüfusa sahipti. Bu durumda 20.000 kişilik bir grubun her türlü oran mahfuz olmak üzere, bugünün 100.000 ilâ 200.000 kişilik bir yerleşim yerinden daha önemli bir insan, güç, yetenek, beslenecek boğaz yoğunlaşması olduğunu kabul edelim. Kolonya'nın özgün ve canlı kültürünün XV. yüzyılda ne anlama gelmiş olduğunu düşünün. Aynı şekilde en azından 400.000 ve herhalde 700.000 kişilik bir nüfusun atfedilmesi gereken XVI. yüzyılın İstanbul'undan söz ederken, bunun her şey eşit olmak üzere, bugünün en büyük kentsel yerleşimleriyle kıyaslanabilecek kentsel bir canavar olduğunu söyleme hakkımız vardır. Yaşayabilmesi için bu kente, Balkanların alınabilecek tüm koyun sürüleri, Mısır'ın bakla, pirinç ve buğdayı, Karadeniz'in buğday ve odunu, Küçük Asya'nın sığır, deve ve atları ve nüfusunu yenileyebilmesi için imparatorluğun tümündeki müsait durumdaki insanlar ile, üstüne üstlük Tatarların Rusya'daki akınlarından,

Türk donanmasının Akdeniz kıyılarından -bunların hepsi başkentin göbeğindeki bedestende satışa çıkarılmaktadır- elde ettikleri köleler gerekmekteydi.

Aynı şekilde, XVI. yüzyılın başında İtalya egemenliği için çarpışan paralı asker ordularının da çok küçük ölçekli olduklarını, 10.000 veya 20.000 asker ile 10 veya 20 toptan meydana geldiklerini söyleyelim. Bir Pescaro, bir Ahırlar Nazırı de Bourbon, bir de Lannoy, bir Philibert de Châlon gibi prestijli komutanlarıyla bir Alman paralı askerleri, bizim okul kitaplarımızda yer alan ve bir 1. François, bir Bonnivet veya bir Lautrec komutasındaki şu diğer paralı asker ordularını canlarının istediği gibi pataklarken, Alman süvarileri 10.000, İspanyol çakmaklı tüfekçileri de 10.000 kişiydiler. Gerçekte 10.000 seçkin asker, ama bunlar tıpkı daha sonradan Napoleon'un askerlerinin Boulogne harekâtı ile İspanya savaşı (1803-188) arasında erimeleri gibi, çabucak erimektedirler. Bu küçük paralı asker orduları La Bicoque (1522) çarpışmasından, Lautrec'in Napoli'deki başarısızlığına kadar (1528) sahnede kalmışlar; Pavia savaşı (1525) onların zirvesi olmuştur. Öte yandan, bu çevik, zora alışkın ve acımasız (bunlar Roma yağmasının hüzünlü kahramanlarıdır) 10.000 adam, bugünün 50.000 veya 100.000 kişisinden çok daha fazladır. Bu eski dönemlerde daha kalabalık olsalardı, onları ne hareket ettirme, çok yağlı bir ülke hâriç ne de iaşe etme konusunda ne yapılacağı bilinebilirdi. Böylece, Pavia zaferi çakmaklı tüfekçilerin, bundan da fazlası, boş miğdelerin başarısıdır. I. François'nın ordusu, çarpışmanın 24 Şubat 1525'te beklenmedik bir şekilde cereyan edeceği, kuşatma altında ı uttuğu Pavia kentinin surlarıyla, dükün duvarlarla çevrili tahsisli av parkı arasında (yani çok küçük bir mekân) kendini düşman toplarından koruyan sığınağında fazlasıyla iyi beslenmektedir.

Aynı şekilde, İngiliz iç savaşının dramı içinde krallık ordusunun ilk bozgunu olan, korkunç ve belirleyici Long Marston Moo çarpışması (2 Temmuz 1644) ancak sınırlı güçleri sahneye çıkartmıştır: 15.000 kralcı, 27.000 parlamentocu. Parlamento ordusunun tümü, Peter Laslett'in işaret ettiği üzere “Queen Mary ve Queen Elizabeth vapurlarına sığabilirdi”; ve Laslett şu sonuca varmaktadır: “insan cemaatlerinin minik hacmi... şu kaybettiğimiz dünyanın karakteristik bir olgusudur?

Bunlar söylendikten sonra, bazı cesurane serüvenler, işe başlarken bize kendilerini küçümsetecek rakamların ötesinde, değerlerine yeniden kavuşmaktadırlar. Sevilla, Cadiz (daha sonra Lizbon), Malaga, Barselona gibi düzenleme istasyonlarından hareketle, Avrupa'nın denizleri ve karaları boyunca kadırga, filo ve tercios sevk eden İspanyol destek hizmetlerindeki tekrarlanan cesaret gösterileridir; İslamiyet ile hıristiyanlığı, yani ince kadırgalar üzerinde olduğu kadar, onlara refakat eden yuvarlak teknelerdede yer alan her iki düşman donanmadaki insanları, toplam olarak en azından 100.000 kişiyi karşı karşıya getiren İnebahtı savaşı da (7 Ekim 1571) cesurane bir serüvendir. Yüzbin kişi! Bugün 500.000 veya 1 milyon kişi taşıyabilen bir filoyu düşünelim? İnebahtı'dan elli yıl kadar sonra, 1630'a doğru Wallenstein 100.000 askeri komutası altında toplamayı başarmıştır, bu olağanüstü bir iaşe hizmetinin örgütlenmesini gerektiren, çok daha büyük bir serüvendir, bir rekordur. Denain çarpışmasında (1712) zafer kazanacak olan Villars'ın ordusu 70.000 kişiden meydana gelmiştir, ama bu umutsuzluk ve son şans ordusudur. Daha sonra, örneğin 1744'te, Savaş Komiseri Dupre d'Aulnay'nin dediğine göre, 100.000 asker sayısı olağan hale gelmişe benzemektedir, en azından teorik olarak. Dupre d'Aulnay, her dört günde bir, bu sayıda insan için, erzak parkından yapılacak bir dağıtım düşünmek gerekmektedir diye açıklamaktadır; yani günde 120.000 tayın (çünkü çift tayınlar da vardır) olmak üzere, dört günde bir 480.000 tayınlık kitlesel bir dağıtım; araba başına 800 tayın olmak üzere, “yalnızca 600 araba ve dörder koşulmuş 2.400 at gerekmektedir” diye sonuca varmaktadır. Bütün bunlar basit işler haline gelmiştir, tayın ekmeğini pişirmek üzere tekerlekli demir fırınlar bile vardır. Fakat XVII. yüzyılın başında, topları olan bir ordunun çeşitli ihtiyaçlarını sayıp döken bir topçuluk inceleme kitabı, 20.000 asker rakamını seçmekteydi.

Bu örnekler, sayılamayacak kadar çok durum hakkında kolaylıkla tekrarlanabilecek bir delillendirmeyi resmetmektedirler. Moriscoların ülke dışına atılmalarıyla (1609-1614) (oldukça güvenilir hesaplara göre en azından 300.000 kişi) İspanya'da meydana gelen; Nantes fermanıyla Fransa'da ortaya çıkan; Yeni Dünya'ya yönelik zenci köle ticaretiyle Kara Afrika’da beliren, gene İspanya'da gene aynı Yeni Dünya'nın beyaz adamlarla iskânından ötürü ortaya çıkan (XVI. yüzyılda bu yönde yola çıkan yılda belki bin kişi, toplam 100.000 kişi) kayıplar -bütün bu

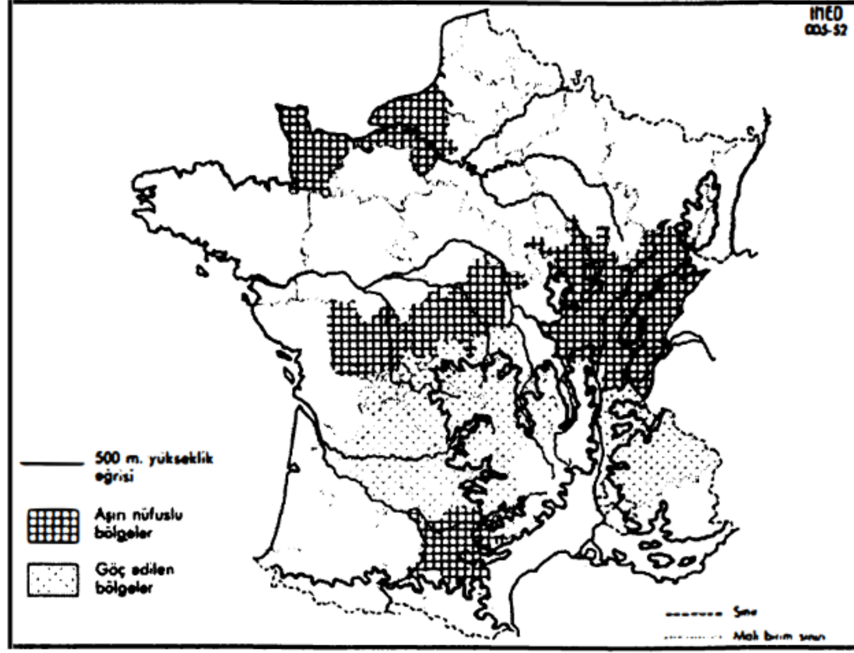
rakamların nisbi düşüklüğü bütünsel bir sorunu ortaya koymaktadır. Bunun böyle olmasının nedeni, siyasal kilitlenmişliği, ekonomisinin esnek olmamasından ötürü Avrupa’nın daha fazla insan safrası atmaya mecalinin olmadığındandır. Avrupa, Afrika olmasaydı Yeni Dünya'yı değerlendiremezdi. Bunun bin tane nedeni vardır ve özellikle de iklim başta gelmektedir, ama aynı zamanda Avrupa’nın işgücünün çok fazla miktarda kısmından vazgeçememesi de rol oynamıştır. O çağda yaşayanlar, hiç kuşkusuz kolaylıkla abartmaktadırlar, ama Sevilla hayatı güçten etkilenmiştir, öylesine ki Andrea Navagero bu konuda 1526'da şöyle demiştir: “o kadar çok insan Hindlere gitti ki, (Sevilla) kenti daha az nüfuslu ve âdeta kadınların eline geçmiş hale geldi...”

K. J. Beloch, XVII. yüzyılda, tümü için aralarında boğuşan üç büyük güce bölünmüş olan Avrupa'nın gerçek ağırlığını tartmaya uğraşırken, aynı düşüncelere sahip olmuştur. Bu üç güç Osmanlı İmparatorluğu, İspanyol İmparatorluğu ve XIII. Louis ile Richelieu'nün Fransa'sıdır. Bunların Eski Dünya'da sahip oldukları insan kitlesini hesaplarken -her biri için yaklaşık olarak 17 milyon kişi-, bunun ancak üstüne çıkıldığında büyük göç rolüne soyunmanın mümkün olduğu düzey olduğu sonucuna varmıştır. Bugün bunun uzağındayız.

Erkenden Aşırı Nüfuslu Bir Fransa

Yolumuzda ilerlerken, birçok başka karşılaştırma, hepsi de önemli açıklamaları ortaya çıkartacaktır. 1600'e doğru dünya nüfusunun bugünkünün sekizde biri olduğunu, Fransa nüfusunun (bugünkü siyasal mekânı içinde hesaplanmış olarak) da, tamamen kesin değilse bile, muhtemel olduğu üzere 20 milyon olduğunu varsayalım. O sıralar İngiltere en fazla beş milyon nüfusa sahiptir. Eğer her iki ülke de dünya ritminde büyüseydi, İngiltere bugün 40 milyon, Fransa 160 milyon nüfusa sahip olurdu; bu bir bakıma hızlı bir şekilde, Fransa'nın (veya İtalya, hatta XVI. yüzyıl Almanya'sı) daha o sıralar aşırı nüfuslu bir ülke olduğunu söylemenin bir şeklidir. Fransa o dönemlerdeki olanaklarına nazaran insanlar, savaşlar, gereksiz boğazlar, istenmeyenler tarafından istila edilmiştir. Brantöme daha o sıralar, Fransa'nın “bir yumurta gibi dolu” olduğunu söylemektedir. Yukarı tarafından arzulanan bir politikanın yokluğundan ötürü, göçler olabildiğince el yordamıyla örgütlenmektedirler;

örneğin XVI. ve XVII. yüzyıllarda belli bir yoğunlukta İspanya'ya; daha sonra Amerika “adalarına” doğru olanlarında veya “1540’ta (Protestanlara karşı) ilk sistematik takibatın ortaya çıkmasıyla başlayan ve ancak 1752-1753'te, Languedoc’tâki kanlı bastırmaların sonuncu büyük dalgacıyla sona eren, Fransa'nın şu uzun kanaması” nedeniyle dinsel sürgünlerin rastlantısı içinde olduğu gibi.

1745 FRANSA'SINDA AŞIRI NÜFUSLU BÖLGELER VE GÖÇ ALANLARI

Tarihsel araştırma, daha düne kadar meçhul olan İberya ülkelerine yönelik Fransız göçünün çapını göstermektedir. Bu göçün genişliği, seyyahların ona ilişkin notları ile olduğu kadar, istatistik dökümler tarafından da kanıtlanmıştır. Kardinal de Retz 1654'te, çok sayıda Fransız zenaatkârın bulunduğu Zaragossa'da, herkesin onun dilini konuştuğunu duymaktan büyük bir şaşkınlığa düştüğünü söylemektedir. On yıl sonra bu kez, Madrid'deki muazzam gavachos (Fransızlara halk arasında verilen ad) sayısından şaşkınlığa düşme sırası Antoine de Brunel'dedir; bunların “İspanyol kılığı altında saklandıklarını ve Fransız olduklarını gizlemek ve onlar gibi sopa yemekten kurtulmak üzere Walon ve Franche-Compteli veya Lorraineli olduklarını iddia eden” 40.000 kişi olduklarını tahmin etmektedir.

İspanyol başkentine zanaatkârlarını, zahmetli işlerde çalışanlarını, perakendecilerini bunlar sağlamakta ve buraya yüksek ücretler ile kârlar tarafından cezbedilerek gelmektedirler. Özellikle duvarcıların ve inşaat işçilerinin durumu böyledir. Ama aynı zamanda, kırların istilası da söz konusudur: Fransa'dan gelen köylüler olmasaydı, İspanyol toprakları çoğu zaman islenmeden kalırdı. Bu ayrıntılar, miktarı bol, sürekli ve toplumsal olarak karışık bir göçü işaret etmektedirler. Bu da Fransız nüfusunun aşırı fazla olduğunun bir işaretidir. Gourville Sire'i olan Jean Herauld Anılar'ında İspanya'da (1669) 200.000 Fransız olduğunu söylemektedir. Bu rakam muazzamdır, ama inanılmaz değildir.

Demek ki, doğumların iradi olarak kısıtlanması, işte böylece yüzyıllardan beri sayının bu kamçı darbelerine maruz kalan bu ülkede XVII. yüzyılda ortaya çıkmakta, daha doğrusu yerleşmektedir. Sebastien Mercier'nin (1771) yazdığı üzere, “bizzat kocalar, taşınmaları esnasında evden bir çocuğu uzaklaştırmaya gayret ediyorlardı.” 1789'dan sonra Devrim'in kritik villan esnasında ortaya çıkan doğum oranlarındaki vurgulu bir düşüş, doğumu önleme uygulamalarındaki yayılmayı net bir şekilde açığa çıkartmaktadır. Fransa'da her yerden daha erken olan bu tepkinin, acaba bu aşikâr aşırı nüfuslu geçmişe yerleştirilmesi gerekmekte değil midir?

Nüfus Yoğunlukları ve Uygarlık Düzeyleri

Suların üzerinde kalan dünya yüzeyi 150 milyon km^2 olduğuna göre, dünyanın bugün 4 milyarlık nüfusuyla, ortalama yoğunluğu km^2'ye 26,7 kişidir. 1300 ile 1800 arasına ilişkin olarak aynı hesap yapıldığında, en alt rakam olarak 2,3/km^2 ve en yüksek rakam olarak da 6,6/km^2 elde edilecektir. Daha sonra, 1978'de en fazla nüfuslu (km^2'ye 2100 ve daha fazlası) bölgelerin bugünkü yüzeylerini hesapladığımızı varsayalım, böylece bugünün yoğun uygarlıklarının esas yüzeyini -hesap birçok kereler yapılmakta, yeniden yapılmaktadır-, yani 11 milyon km^2'yi elde etmiş oluruz. İnsanların % 70'i (aşağı yukarı 3 milyar kişi) bu dar serin üzerinde yoğunlaşmaktadır; Saint-Exupery bunu kendi tarzında söylemiştir, evler ve çeşmeler evreni dünya yüzeyi üzerinde dar bir şeritten ibarettir; ilk hata, uçağı Paraguay kırlarında kayboluyordu; ikinci hata, Sahra kumlarının üzerine iniyordu. Bu imgeler üzerinde, meskûn dünyanın, cekoument'nin simetrik olmaması, saçmalığı üzerinde durmayalım. İnsan dünyanın onda

dokuzunu zor karşısında, ama aynı zamanda ihmalden ve nihayetsiz çabalar zinciri olan tarihin başka türlü karar vermiş olmasından ötürü boş bırakmaktadır. Vidal de la Blache “insanlar yeryüzüne bir zeytinağ lekesi biçiminde yayılmamışlar, mercanlar gibi ilkel bir şekilde yığılmışlardır” demektedir: yani “bazı insan iskânı taban noktalarının” üzerinde “birbirlerini izleyen” tabakalar halinde yığılmışlardır. Eskinin yoğunlukları zayıf olduklarından, ilk bakışta 1400 ilâ 1800 yılları arasında uygarlık yapacak düzeyde, gerçekten yoğun insan topluluklarının olmadığı sonucuna varma eğilimine kapılmak mümkündür. O tarihlerde de fiili olarak aynı ayırım, dünyayı ağır ve dar alanlarla, insan bakımından zayıf geniş ve boş alanlar halinde bölen aynı asimetri vardır. Burada da rakamları kendi skalalarına yerleştirmek gerekmektedir.

Böylece, 1500'lere doğru, Avrupa fethinin Amerika üzerindeki etkisinin arefesinde, uygarlıkların, gelişmiş kültürlerin, ilkel kültürlerin dünyanın tümü üzerindeki, hemen hemen kesin yerlerini bilmekteyiz. Çağa ait belgeler, sonraki tarihlerde yazılan anlatılar, etnografların dünkü ve bugünkü araştırmaları bize geçerli bir harita sağlamaktadırlar, çünkü bilindiği üzere, kültürel sınırlar çağlar boyunca çok az değişmektedirler. İnsan tercihan, kuşaklar boyunca eski başarılarının tuzağına düşmüş olan kendi deneylerinin çerçevesi içinde yaşamaktadır. İnsan, yani ait olduğu grup: bireyler onu terk etmekte, başkaları ona katılmakta, ama grup belirli bir mekâna, bildik topraklara bağlı olmayı sürdürmektedir. Burada kök salmıştır.

Dünyanın 1500'lere doğru olan ve Gordon W. Hewes gibi bir etnograf tarafından çıkartılmış olan ve bizim burada iktibas ettiğimiz harita kendiliğinden konuşmaktadır. Bu harita 76 uygarlık ve kültürü belirtmektedir, yani dünyanın sular üstünde kalan 150 milyon km^2'lik toprağını aralarında paylaşan 76 küçük ve farklı biçim ve yüzey örneği. Bu harita büyük öneme sahip olduğundan ve ona sık sık başvurmak gerektiğinden, işin başında ona dikkatli bakalım. Bu 76 yapboz parçası, Tasmanya'ya ait olan 1no'lu örnekten, 76. ve sonuncusu olan Japonya'nınkine kadar bir sınıflandırmanın taslağını vermektedir. Sınıflandırma yukarıdan aşağıya doğru, zorluk olmadan okunmaktadır: 1°) 1 numaradan 27 numaraya kadar toplayıcı, avcı, ilkel halklar; 2°) 28 numaradan 44 numaraya kadar göçebeler ve hayvan yetiştiricileri; 3°) 45

numaradan 63 numaraya kadar hâlâ açık vermekte olan ve dünyanın etrafında oldukça ilginç bir şekilde, bir kemer biçiminde dağılmış olan, çapayla tarım yapan köylüleri içeren tarımcı halklar; 4°) nihayet 64 numaradan 76 numaraya kadar uygarlıkları, çok sayıda araç ve üstünlüğe sahip olan, nisbeten yoğun olan şu toplulukları sıralamıştır: bu toplumların olanakları evcil hayvanlar, sabanlar, pulluklar, arabalar ve özellikle kentler olmaktadır. “Gelişmiş” ülkelerin, insanların ağır evreninin, yapbozun bu sonuncu 13 parçasından meydana geldiğinin üzerinde durmanın yararı yoktur.

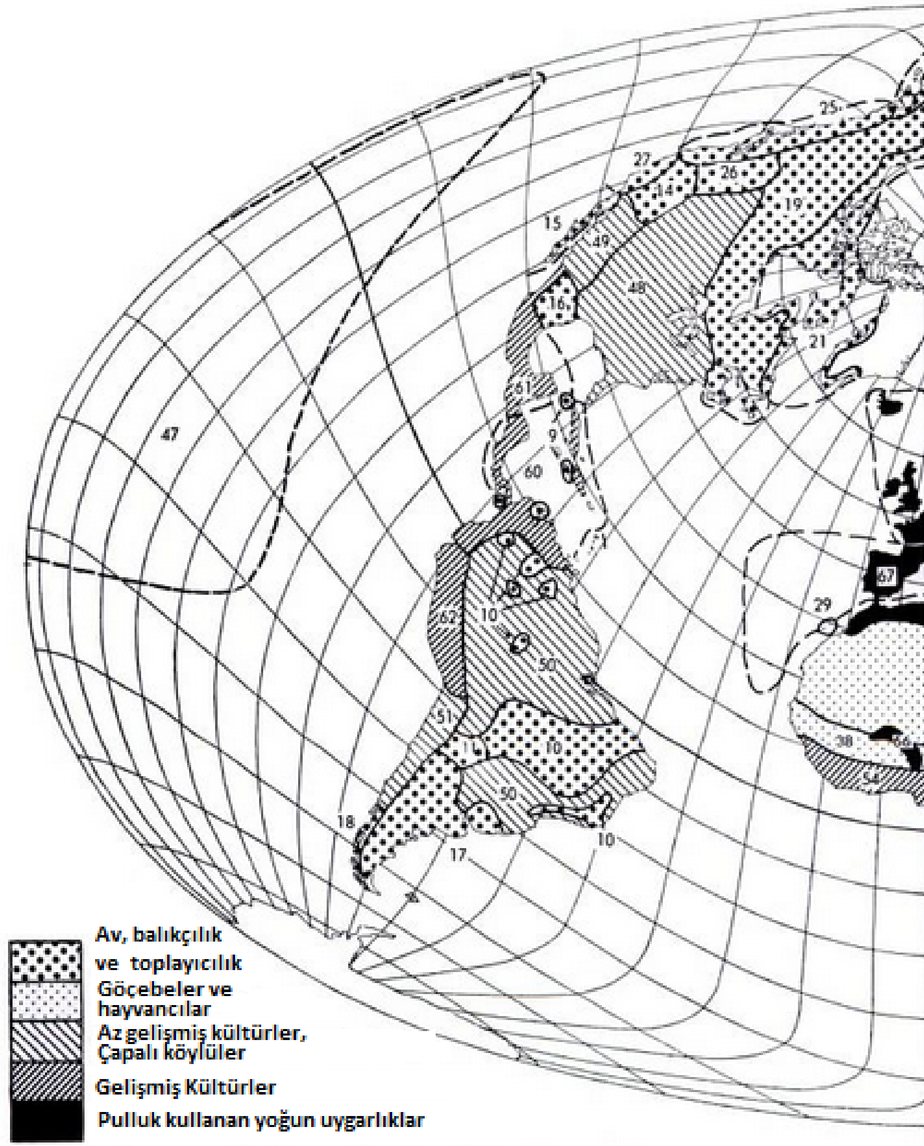
Zaten bu zirve yerlerine ilişkin sınıflandırma, bir veya iki yer için tartışmalıdır. 61 e 62 numaralar, yani Aztek veya Meksika uygarlığı ile İnka ve Peru uygarlığını bu yüksekliğe tam yetkili olarak yerleştirmek gerekir miydi? Evet tabii ki nitelikleri, parlaklıkları, sanatları, özgün zihniyetleri söz konusudur; evet eski Mayaların hesap harikaları söz konusudur; bu uygarlıkların uzunlukları düşünülecek olursa gene evet: Bunlar beyazların fethinin korkunç darbesinden sonra da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Buna karşılık, yalnızca çukur açan sopaları saban gibi kullandıkları; lama, alpaga ve vikunya hariç hiçbir evcil hayvanlarının olmadığı; tekerlek, çatı, araba, mü- tevazi Kara Afrika kültürleri tarafından yüzyıllarca, hatta binlerce yıldan beri bilinen demir metalürjisinin yabancısı oldukları göz önüne alınacak olursa hayır. Sonuç olarak, bizim maddi hat kıstaslarımıza göre hayır. 63 nolu örnek, yani komşu uygarlıkların yansımalarına ucu ucuna temas etmeye başlamış olan Fin grubu için de aynı tereddüt ve çekinceler söz konusudur.

Fakat bu tartışma aşıldıktan sonra, geriye kalan 13 uygarlık, dünya ölçeğinde, Eski Dünya'nın kalınlığı içinde uzun ve dar bir şerit meydana getirmektedir, yani dar bir çeşmeler, tarlalar, yoğun iskân alanları, o sıralar nasıl mümkün olabiliyorsa, insan tarafından öyle sıkı sıkıya tutulan mekânlar ülkesi. Zaten sapkın olan Amerikan örneğini bir kenarda bıraktığımız için, uygar bir insanın 1500 yılında, 1400'de olduğu ve 1800'e ve bugün hâlâ olacağı yerde bulunduğunu söyleyelim. Bilanço çabucak düzenlenmiştir: Japonya, Kore, Çin, Hindiçini, Filipinler, Endonezya, Hindistan, ip biçimindeki İslam dünyası, dört farklı Avrupa (en zengini olan Akdeniz Latinliği, Türk fethinin sulara gömdüğü en mutsuzu olan Helenlik, en canlısı Kuzey, en aşınmışı olan Rus-Japon). Bunlara iki merak uyandırıcı

alan eklenmektedir: 64 numarada sağlam Kafkas uygarlıkları; 65 numarada Habeş çiftçilerin köklerinden kopartılamaz uygarlıkları.

Burada toplam olarak, belki 10 milyon km^2'ye, bugünkü Fransa'nın hemen hemen 20 katına ulaşan, olabildiğince bireyselleşmiş, dünyanın bugünkü coğrafyasında mutatis mutandis tanınabilir nitelikte olan yüksek bir yoğunluklar dilimine sahibiz (tekrarlayalım ki, burada 11 milyon km^2'de insanların % 70'i yaşamaktadır). Eğer bugüne ait olan bu uygarlıkların insani kitlesinin insanların tümüne olan oranını (toplamın % 70'i) kabul edecek olursak, bu ayrıcalıklı alanların km^2'ye düşen yoğunluğu, 1800 dönemi için uç kıstaslarımıza göre 24,5 (en düşük) ile 63,6 (en yüksek) arasında çıkacaktır.82 K. J. Beloch'un da durakladığı gözlem evi olan 1600'de duraklamak üzere, ortalamamız 28 ve 35 olacaktır. Yani önemli bir eşik: eğer Avrupa'da o sıralar güçlü olmak için en azından 17 milyon kişi gerekiyorduysa, dünyada, o sıralar bir uygarlığın başarı kazandığı ve yaşadığı rakam km^2'ye otuz kişiydi.

Hâlâ 1600'de durmaya devam edersek, kalabalık İtalya km2'ye 44, Hollanda, 40, Fransa 34, Almanya 28, İber yarımadası 17, Polonya ve Prusya 14, İsveç, Norveç ve Finlandiya 1,5 civarında (fakat bunlar ilkel ve uzayıp giden bir Orta Çağın esiri olarak Avrupa'nın kıyısındadırlar ve onun hayatına ancak topraklarının bazı dar bölgeleriyle katılabilmektedirler) kişiye sahiptirler. Çin'e gelince, 17 Eyalet Çin'i (18. lan Kan-Su o sıralar Çin Türkistan'ına bağlıdır) 20'nin biraz üzerinde (1578) bir yoğunluğa sahiptir.

Av, balıkçılık
ve toplayıcılık
Göçebeler ve
hayvancılar
Az gelişmiş kültürler,
Çapalı köylüler
Gelişmiş Kültürler
Pulluk kullanan yoğun uygarlıklar

1500'LERE DOĞRU UYGARLIKLAR, KÜLTÜRLER VE İLKEL HALKLAR

1. Tasmanyalılar 2. Kongo Pigmeleri 3. Vedalar (Seylan) 4. Andamanlar 5. Sakaylar ve Semanglar 6. Kabuslar 7. Punanlar (Borneo) 8. Filipinler Negritoları 9. Siboney (Antiller) 10. Gebtoküdolar 11. Büyük Şako Kızılderilileri 12. Boşimanlar 13. Avustralyalılar 14. Büyük Havza (ABD) 15. Aşağı Kaliforniya 16. Teksas ve Kuzeydoğu Meksika 17. Patagonya 18. Şili'nin güney kıyıları kızılderilileri 19. Atabasklar ve Algokenler (Kuzey Kanada) 20. Yukagirler 21. Merkez ve Doğu Eskimoları 22. Batı Eskimoları

23. Kamçadaller, Koryaklar, Çukçlar 24. Aynolar, Gilyaklar, Goldlar 25. Kuzeybatı kıyısı Kızılderilileri (ABD ve Kanada) 26. Kolombiya yaylası 27. Merkez Kaliforniya 28. Ren geyiği yetiştiricisi halklar 29. Kanarya Adaları 30. Sahra göçebeleri - Arabistan göçebeleri 32. Yakın Doğu dağ çobanları 33. Pamir ve Hindukuş çobanları 34. Kazaklar, Kırgızlar 35. Moğollar 36. Tibetli çobanlar 37. Yerleşik Tibetliler 38. Batı Sudanlılar 39. Doğu Sudanlılar 40. Kuzeydoğu Afrika: Somali ve Galla 41. Nil halkları 42. Doğu Afrika hayvan yetiştiricileri 43. Batı Bantuları 44. Hotantolar 45. Amerika Kızılderilileri (ABD'nin batısı) 50. Brezilya yerlileri 51. Şili yerlileri 52. Kongo halkları 53. Doğu Afrika Göller bölgesi halkları 54. Gine kıyıları 55. Assam ve Birmanya'nın yüksek bölgelerindeki kabileler 56. Endonezya'nın yüksek bölgelerindeki kabileler 57. Hindiçini ve Güneybatı Çin'in yüksek bölgelerindeki halklar 58. Merkezi Hindistan'daki dağ ve orman kabileleri 59. Malgaşlar 60. Karayipler 61. Meksikalılar, Mayalar 62. Perulular ve Andlılar 63. Finliler 64. Kafkasyalılar 65. Habeşler 66. Yerleşik Müslümanlar 67. Güneybatı Avrupa 68. Doğu Akdeniz 69. Doğu Avrupa 70. Kuzeybatı Avrupa 71. Hindistan (harita Müslümanlarla hinduları ayırmıyor) 72. Güneydoğu Asya ovaları 73. Endonezya ovaları 74. Çinliler 75. Koreliler 76.Japonlar (G. W. Hewes'a göre)

Fakat bizim için çok düşük olan bu düzeyler, daha o sıralar aşikâr olan aşırı nüfusları işaret etmektedirler. XVI. yüzyılın başında Almanya'nın en kalabalık bölgesi olan Wurtenberg (km^2'ye 44 kişi)85 paralı askerlerin en mükemmel devşirilme alanıydı; Fransa yoğunluğu 34 olan, geniş bir dışa göç bölgesidir. İspanya'nın yoğunluğu ise yalnızca 17'dir. Ancak İtalya ve Alçak Ülkeler (bugünkü Hollanda ve Belçika) engin ve daha şimdiden “endüstrileşmiş” oldukları için, daha ağır bir insan yükünü ışımaktadırlar ve bunların büyük kısmını kendi evlerinde muhafaza etmektedirler. Çünkü aşırı nüfus hem insan sayısının hem de elde bulunan kaynakların işlevindedir.

A. P. Usher tarihsel nüfusbilim alanında üç nüfus düzeyini birbirinden ayırmaktadır. En alt basamakta öncü bölgelerin nüfusu yer almaktadır

(Bunu frontier Amerika'sını düşünerek söylemektedir), yani insan tarafından işlenmemiş veya az işlenmiş bir mekânda, iş başında olan bir nüfus. Nüfus ikinci aşamasında (XVIII. yüzyıldan önceki Çin ve Hind, XII. veya XIII. yüzyıldan önceki Avrupa) km^2'ye 15 ve 20 kişi arasında yer almaktadır. Sonra, km2'ye 20 kişinin ötesinde “yoğun” nüfus gelecektir. Bu sonuncu rakam belki de fazla mütevazidir. Ama 1600'den itibaren İtalya, Alçak Ülkeler ve Fransa için işaret ettiğimiz yoğunluklar (44, 40, 34) geleneksel ölçülere göre, daha şimdiden, bir nüfus basıncına tekabül etmektedirler. Jean Fourastie'nin Eski Rejim Fransa'sı için yaptığı hesaplara göre, nadası da hesaba katarak, bir insanın iaşesi için 1,5 hektar işlenebilir toprak gerekmekteydi. Bu aşağı yukarı Daniel Defoe'nun 1709'da sağladığı miktara eşittir: 3 akr iyi toprak veya 4 akr orta toprak (yani, 1,2-1,6 ha.) Her nüfus basıncı, ileride göreceğimiz üzere, ya gıda seçimi (özellikle etle ekmek arasında) ya tarımda dönüşümler ya da dış göçe geniş ölçekte başvurmayı gerektirmektedir.

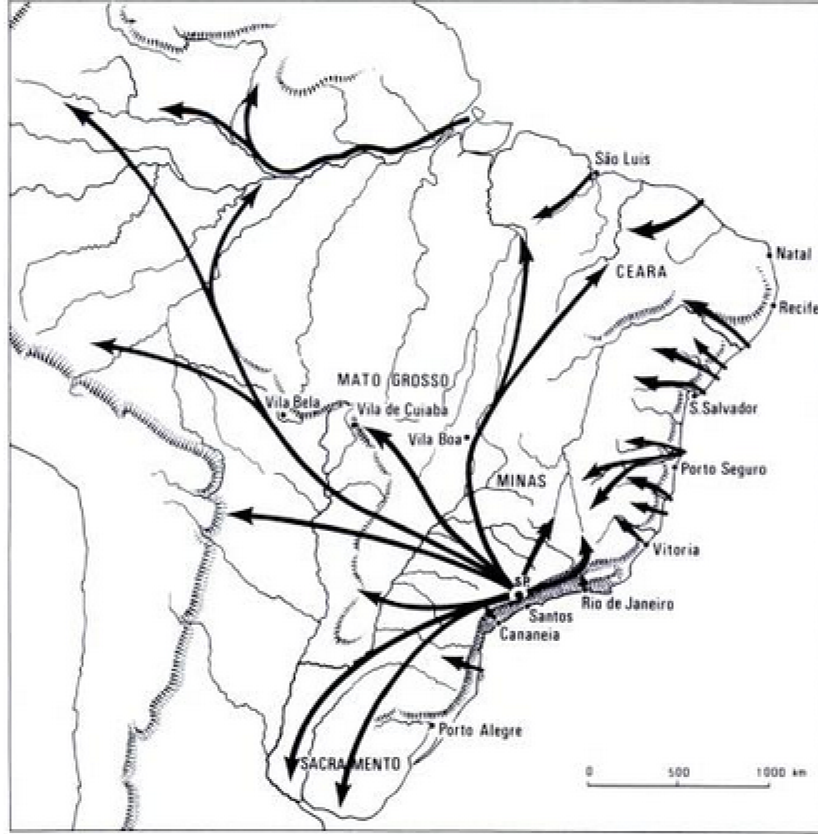
Bu işaretler bizi yalnızca, bir nüfus tarihinin esas sorunlarının eşiğine kadar götürmektedir. Bize aynı zamanda, diğer şeylerin arasında, kentsel ile kırsal nüfus arasındaki oranı (bu oran bir eski gelişme tarihinin esas göstergesi olduğu için) bilmek ve beşeri coğrafyanın ölçülerine göre, kırsal gruplanmaları daha iyi bilmek de gerekmektedir. XVIII. yüzyılın sonunda St. Petersburg yakınlarında Finlandiyalı köylülerin iğrenç köyleri, birbirlerinden çok uzak olmak üzere dağılmaktadırlar; Alman göçmenlerinin köyleri bir araya toplanmaktadır; Rus köyleri ise bunlara kıyasla çok büyük toplanma yerleridir. Alplerin kuzeyindeki Orta Avrupa oldukça zayıf köylere sahiptir. Bohemya'da Avusturya sınırı yakınlarında Rosenberglerin, sonra da Schwarzenberglerin malikânelerinin eskiden kapladığı alanlarda, balıklarla dolu yapay göller arasında -aynı şekilde Varşova merkez arşivinde- birçok kereler köy arazilerine ait planları görme fırsatım olduğu için, XVII. ve XVIII. yüzyıllara ilişkin, Orta Avrupa'nın sayıları artan bu köylerinin küçüklüğünden şaşkına döndüm: çoğu zaman on kadar ev... İtalya'nın köy-kentlerinin veya Ren, Meuse ve Paris havzalarının büyücek kasabalarının uzağındayız. Öte yandan, Doğu ve Orta Avrupa'nın çok sayıda köyü için geçerli olan bu zayıflık, köylülüğün kaderinin esas nedenlerinden biri değil midir? Köylülük senyörlerin karşısında, büyük cemaatlerin dirsek temasından yoksun olduğu ölçüde çaresiz kalmıştır?

Gordon W. Hewes'in Haritasının Diğer Akla Getirdikleri

En azından üç şey:

1. “Kültürlerin” (şu ilk başarılar) ve “uygarlıkların” (insanların şu ikinci başarıları) yerlerinin büyük sabitliği, çünkü bu yerleşim yerleri bugünkü zamandan itibaren basit regresyon yöntemiyle yeniden oluşturulmuşlardır. Sınırların da sabitliği vardır. Demek ki bunların toplanma alanları Alpler, Gulf Stream veya Ren yatağı kadar güçlü bir coğrafya çizgisidir.

2. Bu harita, Avrupa'nın zafere ulaşmasından önce de, dünyanın tümünün daha o sıralarda bile insan tarafından yüzyıllar, hatta binyıllardan beri tanındığını, kavrandığını da göstermektedir. İnsan ancak kocaman engeller karsısında duraklamıştır: denizin azametli hale geldiği kesimler, aşılması güç dağlar, orman kitleleri (Amazon, Kuzey Amerika, Sibirya ormanları), muazzam çöller, ve üstelik, eğer yakından bakılacak olursa, insanları maceraya sevketmemiş ve sırlarını açık etmemiş deniz yüzeyi de yoktur (Hind Okyanusunun muson rüzgârları Eski Yunan Antikite'sinden beri bilinmektedir); geçitlerini ve aşılma noktalarını acık etmemiş dağ yoktur; insanın içine giremediği orman, aşamadığı çöl yoktur. Dünyanın “iskân edilebilir ve tekneyle seyredilebilir” mekânının, hiç kuşku yoktur ki, en küçük parçası bile 1500'den önce (ve 1400'den veya 1300’den önce) sahiplidir, bir kullananı vardır. Eski Dünya'nın itici çölleri bile, 30-36 numaralar altında, bu bölümde onlardan söz etme fırsatımızın olacağı savaşçı büyük göçebeleri barındırmaktadır. Kısacası dünya, “eski barınağımız” büyük keşiflerden çok önce, uzun zamandan beri “keşfedilmiş” durumdadır. Bitki zenginliklerinin bilançosu da “yazılı tarihin başından beri” o kadar büyük kesinlikle çıkartılmıştır ki, “eskiden beri bilinen genel yarara sahip besleyici bitki listesine hiçbir yenisi eklenmemiştir, çünkü ilkel halkların bitki alemini tabi tuttukları keşif dizileri dikkatli ve tam olmuştur.”

BREZİLYA BANDEİRALARI (XVI.-XVIII. YÜZYILLAR)
Bandeiralar özellikle Sao Paolo kentinden (haritada S.P.) itibaren yola çıkmaktadırlar. Sao Paololular Brezilya'nın tüm iç kesimlerini dolaşmışlardır (A. d'Escragnolle-Taunay'ye göre)

Demek ki Amerika'yı veya Afrika'yı keşfedecek olan; ne de esrarlı kıtaların ırzına geçecek olan Avrupa'dır. Eskiden o kadar övünme konusu olan, Orta Afrika'nın XIX. yüzyıldaki kâşifleri zenci hamalların sırtında dolaşmışlardır ve aynı zamanda Avrupa'nınki de olan en büyük hataları, bir cins Yeni Dünya keşfetmekte olduklarına inanmaları olmuştur. Aynı şekilde, Güney Amerika kıtasının kâşifleri, hatta XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllarda harika efsaneleri olan şu pandeirautes paulistas (1554'te kurulan Sao Paolo kentinden yola çıktıkları için) Kızılderililer tarafından kullanılmış olan eski yol ve nehirleri yeniden keşfetmekten başka bir şey yapmamışlar ve onlara genellikle ellerinden tutarak rehberlik edenler, melezler (Portekizli ve Kızılderili melezleri) Mamelucos olmuştur. Aynı macera XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Fransızların çıkarma olmak üzere ve Büyük Göllerden Mississippi'ye kadar olan bölgede, Kanadalı melezler olan “Bois Brules”

sayesinde yaşanmıştır. Avrupa dünyayı, çoğu zaman başkalarının gözleri, bacakları ve aklıyla yeniden keşfetmiştir.

Avrupa'nın özgün olarak başardığı şey, Atlantiğin keşfi, bu okyanusun zor mekânlarına, akıntılarına, rüzgârlarına egemen olmasıdır. Bu gecikmiş zafer bundan sonra, dünyanın deniz birliğini beyaz adamın emrine vermiştir. Muzaffer Avrupa, filolar, tekneler, gene tekneler, denizlerdeki dümen suları demektir; denizciler halkı, limanlar, tersaneler demektir. Büyük Petro Avrupa'ya yaptığı ilk yolculukta bu konuda yanılmamıştır: Hollanda'da Amsterdam yakınlarındaki Saardam tersanelerinde çalışacaktır.

3. Sonuncu işaret: yoğun nüfuslu dar alanlar her zaman türdeş değillerdir. Sağlam bir şekilde elde tutulan bölgelerin (Batı Avrupa, Japonya, Kore, Çin) yanında Filipinler, Endonezya ve Hindiçini, gerçeği söylemek gerekirse birkaç meskun bölgenin serpintisinden ibarettirler; bizzat Hindistan, katışık uygarlıklar tarafından tam anlamıyla elde edilememiştir; İslam dünyası boş mekân marjları üzerinde, Kara Afrika'nın böğrüne yapışmış çöllerin, nehirlerin, denizlerin kıyısında bir dizi, sahel'den (sahil) ibarettir -Esirler kıyısında (Zanzibar) olduğu kadar, savaşçı imparatorluklar kuran ve yeniden kuran Nijer boynuzunda da durum böyledir-. Avrupa bile, doğusuna doğru gidildiğinde, vahşi uçların ötesinde boşluğa açılmaktadır

İnsanlar ve Vahşi Hayvanlar Kitabı

Yalnızca uygarlıkları görme eğilimi her zaman büyük olmuştur, uygarlıklar esastır. Ayrıca, eski çehrelerini, aletlerini, kıyafetlerini, konutlarını, uygulamalarını, hatta geleneksel şarkılarını yeniden bulabilmek için beceri hazineleri sarfetmişlerdir. Müzeleri bizi beklemektedir. Her birinin “parçası” bilinen kendi renklerine sahiptir. Her şey burada, çoğu zaman özgündür. Çin değirmeni yatay dönmektedir; İstanbul'da makas bıçakları geniş içbükey iç oyuklara sahiptir, lüks kaşıklar armut ağacındandır; Kızıldeniz ve İran körfezi gemilerinde tek bir çivi bile yoktur... Ve her “parça” kendi bitkilerine, kendi evcil hayvanlarına her halükârda onlara karşı kendine özgü davranış biçimlerine, kendi tercihli evlerine, kendine özgü gıdalara sahiptir...- Basit bir mutfak kokusu bir uygarlığın tümünü hatırlatabilir.

Ancak bu uygarlıklar insanların dünyasının ne tüm güzelliği ne de tüm tadıdır. Onların dışında, bazen onların bizatihi kitlesini kateden veya dış hatlarını çevreleyen ilkel hayat içeri nüfuz etmekte ve geniş alanlar boş sesi vermektedirler. İnsanların ve vahşi hayvanların kitabını veya sopalı köylülerin eski tarımlarının altın kitabını hayal etmek gerekir; uygarların gözünde burası cennettir, çünkü onlar fırsat çıktığında, üzerlerindeki zorlamalardan burada kurtulmaktadırlar.

Bu vahşi insan gruplarına dair en çok imgeyi Uzak Doğu; Filipin ve Endonezya adalarında, Çin dağlarında, Japonya'nın Yeso adasının kuzeyinde Formoza'da veya Hindistan'ın zıtlıklarla dolu merkezinde verecektir. Avrupa kendi evinde iskân ettiği bu cins “vahşiler”e, “açıklık alanlarının kuru toprakları üzerinde pirinç yetiştirmek üzere, yukarılardaki ormanı yiyen” şu yakıcı insan topluluklarına sahip değildir. Avrupa dağlılarını erkenden evcilleştirmiş, onlara paryaymışlar gibi davranmayarak kendine alıştırmıştım Uzak Doğu'da bunun tersine, bu bağlantılar veya bu karmaşıklıklar yoktur. Sayılamayacak kadar çok şok, burada acımasız bir sertlik içindedir. Çinliler leş gibi evleri olan ve hayvan yetiştiren kendi dağlılarıyla mücadele etmeye ara vermemişlerdir. Aynı çatışmalar Hindistan'da da vardır. 1565'te Dekkan yarımadasında, Talikota savaş alanında, Vijyanagar Hindu krallığı kuzeyin müslüman sultanlarının süvari ve topçusu tarafından ölümüne vurulmuştur. Muazzam başkent galip tarafından hemen işgal edilmemiştir, fakat savunmasız kalmıştır, çünkü orduyla birlikte giden araba ve koşum hayvanlarından mahrumdur. Bu durumdayken, çevredeki cangılların vahşi halkları olan Brincariler, Lambadiler, Kurubalar onu tepeden tırnağa yağmalamak için üzerine çullanmışlardır.

Fakat bu vahşiler daha o sıralarda bile, aşırı gururlu, uygarlıklar tarafından hapsedilmiş, çember içine alınmış gibidirler. Gerçek vahşi adamlar başka yerlerde, aslında korkunç olan topraklarda tam özgürdürler ve yoğun nüfuslu ülkelerin sınırlarında yaşamaktadırlar; bunlar Friedrich Ratzel’in Randvolker'i, marjinal halklar, geschichtes halklar, Alman coğrafyacı ve tarihçilerin tarihsiz halklarıdır (ama acaba bu doğru mudur?). Dün Sibirya'nın Büyük Kuzey'inde u 12.000 Çukt 800.000 km^2 üzerinde, bin kadar Samoyed buzlu Yamal yarımadasının 150.000 km^2'si üzerinde yaşamaktaydı.” Çünkü “bunlar genelde en fazla mekâna ihtiyaç duyan en

ilkel gruplardır” bu ifadeyi reddetmeksizin; muazzam ama hasım mekânlar üzerinde ancak kök ve yumru toplayan veya vahşi hayvanlara tuzak kuran ilkel bir hayat ayakta kalabilir.

Her halükârda, insan nadirleşir nadirleşmez, mekân yetersiz veya kullanılamaz olsa bile, vahşi hayvanlar etrafta kaynamaya başlamışlardır. İnsandan uzaklaşmak, onlarla karşılaşmak demektir. Seyahat anlatıları okunduğunda, dünyanın tüm hayvanları size doğru gelmektedir. İşte köylerin ve kentlerin etrafında dolanan, bir XVII. yüzyıl seyyahının anlattığına göre, Ganj deltasında kayıklarında uyuyan balıkçıları, yüzerek gelip gafil avlayan Asya kaplanı; Uzak Doğu'da bugün bile dağ mezralarının etrafındaki ağaçlar, korkutucu insan yiyiciyi uzaklaştırmak üzere sökülmektedirler. Gece geldiğinde, evlerin içinde bile kimse kendini güvenlikte hissetmemektedir. Cizvit peder Las Cortes ve sefalet arkadaşlarının ikamet ettikleri, Kanton yakınlarındaki küçük bir kentte (1626) bir adam kulübesinden çıkar: kaplan onu kapar. XIV. yüzyıla ait bir Çin resmi, meyva ağaçlarının çiçek açmış dalları arasında, üzerinde gül lekeleri olan muazzam bir kaplanı, sanki alışık olunan bir canavarmış gibi göstermektedir. Gerçeği söylemek gerekirse, bu Uzak Doğu'nun tümü için pek büyük bir abartma değildir.

Siyam da bir vadiden ibarettir, Menam vadisi; buradaki sular üzerinde kazıklar üzerindeki ev sıraları, pazarlar, kayıklara yığılmış aileler; kıyılarda başkent de dahil birkaç kent, pirinç tarlaları; suyun muazzam alanlara yayıldığı geniş ormanlar bulunmaktadır. Sularda sürekli olarak arınmış nadir orman plakaları vahşi kaplan ve fil, hatta E. Kampfer'in iddia ettiği üzere dağ keçisi barındırmaktadır. Öteki canavarlar olan arslanlar Etopya'da, Kuzey Afrika'da, İran'da Basra yakınlarında veya Hindistan'ın Afganistan'a doğru olan kuzey-batı yolu üzerinde hüküm sürmektedirler. Filipin nehirlerinde timsah kaynamaktadır, yaban domuzları Sumatra'nın, Hindistan'ın kıyı ovalarında, İran yaylalarında efendidirler; yabani atlar Pekin'in kuzeyinde düzenli olarak avlanmakta ve. kementle yakalanmaktadır. Yaban köpekleri Trabzon dağlarında ulumakta ve Gemelli Careri'nin uyumasına engel olmaktadırlar. Gine'de küçük inekler vahşidir ve bütün avcılar bunların üzerine üşüşmektedir; buna karşılık herkes aynı bölgelerde “pirinç, darı ve başka sebze...” tarlalarını çiğneyen şu fil ve suaygırı sürülerinden kaçmakta ve bazen bunların “hepsi bir arada üç veya

dört yüzlük sürüler oluşturdukları görülmektedir.” Ümit Burnu'nun ötesinde çok uzaklara kadar boş, insani olmayan muazzam Güney Afrika'da ve “yaşama biçimi olarak insanlardan çok hayvanlara benzeyen” çok az sayıda insanın yanı sıra, “korkunç” hayvanlara, dünyanın en büyükleri olma ününe sahip çok sayıda arslan ve file rastlanmaktadır. Bu, yüzyılları aşarak, kıtanın iki ucunda, Kartaca ve Anibal dönemlerinde, Kuzey Afrika fillerini hayal etmenin fırsatıdır. Aynı zamanda gene kuzeye doğru, ama Kara Afrika'nın göbeğinde, XVI. yüzyıldan itibaren Avrupalılara muazzam miktarlarda fildişi sağlamış olan gerçek fil avcılarını da hayal etmenin fırsatıdır.

Kurtlar için, Urallardan Cebelitarık boğazına kadar bütün Avrupa ve ayılar için de, bu kıtanın tüm dağları onların mekânıdır. Kurtların aynı anda her yerde birden bulunmaları, yol açtıkları dikkat, kurt avını kırların, hatta kentlerin sağlığının göstergelerinden biri, geçen yılların kalitesinin göstergelerinden biri haline getirmektedir. Bir anlık dikkatsizlik gerileme, sert bir kış, kurtlar hemen çoğalmaktadır 1420'de kurt sürüleri sur yarıklarından ve kötü korunan kapılardan geçerek, Paris'e girmişlerdir; 1438'de bunlar bu kez Paris'in içinde Montmartre ile Saint- Antoine kapısının arasında insanlara saldırmaktadırlar. Kurtlar 1640'ta Doubs nehrini kent değirmenlerinin yakınında aşarak, Besançon'a girmişler ve “sokaklarda çocukları yemişlerdir. 1520'ye doğru 1. François tarafından ihdas edilen bir memuriyet olan Büyük kent avcıları, senyör ve köylülerin de çağrıldıkları büyük temizlik harekâtlarına girişmişlerdir; örneğin 1765 gibi ileri bir tarihte bile, Gevaudan'da “kurtların yol açtığı felâketler, canavar gibi bir hayvanın varlığına inanılmasına yol açmıştı.” Bir Fransız 1779'da “bundan 600 yıl kadar önce olduğu gibi, bugün Fransa'da kurt cinsi ortadan kaldırılmak isteniyora benzemektedir, fakat bu işin Büyük Britanya gibi bir adada uygulanabilmiş olmasına rağmen, bizimki gibi çok geniş ve dört bir yanı açık bir ülkede, tam anlamıyla gerçekleştirilmesi kolay değildir...” diye yazmaktadır. Fakat 1783'te ticaret odası temsilcileri, “nüfusun büyük kısmını yok etmek üzere İngiltere’den belli sayıda kurt getirilmesine yönelik, birkaç yıl önce verilmiş öneriyi tartışmakta değiller miydi? Kıtanın topraklarıyla, Uzak Almanya veya Polonya ormanlarıyla kaynaşmış olan kurtlara ilişkin olarak bile, Fransa dönemeç olma gibi bir coğrafi konumda olmasından kurtulamamaktadır. 1851'de bile Vercors'da kurt kaynamaktaydı.

Daha eğlenceli seyirlik olaylar dağtavukları, sülünler, beyaz tavşanlar, Alplerin beyaz keklikleri; 1494'te dostlarıyla birlikte Valencia'nın arkasındaki dağlık bölgede yolculuk yapan şu Nurembergli tabip Thomas Münzer'in atlarını Malaga yakınlarında havaya kaldıran kınalı keklikler tarafından sunulmaktadır. Veya XVI. yüzyılın başında Wurtemberg'deki Rauhe Alb bölgesindeki vahşi hayvan dalgaları tarafından sunulmaktadır; ancak köylülerin onlara karşı büyük köpekleri kullanmaları yasaklanmıştır; yalnızca orman koruyucularının buna hakları vardır. İran'da yaban domuzları, geyikler, alageyikler, gazeller, arslanlar, kaplanlar, ayılar, tavşanlar artı muazzam miktarda güvercin, yabankazı, ördek, kumru, karga, balıkçıl ve iki cins keklik kaynamaktadır...

Doğal olarak boşluk ne kadar genişse, hayvan hayatı o kadar artmaktadır. Peder Verbiest, 1682'de Çin imparatorunun muazzam maiyetiyle (100.000 at) birlikte seyahat ettiği Mançurya'da, yorgunluktan bitkin bir şekilde, homurdanarak akıl almaz avlara tanık olmuştur: tek bir günde 1.000 geyik, 60 kaplan öldürülmüştür. 1639'da henüz mekândan yana boş olan Mauritius adasında kumrular ve tavşanlar o kadar çok sayıda ve insandan o kadar korkusuzdurlar ki, elle yakalanmaktadırlar. 1690'da Florida'da yabani güvercinler, papağanlar ve diğer kuşlar o kadar çokturlar ki, “çoğu zaman tekneler dolusu yumurta ve kuş götürülmektedir.”

Tabii ki Yeni Dünya'da her şey abartılmaktadır; boş alanların (despobladosl aşırı bolluğu söz konusudur ve bunların arasında muazzam mesafeler ve birkaç minik kent bulunmaktadır. Sonradan Arjantin olacak yerde, Cordoba'dan Mendoza'ya gitmek için, Santiago de Chili piskoposu Lizarraga'ya refakat eden, 30 çift öküz tarafından çekilen 12 büyük ahşap arabanın hızıyla 20 gün kadar süren bir zaman gerekmiştir. Devekuşu, lama ve güneyin deniz sınırları dışta bırakılırsa, çok az yerli hayvan vardır. Buna karşılık, boş ülke Avrupa'dan getirilen ve kendiliklerinden çoğalan hayvanlar (at, büyük başlar) tarafından işgal edilmiştir. Muazzam yabancı sığır sürüleri ova boyunca düzenli “transhümans” yolları çizmiştir ve XIX. yüzyıla kadar özgürlük içinde soylarını sürdürmüşlerdir. Birbirlerinin üzerine yığılan yabani at sürüleri, bazen ufukta belli belirsiz tepeler resmetmektedirler. Acaba Lizarraga'nın, Amerika'ya yeni gelen ve eski baquiatio'nun haklı olarak alay ettiği chapetanos palavralarını ciddiye almak iyi bir öykü verecek midir? “Küçük bir parmak büyüklüğünde” bile bir

odun parçasının bulunmadığı bu Pampa'da, bir chapeton uzakta bir tepecik, bir monte görür ve “hadi oradan odun kesmeye gidelim” diyerek sevinir.

Bu öykü üzerinde duraklamak mümkündür. Fakat imge avcılığı konusunda daha iyileri bulunmaktadır: örneğin, Amerika'nın doğusunun Batı Avrupalılara açıldığı sıralarda, Ruslara açılan Sibirya'da olduğu gibi. 1776 Mayısında, Rus subayları Omsk'u çok erkenden terk etmişler ve Tomsk'a doğru yollarına devam etmektedirler, nehirler azmış durumdadır. Ob nehrini, orada çırpıştırılıverilmiş (birbirlerine bağlanmış ağaç gövdelerinden) bir kayıkla inmek gerekmektedir. Askeri hekimin (köken olarak İsviçreli) söylediklerine göre, bu tehlikeli yolculuk en azından eğlendiricidir...: “üzerlerinde tilki, tavşan ve kastorların çok sayıda olduğu en azından elli ada saydım, bunlar o kadar kalabalıktılar ki, suya kadar geldikleri görülmekteydi... dişi bir ayının dört yavrusuyla birlikte nehir kenarında dolaşmasını zevkle seyrettik...” Bunlara “korkutucu sayıda leylek, turna, pelikan, yabankazını... çeşitli yaban ördeklerini (özellikle kırmızı olanlarını) ekleyiniz. “Bataklıklar balabankuşu ve çullukla dolu ve ormanlarda tavuk, çalı horozu ve diğer kuşlar kaynıyor... Güneş battıktan sonra kanatlı yaratık orduları bağrışlarıyla öyle korkutucu bir şamata yapmaktaydı ki kendi sesimizi bile duyamıyorduk.” Sibirya'nın ucunda, âdeta tamamen boş bir yarımada olan Kamçatka, XVIII. yüzyılın başıyla birlikte yavaş yavaş canlanmaktadır. Kürk hayvanları avcı ve tüccarları buraya çekmekte, bu sonuncular hayvan derilerini Irkutsk'a götürmekte, deriler buradan da yakındaki Kinkta fuarı aracılığıyla Çin'e ya da Moskova'ya ve Batı'ya gitmektedir. Deniz lutr'unun moda olması bu sırada ortaya çıkmıştır. Bu kürk o zamana kadar ancak avcıların ve yerlilerin giyiminde işe yaramaktaydı. Fiyatlar gürültülü bir şekilde artınca, avcılık aniden genişlemiş, devasa boyutlara ulaşmıştır. 1770'lere doğru avcılık muazzam bir organizasyon haline gelmiştir. Ökotsk'ta inşa edilen ve donatılan teknelerin çok sayıda mürettebatı vardır, çünkü çoğu zaman kötü muamele edilen yerliler onlara düşmandır; bazen bir geminin tayfalarını katletmekte, tekneyi de yakmaktadırlar. Öte yandan, dört yıllık erzak götürmek uzaklardan peksimet ve fahişe getirtmek gerekmektedir. Bunun sonucunda muazzam iaşe harcamaları ortaya çıkmakta, bu da işletmeyi uzaktaki Irkutsk tüccarlarının eline düşürmektedir: bunlar bir hisse senedi sistemiyle masraf ve kârları paylaşmaktadırlar. Yolculuk Aleut adaları

yayına kadar uzanmakta ve dört veya beş yıl sürebilmektedir. Av lutrların kaynadığı nehir ağızlarında yapılmaktadır. Veya “tuzakçı”, pronisçlennik, nefes almak için su yüzüne çıkmak zorunda olan hayvanları kano ile izlemekte, veyahut da ilk buz tabakalarının oluşmasını beklemektedir: bu durumda avcılar ve köpekler, suyun dışında çok beceriksiz olan lutrlara, kolaylıkla ulaşmakta, birinden diğerine koşarken onları bayıltmakta, haklama işini sonraya bırakmaktadırlar. Bazen buzuldan bazı parçalar kendiliklerinden kopmakta ve avcıları, köpekleri ve lutr cesetlerini açığa sürüklemektedir. Kuzey denizinde buzlar arasına sıkışan teknenin yiyecek ve içeceksiz kaldığı da olmaktadır. Tayfalar bu durumda çiğ balık yemek zorunda kalmaktadırlar. Bu zorluklar avcıların hücumunu engellememektedir. 1786'ya doğru Kuzey Pasifik denizlerinde İngiliz ve Amerikan tekneleri görülmeye başlamıştır. Bu oyun esnasında Kamçatka çabucak güzel hayvanlarını kaybetmiştir; avcılar daha uzaklara, Amerikan kıyılarına, hata Ruslar ve İspanyolların XIX. yüzyılın başında büyük tarihin ilgisini çekmeden sürtüşecekleri San Francisco yakınlarına kadar ilerlemek zorunda kalmışlardır.

XVII1. yüzyılın sonlarında bile, muazzam mekânlar üzerinde, dünyanın bir cins ilkel yaşamı bulunmaktadır; bu cennetlerin ortasında zuhur eden insan, buraları için trajik bir yenilik unsuru olmuştur. 1 Şubat 1793'te, Çin'e elçi Macartney'i götüren The Lion adlı yelkenlinin Hind Okyanusunda 40° güney enleminde, Amsterdam adasında, hepsi de korkunç derecede pis beş kişi bulunmasını (üç Fransız, iki İngiliz) yalnızca kürk çılgınlığı açıklayabilir. Kanton'da ya Amerikan kastor derisi ya da bizzat adadan elde edilen deniz sığırı derisi satan, Boston limanına kayıtlı tekneler, bu beş kişiyi daha önceki geçişlerinde adaya indirmişlerdir. Bunlar devasa katliamlar örgütlemişlerdir (bir yaz mevsiminde 25.000 hayvan). Bu foklar adanın yegâne faunası değildi, aynı zamanda penguenler, balinalar, köpek balıkları, deniz köpekleri ve sayılamayacak kadar çok balık vardı. “Birkaç olta, birkaç iğne ile The Lion mürettebatını bir hafta doyuracak balık yakalanıyordu.” Tatlı suların ağızlarında yeşilsazan, levrek, bundan da fazla tatlısu ıstakozu kaynamaktaydı: “tayfalar suya, içine köpekbalığı etinden yem koydukları sepetleri daldırıyorlar ve birkaç dakika içinde yarı yarıya dolan bu sepetleri yukarıya çekiyorlardı.” Başka harikalar, kuşlar, sarı gagalı albatroslar, büyük kara fırtınakuşları, gümüş kuşu denilen kuşlar,

mavi fırtınakuşları ki, bunlar gece kuşları olup, av kuşlarıyla veya meşale yakarak onları kendilerine çeken fok avcıları tarafından kovalanıyorlardı, öylesine ki, avcılar onlardan “bir sürüsünü öldürüyorlardı, hatta bu kuş onların başlıca gıdasıydı ve etinin mükemmel olduğunu söylüyorlardı. Mavi fırtınakuşu aşağı yukarı bir güvercin büyüklüğündedir...”

Gerçekte, XVIII. yüzyıldan önce cangıl kitabı hemen hemen her yerde açılabilirdi. İçinde kaybolmadan önce onu kapatmak akıllıca olacaktır. Ama insan iskânının zayıflıkları hakkında ne tanıklık!

ESKİ BİR BİYOLOJİK REJİM XVIII. YÜZYILLA BİRLİKTE SONA ERER

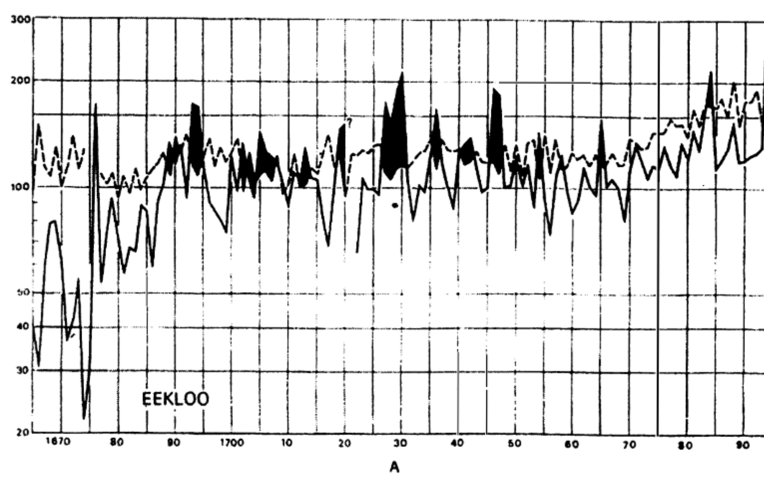
Çin'de olduğu kadar, Avrupa'da da XVIII. yüzyılla birlikte kırılan şey, bir zorlamalar, engeller, o zamana kadar ölçü olan sayısal oyunların oran bütünü olan eski bir biyolojik rejimdir.

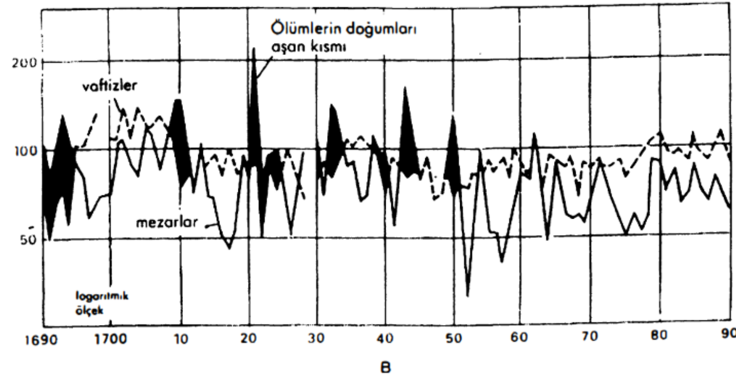
Denge Hep Üstünlüğü Ele Geçirir

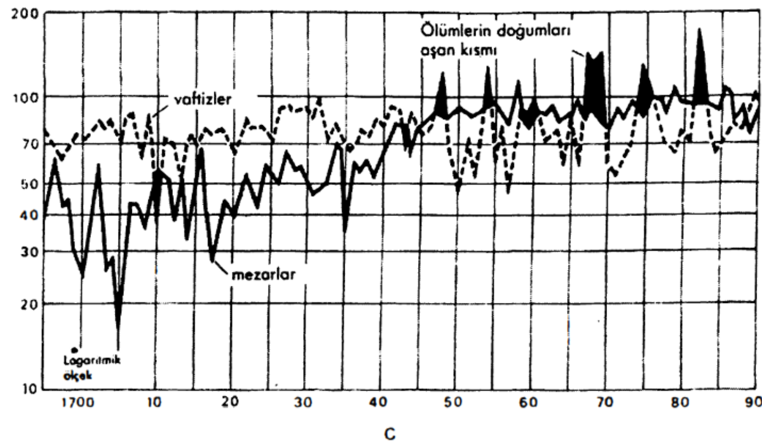
Ölümler ile doğumların iki hareketi arasındaki denge nihayetsiz bir şekilde kurulmaktadır. Bu iki katsayı (doğum ve ölüm) birbirlerine yakındır: %40. Hayatın getirdiğini ölüm geri almaktadır. Bugün Rennes kentinin banliyösü haline gelmiş olan küçük Chapelle-Fougerets bucağında, 1609'da kilise sicilledir göre 50 vaftiz gerçekleşmiştir, yani bin kişi başına 40 doğum sayarsak, demek ki doğum sayısını yirmi beşle çarparak bu büyük köyün nüfusunun 1250 kişi olduğunu ileri sürebiliriz. İngiliz iktisatçı William Petty Politik Aritmetik adlı kitabında (1690), nüfusu elde etmek üzere, ölüm sayısını 30'la çarpmıştır (bunun anlamı, ölümü olduğundan biraz hafifçe değerlendirmektir).

Kısa dönemde aktif ve pasif birlikte ilerlemektedirler; eğer rakiplerden biri öne geçerse, diğeri tepki göstermektedir. Söylendiğine göre, veba 1451'de Kolonya'dan 21.000 kişiyi götürmüştür, izleyen yıllarda kentte 4.000 düğün yapılmıştır;129 her şeyin öyle olduğunu düşünmeye yöneltti̇ği gibi, bu rakamlar abartılmış olsalar bile, telâfi aşikârdır. Eski bir Brandenburg ucu olan küçük Salzewebedel yerleşim yerinde 1581'de 790 kişi ölmüştür, yani normal zamandakinden on kat fazla. Evlilik sayısı 30'dan 10'a düşmüştür, ama ertesi yıl, nüfusun azalmış olmasına rağmen 30 düğün yapılmış ve bunların arkasından da çok sayıda telâfi edici doğum gelmiştir.130 Verona'da 1637'de, söylendiğine göre nüfusun yarısını götürmüş olan bir veba salgınının arkasından (fakat vakanüvisler bilinçli bir şekilde abartmaktadırlar), hemen hepsi de Fransız olan ve felâketten oldukça kalabalık olarak kurtulan garnizondaki askerler, dullarla evlenmişler ve hayat eski haline dönmeye başlamıştır. Otuz Yıl Savaşının yıkıntılarından derinlemesine etkilenen tüm Almanya, belâdan çıkarken bir nüfus artışına tanık olmuştur. Bu, savaşın dehşetleri tarafından yarı yarıya veya çeyreği oranında yıkılmış olan bir ülkenin lehine rol oynayan telâfi edici olgudur. 1648'den kısa bir süre sonra, Avrupa nüfusunun durağanlaştığı veya

gerilediği bir dönemde, Almanya'yı ziyaret eden şu İtalyan seyyah şunları işaret etmekteydi: “silah taşıyacak durumda çok az adam olmasına karşılık, anormal fazlalıkta çocuk var”

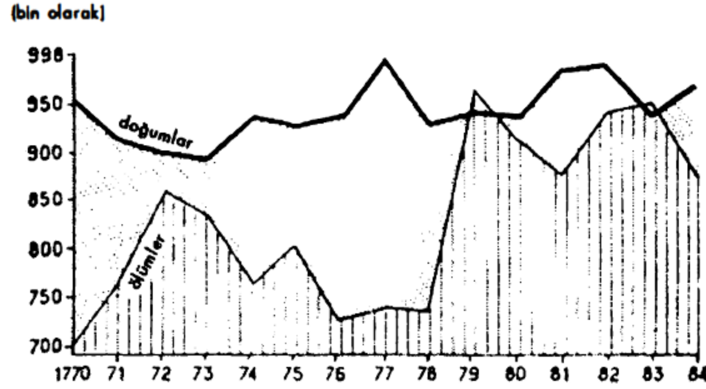
ESKİ NÜFUS: VAFTİZLER VE MEZARLAR

Üç örnek: *A. Bir Flaman kenti*

B. Bir Aşağı Provence kenti

C. Bir Beauvaisis kenti

Diğer yüzlercesinin arasında, bu örnekler ölüm ile doğum hadleri arasındaki oranı gösteriyorlar. Siyah çıkıntılar ölümün üste çıktığı dönemlere tekabül etmektedir. Ölümler XVIII. yüzyılla birlikte azalmıştır; Eyragues'daki gibi istisnalar (grafik B) ayrık. Ayrıca (grafik 9), Fransa'da 1779 ve 1783'te ölüm hadlerindeki artışa bakınız.

DEVRİM ÖNCESİNDE FRANSIZ NÜFUS HAREKETİ

(Kaynak: M. Reinhard et A. Armengaud, Histoire generale de la population mondiale.)

Eğer denge çabuk geri gelmezse, yetkililer müdahale etmektedirler: çok büyük kıskançlıkla kapalı tutulan Venedik'te, 30 Ekim 1348 tarihli kararname, Kara Veba'nın ertesinde özgürlükçü bir şekilde, kente yerleşmek üzere ailesi ve mallarıyla bir yıl içinde gelecek herkese tam yurttaşlık hakkı (de intus et de extra) tanımaktaydı. Zaten genel kurul olarak, kentler bu dış destekler sayesinde yaşayabilmektedirler. Ama olağan durumda bu katkı kendiliğinden örgütlenmektedir.

Demek ki kısa dönemde yükselişler ve düşüşler, birbirlerine alternatif oluşturmakta, ister Batı'da Venedik'te, isterse Beauvais'de çizilmiş olsunlar, ölümler ve doğumlara ilişkin testere ağızlı (XVIII. yüzyıla kadar) çifte eğrinin monoton bir şekilde gösterdiği üzere, birbirlerini telâfi etmektedirler. Her zaman tehlikede olan küçük yaşlardaki çocuklar ve kaynaklarının yetersizliğinin tehdidi altında tuttuğu herkesle, gerektiğinde yok etmek üzere, salgınlar meşgul olacaktır. Fakirler her zaman, salgınların ilk ulaştıklarıdır. Bu yüzyıllar, çok sayıda “toplumsal katliam”ın damgasını yemiştir. Senlis yakınındaki Crepy'de, 1483'te “bu kentin üçte birlik kısmı dilencidir ve bunların yaşlıları her gün gübre yığınları üzerinde ölmektedirler.”

Ancak XVIII. yüzyılla birlikte hayat ölümün üstüne çıkacak, artık rakibini düzenli bir şekilde geride bırakacaktır. Fakat saldırgan geri dönüşler mümkün olmaya devam etmektedir, örneğin Fransa'da 1772-1773'te veya 1779-1783 döneminin derinliklerinden fışkıran şu bunalım (Grafik 4) esnasında böyle olmuştur. Bu canlı tehlike çanları, gecikmiş ve besin ihtiyaçları ile üretim arasındaki her zaman tehlikeli bir dengenin insafına terk edilmiş olarak, tartışmalı bir konumda olduğu açığa çıkan bir düzelmenin narinliğini işaret etmektedirler.

Kıtlıklar

Yüzyıllar boyunca kıtlık öylesine bir inatla geri gelmiştir ki, insanların biyolojik düzenlerinin içine katılmış, gündelik hayatın bir yapısı olmuştur. Pahalılık ve kıtlık fiili olarak süreklidirler, hatta ayrıcalıklı sayılan Avrupa'da bile alışılmış şeylerdir. Çok iyi beslenen birkaç zengin, kuralda herhangi bir değişiklik yapamamaktadır. Zaten nasıl başka türlü olabilirdi ki? Tahıl verimleri yetersizdir. İki, kötü hasadın arkasından felâketler gelmektedir. Batı dünyasında, belki de iklimin sayesinde, bu felâketler çoğu zaman hafif atlatılmaktadır. Tarımsal tekniklerin erkenden geliştiği, set inşası ve hem sulama hem de taşımacılıkta kullanılan kanal ağının oluşturulduğu, sonra da güney pirinçliklerinin inceden inceye örgütlendiği ve çifte ürün alındığı Çin'de de, aynı şekilde uzun süre belli bir denge kurulmuş ve bu denge XVIII. yüzyılın büyük nüfus artışının ötesine kadar bile sürmüştür. Ama iklimin sert ve belirsiz olduğu Moskof devletinde, ne de sellerin ve kuraklıkların mahşeri afetler haline geldiği Hind'de durum böyledir.

Ancak mucize ürünler (ileride tekrar göreceğimiz mısır, patates) Avrupa'da çok geç yerleşmişler ve modern entansif tarım yöntemleri kendilerini yavaş kabul ettirebilmişlerdir. Bu ve başka nedenlerden ötürü kıtlık kıtayı ziyaret edip, ortalığa felâket saçmaktan, boşluklar yaratmaktan geri kalmamıştır. Yüzyıl ortasındaki felâketlerin habercisi olan (Kara Veba'nın), 1309'dan 1318'e kadar birbirlerini izleyen kıtlıkların manzarasından daha çarpıcı bir şey olamaz: Kuzey, Orta ve Doğu Almanya'da başlayan bu kıtlıklar, tüm Avrupa'ya yayılmıştır -İngiltere, Hollanda, Fransa, Güney Almanya, Renanya- ve Livonya kıyılarına kadar (bugün Letonya ile Litvanya arasında) uzanmışlardır.

Maddi bilançoların hepsi de aşırı ağırdır. Eğer gerçekten öyleyse, ayrıcalıklı ülke olan Fransa X. yüzyılda 10, XI. yüzyılda 26, XII. yüzyılda 2, XIV. yüzyılda 4, XV. yüzyılda 7, XVI. yüzyılda 13, XVII. yüzyılda 11, XVIII. yüzyılda 160 genel kıtlıkla karşı karşıya kalmıştır. XVIII. yüzyılda yapılmış olan bu döküm, tabii ki her türlü çekinceyle birlikte verilmiştir: yalnızca iyimser olma tehlikesini taşımaktadır, çünkü bu genel felâketlerle her zaman çakışmayan, yüzlerce ve yüzlerce yerel kıtlığı dışarıda bırakmaktadır; örneğin Maine'de 1739, 1752, 1770, 1785'te böyle olmuştur; örneğin güney-batıda 1628, 1631, 1662, 1694, 1698, 1709, 1713'te böyle olmuştur.

Aynı şey Avrupa'nın herhangi bir ülkesi için de söylenebilir. Almanya'da kıtlık kentleri ve düz bölgeleri inatla ziyaret etmektedir. XVIII. ve XIX. yüzyılın rahatlıkları ve kolaylıkları geldiğinde dahi, felâketler birbirlerini izlemişlerdir: 1730'da Silezya'da kıtlık, 1771-1772'de Saksonya ve Güney Almanya'da aynı durum; 1816-1817'de Bavyera'da ve onun asıl sınırlarının dışında açlık: 5 Ağustos 1817'de Ulm kenti, yeni hasatla birlikte hayatın olağana dönüşünü şenliklerle kutlamıştır.

Başka bir istatistik: pek de fakir olmayan bir bölgede yer alan Floransa, 1371- 1791 arasında yalnızca 16 çok iyi hasada karşılık, 111 kıtlık yılına tanık olmuştur. Ama Toskana'nın tepelik olduğu; bağ ve zeytin tarımına tahsis edilmiş olduğu ve daha XIII. yüzyıldan önce bile, tüccarların sayesinde, o olmazsa yaşamasının mümkün olamayacağı Sicilya buğdayına güvendiği de bir gerçektir.

Zaten şikâyet etmeye alışmış olan kentlerin, kaderin bu darbelerine maruz kalan yegâne unsurlar olduklarına hemen inanmayalım. Kentlerin depoları, ihtiyaçları, “buğday daireleri”, dıştan yaptıkları mübayaaları, koskoca bir tedbirli karınca siyasetleri vardır. Paradoksal gözükmesine karşılık, kırlar bazen onlardan daha fazla acı çekmektedirler. Tüccarlara, senyörlere, kentlere bağımlı olarak yaşayan köylü, bu durumda hiçbir ihtiyata sahip değildir. Kıtlık durumunda, onun için kente göç etmekten, orada olabildiğince yığılmaktan, sokaklarda dilenmekten, tıpkı Venedik veya Amiens'de XVI. yüzyılda bile olduğu gibi, orada ölmekten başka bir çözümü yoktur.

Kentler bir süre sonra, yalnızca yakın çevrelerinin ihtiyaç içindeki insanlarının olayı olmayıp, aynı zamanda bazen çok uzaklardan gelen gerçek fakir ordularını harekete geçiren bu istilalara karşı kendilerini korumak zorunda kalmışlardır. Troyes kenti 1573'te kırsal alanında ve kendi sokaklarında, paçavralar içinde, bit ve pireyle kaplı, aç estrangers, yabancıların zuhur ettiğini görmüştür. Bunlara buralarda ancak 24 saat ikamet izni verilmiştir. Fakat burjuvalar kısa bir süre sonra, bizzat kentteki ve yakınlardaki kırsal alanlardaki sefiller arasında bir halk ayaklanması tehlikesinden kaygılanmışlar, “adı geçen Troyes kentinin zenginleri ve yöneticileri bu durumdan kurtulmak için toplantı yapmışlardır.” Bu toplantının kararı, bunları kent dışına atmak yönünde olmuştur. “Bunu yapabilmek için, oldukça bol miktarda ekmek pişirtmek bunları dağıtmak üzere fakirleri kapılardan birinin önüne toplamak gerekecektir, onlara sır vermeden, her birine ekmeğini ve bir miktar parayı dağıtırken, bunlar bu kapıdan dışarı çıkartılacaklardır, sonra en sonuncusu da çıkınca, kapı kapatılacak ve surların üstünden onlara, hayatlarını kazanmak üzere Allah'a başka bir yerde gitmeleri ve Troyes'a gelecek hasattan önce dönmemeleri söylenecektir. Yapılan iş de bu olmuştur. Dağıtımdan sonra Troyes kentinden kovulan fakirler iyice korkuya kapılmışlardır...”

Bu burjuva vahşeti XVI. yüzyılın sonuyla birlikte, ondan da fazlası, XVII. yüzyılda ölçüsüz bir şekilde ağırlaşacaktır. Sorun: fakirleri zarar veremez duruma getirmek. Paris'te ezelden beri hasta ve sakatlar hastanelere sevk edilmekte, sağlamlar ise, ikişer ikişer zincire vurulmuş olarak, ağır ve iğrenç bir iş olan, kentin çukurlarının temizlenmesine yollanmaktadırlar. İngiltere'de Kraliçe Elizabeth'in saltanatının sonundan itibaren poor laws ortaya çıkmaktadır, bunlar fiili olarak fakirlere karşı yasalardır. Yavaş yavaş tüm Batı aleminde fakirler ve istenmeyenler için evler çoğalmakta, enterne edilen kişi burada zorunlu çalışmaya mahkûm edilmektedir: workhouses' da olduğu gibi, zuchthaüser veya 1656'da Paris'te kurulan ve yönetimi altında Paris Büyük Hastanesi'nin de bulunduğu umaisons de force ”, güç evleri böyledirler. Fakirlerin, delilerin, suçluların, ebeveynleri tarafından böylece gözetim altına konulan aile kızlarının bu “büyük kapatılmadı, XVII. yüzyılın mantıklı, aynı zamanda mantığı içinde sarsılmaz toplumun psikolojik veçhelerinden biridir. Fakat belki de bu, bu zor yüzyılda sefaletin artışı karşısında âdeta kaçınılmaz bir tepkidir. Belirleyici bir olgu olarak,

1656'da Dijon'da kent yetkilileri, kent yurttaşlarına fakirlere özel olarak şefkat göstermelerini ve onları barındırmalarını yasaklamaya kadar varmıştır. “XVI. yüzyılda yabancı dilenci dışarı atılmadan önce tedavi edilmekte ve doyurulmaktadır XVII. yüzyılın başında traş edilmektedir. Daha sonra kamçılanmakta ve yüzyılın sonunda, baskının son sözü olarak forsa haline getirilmektedir.”

Bunlar Avrupa manzaralarıdır. Asya'da, Çin'de, Hindistan'da daha da beteri vardır: kıtlıklar burada dünyanın sonu gelmiş gibi bir kılığa bürünmektedirler. Çin'de her şey güney eyaletlerinin pirincine; Hindistan'da her şey Bengal'in tanrının lütfu gibi olan pirincine, kuzey eyaletlerinin buğday ve darısına bağımlıdır, ama muazzam mesafelerin aşılması gerekmektedir. Her darbe geniş yansımalara yol açmaktadır. Dekkan'a sert bir darbe indiren 1472 kıtlığı, felâketten kurtulanların Gucerat Malva'ya geniş ölçekte göç etmelerine yol açmıştır. 1555 ve 1596'da tüm Kuzeybatı Hindistan'a yayılan şiddetli bir kıtlık, çağın kronikçilerine göre, yamyamlık sahnelerine yol açmıştır.

1630-163l'de Hindistan'ı pençesine alan, hemen hemen genel olan kıtlık ile aynı şeydir. Hollandalı bir seyyah ona dair korkunç bir tasvir bırakmıştır: “İnsanlar kent veya köylerini terk ettikten sonra, çaresiz bir şekilde şurada veya burada aylak aylak gezmektedirler. Durumları hemen anlaşılmaktadır: derinlemesine çukurlaşmış gözler, köpüklerle kaplı morarmış dudaklar, kemiklerin dışarı fırladığı kuru deriler, boş bir çuval gibi sarkmış karınlar; bazıları açlıktan ağlamakta ve ulumakta; diğerleri de yerde can çekişerek uzanmış durumdadır.” Bunlara bildik dramlar eklenmektedir: karı ve çocukların terk edilmesi, çocukların akrabaları tarafından satılması veya hayatta kalabilmek için insanların kendilerini satmaları, toplu intiharlar... Bu durumda açlıktan kırılanların ve can çekişenlerin karınlarını deşmekte “ve iç organlarını yemektedirler.” Gene tüccarımız “yüzlerce ve yüzlerce bin kişi ölüyordu, öylesine ki, ülkenin tamamı mezarsız kalan cesetlerle kaplanmaktaydı; bunlardan öyle bir koku yükselmekteydi ki, hava bununla dolmuş ve zehirlenmişti... Bir köyde, insan eti pazarda satılmaktaydı” demektedir.

Bölgelerin böylesine kesinlemeler sunmadıkları zamanlarda bile, bir ayrıntı dehşeti tahmin etmeye yetmektedir. 1670'te Hind Mugal hanı Evrengzeb'e

saygılarını sunmaya gelmiş olan bir İran elçisi, ülkesine -zaten sonradan elinden alınacak “kıtlık yüzünden adeta bedavaya sahip olduğu sayısız köleyle” dönmüştür.

Tekrar ayrıcalıklı Avrupa'ya dönülecek olursa, buraya sertleşmiş, teselli olmuş veya kaderine razı olmuş bir şekilde geri dönülecektir; tıpkı gecenin ucuna yapılan bir yolculuktan dönüldüğü gibi. Böylesine dehşetlere, Avrupa'da gerçekte ancak, Batı Orta Çağının karanlık ilk yüzyılları esnasında veya çok sayıda gecikmenin gözle görüldüğü doğu sınırlarında tanık olunmaktadır. Bir tarihçi “eğer kurban ettiklerine oranla tarihin felaketleri yargılanılmak istenirse, Finlandiya'daki 1696-1697 kıtlığı Avrupa tarihinin en dehşet verici olayı olarak kabul edilmelidir” demektedir: bu kıtlıkta nüfusun çeyreği veya üçte biri ölmüştür. Bu Doğu Avrupa'nın kötü tarafıdır. Kıtlık burada “açlık besinleri” denilen otlara veya yabani meyvalara, eskiden yetiştirilmiş olup, şimdi zararlı tarla, bahçe, çayır otlarının arasında veya orman kıyılarında bulunan bitkilere umutsuzca başvurulmasına rağmen, XVIII. yüzyıldan sonra da uzun bir süre hüküm sürmüştür.

Ancak bu durum bazen Batı Avrupa'da da ve özellikle XVII. yüzyılda olmak üzere, yeniden ortaya çıkabilmektedir, yani “küçük buzul çağı”yla birlikte. Bir tanığın söylediğine göre, 1662'de Blesois bölgesinde “beş yüzyıldan beri böylesine bir sefalet görülmemiştir.” Fakirler burada “morina suyuna batırılmış tahıl kabuğu ile lahananın koçanından meydana gelen bir rejim yapmaktadırlar.” Aynı yıl Burgonya mebusları, krala sundukları kabul mektubunda “kıtlık bu yıl eyaletimizde on binden fazla aileyi bitirdi veya öldürdü ve iyi kemlerinki bile dahil, halkının üçte birini ot yemek zorunda bıraktı” diye bildirmektedirler. Bir kronik yazarı şunu ilâve etmektedir: “bu eyalette bazıları insan eti yemekteydiler.” Bundan on yıl önce, 1652'de bir başka kronikçi, köy papazı Mecheret, “Lorraine ve çevredeki komşu bölgelerin halkı o kadar uç noktaya geldiler ki, çayırlarda tıpkı hayvan gibi otluyorlar, özellikle Bassigny'deki Pouillv ve Parnot köylerinin halkı... ve bu insanlar iskelet gibi kara ve sıska hale geldiler” diye bildirmektedir. Bir Burgonyalı 1693'te, “tahıl tüm krallıkta öylesine pahalıydı ki, açlıktan ölünüyordu” diye kaydetmektedir; 1694 Meulan yakınlarında hasat buğdayın olgunlaşmasından önce yapılmıştır, “insanların çoğu hayvanlar

gibi otla yaşamışlardır”, 1790'da korkunç bir kış, Fransa'nın yollarına sayılamayacak kadar çok avareyi salmıştır.

Tabii ki bu kara imgelerin hepsini birbirinin ardına dizmemek gerekir. Ama gene de fazla iyimser olmayalım! Gıda kıtlıkları ve yol açtıkları hastalıklar: iskorbit (bilindiği üzere, büyük deniz yolculuklarından sonra azmıştır), özellikle XVIII. yüzyılda yalnızca mısır tüketilmesinden kaynaklanan pellagre, Asya'da beriberi- bütün bu işaretler yanıltıcı olamazlar. Halk beslenmesinde lâpaların, çorbaların veya ikincil tahıllarla karışık halde, sadece bir veya iki ay gibi uzun aralıklarla pişirilen ekmeğin sürmekte olması da yanıltıcı olamaz. Bu ekmek her zaman küflü ve sertti. Bazı bölgelerde bu ekmekler baltayla kesilmekteydi. Tirol bölgesinde has buğdaydan yapılan ekmek yılda iki veya üç kez pişirilmekteydi. Trevoux Sözlüğü (1771) iğrenerek “köylüler olağan olarak oldukça salaktırlar, çünkü yalnızca kaba gıdalarla beslenirler” demektedir.

San Diego fakirleri, bir ihtiyar ve çocuk grubunu doyuruyor. Bir dilenci çanağını uzatıyor (1645), Murillo'nun tablosu.

Salgınlar

Kötü bir hasat meydana gelince, fiyatlar çıldırmakta, açlık yerleşmekte ve belâ tek başına gelmemektedir: biraz erken veya biraz geç salgınlara kapıyı

açmaktadır, ki tabii salgınların da kendi ritmleri bulunmaktadır. “Çok başlı su canavarı” veba; “çok fazla çeşitleri olduğu için o çağın insanlarının fazla yakından bakamadıkları için kolaylıkla başka hastalıklarla karıştırdıkları” acayip bukalemun, büyük ve korkutucu kişidir. Ölüm danslarının en değerli parçası olan veba, insan hayatının bir sürekliliği, bir yapısıdır.

Onun birçok başkası arasında bir hastalıktan ibaret olduğu; diğer hastalıkların yolculuklarına ve toplumsal karışmaların, hastalığın pusuda beklediği, uyukladığı, sonra da bir gün yeniden infilâk ettiği geniş insan havuzlarının sayesinde, onların yayılmasına karıştığı doğrudur. Yoğun uygarlıklar, salgınlar ile belli bir yörede yerleşik hale gelen hastalıklar ve bu inatçı seyyahların ortalıktan kaybolmalarına, sonra da geri gelmelerine yol açan ritmler hakkında koskoca bir kitap yazılabilir. Yalnızca çiçek hastalığından söz edersek, 1775 tarihli bir tıp kitabı, tam da aşıdan söz edildiği bir sırada bu hastalığı “tüm hastalıkların en geneli” olarak değerlendirmektedir: 100 kişiden 95'i çiçeğe yakalanmakta, bunların da yedide biri ölmektedir.

Fakat bugünün hekimi, eski adları ve bazen aldatıcı olan belirtilerinin tasvirinin maskesi altında gizlenmiş olan bu hastalıkların ortasında, ilk bakışta şaşırmaktadır. Zaten hiçbir şey bize onların, bugün bildiklerimizle kıyaslanabilir olduklarına dair güvence vermemektedir, çünkü hastalıklar dönüşmektedir, onların da kendi tarihleri vardır ve bu tarih mikrop ve virüslerin muhtemel bir evrimi ile, yaşadıkları insani alanın değişimine tabidir. Dün (1922) parazitolog bir dostundan yardım gören Gaston Roupnel'in ekzantematik tifüsü (bitler tarafından aktarılıyor) kızıl humma adı altında, XVII. yüzyılda Dijon'da ve başka yerlerde keşfetmesine bir rastlantı izin vermiştir. Bu aynı kızıl humma 1780'e doğru “Saint-Marcel mahallesindeki fakir Parislileri, yüzlercesi bir arada biçmekteydi... Mezarcıların kolları kopmaktaydı.” Fakat “kızıl sorunu mutlak olarak çözülmüş değildir.

Grande Chirurgie (Büyük Cerrahi) adlı kitabı, 1478 ile 1895 arasında altmış dokuz kere basılacak olan Guy de Chauliac tarafından, 1348'de iki karakteristik devresiyle tanımlanan “veba” hakkında, bugünün pratisyen hekimi ne düşünecektir? İlk devre oldukça uzundur (iki ay), ateş ve kan tükürme vardır; ikinci devre, ciğerlerde abse ve arızalar. Veya, Paris'te az

anlaşılır ladendo gibi garip bir adı olan ve o zamana kadar bilinmeyen bir hastalık olarak tasvir edilen, şu 1427 salgını hakkında ne düşünecektir? Bu hastalık “sanki ağır bir taş sancısı varmış gibi böbreklerde başlamakta, sonra titremeler gelmekte ve sekiz veya on gün süresince insan ne doğru dürüst yiyebilmekte ne içebilmekte ne de uyuyabilmekte”ydi. Daha sonra “öylesine kötü bir öksürme başlamaktaydı ki, vaazda olunduğu zaman, vaizin ne dediğini, öksürenlerin çıkardıkları büyük gürültüden ötürü duymak mümkün olmamakta”ydı. Burada söz konusu olan, Birinci Dünya Savaşının ertesinde ortaya çıkan ve “İspanyol gribi” denileni veya Avrupa'yı 1956-1958'de istila eden “Asya gribi” gibi özel bir virüsten kaynaklanan bir gripti. Veya L'Estoile'ın tasvir ettiği hastalık: “Nisan başında (1595) kral (IV. Henri) bütün çehresini altüst eden şiddetli bir nezleden ötürü çok rahatsızdı. Bu cins nezleler, mevsim dışı şiddetli soğuklar yüzünden Paris'e egemendiler: bu hastalık kentin çeşitli kesimlerine yayılan vebayla birlikte garip ve ani ölümlere yol açtı; bunların hepsi de tanrının lânetleriydi, ancak bu şekilde yollanan ceza büyüklere olduğundan çok küçüklere ulaşıyordu.” Buna karşılık, İngiltere'yi 1486-1551 arasında perişan eden İngiliz suette'i bugün ortadan kaybolmuş olan bir hastalıktır. Bu hastalık aynı zamanda kalbe, akciğerlere ulaşmakta, romatizma biçiminde ortaya çıkmakta ve titreme ile aşırı terlemeye tutulan hastalar, çoğu zaman birkaç saat içinde ölmekteydiler. Beş büyük salgın -1486, 1507, 1518, 1529, 1551- çok sayıda kurban almıştır. Garip bir şekilde, hemen her zaman Londra'da başlayan bu salgınlar Britanya adalarında ne Galler'e ne de İskoçya’ya ulaşmışlardır. Ve yalnızca, özellikle şiddetli olan 1529 salgını, kıtaya geçerek, Fransa'yı dışta tutup, Alçak Ülkeler, Hollanda, Almanya ve İsviçre Kantonlarına kadar olan bölgeye darbesini indirmiştir.

Ama, Ağustos 1597'de Madrid'de ortaya çıkan, oyluklarda, koltuk altlarında ve boğazlarda yanmalara neden olan, “asri olmadığı” söylenen bu salgında hangi hastalığı bulmak gerekir? Ateş bir kez ortaya çıktıktan sonra, hastalar 5 veya 6 gün içinde iyileşmekte ve yavaş yavaş kendilerini toplamakta veya hemen ölmektedirler. Zaten bunlar nemli evlerde oturan, hatta yerde yatan fakir insanlardır.

Başka güçlük; hastalıklar maiyetleriyle birlikte ilerlemektedirler, “difteri, hafif kolera, tifoid, picotte, çiçek, kızıl humma, bosse, 'deudo', tac veya

harion, 'kolera' veya boğmaca, kızıl, gripler, nezle... gibi hastalıkların bulaşmalarından başka ortak bir yanları yoktur.” Fransa'ya ilişkin olarak düzenlenmiş olan bu liste, bazı değişikliklerle birlikte, başka yerlerde de karşımıza çıkmaktadır. İngiltere'de sık rastlanılan hastalıklar kesikli humma, İngiliz suette'i (terleticisi) veya “yeşil hastalık”, sarılık, ince hastalık, sara, baş dönmesi, romatizma, kum hastalığı, organlarda taş'tır.

Kötü beslenen, kötü korunan halkın, bu kitlesel saldırılara karşı direnemeyeceğini düşünelim. Toskana atasözü “sıtmaya karşı en iyi ilaç, dolu bir tenceredir”in beni yarı yarıya ikna ettiğini kabul ediyorum. Oysa Rusya'daki 1921-1923 kıtlığı esnasında, güvenilir bir gözlemcinin tanıklığına göre, sıtma ülkenin tümünde, tropikal bölgelerden kutup alanına yakın bölgelere kadar, aynı belirtileri göstererek zincirlerinden boşalmıştır. Açıkçası, yetersiz beslenme hastalıklar için bir “çarpan” olmuştur.

İstisnası olmayan başka bir kural: salgınlar bir insan kitlesinden başka bir insan kitlesine, ayakları birbirine bağlı olduğu halde atlamaktadırlar. Toskana büyük dükünün İngiltere'ye yolladığı Alonso Montecuccoli, 2 Eylül 1603'te yazdığı gibi, trafiğin mantığına göre “sızmış olan” İngiliz vebasının hüküm sürdüğü Calais'den değil de, Boulogne'dan geçecektir. Vebayı Çin ve Hind'den itibaren, her zaman faal olan İstanbul ve Mısır menzilleri aracılığıyla Batı'ya doğru taşıyan şu güçlü hareketlerin yanında küçük bir örnek. Verem de Avrupa'nın eskiden beri alışık olduğu bir şeydir: II. François (veremli menenjit), IX. Charles (ciğer veremi), XIII. Louis (bağırsak veremi» bunun kanıtıdır (1560, 1574, 1643). Fakat XVIII. yüzyılla birlikte, muhtemelen Hind'den gelmiş olan ve o zamana kadar hüküm sürenlerinden daha sari olan bir verem yerleşmiştir. Bu, her halükârda XIX. yüzyılın romantik Avrupa'sının tüm yüzyıl boyunca, fondaki hastalığı olacaktır. Gene Hind'den kaynaklanan ve orada sari hale gelmeden duran kolera, 1817’de yarımadada genelleşmiş, sonra sınırlarından dışarı taşarak, kısa bir süre sonra Avrupa'ya kadar uzanan şiddetli ve korkunç, büyük bir salgın düzeyine yükselmiştir.

Bu kez, bizzat gözlemimizin yüzyılları süresince var olan bir ziyaretçi: bu hastalık fiilen tarihöncesine kadar geri gitmekte ve ilkel iskeletler bunun işaretlerini o sıralarda bile taşımaktadırlar. Hastalığın klinik örnekleri 1492'den önce tanınır hale gelmiştir. Fakat frengi Colombus öncesi

Amerika'nın keşfiyle sıçrama yapmıştır: bunun mağlupların armağanı, intikamı olduğu söylenmiştir. Tabiplerin bugün savundukları dört veya beş teoriden en muhtemel olanı, belki de bu hastalığı iki ırkın cinsel ilişkilerinin yaratısı veya daha doğrudan yeniden yaratısı olarak görenidir (treponema pertenue'nin treponema pallidum üzerindeki etkisi). Hastalık her halükârda, Barselona'da Colombus'un ilk dönüşünü (1493) kutlama törenlerinden itibaren dehşet saçmaya başlamış, sonra dörtnala yayılmaya başlamıştır; salgın hızlı, ölümcül bir hastalıktır. Dört veya beş ay içinde, bir ülkeden diğerine ünlü adlarla geçerek, Avrupa turunu tamamlamıştır: Napoli hastalığı, Fransız hastalığı, the french disease veya lo mal francioso; Fransa coğrafi konumu nedeniyle bu kelime savaşını kazanmıştır. Hotel-Dieu'nün cerrah-berberleri 1503'ten itibaren, hastalığı demirle dağlayarak iyileştirdiklerini iddia edeceklerdir. Frengi bu salgın haliyle Çin'e 1506-1507'de ulaşmış olmalıdır. Daha sonra cıvanın yardımıyla, Avrupa'da yavaş gelişen, ilaçları ve uzmanlaşmış hastaneleri olan (Londra'da Spittle), zayıflamış klasik biçimini alacak ve XVI. yüzyılın sonundan itibaren tüm kulağı kesiklerden, senyörler ve hükümdarlara kadar halkın tümüne saldıracaktır. Pere Luxure olarak adlandırılan Malherbe "frengiye üç kere yakalanmakla övünmekteydi." O zamanın tabibi, tarihçi ve ünlü hekim Gregorio Mazanon tarafından II. Felipe'ye konulan teşhis, fonda irsi bir frengi görmekteydi, yani hiçbir hata tehlikesi olmaksızın, geçmiş tüm hükümdarlarda da hastalığın olduğu söylenebilir. Thomas Dekker'in (1572-1632) oyunlarındaki kişilerden biri, Londra'da herkesin düşündüğü şeyi söylemektedir: "bir kalabalığın içinde yankesiciler varsa veya bir fahişe Saint-Michael bayramında müşteri bulursa, sonradan frengiye tutulacaklarına emin olabilirler"

Veba

Muazzam veba dosyası şişmeyi sürdürmekte ve açıklamalar birbirinin üzerine yığılmaktadır. Her şeyden önce, hastalık en azından çifttir: bir yanda, hastalığın yeni biçimi olan ve tarih sahnesine Avrupa'da 1348 büyük salgınıyla fırlayan akciğer vebasıdır; öte yandan hıyarcık vebası, daha eski olanıdır (hıyarcıklar kasıkta oluşmakta ve Kangrenleşmektedirler). Bunlar tanrının işaretleridir, God's tokens veya daha yaygın olarak tokens, Fransızcada tacs, bunlar madeni veya deri jetonlara benzemekte ve tüccarlar tarafından tedavüle sokulmaktaydılar. "Tek bir tanesi kader belirleyici

olabiliyordu...” Kara Veba (akciğer), Mus Ruttus bitlerinin aktardıkları virüslerden ortaya çıkmaktadır. Oysa bu fare cinsi, dün söylendiğine göre, Haçlı Seferlerinin ertesinde bile Avrupa'yı ve tüm tahıl ambarlarını istila etmişti. Bu hastalık, tıpkı 1492'de daha yeni keşfedilmiş olan Amerika'nın frengi ile yaptığı gibi Doğunun intikamını almıştır.

Kuşkusuz fazlasıyla basit ve ahlâki olan şu açıklamadan vazgeçmek gerekmektedir. Mus Rattus, kara farenin Avrupa'daki varlığı VIII. yüzyıldan, yani Karolenjler döneminden beri işaret edilmiştir; aynı şekilde Mus Decumanus adlı fare Mus Rattus’u ortadan yok ettiği ve kendi de veba tohumları taşımadığı için salgınlardan sorumlu değildir; nihayet Kara Veba Orta Avrupa'ya, denildiği gibi XIII. yüzyılda değil de, en geç XI. yüzyılda gelmiştir. Zaten Mus Decumanus evlerin bodrumlarına yerleşmekte, ev faresi ise tercihan kilerlerde, beslendiği erzakın civarında yerleşmektedir. Bunların istilaları birbirlerini dışlamadan önce, kesişmektedirler.

Papa tarafından düzenlenen, vebaya karşı dinsel ayin. Ayinin geçit resmi sırasında bir rahip yere yıkılıyor.

Bütün bunların anlamı, farelerin ve fare bitlerinin rollerinin olmadığı değildir; Aşağı Saksonya'daki Uelzen'deki (1560-1610) veba ilerlemesine dair çok yoğun bir araştırma (devreye sokulan 30.000 belge), tersine onların rollerini ortaya koymaktadır. Hastalığın XVIII. yüzyıldaki gerilemesini dış koşullarla (iktisatçılar egzojen derlerdi) açıklamak gerekirse, XVI., XVII.

ve XVIII. yüzyıllardaki büyük kentsel yangınlardan sonra kâgir evlerin ahşap evlerin yerlerini almalarını, evlerin ve insanların- temizliğinin artmasını ve küçük evcil hayvanların evlerden uzaklaştırılmalarını hatırlatalım; bütün bunlar eskiden bitlerin çoğalmasına neden olan koşullardı. Tıbbi araştırmanın sürdüğü bu alanda, Yersin'in 1894'te vebaya özgü basili bulmasından sonra bile sürprizler mümkün olmayı sürdürmekte ve açıklamalarımızı kaydırma tehlikesi devam etmektedir.

Böylece basilin kendisi İran'ın bazı bölgelerinde toprakta korunacak ve kemiriciler buralarda mikroba bulanacaklardır. Öyleyse bu tehlikeli bölgeler, XVIII. yüzyılda Avrupa'ya giden güzergâhların dışında bırakılmışlar mıdır? Bu soruyu ne sormaya ne de tarihçiler tarafından çok fazla sıklıkla gündeme getirilmiş olan Çin ve Hind'in hafifletici koşullara haklarının olduğunu iddia etmeye cüret edebiliyorum.

Neden veya nedenler ne olurlarsa olsunlar, felâket Batı'da XVIII. yüzyılla birlikte hafiflemiştir? Büyük çaplı olarak sonuncu ortaya çıkışı, ünlü 1720 Marsilya vebasıdır. Fakat Doğu Avrupa'da korkutucu olmayı sürdürmüştür: örneğin Moskova 1770'te ölümcül bir vebaya maruz kalmıştır. Mably başrahibi 1775'e doğru şöyle yazacaktır: “savaş, veba ve Pugaçev, Polonya'nın paylaşımının sağladığından daha fazla insanın ölümüne yol açtılar.” Cherson 1793'te, Odesa 1814'te hâlâ ürkütücü ziyaretçiyi kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bildiğimiz kadarıyla, Avrupa mekânı içinde sonuncu büyük saldırı, Rusya'da değil de, Balkanlar'da 1828-1829 ve 1841'de meydana gelmiştir. Buralarda söz konusu olan Kara Vebadır ve bu hastalık bir kez daha ahşap evler tarafından teşvik edilmiştir.

Hıyarcık vebası kendi cephesinden, Güney Çin'in, Hind'in ve bizzat Avrupa'nın kapılarındaki Kuzey Afrika'nın sıcak ve nemli bölgelerinde uykulu bir halde kalmayı sürdürmektedir. Oran vebası (Albert Camus'nün tasvir ettiği) 1492 tarihlidir.

Yukarıdaki özet dehşetli bir şekilde eksiktir. Fakat fazlasıyla cesaretli olan belgeler, kitleleri itibariyle, tek başına bir tarihçinin iyi niyetine meydan okumaktadırlar. Hastalığın yerleşim yerlerini gösteren yıllık haritalar düzenleyebilmek için, önceden bilgince bir çalışmanın yapılması gerekir. Bu haritalar hastalığın derinliğini, yaygınlığını, monoton şiddetini işaret edeceklerdir: 1439'la 1640 arasında Besançon vebaya 40 kere tanık

olmuştur; Dole 1565, 1585, 1629, 1632, 1637'de; Savua 1530, 1545, 1551, 1564-65, 1570, 1580, 1587'de hastalığa maruz kalmışlardır; XVI. yüzyılda tüm Limousin bölgesinde onun on kere ortaya çıktığı görülmüştür; Orleans onu 22 kere barındırmıştır; dünyanın kalbinin attığı Sevilla'da hastalık 1507-1508, 1571, 1582, 1595-1599, 1616, 1648-1649'da çifte darbelerle vurmuştur. Bilançolar her keresinde ağırdır, kroniklerin masalsı rakamlarına ulaşmasalar bile, "küçük" vebalar ve bazen de yanlış alarmlar olsalar bile.

Bavyera'da 1621-1635 arasına ilişkin kesin hesaplar, etkileyici ortalamalar vermektedirler: normal bir yılda 100 ölüm için, Münih'te anormal yılda 155, Augs- burg'ta 195, Bayreuth'de 487, Landsberg'de 556, Strauling'de 702 ölüm hesaplanmaktadır. Ve her seferinde özellikle darbe yiyenler bir yaşından küçük çocuklar ve oldukça düzenli bir şekilde, erkeklerden çok kadınlardan olmaktadır.

Bütün bu rakamların yeniden ele alınmaları, tıpkı tasvir ve imgelerin yakınlaş- tırılmalarının önemli olduğu gibi, birbirlerine yaklaştırılmaları gerekmektedir, çünkü bunlar çoğu zaman aynı manzarayı sunmakta, az veya çok etkin aynı önlemleri sıralamaktadırlar (karantina, muhafız, gözetim, kokulu buhur, dezenfeksiyon, yol kapatılması, ev hapsi, biletler, sağlık karneleri, Almanya'nın gesundheitspasse'si, İspanya'nın cartas de salud'u), aynı zayıflık kuşkuları, aynı toplumsal şema.

Hastalığın bildirilmesinden itibaren, zenginler eğer becerebilirlerse, hızlı bir kaçışla kır evlerine çekilmektedirler; artık hiç kimse kendinden başkasını düşünmemektedir: "bu hastalık bizi birbirimize karşı, köpek olsaydık olacağımızdan daha faza gaddar kılmaktadır" diye kaydetmiştir Samuel Pepys Eylül 1665'te. Ve Montaigne, topraklarına salgının yayılmasından sonra bir çatı arayarak sürten ailesine altı ay boyunca" nasıl "sefilane bir rehber olarak hizmet ettiği"ni anlatmaktadır, "dostlarım ve kendini korkutan ve yerleşecek bir yer aradığı her yere dehşet saçan kaybolmuş bir aile." Fakirlere gelince, mikroba bulanmış ve devletin kendilerini beslediği kente saplanmış olarak, tek başlarına kalmaktadırlar. Boccacio'nun Decameron'u Kara Veba sırasında, Floransa yakınlarındaki bir villada geçen konuşmalar ve anlatılanların bir derlemesi biçimindedir. Paris parlamentosu avukatı olan Me Nicolas Versoris Ağustos 1523'te evinden ayrılır, fakat o sıralar Paris'in dışında olan "Grange Ba- teliere" de çıraklarının kır evine gidecek

ve karısı üç gün içinde hastalık tarafından götürülecektir -alışılmış tedbirlerin değerini yok etmeyen istisna-. Bu 1523 yazında Paris'teki veba, bir kez daha fakirleri vurmuş olmalıdır. Aynı Versoris'in Livre de Rai- son adlı kitabında yazdığı üzere, “hastalık esas olarak fakirlere yönelmiştir, öylesine ki, eskiden Paris'te servet edinen yankesicilerin sayısı çok azalmıştır… Petit Champs mahallesine bakılınca, eskiden burada çok kalabalık olan fakirlerin memleketten temizlendikleri görülmektedir.” Toulouselu bir burjuva, sükûnetle şöyle yazmaktadır: “adı geçen sari hastalık yalnızca fakirler arasında görüldü... Tanrı merhameti nedeniyle, bu kadarıyla yetinecektir... Zenginler hastalıktan kurtulacaklardır.” Jean Paul Sartre “veba yalnızca sınıf ilişkilerinin abartılı hali olarak iş görmektedir. Sefalete vurmakta, zenginleri dışta tutmaktadır” diye yazarken haklıdır. Şavua'da salgın sona erdikten sonra, zenginler özenle dezenfekte edilmiş evlerine dönmeden önce, oraya “deneyici” adı verilen fakir bir kadını birkaç haftalığına yerleştirmektedirler, kadının görevi, hayatını ortaya koyarak, tüm tehlikenin geçip geçmediğini göstermektir.

Veba, bizim bugün görev terki dediğimiz şeyi de artırmaktadır: belediye görevlileri, memurlar, rahipler görevlerini unutmaktadırlar; Fransa'da parlamentolar tüm üyeleriyle birlikte göç etmektedirler (Grenoble 1467, 1589, 1596; Bordeaux 1471, 1585; Besançon 1519; Rennes 1563, 1564) Armagnac kardinali, vebaya yakalanan kenti Avignon'u 1580'de, önce Bedarrides'e sonra da Sorgues'a gitmek üzere terk etmiştir; kentine ancak on ay sonra her türden tehlike geçtikten sonra dönecektir. Avignonlu bir burjuva Hatırasında, İncil’in tersini, ego sum pastor et non cognovi oves meas diyebilir diye yazmaktadır. Öyleyse, 1585 salgını esnasında Bordeaux belediye başkanı olup da görevine dönmeyen Montaigne'i veya İtalyan asıllı şu zengin Avignonlu Francois Dragonet de Fojgasses'ı geriye yönelik_olarak hırpalamayalım; bu sonuncusu yaptığı kira sözleşmelerinde, kenti terk etmek zorunda kaldığında (1588'de yeni bir veba salgını esnasında bunu yapacaktır), kiracılarının evlerinde barındırılmayı şart koşmuştur. “Allah göstermesin, salgın çıktığında, kiracılarım bana evlerinde bir oda verecekler ve atlarımı ahırlarına koyacaklar, gidip gelirken bana bir yatak vereceklerdir.” Londra'da 1664'te veba salgını çıktığında, Saray Oxford'a gitmek üzere kentten ayrılmış, en zenginler de aileleri, hizmetkârları ve aceleyle yığılmış yükleriyle birlikte aynı şeyi yapmak

üzere yarışmışlardır. Artık başkentte hiçbir suç yoktur, “kanun adamlarının hepsi kırdadır.” 10.000 ev terk edilmiş, bazılarının kapı ve pencerelerine çam tahtası çivilenmiş ve salgına maruz kalan evler kırmızı tebeşirle çizilen bir haçla işaretlenmişlerdir. Daniel Defoe'nun (1720) geriye dönük olarak verdiği, Londra'nın bu sonuncu vebasına ilişkin anlatısının, binlerce kere aynı monoton jestlerle (ölüler “çoğu basit gübrelermiş gibi bir arabaya” atılarak), aynı önlemlerle, aynı mutsuzluklarla, aynı toplumsal ayırımlarla tekrarlanan alışılmış şemaya ne derece uygun olduğunu söylemek asla mümkün olmayacaktır.

Bugün fiili yıkıntıları her ne olursa olsun, hiçbir hastalık böylesine toplu deliliklere ve dramlara yol açmamaktadır.

Şimdi 1637 vebasından, aslında hayatının en büyük macerası olarak kurtulacak olan dikkatli bir anı yazarının eşliğinde, Floransa'ya gidelim. Bu kitabı okumak, barikatlarla çevrelenmiş evleri, yalnızca iaşe servislerinin dolaştığı, yalnızca birkaç rahibin geçtiği, çoğu zaman acımasız bir gözetmenin bulunduğu veya evinin içindeki engelleri açmasına bir an için izin verilen bir ayrıcalıklının arabasının istisnai bir durum olarak geçtiği, yasaklanmış sokağı yeniden bulmak anlamına gelmektedir. Floransa ölüdür: artık hiçbir iş, hiçbir dinsel ayin yapılmamaktadır. Yalnızca bir rahibin sokağın köşesinde tesadüfen yaptığı pazar ayini ve çoğu zaman pencerelerinin arkasında gizlenmiş olarak ayini izleyen, kendilerini kapatmış insanlar bunun istisnasını oluşturmaktadırlar.

1656 Cenova vebasına ilişkin olarak yazılmış olan P. Maurice de Tolon'un Le Capucin Charitable'i, alınması gereken önlemleri sıralamaktadır: rüzgâr ondan size doğru estiğinde kuşkulu bir kentliyle konuşmamak; dezenfeksiyon için kokulu buhurlar yakmak; kuşkuluların çamaşır ve elbiselerini yıkamak, daha iyisi yakmak; özellikle dua etmek, nihayet polisi takviye etmek. Bu işaretlerin arka cephesinde, gizli yağmaya maruz kalan çok zengin Cenova'yı hayal edelim, çünkü zengin saraylar terk edilmişlerdir. Bu arada cesetler sokaklarda yığılmaktadır; kenti bu insan leşlerinden kurtarmak için onları kayıklara yüklemek, kayıkları denize salmak veya bir sonraki yüzyılın vebalı kentlerinin ürkütücü manzarası ve bilançoları karşısında çok eskiden beri ve hâlâ şaşkınlığa düştüğümü itiraf edebilir miyim? Bir yüzyıldan ötekine inkâr edilemez bir vahimleşme

olmuştur. Veba Amsterdam'da 1622-1628 arasında her yıl vardır (bilanço 35.000 ölü). 1612, 1619, 1631, 1638, 1662, 1668'de (sonuncusu) Paris'tedir; dikkat edilmesi gereken nokta olarak, 1612'den beri Paris'te “hastalar zorla evlerinden alınmakta ve Saint-Louis hastanesine veya Saint-Marcel mahallesi sağlık evine götürülmekteydiler.” Hastalık 1593'ten 1664-1665'e kadar beş kez Londra'ya uğramış ve söylendiğine göre, toplam olarak 156.463 kurban almıştır.

XVIII. yüzyılla birlikte her şey düzelecektir. Ama 1720 vebası Toulon ve Marsilya'da aşırı bir yaygınlıkta olacaklardır. Tarihçi anlatışına göre, Marsilya nüfusunun yarısından fazlası ölmüş olmalıdır. Sokaklar “yarı yarıya çürümüş ve köpekler tarafından kemirilmiş cesetlerle” doluydu.

Hastalıkların Devrevi Tarihi

Hastalıklar sırasıyla, önce belirmekte, kendilerini kanıtlamakta veya zayıflamakta, bazen de silinmektedir. Belki XIV. ve XV. yüzyıldan itibaren kıtamızda alınan çok sert tecrit tedbirleriyle yenilmiş olan cüzzamın durumu budur (ama bugün serbest dolaşan cüzzamlılar, oldukça garip bir şekilde, hiçbir zaman hastalığın sirayet etmesine yol açmamaktadırlar); Avrupa'dan XIX. yüzyılda kaybolan koleranın durumu budur; dünya ölçeğinde birkaç yıldan beri tamamen sönmüşe benzeyen çiçeğin, antibiyotiklerin mucizeleriyle gözlerimizin önünde bloke edilen verem veya frenginin durumları budur; ama gelecek hakkında önyargılı olmak mümkün değildir, çünkü söylendiğine göre, frengi bugün belli bir sirayet derecesiyle yeniden ortaya çıkmaktadır; bu aynı zamanda, VII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar uzun bir suskunluktan sonra, Kara Vebayla birlikte aniden zincirlerinden boşanarak, ancak XVIII. yüzyılda sona erecek yeni bir salgın dalgasını başlatan vebanın da durumudur.

Gerçekte bu birbirlerini izleyen azmalar ve bu yatışmalar, insanlığın uzun zaman engellerin arkasında, sanki birçok yıldıza dağılmış gibi yaşamasından kaynaklanmış değiller midir? Öylesine ki, salgın yaratan tohumların bu yıldızların birinden diğerine aktarımı, herbirinin hastalık unsurlarına karşı kendi özel alışkanlıkları, kendi özel direnç veya zayıflıklarının olması ölçüsünde, felâket düzeyine varan sürprizlere yol açmıştır. William H. Mac Neil'in yakınlarda yayımlanan kitabının şaşırtıcı bir açıklıkla gösterdiği budur. İnsan ilk hayvanlığından kurtulduğundan

beri, diğer canlılara egemen olduğundan beri, onların cephesinde bir avcı makro asalaklığı uygulamaktadır. Bu devasa mücadele, derinliği itibariyle acaba insanın esas tarihi midir? Bu mücadele canlı zincirler aracılığıyla sürmektedir: bazı koşullarda kendi kendine hayatta kalabilen hastalık unsuru, genellikle canlı bir organizmadan bir diğerine geçmektedir. Bu sürekli bombardımana hedef olan, ama tek hedef olmayan insan, uyum sağlamakta, antikorlar ifraz etmekte, onda yerleşen yabancılarla tahammül edilebilir bir denge kurmayı başarmaktadır. Fakat bu selâmete ulaştırıcı uyum çok zaman gerektirmektedir. Hastalık yapan tohum "biyolojik yuva"sından çıkıp, o zamana kadar ondan muaf olan, yani savunmasız bir halka ulaştığında, büyük salgınların felâketinin patlak vermesi söz konusudur. MacNeil, 1346 büyük salgınını, Avrupa'nın tümünü düzleyen veya hemen hemen tümünü düzleyen Kara Veba'nın, ipek yollarını yeniden hareketli hale getiren ve hastalık unsurlarının Asya kıtası boyunca hareketini kolaylaştıran Moğol yayılmasının sonucu olduğunu düşünmektedir ve bunda haklı olabilir. Aynı şekilde, XV. yüzyılın sonunda Avrupalılar dünya ölçeğinde bir trafik birliği yarattıklarında, Colombus öncesi Amerika kendi hesabına, bilmediği, Avrupa'dan gelen hastalıklar tarafından katledilmiştir; bunun karşılığında, en azından dönüşmüş bir frengi Avrupa'ya vurmuştur, hatta bu hastalık, gene "Amerikalı" olan mısır ve tatlı patatesin ancak aynı yüzyılın son yıllarında oraya ulaşabilmelerine karşılık, Çin'e bile rekor bir zamanda ulaşmıştır. Bize daha yakın bir tarihte, 1832'de aynı biyolojik dram, Hind'den kaynaklanan koleranın Avrupa'ya gelmesine de tanık olmuştur.

Fakat hastalıkların bu yükselme ve alçalmalarında, insan ve onun az veya çok yakalanabilirliği, kazanmış olduğu az veya çok bağışıklığı gündemde olan yegâne unsurlar değildir. Tıp tarihçileri, her hastalık unsurunun kendi tarihinin olduğunu, bunun kurbanlarının tarihine paralel olduğunu ve hastalıkların gelişiminin bazen geniş ölçekte, bizzat bu unsurlardaki değişmelere tabi olduğunu ileri sürmekte tereddüt etmemişlerdir -ve ben tamamen haklı olduklarını düşünüyorum-. Bunun sonucunda karmaşık gidiş-gelişlerin, sürprizlerin, patlamalı salgınların, bazen uzun uykuların, hatta nihai uykuların birbirlerini izlemeleri söz konusu olmaktadır. Bu mikrop veya virüs mutasyonları konusunda, bugün çok iyi bilinen grip örneği verilebilir.

Kavrayan, pençelerinin içine alan hastalık anlamındaki grip kelimesinin çıkış tarihi belki de 1743 ilkbaharıdır. Fakat Avrupa'da grip XII. yüzyıldan beri bilinmekte veya bilindiği sanılmaktadır. Grip, Amerika'da bilinmeyen ve kızılderilileri biçecek olan hastalıkların arasında yer alacaktır. 1588'de Büyük Meclisi boşaltmaya varacak kadar -bu durum veba salgınında bile hiçbir zaman meydana gelmemiştir-. Venediğin tüm halkını yatırdığında (fakat biçmediğinde), dalga burada kesilmemiş, sonra Milano, Fransa, Katalonya, daha sonra Amerika'ya ulaşmıştır. Daha o sıralarda bile, grip tıpkı bugünkü gibi şu uçarı, çabucak evrensel hale gelen salgındır. Voltaire 10 Ocak 1768'de şöyle yazmaktadır: “Grip dünya turu yaparken bizim Sibirya'dan (ikamet ettiği, Cenevre yakınındaki Ferney'den) geçti ve yaşlı ve buruşuk yüzümü bir miktar ele geçirdi.” Fakat bu grip adı altında ne kadar da farklı belirti bulunmaktadır! Yalnızca büyük salgınlardan söz edersek, 1918'deki İspanyol gribi, 1. Dünya savaşından daha öldürücü olmuştur ve 1957'deki Asya gribi denilenine benzemektedir. Fiili olarak birçok farklı grip virüsü ailesi vardır ve eğer bugün aşıların etkisi, rastlantıya tabi olarak kalıyorsa, bunun nedeni sabit olmayan grip virüsünün sürekli ve hızlı değişim halinde olmasıdır. Aşılar hemen her zaman bir sari hastalık kadar geriden gelmektedirler. Öylesine ki, bazı labaratuarlar öne geçmek için eldeki grip virüsünü in vitro birçok kereler mutasyona tabi tutmayı ve mutasyondan geçenleri tek bir aşı haline getirerek, gelecek griplere tekabül etme şansını yakalamayı denemişlerdir. Grip virüsü kuşkusuz hiç sabit değildir, ama acaba belli sayıda hastalık unsurunun da zaman içinde dönüştükleri düşünülemez mi? Bazen sessiz, bazen de yaygaracı olan veremin felâketleri böyle açıklanabilir. Veya Bengal'den kaynaklanan koleranın uykuya geçmesine karşılık, bugün Selebes kolerasının onun yerine geçmeye hazır olması veya XVI. yüzyıl İngiliz suette'i gibi, nisbeten geçici yeni hastalıkların ortaya çıkması da böyle açıklanabilir.

1400-1800: Uzun Süreli Bir Biyolojik Eski Rejim

Böylece insanların hayatı en azından bu iki cephede sonsuz mücadelesini sürdürmektedir. Besinlerin yetersizliğine ve azlığına karşı -bu onun “makroasalaklığıdır”- ve onu avlayan dengesiz bir durumdadır. XIX. yüzyıldan önce insan nerede olursa olsun, ancak kısa bir hayat beklentisine sahip olabilirdi ve zenginler yalnızca birkaç ek yılı umut edebilirlerdi: bir

İngiliz seyyahı Avrupa'yı düşünerek (1793) “hastalıklarına rağmen, faaliyet ve sefahat olmadığından, bir alt sınıftakilerden on yıl daha fazla yaşamaktadırlar, çünkü bunlar işten, yorgunluktan ötürü zamanlarından önce aşınmakta ve fakirlikleri onların geçimleri için gerekenleri sağlamalarını engellemektedir” demektedir.

Zenginlerin bu ayrı demografisi, vasat rekorları, ortalamalarımızın ölçeğinde boğulmaktadır. XVII. yüzyılda Beauvaisis'de yeni doğanların % 25-33'ü ilk 12 ay içinde ölmekte; yalnızca %50'si 20 yaşına ulaşabilmekteydi. Hayatın geçiciliği, kısalığı: bu uzak yılların dizisi boyunca binlrce ayrıntı bunun böyle olduğunu söylemektedir. “Genç veliaht Charles'ın (geleceğin V. Charles'ı) Fransa'yı 1356'da, 17 yaşındayken yönetmeye başlaması ve 1380'de 42 yaşındayken bilge bir yaşlı ününe sahip olarak ölmesi karşısında kimse şaşmayacaktır.” Saint-Denis kapısı çarpışmasında (1567) at üstünde 74 yaşında ölen Ahırlar Nazırı Anne de Montmorency bir istisnadır. V. Carlos Gand'da 55 yaşında tahttan çekildiğinde bir ihtiyardır (1555). 71 yaşında sönen (1598) oğlu 11. Felipe, 20 yıl süresince değişken sağlığının her alarmında, çağdaşlarına en büyük umutlan ve canlı kaygılan tattırmıştır. Nihayet, hiçbir krallık ailesi, o dönemin korkunç ölümcüllüğünden kurtulamamıştır. 1722 tarihli bir Paris “rehber”i, kalpleri 1622'den beri AvusturyalI Anne tarafından kurulmuş olan Val de Grace'da dinlenen prens ve prenseslerin adlarını sıralamaktadır: çoğunluk birkaç günlük, birkaç aylık, birkaç yaşındaki çocuklardadır.

Fakirler için daha sert bir kader düşünelim. 1774'te bir “İngiliz” yazar şöyle işaret etmektedir: “Fransa köylüleri hali vakti yerinde olmanın uzağında, gereken geçimliklerini bile sağlayamamaktadırlar; bu köylü, yorgunluklarına orantılı bir telâfi olanağına sahip olmadığından, 40 yaşından önce ölen bir cinstir: insanlık onu diğer insanlarla, özellikle de bizim İngiliz köylülerimizle kıyaslarken acı çekmektedir. Fransız çiftçilerinde yalnızca dış görüntü bile, vücudun tükenmesini haber vermektedir.”

Ve acaba kıtalarının dışında yaşayan, “yeni geldikleri ülkenin adetlerine boyun eğmekten iğrenen ve fantezileri ile ihtiraslarını burada da sürdürmekte inat eden... bunun sonucunda çoğu zaman mezarlarını burada bulan” Avrupalılara ne demeli? İspanyol Coreal'in Porto Belo hakkındaki

bu düşüncesi, Fransız Chardin veya Alman Niebuhr'unkiyle buluşmaktadır; bu sonuncusu Hind adalarındaki İngilizlerin yüksek ölüm oranından söz ederken, bu durum her şeyden önce onların hatalarına, aşırı et yemelerine günün en sıcak saatlerinde “sert Portekiz şarapları” içmelerine, Avrupa için yapılmış ve “geniş ve uçuşan” yerli elbiseleriyle zıtlaştırdıkları çok dar elbiselerine bağlamaktadır. Fakat eğer Bombay “İngilizlerin mezarlığıysa, kentin ikliminin de bunda payı vardır: bu iklim o kadar öldürücüdür ki, atasözü “Bombay'da iki muson insanın ömrünü tamamlar” demektedir. Portekizlilerin muhteşem bir şekilde yaşadıkları tatlı zevkler ülkesi Goa'da, Avrupalılar için bir başka tatlar kenti olan Batavya'da, bu keyifli hayatların öteki yüzünde korkunç bir ölüm oranı bulunmaktadır. Sert koloni Amerika'sı daha fazla imdada koşmamaktadır. George Washington'ın babası Augustin 49 yaşında ölmüştür ve bir tarihçi şunu eklemektedir: “fakat çok erken ölmüştü. Virginia'da başarıya ulaşabilmek için rakiplerinden, komşularından ve karılarından daha uzun yaşamak gerekmekteydi.”

Avrupalı olmayanlar için de aynı kural: XVII. yüzyılın sonunda bir seyyah, Siyamlılara ilişkin olarak şunu kaydetmektedir: “Siyamlılar arasında görülen yeme ve içmedeki ılımlılığa rağmen...” Avrupa'dakinden daha “çok yaşadıkları görülmemektedir.” Bir Fransız 1766'da Türklere dair şöyle yazmaktadır: “Türklerin hekim ve cerrahları, tıp ve cerrahi fakültelerinin bir yüzyıldan beri edindiklerini ileri sürdükleri bilgilere sahip olmamakla birlikte, şu anda imparatorluğa dehşet saçmakta olan korkunç afetten kurtulduklarında, bizim gibi ihtiyarlamaktadırlar.” Bize hıristiyan alemindeki hayatını canlı bir biçimde, bazen de kahramanlık romanları tarzında anlatmış olan şu Türk tercüman Osman Ağa (1688-1699 arasındaki uzun esareti esnasında Almanca öğrenmiştir) iki kere evlenmiştir: ilk karısından üç kızı ve beş oğlu olmuş yalnızca ikisi hayatta kalmıştır; ikinci karısından doğan üç çocuğundan ikisi hayatta kalmıştır. Olayların bütünü böyledir -kabaca, ölüm ile hayatın bir eşitliği, çok yüksek bir çocuk ölümü, kıtlıklar, kronik bir yetersiz beslenme, güçlü salgınlar- ve bu bütün sözünü ettiğimiz biyolojik Eski Rejimi meydana getirmektedir. XVIII. yüzyılın atılından sırasında bu Eski Rejim zorlamalarını ancak şöyle bir azaltmış ve tabii ki bunu bölgelere göre değişen yoğunluklarda yapmıştır. Yalnızca Avrupa'nın belli bir kesimi -Batı Avrupa'nın tümü bile değil- ondan kurtulmaya başlamaktadır.

Bütün bu gelişim yavaş olmuştur. Bu konuda biz tarihçiler ölçüsüz bir aceleciliğe düşme tehlikesiyle karşı karşıyayız. Ölüm oranlarının yüksekliği XVIII. yüzyılın tümünü hâlâ damgalamaktadır, örneğin bizzat Fransa'da böyledir (bunu daha önce de söyledik); ayrıca on yıllık Bremen ortalamalarında da ortaya çıkmaktadır (1709- 1759 arasında ölüm hiç kesintisiz olarak daha yüksektir); Prusya'da Konigsberg'de 1782-1802 arasında ölümler ortalama olarak % 032,8'dirler, fakat 1772'de % 046,5'e, 1775'te 45'e, 1776'da 46'ya ulaşmışlardır. Johann Sebastian Bach'ın ailesinde tekrarlanan ölümleri düşünelim. Toplumsal istatistiğin kurucusu olan J. P. Süssmilch bunu 1765'te tekrarlamaktadır: “Almanya'da... köylü ve fakir en ufak bir ilacı bile hiç kullanmadan ölmektedir. Kimse hekime gitmeyi aklına getirmemektedir, çünkü bunun bir nedeni hekimin çok uzakta olması, bir başkası da çok pahalı olmasıdır...” Aynı dönemde, Burgonya'da aynı lâflar: “cerrahlar kentte oturmakta ve buradan bedava çıkmamaktadırlar”; Cassey-les-Vitteaux'da hekim vizitesi ve ilaçlar 40 livre kadar bir paraya mal olmaktadır, “zavallı halk bugün cerrahları yardımlarına çağırmak- tansa, ölmeyi tercih etmektedir.”

Bunun dışında, kadınlar tekrarlanan doğumlar nedeniyle, tehlikeye müthiş bir şekilde açıktırlar. Ancak, doğumda erkek çocukları kız çocuklardan çok daha fazla sayıda olmalarına rağmen (bugün bile 100 kıza karşılık 102 erkek çocuk), XVI. yüzyıldan itibaren elimizde olan bütün rakamlardan, kentlerde ve hatta kırlarda (bir an için Venedik, daha sonra da Saint-Petersburg'da olduğu gibi bazı istisnalarla birlikte) bile kadınlar erkeklerden daha kalabalık olmaktadırlar. 1575 ve 1576'da sayım yapılan Kastilya köylerinde, koskoca bir dul kadın fazlalığı bulunmaktadır.

Bu Eski Rejim'in ana karakterlerini özetlemek gerekirse, önemli olan hiç kuşkusuz, onun canlılara vuran ani darbeleri kadar hızlı değilse bile onlar kadar güçlü olan, kısa vadede toparlanma olanaklarını açığa çıkartmaktadır. Uzun dönemde telâfiler hissedilemez bir şekilde gelmekte ve son söz onların olmaktadır. Cezir, bir önceki meddin getirdiğinin tamamını hiçbir zaman götürememektedir. Bu uzun dönemli, zor ve muhteşem yükselme, çok şeyin ona bağımlı olduğu sayının zaferidir.

KALABALIK OLANLAR ZAYIFLARA KARŞI

Sayı dünyayı paylaşmakta, örgütlemektedir; her canlı kitleye özel ağırlığını vermekte, bu arada onun kültür ve etkinlik düzeyini, biyolojik büyüme ritimlerini (ve hatta ekonomik olanlarını, hatta hastalık alanındaki kaderini saptamaktadır (veya hemen hemen): Çin, Hind, Avrupa'nın yoğun nüfusları uyanık veya uyuyan yayılmakta aceleci muazzam hastalık depolarıdır.

Fakat sayı aynı zamanda canlı kitlelerin aralarındaki ilişkilere de, yalnızca insanların barışçı tarihinin değil -değişimler, takaslar, ticaret-, nihayetsiz savaş tarihlerinin de resmettiği ilişkilere de ağırlığını koymaktadır. Maddi hayata tahsis edilmiş bir kitap, bu seyirlik unsurlara karşı kapalı kalabilir mi? Savaş çok biçimli, her zaman var olan, hatta tarihin sıfır düzeyinde bile var olan bir faaliyettir. Oysa sayı, onun taslağını, güç hatlarını, provalarını, aşikâr tipolojilerini önceden çizmektedir. Tıpkı gündelik hayat için mücadelede olduğu gibi, savaşta da şanslar herkes için eşit değildir. Sayı grupları, olanaklar ve anın olağan şansları karşısında efendiler ve uyruklar, proleterler ve ayrıcalıklılar olarak, hemen hemen hatasız bir şekilde sınıflandırmaktadır.

Kuşkusuz tıpkı başkalarında olduğu gibi, bu alanda da oyunu tek başına oynamakta değil midir? Teknik, barışta olduğu gibi savaşta da büyük bir ağırlığa sahiptir. Fakat teknik tüm yoğun birikmeleri eşit derecede ayrıcalıklı kılmıyorsa da, her zaman sayının çocuğudur. Bir XX. yüzyıl insanına bu önermeler apaçık şeyler olarak gözükmektedir. Onun için sayı uygarlıktır, güçtür, gelecektir. Fakat dün aynı şeyleri söyleyebilir miydi? Çelişkiyi ortaya koyan çok sayıda örnek hemen akla gelmektedir. İş ne kadar paradoksal gözükürse gözüksün -barbar istilalarının arefesinde Roma ile Germanya'nın çifte kaderini inceleyen Fustel de Coulanges'a böyle gözükmekteydi- , en kaba olanı az sayıya sahip olanı bazen kazanabilmekte veya Hans Delbüch'ün Roma fatihi barbarların bizatihi gülünç olan sayılarını hesaplarken gösterdiği üzere, kazanmışa benzeyebilmektedirler.

Barbarlara Karşı

Uygarlıklar kaybettiklerinde veya kaybetmişe benzediklerinde, galip her zaman bir “barbardır.” Bu bir dil pelesengidir. Bir Yunanlı için, Yunanlı olmayan herkes barbardır; Çinli için de, Çinli olmayan herkes: ve dün Avrupa sömürgeciliğinin en büyük mazereti barbarlara ve ilkellere

“uygarlık” götürmek olmuştur. Tabii ki barbara, lâyık olmadığı veya yarı yarıya lâyık olduğu ünü, uygarlar sağlamışlardır. Ancak kimse işleri tamamen tersine döndürerek, tarihçi Raşid Saffet Atabinen'in Atilla lehindeki savunmasına katılmamızı beklememelidir. Fakat kesinlikle gözden geçirilmesi gereken, barbar gücü efsanesidir. Barbarın zafere ulaştığı her seferinde, o yarıdan fazla uygarlaşmıştır bile. Her seferinde uzun zaman bekleme odasında durmuş ve eve girmeden önce, bir kere yerine on kere kapıyı çalmıştır. Mükemmel bir şekilde değilse bile, en azından ciddi bir şekilde, komşunun uygarlığından nasibini almıştır.

Germenlerin V. yüzyılda Roma İmparatorluğu karşısındaki klasik örneğinin kanıtladığı budur; ama Arapların, Türklerin, Moğolların, Mançuların, Tatarların tarihi de monoton tekrarlardır. Türkler ve Türkmenler İran'a ve Hazar Denizine ulaşan Orta Asya yollarının mükemmel taşıyıcıları ve kervancıları olmuşlardır. Komşu uygarlıkları ziyaret etmişler, buralarda çoğu zaman bedenleri ve mallarıyla birlikte kaybolmuşlardır. Cengiz Han'ın ve Kubilay'ın Moğolları, şamanizmlerinden çıktıkları anda (gene), tükenmiş barbarlar görüntüsü vermiyorlardı ve işte onları kısa bir süre sonra Doğu'ya doğru, Çin uygarlığı tarafından, Batı'ya doğru İslam’ın serapları tarafından cezbedilmiş ve kendi kaderlerinden kopartılmış olarak görmekteyiz. 1644'te Pekin'i, sonra Çin'in geri kalanını fethedecek olan Mançular karışık bir halktırlar. Moğol unsurlar kalabalıktır, ama Çinli köylüler çok erkenden Çin şeddinin ötesinde, Mançurya'ya doğru ilerlemişlerdir. Eğer istenirse barbar, ama önceden Çinlileşmiş bu halk, fethetmeye, muazzam Çin'in ekonomik ve toplumsal karışıklıkları tarafından itilmiş ve bu karışıklıklar tarafından uzaktan kumanda edilmiştir.

Ve özellikle de, barbar ancak kısa vadeli zafer kazanabilmektedir. Boyun eğdirdiği uygarlık tarafından çabucak emilmektedir. Germenler Roma imparatorluğunu “barbarlaştırmışlar”, sonra da şarap ülkelerinde boğulmuşlardır; Türkler XII. yüzyıldan itibaren İslam’ın bayraktarı olmuşlardır; Moğollar, sonra da Mançular Çinli kitlesi içinde kaybolmuşlardır. Fethedilen evin kapısı barbarın üzerine yeniden kapanmaktadır.

Çöle doğru yol alan kervan. El Hariri'nin El-Makâmât’ından.

XVII. Yüzyıldan Önce Büyük Göçebelerin Ortadan Silinmeleri

Gene işaret edilmesi gereken şey, uygarlıklar için gerçekten tehlikeli olan “barbarlardın hemen her zaman tek bir insan cinsine ait olmalarıdır: Eski Dünya'nın göbeğindeki çöl göçebeleriyle, bozkır göçebeleri; ve yalnızca Eski Dünya bu olağanüstü insan grubunu tanımıştır. Atlantik'ten Pasifik kıyılarına kadar olan bu kurak ve talihsiz ülkeler zinciri, nihayetsiz bir barut fitilidir. En küçük bir kıvılcımla tutuşmakta ve tümü yanmaktadır. Başkalarına karşı olduğu kadar, kendilerine karşı da sert olan bu deve binicileri ve süvariler için, onları otlaklarından kovan bir itişmenin, bir kuraklığın, bir nüfus artışının ortaya çıkmasıyla, bunlar komşularının otlaklarını istila etmektedirler. Yıllar yıllara eklenirken, bu hareket binlerce kilometre öteye kadar yansımaktadır.

Her şeyin yavaşlık olduğu bir dönemde bunlar sürat, gafil avlama olmuşlardır. Polonya sınırında XVII. yüzyılda bile, Tatar süvarilerinin her tehdidinin düzenli bir şekilde harekete geçirdiği alarm, adeta hemen genel bir seferberliğe yol açmaktadır. Müstahkem mevkileri silahlandırmak, depoları doldurmak, eğer hâlâ zaman varsa top ikmalini sağlamak, süvariyi

seferber etmek, bir kaleden diğerine mania oluşturmak. Çok kereler olduğu gibi, akın başarıya ulaşırsa -Transilvanya'nın çok sayıdaki dağı ve boşlukları boyunca olduğu gibi-, belâ Türkle bile kıyaslanamayacak bir şekilde kırların ve kentlerin üzerine çökmekteydi. Türk hiç olmazsa birliklerini kış arefesinde, Saint-Georges yortusundan sonra geri çekme âdetine sahipti. Tatarlar ise orada kalmakta, aileleriyle birlikte kışlamakta ve ülkeyi köküne kadar yemektedirler.

Ve dahası, çağın haber bültenleri olan bazı gazette'leri aracılığıyla bize dehşeti aktarılmış olan bu manzaralar, Çin ve Hind'de zafere ulaşmış olan göçebe fetihlerinin yanında hiçbir şeydirler. Avrupa, anılarında kalan olaylara rağmen (Hunlar, Avarlar, Macarlar, Moğollar) bunlardan kurtulma avantajına sahip olmuş; Doğu halklarının oluşturduğu engel tarafından korunmuştur: onların felâketi onun huzurunu sağlamıştır.

Göçebelerin gücü, aynı zamanda uygarlığın giriş kapılarını tutan insanların dikkatsizliğinden, nisbi güçsüzlüklerinden de kaynaklanmaktadır. XVIII. yüzyıldan önce seyrek nüfuslu olan şu Kuzey Çin, isteyen herkesin girdiği boşluktur, Hindistan'da Pencap çok erkenden, X. yüzyıldan itibaren Müslümanların eline geçmiştir. Ve bundan sonra da İran tarafındaki ve Hayber geçidindeki kapı bir daha kapanmayacaktır. Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da, engellerin sağlamlığı yüzyıllara göre değişmektedir. İşte bu dikkatsizliklerin, bu zayıflıkların arasında göçebe evrenini harekete geçiren ve bazen etkili olmayan canlı dikkat dönemleri yer almaktadır: bir fizik yasası onları bazen batıya, bazen doğuya yöneltmektedir, bu yönelme onların infilâkli hayatlarının Avrupa, İslam âlemi, Hind veya Çin'de daha kolay patlamasına göre olmaktadır. Eduard Fueter'nin klasik kitabı 1494'te bir fırtına alanını, prenslerin ve kentsel cumhuriyetlerin parçalanmış İtalya'sına doğru muazzam bir çağrı alanını işaret etmektedir: tüm Avrupa bu fırtına yaratan alçak basınç tarafından çağrılmaktadır. Bozkır halkları da aynı şekilde, onları daha düşük direnç hatlarına veya batıya inatla taşıyan fırtınalar tarafından yöneltilmektedirler.

Minglerin Çin'i 1368'de böylece Moğolları avlamış ve onların Gobi çölündeki büyük merkezleri Karakurum'u yakmıştır. Fakat bu zaferin arkasından, göçebelerin güçlü bir şekilde doğuya dönmelerini belirleyen uzun bir atalet gelmiş, göçebelerin bir, iki, on, yirmi yıllık aralıklarla, batıda

daha uzaklara yansıyan hareketleri içinde yer alma eğilimindeki soydaşlarını buraya çekmek üzere yaratılmış olan ilk dalgaların ilerlemesiyle, önceden bir boşluk yaratılmıştır. Nogaylar 1400'e doğru Volga'yı batıdan doğuya doğru geçmişler ve Avrupa'da kum saatinin tersine dönüşünün yavaş hareketi bakmıştır: iki yüz yıldan fazla bir suredir batıya ve nârin Avrupa’ya akmakta olan Halklar, artık iki veya üç yüzyıl boyunca, uzak Çin'in zayıflığı tarafından cezbedilmiş olarak, doğuya akacaklardır. Haritamız, belirleyici olayların, Kuzey Hindistan'ın Babür tarafından alışılmadık bir durum olarak fethi (1528) ve Pekin'in 1644'te Mançular tarafından zaptedilmesi olduğu, bu tersine dönüşü özetlemektedir. Bir kere daha fırtına Hind ve Çin'i vurmaktadır.

Bunun sonucu olarak, batı yönünde Avrupa daha iyi soluk almaktadır. Eğer Ruslar 1551 ve 1556'da Kazan ve Astrakan'ı ele geçirebildilerse, bu yalnızca barut ve çakmaklı tüfek sayesinde olmamıştır; Güney Rusya'daki göçebe baskısında hafifleme olmuş, bu da Rusların Volga, Don ve Dnyester nehirlerinin çevresindeki kara topraklara ilerlemelerini kolaylaştırmıştır. Bu oyunda, eski Moskof devleti senyörlerinin katı otoritelerinden kaçan köylülerinden bir kısmını kaybetmiş ve bu terk edilmiş topraklara Baltık ülkeleriyle, Polonya'dan köylüler gelmiştir; bu sonuncuların açtıkları boşluklar da, tam zamanında Brandenburg ve Iskoçya'dan gelen köylüler tarafından doldurulmuştur. Sonuç olarak bir bayrak yarışı: iki harika tarihçi, Alexandre ve Eugene Kulischer bu sessiz tarihi^ Almanya'nın Çin'e doğru, tıpkı tarihin derisi altına gizlenmiş gibi olan şu yeraltı akıntılarıyla birlikte kaymasını böyle görmektedirler.

Sonra Çin'in Mançular tarafından fethi 1680'lerde yeni bir düzenle sonuçlanmıştır. Tutulan, korunan Kuzey Çin koruyucu ilerlemelerin çatısı altında yeniden iskân edilecektir: galiplerin geldikleri Mançurya, sonra Moğolistan, Türkistan, Tibet. Sibirya'yı itirazsız sahiplenen Ruslar, Amur vadisi boyunca Çin direnmesiyle karşılaşacaklar ve Nerçinsk antlaşmasını (7 Eylül 1689) imzalamak zorunda kalacaklardır. Çinliler artık Çin şeddinden Hazar denizi yakınlarına kadar gitmektedirler. Bu başarılardan önce, çobanların çoklu dünyası, tersine dönerek, yolunu batıya doğru çevirmiştir ve Moğolistan ile Türkistan arasındaki göçlerin klasik darboğazı olan Cungarya kapısından geçmiştir. Ancak bu kez, büyük kaçışları için açık kapı bulamayacaklardır. Bu kaçış batıya doğru yeni bir Rusya'ya

toslamıştır, Büyük Petro'nun Sibirya ve Yukarı Volga'da kale, palanka ve kentlerle donattığı Rusya'sı. İzleyen yüzyılın tüm Rus edebiyatı, bu tekrarlanan çarpışmaların anlatılarıyla doludur.

Fiili durumda, artık göçebelerin büyük kaderi sona ermektedir. Top barutu onların süratinin hakkından gelmiştir, XVIII. yüzyılın bitmesinden önce, Pekin'de olduğu gibi Moskova'da da, Tahran'da olduğu gibi (Afganlar geliyor diye çıkan canlı alarmdan sonra) Delhi'de de uygarlıklar kazanmıştır. Evlerinde kalmaya mahkûm olan göçebeler, aslında oldukları gibi, yerlerine yerleştirilmiş ve mecbur olduklarından ötürü buraları tutan fakir insan grupları olarak gözükeceklerdir. Sonuç olarak, istisnai bir durum söz konusudur, yani uzun bir asalaklığın istisnası, ama artık geri gelmez bir şekilde tedavi edilmiştir. Muazzam yansımasına rağmen, adeta kuraldan sapan bir durum.

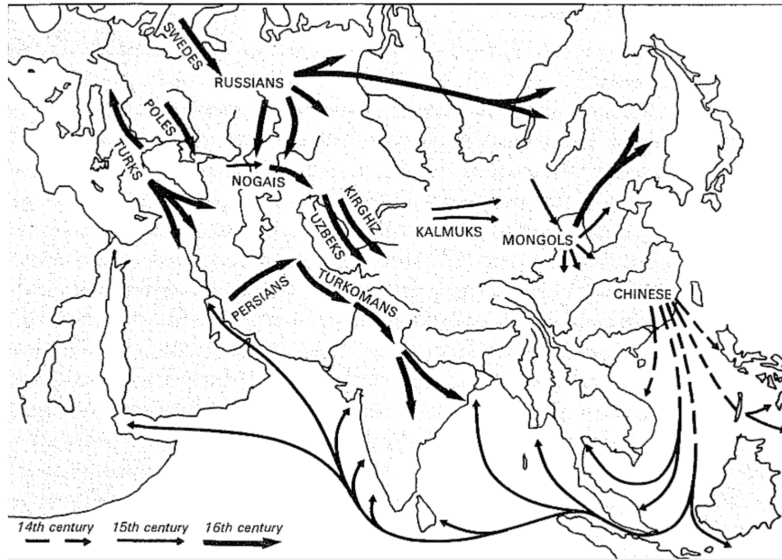
Mekân Fetihleri

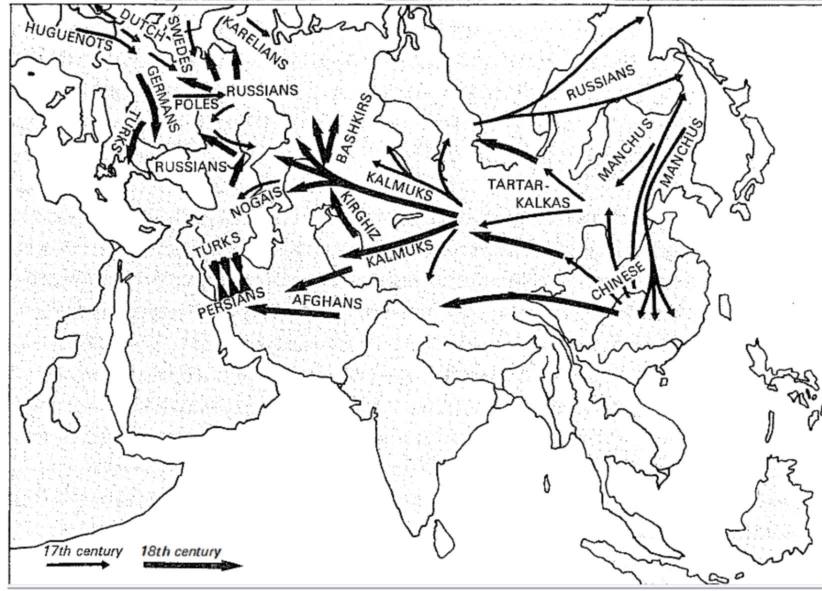
Zaten olağan kural, uygarlıkların oynamaları ve kazanmalarıdır. Uygarlıklar “kültürler”e karşı kazanmakta, ilkel toplumlara karşı kazanmaktadırlar; uygarlıklar aynı zamanda boş mekâna karşı da kazanmaktadırlar. Bu sonuncu şıkta onlar için en iyisi, her şeyi inşa etmektir, ama Avrupalıların Amerika mekânının dörtte üçünde, Rusların Sibirya'da, İngilizlerin Avustralya ve Yeni Zelanda'da büyük şansları vardır. Güney Afrika'da Boerlerin ve İngilizlerin karşısına siyahların ilerlemesinin çıkmaması beyazlar için ne büyük şanstır.

Brezilya’da Portekizli belirir belirmez, ilkel yerli gizlenmektedir: yerini vermektedir. Sao Paolo'da bandeiras hemen hemen boşlukta, birbirlerinin üzerine yığılmaktadırlar. Köle, değerli taş ve altın peşindeki Sao Paololu maceracılar, bir yüzyıldan daha kısa bir sürede, Rio de la Plata'dan Amazon'a ve Andlara kadar, Güney Amerika kıtasının yarısını, onu ele geçirmeden katetmişlerdir. Cizvitlerin kızılderili koruma sahalarına -ki paulistas buraları hiçbir kaygı ve utanma duymadan yağmalayacaklardır- kurmalarından önce, çok ufak bir direnişle karşılaşmışlardır.

Kuzey Amerika'da Fransız veya İngilizlerin, Kuzey Meksika'nın çöl bölgelerinde az sayıda ve sert Çiçimek Kızılderililerinin karşısında İspanyolların önüne aynı yöntem çıkmaktadır. Bu Kızılderililere karşı sistematik bir insan avı XVII. yüzyılda bile sürdürülmekteydi; her yılın

Kasım ayından itibaren onların peşine, tıpkı “vahşi hayvanlarmış” gibi düşülmekteydi. Arjantin'de ve özellikle Şili’de işler daha. zor olacaktır, çünkü Kızılderili galipten en azından atı öğrenmiştir ve Arokanlar XX. yüzyılın başına kadar inatçı hasımlar olacaklardır. Aslında söz konusu olan insanların değil de (onlar yok edileceklerdir), mekânın fethidir. XVI. yüzyılla birlikte Arjantin Pampa'sının ağır arabaları ve onları çeken çift öküzler, İberyalıların elindeki Amerika'nın katır kervanları veya ABD'de western filmlerinin ünlü kılacağı, XIX. yüzyıldaki batıya doğru ilerlemenin arabaları; işte düzenli olarak bir iskân cephesine, her şeyin ayağa fırladığı bir öncü alanına ulaşılan bu sessiz fethin araçları bunlar olmuştur. Göçmen çiftçilerin bu uzak ve kıyı alanlarındaki hayatı sıfırdan başlamaktadır; inşan sayısı, toplumsal hayatın kendini onlara dayatmasına yetmeyecek kadar azdır; burada herkes kendi kendinin efendisidir. Bu cazip anarşi bir süre devam etmiş, sonra düzen kurulmuştur. Ancak, sınır içe doğru biraz daha uzağa kayarken, oraya aynı anarşik ve geçici hareketleri de taşımıştır. Bu moving frontier’dir; F.J. Turner'ın romantizmi burada dün (1921), bizatihi Amerika'nın ve onun en güçlü özgünlüklerinin doğumunu görmekteydi.

AVRASYA GÜÇLERİ (XIV. - XVIII. YÜZYILLAR)
İki harita arasındaki çelişki aşikârdır: birincisinde göçler, karayolundan batıdan doğuya, İkincisinde doğudan batıya yapılmaktadır. Birinci haritada, XV. yy'ın başında çok büyük olan Çin deniz yayılmasını ve karayolundan Hind ve Çin yönlerine doğru hareketlerin çakışmasını kaydedin, ikinci haritada, XVII. yy'da Mançular tarafından düzenin sağlanması (Pekin'in alınması 1644) Çinlilerin kıtada geniş ölçüde yayılmalarına ve Rusların durdurulmasına yol açıyor. Göçebeler batıya ve Avrupa Rusya'sına atılmışlardır (A. ve E. Kulischer'e göre).

Çıplak veya hemen hemen çıplak mekânın fethi; bu kolaylıklar aynı zamanda, tuz tüccarları, kürk avcıları dörtnala gidişiyle Sibirya'yı ele geçirmeyi başaran Kazakların XVI. yüzyılıyla birlikte ortaya çıkan büyük Rus yayılmasının da kolaylıklarıdır. Çok canlı direnmeler çıkmıştır, ama bir darbede kırılmaktadırlar. Kentler yerden bitmekte kaleler karayolu istasyonları, köprüler, arabalar, atlar ve kızaklar için menziller ortaya çıkmıştır."(1587'de Tobolsk, 1648'de Okotsk, 1652'de Baykal gölü yakınlarındaki Irkutsk). İsviçre kökenli olan bir Rus askeri hekimi için, Sibirya 1776'da hâlâ menzillerden, at üstündeki tüketici günlerden -ki günün sonunda kaleye, kente veya gerekli barınağa ulaşmak zorunludur-, ibarettir; kışın varış noktasını ıskalayan kızaklı tüccar, adamları, hayvanları ve mallarıyla beraber, ebediyete kadar karın altına gömülme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bir yol ve kent sistemi, yavaş yavaş hale yola sokulmuştur. Amur havzasına 1643'te ulaşılmış, muazzam Kamçatka yarımadası 1696'da tanınmıştır, izleyen yüzyılda Rus kâfişler Alaska'ya varmışlar, göçmenler buraya 1779'da yerleşmişlerdir. Burada söz konusu olanlar hızlı, ama narin el koymalardır, fakat bunlar aynı zamanda hayranlık vericidirler. Keşif gezileri için Okotsk'a yerleşen Behring, 1726'da kentin kalesinde ancak

birkaç Rus aile bulmuştur. John Bell 1719'da Sibirya'da ana bir yol üzerinde yolculuk yapmaktadır ve “altı gün boyunca ne ev ne de insan görmüş”tür.

Kültürler Direndiklerinde

İlerleme artık boşlukta olmaktan çıkınca, her şey karmaşıklaşmaktadır ve şarkı bile artık aynı değildir. Doğu ülkelerindeki “Alman kolonizasyonu” Ostsiedlung ile Amerikan sınır harekâtı arasındaki ünlü kıyaslamacıların inatlarına rağmen, hiçbir karıştırma mümkün değildir. XII. yüzyıldan XIII. yüzyıla, hatta XIV. yüzyılda, Almanya göçmenleri (geniş anlamda, çünkü bunların çoğu Lorraine ile Alçak Ülkeler'den gelmişlerdir), siyasal ve toplumsal rızalar ve bazen de şiddet sayesinde Elbe'nin doğusuna yerleşmişlerdir. Yeni gelenler köylerini, ormandan kazanılan geniş boş arazilerin ortasına kurmuşlar, evlerini yolların uzantısı boyunca sıralamışlar, muhtemelen demir uçlu ağır pullukları bölgeye getirmişler, kentler kurmuşlar ve böylece ya karasal Magdeburg'unki veya denizsel Lübeck'inki olmak üzere, Alman hukukunu Slav kentlerine dayatmışlardır. Burada muazzam bir hareket söz konusudur. Fakat bu iskân faaliyeti zaten orada olan, az veya çok sıkı bir ağ geliştirmiş, yeni gelenlere direnebilecek, gerektiğinde onların üzerine kapanabilecek olan bir Slav halkın içinde yapılmaktadır. Bu biçim kazanmakta gecikmiş ve doğuya doğru ilerlemesini Slav: halkların yerleşmesinden ve bunların toprağa bağlanıp, dün ileri sürdüğünden daha sağlam bir şekilde kentlerinin üzerine yaslanır hale gelmelerinden sonra ancak başlatabilmiş olan Almanya’nın kötü talihidir.

Rusların hemen kemen Eoş olan Sibirya yönündeki değil de, gene bu aynı XVI. yüzyılda güney nehirlerine doğru olan yayılması konusunda da aynı şey tekrarlanacaktır. Volga, Don, Dniester gibi güney nehirleri yönündeki bu yayılma, aynı zamanda istediği gibi davranan bir köylü iskânıyla da damgalanmıştır. Volga ile Karadeniz arasındaki bozkır sık bir iskâna uğramamıştır, ama burası, Nogaylar ve Kırım Tatarları gibi göçebe halkların yolu olmaktadır. Çekinilmesi gereken süvariler olan bu göçebeler, İslamiyetin ve geniş Türk imparatorluğunun öncüleridir; Osmanlı da onları gerektiğinde desteklemekte, onları ileri sürmektedir, hatta onlara Kazan ve Astrakan hanlıklarını savunanlarda olmayan ateşli silahları vererek, Onları Ruslardan kurtarmıştır. Demek ki bu hasımlar küçümsemeye gelmez. Tatarlar yaptıkları akınlarda Transilvanya, Macaristan, Polonya ve Moskof

devleti yakınlarına kadar gelmekte, buraları gaddarca çiğnemektedirler. 1572'deki akınlarından birinde Moskova ellerine geçmiştir. Slav esirler (Rus ve Polonyalı) İstanbul esir pazarında sonu gelmez bir şekilde satılacaklardır. 1696'da Büyük Petro'nun Karadeniz'e “bir pencere” açma girişiminde başarısızlığa uğradığı da bilinmektedir, bu başarısızlık ancak yüz yıl sonra II. Ekaterina tarafından telâfi edilebilecektir. Ancak bu olay nedeniyle Tatarlar devre dışı bırakılmış olmayacaklardır; II. Dünya Savaşına kadar yerlerinde kalacaklardır.

Öte yandan, Rus köylülerin buradaki iskânı, eğer müstahkem mevkiler ile askeri “uçlar” olmasaydı ve Kazaklar gibi kanundışılar onlara yardım etmeselerdi, düşünülemez bir şey olarak kalırdı. Süvari olan Kazaklar aşırı bir hareketlilik içinde olan bir hasma karşı cevap verebilirlerdi; aynı zamanda kayıkçı olarak nehirleri aşağı ve yukarı yönlerde kat etmekte, kayıklarını bir kanaldan öbürüne taşımaktaydılar: işte 1690'a doğru 800 kişi olarak Tanais'ten gelip, “Kalmuk Tatarları”nın peşine takılmak için kayıklarını Volga'ya indirmişlerdir; bunlar denizcilik de yapmakta, yelkenle aşırı dolu kayıkları XVI. yüzyılın sonundan itibaren Karadeniz'de korsanlığa çıkmaktadır. Demek ki modern Rusya, bu cephede boş bir alan üzerinde inşa edilmemiştir. XIX. yüzyılda, gene bir kere daha İslamiyet’e karşı ilerlediği Kafkaslar veya Türkistan’da da ne çaba sarfederek ne de beklemediği durumlara düşerek ilerleyebilecektir.

Başka örnekler de açıklamamızı destekleyebilir; Kara Afrika'nın XIX. yüzyılda Avrupalı güçler tarafından gecikmiş ve geçici iskânına veya Meksika ve Peru'nun İspanyollar tarafından fethine dair olsalar bile, bu narin uygarlıklar doğrusunu söylemek gerekirse bu kültürler, yalnızca birkaç kişinin önünde çökmüşlerdir. Fakat bugün bu ülkeler tekrar Kızılderili veya Afrikalı hale gelmektedirler.

Bir kültür, henüz olgunluğa, ne optimum noktasına ermiş ne de gelişmesini garantiye almış bir uygarlıktır. Beklerken -ve bu bekleme sürebilir- komşu uygarlıklar onu birçok biçimde sürdürmektedirler ve bu haklı değilse bile doğaldır. Okuyucu bu konuda, bizim için XVI. yüzyıldan itibaren bildik hale gelen, Gine körfezi kıyılarındaki bu ticareti aklına getirsin. Bu, tarihte örneklerinin bol olduğu şu ekonomik sömürünün tipik örneklerinden biridir. Mozambik yerlileri olan Kafrlar, Hind Okyanusu kıyılarında eğer

“maymunlar konuşmuyorlarsa, bunun nedeninin onları çalıştıracaklarından korkmaları” olduğunu savunmaktadırlar? Fakat bizzat kendilerine gelince onlar konuşmak, pamuk dokumaları satın almak, altın tozu satmak hatasına düşmektedirler. Güçlülerin oyunu her zaman aynı, her zaman çok basittir. Fenikeliler veya Eski Yunanlılar ticaret merkezlerinde veya kolonilerinde; Arap tüccarlar XI. yüzyıldan itibaren Zanzibar kıyılarında; Venedikliler ve Cenevizliler XIII. yüzyılda Kefe veya Tana'da veya Çinliler onlar için altın tozu, baharat, karabiber, köle, değerli tahta ve kırlangıç yuvası alanı olan Filipinler ve Endonezya'da daha XIII. yüzyıldan önce daha farklı bir şekilde davranmıyorlardı. Bu kitabın kronolojik aralığı içinde, bir Çinli taşıyıcılar, çerçiler ve perakendeciler bulutu bu “sömürge” pazarlarını sömürmektedir ve ben bu sömürünün geniş ve kolay olduğu ölçüde, Çin'in zekâsına ve buluşlarına (örneğin kâğıt para) rağmen, çok az icatçı, kapitalist düzlemde çok az modern kaldığını savunacağım. Çok kolay bir fırsat yakalamıştır.

Pazardan sömürgeye geçmek için bir adım yetmektedir: sömürülenin kurnazlık yapması, itiraz etmesi yeterlidir, fetih gecikmeyecektir. Fakat kültürlerin, yarı-uygarlıkların (bu Kırım Tatarlarına bile uygun düşecek kelimedir) ihmal edilemeyecek hasımlar olduklarının sağlaması yapılmıştır. Uzaklaştırıldıklarında, yeniden belirmekte, hayatta kalmakta inat etmektedirler. Gelecek onlar için ebediyen kaybedilmiş olamaz.

Uygarlıklar Uygarlıklara Karşı

Uygarlıklar birbirlerine çarptıklarında, dramlar meydana gelmektedir ve bugünün dünyası bundan henüz kurtulabilmiş değildir. Bir uygarlık bir diğerine üstün gelebilir: bu, İngilizlerin Plassey savaşındaki (1757) zaferlerinden sonra Hindistan’ın trajedisidir, bu zafer İngiltere ve dünya için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bunun nedeni, bugünkü Kalküta yakınlarındaki Plassey veya daha doğrusu Plassey'deki savaşın olağanüstü bir zaferle sonuçlanması değildir. Palavra atmaksızın, Dupleix veya Bussy'nin de en azından aynı başarıyı gösterdiklerini söyleyelim. Fakat Plassey savaşının muazzam sonuçları olmuştur ve büyük olaylar bu özelliklerinden tanınmaktadırlar: bir devamları vardır. Aynı şekilde, saçma Afyon Savaşı (1841-1842) bir yüzyılın başlangıcını damgalayacaktır:

sömürge olmadan sömürgeleştirilen" ve sonra sömürge olaan Çin için “eşitsizlik” yüzyılınım İslam alemine gelince, Türkiye (bugün de öyle) istisna tutulacak olursa, XIX. yüzyılda bütünü itibariyle boğulmuştur. Fakat Çin, Hind, İslam âlemi (çeşitli parçaları itibariyle) 1945'ten sonraki zincirleme tasfiyelerle, bağımsızlıklarını yeniden kazanmışlardır.

İşte- bugünkü insanların gözünde, geriye yönelik olarak, süreleri ne olursa olsun, çalkantılı elde etmeler, geçici anlar olma görüntüsünü veren bir durum olmaktadır. Bu ele geçirmeler yavaş veya hızlı bir şekilde yerleşmektedirler. Ve sonra bir gün, tıpkı tiyatro dekorları gibi yıkılmaktadırlar.

Aynı yükseklikte basitleştirilmiş bu kaderin tümü, yalnızca sayının, basit güç oyunlarının, voltaj farklarının veya ham yer çekimlerinin etkisi altında değildir. Fakat sayının da yüzyılar boyunca söyleyecek sözü olmuştur. Bunu unutmayalım. Maddi hayat burada sürekli açıklamalarından birini, daha da kesin olarak, zorlayıcılarından birini ve sabitlerinden birini bulmaktadır. Eğer savaşın rolü unutulacak olursa, koskoca bir toplumsal, siyasal, kültürel (dinsel) manzara hemen silinmektedir. Ve bizzat mübadeleler de anlamlarını kaybetmektedirler, çünkü çoğu zaman eşitsiz mübadeleler söz konusudur. Avrupa, köleleri ve bağımlı ekonomileri olmaksızın anlaşılamaz olur. Veya Çin, eğer kendi evinde onu inkâr eden yabani kültürler ve uzakta boyunduruk altına alınan, onun yörüngesinde hareket eden ülkeler olmaksızın anlaşılamaz.

Sonuç olarak, dünyanın XV. ile XVIII. yüzyıllar arasındaki farklılaşmış kaderi hakkında bir ilk görüntü verebilmek için, sayıdan yararlandığımızı söyleyelim. İnsanlar bu dönemde, gündelik hayatlarının karşısında, aynı derecede eşitsiz bir donanıma sahip olan büyük kitleler halinde bölünmüşlerdir ve bu gruplar arasında eşitsizlik belli bir toplumu oluşturan farklı gruplar arasındaki eşitsizlikle aynı boyuttadır. Böylece ilerideki sahifelerde karşılaşacağımız kolektif kişiler, dünya ölçeğinde sunulmuş olmaktadırlar. Aslında bu kişiler ekonomik hayatın en üst noktalarına ve bugünkü dünyanın dramatik gerçeğinin bizi alışık hale getirdiği bir sınıflandırmaya göre, yeryüzünün gelişmiş bölgeler ve gecikmiş bölgeler olarak, kuşkusuz daha şiddetli bir şekilde bölen kapitalizme tahsis edilmiş olan ikinci ciltte daha iyi görüleceklerdir.

BÖLÜM 2 - GÜNDELİK EKMEK

XV. ile XVIII. yüzyıllar arasında, insanların yiyeceği esas itibariyle bitkisel besinlerden oluşmaktaydı. Colombus öncesi Amerika için, Kara Afrika için aşikâr olan bu gerçek; Asya'nın dün olduğu gibi bugün de hâlâ pirince dayalı uygarlıkları açısından çarpıcıdır: Uzak Doğunun kalabalıklarının oluşmasını, sonra da seyirlik artışını yalnızca et kökenli gıdaların azlığı sağlamıştır. Oldukça basit nedenlerden ötürü: eşit bir yüzey üzerinde, bir ekonomi yalnızca kalori aritmetiğine göre kendi hakkında karar verdiğinde, tarım hayvancılığı fersah fersah aşmaktadır; çünkü tarım iyi kötü, rakibinden on, yirmi kat daha fazla insan doyurmaktadır. Montesquieu bunu pirinç ülkeleri hakkında önceden söylemiştir: “Başka yerlerde hayvanların gıdası için kullanılan toprak, burada hemen insanların geçimliklerinin üretimine yaramaktadır”.

Fakat her yerde ve yalnızca XV. ile XVIII. yüzyıllar arasıyla sınırlı kalmamak üzere, bazı düzeylerin üzerindeki nüfus artışı, bitkisel gıdalara vurgulu bir başvuruyu gerektirmektedir. Tahıl ile et arasındaki seçenek insanların sayısına bağımlı olmaktadır. Bu maddi hayatın büyük kıstaslarından biridir: “bana ne yediğini söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim.” Kelime oyunu yapan Alman atasözü kendi tarzında ifade etmektedir: Der mensch İst was er isst (insan yediği şeydir). İnsanın yiyeceği onun toplumsal mertebesi, onu çevreleyen uygarlık, kültür hakkında tanıklık etmektedir.

Seyyahlar için bir kültürden bir uygarlığa, düşük bir nüfus yoğunluğundan nisbeten yüksek bir yoğunluğa geçmek (veya tersi), ciddi gıda değişiklikleri içermektedir. Moscovie Companle’nin ilk tüccarı Jenkinson, uzak Arhangelsk'ten gelerek, Moskova'ya 1558'de varmış, şimdi de Volga'dan aşağı inmektedir. Astrakhan'a ulaşmadan önce, nehrin kıyılarının ötesinde, “muazzam bir Nogay Tatarları kamp yeri”ni fark etmiştir. Bunlar “ne kentleri ne evleri” olan, çalan, öldüren, savaştan başka sanat tanımayan, ne toprak sürmeyi ne tohum atmayı bilen ve savaştıkları Ruslarla alay eden göçebe çobanlardır. Buğday yiyen ve gene buğday içen (bira ve votka tahıldan yapılmaktadır) bu Hristiyanlar (Ruslar) nasıl gerçek insanlar olabilirler? Nogaylar süt içip et yemektedirler, bu da tamamen başka bir şeydir. Yoluna devam eden Jenkinson, Türkistan çöllerini aşmış, burada

açlık ve susuzluktan ölüm tehlikesi atlatmış ve Amuderya vadisine ulaştığında, içme suyu, kısrak sütü, yabani at eti bulmuş, ama ekmek bulamamıştır. Hayvan yetiştiricileriyle köylüler arasındaki bu farklar ve bu alaylar, bizzat Batı'nın göbeğinde, Bray ülkesi insanlarıyla Beauvaisis'in buğday yetiştiricileri arasında, Kastilyalılar ile Bearn'daki hayvancılar, yani güneylilerin keyifle alaya aldıkları, ama karşılığının da geçerli olduğu şu “inekçiler” arasında vardır. Bundan daha seyirlik olanı, Pekin'de daha iyi görülebilir, etleri Avrupa tarzında koca parçalar halinde yiyen Moğolların -daha sonra Mançuların- beslenme alışkanlıklarıyla, âdeta ayinsel olan mutfak sanatının, temeldeki tahıllara -fan- bir refakatçi -tsai- koymak zorunda olduğu, sebzeleri, sosları, lezzet unsurlarını (tuz, biber gibi) ve zorunlu olarak küçük parçalara ayrılmış biraz et veya balığı bilgince birleştiren Çinlilerin alışkanlıkları arasındaki zıtlıktır.

Avrupa'ya gelince, o bütünü itibariyle etoburdur: “Avrupa'nın miğdesinin etrafında bin yıllıktan fazla” olan “kasaplık vardır.” Avrupa Orta Çağın süren yüzyılları boyunca etin taştığı masalara ve XIX. yüzyıl Arjantin'ine lâyık olan, mümkünün sınırlarındaki tüketimlere tanık olmuştur. Bunun anlamı, onun Akdeniz kıyıları hariç, uzun süre yarı yarıya boş olan ve hayvanlar için geniş alanların bulunduğu ve daha sonra tarımın hayvancılığa geniş olanaklar sağladığıdır. Fakat bu ayrıcalık XVII. yüzyıldan sonra, sanki bitkisel ihtiyaçlar Avrupa'daki nüfus artışıyla birlikte intikamlarını alıyorlarmış gibi, gerilemeye başlamıştır -en azından XIX. yüzyılın ortasına kadar. Bu tarihten sonra ve yalnızca bu tarihten sonra, bilimsel bir hayvancılık, önce tuzlu, sonra da donmuş Amerikan etinin gelişi onu bu oruçtan kurtaracaktır.

Zaten her zaman aranır olan bu eski ayrıcalığa sadık olan Avrupalı, onu ilk temaslarından itibaren denizaşırı yerlerde de hep talep etmiştir: oralardaki efendiler etle beslenmektedirler. Eski Dünya'dan gelen sürülerin istila ettikleri Yeni Dünya'da, hiç utanmadan bunlardan tıkınmaktadırlar; onların etobur iştahlan Uzak Doğu'da ayıplama ve şaşkınlık yaratmıştır: bir XVI. yüzyıl seyyahı “Sumatra'da bütün gün idare edebilecek kadar haşlanmış ve kızarmış bir tavuk hakedebilmek için çok büyük bir senyör olmak gerekir. Ayrıca buralılar iki bin hıristiyanın (Batılı olarak anlayınız) adalarındaki sığır ve kümes hayvanlannı kısa bir sürede bitireceklerini söylemektedirler” demektedir.

Bu yiyecek tercihleri ve yol açtıkları tartışmalar, başı çok uzaklarda olan bir sürecin sonucudurlar. Maurizio şunu yazacak kadar ileri gitmektedir: “beslenme tarihinde, bin yıl hiçbir değişme getirmemektedir.” Fiili durumda, iki eski evrim, insanların beslenme kaderlerini ana hatları itibariyle damgalamalardır, onu uzaktan yönetmektedirler. Eski Taş Çağının sonunda, şu “etoburlar” büyük hayvanların avcılığına geçmişlerdir, “büyük etoburluk” doğmuştur ve bunun tadı, “şu et ve kan ihtiyacı” veya öylesi tercih ediliyorsa, hayvani protein açlığı kaybolmayacaktır.

M.Ö. yedinci veya altıncı binde ortaya çıkan ikinci devrim, Yeni Taş Çağının tarımsal devrimidir; bu devrim, tarımı yapılabilir tahılların tahta çıkmalarına tanık olacaktır. Tarlalar av sahalarının ve yaygın alanda yapılan hayvancılığın aleyhine genişleyeceklerdir. Yüzyıllar geçince, insanlar giderek daha kalabalık hale gelerek, çoğu zaman tatsız, ama ister mayalansın, ister mayalanmasın her zaman monoton, çiğ veya pişmiş bitkisel gıdalara doğru itilmişlerdir: lapalar, çorbalar veya ekmekler. Bundan sonra artık, tarih boyunca iki insanlık zıtlaşmaktadır: ender et yiyiciler ile, sayılamayacak kadar çok ekmek, lapa, kök, pişmiş yumru yiyicileri. Çin'de ikinci binde “büyük eyaletlerin yöneticileri... et yiyiciler olarak anılmaktaydılar.” Eski Yunan'da “arpa lapası yiyenlerin hiçbir zaman savaşmaya hevesi olmaz” denilmekteydi. Yüzyıllar ve yüzyıllar sonra (1776) bir İngiliz “etle beslenen insanlarda daha hafif gıdalarla yetinenlerden daha fazla cesaret bulunmaktadır” demekteydi.

Bunlar söylendikten sonra, dikkatimiz XV.-XVIII. yüzyıllar arasında, ilk önce başı çeken gıdalara, yani bütün endüstrilerin en eskisi olan tarımın sağladıklarına yönelecektir. Öte yandan tarım, ta başlangıcından itibaren her seferinde, şu veya bu egemen bitkinin üzerine oynamış, oynamak zorunda kalmıştır, ki sonradan her şey bu egemen bitkiye bağımlı olacaktır. Bunlardan üç tanesi çarpıcı birer talihe sahip olmuşlardır: buğday, pirinç, mısır; bunlar bugünün dünyasının tarıma uygun topraklarının paylaşımı konusunda da mücadele halindedirler. Bunlar “uygarlık bitkileri”dir, bunlar insanların maddi hayatını, bazen de psişik hayatını çok derinden örgütlemişlerdir, öylesine ki sonunda alt edilmesi mümkün olmayan yapılar haline dönüşmüşlerdir. Onların tarihi, köylülüğün ve insanların genel hayatının üzerine ağırlığını koydukları “uygarlığın belirleyiciliği”, işte bu

bölümün esas öznesi budur. Bu tahılların birinden öbürüne geçmek, dünya turu yapmak olacaktır.

BUĞDAY

Buğday her şeyden önce Batı'dır, ama yalnızca o değildir. XV. yüzyıldan çok önce. Kuzey Çin ovalarında darı ve hintdarısı ile komşuluk etmektedir. Buralarda “deliklere ekilmekte”dir ve orakla biçilmemekte, sopa ile “sapından kopartılmaktadır.” “Tahıl taşıyan nehir” Yun Leung Ho aracılığıyla Pekin'e kadar gönderilmektedir. Hatta geçici bir süre için Japonya ve peder las Cortes'in dediğine göre, iki pirinç hasadı arasında, bazen bir buğday hasadı yapmayı başaran Güney Çin'de de görülmüştür. Buğday burada sıradan bir ilâvedir, çünkü Çinliler “et kızartmayı bilmedikleri gibi, ekmek pişirmeyi de bilmemektedir'ler ve çünkü ilâve bir ürün olan “buğday (Çin'de) her zaman ucuzdur.” Buğdaydan, bazen bir kazanın üzerinde pişirilen ve “ince kıyılmış soğan eklenen” bir ekmek yapılmaktadır, bu ekmek Batılı bir seyyaha göre sonuçta “miğdeye taş gibi oturan çok ağır bir hamurdur". XV. yüzyılda Kanton'da daha o tarihlerde, Makao ve Filipinlere göndermek üzere peksimet yapılmaktadır; buğday aynı zamanda Çin tüketimine lapalar, şehriyeler, domuz yağında kızartmalar, pastalar sağlamaktadır, ama ekmek yoktur.

Mükemmel bir buğday, lndus'un ve Yukarı Ganj'ın kuru vadilerinde de bulunmakta ve Hindistan'ın tümünde, pirinç ile buğday arasında bir mübadele gerçekleşmektedir; bu mübadelede taneler muazzam öküz kervanlarıyla taşınmaktadırlar. İran'da kepeksiz bir galeta olan basit bir ekmek herkese ve ucuza satılmaktadır ve bu ekmek çoğu zaman müthiş bir köylü gayretinin ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin Isfahan yakınlarında “buğday tarlalarının toprağı serttir ve onu sürmek için dört, hatta altı öküz gerekmektedir. Ve en öndeki öküzlerin boyunduruğunun üzerine bir çocuk oturtulmakta, o da onları bir sopa ile ilerletmektedir.” Herkesin bildiğini ekleyelim; buğday Akdeniz'in çevresinde her yerde Sahra vahalarında, özellikle de Nil taşkınlarının yazın meydana gelmesinden ötürü, ekinlerin zorunlu olarak, kışın suların çekildiği topraklarda ve o mevsimde tropikal bitkilere pek uygun olmayan, ama buğdaya uygun bir iklimde yapıldığı Mısır'da görülmektedir. Buğday Etiyopya'da da bulunmaktadır.

Buğday Avrupa'dan hareketle, uzaklarda bir sürü yeri fethetmiştir. Rus kolonizasyonu onu doğuya, Sibirya'da Tomsk ve lrkutsk'un ötelerine götürmüştür. Rus köylüsü XVI. yüzyıldan itibaren talihini, II. Ekaterina'nın gecikmiş fetihlerinin 1793'te sona ereceği Ukrayna'nın kara topraklarına bağlamıştır. Bu tarihten çok önce, buğday burada, hatta belki de zamansız bir zafer kazanmıştır; 1771 tarihli bir rapor “Podolya ve Volhinya'da şimdilerde bile, tüm Avrupa'yı besleyecek kadar olan ve çürümeye bırakılmış, ev büyüklüğünde buğday yığınları var.” 1784'te aynı aşırı bolluk ve felâket durumu. Buğday “Ukrayna'da o kadar düşük bir fiyattadır ki, toprak sahiplerinin çoğu onu yetiştirmekten vazgeçmiştir" diye Fransız acente kayıt düşmektedir. “Bu arada, bu tahılın bolluğu daha o tarihlerde bile o kadar büyüktür ki, yalnızca Türkiye'nin büyük bölümünü beslemekle kalmamakta, aynı zamanda İspanya ve Portekiz için ihracat olanakları bile sağlamaktadır" ve aynı zamanda, teknelerin ya Ege adalarından ya da Kırım'dan, örneğin Gozlev'den (sonradan Eupatoria) yükledikleri ve Türk Boğazlarından geçişin, tahmin edilen suç ortaklıklarıyla sağlandığı ve Marsilya menziline boşalttıkları Karadeniz buğdayı aracılığıyla Fransa için de öyledir.

Fiilen, “Rus” buğdayının büyük saati daha sonra çalacaktır. İtalya'da 1803'te Ukrayna buğdayıyla yüklü teknelerin gelişi, toprak sahiplerinin gözünde bir felâkete bürünmüştür. Bunun tehlikesi, biraz geç bir tarihte, 1818'"de Fransa'da meclis-i mebusanda ifşa edilecektir.

Bu olaylardan çok önce, buğday Avrupa'dan hareketle Atlantiği aşmıştır, İberya Amerika'sında çok sıcak iklimlerin, ürünü yiyen böceklerin, rakip ekinlerin (mısır, manyok) ihanetleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Buğday Amerika'da başarıya geç tarihlerde Şili'de, Saint-Laurent nehri kıyılarında, Meksika'da, bundan da fazlası Amerika'daki İngiliz kolonilerinde XVII. ve özellikle de XVIII. yüzyılda ulaşacaktır. Bu tarihlerden sonra, Boston limanına kayıtlı yelkenliler şeker adaları olan Antillere, sonra da Avrupa ve Akdeniz'e kadar buğday ve un taşıyacaklardır. Amerikan tekneleri 1739'dan itibaren Meksika'ya buğday ve un boşaltmaya başlamışlardır. Buğday XIX. yüzyılda Arjantin, Güney Afrika, Avustralya'da, Kanada “çayırları”nda ve Middle West'te, her yerde varlığıyla Avrupa'nın yayılmasının ifadesi olarak zafer kazanacaktır.

Buğday ve İkincil Tahıllar

Tekrar Avrupa'ya dönelim. Buğday ilk bakışta burada olduğu gibi, karmaşık bir kişi olarak gözükmektedir. Her şeyden önce farklı kalitede buğdaylar vardır; en iyisi, Fransa'da sıklıkla “buğday başı” diye anılmaktadır; bunun yanında vasat buğday, küçük buğday veya genelde buğday-çavdar karışımı olmak üzere, diğerleriyle harmanlanmış halde satılmaktadır. Zaten buğday hiçbir zaman tek başına yetiştirilmemektedir. Eski olan bu tahıl, kendinden daha eski olanlarıyla yan yanadır. Kabuklu taneleri olan bir buğday, XIV. yüzyılda İtalya'da, 1700'lere doğru Alsace'da, Palatinat'da, Savabya'da ve İsviçre'de tahıl olarak bulunmaktadır; XVIII. yüzyılın sonunda ise Gueldre'de ve Namur kontluğunda (burada arpa gibi, özellikle domuz beslenmesinde ve bira yapımında kullanılmaktadır), XIX. yüzyılın başına kadar Rhone vadisinde gene ona rastlanmaktadır. Darı daha da geniş bir yer kaplamaktadır. Cenevizliler tarafından kuşatılan Venedik 1372'de kurtulabildiyse, bu depolarındaki darı sayesinde olmuştur. XVI. yüzyılda bile Signoria bu dayanıklı tahılı (bazen 20 yıl kadar süreyle dayanabilmektedir) Terra Ferma'daki topraklarında yer alan müstahkem kentlerde istekle depolanmaktadır ve Dalmaçya veya Doğu Akdeniz presidio’larında erzak tükendiğinde, buralara buğdaydan çok darı sevk edilmektedir. Darı XVIII. yüzyılda Gaskonya'da, Orta Avrupa'da olduğu kadar İtalya'da da hâlâ yetiştirilmektedir. Fakat eğer, yüzyılın sonunda Çinlilerin darıdan elde ettikleri çeşitli şeyler karşısında şaşkınlığını şöyle ifade eden bir cizvitin söylediklerine göre yargıya varırsak, çok kaba bir besin söz konusudur: “merak, beyhudelik ve yararsızlık bilimlerinde yaptığımız tüm ilerlemelere karşın, Gaskonya, Landes, Bordelais'deki köylülerimiz, darılarından daha az yabani ve daha az sağlıksız bir gıda elde etmek konusunda, bundan üç yüzyıl önce olduğuna nazaran çok az bir ilerleme kaydetmişlerdir.”

Buğdayın daha önemli başka arkadaşları da bulunmaktadır. Örneğin güney ülkelerinde at yemi olan arpa, XVI. yüzyılda kötü bir arpa hasadı olduğunda, Türkler ile Hristiyanlar arasındaki çarpışmaların at olmadan düşünülemeyeceği Macar sınırı boyunca ya savaş olmayacağı ya da gecikeceği söylenmektedir. Kuzeye çıkıldıkça, sert buğday yerini yumuşak buğdaya; arpa yulafa ve bundan da fazlası, kuzeye V. yüzyılın büyük istilalarından sonra geç bir tarihte gelmiş olan çavdara bırakmaktadır.

Çavdar bu tarihten sonra, üçlü rotasyonla birlikte buralara yerleşmiş ve gelişmiştir. Avrupa'nın açlığı nedeniyle çok erkenden ve giderek daha uzaklara çekilen Baltık tekneleri, buğdayla olduğu kadar çavdarla da yüklenmektedirler. Bu tekneler Kuzey Denizi ve Manş'a, sonra İberya'nın Okyanus kıyısı limanlarına ve nihayet büyük 1590 bunalımı esnasında, kitlesel bir şekilde Akdeniz'e kadar uzanmışlardır. Tüm bu tahıllar, buğdayın kıt olduğu XVIII. yüzyıl gibi ileri bir tarihte bile ekmek yapımında kullanılmaktadırlar. 1702’de bir hekim, Louis Lemery “çavdar ekmeği buğday kadar dayanmamakta ve miğdeyi biraz gevşetmektedir” diye yazmaktadır, “arpa ekmeği ferahlatıcıdır, ama buğday veya çavdardan yapılanına nazaran daha az besleyicidir” diye ilâve etmektedir; yalnızca kuzey insanları, “iyi uyum sağladıkları” yulaftan ekmek yapmaktadırlar. Fakat bütün XVIII. yüzyıl boyunca Fransa'da ekilen toprakların “bled" (yani ekmeklik tahıllar, buğday ve çavdar) ile menus grains (arpa yulaf, burçak, darı) arasında yarı yarıya paylaşılmış olması; ve öte yandan da 1715'e doğru belki de buğdayla eşit olan çavdarın 1792'de onu bire iki geçmesi sert bir durumdur.

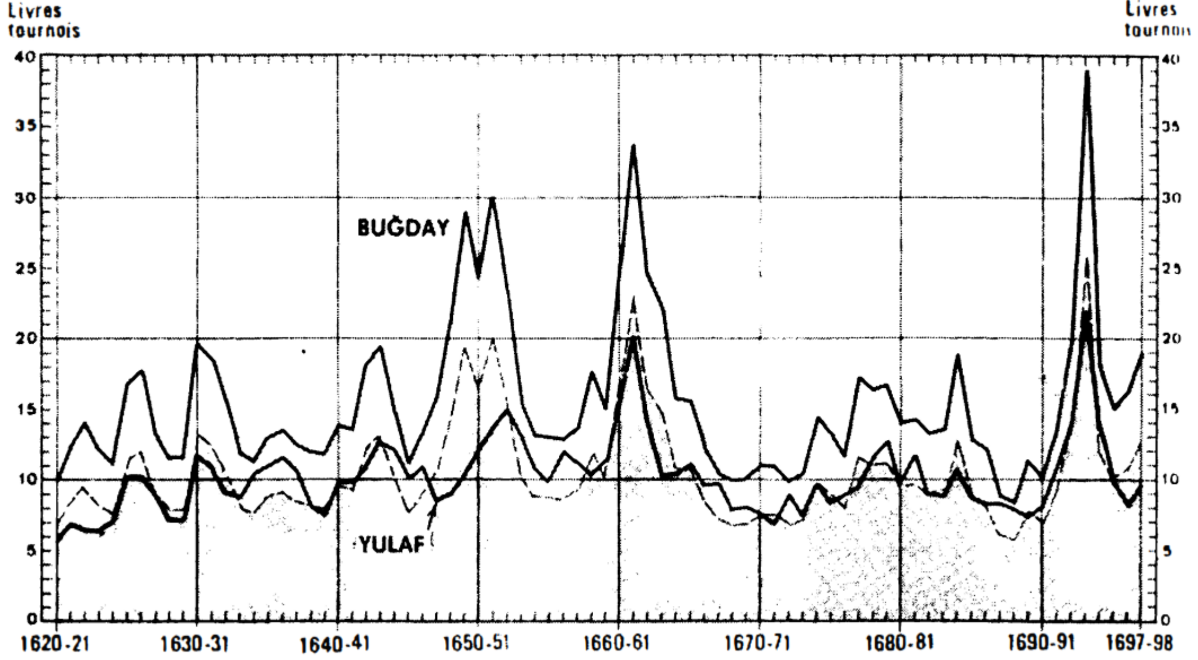
Başka bir yardım, klasik Antikiteden beri Flind Okyanusu'ndan ithal edilen ve Orta Çağ ticaretinin Doğu Akdeniz iskelelerinde ve hatta Arapların ekimini erkenden yerleştirdikleri İspanya'da yeniden bulduğu pirinç tarafından sağlanmakladır. XIV. yüzyılda Mayorka pirinci Champagne fuarlarında satılmakta; Valencia pirinci Alçak Ülkeler'e kadar ihraç edilmekteydi. XV. yüzyıldan itibaren İtalya'da pirinç yetiştirmeye başlanmıştı ve Ferrara pazarında ucuza satılmaktaydı. İstekli bir şekilde gülenlerin, pek akıllıca olmayan bir kelime oyunu yaparak, pirinç çorbası içtikleri söylenmekteydi; “Che aveva mangiato la minestra di riso. ”

Öte yandan pirinç çizmede yayılacak, sonra bu ülkede Lombardiya'da, Piemonte'de, hatta Venedik'te, Romagna'da, Toskana'da, Napoli'de, Sicilya'da büyük mülkler oluşturacaktır. Bu pirinçlikler kapitalizmin damgası altında başanya ulaştıklarında, köylü emek-gücünü proleterleştireceklerdir. Daha o sıralarda bile il riso amaro, insanların zahmetine mal olan “acı pirinç”tir. Aynı şekilde, pirinç Türklerin Balkan bölgelerinde de büyük bir yer tutacaktır. Amerika'ya da ulaşacak, burada Carolina XVII. yüzyılın sonunda, İngiltere bağlantısı ile, büyük bir ihracatçı haline gelecektir.

Ancak pirinç Batı'da, sütlaç olarak kullanımına rağmen zenginleri hiç de çekmeyen bir imdat gıdası olarak kalmıştır. İskenderiye pirinci yüklemiş olan tekneler 1694 ve 1709'da Fransa'da “fakirlerin yiyeceği için bir kaynak” olmuşlardır. Venedik'te XVI. yüzyıldan itibaren kıtlık durumunda, pirinç unu diğerlerine karıştırılarak halk ekmeği yapılmaktaydı. Fransa'da pirinç hastanelerde, kışlalarda, gemilerde tüketilmekteydi. Paris'te kilisenin halka yaptığı dağıtımlarda, çoğu zaman ezilmiş şalgam, balkabağı ve havuçla karışık olarak, artıklardan yararlanmak için hiç yıkanmayan tencerelerde pişirilen, sade suya bir “ekonomik pilav” vardır. Darıya karıştırılan pirinç, bölgelere göre, gene fakirlere yönelik olan iyi ekmek elde edilmesini sağlıyordu, “fakirler bir yemekten diğerine doysunlar diye.” Her şey eşit olduğunda, bu bir bakıma Çin'in “çay alamayan” fakirlerine sunduğu şeyin eşdeğerlisidir: baklagiller ve sebzelerin pişirildiği sıcak su, artı öğütülmüş ve hamur haline getirilmiş bakladan “çörekler”, gene bu baklalar “yemeklerin üzerinde gezdirilecek sos görevini de” görmektedir. Söz konusu olan soya mıdır? Her halükârda, Batı'nın fakirlerin açlığına tahsis ettiği pirinç veya darı gibi bir alt üründür.

Apaçık bir “korelasyon”, her yerde buğday ile tamamlayıcı tahılları birbirine yaklaştırmaktadır. İngiliz fiyatlarından hareketle, XIII. yüzyıldan itibaren çizilebilecek olan eğriler bunu o sıralarda bile göstermektedirler: bu fiyatlar birlikte düşmekte; yükselmede ortaklık biraz bozulmaktadır, çünkü fakir besini olan çavdar, pahalılık döneminde büyük sıçramalar yapmakta ve bazen buğdayı bile geçmektedir. Buna karşılık, yulaf geride kalmaktadır. Dupre de Saint Maur “buğday fiyatı her zaman yulafınkinden daha çok artmaktadır, (çünkü) buğday ekmeği yeme alışkanlığımızdan ötürü (en azından zenginler, tashihi biz ilâve ediyoruz), yulaf fiyat artınca kırlarda atlar ekinler arasına sokulmaktadırlar diyerek bize öğretmektedir. Buğday ve yulaf, insan ve at demektir. Dupre de Saint Maur'a göre normal oran (tıpkı altın ile gümüş arasında her halükârda bire on ikilik doğal bir oran olmasını isteyen eski iktisatçılar gibi “doğal” demektedir), bu normal oran üçe ikidir. “Belli bir zaman aralığında bir setier yulafın... bir setier buğdaydan aşağı yukarı üçte bir eksiğine satıldığı her seferinde, işler doğal oranları içindedir.” Bu oranın bozulması, açlığın işaretidir ve aralık ne kadar büyürse, açlık o kadar vahimdir. “1351'de bir setier yulaf, buğdayın setier’sinin çeyreği etti, 1709'da beşte biri, 1740'ta üçte biri. Böylece

pahalılık 1709'da 1351'dekinden ve 1351'de 1740'takinn daha fazla olmuştur...”

PARİS NARHLARINA GÖRE BUĞDAY VE YULAF FİYATLARI
Dupré de Saint-Maur'un doğal saydığı (buğdayınkinin 2/3'ü) orana göre, yulafın olması gereken fiyatlarını temsil eden eğridir.

Bu akıl yürütme, muhtemelen yazarın gözü önünde cereyan etmekte olan gerçeklere uymaktadır. Bu akıl yürütmeye 1400-1800 arasında yasa gücü vermek ise başka bir iştir. Örneğin, 1596 ile 1635 arasında ve muhtemelen XVI. yüzyılın büyük kısmında, çavdar Fransa'da grosso modo buğdaydan yarı yarıya daha az etmiştir. Üçe ikilik “doğal” orantı ancak 1635'te taslak halinde ortaya çıkmıştır. Dupre de Saint-Maur'un peşine takılarak, bu durumdan XVI. yüzyılın gizli pahalılığına hükmetmek ve bunu nisbi bir iç barışa dönüldüğü 1635 yılında ortaya çıkan normalleşmeye kadar süren, bu dönemin karışıklıklarına bağlamak çok basit olacaktır. Aynı zamanda, Richelieu Fransa'sının 1635'te, tarih ders kitaplarının Otuz Yıl Savaşı adını verdikleri şeyin içine girdiği, oysa yulafın -o olmazsa ne at ne süvari ne top arabası olur- fiyatının normal bir şekilde arttığı da düşünelibilir.

Bunları birbirlerine ekleyelim, ekmeklik tahıllar hiçbir zaman bolluk yaratmazlar; Batılı insan kronik yokluklara uyum sağlamak zorundadır. İlk

telâfilerden birini sebze veya kestane ile Normandiya ve Britanya'da XVI. yüzyıldan itibaren, buğday hasadından sonra ekilen ve kışın olgunlaşan karabuğdaydan elde edilen yarı unların alışılmış tüketimi sağlamaktadır. Geçerken belirtelim ki, hind darısı buğdaygillerden olmayıp, karabuğdaygillerdendir, insanlar için o “kara buğday”dır. Kestane bir cins galeta unu vermekte ve bu Cevennes ile Korsika'da güzel bir adla “ağaç ekmeği” olarak anılmaktadır. Akitanya'da (burada ona ballotes denilmektedir) ve başka yerlerde kestane çoğu zaman, XIX. yüzyılda patatesin oynayacağı rolü oynamıştır. Bu yiyeceğin güney bölgelerinde imdada yetişmesi, çoğu zaman söylendiğinden daha önemliydi. Kastilya Estramadura'sındaki Yuste yakınlarındaki Jarandilla'da V. Carlos'un kale muhafızı bunu onaylamaktadır (1556): “burada iyi olan buğday değil de kestanedir ve bulunabilen buğday da korkunç pahalıdır.”

Buna karşılık, Dauphine'de 1674-1675 kışı boyunca “meşe palamudu ve köklerin” tüketimi çok anormaldir, bu korkunç bir açlığın işaretidir. Lemerly 1702'de, inanmaksızın şunu aktarmaktadır, “bu palamutların aynı alanda kullanıldığı yerler” varmış.

Hakiki tamamlayıcı tahıllar, kuru sebzeler, mercimek, bakla, kara bezelye ve nohut da ucuz birer protein kaynağıdırlar. Bunlar Venedik belgelerinin dedikleri gibi menudi veya minuti’dir, yani küçük erzak. Terra Ferma'nın bir köyü, çoğu zaman olduğu gibi bir yaz fırtınası yüzünden menuti’sini kaybederse felâketin haber verilmesi, Venedikli yetkililerin hemen müdahale etmelerine yol açmaktadır. Çünkü bu küçük erzakları, “tahıl” gibi kabul etmektedirler, bunları bizzat buğdayla eşdüzeye koyan binlerce belge bu duruma tanıklık etmektedir. İskenderiye'de bir Venedik veya Raguza teknesine, komisyon olarak, bakla veya buğday yükleme hakkı verilmektedir. Granada genel kaptanı, donanma için yeterli miktarda nohut ve bakla bulmanın zor olduğunu yazmaktadır; fiyatlarına gelince, “buğdayınki kadar”dır (2 Aralık 1539) Afrika presidio'larından birinden 1570 civarında gönderilen bir İspanyol mektubu, askerlerin orada garbarızos’u (nohut) buğday ve peksimete tercih ettiklerini akla getirmektedir. Biave, Venedik buğday dairesi, hasat öngörü ve tahminlerinde, tahılların ve kuru sebzelerin bütününü hesaba katmaktadır. Örneğin 1739'da bu daire iyi bir buğday hasadı olduğunu, ama o dönemde fasulye ve darıdan meydana gelen minuti’de, diğer tanelilerde vasat bir ürün

sağlandığını bildirmektedir. Bohemya'da, Orta Çağın ilk yarısına ait köylerde yapılan kazılarda, beslenmenin buğdaydan çok bezelyeye dayalı olduğu açığa çıkmıştır. 1758'de Bremen'de preiscourant tahıl ve sebze fiyatlarını (getreide ve hülsenfrüchte) art arda vermektedir. Aynı şekilde, XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait Namur ve Luxembourg ticaret sicilleri, piyasada buğdayın yanı sıra çavdar, karabuğday, arpa, yulaf, küçük taneli buğday ve bezelyenin varlığını göstermektedir.

Buğday ve Ekin Rotasyonu

Buğday büyük zarara yol açmaksızın, aynı toprakta üst üste iki yıl yetiştirilemez. Yer değiştirmek, dönmek zorundadır. Öylesine ki, Çin'e giden bir Batılı için en büyük harika, pirincin "aynı toprak üzerinde" sonsuza kadar bittiğini görmektir. Peder de Las Cortes (1626) şöyle yazmaktadır: "toprağı bizim İspanya'mızdakinin tersine, hiçbir yıl dinlenmeye bırakmamaktadırlar."51 Bu mümkün, hatta inanılır bir şey midir? Avrupa'da ve yetiştirildiği her yerde buğday bir yıldan diğerine yer değiştirmektedir. Aynı "ekim alanı"na iki yılda veya üç yılda bir geri gelmesine göre, emrine işgâl ettiği alanın ya iki ya da üç katının tahsis edilmesi gerekmektedir. Böylece iki veya üç zamanlı bir sistemin içinde yer almış olmaktadır.

Uygulamada nadassız, çok ilerlemiş birkaç dar ekim alanı istisna olarak kabul edilirse, Avrupa çok kabaca iki sistem arasında paylaşılmaktadır. Güneyde, buğday ve diğer ekmeklik tahıllar, işlenen toprakların yarısını sırasıyla işgâl etmekte, diğer yarı nadasta, İspanya'da denildiği gibi barbechos'ta kalmaktadır. Kuzeyde ekim alanları üç tarla halinde bölünmektedir; kış tahılı, baharda ekilen ilkbahar tahılı (mats, mar sage, çâreme, tremis, tremois da denilmektedir), nihayet nadas. Daha dün bile, Lorraine'de, tarlaların merkezinde yer alan köyün etrafındaki üç tarla, ekim alanını (finage) tıpkı, yakındaki ormana kadar kabaca çizilmiş bir dairenin kesimleri gibi paylaşmaktaydılar: buğday, çavdar, versaines denilen nadas. Sırasıyla, buğday nadasın yerini almakta, çavdar buğdayın eski yerine kaymakta ve nadas çavdarın yerine geçmektedir. Böylece üçlü tarla sistemi dönmektedir: üçüncü yılda başlangıçtaki duruma geri dönülmektedir. Demek ki iki sistem vardır: bunlardan birinde buğday tarlası daha fazla dinlenmektedir; diğerinde ise, tüm oranların korunması halinde, tamamen

buğday ekilmesi koşuluyla, her yıl daha büyük bir yüzeye sahip olmaktadır, ama eğer terim yerindeyse, bu hiçbir zaman olmamıştır. Güneyde tane glütenden yana daha zengin, kuzeyde randıman daha yüksektir, üstelik iklim ve toprak kalitesi katkıda bulunmaktadırlar.

Fakat böylesine bir şema tamamen kaba olarak doğrudur: güneyde üçlü (iki yıldan sonra nadaslı) ekim alanları olduğu gibi, kuzeyde de inatçı iki tarla (Strasbourg'tan Wissersbourg'a kadar Kuzey Alsace'da olduğu gibi sistemi örnekleri bulunmaktadır. Daha geç tarihli bir üçlü tarla sistemi, silinmiş parşömen üzerinde yeniden okunur hale gelen eski bir yazı gibi, oldukça geniş alanlar üzerinde varlığını sürdüren bir iki tarla sistemini izlemiştir.

Tabii ki, iki büyük Avrupa sisteminin sınırlarındaki karışmalar kuraldır. XVI. yüzyıldaki Limagnes'a ilişkin bir sondaj, toprağa, emek gücüne, köyün nüfusun düzeyine göre arap saçına dönmüş bir iki tarla ile üç tarla sistemi karışımını kaydetmektedir. İki tarla sisteminin alanının en uç güneyinde bile, 1755'te Sevilla çevresinde, kuzey rotasyonlarıyla aynıya benzeyen, küçük bir üç tarla bölgesi bulunmaktadır.

Fakat bu çeşitlemeleri bir yana bırakalım. İlke olarak, ekim üç veya iki yıla yayıldığı için, tahıl ekiminde bir ölü zaman, bir dinlenme vardır. Bu ölü zaman, nadas'taki topağa, besleyici tuzlar cinsinden zenginliğini yeniden oluşturma olanağını sağlamaktadır. Üstelik toprak gübrelenmekte, sonra da sürülmektedir; tekrarlanan bu sürmenin toprağı havalandırdığına, kötü otları ayıkladığına, bol bir hasat hazırladığına inanılmaktadır. İngiliz tarım devriminin havarilerinden biri olan Jethro Tull (1674-1741) tekrarlanan sürümleri, gübre ve ekim kültürüyle eş düzeyde tavsiye etmektedir.54 Hatta belgeler, tohum atıldıktan sonraki de dahil, yedi sürümden söz etmektedirler. Daha XIV. yüzyılda, İngiltere'de olduğu kadar, Normandiya'da da üç sürüm söz konusudur (ilkbaharda, sonbaharda, kışın). Artois'da (1328) buğday için ayrılmış olan toprak “biri kışın, üçü yazın, dört kere iyice sürülmektendir.55 Bohemya'da 1648'de Czer'in malikânelerinde, toprağa buğday veya çavdar ekilecek olmasına göre, dört veya üç sürüm yapılması kuraldır. Savualı bir toprak sahibinin şu sözünü akılda tutalım (1771): “bazı yerlerde toprağı sürmek için kendimizi tüketiyor ve çoğu zaman çok vasat olan, tek bir buğday hasadı elde etmek için dört veya beş kereye kadar sürüm yapıyoruz.”

Öte yandan buğday tarımı, çavdar veya diğer ilkbahar ekinlerine hiçbir zaman uygulanmayan, özenli bir gübrelemeyi de gerektirmektedir; bunun sonucunda buğdaydan daha sık ekilen çavdarın verimi, bugünkü sonuçların tersine, buğdayınkinden yarı yarıya daha az olmaktadır. Buğdaya tahsis edilen gübre o kadar önemlidir ki, toprak sahibi tarafından yakından gözetim altında tutulmaktadır. Pikardiya'da Chartreux tarikatı tarafından 1325'te yapılan bir kiralama sözleşmesinde, bu konudaki bir uyuşmazlık halinde eşrafın hakemliğine gidileceği öngörülmektedir. Bohemya'da çok geniş (fazlasıyla geniş) senyörlüklerde bir gübre sicili, bir Düngerregister bulunmaktadır; Saint-Petersburg yakınlarında bile “samanla güçlendirilmiş gübre ile gübreleme yapılmakta; bütün tahıllar için iki sürüm yapılmakta, Winterzogen (bir Alman tanık konuşmaktadır, kış çavdarı) için ise üç kere”; Aşağı Provence'te XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yayılmış olan ve mégé’in henüz sağlamadıkları da dahil, gereken gübre çuvallarının hesabı da yapılmaktadır; hatta bir kira sözleşmesi, gübrenin yayılmadan veya imalat sırasında hak sahibi tarafından denetleneceğini bile hükme bağlamıştır.

Yeşil gübre, kül, köylünün avlusunda veya köy sokağında çürümüş yapraklar gibi ikame gübrelerinin olması, gübrenin esas kaynağının, Uzakdoğu'da olduğu gibi, kır insanları değil de hayvanlar olmasını engellememektedir (ancak Batı'da insan dışkısı, bazı kentlerin çevresinde, örneğin Flandre'da veya Valencia'da veya hatta Paris çevresinde kullanılmaktadır.

Kısacası, buğday ve hayvancılık birbirlerine ortak olarak, birbirlerine karşılıklı hükmetmektedirler üstelik buğday tarımı için hayvan koşmak da zorunludur: bir insanın yılda bir hektardan fazla bir alanı çapalayabileceğini (çapa, olanaklar hiyerarşisi içinde at ve öküzün çok gerisinden gelmektedir), geniş toprakları tek başına tarıma hazırlayabileceğini düşünmek mümkün değildir. Koşum hayvanları zorunludur; Kuzey ülkelerinde at, güneyde öküz ve katır (ve katır giderek daha fazla).

Böylece Avrupa'da, tahmin edilebilecek bölgesel değişmelerle birlikte, buğday ve diğer tahıllardan hareketle, Ferdinand Lot’nun dediği üzere “çatlağı olmayacak derecede birbirine kaynamış bir ilişkiler ve alışkanlıklar sistemi” oluşmuştur, “çatlama olanaksızdır.” Burada her şey, bitkiler, hayvanlar ve insanlar kendi yerlerindedir. Gerçekten de bu sistemde

köylüler, pulluk koşumları ve hasat ile harman için gereken mevsimlik işgücü olmadan hiçbir şey düşünülemez, çünkü hasat ve harman insan eliyle yapılmaktadır. Aşağının verimli toprakları, çoğu zaman yukarının sert ve fakir bölgelerinin işgücüne açılmaktadır, bu ortaklık sayılamayacak kadar çok örnekten (güney jura ve Dombes, Massif Central ve Languedoc...) ortaya çıktığı üzere, hayatın güçlü kurallarından birini meydana getirmektedir. Bu sızmaları görmemiz için binlerce fırsatımız vardır. Yüksek ücretlerin peşindeki (1796'da günde beş paoliye kadar) muazzam bir hasatçı kalabalığı, her yaz sıcak ve hastalıklı Toskana Maremme'sine gitmektedir. Bunların çoğu burada, hiç sektirmeden sıtmaya tutulmaktadır. Bu durumda hastalar, hayvanların yanı başındaki kulübelerde, biraz saman, kurtlanmış su, bayat ekmek, bir soğan veya bir baş sarımsak olduğu halde, tedavisiz, kendi başlarına bırakılmaktadır. “Bunların çoğu hekimsiz ve rahipsiz ölmektedir.”

Ancak, açık tarlalar (openfield), düzenli ve hızlı rotasyonlar, bu işle uğraşan köylülerin tahıllara çok geniş alan tahsis etmekten nefret ettikleri çok düzenli buğday tarlası, bir kısır döngünün içindedir: üretkenliğini artırmak için gübreyi, yani büyükbaş hayvanları -at ve sığır- artırmak, yani otlakları genişınek ve tabii bunu zorunlu olarak buğdayın aleyhine olmak üzere yapmak gerekmektedir. Quesnay'nin 14. özdeyişi “hayvanların artışı teşvik edilmelidir, çünkü toprağa, zengin hasatlar elde edilmesine olanak veren gübreyi onlar sağlamaktadır” diye tavsiye etmektedir.

Toprağı buğday ekiminden alakoyup, nadas sırasında bir yıl süreyle başka şeylerin ekilmesine pek engel olmayan üçlü tarla sistemi, tahıl üretimine mutlak bir öncelik verirken, genelde oldukça zayıf verimlere ulaşabilmektedir. Buğday tarlaları hiç kuşkusuz, kilitli dünyaların pirinçlikleri gibi kendi üzerlerine kapanmış değillerdir. Buğday tarlaları için beslenmesi gereken hayvanlara ormanlar, boş topraklar, çayırlar, yol boyunca uzanan otlar vardır. Fakat bu kaynaklar yetersizdir. Ancak uzun zamandan beri keşfedilmiş ve yalnızca bazı dar alanlarda uygulanmış olan bir çözüm bulunmaktadır: XIV. yüzyıldan itibaren Artois, Kuzey İtalya ve Flandre'da, XVI. yüzyılda bazı Alman tarlalarında ve Hollanda'da, sonra İngiltere'de. Bu çözüm, tahıl ile hayvan yemini, uzun rotasyonlar halinde alternatifli hale getirmektedir; bu nadası önemli ölçüde azalttığı gibi, ikinci ve çifte bir avantaj olarak, büyükbaş hayvanlara yiyecek sağlamakta ve

toprağın mineral zenginliğini yeniden kurarak, tahıl verimini artırmaktadır. Fakat sayıları artmakta olan ziraatçilerin tavsiyelerine rağmen, 1770'ten sonra kendine yer edinmeye başlayan “tarım devrimi” tahıl tarlalarının, bilindiği üzere özellikle Loire'ın kuzeyinde bol miktarda olduğu Fransa gibi bir ülkede, tamamlanmak için bir yüzyıldan fazla bir süre sarf edilecektir. Bunun nedeni, bu ülkede tahıl ağırlıklı tarımın gerçek bir ayakbağı, zor kurtulunan bir yapı olduğudur. Tahıl alanındaki başarının örnek düzeyde olduğu Beauce'da, kira sözleşmeleri uzun süre, üç mevsim veya “tarla”ya uyulma koşulunu dayatmışlardır. Burada “modem” tarım hemen ekol haline dönüşememiştir.

Bunun sonucunda, nadasın kaldırılmasını ve yapay çayırların benimsenmesini tarımın gelişmesinin tek değilse bile, başat koşulu olarak gören XVIII. yüzyıl ziraatçilerinin karamsarlığı ortaya çıkmıştır. Kırsal modernliğin ulaştığı düzeyi hiçbir zaman sektirmeksizin, onu bu kıstasa göre ölçmüşlerdir. Dictionnaire topographique du Maine adlı bir kitap yazmış olan biri, 1777'de “Mayenne tarafında ekilmesi güç kara topraklar;... en iyi çiftçilerin altı öküz ve dört atla yılda ancak 15 veya 16 arpents işleyebildekleri Laval tarafında ise, bu durum daha da fazladır. Bu nedenle toprak 8, 10, 12 yıl art arda dinlenmeye bırakılmaktadır” diye bildirmektedir. Aynı felâket Britanya'nın Finişlere bölgesinde de söz konusudur, burada nadaslar “kötü topraklarda 25 yıl, iyilerinde 3-6 yıl kadar sürebilmektedir.” Arthur Young İngiltere’de gezinirken, kendini tam da Huronların arasındaymış gibi hissetmektedir.

Oysa burada muhteşem bir yargı hatası, Jacques Mulliez'in yakınlarda yayımlanan bir makalesinin aşırı bollukta örnek ve kanıtla resmettiği bir bakış açısı hatası bulunmaktadır. Gerçekten de, Avrupa'nın diğer yerlerinde de olduğu gibi Fransa'da, otun buğdaya üstün geldiği, hayvanın egemen zenginlik olduğu, herkesin sayesinde geçindiği ticari “artık” olduğu çok geniş bir bölge bulunmaktadır. Örneğin kristalli kitleler, orta dağlar, nemli veya bataklık alanlar, koruluklar, deniz kıyıları (Fransa'da Dunkerque'ten Bayonne'a giden uzun duvar) böyledir. Öte yandan, bu ot evreni nerede yer alırsa alsın, XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın ilk yarısının ziraatçilerinin, kırsal Batı'nın bilemedikleri bir başka veçhesidir; tahıl verimini ne pahasına olursa olsun artırmanın ve böylece çoğunlukta olan bir nüfusun ihtiyaçlarına cevap vermenin peşinde olan bu ziraatçiler onu

görmemişlerdir. Tabii ki tarihçiler de onların peşinden gitmişlerdir. Oysa bu bölgelerde, eğer varsa, nadasın kayıp bir zaman veya yük değil de, sürükleyici güç olduğu aşikârdır. Ot burada, ister kasaplık et, ister süt, ister tay, at, sığır, öküz, eşek, katır gibi şişmanlatılan veya koşumda kullanılan hayvanlar söz konusu olsun, bu hayvanları beslemektedir. Zaten bu öteki Fransa olmazsa Paris nasıl beslenir? Sceaux ve Poissy'deki güçlü hayvan pazarları nereden mal sağlar? Taşımacılık ordusunun talep ettiği sayılamayacak kadar çok hayvan nereden bulunur?

Hata, tahıl yetiştirilen bölgelerin nadası ile hayvancılık bölgelerinin nadasını karıştırmaktadır. Terim, düzenli rotasyon uygulanan buğday topraklarının dışında uygun değildir. Başka yerlerde de olduğu gibi, Mayenne veya Laval civarında (hatta Roma çevresinde bile), otlakların aralıklı sürülmesi ve bir veya iki yıl tahıl tohumunun atılması, çayırları ihya etmenin yollarından yalnızca biridir-zaten bu usul bugün de uygulanmaktadır-. Bu örnekte, sözüm ona nadas denilen şey, üç tarla sisteminde çoğu zaman uygulanan, boş bırakılan “ölü nadas” olmanın uzağındadır. Zaman zaman yapılan sürümlerle yeniden elde edilen doğal otlaklar kadar, ekilen otlakları da içermektedir. Örneğin Finistere'de, Jan adı verilen bir cins katırtırnağı hep ekilmektedir ve bu bitki tüm görüntüsüne rağmen, bal gibi samanlı bir bitkidir. Arthur Young bu bitkiyi bilmiyordu ve bu gerçek anlamda yapay çayırları, bu rezalete varan katırtırnağı tarlalarını terk edilmiş topraklar sanmaktaydı. Vendee veya Poitou Gâtine'ininde genet adı verilen katırtırnağı da aynı rolü oynamıştır. Burada da hiç kuşkusuz, yerli bitkilerin, çok eski olan kullanımı söz konusudur. Fakat bu “gecikmiş” denilen bölgelerde, hem otçul bir bitki hem de insan besini olarak mısırın geniş ölçüde benimsenmesi ve XVIII. yüzyılın ikinci yansında bayırturpu, şalgam, lahana, “yerlahanası”, kısacası “tarımsal devrim”in tüm otçul bitkilerinin erkenden yaygınlaşması karşısında şaşkınlık duyulmayacaktır.

Demek ki Fransa'da ve hiç kuşkusuz Avrupa'da, hayvan bakımından zengin, buğdaydan yana fakir bölgeler, buğdaydan yana zengin ve hayvan bakımından fakir bölgelerle zıt bir durumda bulunmaktadırlar. Zıtlık ve tamamlayıcılık vardır; tahıl tarımı koşum hayvanı ve hayvani gübre talep etmekte, hayvancılık alanları ise tahıldan yoksun kalmaktadırlar. Batı uygarlığının bitkisel “determinizmi”, demek ki yalnızca buğdaydan değil, aynı zamanda ottan da kaynaklanmaktadır. Nihai olarak, insanların hayatına

et ve enerji kaynağı olan hayvanın dahil edilmesi, Batı'nın canlı özgünlüğüdür. Hayvanların bu gerekli ve başarıya ulaşmış kabulünü, pirinç alanı olan Çin tanımamış, hatta aynı anda dağlarını iskân etmekten ve kullanmaktan kaçınarak, bu hayvan katkısını red bile etmiştir. Avrupa için her halükârda alışılmış olan bakış açımızı değiştirelim. Dünün ziraatçileri tarafından, “kötü toprakları” işlemeye mahkûm geri tarım bölgeleri olarak kabul edilen hayvan yetiştirici bölgeler, J. Mulliez'in makalesinin ışığında, tahıl yetiştirilen “iyi topraklar”dan daha fazla, köylülerini iyi yaşatmaya yatkın olarak belirmektedirler; ama bunların köylülerinin çok daha az sayıda oldukları da doğrudur. Eğer geriye yönelik olarak kendi yaşama yerimizi seçebilseydik, kuşkusuz “ormanlık ve otlu Ardennelerin kuzeyindeki Beuvaisis'de Bray bölgesini, güneyin güzel ovalarına ve hatta belki de, kışın soğuklarına rağmen, Riga veya Reval'e komşu bölgeleri, Paris havzasının açık kırlarına tercih ederdik.

Düşük Verimler, Telâfiler ve Felâketler

Buğdayın bağışlanmaz hatası, düşük verimleridir; kendi halkını iyi doyurmamaktadır. Yakınlara ait rakamlar bu düşük verimleri çarpıcı bir ayrıntı ve rakam lüksü içinde ortaya koymaktadırlar. Sondaj yapılabilen XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar sonuçlar düş kırıcıdır. Atılan bir tohum için hasat çoğu zaman beş, bazen de çok daha azdır. Gelecek ekimin tohumluğunu ayırmak gerektiğinden, işte tüketime bir tohum başına dört tane kalmaktadır. Hektar başına kental olarak alıştığımız ölçülerimiz içinde bu verim neyi temsil etmektedir? Bu basit hesaplara girişmeden önce, okuyucu onların basitliklerinden çekinsin. Geçerliye benziyor olma, böylesine bir alanda yeterli olamaz ve zaten her şey toprağın niteliği, ekim usulleri, yıldan yıla değişen iklim ile değişmektedir. Üretilmiş olanla, bu iş için harcanan çabalar (yalnızca emek değil) arasındaki oran olan üretkenlik, hesaplanması zor bir değer olup hiç kuşkusuz bir değişkendir.

Bunu söyledikten sonra, hektar başına bugün olduğu gibi, bir ilâ iki hektolitre tohum atıldığını düşünelim (eskiden tanelerin daha küçük oldukları ve hektolitre başına daha fazla tohumluk düştüğünü hesaba katmaksızın) ve 1,5 hektolitrelik bir tohum ortalamasından hareket edelim. Bire beş verimden 7,5 hektolitre veya aşağı yukarı 6 kental elde ederiz. Bunlar çok düşük rakamlardır. Öte yandan bu, Olivier de Serres'in de dediği

şeydir: “toprak sahibi paçal olarak yılda bire altı sağlayan tarlasıyla yetinmek zorundadır.” Quesnay'nin de, zamanın Fransa'sında (diğerlerinden çok daha ileride olmak üzere) önde gelen sistemi olan “küçük ekim” hakkında dediği budur (1757): “her arpent toprak paçal olarak, tohumluk ayrılıp, kilise onda biri ödenmeden, bire dört vermektedir.” Burgonya'da XVIII. yüzyılda, günümüzün bir tarihçisinin demesine göre, “orta bir toprağın, tohumluk çıktıktan sonra normal verimi, genellikle hektara beş veya altı kentaldir.” Bu büyüklük sıralan gerçeğe çok benzemektedirler. Fransa 1775'e doğru herhalde 25 milyonluk bir nüfusa sahiptir. Bu ülke kabaca, buğdayı syesinde yaşamaktadır, yani ortalama olarak ithal ettiğiyle ihraç ettiği eşitlenmektedir. Yılda adam başına 4 hektolitrelik ekmeklik tahıl tüketimi kabul edilecek olursa, 100 milyon hektolitre veya 80 milyon kental üretmesi gerekmektedir. Gerçekte tohumluğa ayrılan ile hayvan yemi olarak kullanılan tahıl miktarı bu rakamı geniş ölçüde aşmak zorundadır? J. C. Toutain'in yüksek tahminine göre, bu rakam 100 milyon kentaldir.73 Eğer bu üretime tahsis edilmiş 15 milyon hektarlık bir yüzey kabul edilecek olursa, bu bizi yeniden 6 kentallik üretim rakamına ulaştırmaktadır. Demek ki 56 kental olan ilk tahminimizin sınırları içinde kalıyoruz (kuşku duyulması olanaksız, kötümser rakamlar).

Fakat oldukça doğrulanmışa benzeyen bu cevabın, sorunun tüm gerçeğini işaret etmesi mümkün değildir. Güvenilir muhasebe kayıtlarının rastlantısı içinde, bu çok yaklaşık olan hektara 5 veya 6 kentallik ortalamanın çok üzerinde ve çok altında rakamlar bulmaktayız.

Hans-Helmut Wachter'in Vorwerk Domdnen'e, yani Toton Tarikatının elinde olan, sonradan Prusya düküne geçen şu büyük malikânelere ilişkin, kendilerini dayatan hesapları, aşağı yukarı 3.000 rakama dayanmakta (1550-1595 arası) ve hektara kental olarak aşağıdaki şu ortalama verimleri vermektedir: buğday 8,7 (fakat söz konusu olan minik bir ekim alanıdır), çavdar 7,6 (enlem hesaba katıldığında, çavdar ekimi geniş ölçüde öncelikli olma eğilimindedir), arpa 7, yulaf yalnızca 3,7. Hâlâ zayıf olmakla birlikte daha iyi rakamlar, Brunswick'e ilişkin bir sondajda elde edilenleridir (bu kez XVII. ve XVIII. yüzyıllar için): buğday 8,5, çavdar 8,2, arpa 7,5, yulaf 5. Gecikmiş rekorlar diye düşünülebilir. Oysa daha XIV. yüzyılın başında Artoislı bir toprak sahibi olan Thierry d'Hireçon, topraklarını iyi yönetebilme kaygısıyla, Roquestor'daki tarlalarından birinde (1319-1327

arasında bilinen yedi yıl için) atılan tohum başına 7,5; 7,7; 11; 6; 8; 8,7; 8,1, yani hektara yaklaşık olarak 12 ve 17 arasında verim elde etmekteydi. Aynı şekilde Quesnay'nin savunucusu olduğu “büyük ekim” için, hektara 16 kental ve daha fazlası verimleri işaret etmekteydi; bu, tekrar döneceğimiz modern, kapitalist bir tarımın aktifine kaydedilmelidir.

Fakat ortalamaları temsil etmeyen bu rakamların karşısında, üzücü sonuçlara dair veri bolluğuna sahipiz. Leonid Zytkowicz'in incelemesi Polonya için düşük verimler saptamaktadır. 1550-1650 arasında çavdar hasatlarının % 60'ı, ortalama olaak bire 2-4 vermektedirler (% 10'u ikinin altındadır); izleyen yüzyıl esnasında, bu rakamlar daha da düşmüşlerdr, net bir düzelme ancak XVII. yüzyılın sonunda ortaya çıkmış ve bire 4-7'lik verimler toplamın % 50'sini temsil eder hale gelmişlerdir. Buğday ve arpa için verimler biraz daha yüksektir, ama onların da gelişmesi diğerleriyle aynıdır. Bohemya'da ise, bunun tersine XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren verimlerde net bir artış vardır. Fakat Macaristan ve Slovakya'daki verimler, Polonya'dakiler kadar kötü dağılmışlardır. Macaristan aslında ancak XIX. yüzyılda büyük bir buğday üreticisi ülke haline gelecektir. Batı'nın eski ekim alanlarında daha iyi verimler olduğunu sanmayalım. “Ağır elli” bir kişi, XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında tohum attığında, hektara 2 ve hatta 3 hektolitre tohum atmaktadır. Yulaf, arpa, çavdar veya buğday çok sıkışık olarak bitmekte ve Alexandre von Humbodlt'un da fark ettiği üzere, tüm Avrupa ölçeğinde boğulmaktadırlar. Bu kitlesel tohumlamalar Languedoc'ta XVI. yüzyılda ancak sefil verimler sağlayabilmektedir: 1580-1585'e doğru bire üçten az, XVII. yüzyılın sonlarında, 1660-1670'e doğru bire dört, beş, sonra 1730'dan itibaren yeniden düşüş ve yavaş bir yükselme ve ancak 1750'de bire altılık bir ortalamaya ulaşma.

Verimlerin ve Buğday Ekiminin Artması

Bu düşük ortalamalar, B. H. Slicher Van Bath'ın (1963) geniş araştırmasının kanıtladığı üzere, yavaş, sürekli bir gelişmeyi dışlamamaktadırlar. Bu araştırmanın değeri? Tek başlarına alındıklarında hiçbir anlamı olmayan, bütün bilinen tahıl verimi rakamlarını bir araya getirmiş olması. Bunlar yaklaştırdıklarında uzun dönemli bir evrimi resmetmektedirler. Bu yavaş koşuda, aynı hızla ilerleyen koşucuları ayırmanın yeridir: başta (1) İngiltere,

İrlanda, Hollanda; ikinci konumda (11) Fransa, İspanya, İtalya; üçüncü (III) olarak Almanya, İsviçre Kantonları, Danimarka, Norveç, İsveç; dördüncü durumda (IV) geniş anlamda Bohemya, Polonya, Ballık Ülkeleri ve Rusya.

Dört esas tahıl (buğday, çavdar, arpa, yulaf) için, tohumluk başına elde edilen olarak tek bir verim hesaplanacak olursa, gruplara ve ulaşılan verimlere göre dört aşama saptanabilir: A, B, C, D.

AVRUPA'DA TAHIL VERİMLERİ (1200-1820)	
A. *1200-1249'dan önce: 1'e 3-3.7 verim*	
İngiltere, 1200-1249	3.7
II. Fransa, 1200'den önce	3
B. *1250-1820, 4.1-4.7'lik verim*	
I. İngiltere, 1250-1499	4.7
II. Fransa, 1300-1499	4.3
III. Almanya, İskandinav Ülkeleri 1500-1699	4.2
IV. Doğu Avrupa 1550-1820	4.1
C. *1500-1820, 6.1-7'lik verim*	
I. İngiltere, Hollanda 1500-1700	7
II. Fransa, İspanya, İtalya 1500-1820	6.3
III. Almanya, İkandinav ülkeleri 1700-1820	6.4
D. *1750-1820, 10'dan yukarı verim*	
I. İngiltere, İrlanda, Hollanda 1750-1820	10.6

Kaynak: B. H. Slichter Van Bath

A'dan B'ye, B'den C'ye, C'den D'ye yavaş, mütevazi bir gelişim dizisi söz konusudur. Örneğin yaklaşık tarihler olarak 1300-1350, 1400-1500 ve 1600-1700 arasındaki, oldukça uzun süreli gerilemeleri dışlamamaktadırlar. Bir yıldan diğerine, bazen güçlü olan değişmeleri de dışlamamaktadırlar. Ama esas olan, uzun dönemde % 60- 65'lik bir gelişmeyi akılda tutmaktır. 1750-1820'yi kapsayan sonuncu aşamada kaydedilen gelişme İngiltere, İrlanda, Hollanda gibi kalabalık ülkelerin ilerlemesini görmektedir. Tabii ki, verim artışıyla nüfus yükselmesi arasında korelasyon vardır. Sonuncu işaret: başlangıç gelişmeleri nisbeten en güçlüleri olmuştur; A'dan B'ye gelişme, B'den C'ye olandan oransal olarak daha yüksektir, l'e 3'ten l'e 4'e geçiş belirleyici bir adımı, Avrupa'nın ilk kentlerinin (kabaca) veya Orta Çağın ilk yarısında ortadan yok olmayanlarının yeniden atılımım temsil etmiştir. Çünkü kentler aşikâr bir şekilde, bir tahıl ürünü fazlasına bağımlı olmuşlardır.

TAHIL VERİMİNDE GERİLEMELER (1250-1750)			
		Atılan tohum başına verim	Azalma (%)
İngiltere	1250-1299	4,7	
	1300-1349	4.1	16
	1350-1399	5,2	
	1400-1449	4,6	14
İngiltere	1550-1599	7,3	
Hollanda	1600-1649	6,5	13
Almanya	1550-1599	4,4	
İskandinavya	1700-1749	3,8	18
Doğu Avrupa	1550-1599	4,4	
	1650-1699	3,9	17
Kaynak: B. H. Slicher Van Bath			

Özellikle her nüfus artışı esnasında olmak üzere, buğday alanları sıklıkla genişlediyse, bunda şaşılacak bir yan yoktur. XVI. yüzyıl İtalya'sı Cenovalı, Floransak, Venedikli kapitalistlerin muazzam yekûnlar yatırdıkları geniş bir toprak ıslah girişimi tarafından işlenmiştir. Nehir sularından, lagünlerden, bataklıklardan, ormanlardan, kıraç arazilerden toprak kazanmak; bütün bu yavaş çalışma Avrupa'yı altüst etmeye, onu insanüstü ve çoğu zaman köylü yaşamının zararına sonuçlanan çabalara mahkûm etmeye ara vermemiştir. Bu aynı zamanda, bizzat buğdayın kölesi olan senyörlerin de zararına olmuştur.

Tarımın endüstri-öncesi Avrupa'nın en büyük endüstrisi olduğu sıklıkla söylenmiştir. Fakat bu sürekli olarak güçlük içinde olan bir endüstridir. Kuzeyin besleyici büyük ülkelerinde bile, yeni tarıma açılan topraklar bir kötünün iyisi, uzun dönemde etkinliği olmayan “bir ekonomik atılım”dır. Buğday tarımını yaygınlaştırmak (bunu geçerken Polonya'da gördük ve H. H. Wachter'in bir grafiği bunu Prusya için biçimsel bir şekilde söylemektedir; Sicilya için de aynı gerçek vardır) giderek azalan verimlere mahkûm edilmektedir. Bunun tersine, İngiltere XVIII. yüzyılda otçul ekinler ve hayvancılık üzerine oynayarak, tahıl verimlerini devrimci bir şekilde artırmıştır.

Buğdayın Yerel ve Uluslararası Ticareti

Kırlar kendi hasatları ve kentler de artık ürün sayesinde yaşadıkları için, bir kent açısından bilgelik, iaşesini elinin uzanabileceği yerden sağlamaktır, daha 1305'te Bologna'da bir müzakere metni “kendi sahip olduğu

topraklardan” diye tavsiye etmekteydi. Bu 20-30 km. çapındaki genişlikte bir daire içinden iaşe sağlamak, maliyetli taşımaları ve dıştan olan, her zaman rastlantılara tabi yardım taleplerini bertaraf etmektedir; bu sistem iyi işlediğinden, kentler hemen her yerde, yakın kırlarını ellerinde tutmaktadırlar. Fransa'da Turgot'ya ve “un savaşı”na, hatta Devrim'e kadar, köylü buğdayını yakındaki kentin halinde satmaya zorunlu tutulmuştur. 1789 yazındaki kıtlığa refakat eden karışıklıklar esnasında, ayaklananlar, madrabaz olarak ün kazanan tahıl tüccarlarını ele geçireceklerdir: herkes onları önceden tanımaktadır. Kuşkusuz bu tüm Avrupa'nın gerçeğidir. Almanya'da XIII. yüzyılda, örneğin tahıl madrabazı “tefeciler”e getreidewucker'a karşı önlem almayan bir yer var mıdır?

Bu yerel mübadelelere ilişkin hayat, zorluksuz geçmemektedir. Her kötü hasat, kentleri ayrıcalıklı ambarlara başvurmaya zorlamaktadır. Herhalde XIV. yüzyıldan itibaren kuzeyin buğday ve çavdarları Akdeniz'e ulaşmıştır. Daha bu tarihten önce İtalya, Bizans, sonra da Türk buğdayı almaktaydı. Sicilya ezelden beri büyük bir iaşe merkezi, zamanından önce bir Kanada, bir Arjantin bir Ukrayna'dır.

Büyük kentlerin kurtarıcıları olan bu tahıl ambarları, kolay ulaşılabilir, deniz veya seyrüsefere uygun nehirlerin kıyısında olmalıdırlar, çünkü su yolu taşımacılığı bu ağır ürünler için avantajlıdır. XV. yüzyılın sonuna kadar Pikardiya veya Vermandois iyi hasat yıllarında Escaut nehri aracılığıyla Flandre'a, Oise aracılığıyla Paris'e ihracat yapmakta; Champagne ve Barrois XVI. yüzyılda Marne üzerinde bazen tehlikeli olan seyrüseferle, Vitry-le-François'dan hareketle Paris'i iaşe etmektedir. Aynı dönemde, buğday fıçılar içinde Saöne ve Rhone nehirleri yoluyla Burgonya'dan aşağı inmekte ve Arles bu sevkiyatta bir buğday istasyonu olmaktadır. Marsilya bir kıtlıktan çekindiğinde, iyi dostları Arles konsüllerine yönelmektedir. Daha sonra, özellikle XVIII. yüzyılda bizzat kendi de büyük bir “deniz buğdayı” limanı haline gelecektir. Provence'ta her kent, zor anlarda ona başvuracaktır. Fakat o, kendi tüketimi için, deniz ulaşımı esnasında az çok bozulan ithal ettiğinin yerine, yerel iyi buğdayı tercih edecektir. Aynı şekilde Cenova da Romagna'dan gelen pahalı buğdayı yemekte ve Doğu Akdeniz'den satın aldığı ucuz buğdayı yeniden ihraç etmektedir.

Kuzey buğdayları XVI. yüzyıldan itibaren uluslararası tahıl ticareti içinde artan bir yer almışlardır. Çoğu zaman bizzat ihracatçıların zararına olmak üzere. Bir ticaret sözlüğü (1797), eğer Polonya'nın her yıl ihraç ettiği büyük tahıl miktarı düşünülecek olursa, bu ülkenin Avrupa’nın en verimlilerinden biri olduğuna inanılacaktır, ama bu ülkeyi ve halkını tanıyan olayı başka türlü yargılayacaktır, çünkü bu ülkede verimli ve iyi tarım yapılan bölgeler varsa da, çok daha verimli ve daha iyi ekildiği halde tahıl ihracatı yapmayan başka bölgeler de vardır, diye açıklamaktadır. “Gerçek, bu ülkede soyluların yegâne toprak sahipleri ve köylülerin de köle olmalarıdır ve bu soylular ayakta kalabilmek için, nüfusun en azından sekizde yedisini meydana getiren ve yalnızca arpa ve yulaf ekmeği yeme noktasına indirilmiş olan köylülerin ter ve ürünlerine kendi çıkarları doğrultusunda el koyuyor olmalarıdır. Oysa Avrupa'nın diğer halkları kendilerinin en iyi tahıllarının büyük bölümünü kendileri tüketmektedirler. Polonyalılar ise, buğday ve çavdarlarının o kadar küçük bir kısmını kendilerine ayırmaktadırlar ki, yalnızca yabancı ülkeler için hasat yaptıkları sanılabilir. Bu arada soylular ve burjuvalar da çavdar ekmeği yemektedirler, buğday ekmeği yalnızca büyük senyörlerin sofrası içindir. Diğer Avrupa devletlerinin tek bir kentinin, bütün Polonya halkından daha fazla buğday tükettiğini söylerken abartma yapılmamaktadır.”

Avrupa hemen her zaman kendi kuzey, doğu (Türk imparatorluğu), hatta güney marjında (Berber ülkeleri, Sardinya, Sicilya) kendinde eksik olan tahılı ona sağlamaya yatkın, az nüfuslu veya azgelişmiş ülkeler bulmaktadır. Bu marjinal olgu sık sık gözden geçirmelere tabi tutulmaktadır. Bir tahıl ambarı kapanınca, bir başkası açılmaktadır: XVII. yüzyılın ilk yarısında İsveç (Livonya, Estonya, Scania); daha sonra 1697 den 1760'lara kadar, çevirme hareketinin teşvik ettiği ihracat primlerinin itmesiyle İngiltere; XVII. yüzyılda Amerika'daki İngiliz kolonileri.

Her seferinde yem olarak nakit para kullanılmaktadır. Çünkü buğday ticaretinde, zengin her zaman nakit ödemekte, fakir bundan tahrik olmakta, ama bu aracıların esas kârının artmasına yaramaktadır: örneğin başka yerlerde olduğu gibi, Napoli krallığında buğdayı avans vererek satın alan şu tefeci tüccarlar gibi. Venedik daha 1227 de buğdayının parasını, Apulia'da altın külçeyle ödemekteydi. Aynı şekilde, Brötonlar XVI. ile XVII. yüzyıllarda, Sevilla'da ve özellikle Lizbon'da kıt olan buğdayı olağan olarak

küçük kayıklarla getirmekte, ama karşılığında gümüş veya diğer her tür ticarette kullanılması yasak olan Portekiz “kızıl” altını götürmekteydiler. XVII. yüzyılda Amsterdam'dan Fransa ve İspanya’ya yapılan buğday ihracatı da “sikkeler” halinde ödenmekteydi. Sahte bir İngiliz 1754'te “son yıllarda kambiyomuzu ayakta tutan buğdaylarımızın bolluğu ve ihracatı olmuştur” diye yazmıştır. 1795'te Fransa kıtlığın eşiğindedir. İtalya'ya yollanan temsilciler, buğday elde edebilmek için, Marsilya'dan Livorno'ya gümüş eşyalar dolu sandıklar yollamaktan başka bir çare bulamamışlardır, bu eşyalar “mamul olarak taşıdıkları değere bakılmaksızın, gümüş ağırlığı üzerinden satılmışlardır.”

Bu esas ticaret her halükârda, a priori olarak sanılabilecek kadar önemli miktarlara asla ulaşmamaktadır. XVI. yüzyıl Akdeniz'inde yaklaşık 60 milyon kişi vardır. Adam başına 3 hl.'den, toplam tüketim 180 milyon hl. veya 145 milyon kental olacaktır. Oysa kaba bir hesap, deniz ticaretinin bir veya iki milyon kentale, yani toplam tüketimin aşağı yukarı % 1'ine ulaştığını göstermektedir. Eğer adam başına 4 hl.'lik bir tüketim kabul edilecek olursa, bu oran daha da küçülecektir.

Durum XVII. yüzyılda da hiç kuşkusuz aynıdır. Başlıca tahıl limanı olan Danzig, 1618'de 1.382.000 kental, 1649'da 1.200.000 kental (yuvarlanmış rakamlar) ihraç etmektedir. Bütün kuzey bölgesinde toplam olarak üç veya dört Danzig varsayılacak olursa, buğday sepetinin kapasitesi 3-5 milyon kental civarında olmaktadır. Buna Akdeniz'in sağlayabileceği bir milyon kental eklenecek olursa, Avrupa buğday ticareti için en fazlasından 6 milyon kental rakamı çıkmaktadır. Muazzam, ama Avrupalıların tükettikleri 240 milyon kentale kıyasla önemsiz bir rakam (adam başına 3 hl.'den 100 milyon kişi). Üstelik bu rekor ihracatlar sürekli olmayacaklardır: örneğin 1753- 1754'te Danzig ancak 52.000 last (624.000 kental) ihraç edebilmiştir. Turgot o dönemdeki uluslararası tahıl ticaretini 4 veya 5 milyon kental olarak tahmin etmekteydi ki, Sombart bu rakamın aşırı olduğunu düşünmektedir. Bitirmek üzere, bu tamamlayıcı tahılların hemen hemen yalnızca su yolu ile taşındıklarını, böylece yalnızca denizci güçlerin kendi evlerindeki kıtlıkları önleyebildiklerini unutmayalım.

Dönemin olanakları göz önüne alındığında, hiç kuşkusuz bu uzun mesafe ticaretinin karşısında heyecan duymaya devam edilecektir; papa XII.

Benedictus'un hizmetindeki Floransak Bardilerin 1336'da Apulia'dan Doğu Anadolu'ya buğday şevketmiş olmaları; Floransak tüccarların XIV. yüzyıldan itibaren, her yıl belki de 5.000-10.000 ton Sicilya buğdayın manipüle etmeyi başarmaları; Toskana büyük dükü, Venedik ve Cenova'nın uluslararası tüccarlar ile Rumberg ve Anvers'e çekilen kambiyo senetleri aracılığıyla, Ballık'tan ve Kuzey Denizi'nden Akdeniz'e, 1590'lı yılların felaketli açıklarını kapatmaya gelen onbinlerce ton tahılı sevk etmeyi başarmaları; zengin ve henüz kaba olan Boğdan'ın, XVI. yüzyılda yıl başına ortalama olarak İstanbul'a 350.000 hl. tahıl göndermesi; veya XVIII. yüzyılın sonunda Boston limanına kayıtlı bir teknenin, İstanbul'a Amerikan un ve tahılıyla yüklü olarak gelmesi karşısında şaşkınlık duyulacaktır.

Aynı şekilde, Sicilya caricafori'sindeki, Danzig'teki Anvers'deki (1544'ten itibaren önemli), Lübeck veya Amsterdam'daki sevkiyat “dokları ve depoları, Cenova veya Venedik'teki varış depolan (bu sonuncu kentte, 1602'de 44 depo) karşısında; veya senet cirosu, Sicilya caricatori'si üzerine çekilen ceduli aracılığıyla kolaylaştırılan buğday ticaretinin uygun konumu karşısında da heyecan duyulacaktır.

Ancak tüm hesaplar yapıldığında, bu ticaret marjinal, anlık, “engizisyonluk olaylardan daha fazla gözetim altında” bir iş olarak kalmaktadır. Onlar olmazsa, ağır ve bozulabilir nitelikte olan malın uzun mesafede düzenli sevkiyatının olanaksız olduğu birkaç büyük mübayaa, depo ve yeniden dağıtım sisteminin yerleşmesi için XVIII. yüzyılı ve hatta daha ötesini beklemek gerekecektir. XVI. yüzyılda bile ne Venedik'te ne Cenova'da ne Floransa'da (belki ve yalnızca onlar, Bardi Corsi hariç) tahıl ticaretinde iyi kötü uzmanlaşmış, bağımsız büyük tüccarlar vardır. Tüccarlar bu ticaretle, şiddetli bunalımlar esnasında, fırsat çıktığında uğraşmaktadırlar. Muazzam 1590 bunalımı esnasında, Kuzey buğdayının Akdeniz'e büyük inişini finanse eden Ximenezler gibi büyük Portekiz ticari firmaları, uzmanların demelerine göre, bu işten herhalde % 300 veya 400 kazanmışlardır. Fakat bir kere yapılması, âdet olması demek değildir. Büyük tüccarlar bu rastlantılara tabi, zorlayıcı ticaretle olağan olarak pek ilgilenmemektedirler. Gerçekte, bu toptancılık alanı ancak XVIII. yüzyılla birlikte yoğunlaşacaktır. Marsilya'daki 1773 kıtlığı esnasındaki buğday ticareti, kanun yapan az sayıdaki küçük bir tüccar grubu tarafından âdeta tekelleştirilmiştir.

Bildiğimiz büyük tahıl işleri arasında -Gustave Adolphe'un Rusya'daki “büyük tarz” buğday alımları; XIV. Louis'nin Hollanda'yı istilasından önce, 1672'de Amsterdam piyasasından alımları veya 11. Friedrich'in 27 Ekim 1740'ta, imparator VI. Karl'ın ölümünü öğrendiği günün ertesinde Polonya, Meclenburg, Silezya, Danzig ve diğer yabancı yerlerden (bu durum, sonradan onla Rusya arasında güçlükler yaratacaktır) hemen 150.000-200.000 boisseau (12,5 litre) çavdar satın alınmasına dair verdiği emir, bu büyük işlerin çoğu devletlerin askeri oyunlanna bağlanmaktadır. Ve 11. Friedrich'in örneği bunu göstermektedir: acil durum olduğunda bütün tahıl ambarlarına birden başvurmak gerekmektedir, çünkü piyasaların derinliği yoktur. Zaten serbest ticarete getirilmiş olan engeller çok sayıda olduğundan, bunlar zaten güç olan dolaşımı büsbütün ağırlaştırmaktadırlar. Eski Rejim'in son yıllarındaki Fransa örneğinin gösterdiği budur. İyi bir iş yapmak isteyen krallık yönetimi, fazlasıyla serbest özel girişimi kenara iterek, bir buğday tekeli kurmuştur; bu tekel kâr ve zararı kendine ait olmak üzere işleyecektir veya hizmetindeki tüccar ve acentelerin hepsi kendi sorumluluğu altında olacak, bu da onun kaybına neden olacaktır. Fakat büyük kentlerin iaşesini sağlamaya ehil olmayan eski sistem, canavarca suistimallere ve tekrarlanan imtiyazlara yol açmakta ve bu da Açlık Antlaşması efsanesini yaratmaktaydı. Bir kere daha, ateş olmayan yerden duman çıkmayacağını söyleyelim.

Bütün bunlar çok vahimdir. Buğday bütün Batı'nın olduğu gibi, Fransa'nın da tüm hayatıdır. Turgot'nun serbest tahıl ticaretine yönelik olarak aldığı zamansız önlemlerin sonrasında çıkan “un savaşı" bilinmektedir. O çağda yaşamış olan birinin söylediğine göre, “pazar ve fırıncılar yağmalandıktan sonra evlerimiz de yağmalanabilir ve bizi boğazlayabilirler.” Şöyle eklemektedir: “çiftlikler yağmalanmaya başladı, şatolar neden yağmalanmasın ki?”

Buğday ve Kaloriler

Bugün eğer bir insan zengin bir ülkedense ve ayrıcalıklı bir sınıftansa, günde 3500- 4000 kalori talep etmektedir. Bu düzeyler XVII1. yüzyıldan önce bilinmiyor değillerdi. Fakat bugünkünden daha az oranda ölçü meydana getirmekteydiler. Ancak hesaplarımız için her halükârda bir kıstas gerektiğinden, bu 3500 kalori rakamını benimseyelim. Zaten Earl J.

Hamilton’un 1560'lara doğru İspanyol Hindler filosunda mürettabata tahsis edilen tayının beslenme değeri hakkında yaptığı bir hesap da, bu yüksek değere varmaktadır, eğer Courteline'in otorite ve bilgeliğine rağmen, verdiği çorbanın her zaman iyi olduğu iddiasında olan Destek Hizmetleri Eminliğinin rakamlarının değerine gözleri kapalı olarak inanılacak olursa, iyi bir rekor.

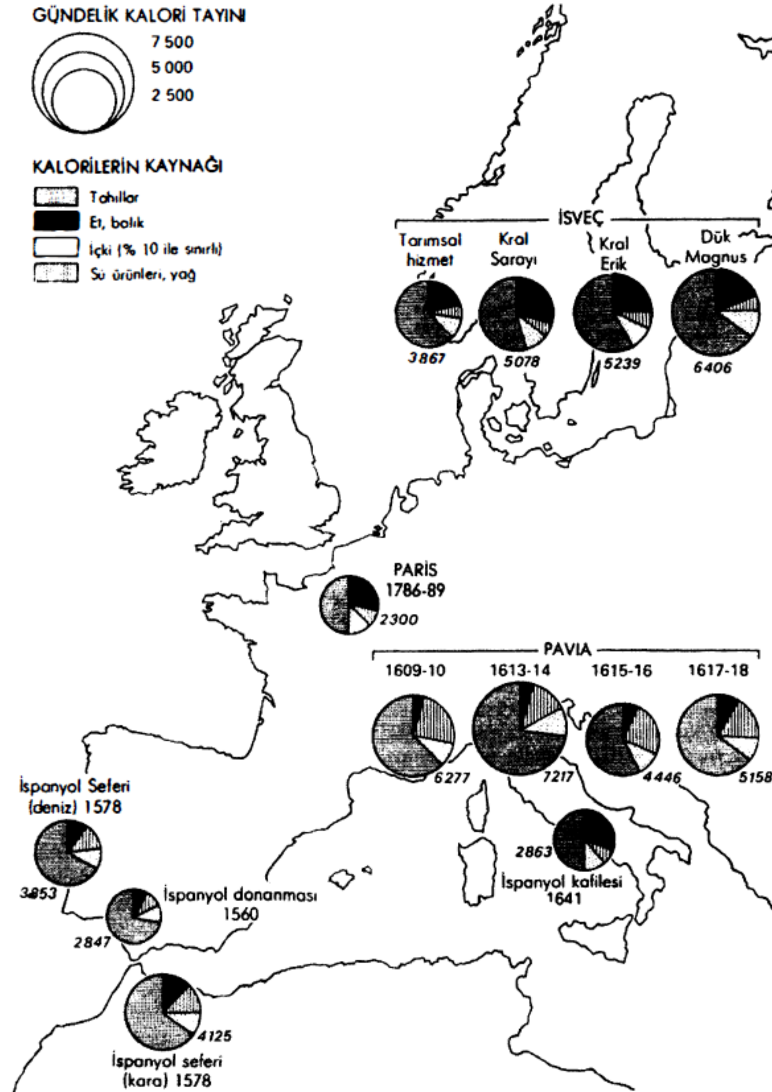
Söz konusu olan hükümdar veya ayrıcalıklı sofraları olsa bile (örneğin XVII. yüzyılın başında Pavia'da, Collegio Borromeo'da), daha güçlü tayınları bildiğimizi kaydedelim. Gerçekte bu soyutlanmış rekorlar bizi fazla hayale sürüklememelidir. Örneğin büyük kentli kitlelerine ilişkin olduğu gibi, ortalamalara ulaşıldığında, düzey çoğu zaman 2.000 kalori civarında olmaktadır. Devrim arefesindeki Paris'in durumu budur. Tabii ki henüz çok az olan elimizdeki rakamlar, bizi meşgul eden sorunları hiçbir zaman kesinlikle çözmemektedirler. Üstelik, sağlıklı bir beslenmenin olup olmadığına karar verebilmek için, bizzat kalori kıstasını tartışmak ve karbonhidrat ile yağ cinsinden dağılıma bakmak gerekmektedir. Ve acaba kaloriye göre tayının içine şarap ve alkolü katmak gerekmekte midir? Bu konuda, onlara kalori cinsinden tayın içinde % 10'dan fazla yer ayırmamak, âdet olmuştur; bu yüzdenin üzerinde içilen miktar hesaplarda kaale alınmamaktadır, ama bu, bu fazlalığın içkicilerin sağlığı ve harcamaları üzerinde etki etmemesi anlamına gelmemektedir.

Kurallar her halükârda tahmin edilmektedirler. Örneğin çeşitli besin tipleri arasındaki dağılım ya yemek listelerinin çeşitliliğini ya da çoğu zaman monotonluklarını açığa çıkartmaktadır. Glusidlerin (daha basit bir şekilde karbonhidratlar, hatta bir miktar hata pahasına tahıllar diyelim) payının, kalori cinsinden ifade edilen tayın içindeki oranının % 60'ı geniş ölçekte aştığı her seferinde, monotonluk aşikâr hale gelmektedir. Bu durumda et, balık, süt ürünlerinin payı çok kısıtlıdır ve monotonluk galip gelmektedir. Yemek yemek, hayat boyunca ekmek, gene ekmek veya lapa tüketmek demektir.

Bu kıstaslar akılda tutulunca, Kuzey Avrupa'nın daha büyük bir et tüketimiyle farklılaştığı görülmektedir. Karbonhidratlara daha büyük bir pay ayıran Güney Avrupa için bu durumun istisnası, yalnızca askerlere

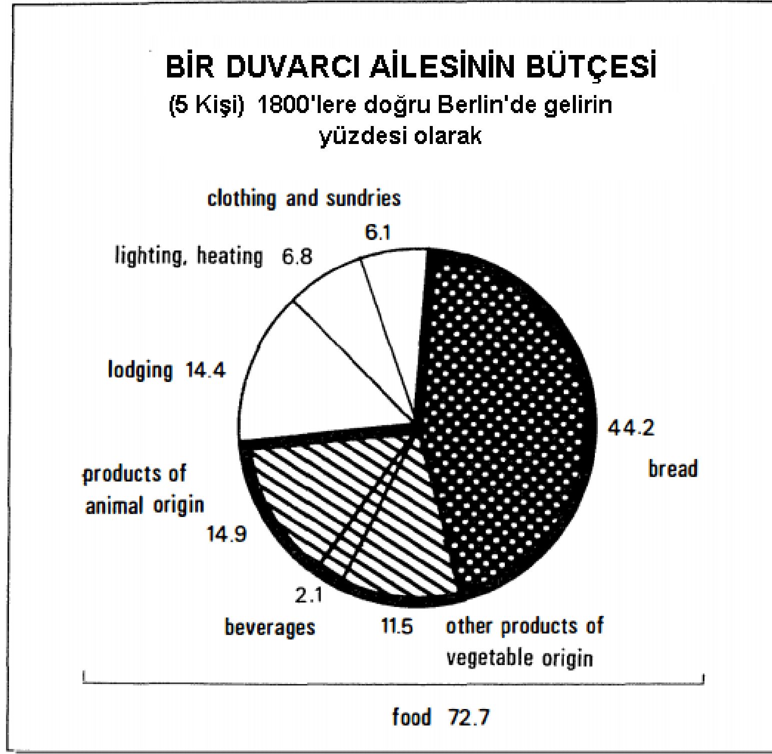
tahsis edilen et ve ton balığı fıçılarının olağan durumu iyileştirdiği hallerde ortaya çıkmaktadır.

Zenginlerin sofrasının fakirlerinkinden daha çeşitlenmiş olmasında, nicelikten çok niteliğin farklılık belirtisi olmasında şaşılacak bir yan yoktur. Cenova'da 1614-1615'te, Spinolaların lüks sofralarında tahıllar, kalorilerin yalnızca % 53'ünü temsil ederken, aynı oran tedavileri olanaksız olanların hastanesindeki tüketim içinde ve aynı tarihte % 81'e yükselmektedir (1 kg. buğdayın 3.000 kaloriye, 1 kg. ekmeğin de 2.500 kaloriye eşdeğer olduğunu kaydedelim). Eğer diğer besin gruplan karılaştırılacak olursa, Spinolalar hiç de daha fazla et veya balık tüketmemekte, ama hastalardan iki kez daha fazla süt ürünleri ve yağlı maddeler tüketmektedirler ve onlarınkinden sonsuz derecede çeşitlenmiş olan besinleri çok miktarda meyva, sebze ve şeker (harcamaların % 3'ü) içermektedir. Aynı şekilde, Collegio Borromeo'da oturanların (1609-1618), güçlü gıda tayınlarına rağmen (âdeta inanılmaz bir rakam, gündelik 5100-7000 kalori arasında), aşırı besleniyor olmakla birlikte, bunun çeşitlenmiş bir şekilde olmadığına emin olalım: tahıllar toplamın % 73'üne kadar varan kısmını temsil etmektedirler. Gıdalar çok incelmiş değildir, olamamaktadır.

ESKİNİN BESLENME REJİMLERİ (KALORİ CİNSİNDEN)

Bazı sondajlara göre düzenlenen ve nisbeten ayrıcalıklı yemek listelerini temsil eden harita. Avrupa için geçerli bir harita düzenlemek için, tüm toplumsal katlara ve çeşitli dönemlere ilişkin binlerce örnek bulmak gerekir. (F. Spooner, “Regimes alimentaires d'autrefois”dan alınmıştır).

1800'LERE DOĞRU BİR DUVARCI AİLESİNİN BÜTÇESİ
1788 ve 1854'te bir Parislinin ortalama gıda harcaması için hesaplanan rakamlarla, kıyaslama kendini dayatmaktadır. Ekmek burada, ailenin gıda harcamasının % 50'sinden çok fazlasını temsil etmektedir; tahılların nisbi fiyatı göz önüne alındığında, bu oran çok büyüktür. Demek ki burada, monoton ve zor bir beslenme rejiminin ne olmuş olduğu hakkında kesin bir örneğe sahibiz.

Er veya geç daha çeşitlenmiş, hiç değilse kırdakinden daha çeşitlenmiş bir kentsel beslenme, sondajların mümkün olabildiği her yerde kendini ortaya koymaktadır. Daha önce söylediğimiz üzere, 1780'lere doğru tüketimin 2.000 kalori civarında belirlendiği düzeyde, tahılların payı, toplamın yaklaşık % 58'i olmakta, yani günde yaklaşık bir libre ekmeğe tekabül etmektedir. Bu zaten (hem daha önceki hem daha sonraki), Parislilerin ortalama ekmek tayını için olan rakamlara tekabül etmektedir: 1637'de 540 g., 1728-1730'da 556, 1770'de 462, 1788'de 587, 1810'da 463, 1820'de 500, 1854'te 493 g. Bu ölçümler, hiç kuşkusuz garantili değillerdir; aynı şekilde XVII. yüzyılda Venediğin yıllık tüketiminin, tartışmalı bir hesaba göre yükseliyora benzediği 180 kg. rakamı da çok güvenilir değildir, fakat başka işaretler, Venedik'te iyi ücret alan, talepçi bir işçi sınıfının var olduğunu ve

hali vakti yerinde kişiler arasında da, eski kentlilerin masraflı adetlerinin sürdüğünü aklımıza getirmektedirler.

Ekmeğin kırda, kentte olduğundan daha fazla ve işçi tabakasının en alt kesiminde, bütünü itibariyle kitlesel bir tüketime konu olduğunda hiçbir kuşku yoktur. Grand d'Aussy'ye göre, 1782'de Fransa'da bir işçi veya bir köylü, günde 2-3 libre ekmek tüketebilmekte, “ama yiyecek herhangi bir şeyi olan bir kimse bu kadar tüketmemektedir.” Ancak Güney İtalya'da bugün bile, bir şantiyede işçilerin öğlen yemeği esnasında koca bir somun ekmeğin yanı sıra, katık olarak companatico, yani ekmekle giden adı verilen, yalnızca birkaç domates ve soğandan oluşan bir ilâve yediklerini görmek mümkündür.

Ekmeğin bu zaferi, kalori gücünün eşitliği halinde, buğdayın -böylece geçerken, ülkesinin köylülerinin tahıllarını yalnızca yemeye değil, aynı zamanda içmeye karşı olan eğilimlerini de ihya eden bir tarihçi, tahıllardan elde edilen alkolü buna eklemektedir- tabii ki nisbi anlamda en ucuz besin olmasına bağlıdır. 1780'lere doğru buğday kasaplık etten 11 kere, taze deniz balığından 65 kere, tatlı su balığından 9 kere, tuzlanmış balıktan 3 kere, yumurtadan 6 kere, tereyağ ve zeytinyağdan 3 kere daha ucuzdur... 1788 ve 1854'te ortalama Parisli için hesaplanan bütçelerde, enerji sağlama konusunda birinci durumdaki buğday, harcama payı konusunda et ve şaraptan sonra üçüncü sırada yer almaktadır (her iki yılda da, toplam harcamaların yalnızca % 17'si).

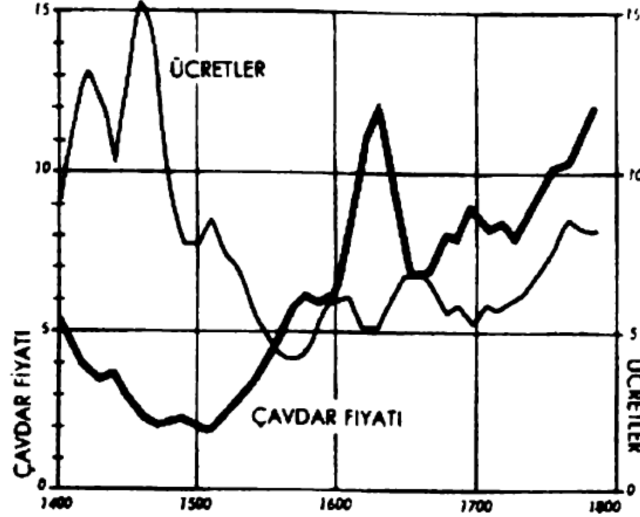
İşte hakkında bir sürü kötü şey söylediğimiz, söylenmesi gereken buğdaya itibarını iade eden şey budur. Buğday fakirlerin yiyeceğidir ve “pahalılığı... diğer besinlerin termometresi olmuştur.” İşte ekmeğin pahalılığının art arda sürdüğü üçüncü kışta, 1770'te Sebastian Mercier böyle yazmaktadır. “Yıl geçtikten sonra, köylülerin yarısı kamu yardımına muhtaç hale gelmişti ve bu kış bu duruma tüy dikecek, çünkü ellerindekini avuçlarındakini satarak bugüne kadar yaşamış olanların, artık satacak hiçbir şeyleri yok." Fakirler için buğday yoksa, hiçbir şey yoktur. Sorunun bu kalp parçalayıcı yanını, buğdayın üreticileri, aracıları, taşımacıları, tüketicileri tabi tuttuğu bu köleliği unutmayalım. Sürekli seferberlikler, alarmlar vardır. “İnsanı besleyen buğday, aynı zamanda onun celladı olmuştur.” Sebastien Mercier bunu söylemekte veya daha doğrusu tekrarlamaktadır.

Buğdayın Fiyatı ve Yaşam Düzeyi

Ancak Sebastien Mercier'nin lafı birazcık aşırıdır. Avrupa'da buğday insanların hayatının yarısıdır. Stokların, taşımaların, falına bakılan ve hasatların belirleyici felâketlerinin keyfine göre, nihayet yılın anına göre buğday fiyatı sürekli değişmekte ve grafiklerimizin üzerinde, bir sismografın titreşimleri gibi izler bırakmaktadır. Bu değişmeler, tam zamanında yeterli ihtiyaçları bir kenara koyamayan ve bu nedenle mevsimlik yükselmelerden canlarını ancak nadiren kurtarabilen fakirlerin hayatını daha da fazla etkilemektedir. Bu değişimleri, kısa ve uzun dönemde, fakirlerin yaşam düzeyi tabanında bir cins barometre olarak kabul etmek mümkün müdür?

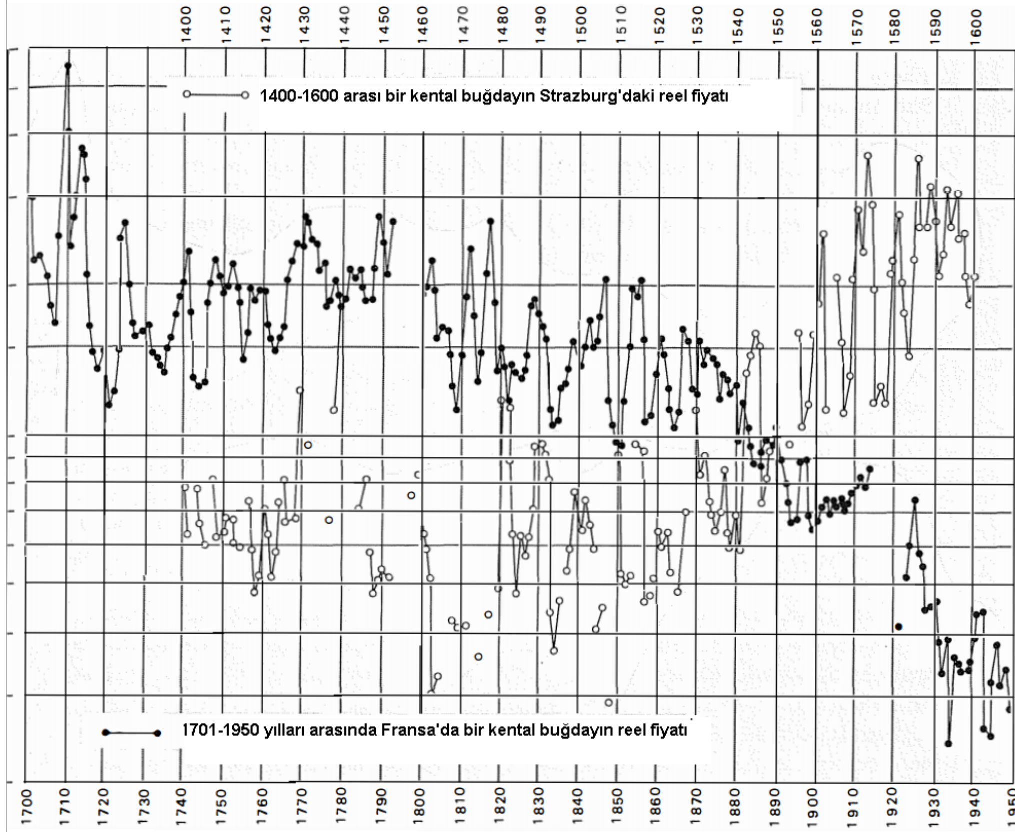
İşi açığa çıkartmak için, az sayıda, her zaman yetersiz çözümler sunulmaktadır: buğday fiyatı ile ücretleri karşılaştırmak, fakat ücretlerin çoğu aynidir veya bir kısmı ayni, bir kısmı nakdidir; ücretleri buğday veya çavdar cinsinden hesaplamak (ödünç aldığımız grafiğinde W. Abel böyle yapmıştır); örnek bir “yiyecek sepeti”nin ortalama fiyatına saptamak (Phelps Brown ve Sheila Hopkins'in çözümlemelerine göre); nihayet en kötü durumda olan işçilerin, olağan olarak duvarcı yardımcıları ile alçı karıştırıcılarının saat ücretlerini birim olarak almak. Jean Fourastie'ye ve öğrencilerine, özellikle de R Grandamy'ye ait olan bu sonuncu yöntemin üstünlükleri bulunmaktadır. Sonuç olarak, bu “reel" fiyatlar ne söylemektedirler? Buğdayın kentalinin (eski birimlerden bu çıkarsamanın yapılmasının iyi olduğuna inanılmıştır) 1543'e kadar kesinlikle 100 iş saatinin üzerinde olduğunu, sonra yaklaşık 1883'e kadar bu kritik hattın üzerinde yer aldığını. İşte Fransız konumunu ve bunun ötesinde, ona benzeyen Batı'nın konumunu grosso modo resmeden durum. Bir işçi yılda yaklaşık olarak 3.000 çalışma saati gerçekleştirmektedir; ailesi (4 kişi) yılda yaklaşık olarak 12 kental tüketmektedir. Bir kental için 100 saat hattını aşmak her zaman vahimdir; 200 rakamının aşılması bir alarm işaretidir; 300 saatte ise açlık vardır. Rene Grandamy 100 saat hattının her zaman dikine aşıldığını, bunun ya XVI. yüzyılın ortasına doğru olduğu gibi hızlı bir yükselme ya da 1883'te olduğu gibi ani bir düşüşle olduğunu düşünmektedir. Hat alt veya üst yönde bir kez aşıldıktan sonra, hareket her zaman hızlı olmaktadır. Böylece bu kitabın kapsadığı yüzyıllar için, reel fiyatlar kötü yönde hareket etmişlerdir. Tek iyi dönem, Kara Veba'yı

izleyeni olmalıdır, bu da bizi eski bakış açılarının sistematik bir gözden geçirilmesine yöneltmektedir.

GÖTİNGEN'DE ÜCRETLER VE ÇAVDAR FİYATI (XV.-XIX. YÜZYILLAR)
Çavdar fiyatı gümüş reichmark cinsinden hesaplanmış ve ücret (kendi bildiği gibi çalışan bir oduncununki) çavdar/kg. olarak gösterilmiştir. Çavdar fiyatındaki yükselme ile gerçek ücret düşüşü arasındaki ve tersine durumdaki korelasyon aşikârdır (W. Abel'e göre).

Sonuç: kentsel ücretlilerin sefaleti; ayni ücretlerin aşağı yukarı aynı ritmi izlediği kır insanlarının da sefaleti. Bu durumda fakirler için kural oldukça açıktır: ikincil tahıllara "daha ucuz, ama gene de yeterli kalori sağlayan ürünlere" yönelmeleri, "proteinden yana zengin besinleri terk ederek, taneliler üzerine dayalı bir beslenmeye" yönelmeleri gerekmektedir. Fransız Devriminin arefesinde, Burgonya'da "büyük çiftçi bir kenara bırakıldığında, köylü az miktarda buğday yemektedir. Bu lüks tahıl satışa, küçük çocuklara, birkaç nadir önemli güne ayrılmıştır. Sofradan çok, keseye hizmet etmektedir... İkincil tahıllar köylü beslenmesinin esasını oluşturmaktadırlar: oldukça zengin olanların evinde conceau veya buğday-çavdar karışımı, çavdar, en fakirlerde arpa ve yulaf, fakat bu Bresse ve Saöne vadisindedir; Mervau'da çavdar ve darı." 1750'lere doğru Piemonte'de ortalama tüketim (hl. olarak) şöyledir: buğday 0,94; çavdar 0,91; diğer tahıllar 0,41; kestane 0,45,122 yani toplam olarak yılda 2,71 hl. Daha çok yetersiz denilebilecek bu tayın içinde buğdayın payı mütevazidir.

BUĞDAYIN REEL FİYATLARINA DAİR İKİ ÖRNEK

Bu grafik, reel hareketlerinin (buğday cinsinden) ne anlama geldiğinin altını çizmeye çalışıyor. Eski ölçüler çağdaş kentale indirgenmiş ve buğday fiyatları düz işçinin on iş saati cinsinden hesaplanmıştır. 10 hattı (100 iş saati) üzerine çıkılınca, çalışanları" zor bir hayatın beklediği tehlikeli tavanı temsil etmektedir; 200 saatte felâket haline dönüşmekte ve açlık 300 ötesinde yerleşmektedir (1709'da ulaşılan rekor rakamı: 500'den fazla). Grafiğin dikkat çekici yanı iki eğrinin kesişme noktasıdır: 1540-1550,de 100 saat hattı aşılmıştır ve bu alçak düzeye çok uzun bir hayat pahalılığından sonra, ancak 1880-1890'da geri dönülecektir. 100 saat hattının aşılması, hem inişte hem de çıkışta hızlı olacak, her seferinde ekonominin tümünün bir terazilenme hareketi meydana gelecektir. (R. Grandamy, in J. Fourastiâ, Prix de vente et prix de revient, 14. dizi'den).

Zenginlerin Ekmeği Fakirlerin Ekmeği ve Lapası

Buğday ve buğdaycık olduğu gibi, ekmek ve ekmekçik vardır. Aralık 1362'de Poitiers'de “buğdayın sefier'sinin fiyatı 24 sou'ya ulaştığında, 4 çeşit ekmek bulunmaktadır: tuzsuz choyne ekmeği, tuzlu choyne ekmeği, sofleur ekmeği ve reboulet ekmeği.” Tuzlu veya tuzsuz choyne ekmeği, elenmiş undan yapılma, yüksek nitelikli beyaz ekmekti. Sofleur ekmeği (terim bugün bile kullanılmaktadır) elekten geçirilmeyen unun tamamını içermekteydi. Reboulet'ye gelince, herhalde % 90 elenmiş undan yapılmaktaydı ve "Poitou lehçesinde hâlâ riboulet denilen şeyi içermekteydi. Bu dört kategori, buğdayın ortalama fiyatının sakin dönemlerine tekabül etmekteydi. Fiyatlar düşük, daha doğrusu makûl olduklarında, yalnızca 3 cinse izin verilmekteydi, ama eğer fiyatlar artarsa, birbirlerinden çok farklı 7 cins ekmek yapılabilmekteydi: gerçekte kötü ekmek yelpazesi açılmaktaydı.123 Hiçbir şey, eşitsizliğin kural olduğunu bundan iyi gösteremez (Poitou örneği, diğer yüzlercesinin arasından alınmıştır). Ekmek bazen yalnızca ad olarak ekmekti. Çoğu zaman da bulunmuyordu.

Eski bir geleneğe sadık kalan Avrupa, XVIII. yüzyıla kadar kaba çorbalar olan lapalarla beslenmeye devam etmiştir. Bu lapalar Avrupa'dan bile eskidirler. Etrüsklerin ve eski Romalıların puls'u darı esas olmak üzere yapılmaktaydı, başka bir lapa olan alica ise tahıl tanesi, hatta ekmekten yapılmaktaydı, içine peynir, bal ve yumurtanın katıldığı lüks bir Kartaca alica'sından söz edilmektedir. Polenta (mısırdan yapılmadan önce) kavrulmuş, sonra da öğütülmüş ve çoğu zaman da darıyla karıştırılmış arpadan yapılan bir lapadır. Artois'da XIV. yüzyılda, herhalde bundan da önce, ama kesinlikle daha sonra yulaf “kırsal halkın çok kullandığı bir lapa olan grumel yapımında” kullanılmaktaydı. XVI. yüzyılda ve XVIII. yüzyıla kadar olan dönemde Sologne'da, Champagne'da, Gaskonya'da grou adı verilen ve darı ile su veya süt karıştırılarak yapılan bir lapa vardı. XVIII. yüzyılın başında Fransa'da gruau tabipler tarafından “iyi beslenmiş yulaftan yapılmış” olması koşuluyla tavsiye edilmekteydi.

Bu eski uygulamaların hepsi de bugün yok olmamıştır. İskoç ve İngiliz porridge'i bir yulaf lapasıdır; Polonya ve Rusya'da dövülüp kavrulduktan sonra pirinç gibi pişirilen, çavdardan yapılma kacha vardır. 1809 İspanya

seferi esnasında, fazla kuşku duyamayacağımız bir İngiliz el bombacısı, olanaklarıyla birlikte eski bir geleneğe katılmaktaydı: “buğdayı pirinç gibi kaynatarak hazırlıyorduk” diye anlatmaktadır, “eğer bizim için daha uygunsa, taneleri iki yassı tas arasında öğütüyor, sonra da kalın bir hamur elde edene kadar kaynatıyorduk.” 1688'de Temeşvar yakınlarında Almanlar tarafından yakalanan genç bir Türk sipahisi, Osman ağa, gardiyanların şaşkınlığına rağmen, durumu daha iyi idare etmiştir. Ordu ekmeği olan kommisbrot tükendiği için, destek eminiği askerlere un tayını dağıtmıştır (askerler iki günden beri hiçbir tayın almamışlardır). Yalnızca Osman ağa, bu unu biraz suyla hamur haline getirmeyi ve ateşin sıcak küllerinde pişirmeyi bilmiştir; söylendiğine göre, daha önce aynı durumlar başına gelmiştir. Fakat bu, Türkiye'de ve İran'da sıklıkla yenilen ekmeğin adeta aynısıdır; her halükârda bu mayasız ve hamur haline getirilip külde pişirilen ekmektir.

Demek ki beyaz ekmek bir ayrıcalık, bir lükstür. Dupre de Saint-Maur “Fransız, İspanyol, İngiliz yerleşim yerlerinde buğday ekmeği yiyen iki milyon kişiden fazlası yoktur” diye yazmaktadır. Eğer bu şaka ciddiye alınsaydı, beyaz ekmek yiyenlerin sayısı Avrupa nüfusunun % 4'ünü geçemeyecekti. XVII. yüzyılın başında bile, kırsal nüfusun yarısı hâlâ ekmeklik olmayan tahıllar ve çavdarla beslenmekteydi ve fakirlerin öğüttükleri taneler çok kepekliydi. Buğday ekmeği ve beyaz ekmek, choyne ekmeği (herhalde katedral rahiplerinin (chanoine) ekmeği olmalıdır) uzun süre lüks olarak kalmıştır. Eski atasözü nasihat etmektedir: “choyne'ını ilk olarak yememek gerekir?” Bu beyaz ekmeğin adı ne olursa olsun, yalnızca zenginlerin kullanımı için, erken tarihlerden beri vardır. 1581 'de İspanya’da Compostela yolu üzerinde, Duero yakınlarında münzevi bir eve açlıklarını gidermek üzere giren şu genç Venedikliler, orada “ne hakiki ekmek ne şarap bulabilmişler; beş yumurta ve kocaman bir çavdar somunu ile bazılarının bir iki lokmada yutacağı, ancak görülebilen diğer tahıl karışımlarından başka bir şey” bulamamışlardır.

Paris'te bizzat beyaz ekmeğin de üzerinde olmak üzere, upain mollet” denilen, ince bir un rayihası taşıyan ve bira mayasının (eski “franc” mayanın yerine) katılmasıyla elde edilen yumuşak ekmeğin saltanatı erkenden başlamıştır. Eğer içine süt katılacak olursa, Marie de Medicis'in bayıldığı Kraliçe ekmeği elde edilmektedir. Tıp fakültesi 1668'de, gereksiz

“maya" kullanımını yasaklamıştır, çünkü bu “küçük ekmekler” için geçerlidir ve kadınlar her sabah içi bunlarla dolu sepetleri, süt taşıyıcılarının tarzında kafalarının üstünde taşıyarak fırınlara götürmektedirler. Tabii ki yumuşak ekmek lüks olarak kalmaya devam etmektedir: bir Parislinin dediği üzere (1788) “sağlam ve yaldızlı ekmeğiyle, Limogeslunun somununa hakaret ediyor gibidir... sıradan insanlar arasında bir soylu havasına sahiptir.” Ancak bu lüks bolluk gerektirmektedir. Örneğin Paris'te Eylül 1740'ta olduğu gibi pahalılık olduğunda, parlamentonun iki kararı hemen bis blancdan başka ekmek yapılmasını” yasaklamıştır, yumuşak ekmek ve küçük ekmekler gibi, o dönemde geniş ölçüde kullanılan ve undan elde edilen, perukalar için üretilen “peruka tozu” da yasaklanmıştır.

Gerçek beyaz ekmek devrimi ancak 1750 ve 1850 arasında gerçekleşmiştir; bu sıralar buğday diğer tahılların yerine geçmiş (örneğin İngiltere'de); sonra ekmek giderek artan bir şekilde, kepeğinin büyük kısmından arındırılmış undan imal edilir hale gelmiştir. Aynı sıralar, yalnızca mayalı hamurdan yapılan ekmeğin, tüketicilerin sağlığına uygun olduğu kanısı yaygınlaşmaya başlamıştır. Diderot'ya göre, “henüz mayalanmadığı için”, her türden lapa hazımsızlık yapmaktadır. Beyaz ekmek devriminin erken başladığı Fransa'da, ulusal bir Fırıncılık Okulu 1780'de kurulmuştur; ve Napoleon'un askerleri bir süre sonra, bu “çok değerli beyaz ekmek”in Avrupa ölçeğinde yayıcıları olacaklardır. Ancak bu devrim kıta ölçeğinde şaşırtıcı bir şekilde yavaş olacak ve tekrarlayalım, 1850'den önce tamamlanamayacaktır. Tam başarıya ulaşmasından önce, zenginlerin eski ve fakirlerin yeni talepleri yüzünden, bizatihi ekim alanlarının dağılımı üzerindeki baskısını hissettirecektir. XVII. yüzyılın başından itibaren, buğday Paris çevresinde, Multieu'de veya Vexin'de egemendir, ama Valois, Brie, Beauvaisis için yüzyılın sonunu beklemek gerekecektir. Ve Batı Fransa çavdara tutkun olmayı sürdürecektir.

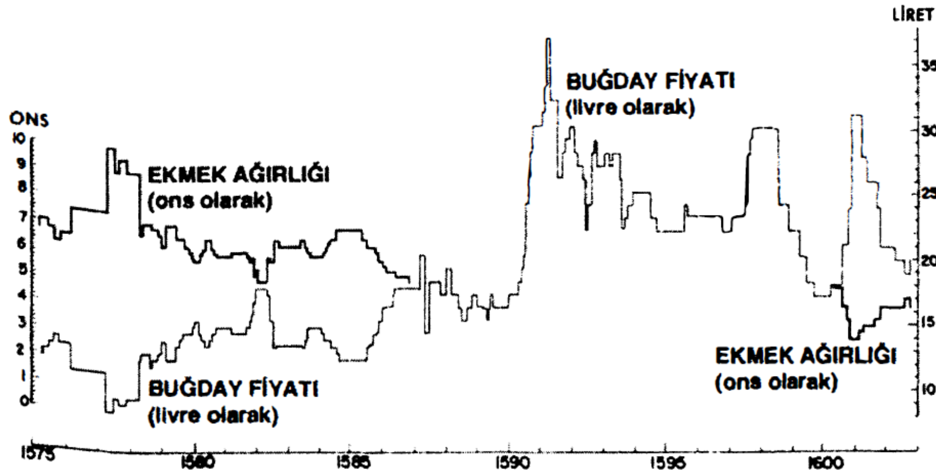
Fransa'nın beyaz ekmek alanındaki bu ilerlemesini aklımızda tutalım. Zaten eğer Paris'te değilse, nerede iyi ekmek yenilebilir ki? diye ilân etmektedir Sebastien Mercier; “iyi ekmeği severim, onu tanırım, görünce anlarım.”

Ekmeğini Satın Almak mı, Yapmak mı?

Ekmeğin satışta fiyatı değil de, ağırlığı değişmekteydi. Değişken ağırlık kuralı, kabaca tüm Batı dünyası için geçerlidir. Venedik'te ekmeğin San

Marco meydanındaki veya Rialto'daki fırınlardaki ortalama satış ağırlığı, XVI. yüzyılın son çeyreği için düzenlenmiş olan 16 numaralı grafiğin gösterdiği üzere, buğday fiyatıyla ters yönde değişmekteydi. Krakov'da 1561, 1589 ve 1592’de yayımlanan kararnameler aynı uygulamaları işaret etmektedirler: sabit fiyat, değişken ağırlık. Bunların sabit tuttukları, bir groszün (büyük adı verilen bir para birimi) ekmek cinsinden -değişken kalite ve ağırlıkta- karşılığıdır; böylece 1592'de 6 libre çavdar veya 2 libre buğday ekmeği bir grosz etmektedir.

İstisnalar vardır; her halükârda Paris’inki vardır. 1372 Temmuz kararnamesi üç cins ekmek saymaktaydı: Chailli ekmeği, kabuklu veya burjuva ekmeği, brode ekmeği (kara ekmek). Aynı fiyattaki üç ekmeğin ağırlıkları, 1, 2, 4 ons idi. Demek ki sabit fiyat ve değişken ağırlık dönemindeyiz. Ama 1439'dan itibaren üç ekmeğin ağırlıkları ebediyen geçerli olmak üzere, sırasıyla yarım libre, bir libre ve iki libre olarak saptanmışlardı. “Bu andan itibaren, buğdayınkiyle birlikte ekmeğin fiyatı değişmektedir.” Bunun nedeni herhalde, başkent dışındaki -Gonesse, Pontoise, Argenteuil, Charenton, Corbeil vb.- fırıncılara çok erkenden, kentte ağırlığında “pişirilmiş ekmek” satmalarına izin verilmiş olmasıdır. Tıpkı Londra'da da olduğu gibi, Paris'te ekmek fırıncı dükkânlarından çok, kentin 10 veya 15 pazarından satın alınmaktadır.

XVI. YÜZYILIN SONUNDA VENEDİK'TE EKMEK AĞIRLIĞI VE BUĞDAY FİYATI

Fırıncıların o zamanlar büyük adamlar ve Avrupa'nın bir ucundan diğerine, değirmencilerden daha önemli olmalarına -çünkü buğdayı doğrudan satın almakta ve bundan ötürü ticari bir konuma sahip olmaktadırlar- rağmen,

üretimleri tüketicilerin ancak bir kesimine ulaşmaktadır. Kentlerde bile var olan ev fırınlarının, ev ekmeklerinin imalatını ve halka satışını hesaba katmak gerekir. XV. yüzyılda Kolonya'da, XVI. yüzyılda Kastilya'da ve hatta günümüzde hâlâ civar köyler, sabahın köründe kente ekmeklerini satmaya gelmektedirler. Venedik'te civarın köylülerinden ekmek satınalmak, elçilere tanınan bir ayrıcalıktır: bu ekmek Venedik fırıncılarınınkinden üstün olma ününe sahiptir. Ve Venedik'te, Cenova'da ve başka yerlerde birçok zengin evinin kendi buğday ambarları ve fırınları bulunmaktadır. Küçük insanlar da çoğu zaman kendi ekmeklerini yapmaktadırlar; eğer XVI. yüzyıla ait bir tablodaki- bir Augsburg semt pazarı manzarasına bakılacak olursa bu anlaşılacaktır: tahıl burada küçük ölçeklerde satılmaktadır (zaten bu ölçüler de kent müzesinde korunmaktadır).

Tamamen güvenilir resmi bir hesaba göre, Venedik'te 1606'da fırıncıların işlediği tahıl, 483.000 stara'lık toplam tüketim içinde 182.000 stara'yı aşmamaktadr; pazarlar 109.500 stara, “kendi ihtiyaçlarını kendileri gideren evler” 144.000 stara kullanmaktadırlar; geriye kalanı donanma için gerekli olan peksimet yapımına gitmektedir. Böylece fırın ekmeği ev fırınlarında pişen ekmeği ancak aşabilmektedir. Ve bu Venedik'te böyledir!

Cenova'da Ağustos 1673'te evde ekmek pişirilmesinin yasaklanması söz konusu olduğunda, büyük bir heyecan meydana gelmiştir: Fransız konsolosu “halk homurdanıyor... (kentin senyörleri) bütün herkesi piyasadan ekmek almaya zorlamak istiyora benziyorlar ve bu ekmek imalatı partisini elde etmek için centilmenlerin (piyasanın büyük işadamlarını anlayınız) yüz seksen bin ekü verdikleri söylenmekte, çünkü... adet herkesin ekmeğini kendi evinde yapması doğrultusundadır ve eğer bu parti geçerse, kimse artık ekmek yapamayacağı için çok büyük bir harcama olacaktır, çünkü piyasada satılan ekmek... mine/si kırk liret rayicinden satılmaktadır ve yaklaşık 8 etmektedir, ayrıca satılan bu ekmek yalnızca pişirildiği gün iyidir ve ertesi gün acımakta ve yenilemez hale gelmektedir. Bu olay büyük gürültü çıkardı ve bazen hükümetten daha güçlü olan eski soyluluğun toplantı yaptığı San Siro meydanında, dün sabah hükümete karşı çok sert sözler söyleyen ve onları tiranlıklarına engel olunacağı yönünde tehdit eden bir afiş asıldı.” Eğer Parmentier'ye inanılacak olursa, ev ekmeği adeti Fransa'nın büyük kentlerinde ancak 1770-1780'li yıllara doğru yok

olacaktır. Jean Meyer 1771'de Nantes'da ev ekmeği adetinin tamamen terk edildiğini işaret etmekte ve bunu beyaz ekmeğin benimsenmesine bağlamaktadır.

Ev fırınları için satın alınan tahılın nerede öğütüldüğü sorulabilir. Aslında o dönemde bütün kentlerde hemen ulaşılabilecek değirmenler bulunmaktadır, çünkü buğday nisbeten iyi korunmaktadır (çoğu zaman başağıyla birlikte saklanmakta ve yılda birçok kereler içinden bir kısmı alınıp dövülmektedir), un ise hiç muhafaza dilememektedir. Demek ki yıl boyunca hemen her gün buğday öğütmek gerekmekte ve bu iş bütün köylerin ve bütün kentlerin, bazen de herhangi bir su kenarında olmak üzere, tam ortasında bulunan bu değirmenlerde yapılmaktadır. Değirmenlerin işleyememesi -örneğin Paris'te Seine'in donması veya sadece taşmasıyla- hemen iaşe güçlüklerine yol açmaktadır. Paris istihkâmlarına yeldeğirmeni yerleştirilmiş olmasında ve kol değirmenlerinin yaşamaya devam etmesinde, hatta savunucularının bulunmasında şaşılacak bir şey var mıdır?

Değirmen yoğunluğu. 1782 tarihli olan bu harita (kötü yönlendirilmiş, kuzey altta, güney üstte, Adriyatik solda, Apeninler sağda) 5 büyük köyü göstermektedir (bir tanesi V accarile'yle birlikte çift hale gelen Montalboddo'dur). Bu köyler Macheler bölgesinde, Ancona'nın arkasında, dört nehir arasındadır. Yaklaşık 450 km2,lik bir alana dağılan toplam nüfus (15.971 kişi), 18 değirmene sahiptir, yani 840 kişiye bir değirmen. Oysa Fransa'daki ortalama 400'ebir değirmendir (Bkz. aşağıda). Fakat her şey bu değirmenlerin gücüne, tekerleklerinin ve taşlarının sayısına bağlıdır. Biz de bunları bilmiyoruz.

Çünkü Buğday Kraldır

Buğday, un, ekmek üçlüsü Avrupa tarihini doldurmaktadır. Bu üçlü kentlerin, devletlerin, tüccarların, yaşamanın "ekmeğini ısırmak" demek olduğu insanların esas meşguliyetidir. Fiyatında bir yükselme olduğunda, her şey kıpırdamaya başlamakta ve ayaklanma tehlikesi çıkmaktadır. Londra'da olduğu kadar, Paris veya Napoli'de, her yerde böyle olmaktadır. Demek ki Necker "halk ekmek pahalılığı konusunda hiçbir nedeni anlamayacaktır" demekte haklıdır.

Küçük tüketci halk, mağdur olanlar, her alarm durumunda şiddete başvurma zahmetine girmemektedirler. 1585'te Napoli'de İspanya'ya yapılan büyük tahıl ihracatı nedeniyle kıtlık ortaya çıkmıştır. Kısa bir süre sonra kestane ve sebzelerden yapılma, “di castagna et legumi" ekmek yemek gerekmiştir. Madrazabaz tüccar Gio Vicenzo Storaci, etrafında bu ekmekten yemek istemediklerini haykıran kalabalığa, utanmadan “mangiate pietre” demiştir. “Napoli halkı onun üstüne üşüşüyor, katlediyor, parçalanmış gövdesini kentte dolaştırıyor, cesedi parçalara ayırıyor. Kral naibi 37 kişiyi astıracak ve parçalattıracaktır, 100'ünü de kadırgalara forsa olarak yollayacaktır.” Paris'te Aralık 1692'de Maubert meydanındaki fırınlar yağmalanmışım Karşılık hemen ve sert olmuştur: iki isyancı asılmış, diğerleri kadırgalarda forsalığa, zincire veya kamçıya mahkûm edilmiştir ve her şey yatışmış veya yatışmışa benzemiştir. Ama XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar buna benzer binlerce ayaklanma bilinmektedir. Zaten Fransız Devrimi de böyle başlamıştır.

Buna karşılık, çok iyi bir hasat göklerin bir lütfü olarak karşılanmaktadır. Roma'da 11 Ağustos 1649'da, ambarlara konulması bitmiş olan iyi hasat için tanrıya şükran sunmak üzere, görkemli bir ayin düzenlenmiştir. Erzak nazırı Pallavcini bu arada kahraman kisvesine bürünmüştür: “Ekmeği yarı nisbetinde büyüttü!” Okuyucu bu cümleyi hemen anlayacaktır. Her yerde kural olduğu üzere, Roma'da ekmek fiyatı sabit kalıp, yalnızca ağırlığı değiştiğine göre, Pallavicini demek ki tek bir kerede, tabii ki çok geçici olmak üzere, en fakirlerin, ekmekten başka bir şey yemeyenlerin satın alma gücünü % 50 artırmıştır.

PİRİNÇ

Tıpkı buğday gibi, ondan da fazla olmak üzere, pirinç egemen, tiran bir bitkidir.

Dün büyük bir tarihçi tarafından yazılmış olan bir Çin tarihini okuyan çok kimse, yazarın sürekli kıyaslamaları karşısında tebessüm etmiş olmalıdır: şu imparator, Çin'in Hugues Capet'si, bir diğeri XI. Louis'si veya XIV. Louis'si veya Napoleon'udur. Bu Uzakdoğu dünyasında her Batılı, yolunu aydınlatmak üzere kendi değerlerine dönmek zorundadır. Demek ki pirinçten söz ederken buğdaydan konuşacağız. Zaten her iki bitki de kuru ülkelerden kaynaklanan tahıllardır. Pirinç daha sonra, onun yüksek verimini ve talihini sağlamış olan bir cins yarı-su bitkisi haline dönüşmüştür. Fakat bir çizgisi kökenini hâlâ açık etmektedir: buğdayınki gibi “kalın” olan kökleri, durgun suyun onu mahrum bırakacağı bol miktarda oksijene ihtiyaç duymaktadırlar, bu nedenden ötürü, görünüşte durgun olan suyun, bu oksijenlenmenin mümkün olabilmesi için bazı anlarda harekete geçirilmediği hiçbir pirinçlik yoktur.

Buğdayla kıyaslandığında, pirinç hem daha çok hem de daha az egemendir. Daha egemendir, çünkü pirinç sadık kullarını buğday gibi % 50-70 oranında değil, % 80-90 oranında, hatta daha fazlasında doyurmaktadır. Kabuğu ayıklanmadığı zaman buğdaydan daha iyi muhafaza edilebilmektedir. Buna karşılık, buğday dünya ölçeğinde daha önemlidir. 1977'de 232 milyon hektarı işgal etmekteydi, buna karşılık pirinç 142 milyon hektara sahipti. Buğdayın hekar başına verimliliği pirincinkinden çok daha azdır (ortalama olarak pirincin 26 kentaline karşdık, 16,6 kental) ve toplam olarak iki üretim adeta eşitlenmektedir: 386 milyon ton buğdaya (ve 349 milyon ton mısır) karşılık 366 milyon ton pirinç. Fakat pirince ilişkin rakamlar tartışmalıdır, çünkü bunlar brüt tanelere ilişkindir, pirinç ayıklandığında ağırlığının % 20- 25'ini kaybetmektedir. Bu durumda pirinç rakamı 290 milyon tondan aşağı düşmekte ve buğdayın, hatta mısırın çok gerisinde kalmaktadır. Pirincin başka bir sakıncası: insanlardan kendisi için çok gayret göstermelerini istemektedir.

Buna, pirincin Avrupa, Afrika ve Amerika'ya uzanmış olmakla birlikte, Uzakdoğu'da yerleşmiş olduğunu ve bugün buradaki üretimin toplamın % 95'ini oluşturduğunu ilâve edelim; nihayet, pirinç çoğu zaman üretildiği

yerde tüketilmekte ve bu nedenden ötürü buğday ticaretine benzeyen bir pirinç ticareti olmamaktadır. XVIII. yüzyıldan önce ancak Güney Çin'den Kuzey Çin'e, imparatorluk kanalından ulaşan bir ticaret vardı ve bu Pekin sarayına yönelikti; bir de bugünkü Koşenşin veya Siyamdan (Tonkin) yola çıkıp, bu kez her zaman gıda yetersizliğinden muzdarip Hindistan'a yönelen bir ticaret hattı vardı. Hindistan'da ise, tek önemli ihracat pazarı Bengal'di.

Kuru Tarla Pirinci ve Pirinçlik Pirinci

Birçok ekilen bitki gibi, pirinç ve buğday da Orta Asya'nın kuru vadilerinden kaynaklanmışlardır. Fakat buğday pirinçten çok daha erken yetiştirilmiştir. Pirinç M.Ö. 2000'e doğru yetiştirilmeye başlarken, buğday işe en azından M.Ö. 500'lerde başlamıştır. Demek ki buğdayın lehine olmak üzere, birçok yüzyıllık bir öncelik vardır. Kuru bitkiler alanı içinde, pirinç çoğu zaman zavallı bir üye olmuş, Çin uygarlığının ilk dönemleri onu tanımamış ve kendini Kuzey Çin'de, şu çıplak ve muazzam “kır”da, bugün bile klasik olan üç tanelinin temeli üzerinde inşa etmiştir: sapları 4-5 m. uzunluğundaki sorgho, buğday ve darı. Bu sorgho bitkisi bir İngiliz seyyaha göre (1793), “Çinlilerin Kov Leang, yani uzun buğday adını verdikleri Barbados darısıdır.

Kuzey Çin'in bütün eyaletlerinde bu tahıl pirinçten daha ucuzdur; ve herhalde orada ilk o yetiştirilmiştir, çünkü eski Çin kitaplarında ölçü birimlerinin, bu birimlerin alabildiği bu tahıl taneleri sayısı ile belirlendiği görülmektedir. Böylece 100 tane bir çu’yu doldurmaktaydı...” Avrupalı seyyahlar 1794'te Kuzey Çin'de yorgunluktan bitkin bir şekilde, Pekin yakınlarına varırlar ve handa ancak “kötü şeker ve bir tabak kötü pişmiş darı” bulabilirler. Bu bölgede bugün bile buğday, darı ve sorgho lapaları, soya ve tatlı patatesin yanında bir kuralmışçasına mutlaka bulunmaktadırlar.

Bu erkenliğin karşısında, tropikal, ormanlık, bataklık Güney Çin uzun süre vasat bir bölge olarak kalmış, insanlar burada uzun süre, bugün Pasifik adalarında hâlâ olduğu gibi, igname -besleyici bir karışımın üretildiği yumruları sağlayan sarmaşık bir bitki- veya pancara yakın bir bitki olan ve alçak yapraklarıyla karakteristik olan taro (kolokas) sayesinde yaşamışlardır. Bugün bile, Çin'de taro eskiden büyük bir rol oynamış olduğunun kanıtlarıyla birlikte, hâlâ yetiştirilmektedir, igname ve taro’ya o sıralar ne tatlı patates ne manyok, ne patates ne de mısır eklenmişti, bu

Amerikan bitkileri Yeni Dünya'nın Avrupalılarca keşfinden sonra denizlerde yol alacaklardır. Ve iyi yerleşmiş olan pirinç uygarlığı onlara direnecektir: manyok Dek- kan'daki Travankur bölgesine ve tatlı patates Çin'e, Seylan ve Pasifik Okyanusunun ortasındaki, kayıp Sandviç adalarıyla aynı tarihte, ancak XVIII. yüzyılda ayak basacaklardır. Bugün yumrular Uzakdoğu'da oldukça silik bir role sahiptirler. Öncelik tahıllara ve en başta pirince aittir: Asya'nın muson bölgesinin tamamı için 1966'da buğday, darı, mısır, arpa gibi çeşitli tahılların 140 milyon tonluk üretimine karşılık, 220 milyon ton pirinç.

Su pirinci ilk kez Hindistan'da yetiştirilmiş, sonra deniz veya kara yoluyla, herhalde M.O. 2000 veya 2150 yıllarında Güney Çin'e ulaşmıştır. Buraya, bildiğimiz klasik biçimiyle yavaşça yerleşmiştir. Pirinç burada serpildikçe, muazzam Çin kum saati dönecektir: eski Kuzeyin yerine yeni Güney geçmiş ve bu Güney, Kuzey gibi, Orta Asya'nın çöl ve yollarına açılma hatasına düştüğünden, istila ve çiğnenmelere tanık olmuştur. Pirinç tarımı Çin'den (Ve Hind'den), geniş ölçüde Tibet'e, Endonezya'ya ve Japonya'ya yayılmıştır. Onu kabul eden ülkeler için “bir cins uygarlık beratı” olmuştur. Pirincin Japonya'da yerleşmesi Miladın ilk yüzyılıyla birlikte başlamış ve özellikle yavaş olmuştur, çünkü pirincin Japon beslenmesinde krallığını ilân etmesi XVII. yüzyıldan önce olmayacaktır.

Pirinçlikler Uzakdoğu'da, bugün bile çok küçük mekânlar işgâl etmektedirler (Su pirincine dünyada ayrılan alanın herhalde % 95'i, ama 1966'da toplam olarak yalnızca 100 milyon hektar). Pirinç bu ayrıcalıklı alanların dışında, geniş mekânlarda, elinden geldiğince kuru tarım olarak yayılmıştır. Bu fakir pirinç, azgelişmiş halkların hayatının temel unsurudur. Sumatra'da, Seylan'da veya Annam dağlarında temizlenmiş, yakılmış bir orman köşesi hayal edelim. Bu ağaçtan kurtarılmış, ama hiçbir hazırlık yapılmamış (kökler yerlerindedir ve hiçbir sürüm yapılmadığından, ağaç kökleri gübre görevi yapmaktadır) bu alanda taneler savrularak atılmaktadır. Beş buçuk ay içinde olgunlaşmaktadırlar. Onun hasadından sonra yumrular, çeşitli sebzeler yetiştirme riskine girilebilir. Bu uygulama ile, çok zengin olmayan toprak tamamen tükenecektir. Bu durumda, ertesi yıl, ormanın başka bir bölümünü “yemek” gerekecektir. On yıllık rotasyon ile, bu cins ekim, teorik olarak 50 kişi başına bir km^2 gerektirmektedir, ama aslında 25 kişi başına, çünkü dağlık toprakların yarısı kullanılabilecek niteliktedir.

Eğer ormanın yeniden oluşması için gereken süre on değil de, yirmi beş yıl olursa (çünkü daha sık olan durum budur), yoğunluk km^2'ye 10 olacaktır.

“Orman nadası” her seferinde işlenmesi kolay, ilkel araçların delebileceği ince bir toprak sağlamaktadır. Tabii ki nüfusun ölçüsüz bir şekilde artmaması, sürekli yakmalarla tahrip edilen ormanın kendiliğinden yeniden oluşması koşullan altında her şey dengelenebilmektedir. Bu ekim sistemleri yerel adlar taşımaktadırlar. Malezya ve Endonezya'da ladang, Vietnam dağlarında ray veya rai, Hindistan'da cung, Arap denizcilerin pirinci X. yüzyılda getirdikleri Madagaskar'da tavi; bütün basit hayat düzenleri “sago palmiyelerinin unlu özleri” veya ekmek ağaçları gibi bir eke sahiptir. Pirinçliklerin “metodik” üretimlerinden uzağız, tabii tüketici çalışmalarından da çok uzağız.

Pirinçlik Mucizesi

Pirinçlikler konusunda bize o kadar çok imge, tanıklık, açıklama sunulmaktadır ki, eğer her şeyi anlayamazsak, bu ayıp olacaktır. 1210 tarihli bir Çin eseri, Keng Çe Tu daha o tarihlerde resimleriyle, pirinçliklerin dama tahtalarını, her biri birkaç ar olan kutucukları, pedallı sulama pompalarını, pirinçlerin yeniden ekilmesini, pirinç hasadını ve bugünkünün aynı olan, tek öküz koşulmuş sabanı göstermektedir. Tarihler ne olursa olsun, bugünküler de dahil imgeler hep aynıdır. Hiçbir şey değişmemişe benzemektedir.

İlk bakışta çarpıcı olan şey, bu ayrıcalıklı toprağın olağanüstü bir şekilde işgal edilmiş olmasıdır. Cizvit peder du Halde (1735) “bütün ovalar ekilmiştir” diye yazmaktadır. “Ne çit ne çukur ne de başka bir ağaç görülmektedir, çünkü bir parmak toprağı bile kaybetmekten korkmaktadırlar.” Bu tam da, adeta aynı terimlerle olmak üzere, şu diğer hayranlık verici cizvit Peder de Las Cortes'in ondan bir yüzyıl kadar önce söyledikleridir: “ekilmemiş tek bir parmak toprak, ... en ufak bir köşe bile yok.” Her pirinçlik kutusu, hafif toprak kabartılarının arasında 50 metrelik bir kenara sahiptir. Su buraya gelmekte ve gitmektedir; su çamurludur ve bu bir lütuftur, çünkü çamurlu su toprağın verimliliğini yenilemekte ve sıtma mikrobu taşıyıcısı sivrisineklere uygun gelmemektedir. Buna karşılık dağların berrak suları onları teşvik etmektedir; Iadang veya ray alanları, artan nüfus baskısı nedeniyle devamlı sıtma alanlarıdır. XV. yüzyılda Angkor Vat, çamurlu olan pirinçlikleriyle parlak bir başkenttir; Siyam

saldırıları tek başlarına onu yok etmemişler, ama hayatını ve tarımsal çalışmalarını altüst etmişlerdir; kanallardaki sular berraklaşmış ve sıtma zafer kazanmış, sonra onunla birlikte istilacı orman gelmiştir. Benzeri dramlar XVII. yüzyıl Bengal'inde de tahmin edilmektedir. Pirinçlik çok dar olduğunda, yakındaki berrak sular taşarak onu istila ettiklerinde, sıtmanın tahripkâr ilerlemeleri meydana gelmektedir. Himalaya ile Sivalik tepeleri arasında, birçok berrak pınarın fışkırdığı bu çıkıntı alanlarında, sıtma her yerde hazır ve nazırdır.

Kuşkusuz su en büyük sorundur. Taşarak bitkileri istila edebilir. Siyam ve Kamboç'ta su yüzeylerinin muazzam dengesizliklerine direnebilmek için, saplarını 9- 10 metreye kadar uzatabilen yüzey pirincinin duyulmamış esnekliğinden yararlanmak gerekmiştir. Hasat tekneyle yapılmakta, başaklar kesilip bazen inanılmaz uzunlukta olan saman bırakılmaktadır. Başka bir güçlük: suyu getirmek, sonra boşaltmak. Yüksek kaynakların suyunu arayan bambu kanallarıyla getirmek; Ganj ve sıklıkla da Çin'de olduğu gibi kuyudan çıkartmak; Seylan'da olduğu gibi büyük sarnıçlardan -tanks- getirmek, fakat su toplayan bu sarnıçlar hemen her zaman düşük düzeydedir, bazen de toprağın içinde çok derine ulaşmışlardır, bu durumda suyu pirinçliğe kadar götürebilmek için şu pedallı pompalar olan ve bugün hâlâ görülebilen ilkel noria sistemini kurmak gerekmektedir. Bunların yerine buharlı veya elektrikli pompa koymak, ucuz insan emeğinden mahrum kalmak olacaktır. Peder de Las Cortes bunların nasıl çalıştıklarını görmüştür: “ata ihtiyaç göstermeyen bir cins noria olan küçük kullanışlı bir makine ile, berrak su çekmektedirler” diye kaydetmektedir. “Tek bir Çinli dünyanın en kolay işiymiş gibi (bunu o söylemektedir) aleti bütün gün boyunca ayaklarıyla döndürebilir.” Aynı zamanda vanalar aracılığıyla suyu bir kutudan diğerine akıtmak gerekmektedir. Tabii ki seçilen sistem yerel koşullara bağımlıdır. Hiçbir sulama tarzı mümkün olmadığında, pirinçliğin toprak kabartısı yağmur suyunu tutmaya yaramakta, bu su da Muson Asya'sında ova ekim alanlarının büyük bir kısmını beslemeye yetmektedir.

Toplam olarak muazzam bir emek gücü, insani sermaye yoğunlaşması, dikkatli bir uygulama... Eğer bu sulama sisteminin ana hatları birbirlerine sağlam şekilde bağlanmasalar ve yukarıdan gözetim altında tutulmasalardı, hiçbir şey bunun dışında yerinde tutunamazdı. Bu sağlam bir toplumu, bir devletin otoritesini ve nihayetsiz geniş çalışmaları gerektirmektedir.

Pekin'deki Mavi Nehir İmparatorluk Kanalı da geniş bir sulama sistemidir. Pirinçlikler halindeki üst teçhizatlanma, devletin de üst teçhizatlanmasını gerektirmektedir. Bu aynı zamanda, hem sulamanın ortaklaşa zorlamaları hem de Çin kırlarında çok sık olan güvensizlik nedeniyle, köylerin düzenli olarak sıkılaştırılmasını da gerektirmektedir.

Böylece pirinçlikler başarıya ulaştıkları alanlarda yüksek bir nüfus yoğunlaşmasına ve güçlü toplumsal disiplinlere yol açmışlardır. Eğer Çin 1100'lerde güney tarafına doğru yattıysa, bunda sorumluluk pirince aittir. Güney Çin 1380'de Kuzeye nazaran 2,5'e 1 gibidir. Resmi rakamlara göre Kuzeyin 15 milyonluk nüfusuna karşılık, Güneyde 38 milyon vardır. Pirinçliklerin gerçek başarısı aynı ekim alanını sonsuz bir şekilde kullanmak, dikkatli bir sulama sistemiyle verimi korumak olmayıp; her yıl çifte, hatta bazen üçlü ürün almayı başarmaktır.

Bu konuda Aşağı Tonkin'in bugünkü takvimine göre karar verilsin: tarım yılı burada Ocak ayındaki yeniden dikmelerle başlamaktadır; beş ay sonra, onuncu ay hasadı olan bir İkincisini elde etmek için hızlı olmak gerekmektedir. Hasat aceleyle ambarlara götürüldükten sonra, pirinçliklerin yeniden sürülmeleri, şişmiş veya su altında kalmış düzeylerin ayarlamalarının yapılması gerekmektedir. Tohumu savurarak atmak söz konusu değildir, filizlenmesi çok zaman alacaktır. Genç pirinç sürgünleri bir fideliğe alınmakta, burada gübrenin esirgenmediği bir toprakta aşırı bir sıkışıklık halinde büyümektedirler; buradan alınan sürgünler birbirlerinden 10-12 cm. aralıkla yeniden dikilmektedirler. İnsan dışkısı ve kent lağımlarından alınanlarla aşırı gübrelenen fidelik belirleyici bir rol oynamaktadır; zaman tasarruf etmekte, genç sürgünlere daha fazla güç vermektedir. Onuncu ay hasadı -en önemlisi- Kasımda zirvededir. Hemen arkasından Ocak yeniden dikimleri için sürümler başlamaktadır.

Sıkı bir tarımsal takvim, her yerde bu aceleci çalışmaların birbirinin peşi sıra gelişini saptamaktadır. Kamboç'ta su birikintileri bırakan yağmurlardan sonra, ilk sürüm “pirinçliği uyandırmaktadır. Bu sürüm önce çevreden merkeze doğru yapılmaktadır, sonra merkezden çevreye doğru olacaktır; arkasında suyla dolacak çukurlar bırakmamak için, mandasının yanında yürüyen köylü, saban izini takiben bir veya birçok verev hark çizmektedir ve bunlar fazla suyun boşaltılmasına yarayacaklardır... Ayrıca otları yolmak,

onları çürümeye bırakmak, yeteri kadar derin olmayan suları kirleten kurbağaları kovmak gerekmektedir. Fideleri sağ elle sökmek ve sol ayağın altında dövmeye özen göstermek gerekmektedir; “toprağı, bir de suyun içinde silkerek çıplak hale getirilen köklerden kurtarmak için."

Atasözleri, alışılmış imgeler bu birbirini izleyen işleri anlatmaktadır. Kamboç'ta fidelerin bulunduğu tarlaya su bırakmak, “serçe ve kumruları boğmaktır”; su gelince pirinçlik yaldızlı bir renk almaktadır, “papağan kanadı rengi.” Birkaç hafta sonra, hasatta tane “sütün dikildiği yerde ağırlaştığında” ekinlerin “şilte” mi, “kiriş” mi, yoksa “uçan pelikan” mı, veya “köpek kuyruğu” mu, veyahut da “fil ayağı” biçiminde mi demet haline getirileceği bir oyun veya onun gibi bir şey olacaktır. Dövme işi bittikten sonra, “paddy"nin sözü”nü kaldırmak, “yani rüzgârda uçuşan boş çuvalları doldurmak üzere" taneler elenmektedir.

Şövalye Chardin gibi, İran'da pirinç ekimini gören bir Batılı için esas olan, ekinlerin büyüme hızıdır: “otlandıktan sonra getirilmiş olmasına rağmen, taneler üç ay içinde oluşmaktadır; çünkü... iyice sulu ve humuslu bir toprağa onu başak başak dikmektedirler. Pirinç sekiz günde kurudan olgunlaşmaktadır.” Sürat iki kere hasat yapılmasının sırrıdır. Bunların ikisinde de pirinç alınmaktadır, ama eğer çok kuzeydeyse biri pirinç, diğeri buğday, çavdar veya darı olmaktadır. Hatta üç hasat almak bile mümkündür: iki pirinç bir de arada olmak üzere buğday, arpa, darı veya sebzeler (şalgam, havuç, bakla. Nankin lahanası). Böylece pirinçlik bir fabrikadır. Bir hektar buğday tarlası Fransa'da, Lavoisier'nin döneminde ortalama 5 kental vermektedir; bir hektar pirinçlik çoğu zaman 30 kental ayıklanmamış pirinç, yani paddy vermektedir. Kabuğu ayıklandığında, tüketilebilir 21 kental pirinç kalmaktadır; kg. başına 3.500 kaloriden, hektar başına devasa 7.350.000 kalori rakamına ulaşılmaktadır ki, buğdayınki aynı ölçek başına 1.500.000’dir ve eğer bu hektar hayvancılığa ayrılsaydı 150 kg. et üretilirdi ve kalorisi de 340.000 olurdu. Bu rakamlar pirinçliğin ve bitkisel gıdanın muazzam üstünlüğünü söylemektedirler. Uzakdoğu uygarlıkları bitkiseli kuşkusuz idealizmlerinden ötürü tercih etmediler.

Suda az pişirilmiş pirinç, Batılıların ekmeği gibi, gündelik gıdadır. Günümüzün (1938) iyi beslenmiş bir Tonkin Deltası köylüsünün, pirinç tayınına ne kadar zayıf bir katkı eklendiğini gördükten sonra, İtalyan pane e

companatico'sunu düşünmemek olanaksızdır: 1000 g. beyaz pirince karşılık (bu 3565 toplam kalori içinde 3500 kaloriyi temsil etmektedir). "5 g. domuz yağı 10 g. moc mam (balık sosu), 20 g. tuz ve bir miktar hiçbir kalori değeri olmayan yeşil yaprak." Pirinçle beslenen bir Hindlinin 1940'taki ortalama tayını daha çeşitlenmiştir, ama bitkiye daha az dayalı değildir: "500 g. pirinç, 30 g. bezelye ve fasulye, 125 g. taze sebze, 9 g. zeytinyağ veya bitkisel yağ, 14 g. balık, et ve yumurta ve ihmal edilebilir bir miktarda süt." 1928'de gıda harcamalarının % 80'i tahıllara, % 15,8'i sebzelere ve baharata, % 3,2'si ete giden Pekinli işçilerin gıda rejimleri de herhalde az etliydi.

Günümüze ait bu gerçekler düne ait olanlarla kesişmektedirler. Bir seyyah XVII. yüzyılda Seylan'da "su ve tuzla yapılmış ve içine birkaç yaprak katılmış pilav ile bir limondan çıkartılmış suyun iyi bir yemek sayılması karşısında" şaşırıyordu. Peder du Halde 1735'te gününü hiç ara vermeden "çoğu zaman dizlerine kadar su içinde" çalışmakla geçirmiş olan bir Çinlinin "akşam... pirinç, pişmiş otlar ve bir miktar çay bulursa kendini mutlu sayacağını" kaydetmektedr. "Çin'de pirincin hep suyla pişirilmesi ve Avrupalılar için ekmek neyse, pirincin de Çinliler için, hiç bıkkınlık yaratmadan o olması dikkate değer." Peder de Las Cortes'e göre tayın "bu bölgelerin olağan ekmeği olan, küçük bir tas suda pişmiş ve tuzsuz pirinç", gerçekte "sol elle dudakların kenarına getirilen" dört veya beş tas, "sağ elde iki çubuk ile pirinç sanki bir çuvala dolduruluyormuş gibi, önce üstüne üflendikten sonra, aceleyle mideye yollanmaktadır." Bu Çinlilere ekmek veya peksimetten sözetmenin yararı yoktur. Eğer buğdayları olursa, bunu domuz yağma batırılmış ve buharda yumuşatılmış galetalar halinde yemektedirler.

Bu Çinli "küçük ekmekleri" 1794'te Guignes ve yolculuk arkadaşlarını hayran bırakmıştır. Onlar bunu "biraz tereyağ" ile daha iyi hale getirmişler ve söylediğine göre, "mandarinlerin bize zorla tutturdukları oruçtan sonra kendimizi oldukça toparladık." Burada bir uygarlık seçiminden, bir egemen lezzetten, hatta bir mükemmellik duygusu olarak ortaya çıkan bilinçli bir tercihin sonucu olan bir beslenme tutkusu görmek mümkün değil midir? Pirinç ekim alanından çıkmak, hayal kırıklığına uğramaktır. Pierre Gouron "Muson Asya'sı insanları pirinci lapalık tahıllar ve yumrulara tercih etmektedirler", veya ekmeğe. Japon köylüleri bugün arpa, buğday, yulaf, darı yetiştirmektedirler, ama yalnızca pirinç hasatları arasında veya kuru

tarım zorunlu olduğunda. Yalnızca zorunluluk onlara, “hüzünlü saydıkları” bu tahılları tükettirebilir. Bu da pirincin bugün Asya'nın mümkün olan en kuzeyine, kuşkusuz başka ekinlerin daha uygun olacağı 49° kuzeye kadar çıkışının nedenini açıklamaktadır.

Bütün Uzakdoğu, hatta Goa'ya yerleşmiş olan Avrupalılar bile, pirinç ve pirinç mamulleri yemektedirler. Bu kentteki Portekizliler, 1639'da Mandelslo'nun farkettiği üzere, “alıştıklarından beri*' pirinci ekmeğe tercih emektedirler. Çin'de pirinçten “en iyi İspanya şarabı kadar sarhoş eden”, “amber rengine yaklaşan bir şarap” da yapmaktadırlar. Acaba “Avrupa'nın bazı yerlerinde (XVIII. yüzyılda) ondan çok güçlü bir rakı” elde etmeye girişilmesinin nedeni taklid midir, yoksa pirincin Batı'daki fiyatının düşük olması mıdır? “Fakat bu içki Fransa'da, tıpkı tahıl veya melas rakıları gibi yasaklanmıştır.”

Demek ki çok pirinç ve az et, veya hiç et. Bu durumda pirincin istisnai tiranlığını tahmin etmek mümkündür; Çin'de pirincin fiyatında meydana gelen değişmeler, sanki bir eşel mobil söz konusuymuş gibi, onunla inip onunla çıkan asker yevmiyeleri de dahil, her şeyi etkilemektedir. Japonya'da bundan da öteye, pirinç XVIII. yüzyılın belirleyici reform ve değişimlerinden önce, bizatihi paranın kendisidir. Para devalüasyonlarının da yardımıyla pirincin fiyatı, Japon piyasasında 1642-1643'ten 1713-1715'e kadar on kat artacaktır.

Pirincin bu zaferini ona sağlayan, ikinci hasat olmaktadır. Ve bu, birçok yüzyıldan beri böyledir, Peder de Las Cortes 1626'da Kanton kırlarındaki çoklu hasada hayran olmaktadır. Kaydettiğine göre, aynı topraktan “bir yılda birbirinin ardına üç ürün almaktadırlar, iki pirinç ve bir buğday olmak üzere elde edilen bu üründe, sıcaklığın ılımlı olmasından, hava koşullarından ve İspanya veya Meksika'daki her topraktan çok daha iyi olan şahane bir topraktan ötürü, bir tohum tanesi başına 40 veya 50 tane alınmaktadır.” Bire 40 veya 50 konusunda kuşkulu olalım ve hatta aynı kuşkuyu üçüncü buğday hasadı konusunda da taşıyalım, fakat aşırı bolluk izlenimini aklımızda tutalım. Bu belirleyici devrimin tarihine gelince, erken olgunlaşan pirinç çeşitleri (kışın olgunlaşan ve yılda çifte hasada olanak veren) XI. yüzyılda Chanpa'dan (Annam'ın merkezi ve güneyi) getirilmiştir. Bu yenilik yavaş yavaş sıcak eyaletlere, birbiri ardından ulaşmıştır. XIII.

yüzyıldan itibaren her şey yerli yerindedir. Güney Çin'deki büyük nüfus artışı işte bu sıralar başlamıştır.

Pirincin Sorumlulukları

Pirincin başarısı ve tercihli seçimi, zaten Avrupa'nın egemen bitkisi buğdayın da yaptığı gibi, bir dizi sorun çıkartmaktadır. Suyla pişirilen pirinç -bir lapa-, Avrupa'nın fırında pişirilen ekmeği gibi, “temel gıda”dır, yani büyük bir nüfus kitlesinin beslenmesi, her gün ortaya çıkan bu yiyeceğin monoton kullanımına dayanmaktadır. Mutfak, temel gıdayı tamamlama, daha çekici hale getirme sanatıdır. Demek ki benzer durumlar. Şu farkla ki, Asya'da tarihsel aydınlatmadan mahrumuz.

Pirincin başarısının geniş, çok sayıda aşikâr sorumlulukları vardır. Pirinçlikler çok dar mekânları işgal etmektedirler ve bu ilk önemli noktadır. İkinci olarak, pirincin çok yüksek üretkenliği, onun yoğun iskân oranına sahip kalabalık nüfusları beslemesine olanak vermektedir. Belki de çok iyimser olan bir tarihçiye inanmak gerekirse, altı veya yedi yüzyıldan beri her Çinli yılda 300 kg. pirinç veya diğer tahıllardan tüketmiş, böylece gündelik 2.000 kaloriye ulaşmıştır. Bu rakamların olasılık olarak bile çok yüksek olmalarına ve bu refahın sürekliliğinin köylü sefaletinin ve isyanlarının tartışmasız işaretleri tarafından yalanlanmasına rağmen, pirinç insanlarına belli bir gıda güvenliği sağlamıştır. Zaten başka türlü nasıl bu kadar kalabalık bir şekilde hayatta kalabilirlerdi?

Ancak pirinçliklerin ve emek gücünün alçak kesimlerde yoğunlaşması, mantıken, Pierre Gourou'nun diyebileceği gibi, bazı “sapma”lara yol açmaktadır. Java ve Filipinlerden farklı olarak, dağ pirincinin en azından XVIII. yüzyıla kadar istisna olarak kaldığı Çin'de durum böyledir; 1734 gibi bir tarihte bile, bir seyyah Ning Po'dan Pekin'e olan, hemen hemen boş durumdaki yüksek bölgelerde dolaşmıştır. Bu durumun sonucunda, Avrupa'nın kendi dağlarında bulduğu ve değerlendirdiği şu faal insanlar, sürüler, güçlü hayat tarzından meydana gelen sermayeye Uzakdoğu burun bükmüş, hatta onu itmiştir. Kazanılacağın ne de büyük kaçırılışı! Fakat Çinliler orman işletmesi veya hayvancılık hakkında hiçbir fikre sahip olmadıkları; ne peyniri ne sütü tanıdıkları ve çok az et tükettikleri halde, dağı nasıl kullanacaklardı; bu nedenle var olan dağlı halkları kendilerine ortak etmeyi düşünmemişlerdir. Pierre Gourou'nun söylediğini açık hale

getirmek üzere, sürüleri olmayan, ağaçlarını anarşik bir şekilde kaybetmiş, faal nüfusun oralarda nehirlerin ve göllerin kenarında yoğunlaştıkları bir Jura veya bir Savua düşünelim. Böyle bir durumun ortaya çıkmasından pirinç tarımı, bolluğu ve Çin halkının beslenme alışkanlıkları sorumludur.

Bunun açıklanması, henüz iyi aydınlatılmamış bir tarihte aranmak zorundadır. Sulama Çin geleneğinin iddia ettiği kadar eski değilse de, M.Ö. I. ve III. yüzyıllarda büyük toprak açımı ve daha bilgince bir tarımcılığın yönetim tarafından başlatılmasıyla birlikte, geniş boyutlara ulaşmıştır. İşte bu tarihten sonra, sulamaya ve yoğun tahıl üretimine yönelen Çin, Hanlar döneminde, tarihinin klasik manzarasını oluşturmuştur. Batı'nın kronolojisine geri dönerek, en erken Perikles döneminde yaratılan bu manzara, hızlı büyüyen güneyli pirinçlerin başarısından önce de yerli yerindedir. Ve bu da bizi XI.-XII. yüzyıllar arasında, Haçlı Seferleri çağma götürmektedir. Sonuç olarak, uygarlıkların korkunç derecede yavaş olan ritmine göre, klasik Çin yapılarını kıran ve yineleyen ve herhalde Uzakdoğu'da insanların tarihinin baş olayı olan uzun bir tarımsal devrimden çıkarak, maddiliği içinde, daha dün işe başlamıştır.

Homeros anlatılarından çok önce, Akdeniz ülkelerinin tarımsal uygarlığının buğdayı, zeytini, bağı ve hayvancılığıyla yerli yerinde olduğu; çoban hayatının dağların bir katından diğer katma inip çıktığı ve ovanın oluşturduğu zemin kata kadar indiği Avrupa'yla karşılaştırılabilir hiçbir yanı yoktur. Telemakhos Peleponez'de meşe palamuduyla beslenen, paçavralar içindeki dağlılarla birlikte yaşadığını hatırlamaktadır. Avrupa'nın kırsal hayatı aynı anda hem tarıma hem hayvancılığa dayalı olarak kalmıştır, “tarla ve otlak”a; İkincisi buğday için vazgeçilmez nitelikte olan gübreyle birlikte, bol bol kullanılan bir hayvan gücünü ve gıdanın önemli bir bölümünü sağlamıştır. Buna karşılık, Avrupa'da ekilebilir bir hektar toprak, ekin rotasyonuyla, Çin'dekinden çok daha az insanı doyurmaktadır.

Yalnızca kendiyle meşgul pirinç yetiştirici Güney'de, Çin dağların fethini ıskalamamış, bu işe hiç girişmemiştir. Evcil hayvanları kovduktan veya hemen hemen kovduktan ve kapısını kuru pirinç yetiştiren sefil dağlılara kapattıktan sonra refaha ulaşmıştır, ama bütün meslekleri kendi yapmak, gerektiğinden, sabanı çekmek, tekneleri bilek gücüyle ilerletmek veya kanaldan kanala aktarmak için onları omuzlamak, ağaç kütüklerini taşımak,

haber ve emir taşımak üzere yollarda koşmak zorunda kalmıştır. En küçük porsiyona indirgenmiş olan pirinçlik mandaları şöyle bir çalışmaktadırlar, ve at, katır ve deve ancak kuzeyde bulunmaktadır, fakat kuzey artık pirinç Çin'i değildir. Çin sonunda kendi üzerine kapanmış bir köylülüğün zaferi olarak ortaya çıkmıştır. Pirinç tarımı öncelikle dışa, yeni topraklara doğru değil de, erkenden piyasaya çıkmış olan kentlere yönelmiştir. Kentlerin insani dışkı ve çöpleri, yolların çamurları pirinçlikleri verimli hale getireceklerdir. Bunun sonucunda kentlere “karşılığını ot, sirke veya para cinsinden” ödedikleri değerli gübreyi toplamaya gelen köylülerin nihayetsiz gidişgelişleri meydana gelmektedir. Gene bunun sonucunda kentlerin ve köy tarlalarının üzerinde yüzen şu dayanılmaz kokular meydana getirmektedir. Kırların kentlerle birlikte yaşaması, abartma olmaksızın, Batı'dakinden daha güçlüdür. Bütün bunlardan bizatihi pirinç değil de, başarısı sorumludur.

Tepelerin ve bazı dağ bayırlarının iki yüzyıl önce Amerika'dan ithal edilmiş olan mısır ve tatlı patatesin yayılmasıyla birlikte tarıma açılmasının başlaması için, XVIII. yüzyılın güçlü nüfus artışının belirmesi gerekmiştir. Çünkü pirinç ne kadar önemli olursa olsun, diğer ürünleri dışlamamaktadır. Çin'de, ama aynı zamanda Japonya'da, ama aynı zamanda Hind'de. Tokugavaların Japonya'sı (1600-1868), kendini dış ticarete kapattığı veya hemen hemen kapattığı (1638'den beri) sıralarda, XVII. yüzyılda ekonomisinin ve nüfusunun göz kamaştırıcı bir gelişimine tanık olmuştur: 1700'e doğru 30 milyon nüfus ve başkent Edo'nun (Tokyo) tek başına aldığı pay bir milyon. Böylesine bir gelişme ancak bu 30 milyonu dar bir alanda besleyebilecek, sürekli bir tarımsal üretim artışıyla mümkün olabilirdi.

Bu dar alan “Avrupa’da ancak 5 veya 10 milyon kişiyi besleyebilirdi.” Önce tohumlukların, sulama ve su boşaltma şebekesinin köylülerin el aletlerinin ıslahıyla (özellikle, pirincin başaktan ayrılmasına yarayan muazzam tahta tarak senba koki’nin icadı), bundan da fazlası insan ve hayvan dışkısından daha zengin ve bol olan gübrelerin ticarileşmesiyle -örneğin kurutulmuş sardalya, kolza yengeçleri, soya veya pamuktan elde edilen gübreler- yavaş bir gelişme olmuştur. Bu gübreler çoğu zaman işletme giderlerinin % 30-50 kadarını temsil etmektedirler. Öte yandan, tarımsal ürünlerin artan ticarileşmesi, madrabaz tüccarları ve aynı zamanda pamuk, kolza, kenevir, tütün, sebze, dut, şeker kamışı, susam, buğday gibi tamamlayıcı bitkileriyle,

geniş bir pirinç ticaretini ortaya çıkartmıştır. Pamuk ve kolza bu tamamlayıcı bitkilerin en önemlileridir: kolza pirinç üretimine, pamuk buğday üretimine ortaktır. Bunların üretimi tarımın gayrisafi gelirini artırmakta, ama pirinçliklere nazaran 3 kat daha fazla gübre ve iki kat daha fazla emek gücü gerektirmektedirler. Pirinçliğin dışında, “tarlalar”da üçlü ekim sistemi çoğu zaman arpa, darı ve şalgamı ortak etmektedir. Pirinç çok yüksek ayni ödentilere maruz kalırken (hasadın % 50-60'ı senyöre teslim edilmektedir), bu yeni ekinler nakdi ödentilere konu olduklarından, kırsal dünyayı modern bir ekonomiye bağlamakta ve hâlâ minik kalan ve kalacak olan mülklerde, zengin değilse bile, en azından hali vakti yerinde köylülerin ortaya çıkmasını açıklamaktadırlar. İşte eğer gerekirse, pirincin aynı zamanda, biz Batılı tarihçilerin yalnızca çizgilerini tahmin etmeye başladığımız karmaşık bir kişilik olduğunu da gösterecek şey.

Tıpkı iki Çin olduğu gibi, iki Hind vardır: pirinç Yarımada Hindistan'ını sıkıştırmakta, aşağı İndus'a temas etmekte, geniş aşağı Ganj delta ve vadisini kapsamakta, ama buğdaya ve bundan da fazlası, az verimli topraklarla yetinebilen darıya muazzam bir alan bırakmaktadır. Hindistan tarihiyle uğraşanların yakın tarihli çalışmalarına göre, Delhi imparatorluğundan itibaren yerleşik hale getirilen, tarımın büyük atılımı, tarla açma ve sulama çalışmalarını artırmış üretimi çeşitlendirmiş; indigo, şeker kamışı, pamuk, ipek böcekleri için dut gibi endüstriyel ekimleri teşvik etmiştir. Kentler XVII. yüzyılda büyük bir nüfus artışına tanık olmuşlardır. Üretim, tıpkı Japonya'da olduğu gibi artmakta ve özellikle pirinç ve buğdayınki olmak üzere, mübadeleler denizden .karadan ve nehirden olmak üzere, muazzam mesafeler üzerinde örgütlenmektedirler. Hayvanlar, öküz ve manda koşum veya yük hayvanları olarak önemli bir rol oynamakta, fakat kurutulan dışkıları gübre olarak değil de, yakacak olarak kullanılmaktadır. Dinsel nedenlerden ötürü, Çin örneğinin tersine, insan dışkısı yarar dışı tutulmakta ve özellikle de çok sayıdaki sürü hayvanlarından, eğer tereyağ ve süt dışta tutulacak olursa zaten genel olarak ahırda barındırılmayan ve bu nedenden ötürü de beslenmeyen bu hayvanların içinde bulundukları kötü durumdan ötürü, bu ürünlerin de miktarı düşüktür, bilindiği üzere beslenmede yararlanılmamaktadır.

Son olarak, pirinç ve diğer tahıllar, çok geniş olan alt-kıtanın geçimini yeterli bir şekilde sağlamaktadırlar. Japonya'da olduğu gibi, XVII. yüzyılın

aşırı nüfusu, Hindistan'da kendini dramatik açıklar halinde ortaya koyacaktır: Bütün bunlardan, tabii ki pirinç tek başına sorumlu değildir, çünkü Hindistan'da ve başka yerlerdeki dünkü ve bugünkü aşırı nüfusların tek hazırlayıcısı değildir. Bu aşırı nüfuslara yalnızca izin vermektedir.

MISIR

Düşünüp, Amerika'da ancak ilkel ve genel olarak vasat kültürlere temel olmuş olan manyoku dahil etmekten vazgeçtikten sonra, egemen bitkilerin incelenmesini heyecan verici bir bitki ile tamamlıyoruz. Mısır, manyokun tersine, İnkaların, Mayaların ve Azteklerin bu tamamen yerine özgü yaratıların uygarlıklarını veya yarı-uygarlıklarını; bunların parlaklığını zayıflatmadan desteklemiştir. Daha sonra dünya ölçeğinde çok özel bir başarı kazanmıştır.

Nihayet Açık Hale Gelen Kökenler

Mısır örneğinde her şey, hatta kökenleri sorunu bile basittir. XVIII. yüzyıl bilginleri, tartışmalı okumaların ve yorumların devamında, mısırın hem Uzakdoğu'dan -gene o- ve hem de Avrupalıların Colombus'un daha ilk yolculuğunda onu buldukları Amerika'dan geldiğini sanmışlardır. İlk açıklamanın kötü olduğu kesinlikle bellidir: mısır Asya ve Afrika'ya yalnızca Amerika'dan gelmiştir ve Afrika'daki bazı kalıntılar, hatta bazı Yoruba yontuları kafamızı hâlâ karıştırabilmektedirler. Bu konuda son söz arkeolojinin olmalıdır ve olmuştur. Eski tabakalarda mısır başağı muhafaza edilemiyorsa da, fosilleşebilen polleni için durum aynı değildir. Böylece fosilleşmiş mısır polleninden, derin sondajların yapıldığı Mexico civarında bulunmuştur. Kent eskiden, kurutulmuş bir lagünün kenarındaydı, bunun sonucunda bir toprak yığılması ve önemli çöküntüler meydana gelmiştir. Kentin eski bataklık topraklarındaki sondajlar artırılmış ve 50 ve 60 m. derinliklerinde mısır tanesi pollenleri bulunmuştur; yani binlerce yıl geriye ait olmak üzere. Bu pollen bazen bugün de yetiştirilen mısır cinsine veya bazen de yabani olanına ait olmaktadır, ama en azından iki tür söz konusudur.

Fakat sorun, Mexico'nun 200 km. güneyindeki Tehuacan vadisinde, yakınlara yapılan kazılar tarafından aydınlatılmıştır. Her kış muazzam bir çöl haline dönşen bu alan, kuraklığından ötürü eski mısır tanelerini, başaklarını (yalnızca eksenleri haline dönüşmüş olarak), çiğnenmiş yaprakları muhafaza etmiştir. Bitkiler, insanlar, insani kalıntılar, yeraltı su pınarlarının yakınlarında bulunmaktadır. Mağara altındaki sığınaklar, kazı yapanlara önemli miktarda malzeme ve bu arada, mısırın geriye doğru tarihini sağlamışlardır.

“En eski tabakalarda, tüm modern unsurların birer birer kayboldukları görülmektedir... En eski tabakada, bundan 7-8 bin yıl öncesine ait ilkel bir mısır, tek başına yer almaktadır ve her şey bunun henüz ekilmediğini göstermektedir. Bu yabani mısır küçük bir bitkidir. 50 kadar tane taşıyan yan yaprağın kenarına yapışmış olgunlaşmış başağı 2-3 cm. uzunluğa ulaşabilmektedir. Başağın ekseni çok narindir ve onu çevreleyen yapraklar, tanelerin kolayca dağılabileceği dayanıklı bir km meydana getirmemektedirler. Yabani mısır; taneleri ancak olgunlukta açılan yaprakların esiri olan ekilen mısırın tersine, hayatta kalmayı böyle sağlayabilmektedir. İnsanın müdahale etmesi gerekmektedir.

Tabii ki sır tamamen çözülmemiştir. Bu yabani mısır neden yok olmuştur? Bu konuda, Avrupalıların getirdikleri sürüler, özellikle de keçiler suçlanabilir. Sonra, bu yabani mısırın ana vatanı neresidir? Amerikalı olduğu kabul edilmiştir, ama insan tarafından harika bir şekilde dönüştürülen bu bitkinin Yeni Dünya'daki kesin vatanını saptamak için tartışmak ve araştırmak gerekecektir. Dün Paraguay, Peru ve Guatemala'nın adaylıkları konulmaktaydı. Meksika bugün onlara fark atmış durumdadır. Fakat arkeolojinin de sürprizleri ve heyecanlı anları vardır. Ve uzmanlar sanki bu heyecan verici sorunlar nihai çözümden mahrum kalmalıymış gibi, hâlâ dünyanın tüm tahıllarının beşiği olan Asya'dan veya Birmanya'dan itibaren, mısırın ilkel yayılmasının tamamlayıcı bir merkezi olduğundan söz etmekte, en azından bunun hayalini kurmaktadırlar.

Mısır ve Amerikan Uygarlıkları

Her halükârda XV. yüzyıldan itibaren, Aztek ve İnka imparatorlukları kendilerini kanıtlamayı tamamladıkları anda, mısır Güney Amerika'nın doğusunda olduğu gibi, manyokla ortaklık halinde; veya tek başına ve kuru ekinler rejimine boyun eğmiş olarak; veya Peru'nun sulanan taraçaları ve Meksika gölleri sahillerinde tek başına, uzun zamandan beri Amerikan mekânında mevcut durumdadır. Pirince ilişkin olarak, kuru tarım hakkında, ladang veya ray hakkında söylediklerimiz bize sözü kısa kesme olanağını vermektedir. Mısırın kuru toprakta veyahut orman veya çayırdan açılmış bir alandaki her yılki dönüşümünü hayal etmek için, Meksika'daki Anahuac yaylasındaki büyük çayır yangınlarını, sıcak hava delikleri yüzünden uçakların etkileyici düşüşlere maruz kaldıkları (bu yüksek toprakların

yalnızca 600-1000 m. üstünde uçmaktadırlar) muazzam duman kitlelerini görmüş olmak gerekir. Bu milpa rejimidir. Gemelli Careri bunu, Mexico'dan birkaç adım ötedeki Cuernavaca yakınlarındaki dağlarda fark etmiştir: “yalnızca çok kurumuş otlar vardı, öylesine ki, köylüler toprağı gübrelemek için bunları yaktılar” diye kaydetmiştir.

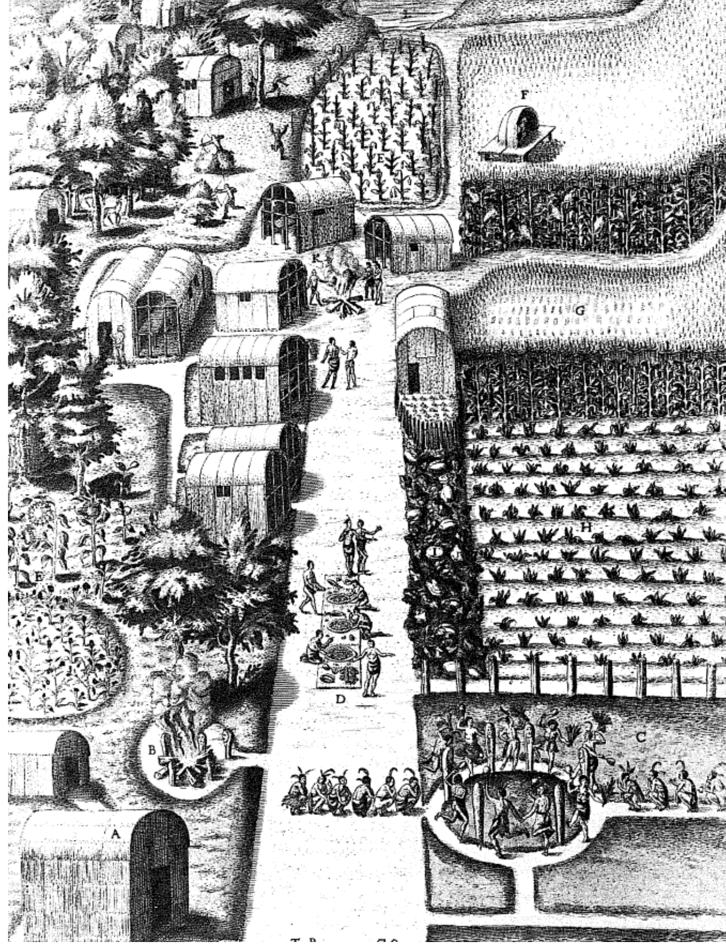
Yoğun mısır ekimine Meksika göllerinin kıyısında ve bundan da seyirlik olarak, Peru'nun taraçalı ekim alanlarında rastlanmaktadır. Titicaca gölünün yükseltilerinden gelmiş olan İnkalar, And vadisinden aşağı inerlerken, artan nüfus için toprak bulmak zorunda kalmışlardır. Dağ basamaklar halinde kesilmiş, birbirlerine merdivenlerle bağlanmış ve özellikle de, bir kanal ağıyla sulanmıştır. Bu tarım hakkında, resimli belgeler tek başlarına çok şey anlatırlar: işte sopasıyla delik açan köylü ve tohumları bırakan karısı; işte çabucak olgunlaşan ve kuşlara -Allah bilir ya, çok kalabalıktırlar- ve herhalde bir lama olan ve bir başağı yemekte olan bir hayvana karşı korunması gereken ürünler. Bir imge daha ve işte hasat geldi bile... Hasatta başaklar ve sapları (şekerden yana zengin olan bu sap değerli bir besindir) sökülmektedir. Poma de Ayala'nın bu saf resimleriyle, 1959'da Yukarı Peru'da çekilmiş resimleri karşılaştırmak belirleyici olmaktadır. Bu fotoğraflarda da aynı köylüyü, kocaman sopasını güçlü bir hareketle toprağa batırıp, büyük toprak parçalarını kaldırırken ve karısını da, tıpkı eskiden olduğu gibi, tohumu bırakırken görmekteyiz. Coreal XVII. yüzyılda Florida'da, yerlilerin anız yaktıklarını ve yılda iki kere, Mart ve Temmuzda tohumları gömmek üzere “sivri uçlu sopalarını” kullandıklarını gömüştür.

Mısır hiç kuşkusuz mucizevi bir bitkidir: çabucak oluşmakta ve taneleri daha olgunlaşmadan önce de yenilebilir hale gelmektedirler. Atılan tohum başına hasat, koloni Meksika'sının kuru bölgesinde 70-80'dir; Michoacan'da 1'e 150 düşük sayılmaktadır. Queretaro'da çok iyi topraklarda l'e 800'lük rekorlar işaret edilmektedir ki, bunlara inanmaya ancak cüret edilebilir. Hatta gene Meksika'da, sıcak veya ılıman topraklarda iki ürün alındığı da olmaktadır; bunlardan biri riego (sulama ile), diğeri temporal (yağmur sayesinde) olmaktadır. Sömürge zamanında küçük mülklerde bugünkünün aynı, yani hektara 5-6 kental verimler düşünelim. Bunlar kolayca elde edilmektedir, çünkü mısır tarımı hiçbir zaman fazla çaba gerektirmemiştir. Bu gerçeklere karşı dikkatli bir arkeolog olan Fernando Marquez Miranda, dün mısır yetiştiren köylünün avantajlarını işaret etmiştir: bu tarım

köylülerden yılda yalnızca 50 iş günü talep etmektedir, mevsimine göre, yedi veya sekiz günde bir çalışma. İşte köylüler serbesttirler, çok serbesttirler. Andların sulanan taraçalarındaki veya Meksika yaylalarının göl kenarlarındaki mısır teokratik, ölçüsüz derecede tiranik devletlere ulaşmaktadır (acaba bu onun hatası mıdır, yoksa sulamanın mı, yoksa bizatihi sayılarından ötürü fiilen baskıcı olan yoğun toplumların mıdır?) ve kır insanlarının bütün boş zamanları Mısır tarzındaki devasa çalışmalar için kullanılacaktır. Mısır olmasaydı Mayaların veya Azteklerin dev piramidleri, Cuzco'nun Kyklop tarzı surları veya Machu Pichu'nun etkileyici harikalarının hiçbiri mümkün olamazdı. Bunların inşa edilebilmesi için mısırın kendi kendini tek başına, veya hemen hemen tek başına oluşturması gerekmiştir.

Sorun tam da budur: bir yanda bir harika, öte yanda sefil insani sonuçları ve her zamanki gibi kendimize soruyoruz: hata kimde? İnsanlarda tabii, ama mısırda da.

Bütün bu zahmet hangi ödül için? Mısır galetası, şu her gün yenilen kötü ekmek, şu ağır ateşte, toprak kaplarda pişirilen pastalar veya ateşte patlatılan taneler; bunların hiçbiri yeterli gıdalar değildir. Bunlara inatçı bir şekilde eksik olan et katkısı gerekmektedir. Bugünkü kızılderili bölgelerindeki mısır köylüsü, hâlâ çoğunlukta ve özellikle Andlar'da bir sefildir. Gıdası? Mısır, gene mısır ve kurutulmuş patates (bizim patatesin Peru kökenli olduğu bilinmektedir). Yemek, taştan bir ocak üzerinde, açıkta pişirilmektedir; basık kulübelerin tek odası insanlar ve hayvanlar tarafından paylaşılmaktadır; hiç değişmeyen elbiseler lama yününden, ilkel tezgâhlarda dokunmaktadır. Tek kaynak: açlığı, susuzluğu, üşümeyi, yorgunluğu yok eden koka yapraklarını çiğnemektir. Kaçış: filizlenmiş (veya çiğnenmiş) mısırdan, İspanyolların Antiller'de rastladıkları ve en azından adını bütün Amerikan kızılderili dünyasına yayacakları chicha’dan yapılan bira; veya Peru'nun daha sert olan birası sora içmek. Bunlar makul yöneticiler tarafından boşuna yasaklanan tehlikeli içkilerdir. Bu hüzünlü, narin halktan, Goya'nın sarhoşluk sahnelerinde olduğu gibi, şirazesinden çıkartmaktadırlar.

Kızılderililere ait mısır ekim alanı: Virginia'da Secola Kızılderili kampı. Bu kamp ormanın kıyısında, kulübeleri, avcıları, bayramları, tütün tarlaları (E) ve de Bry'nin “büyük kamışlarınkine benzeyen geniş yapraklarıyla" bitkinin Öneminden ötürü olduğunu açıkladığı üzere, aralıklı hatlar halinde mısır ekim alanlarıyla (H ve G) yer almaktadır.

Vahim bir kusur olarak, mısır her zaman elin ulaşabileceği yerde değildir. Andlarda, soğuktan ötürü, bayırın ortasında durmaktadır. Başka yerlerde dar bölgeleri işgal etmektedir. Demek ki, tahılın ucu ucuna tedavül etmesi gerekmektedir. Bugün bile, Potosi'nin güneyindeki Yura kızılderililerinin dramatik transhümansı onların 4.000 m. yükseklikteki insanlık dışı yükseltilerden, mısır alanlarına üşüşmelerine yol açmaktadır. Tıpkı taş ocakları gibi işlettikleri, tanrının lütfü olan tuzlalar onlara para sağlamaktadır. Her yıl Mart ayında, en azından üç ay süren bir gidiş-geliş yolculuğuyla; erkek, kadın, çocuk, hepsi de yayan ve kamp kurdukları yerlerin yakınında sanki burç gibi yükselen tuz çuvallarıyla, bu insanlar

mısır, koka ve alkol almaya gitmektedirler. Mısırın veya mısır ununun ezelden beri var olan dolaşımına dair küçük, vasat bir örnek.

XIX. yüzyılda Alexander von Humboldt Yeni İspanya'da, Auguste de Saint-Hilaire de Brezilya'da bu katır sırtında yapılan dolaşımı, molaları, rancholarıi, durakları, zorunlu geçişleriyle kaydetmişlerdir. Her şey, hatta madenler bile, daha ilk kazma darbelerinden itibaren ona bağımlıdır. Zaten en çok kim kazanmaktadır, gümüş arayan madenciler mi, yoksa erzak satıcıları mı? Bu dolaşımda bir duraklama olursa, bunun sonuçları hemen, oluşmakta olan büyük tarihe ulaşmaktadırlar. XVII. yüzyılın başında, Arica'dan gelen, sonra da Callao menzili aracılığıyla buraya ulaşan Potosi madenleri gümüşünün vardığı Panama limanının genel kaptanı olan Rodrigo Vivero'nun tanık olarak aktardıkları budur. Daha sonra değerli yükler kıstaktan geçmekte ve Antiller Denizi'ndeki Porto Belo'ya katır kervanlarıyla, sonra da Chagres nehrinden kayıklarla ulaşmaktadır. Ama katırcılar ve kayıkçıların beslenmeleri gerekmektedir: bu olmazsa, taşıma da olmaz. Oysa Panama ancak ya Nikaragua ya da Caldera'dan (Şili) ithal ettiği mısır sayesinde yaşayabilmektedir. 1626'da kısır bir yıl esnasında, yalnızca Peru'dan gönderilen 2.000-3.000 fanegos (100-150 ton) mısır yüklü bir tekne durumu kurtarmış ve beyaz madenin kıstağın yüksek noktasından taşınmasını mümkün kılmıştır.

XVIII. YÜZYILIN GIDA DEVRİMLERİ

Tarımı yapılan bitkiler yolculuk yapmaya ve insanların hayatım altüst etmeye ara vermemektedirler. Fakat bunların hareketleri kendiliğindenmiş gibi olduğu için, yüzyıllara, bazen binyıllara yayılmaktadır. Ancak Amerika'nın keşfinden sonra bu hareketler çoğalmış ve hızlanmışlardır. Eski Dünya'nın bitkileri Yeni'sine ulaşmışlardır; Yeni Dünya'nınkiler ise Eski'sine: bir yanda pirinç, buğday, şeker kamışı, kahve...; öte yanda mısır, patates, fasulye, domates, manyok, tütün.

Bu davetsiz misafirler, her yerde yerli kültür ve besinlerin husumetine çarpmaktadırlar: patates Avrupa'da yapışkan ve hazmı güç bir besin olarak kabul edilmiştir; pirince sadık güneydoğu Çin'de mısıra bugün bile burun kıvrılmaktadır. Oysa bu gıda çekincelerine ve yeni deneylerin yavaşlığına rağmen, bütün bu bitkiler sonunda kârlı çıkmışlar ve kendilerini dayatmışlardır. Avrupa'da ve başka yerlerde, fakirlerin oluşturduğu müşteri kitlesi onlara kapıyı ilk açan olmuştur; zorunlu nedenlerden ötürü ortaya çıkan nüfus artışı bunun asıl nedenidir. Zaten dünyanın nüfusu arttıysa, artabildiyse, bunun kısmi nedenlerinden biri de, yeni kültürlerin izin verdiği, gıda üretimindeki artış değil midir?

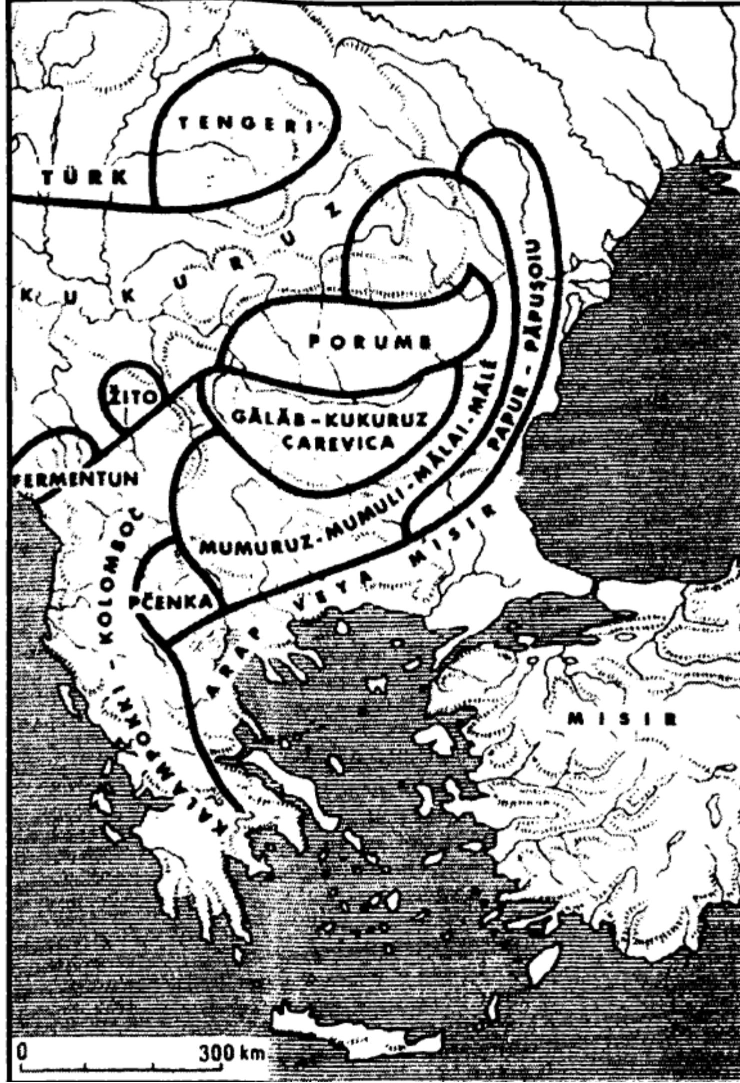
Mısır Amerika Dışında

İleriye sürülen deliller ne olurlarsa olsunlar, mısırın Amerika’daki hapishanesinden, taneleri ilk yolculuğundan dönüşünde, 1493'te getiren Colombus'tan önce kurtulmuş olması az olasıdır. Mısırın Afrika kökenli olması da az olasıdır. Bu köken tartışmaları konusunda, mısıra dünya ölçeğinde verilen adlara yaslanmak da hiç ikna edici değildir, çünkü bu ad, bölgelere ve dönemlere göre, mümkün ve düşünülebilecek bütün adlandırmaların rastlantısı içinde, gülünç biçimlerde giydirilmiştir. Lorraine'de Rodos buğdayı’dır; Pirenelerde İspanya buğdayı; Bayonne'da Hind buğdayı; Toskana'da Suriye doura’sı, İtalya'nın diğer yerlerinde çoğu zaman grano turco; Almanya ve Hollanda'da Türk buğdayı; Rusya'da feufeuru’dur ve bu da zaten Türkçedir; ama Türkiye'de ona Rum buğdayı da denilmektedir; Franche-Comte'de ise turky. Garonne vadisi ve Languedoc'ta, daha da beklenmedik bir şekilde ad değiştirmiştir. Gerçekten de, 1637'de Castelnaudary ve 1638'de Toulouse pazarlarında İspanya dansı adı altında ortaya çıkmıştır, bu bölgede çok yaygın olan darı, artık ticaret

sicillerinde Fransa darısı adını almıştır; sonra iki tahıl, şişman darı ve ince darı adlarıyla işaret edilir olmuşlardır ve bu iş mısırın darı ekimini sahadan sildiği tarihe kadar sürmüş, ondan sonra da yalnızca “darı” adını almıştır. Bu ise bir yüzyıldan fazla bir süre, Devrim'e kadar sürmüştür; o tarihten sonra nihayet mais kelimesi ticaret sicillerine girmiştir.

Amerika'nın keşfinden sonra, mısırın hem Avrupa'daki hem de Avrupa dışındaki ilerlemesini kabaca izlemek mümkündür. Bu çok yavaş ilerlemede kitlesel başarılar ancak XVIII. yüzyılla birlikte kaydedilmektedir.

Fakat büyük botanikçilerin elkitapları bitkiyi 1536'dan itibaren tasvir etmeye başlamışlardır (Jean Ruel) ve Leonhart Fuschs'unki (1542) mısırın tam bir resmini vermekte ve onun tüm bahçelerde bulunduğunu eklemektedir,212 fakat bizi ilgilendiren, bostanları -deney alanları- ne zaman terk ettiği ve tarlalar ile pazarlardaki yerini ne zaman fethettiğidir. Köylülerin yeni bitkiye alışmaları, onu kullanmasını ve bundan da fazlası, yemesini öğrenmeleri gerekmiştir. Mısır bu fetih esnasında çoğu zaman, gene Amerika'dan gelmiş olan ve toprakların kendini toplamasına yarayan fasulyeye ortak olmuştur; fagioli ve grano turco İtalya'yı birlikte istila etmişlerdir. Olivier de Serres, 1590'a doğru Vivarais'inde onların birlikte gelişin fark etmektedir.213 Fakat bütün bunlar zaman, çok zaman alacaktır. Daha 1700'de bile bir ziraatçi, mısırın Fransa'da bu kadar az yetişmesinden şaşkınlık duymaktadır. Aynı şekilde, Balkanlarda da mısır, en azından on farklı ad altında yerleşmiştir, fakat mâliyeden ve ağalık ödentilerinden kurtulmak için bahçelere ve trafiği yoğun yollardan uzak topraklara demir atmıştır. Geniş mekânlara ancak XVIII. yüzyılda, yani Amerika'nın keşfinden iki yüzyıl sonra kavuşacaktır. Zaten mısırın Avrupa'da başarıya ulaşması da kabaca ancak XVIII. yüzyılda gerçekleşecektir.

BALKANLARDA MISIRA VERİLEN ADLAR

Sonuç olarak şaşırtıcı bir gecikme, çünkü istisnalar, aceleler ve göz kamaştırıcı sonuçlar meydana gelmiştir. 1500'dc bulunduğu Andalusya'dan, Katalonya'dan, 1520'de ulaştığı Portekiz'den, aynı dönemde vardığı Galiçya'dan, bir taraftan İtalya, öte taraftan da güneybatı Fransa'ya geçmiştir.

Venedik bölgesindeki başarısı göz kamaştırıcıdır. Sanıldığına göre, 1539'da buraya gelen mısır ekimi, Terra Ferma'da yüzyılın sonuyla bir sonraki yüzyılın başı arasındaki dönemde genelleşmiştir bile. XVI. yüzyılda büyük sermaye yatırımlarının yapıldığı ve koskoca tarlalarda yeni tahılların denendiği, Venediğe yakın dar Polesino bölgesinde çok daha erkenden gelmiştir: grano turco’nun 1554'ten itibaren yayılması normaldir.

Güneybatı Fransa'da, ilk ulaştığı yer Bearn olmuştur. 1523'ten itibaren Bayonne bölgesinde, 1563'e doğru Navarreux kırlarında mısır taze ot olarak görev yapmaktadır; halk beslenmesine katılabilmesi için biraz zamana ihtiyacı vardır. Toulouse bölgesinde teşvik görmesi, herhalde çivitotu tarımının başarısızlığa uğramasındandır.

Venedik bölgesinde ve yerleştiği tüm bölgelerde olduğu gibi, Garonne vadisinde de, ekmeği isteksizce terk ederek mısır galetasına geçenler fakir kentli ve köylüler olmuştur. 1698'de Bearn'a ilişkin olarak şunlar okunmaktadır: “darı (mısır diye okuyunuz) halkın beslendiği, Hindden gelme bir cins buğdaydır.” Lizbon'daki Rus konsolosuna göre, o “Portekiz'de alt tabakaların başlıca gıdasını meydana getirmektedir.” Burgonya'da “gaudes denilen fırında pişirilen mısır unu, köylülerin gıdasıdır ve Dijon'a satılmaktadır.” Fakat mısır hiçbir yerde, ona karşı, XX. yüzyılda Karadağ'da yolculuk yapan şu seyyahın “her yerde görülen... kabuğu güzel bir sarı renkte olup, göz okşayan, ama miğdeye tiksinti veren şu ağır somunlar”ın karşısındaki tepkisine sahip olan hali vakti yerindeki sınıfların sofralarına girememiştir.

Mısırın tartışmayı kesip atan bir gerekçesi vardır: verimliliği. Tehlikelerine rağmen (mısıra fazlasıyla çağrıda bulunan bir beslenme pellegra hastalığına yol açmaktadır), Venedik'te o zamana kadar sık çıkan hastalıklara son vermemiş midir? Fransa'nın güneyinin millasse’ı, İtalya'nın polenta’sı, Romanya'nın mamaliga’sı da, başka türlü tiksindirici olan gıdaların deneylerinden ötürü bildiklerini unutmamamız gereken kitlelerin beslenmesine, aynı şekilde katılmışlardır. Açlığın önünde hiçbir gıda tabusu tutunamaz. Bundan da öteye, mısır insanların olduğu kadar, hayvan gıdası da olarak, nadasa bırakılan alana da yerleşmiş, burada, tıpkı otçul bitkilerin aynı nadas alanda kazandıkları başarıya benzemeyen bir “devrim” gerçekleştirmiştir. Nihayet, cömert ürün veren bu tahılın payının artması, ticarileştirilebilir buğday miktarını artırmıştır. Köylü mısır yemekte, fiyatı aşağı yukarı onunkinin iki katı olan buğdayını satmaktadır. XVIII. yüzyılda Venedik'te buğday ihracının, 1745-1755'li yılların İngiltere'sine benzer bir şekilde, tahıl üretiminin % 15-20'sine ulaşması bir olgudur. Fransa bu dönemde ürettiği tahılların % 1-2 yaklaşığıyla, hemen tamamını tüketmektedir. Fakat Lauraguais bölgesinde de “XVII. yüzyılda ve özelikle

XVIII. yüzyılda mısır köylü gıdasının büyük bölümünü sağlayarak, buğdayın büyük ticarete yönelik bir tarım olmasına olanak vermiştir.”

Kongo'da da aynı şekilde, XVI. yüzyılın başında Amerika'dan Portekizliler tarafından getirilen ve masa ma mpata, Portekiz başağı adını taşıyan mısır büyük bir sevinçle kabul edilmemiştir. 1597'de Pigafetta, mısırın diğer tahıllardan daha az muteber olduğunu ve insanları değil de, domuzları beslemek için kullanıldığını işaret etmektedir Bunlar ilk tepkilerdir. Mısır yavaş yavaş Kongo'nun kuzeyinde, Benin'de, Yoruba ülkesinde, yararlı bitkiler arasında birinciliğe tırmanmıştır. Ve bu tartışmasız zafer bugün efsaneler zincirine katılmış olarak görülmekte değil midir? Bu bir de üstüne üstlük, yemek yemenin yalnızca maddi hayatın bir gerçeği olmadığının kanıtıdır.

Avrupa'ya ulaşmak, Afrika'ya ulaşmak nisbeten kolaydı. Mısır başka bir kapsamı olan bir macerayı Hind'e, Birmanya'ya, Japonya'ya ve Çin'e girerek başarıyla sonuçlandırmıştır. Çin'e erkenden, XVI. yüzyılda hem kara yolundan ve Birmanya sınırından -ve Yunnan'a yerleşmiş- hem de deniz yolundan, limanlarının Filipinler ve Endonezya ile sürekli ilişkide bulunduğu Fon Kieu'dan gelmiştir. Zaten yer fıstığı da XVI. yüzyılın başında ve sonra da tatlı patates bu aynı limanlardan (Moluka adalarıyla ticaret yapan Portekizlilerin veya Çinlilerin aracılığıyla) gelmişlerdir. Ancak mısır ekimi 1762'ye kadar, yalnızca Yunnan'la, Seçuan ve Fukien'in birkaç ilçesiyle sınırlı olarak, önemsiz kalmıştır. Mısır fiili durumda ancak nüfusun hızlı arttığı XVII. yüzyılda kendini dayatacak, pirinçliklere ayrılmış olan ovaların dışında, tepeliklerin ve dağların tarıma açılmasını zorunlu hale getirecektir. Burada da Çin halkının bir bölümü, keyiften değil de, zorunluktan gözde besinlerinden vazgeçecektir. Bu tarihten sonra mısır kuzeye geniş ölçekte yerleşmiş, hatta buradan taşarak, Kore'ye varmıştır. Kuzeyin geleneksel ekinleri olan darı ve sorgho'ya eklenmiş ve bu yayılma Kuzey Çin'i nüfus açısından, kendinden çok kalabalık olan Güney Çin'le dengelemiştir. Japonya da mısırı kabul ederek, onunla birlikte, kısmen Çin menzili aracılığıyla kendine ulaşmış olan koskoca bir yeni bitki dizisine de kucak açacaktır.

Daha da Önemli Olan Patates

Patates And Amerika'sında, M.Ö. ikinci binde, mısırın tırmanamadığı yüksekliklerde mevcuttur. Olağan olarak daha uzun süre muhafaza edilmek üzere kurutulan, kurtarıcı bir kaynaktır.

Eski Dünya'daki yayılması mısırınkine tamamen benzemeyecektir: onun gibi, hatta ondan yavaş olan bu yayılma evrensel olmamıştır; Çin, Japonya, İslam ülkeleri onu kabul etmemişlerdir. Başarısı Amerikalı -gerçekten de Yeni Dünya'nın her tarafına yayılmıştır- ve bundan da fazla Avrupalı olacaktır. Avrupa dört bir yandan onun tarafından kolonize edilmiştir; yeni ürün bu kıtada bir devrim boyutlarına ulaşmıştır. Hatta bir iktisatçı, Wilhelm Roscher (1817-1894), kuşkusuz biraz aceleyle, patatesin Avrupa'nın nüfus artışının nedeni olduğunu savunmuştur. En fazlasından nedenlerinden biri diyelim ve çeşitlendirelim: Avrupa'nın nüfus artışı, yeni ürünün etkilerini ortaya çıkartmasından önce başlamıştır. Polonya kralının danışmanlarından biri 1764'ıe şöyle demektedir: “hemen hemen hiç bilinmeyen patates üretimini (ülkemize) getirmek isterdim.” 1790 civarında Saint-Petersburg çevresinde onu yalnızca Alman göçmenler yetiştirmektedirler. Oysa nüfus Rusya'da, Polonya'da ve başka yerlerde de olduğu gibi, bu geç tarihlerden önce de artmaktadır.

Yeni ürünün yayılması çok yavaş olmuştur; bu genel kural değil midir? İspanyollar onu 1539'da Peru'da tanımışlar, hatta İspanyol tüccarlar Potosi madenindeki kızılderilileri patatesle iaşe etmişlerdir, ama yeni bitki İber yarımadasını, hemen sonuç vermeyen bir şekilde katetmiştir. Herhalde İspanya’dan daha dikkatli olan, çünkü daha kalabalık olan İtalya'da çok daha erkenden ilgi çekmiş, deneylere yol açmış ve ilk vaftiz adlarından birini bulmuştur: onlarcasının arasında tartuffoli, diğerleri de İspanya'da turma di tierra, papa, patata; Portekiz'de batata, bataleira, İtalya'da tartuffo, tartuffola, Fransa'da cartou/le, truffe, patate, pomme de terre, İngiltere'de potato of America, ABD'de Irish potato, Almanya'da kartoffel, Viyana çevresinde erdtapfel olmaktadır, Slavca, Macarca, Çince, Japoncadaki adlarını es geçiyorum. Olivier de Serres 1600'de onu işaret etmekte ve yetiştirilişini kesin bir biçimde tasvir etmektedir. Carolus Clusius 1601'de, kendi tanıklığına göre. Alman bahçelerinin çoğuna ulaşmış olan patatesin ilk botanik tasvirini vermektedir. Geleneğe göre patates İngiltere'ye biraz daha erken, tam da Yenilmez Armada'nın yenildiği yılda, 1588'de Walter Raleigh'nin sayesinde ulaşmıştır. Bu şiirsel olayın iki düşman donanmanın

Manş ve Kuzey Denizi sularında çarpışmasından daha büyük sonuçları olduğuna bahse girelim.

Patates Avrupa'da oyunu, genel olarak ancak XVIII. yüzyılın sonunda, hatta XIX. yüzyılda kazanmıştır. Fakat tıpkı mısır gibi, şurada veya burada daha erken başarıya ulaşmıştır. Bu arada, özellikle gecikmiş olan Fransa'da bu erken durumlar yalnızca Dauphine için; patatesin tarlalara 1660'tan itibaren ulaştığı Alsace; sonra 1680'de yerleştiği halde, 1780'de hâlâ eleştirildiği ve reddedildiği ve 1787'de kırsal halkın "başlıca sağlıklı gıdası" haline geldiği Lorraine için geçerlidirler. Bundan daha erken bir tarihte patates İrlanda'dadır ve burada bir miktar sütlü maddeyle karıştırılarak, XVIII. yüzyılda köylünün hemen tek gıdası haline gelmiş ve bilinen başarı ve felâkete yol açmıştır. İngiltere'de de aynı sıralar yayılmıştır, ama burada uzun zaman iç tüketime yönelik olmaktan çok, bir ihraç ürünü olarak yetiştirilmiştir. Adam Smith, İrlanda'da besleyici değerini açıkça kanıtlamış olan bir madde karşısında İngilizlerin bu burun kıvırmalarını lânetlemektedir.

Yeni ürünün başarısı İsviçre, İsveç ve Almanya'da daha fazla olmuştur. Zaten Prusya'da Yedi Yıl Savaşı sırasında esir düşen Parmentier (1737-1813) patatesi "keşfetmiştir." Her halükârda Hibe ülkelerinde 1781'de hiçbir uşak, hizmetçi yoktur ki tartoffein yemeyi kabul etsin. "Lieber gehn sieausser Dienst", efendi değiştirmeyi tercih etmektedirler.

Bu ürünün fiili olarak yayıldığı ve yumrusunu ekmeğin rakibi olarak önerdiği her yerde direnç belirmektedir. Tüketiminin cüzzamı yaydığı söylenecektir. Bağırsaklarda gaz yaptığı söylenecektir ve 1765'te Encyclopedic bunu kabul ettikten başka, şunu da ekleyecektir: "fakat köylülerin ve işçilerin güçlü organları için rüzgârlar (gazlar) nedir ki!" Demek ki, patatesin fethinin hızlı ve yaygın olduğu ülkelerde, bu fethin az veya çok dramatik, zorluklara rağmen yerleşmiş olmasında şaşılacak bir şey yoktur. İrlanda'da olduğu gibi, açlık tehdidi bunu sağlamıştır, çünkü aynı miktarda toprak parçası bir kişiye yetecek kadar buğday verirken, sağladığı patates iki kişiyi rahat rahat doyurabilmektedir. Bundan da fazlası, tahıl tarlalarını mahveden savaşlar patatesin bu yerleşimini sağlamışlardır. Alsace'a ilişkin bir belge, çiftçiler patatesi şımartmaktadırlar, "çünkü hiçbir zaman savaşın yol açtığı zararlara maruz kalmamaktadır" diye

açıklamaktadır; bir ordu yazın bir tarlada kamp kurabilir ve sonbahar hasadını tahrip etmez. Fiili durumda her savaş patates tarımını teşvik etmişe benzemektedir. Alsace'da XVII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, Flandre'da Augsburg Ligası savaşı (1688-1697), sonra da İspanya Veraset savaşı sırasında ve nihayet 1740 tahıl kriziyle çakışan Avusturya veraset savaşı sırasında; Almanya'da Yedi Yıl savaşı sırasında ve özellikle de, “patates savaşı” adı verilen Bavyera Veraset savaşı (1778-1779) sırasında. Sonuncu avantaj: yeni ürünler bazı bölgelerde kilise ondabirlerinden kurtulmaktaydılar ve patatesin güney Alçak Ülkeler'de 1680'den ve Birleşik Eyaletler'de de 1730'lardan itibaren yayılışını çok kesin bir şekilde izlememize olanak verecek şekilde, mülk sahipleri bu vergiden kaçmak üzere aynı yöntemleri uygulamışlardır.

Gene bu Flaman bölgelerine ait olmak üzere, C. Vandenbroeke, tahıl tüketiminde dolaylı olarak yol açtığı azalmadan hareketle, patates tüketiminin devrimci yükselişini hesaplamıştır, tahıl tüketimi 1683'te, günde adam başına 0,816 kg.'dan, 10'da 0,758'e, 1740'ta 0,680'e, 1781'de, 0,476'ya, 1791'de 0,475'e geçmiştir. Tüketimdeki bu düşüş, patatesin Flandre tahıl tüketiminin % 40'ını ikâme ettiğini işaret etmektedir. Bütünü itibariyle patatese düşman olan Fransa'da, XV1I1. yüzyılda buğday tayınının düşme yerine artması, bu olguyla kesişmektedir. Fransa'da patates devrimi, Avrupa'nın birçok kesiminde de olduğu gibi, ancak XIX. yüzyılda başlamıştır.

Gerçeği söylemek gerekirse bu, birçok sebzeyi ve sebzegili bahçelerden tarlalara yollayan ve İngiltere'de erken olmasına rağmen, Adam Smith'in gözünden kaçmayan, daha geniş bir devrimin içinde yer almaktadır: “eskiden yalnızca çapayla yetiştirilen patatesler..., şalgamlar, havuçlar, lahanalar, sebzeler şimdi sabanla yetiştirilmektedir. Artık tüm bahçe ürünleri de ucuzladı” diye yazmaktadır 1776'da. 30 yıl kadar sonra, Londra'da bulunan bir Fransız, tarla sebzelerinin bolluğunu anlatmaktadır, “bunlar size, tıpkı ata saman veriliyormuş gibi, doğanın güzel sadeliği içinde sunulmaktadır. ”

Başkalarının Ekmeğini Yemenin Zorluğu

Avrupa'nın XVI11. yüzyılda gerçek bir gıda devrimini başardığı (bunu tamamlaması için iki yüzyıl uğraşması gerekmiş olsa bile) konusunda ikna

olmak için, iki zıt gıdanın karşılaştıkları her seferinde, hangi canlı çatışmaların meydana gelebileceğini görmek yeterlidir; kısacası bir kişi evinin, adetlerinin, gündelik gıdalarının dışında olduğunda ve başkasına teslim edildiğinde. Avrupalılar bize bu konuda monoton, inatçı, ama aşılması güç bu gıda sorunları hakkında her zaman ufuk açıcı örneklerin en iyilerini sağlamaktadırlar. Onların merakına veya sömürülerine açılan ülkelerde, adetlerinden asla vazgeçmedikleri düşünülmektedir: şarap, alkol, et, Avrupa'dan gelen ve kurtlu olanlarının bile Hind'lerde altın pahasına satıldığı salam. Ekmek konusunda, her şey ona kolayca ulaşılabilecek şekilde düzenlenmiştir. Sadakat buna mecbur bırakmaktadır! Gemelli Careri Çin'de buğday alıyor, bundan kendine peksimet ve “bu ülkede kullanılan etüvde kurutulmuş ve hiçbir baharat katılmamış pirinç miğdeme hiç uygun düşmediğinden, peksimet olmadığında" pasta yaptırtmaktadır. Buğdayın yetişmediği Panama kıstağına, un Avrupa'dan gelmekte olduğundan “burada ucuz olmamaktadır", demek ki ekmek bir lükstür. “Ekmek ancak kentlerde oturan Avrupalılarda ve onu ancak sütlü kakao içerken veya karamelalı reçel yerken kullanan zengin melezlerde vardır." Diğer tüm yemeklerde bir cins polenta olan mısır çöreği ve hatta “balla tatlandırılmış" manyok galetası yemektedirler.

Yorulmaz seyyah Gemelli Careri Şubat 1697'de Filipinlerden gelip, Acapulco'ya vardığında, tabii ki buğday ekmeği bulamamıştır. Daha sonra Mexico yolu üzerinde, Massatlan trapiche’sinde “iyi ekmek... bulduk ki, bu durum bu dağlarda az bir şey değildir, çünkü buranın tüm halkı mısır çöreği yemektedir” diyerek anlattığı hoş sürprizle karşılaşacaktır. Bu, Yeni İspanya'da; sulanan veya sulanmayan (riego veya secano) topraklarda yapılan ve kentlere satışa yönelik önemli bir buğday tarımının var olduğunu hatırlatmanın fırsatıdır. İşte biz tarihçiler tatmin olduk. 12 Mart 1697 Sah günü, Careri Mexico'da bir halk kıpırdanmasına tanık olmuştur: “bugün bir cins ayaklanma oldu, halk kral naibinden ekmek istedi..." “1692'de Galoe kontunun zamanında olduğu gibi." Halkın sarayı yakmasını önlemek için hemen önlem alınmıştır. Acaba bu “halk" bizim sandığımız gibi, yalnızca beyazlardan mı oluşmuştu? Biraz çabuk sonuca varmak üzere, böyle olduğunu kabul edelim: beyaz ekmek, beyaz adam. Bu Amerika'da anlaşılmaktadır. Eğer bunun tersine, kentin melezleri, kızılderilileri ve zenci

köleleri söz konusuysa, bu durumda her zaman ikircikli olan “ekmek” adının ancak mısır olduğuna bahse girelim.

VE DÜNYANIN GERİ KALANI

Bütünü itibariyle, egemen bitkiler ne kadar önemli olurlarsa olsunlar, dünyanın ancak dar bir mekânını sahiplenebilmektedirler, bu, tam da yoğun nüfus alanlarının, tamamlanmış veya tamamlanma yolunda olan uygarlıkların mekânıdır. Bunun dışındaki alanlarda, egemen bitkiler ifadesi bize yolumuzu şaşırtmamalıdır: bu bitkiler insan kitleleri tarafından benimsenmişse de, onların yaşam tarzlarına öylesine bir şekilde katılmışlardır ki, onlara biçim vermekte ve onları bazen tersine döndürülemez bir seçimin içine hapsetmektedirler; bunun tersi de aynı derecede geçerlidir: bu bitkilerin tarihini sağlayan ve sürdürenler uygarlıklardır. Buğday, pirinç, mısır, patates tarımları, kullanıcılarına göre dönüşmektedirler. Colombus öncesi Amerika beş veya altı cins patates bilmekteydi: bilimsel tarım bundan binlercesini yaratmıştır. İlkel kültürlerin mısırı ile bugünkü ABD'nin corn belt'i arasında hiçbir ortak nokta yoktur.

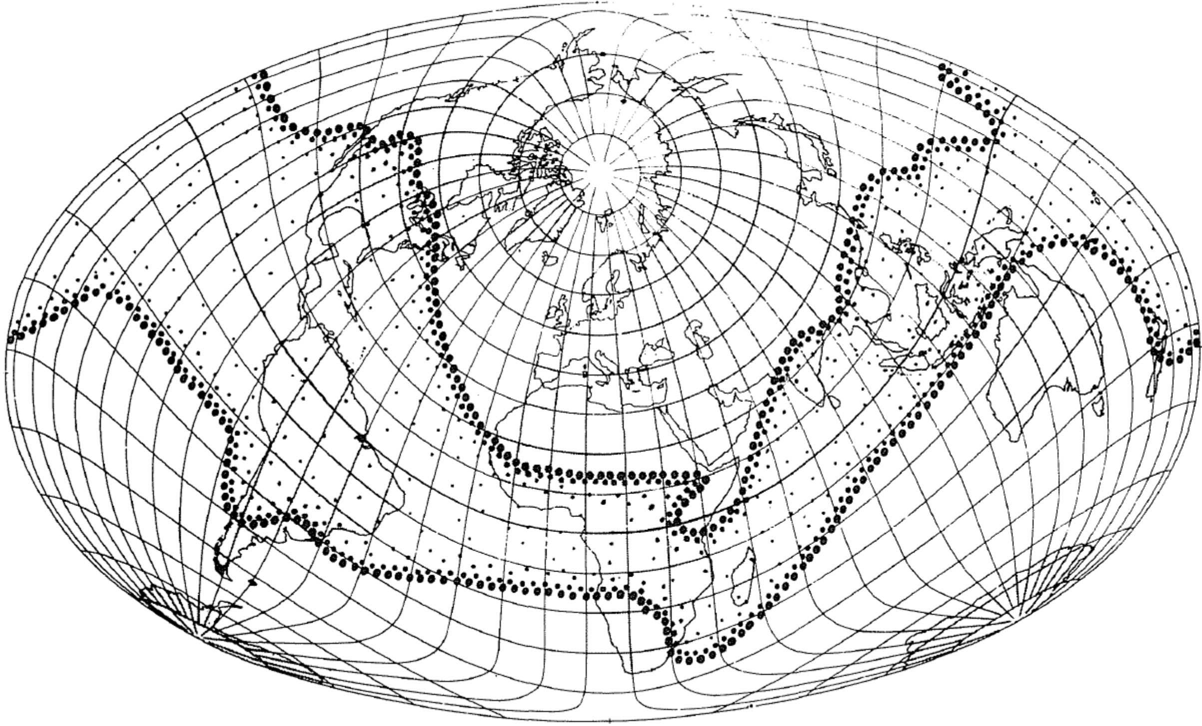
Kısacası bitkisel bir başarı olarak gördüğümüz şey, aynı anda ve geniş ölçekte bir kültürel başarıdır. Böylesine bir başarının kendini kanıtlayabilmesi için, her seferinde, başarının taşıyıcısı olan toplumun “çevreleme teknikleri”nin aracılık etmesi gerekmiştir. Eğer manyoktan egemen bitki sıfatını esirgiyorsak, bunun nedeni cassave’ın (kesilip yıkanan, kurutulan ve ufalanan manyok kökünden elde edilen un) düşük bir gıda olması değildir. Bunun tamamen tersine, bugün bu gıda birçok Afrika ülkesinde açlığa karşı bir kaledir. Fakat ilkel kültürler tarafından ele geçirildiği için, sonradan onlardan kurtulamamıştır; Afrika'da olduğu kadar, Amerika'da da yerlilerin gıdası olarak kalmış ve mısır veya patatesinki gibi bir toplumsal yükselme yaşamamıştır. Kökünü bulduğu topraklarda bile, Avrupa'dan ithal edilen tahılların rekabetine uğramıştır. Bitkiler de insanlar gibi, ancak koşulların yardımıyla başarıya ulaşabilmektedirler. Bu özel durumda ihanet eden tarihtir. Manyok ve tropikal ülke yumruları, mısır -belli bir mısır kültürü- ve tanrının lütfu meyva ağaçları -muz, ekmek ağacı, Hindistan cevizi, palmiye- pirinç veya buğday insanlarından daha az ayrıcalıklı insan gruplarının hizmetinde olmuşlardır, fakat bu gruplar inatla çok geniş mekânları işgâl etmektedirler; kısaltmak için bunlara çapalı insanlar diyeceğiz.

Çapalı İnsanlar

Bugün bile çarpıcı olan, ya delik açıcı sopa (ilkel bir çapa biçimi) ya da çapa ile işlenen toprakların muazzamlığıdır. Bu topraklar tıpkı bir halka, Alman coğrafyacıların dedikleri üzere bir “kuşak" gibi dünyayı çepeçevre kuşatmakta ve Okyanusya, Colombus öncesi Amerika, Kara Afrika, Güney ve Güneydoğu Asya'nın bir kısmını (burada onların yaşam alanları tarla sürenlerinkine değmekte, bazen de içinden geçmektedir) kapsamaktadır. Özellikle Güneydoğu Asya'da (geniş anlamda Hindiçini) bu iki tarım biçiminin birbirine karışımı söz konusudur.

1° Dünyanın bugüne ait bu çehresinin çok eski olduğunu ve bu kitabın tüm zamansal kalınlığı için geçerli olduğunu; 2° kaçınılmaz yerel çeşitliliklerin ötesinde, dikkat çekici derecede türdeş bir insanlığın söz konusu olduğunu; 3° fakat doğal olduğu üzere, bu insanlığın yüzyıllar geçtikçe kendini dış aşılardan daha az koruyabildiğini, iyice belirleyelim.

1. Eski bir çizgi - Aslında eğer bu konuda hâlâ tartışmakta olan tarihöncesi araştırmacıları ile etnologlara inanacak olursak, çapa tarımı çok eski bir tarımsal devrimden, M.Ö. IV. binde koşum hayvanlarıyla tarıma olanak vermiş olanından önceki devrimden kaynaklanmaktadır. Belki bu devrim V. bine kadar geri gidip, tarihi önceleyen karanlığın içinde kaybolmakta ve diğer devrim gibi, herhalde o da Mezopotamya'dan doğmaktadır. Her halükârda, çağların en derininden gelen ve öğrenilen derslerin tekrarı sayesinde süren bir deney söz konusudur.

ÇAPALI KÜLTÜRLER “KUŞAĞI”
Amerika kıtası ve Pasifik adaları boyunca yer alan kesimin özellikle kalın olması dikkat çekicidir (E. Werth'e göre). Hubert Deschamps'a göre (7.1.1970 tarihli mektup), Werth Madagaskar'ı çapa alanına katarken yanılıyor. Bu adada, muhtemelen Endonezya kökenli, çok uzun bir bel kullanılmaktadır (angady).

Bizim bakış açımızdan tarımın sabanla yapılıyor olup olmamasının önemi yoktur, çünkü böylesine bir tartışma bir araç determinizmini ayrıcalıklı kılmaktadır. Ester Boserup, özgün bir kitapta (1966), yukarıda tasvir ettiğimiz ladang tipi sistemde, eğer tarım aşırı sınırlı bir alana çarparsa, besleyecek boğaz sayısındaki her artışın, ormanın kendini yeniden oluşturmasına tahsis edilen nadas zamanının azalmasına yol açacağını açıklamaktadır. Demek ki alet bu açıklamada artık neden değil, sonuçtur. Küllerin ve yangından kömürleşmiş (tekrarlayalım, köklerini sökmeksizin) ağaçların arasına serperek tohum atmak, tohumu toprağa sokmak veya bir filiz dikmek söz konusu olduğunda, çukur açan sopa yetmekte, hatta bu bile gerekmemektedir. Fakat eğer nadas -orman ekinlerin dönüş hızı yüzünden yeniden oluşmazsa, onun yerine ot yetişecektir, onu yakmak yeterli olmamaktadır, çünkü ateş kökleri yok etmemektedir. Bu durumda çapa, otları temizlemek üzere zorunlu hale gelmektedir: bu durum hem orman

yakılarak hem de çayır yakılarak tarım yapılan Kara Afrika'da iyice görülmektedir. Nihayet, açık ve her türlü ağaçtan arındırılmış geniş mekânlarda hasatların ritmi giderek artırıldığında ve bunun için toprağın sürekli olarak hazırlanması gerektiğinde, bel veya saban müdahale etmektedirler.

Bunun anlamı, çapalı köylülerimizin geciktikleri, henüz düşük olan bir nüfus baskısının onları maceralara ve koşumlu hayvan sürücülerinin baskıcı işlerine zorlamadığıdır. Romalı peder Giovanni Francesco (1648), Kongo köylülerinin yağmur mevsimindeki çalışmalarını seyrederken yanılmamıştır: “toprağı işleme biçimleri, toprağın yüksek verimliliği yüzünden fazla emek istememektedir (tabii ki bu nedeni kabul etmiyoruz); toprağı ne sürmekte ne de bellemekte, fakat bir çapayla biraz kazıyarak tohumu örtmektedirler. Bu hafif yorgunluğun karşılığında, yağmurun zamanında yağması koşuluyla, bol hasat almaktadırlar” diye yazmaktadır. Bundan varmamız gereken sonuç, çapa kullanan köylülerin emeğinin Avrupa köylüleri veya Asya'nın pirinç yetiştiricilerininkinden daha üretken olduğu, ama yoğun toplumlara izin vermediğidir. Bu ilkel çalışma şeklini ayrıcalıklı hale getiren toprak veya iklim olmayıp, kullanılabilir nadas alanlarının muazzamlığı (bizatihi nüfus azlığından ötürü) ve kırılması güç bir adetler ağı oluşturan toplum biçimleridir -Pierre Gourou bunlara “çevreleme teknikleri” adını vermektedir-.

2. Türdeş bir bütün - Çapa adamlarının insan grubu, en etkileyici ayrıntı olarak, oldukça türdeş bir mal, bitki, hayvan, alet bütününe tekabül etmektedir. Öylesine türdeş ki, adeta hiç hata kaygısı olmaksızın, çapalı köylünün nerede olursa olsun evinin tek katlı dikdörtgen biçimli olduğunu; kaba bir çanak-çömlek tekniğine sahip olduğunu, ilkel bir el dokuma tezgâhı kullandığını, fermante içkiler yaptığını ve tükettiğini (ama alkol yok), keçi, koyun, domuz, köpek, tavuk, bazen arı gibi küçük hayvanlar yetiştirdiğini (ama hiçbir büyük baş yoktur) önceden söyleyebiliriz. Gıdasını kendini çevreleyen, alışık olduğu bitkisel dünyadan sağlamaktadır: muz ağaçları, ekmek ağaçları, palmiye calebasso, taro, igname. Çarın hizmetindeki bir bahriyeli, 1824'te Tahiti'de ne keşfetmiştir? Ekmek ağaçları, hindistan cevizi ağaçları, muz plantasyonları ve “küçük igname ve tatlı patates tarlaları.”

Tabii ki bu çapalı ekinlerin büyük alanları arasında farklar kendilerini belli etmektedirler. Örneğin Afrika çayır ve steplerinde manda ve öküz gibi büyük başların varlığı, Habeş çiftçileri aracılığıyla buraya ulaşan eski bir yayılmadan kaynaklanıyor olmalıdır. Örneğin ezelden beri yetiştirilen (tohum değil de, çelikle çoğalıyor olması, yetiştirilmesinin eskiliğinin kanıtıdır) ve çapa alanlarının karakteristiği olan muz, Sudan ülkesinde, Nijer'in kuzeyindeki marjnal bölgelerde yetişmemektedir, gene macerası esnasında, fırtınalı kıyılarına atılan Polinezyalılar (Maoriler) için sert olan ikliminin onları şaşırttığı Yeni Zelanda da böyledir.

Fakat esas istisna Colombus öncesi Amerika'dır. Andların ve Meksika yaylalarının geç ve narin uygarlıklarının sorumluları olan çapalı köylüler, Amerika'ya Behring boğazı yoluyla erkenden, birçok dalgalar halinde gelen, Asya kökenli halkların içinden çıkmışlardır. Bugüne kadar bulunan bu eski insan izleri M.Ö. 48.000-46.000 yıllarına kadar geri gitmektedir. Fakat arkeolojik kazılar devam etmektedir ve bu tarih kıstası er veya geç tartışılacaktır. Tartışma dışı olana benzeyen, Amerikan insanının eskiliği, aşikâr Moğol karakteri ve Amerika kızılderililerinin başarılarını öncele- yen geçmişin, duyulmadık bir kalınlıkta olmasıdır. Avcılık ve balıkçılık, tarihöncesinin bu küçük gruplarının, bize göre birer sapma olan yer değiştirmelerini belirlemiştir. Kıtayı kuzeyden güneye katederek, M.Ö. VI. binde Ateş Toprağına varmışlardır. Yeni Dünya'nın diğer yerlerinde avlandığı için yüzyıllardan beri kaybolmuş olan atın, o tarihlerde bu “Finistere”de var olması merak uyandırıcı bir şey değil midir?

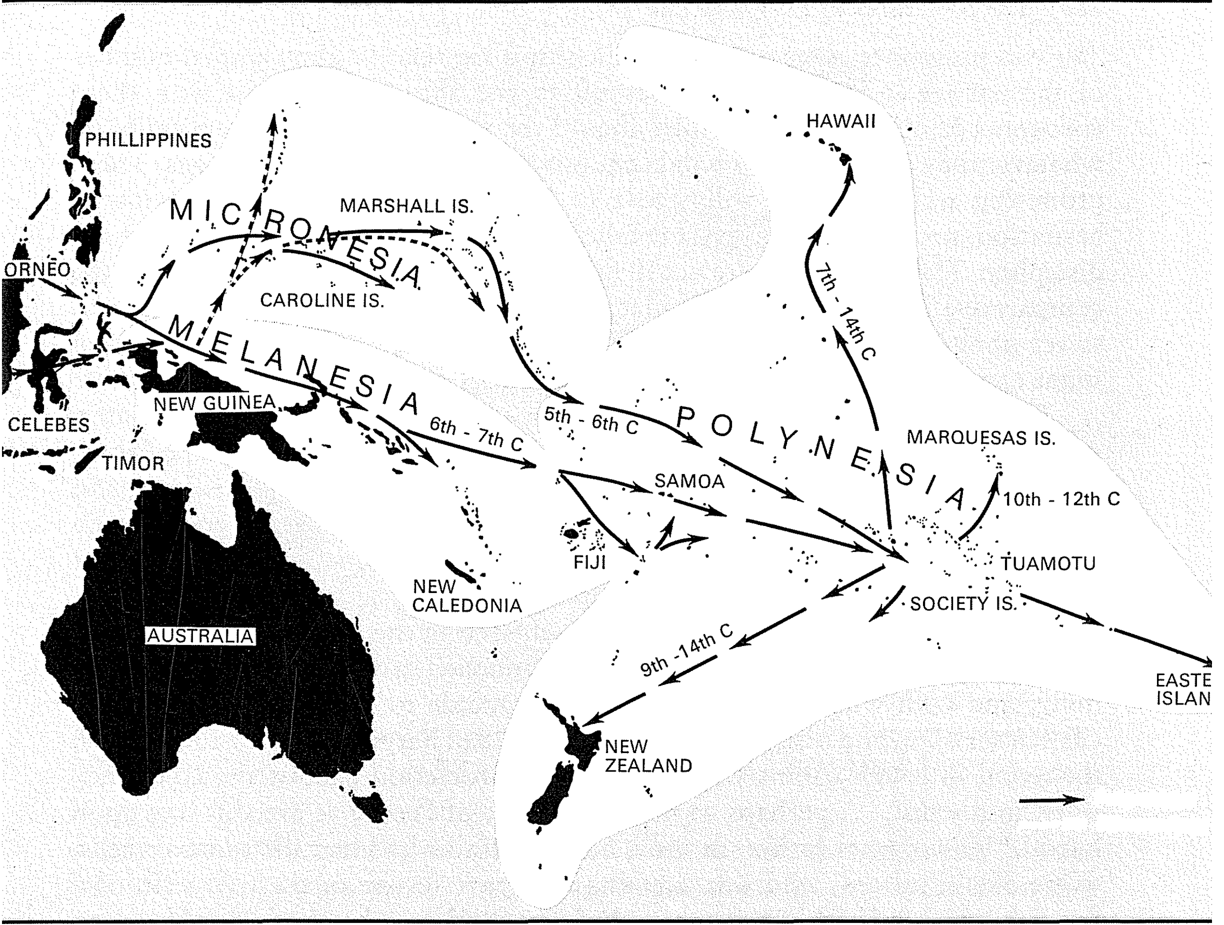
Amerikan kıtasının aşırı bol mekânı boyunca, kuzeyden gelen insanlar (bunlara muhtemelen Çin, Japon, fırtınaların Polinezya kıyılarından önlerine katarak sürüklediği teknelerdeki insanlar da katılmışlardır) grupçuklar halinde dağılmışlar ve soyutlanmışlıkları içinde kendilerine özgü hale gelerek, kendi kültürlerini ve birbirleriyle ilgisi olmayan yeni dillerini oluşturmuşlardır. Şaşırtıcı olan, bu dillerden bazılarının coğrafi olarak, başka yabancı dil mekânlarının içinde adacıklar halinde dağılmış olmalarıdır. Asya yönünden gelen mevcutların azlığı, her şeyin yerinde oluştuğunu anlamaya yardım etmektedir (uzak akrabalıkları hatırlatan birkaç kültürel çizgi hariç). Yeni gelenler, uzun bir süreç esnasında, bölgenin kaynaklarını kullanmışlar ve geliştirmişlerdir. Bir tarım ancak bir şekilde ortaya çıkarak manyok, tatlı patates ve özellikle, herhalde Meksika

kökenli olan mısırdan işe başlamıştır; bu tarım çapa kullanımını anormal bir ölçekte, kıtanın kuzey ve güneyindeki ılıman bölgelere kadar, manyokun tropikal ve sıcak topraklar alanının iyice ötelerine kadar yaymıştır.

3. Yakın tarihlerde meydana gelen karışmalar - Ancak ilkel çapa dünyasında bile, kısa bir süre sonra, dünyanın deniz birliğinin kurulmasının yol açtığı yeni kaymalar ortaya çıkmış ve aşılamalar giderek çoğalmıştır. Örneğin Kongo'ya manyokun, tatlı patatesin, yer fıstığının, mısırın gelmesini işaret etmiştim: bunlar Portekiz ticaretine ve denizciliğine borçlu olunan iyiliklerdir. Fakat yeni gelenler, eski bitkilerin ortasında becerebildikleri gibi büyümektedirler: manyok ve mısır, suyla karıştırılıp bir cins polenta yapılmaya yarayan, beyaz veya kırmızı, çeşitli renklerdeki darının yanında yetişmektedir. Bu polenta kurutulduğunda, iki, üç gün dayanmaktadır. “Ekmek olarak iş görmekte ve sağlığa hiçbir zararı olmamaktadır.” Gene Portekizliler tarafından geliştirilmiş olan sebzeler -lahana, kabak, marul, maydanoz, hindiba- yerli baklagillerin yanında pek başarılı olamamışlar, ama kaybolmamışlardır.

En özgün çerçeve, Afrika'nın besleyici ağaçlarının meydana getirdiği olarak kalmaya devam etmektedir: kola ağaçlan, muz, daha da fazlası palmiye, bu ağaç çok çeşitli olup yağ, şarap, sirke, dokuma iplikleri, yapraklar... sağlamaktadır. “Her yerde palmiyenin bağışları görülmektedir: evlerin çit ve çatılarında, av tuzaklan ve balıkçı sepetlerinde, kamu hazinesinde (kumaş Kongo'da para olarak kullanılmaktaydı), giyimde, kozmetikte, ilaçta, beslenmede...” “Palmiyeler simgesel alanda erkek ağaçlardır ve bir anlamda da soyludurlar.”

Kısacası, ilkel ama canlı bir tarıma yaslanan bu halkların ve bu toplumların değerini olduğundan az biçmeyelim. XIII. yüzyıldan itibaren Havai'den Paskalya adasına ve Yeni Zelanda'ya kadar olan muazzam bir üçgen alanı işgal eden Polinezyalıların yayılmasını düşünelim: bu basit bir başarı değildir. Fakat uygarlıklara mensup insanlar onları, kendi arkalarında ikinci dereceye atmışlardır. Onların başarılarını ikinci dereceye almışlardır. Onların başarılarını silmiş, değersizleştirmişlerdir.

XIV. YÜZYIL ÖNCESİNDE MELANEZYALI VE POLİNEZYALI GÖÇLERİ

Polinezya deniz seferlerinin, Havai adalarından, Paskalya adası ve Yeni Zelanda'ya kadar olan üçgeninin büyüklüğü dikkat çekicidir.

Ya ilkeller?

Çapalı insanlar kategorilerimizin en alt basamağında yer almamaktadırlar. Onların bitkileri, aletleri, ekinleri, evleri, denizcilikleri, hayvancılıkları, başarıları hiç de ihmal edilemeyecek bir kültürel düzeyi işaret etmektedirler. Son basamakta, geçimliklerini tarım olmadan sağlayan, toplayıcılık, avcılık ve balıkçılıkla geçinen insan grupları bulunmaktadır. Bu "avcılar" W. Gordon Hewes'un 1 numaradan 27 numaraya kadar çok yaygın olan kutularını işgal etmektedirler. Onlara muazzam mekânlar düşmektedir, fakat bu alanı kullanmada ormanlar, bataklıklar, azgın nehirler, vahşi hayvanlar, binlerce kuş çeşidi, buzlar, kötü havalar onlara engel çıkartmaktadır. Kendilerini çevreleyen doğaya egemen değillerdir; üstelik bu engel ve zorlamaların arasında kalmaktadırlar. Bu insanlar tarihin sıfır

düzeyindedirler; hatta doğru olmayan bir şekilde, tarihsiz oldukları da söylenmiştir.

Ancak onlara, XV.-XVIII. yüzyıllar arasındaki dünyada “senkronik” bir bakış içinde yer vermek uygun olacaktır. Aksi takdirde, kategorilere dayalı ve açıklamalı yelpazemiz tam anlamıyla açılamayacak ve anlamını kaybedecektir. Fakat tarihçi olarak onları, örneğin Fransız köylülerini veya Sibirya'daki Rus göçmenlerini gördüğümüz gibi görmek güçtür. Dünkü etnografların, onları yaşarken görüp, varoluşlarının mekanizmalarını anlamaya uğraşmış olan gözlemcilerin sağladıklarının dışında, tüm verilerden mahrumuz. Fakat dünün bu kâşif ve seyyahlarının hepsi de Avrupa'dan çıkma olup, görülmedik veya çarpıcı imgeleri avlama peşinde olduklarından, kendi deney ve bakış tarzlarını çoğu zaman başkalarına yansıtmış değiller midir? Bunlar kıyaslama ve zıtlıklardan hareketle yargıya varmaktadırlar. Üstelik bu tartışmalı imgeler, eksik ve çok nadirdir. Ve onları izlemek, âdeta taş çağında yaşayan hakiki ilkeller mi yoksa “vahşiler”e yoğun toplumların “uygarları”na olduğu kadar uzak olan, biraz önce sözünü ettiğimiz çapalı insanların mı, asıl olarak söz konusu olduğunu bilebilmek her zaman kolay değildir. İspanyolların başına çok çorap ören Kuzey Meksika'nın Çiçimek kızılderilileri, daha Cortes'in gelmesinden önce, Aztek yerleşiklerinin düşmanıydılar.

Magellan'dan Tasman'a, Bougainville'e ve Cook'a kadar, dünya çevresinde yapılan ünlü yolculukların günlüklerini okumak, denizin, özellikle de tek başına dünyamızın yüzeyinin yarısını meydana getiren Güney denizinin monoton ve sınırsız çöllerinde kaybolmak demektir. Bu okuma her şeyden önce, denizcilerin kendi kaygılarından, enlemlerden, gemideki erzaktan, sudan, yelkenlerin, dümenin durumundan, mürettebatın hastalıklarından, özellikle de keyif durumundan söz etmelerini dinlemek demektir. Rastlamaların ve demir atmaların rastlantısı içinde şöyle bir fark edilen topraklar, bazen keşfedildikleri veya tanındıkları anda kaybedilmektedirler. Bunlara ilişkin tasvirler belirsizdir.

1605'te Portekizliler tarafından keşfedilen, 1767'de İngiliz Samuel Walis tarafından yeniden keşfedilen ve Bougainville'in ertesi yıl, 6 Nisan 1768'de yanaştığı, Pasifi- ğin ortasındaki cennet Tahiti adasının durumu böyle değildir; James Cook âdeta günü gününe bir yıl sonra, 13 Nisan 1769'da

adaya çıkmış ve onunla birlikte, “Pasifik efsanesi”nin ilk üssü olan adanın ünü ortaya çıkmıştır. Fakat acaba tasvir ettikleri vahşiler ilkeller miydi? Bunun uzağındaydılar. “Farklı büyüklüklerde ve hepsi de terazili (salıncaklı) yüzden fazla pirog (Bougainville'in) teknelerinin (adanın önünde demir atmadan önce) etrafını çevirmişlerdir. Bunlar hindistan cevizi, muz ve ülkenin diğer meyvalarıyla yüklüydüler. Bu lezzetli meyvaların ıvır zıvırla takas edilmesi bizim için iyi oldu.” Cook Endeavour’la geldiğinde de aynı sahne: seyir defterinde “demir atmıştık ki, yerliler kalabalık bir halde gemimize geldiler, kayıkları hindistan cevizi ve diğer meyvalarla doluydu” diye yazılıydı. Küpeştelerin üstüne, tıpkı maymun gibi büyük bir istekle tırmanıyorlar, onu bunu çalıyor, ama barışçıl takasları kabul ediyorlardı.” Bu iyiye yorulacak kabuller, bu takaslar, tereddütsüz girişilen bu pazarlıklar, daha bu kadarıyla bile yerli yerinde olan bir kültürün, toplumsal bir disiplinin kanıtıdırlar. Gerçekten de Tahitililer, meyva ve yabani bitkilerin bolluğuna rağmen, “ilkel” değillerdir; kabak ve tatlı patates (herhalde Portekizliler getirdi), igname ve pişirmeden yedikleri şeker kamışı yetiştirmekte; bol miktarda domuz ve kümes hayvanı beslemektedirler.

Endeavour gerçek ilkellere daha sonra, Magellan boğazında veya Horn burnu yolunda mola verdiğinde, belki Yeni Zelanda'nın Güney Adası'nın kıyılarında durduğunda, su, odun sağlamak ve tekneyi karina etmek için Avustralya sahillerinde demir attığında kesinlikle rastlayacaktır. Sonuç olarak, dünya haritasında resmolan çapa uygarlıkları kuşağının dışına çıktığı her seferinde.

Böyle durumlarda, Cook ve adamları Güney Amerika'nın güney ucundaki Maire boğazında, her şeyden yoksun olan ve gerçek hiçbir temas sağlayamadıkları bir avuç sefil vahşiyi fark etmişlerdir. Fok derileri giymiş olan; zıpkın, yay ve oklardan başka araçları olmayan, soğuktan iyi korumayan kulübelerle yetinen bu insanlar “belki de tek kelimeyle, bugün dünya üzerinde var olanların en sefilleridir.” İki yıl sonra, 1767'de Saumel Walis bu aynı yoksul vahşilere rastlamıştır. “Oltayla balık tutan (tayfalarımızdan) biri, bu Amerikalılardan birine, yakaladığı ve ringa kadar iri olan, henüz canlı olan bir balık verdi, Amerikalı onu kemik verilen bir köpek açlığıyla aldı; balığı önce işitme organının yanını ısırarak öldürdü,

sonra kafadan başlayıp kuyruğa kadar, ne kılçığını ne yüzgeçlerini ne pullarını ne de iç organlarını atmadan yemeye başladı."

Cook ve arkadaşlarının boş zamanlarında gözledikleri şu Avustralyalı ilkeller de henüz vahşidirler. Onları hiçbir şeyleri olmayan, göçebe, biraz avlanan, bundan daha fazla olmak üzere, deniz alçaldığında çamurlu zeminde balık yakalayan insanlar olarak görmüşlerdir. "Ülkelerinde asla bir parmak bile işlenmiş toprak görmedik."

Kuzey yarımküresinde de toprakların iç taraflarında bu örneklerden daha fazlasını ve hiç de daha az temsili olmayanlarını keşfedebiliriz. İleride döneceğimiz Sibirya, günümüze kadar emsalsiz bir etnografya müzesi olarak kalmıştır.

Fakat ayrıcalıklı gözlem alanı hâlâ Kuzey Amerika'nın kalın gövdesi değil midir? Burada tahripkâr ve aydınlatıcı Avrupa kolonizasyonu inat etmektedir. Bu konuda, bir ilk bütünsel bakış için, başrahip Prevost'nun "Amerika hakkında genel gözlemlerinden daha fikir verici olanını bilmiyorum. Çünkü başrahip Prevost, peder Charlevoix'nin eserini, Champlain'in, Lescarbot'nun, La Hontan'ın ve Potherie'nin gözlemlerini karmakarışık özetlediği ölçüde, Louisiana'dan Hudson körfezine uzanan ölçüsüz bir mekânda, kızılderililerin farklı gruplar halinde özgünleştiklerini gösteren bir tabloyu ortaya çıkartmıştır. Bunların arasında, bayramlarda, inançlarda, bu "vahşi milletlerin" sonsuz derecede çeşitli adetlerinde ifadesini bulan "mutlak farklar" vardır. Bizi ilgilendiren, onların yamyam olup olmamaları değil de, toprağı işleyip işlemedikleridir. Bize mısır veya başka bitkiler işleyen ve zaten bu işi kanlarına bırakan köylülerin gösterildiği her seferinde, çapayı veya yerli diyebileceğimiz basit bir sopayı veya uzun bir beli fark ediyoruz; bize mısırın benimsenmesi konusunda farklı yerli yöntemlerinin tasvir edildiği her seferinde veya Louisiana'daki patates ekiminin benimsenmesinin veya hatta batıya doğru "çılgın yulaf" yetiştiren şu kızılderililerin tasvir edildiği her seferinde, ne kadar kaba olurlarsa olsunlar köylülerin, yerleşiklerin veya yarı-yerleşiklerin karşısındayız demektir. Ve bu köylülerin, bize göre, avcı veya balıkçı kızılderililerle hiçbir benzerlikleri yoktur. Zaten bunlar giderek daha az balıkçılık yapmaktadırlar, çünkü Avrupalıların sızması onları pek de üstüne düşmedikleri halde sistematik hale gelen bir şekilde, Atlantiğin ve

Doğu'nun balıklı kıyılarından uzaklaştırmıştı^ daha sonra av alanlarında da kötü muamele göreceklerdir. Balina zıpkınlamak olan ilk mesleklerini bırakan Basklar “onun kadar harcama ve yorgunluk gerektirdiği halde, daha fazla kâr getiren” kürk ticaretine oldukça çabuk geçmiş değiller midir? Halbuki balinaların henüz Saint-Laurent nehrinde “bazen kalabalık olarak” yukarı çıktıkları dönemdir! İşte kızılderili avcılar, Hudson körfezindeki kaleler veya Saint-Laurent piyasası tarafından manipüle edilen kürk tüccarları tarafından izlenmekte ve hayvanları gafil avlamak için fakir göçebe köylerinin yerini değiştirmektedirler. “Kar üzerinde” tuzakla veya boyundurukla “yakalanan bu hayvanlar, karaca, kedi, geyik, sansar, ermin, lutr, kastor ve tavşandır.” İşte Avrupa kapitalizmi Amerika'nın muazzam deri ve kürk kitlesini böyle ele geçirmiştir ve bir süre sonra uzak Sibirya ormanlarının avcıları, Amerika kürkleriyle rekabete gireceklerdir.

İnsan macerasının binlerce yıl boyunca, başlangıçları ve ayak sürümeleri itibariyle tek olduğu ve senkroni ile diyakroninin birbirleriyle kesiştikleri konusunda ikna olmak için bu imgeleri artırabiliriz. “Tarımsal devrim” yalnızca M.Ö. VII. veya VI- II. bindeki Ortadoğu gibi birkaç ayrıcalıklı ocakta gerçekleşmedi. Yayılması gerekti ve ileriye doğru yürüyüşü tek bir kerede olmanın uzağında kaldı. Deneyler aynı nihayetsiz güzergâhta yer almaktadırlar, ama yüzyıllık farklarla. Bugünün dünyası tüm çapalı insanları ortadan kaldıramamıştır. Ve birkaç ilkel, onlara sığınak görevi gören, konuk-sevmeyen topraklar tarafından korunmuş olarak şurada burada yaşamaktadır.

BÖLÜM 3 - GEREĞİNDEN ÇOK VE OLAĞAN: YİYECEK VE İÇECEKLER

İnsanların çoğunluğu için esas yiyecekler olan buğday, pirinç, mısır ancak nisbeten basit sorunları temsil etmektedirler. Fakat daha az olağan olan (ve daha şimdiden et) yiyecekler, sonra da elbise, konut gibi, şu daha çeşitli ihtiyaçlar gündeme getirildiğinde, her şey karmaşıklaşmaktadır. Çünkü bu alanlarda gerekli olanla gereğinden fazla olan yan yana bulunmakta ve nihayetsiz bir şekilde zıtlaşmaktadırlar.

Eğer daha başlangıçtan itibaren, biri diğerinin karşısında olmak üzere ana çözümler -herkesin yiyeceği, herkesin konutu, herkesin elbisesi- ve lüksün damgasını yemiş olan, ayrıcalıklıların yararına ikincil çözümler belirmeseydi, belki sorun daha açık olurdu. Ortalamanın ve istisnanın paylarını belirlemek, gerekli ama tabii ki sıkıntılı bir diyalektiği benimsemek demektir. Bu, insanın kendini siyah-beyaz, beyaz- siyah ve hep böyle gidiş-gelişlere zorlaması demektir, çünkü sınıflandırma hiçbir zaman mükemmel değildir: doğası gereği değişken, elden kaçan, çoklu, çelişkili olan lüks, bir keresinde ebediyen belirlenememektedir.

Örneğin şeker XVI. yüzyıldan önce lükstür; karabiber XVII. yüzyıl sona ererken hâlâ bir lükstür; alkol ve ilk “aperetif”ler Catherine de Medicis zamanında; kuş- tüyü yataklar veya Rus boyarlarının gümüş kupaları Büyük Petro'dan önceki dönemde lükstürler; XVI. yüzyılda 1. François'nın 1538'de Anversli bir kuyumcuya ısmarladığı ilk düz tabaklar da lükstür; ilk kez 1653'te kardinal Mazarin'in mallarının envanterinde işaret edilen, İtalyan tarzı denilen lk çukur tabaklar da lükstür; XVI. ve XVII. yüzyıllarda, her ikisi de Venedik'ten kaynaklanan çatal (çatal diyorum) veya olağan pencere camı da lükstürler. Fakat pencere camı imalatı -XV. yüzyıldan itibaren artık potastan değil de sodadan yapılacaktır, çünkü soda daha şeffaf ve düzlenmesi kolay bir malzeme sunmaktadır- izleyen yüzyılda kömürün ısıtmada kullanılması sayesinde İngiltere'de yayılmıştır, öylesine ki, bugünün bir tarihçisi biraz hayal gücüyle, Venedik çatalının Fransa üzerinde İngiliz camıyla buluştuğunu kabul etmektedir. Başka bir sürpriz, alışılmamış bir lüks olan, bugün bile İslam dünyasında ve Hind'de nadir olan iskemledir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Güney İtalya'ya çıkan Hind

askerleri, bölgenin zenginliği karşısında heyecana kapılmışlardır; düşünün bir “bütün evlerde iskemle vardır!” Mendil de lükstür: Erasmus bu durumu Medenilik adlı eserinde açıklamaktadır: “burnunu külahına veya kol yenine temizlemek köylülere; koluna veya dirseğine sümkürmek pastacılara aittir; ele sümkürüp, o sırada elini tesadüfen elbisene götürürsen çok medeni bir iş olmaz. Fakat burnunun akıntılarım, şerefli insanlara biraz dönerek bir mendil ile almak çok dürüst bir iştir.” Aynı şekilde, Stuartlar zamanında bile portakal İngiltere'de lükstür: Noel civarında ortaya çıkan bu değerli meyvalar Nisan ve Mayısa kadar muhafaza edilmektedirler. Ve bitmez tükenmez bir bölüm olan elbiseye dair bir şey söylemeyelim!

Böylece lüks, ele alınan dönemlere, ülkelere veya uygarlıklara göre birçok çehreye sahiptir. Buna karşılık hiç değişmeyen şey: sosyologlar, psikanalistler, iktisatçılar, tarihçiler için aynı ânda hem tercih edilen seyirlik hem de kazanılacak şey ve konu olan; ne başı ne de sonu olan toplumsal komedidir. Tabii ki ayrıcalıklıların ve seyircilerin, yani onları seyreden kitlenin belli bir suç ortaklığı içinde anlaşmaları gerekir. Lüks yalnızca nedret, boşuna bir gurur olmayıp, aynı zamanda toplumsal başarı ve teskindir, fakirlerin de birgün ulaşacaklarını gördükleri bir düş, ama ulaştıklarında tüm parlaklığını yitiren bir şeydir. Bir tıp tarihçisi son olarak şunları yazmıştır: “uzun zamandan beri ender ve arzulanır olan bir yiyecek, nihayet kitlelerin ulaşabildiği hale gelince, hemen bir tüketim artışı ortaya çıkmaktadır. Adeta uzun zamandan beri bastırılmış bir iştahın patlaması denilebilir. Bu yiyecek bir kere avam hale gelince (bu terimin çifte anlamı içinde: 'prestij kaybı' ve 'yaygınlaşma'), cazibesini çabucak kaybedecektir... ve belli bir doygunluk ortaya çıkacaktır." Zenginler böylece, fakirlerin gelecekteki hayatlarını hazırlamaya mahkûmdurlar. Bu her şeyden sonra onların meşrulaştırılmalarıdır: kitlelerin er veya geç elde edecekleri zevklerin denemesini yapmaktadırlar.

Bu oyunlarda kofluklar, iddialar, kaprisler aşırı bir bollukta yer almaktadırlar. “XVIII. yüzyıl İngiliz yazarlarında kaplumbağa çorbasının aşırı methine rastlanmaktadır: bu çorba çok lezzetlidir ve vücuttan düşme ile zafiyete çok iyi gelmekte, iştah açmaktadır. Hiçbir şatafatlı akşam yemeği (Londra kentinin lord belediye başkanının örneği içinde) yoktur ki, kaplumbağa çorbası olmasın.” Londra'dan ayrılmak üzere, kendimize geriye yönelik olarak bir roast mutton stuffed with oysters sunalım. Ekonomik

açıdan bir zirzopluk: İspanya Kuzeyin şeytani ülkelerinin kendi için imal ettiği perukaların karşılığını gümüş sikkelerle ödemektedir. Ustariz 1717'de “ama ne yapabiliriz ki?” diye işi fark etmektedir. İspanyollar aynı anda, Brezilya'nın siyah tütününe karşı Kuzey Afrikalı birkaç şeyhin sadakatlerini satın almaktadır. Ve eğer IV. Henri'nin danışmanı Laffemas'ya inanılacak olursa, birçok Fransız, bu konuda vahşilere benzer bir şekilde “servetlerini verme pahasına yabancı ıvır zıvırı ve malları almaktadırlar."

Aynı şekilde Hindiçini, Filipinler ve Endonezya altın tozlarını, baharatlarını, değerli santal veya gül ağacı kerestelerini, kölelerini ve pirinçlerini Çin ıvır zıvırları karşılığında vermektedirler: taraklar, lake kutular, kurşun bakır karışımı paralar... Fakat rahatlayalım, Çin de Tonkin, Koşenşin ve Java kırlangıç yuvaları veya “ona tuzlanmış olarak Siyam, Kamboç veya Tataristan'dan gelen ayı veya çeşitli yabani hayvan pençeleri” karşısında aynı deliliklere sahiptir. Nihayet Avrupa'ya geri dönersek: Sebastien Mercier 1771'de “şu porselenlerinki de ne sefil bir lüks” diye haykırmaktaydı. “Bir kedi tek bir pençe darbesiyle, 20 arpent toprakta meydana gelebilecek olandan daha fazla zarar meydana getirebilir.” Fakat bu tarihten itibaren Çin porseleni fiyatı düşme halindedir ve kısa bir süre sonra Çin'den Avrupa'ya dönen gemilerde adi safra olarak kullanılacaktır. Şaşırtıcı olmayan bir kıssadan hisse: yaşlanan her lüks, dünyadan göçer. Fakat lüks kendi küllerinden, hatta başarısızlıklarından yeniden doğmaktadır. Aslında hiçbir şeyin dolduramadığı, her hareketin yeniden yarattığı bir düzey farkının yansımasıdır. Bitmez tükenmez bir “sınıfsavaşı”dır.

Sınıflar, ama aynı zamanda uygarlıklar. Bunlar bitimsiz bir şekilde birbirlerine göz atmakta, bazıları diğerlerine karşı, tıpkı zenginlerin fakirlere karşı oynadıkları gibi, bir lüks oyunu oynamaktadırlar. Ama bu kez oyunlar karşılıklı olduğundan, akımlar yaratmakta, uzun veya kısa mesafelerde hızlanmış mübadeleleri tahrik etmektedirler. Marcel Mauss'un yazdığı gibi, kısacası “toplum atılımını üretimde bulmamıştır; lüks büyük sürükleyici olmuştur.” Gaston Bachelard'a göre, “gereksiz olanın fethi, gerekli olanın fethinden daha büyük bir zihni tahrik yaratmaktadır. İnsan bir ihtiyaç varlığı olmayıp, bir arzu varlığıdır.” İktisatçı Jacques Rueff ise “üretim arzunun kızıdır” diyecek kadar ileri gitmiştir. Kuşkusuz hiç kimse bizim bugünkü toplumlarımızda bile ve onları eline geçiren kitle lüksü

karşısında, bu atılımları, bu gere- kirlikleri inkâr etmeyecektir. Fiili durumda, farklı düzeyleri olmayan hiçbir toplum yoktur. Oysa en ufak bir toplumsal engebe lükse yol açmaktadır; dün olduğu gibi bugün de.

Fakat acaba, Batı'nın hükümdar sarayları tarafından başlatılan lüksün (bunların arasında Avignon papalık sarayı prototip olmuştur) modern kapitalizmin başlangıcının mimarı olduğunu, dün ateşli bir şekilde savunmuş olan Werner Sombart'ın peşine takılacak mıyız? XIX. yüzyıldan ve icatlarından önce, lüks çok çeşitli biçimler altında, bir gelişme unsuru olmaktan daha çok, boşuna dönen bir motorun, birikmiş sermayesini etkin kullanamayan bir ekonominin işareti olmamış mıdır? Buna dayanarak, belli bir lüksün, endüstri devriminden önce ve bazen de sonra, gelişmesi acımasızca sınırlandırılmış bir toplumda üretilen “artığın" adaletsiz, sağlıksız, parlak, anti-ekonomik kullanımı olan Eski Rejim'in bir gerçeği veya hastalığı olduğu ve bundan da başka bir şey olamayacağı ileri sürülecektir. Lüksün ve yaratıcı kapasitenin koşulsuz savunucularına karşı bir Amerikalı biyolog, Th. Dobzhansky şöyle cevap vermektedir: “kendi hesabıma göre, yığınları, tıpkı ince ve narin bir ziraatin nadir ve cezbedici çiçeklerini elde etmek üzere ekilen, iyice gübrelenmiş bir tarla gibi kullanan toplumsal örgütlenmelerin yok olması beni üzmemektedir.”

SOFRA: LÜKS VE KİTLE TÜKETİMLERİ

Sofra konusunda daha ilk bakışta iki taraf kolayca fark edilebilir niteliktedir: lüks ve sefalet, aşırı bolluk ve yokluk. Bunu söyledikten sonra, lükse doğru koşalım. Bu en kolay görülebilen seyir, envanteri en iyi çıkartılmış ve aynı zamanda bugünün koltukta oturan gözlemcisi için en çekici alandır. Diğer taraf ise, aslında çok doğal olan, Micheletvari bir romantizmden ne kadar kaçınsak da, çok acınacak bir durumdur.

Aslında Gecikmiş Bir Lüks

Her şeyin beğeni sorunu olmasına rağmen, Avrupa'da gene de XV. veya XVI. yüzyıldan önce gerçek bir sofra lüksü ve eğer öyle söylemek istenirse, sofra incelmesinin ortaya çıkmadığını bildirelim. Batı bu noktada, Eski Dünya'nın diğer uygarlıklarına nazaran gecikmiştir.

Bugünün Batı'sının birçok lokantasını fethetmiş olan Çin mutfağı, çok eski bir gelenek olup, aşağı yukarı bin yıldan fazla bir süredir kurallar, ayinler, bilgince reçeteler, tat ustalarının ve onların birliklerinin sicillerine duyumsal ve edebi olan büyük bir dikkat, belki de Fransızların bunu paylaşan diğer tek halk (tamamen başka bir tarzda) oldukları yemek yeme sanatına karşı bir saygı bütünüdür. Yakınlarda çıkan güzel bir kitap, Çin diyetinin bilinmeyen zenginlikleri, çeşitleri, dengesi üzerinde durmakta ve buna dair birçok örnek vermektedir. Ancak ben bu ortaklaşa eserde, F. W. Mote'un coşkulu katkısının, K. C. Çang ve J. Spencer'inkilerle yumuşatılması gerektiğini düşünüyorum. Evet Çin mutfağı sağlıklı, lezzetli, çeşitli, icatçıdır; elinin ulaşabildiği her şeyi hayranlık verici bir şekilde kullanmayı bilmektedir ve dengeli kalmaktadır; taze sebzeler ve soya proteinleri etin kıtlığını telâfi etmektedirler, her türden konserve sanatını kaynaklarına eklemektedir. Fakat Fransa'da da taşra mutfak gelenekleriyle övünmek ve son dört veya beş yüzyıl için mutfak icatlarından, gustodan, bölgenin çeşitli kaynaklarını kullanmadaki dehadan söz etmek mümkündür: etler, kümes ve av hayvanları, tahıllar, şaraplar, peynirler, bostan ve meyva bahçesi ürünleri; tabii tereyağ, iç yağı, kazyağı, zeytinyağı ve cevizyağının farklı tatlarından söz etmeksizin, aile konserveciliğinin sınanmış yönlerinden söz etmeden. Fakat sorun başkadır: bu beslenme acaba insanların çoğunun beslenmesi miydi? Fransa'da kesinlikle hayır, köylü çoğu zaman kendi ihtiyacından “artan”dan fazlasını satmakta ve özellikle de ürünlerinin en iyi

kısmını yememektedir: darı veya mısırla beslenmekte, buğdayını satmaktadır; haftada bir kere tuzlanmış domuz eti yemekte ve kümes hayvanlarını, yumurtalarını, oğlaklarını, danalarını, kuzularını pazara götürmektedir. Çin'de de olduğu gibi, bayram alemleri gündelik hayatın monotonluğunu ve yetersizliğini kesintiye uğratmaktadırlar. Ve bu arada, kesinlikle bir halk mutfak sanatını sürdürmektedirler. Fakat halkın ezici çoğunluğunu meydana getiren köylülerin gıdasının yemek kitaplarıyla hiçbir ilgisi yoktur; bu kitaplar ayrıcalıklıların kullanımı içindir. Ne de 1788'de Fransa'nın boğazına düşkünler için, gene boğazına düşkün biri tarafından düzenlenmiş kaynak listesiyle bir ilgileri vardır: Perigord'un hindi dolmaları, Toulouse'un kaz ciğeri ezmeleri, Nerac'ın güveçte kınalı keklikleri, Toulon'un taze ton ezmeleri, Perenas'nın semiz tarlakuşları, Troyes'nın pişmiş domuz kelleleri, Dombes'un çullukları, Caux ülkesinin horozları, Bayonne'un jambonları, Vierzon'un pişmiş dilleri ve hatta “Strasbourg'un lahana turşusu”... Çin'de de işlerin aynı olduğuna kuşku yoktur, çeşitlilik ve hatta sadece tokluk zenginler içindir. Halk deyişlerinden et ve şarabın zenginlikle eşdeğer olduğunu; bir fakirin yaşaması için gereken şeye sahip olmanın “çiğnenecek pirinci” olması demek olduğu çıkartılabilir. Ve Çang ile Spencer, John Barrow'un 1805'te mutfak konusunda zenginle fakir arasında var olan mesafenin, dünyanın hiçbir yerinde Çin'deki kadar büyük olmadığını ifade ederken yanılmadığını düşünmekte birleşmektedirler. Spencer buna destek olmak üzere, XVIII. yüzyılın ünlü bir romanı olan Kırmızı Pavyon Düşünden bir bölümü zikretmektedir: genç ve zengin kahraman, hizmetçilerinden birinin fakir evini ziyaret eder. Kadıncağız elinde ne varsa, içine en iyileri -pastalar, kuru meyvalar, cevizler- koyduğu tepsiyi sunarken, hüzünle farkına varır ki, "burada efendisinin yediğini sandığı şeylerden hiçbiri yoktur.”

Dünün dünyasında büyük mutfaktan söz ettiğimizde, demek ki her zaman lüksün tarafındayız. Tüm erginliğine ulaşmış uygarlıkların bildiği bir şey olan, bu aranılan mutfak, V. yüzyıldan itibaren Çin, XI.-XII. yüzyıllarda Müslüman mutfağı, ancak XV. yüzyıldan itibaren Batı'da, İtalya'nın zengin kentlerinde ortaya çıkmış, buralarda kuralları ve dekoruyla masraflı bir sanat haline dönüşmüştür. Venedik senatosu çok erkenden, genç soyluların masraflı şölenlerine itiraz etmiş ve 1460'ta, maliyeti adam başına yarım dükayı geçen ziyafetleri yasaklamıştır. Tabii ki banchetti devam etmiştir. Ve

Mario Sanuda Günce'sinde, Karnavalın sevinçli günlerindeki bu prens yemeklerinin bazılarının yemek listeleri ile fiyatlarını kaydetmiştir. Bu ziyafetlerde, Signoria tarafından yasaklanmış çulluk, sülün, tavuskuşu gibi yemekler tesadüfen bir ayin konusuymuş gibi bulunmaktadırlar. Bir süre sonra, Ortensio Laudi, Venedik'te 1550-1559 aramda baskı üzerine baskı yapan Commentario della piu nota- bili mostruose cose d'Italia adlı kitabında, İtalyan kentlerinde boğazına düşkün insan damaklarına hoş gelebilecek şeyleri sıralamaktan başka hiçbir sıkıntıya girmemektedir: Bologna salam ve sucukları, Modena zampone'si (doldurulmuş domuz paçası), Ferrare etli böreği, Reggio cotogncıte'si (ayva ezmesi), Piacenza peyniri ve sarımsaklı gnocchi'si, Siena bademli kurabiyeleri, Floransa cad marzolini'si (Mart peynirleri), Monza luganica sottile'si (ince sosis) ve tomarelle'si (kıyma), Chiarenna sülünü ve kestaneleri, Venedik balık ve istiridyeleri, hatta Padova'nın eccelentissimo ekmeği (tek başına lüks) ve tabii ünü giderek artacak olan şarapları unutmaksızın.

Fakat daha bu dönemde bile, Fransa, Avrupa'nın dört bir yanından ona gelen değerli yemek tariflerinin toplandığı ve yenilerinin icat edildiği, en mükemmelinden bir iyi yemek ülkesi haline gelmiştir; bu ülkede oburluğun ve kibarlığın dindışı bayramlarının törenleri ve sunumu mükemmelleştirilmektedir. Fransa kaynaklarının bolluğu, çeşitlililiği, bir Venedikliyi bile şaşırtacak düzeydedir, 1557'de Paris'te elçi olan Girolamo Lippomano her yerde var olan bolluk karşısında coşkuya kapılmıştır: "size her fiyattan yemek sunan meyhaneciler var, bir teston'a, ikiye bir ecu'ye, dörde, ona, hatta eğer isterseniz adam başına yirmiye. Fakat yirmi beş icu karşılığında size çorba niyetine bol miktarda yiyecek veya kızarmış anka verilecektir: yani dünyada değerli olarak ne varsa." Ancak asıl büyük Fransız mutfak sanatı, kendini ileride, Naiplik dönemi ile Naibin faal gustosu tarafından temsil edilen "gırtlak topçusunun silahsızlandırılmasından sonra kanıtlayabilecektir. Hatta daha sonra, 1746'da "haklı veya haksız yere Pascal'in Provinciales'inden, kesinlikle daha fazla basılan, Menon'un değerli kitabı Cuisiniere Bourgeoise'm (Burjuva Aşçı) nihayet yayınlanmasından sonra. Bu tarihten itibaren artık Fransa veya daha doğrusu Paris, mutfak modası'mn sahibi olma onuruna ulaşacaktır. Bir Parisli 1782'de "yarım yüzyıldan beri artık ince bir şekilde yemek yemek bilinmiyor" diye iddia etmektedir. Fakat bir başkası 1827'de

“mutfak sanatı son otuz yıl içinde, bundan önceki bir yüzyıl içinde yapamadığı kadar bir ilerleme kaydetti” diye savunmaktadır. Bu Parislinin karşısında bazı büyük Paris “restaurant"larının muhteşem manzarasının bulunduğu doğrudur (bu kentteki “traiteur"lerin (aşçı), “restaurateur" (lokantacı) haline dönüşmelerinden beri çok geçmemiştir). Fiili durumda, tıpkı elbiseye olduğu gibi, mutfağa da moda hükmetmektedir. Ünlü soslar, bir gün aniden itibardan düşmekte ve bundan sonra ancak küçümseyici gülümsemelerle birlikte hatırlanabilmektedirler. Deyimler Sözlüğü (1768) yazarı olan belli etmeden alay eden bir kişi “yeni mutfak en fazlasından yiyeceklerin suyu ve ezmesidir” demektedir. Ve eskinin çorbalarına kulak asılmamaktadır. "Soupe (aynı sözlüğün dediğine göre), yani eskiden herkesin yediği ve bugün çok burjuva ve çok eski bir yemek sayılarak, kaynamış şeyin midenin liflerini gevşettiği bahanesiyle atılan çorba." “Çorbalık otlar” ve “yüzyılın ince lezzet duygusunun adeta avam bir yiyecek olarak dışarı attığı sebzelere de...” kulak asma. “Lahana ne daha az sağlıklı ne de daha az lezzetlidir” ve bütün köylüler onu hayatları boyunca yemektedirler.

Başka küçük değişiklikler de, adeta kendiliklerinden meydana gelmektedir. Örneğin XVI. yüzyılda Amerika'dan gelen hindi böyledir. Bu hayvan natürmontlarından birinde çizmekte ilk olanlardan biri de, herhalde Hollandalı ressam Joachim Buedkaum (1530-1573) olmalıdır -onun bu natürmortları bugün Amsterdam'ın Rijksmuseum'unda bulunmaktadır-. Söylendiğine göre, Fransa'da hindiler IV. Henri zamanında iç barışın yeniden kurulmasıyla artmışlardır. Büyük kralın tabağındaki tavuk hakkındaki bu yeni versiyona ilişkin olarak ne düşünülmesi gerektiğini bilmiyorum, ama XVIII. yüzyılın sonunda artık hiçbir kuşku yoktur: 1779'da bir Fransız “eskiden sofralarımızda en şerefli yere sahip olan kazı oradan uzaklaştıran hindi olmuştur" diye yazmaktadır. Rabelais döneminin yağlı kazlarını, Avrupa oburluğunun gerilerde kalan bir çağı mı olarak görmek gerekir?

Modayı, sürüp giden, ama birçok kereler anlam değiştiren şu kelimelerin açıklayıcı tarihi boyunca da izlemek mümkündür; giriş, ara yemek, yemek süsü vb. Ve et kızartmanın “iyi” ve “kötü” biçimlerini yorumlamak! Ama böylesine bir yolculuğun sonu olmayacaktır.

Etoburların Avrupa'sı

XV. yüzyılın öncesinde Avrupa’da incelmiş bir mutfak olmadığını söylüyorduk. Okuyucunun geriye yönelik olarak, örneğin Burgonya Valoislarının şatafatlı sarayındaki gibi, şu veya bu ziyafetten gözü kamaşmasın. Şu şarap çeşmelerinden, şu sahneye konulan oyunlardan, şu gökyüzünden halatlarla inen, melek kılığına girmiş çocuklardan... Gösterişe yönelik olan miktar, kaliteyi aşmaktadır. Daha doğrusu bir gırtlak lüksü söz konusudur. Etlerin çok miktarda olması -bu durum zengin sofralarında uzun zaman sürmüştür- bunun en belirgin veçhesidir.

Etler ister haşlanmış veya kızartılmış, sebzeler ve hatta balığa karıştırılmış olsun, bütün biçimleri itibariyle, Fransa'da mets adını alan muazzam tabakalarda “piramid” halinde yığılı olarak sunulmaktaydılar. “Böylece çok değişik olan soslarının ayrı sunulduğu, üst üste konulmuş kızartmalar tek bir mets meydana getirmekteydiler. Hatta bütün yemeği tek bir tepside toplamakta tereddüt edilmiyordu ve bu korkunç yamalı bohça tabağına da bir mets denilmekteydi." Daha o yıllar için bile Fransız mutfağı kitaplarına sahibip olduğumuz şu 1361 ve 1391 yıllarında, aynı şekilde asiettes denilmektedir: altı asiettes veya mets’lik bir yemek altı servis içermekteydi diyebiliriz. Bunların hepsi çok bol ve bizim için çoğu zaman beklenmedik ölçüdedirler. İşte Menagier de Paris’den alınma (1393) bir mets'nin -sonra bunlardan dört tane daha sunacaktır -içindekiler: sığır güveç, etli börek, bufa balığı, etli papara, beyaz balık sosu, artı bir arboulastre, yani tereyağ, kaymak, şeker ve meyva suyu içeren bir sos”. Bu büyük tabakların herbiri, bugünün aşçısının ciddiye almazsa akıllılık edeceği bir tarifle birlikte verilmekteydi. Bugünkü aşçıların bu tarifleri uygulama yönündeki tüm deneyleri kötü sonuçlanmıştır.

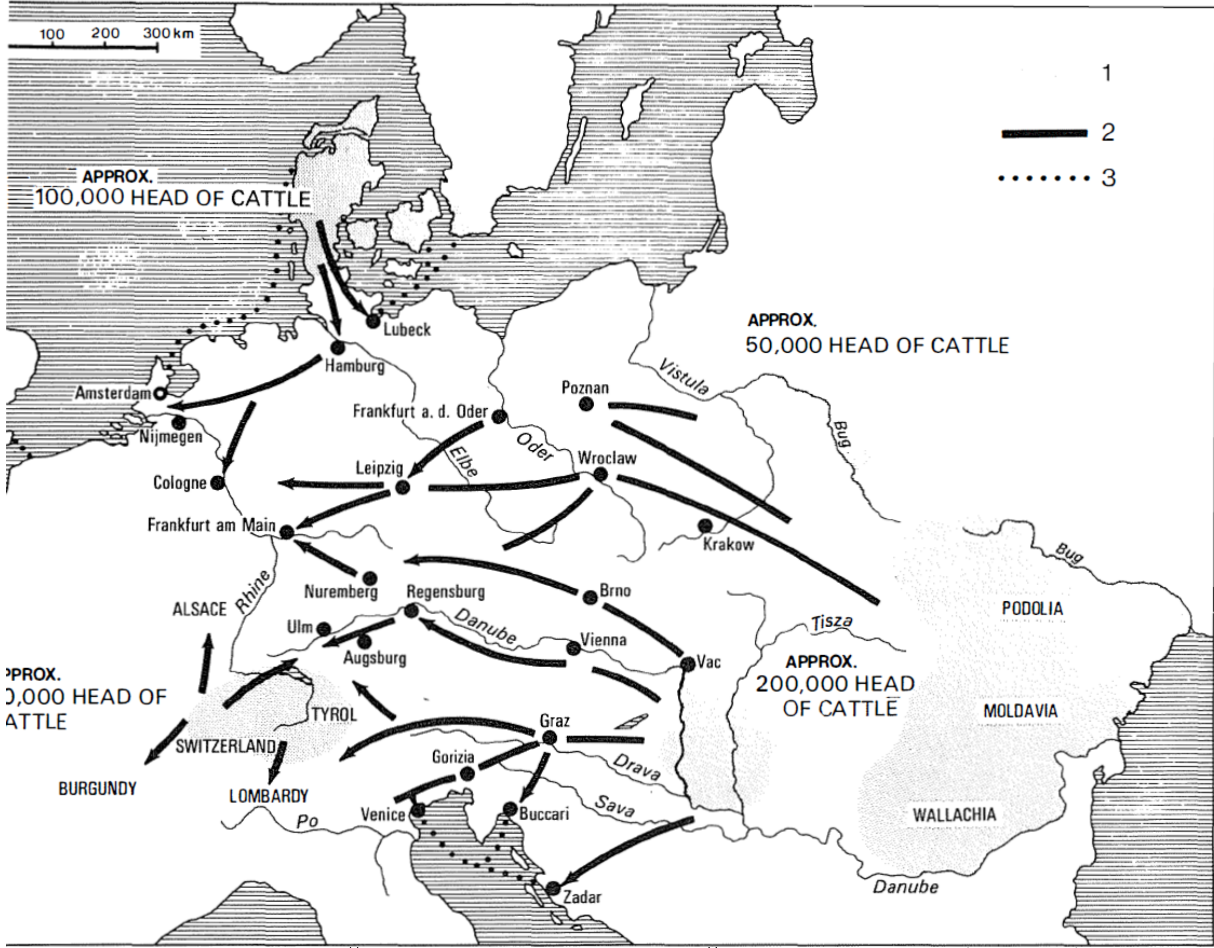
Bu et tüketimi, XV. ve XVI. yüzyıllarda çok zenginlere has bir ayrıcalığa benzemektedir. Montaigne, daha 1580'lerde, Yukarı Almanya hanlarında, hizmetkârlara aynı anda, en azından iki tabak et sunma ve bazı günlerde yedi tabağa kadar eklemeler yapma olanağını veren, birçok gözlü şu tabak taşıyıcıları kaydetmektedir. Kasaplık ve kepaplık etler bol miktardadır: sığır, koyun, domuz, tavuk, güvercin, oğlak, kuzu... Av hayvanlarına gelince, herhalde 1306 tarihli olan bir yemek kitabı, Fransa'ya ilişkin olarak bunların oldukça uzun bir dökümünü yapmaktadır; yaban domuzu XV.

yüzyılda Sicilya'da o kadar harcı alemdir ki, kasaplık etlerden daha az etmektedir; Rabelais tüylü av hayvanlarını sayıp dökmeyi bitirememektedir: balıkçıl kuşu, tepeli balıkçıl, yabani kuğu, balaban kuşu, turna, keklik palazı, çil keklik, bıldırcın, tahtalı güvercin, kumru, sülün, karatavuk, çayırkuşu, flaman kuşu, sutavuğu, dalgıç- kuşu... Orleans pazarının uzun emtia listesine göre (1391-1560 arası) yaban domuzu, geyik, oğlak gibi büyük parçalar hariç, av hayvanları düzenli olarak boldur: boz tavşan, tavşan, balıkçıl, keklik, çulluk, tarlakuşu, yağmurkuşu, bağırtlak... XVI. yüzyıldaki Venedik pazarlarının tasviri de bu kadar zengindir. Ve insandan yana yarı yarıya boş olan Batı'da bu durum mantıklı değil midir? Gazette de France'da 9 Mayıs 1573'te Berlin kaynaklı şu haber okunmakta değil midir: "burada hayvanlar çok nadir olduğu için "kral kente, halkın tüketimi için haftada yüz geyik ve yirmi yaban domuzu getirtilmesini" emretmiştir?

Öyleyse, çoğu zaman edebi olan, zenginlerin "şarabını, peynirini, arpasını, sığırlarını, koyunlarını, danalarını çalıp, onlara yalnızca çavdar ekmeğini bıraktığı" fakir köylülerin yiyecekleri hakkındaki şikâyetleri fazla ciddiye almayalım. Bunun tersine dair kanıtlarımız var.

XV. yüzyılda Alçak Ülkeler'de "et o kadar gündelik kullanım'daydı ki, bir kıtlık bunalımı talebini çok az düşürüyordu." Ve et tüketimi XVI. yüzyılın ilk yarısında ancak artmıştır (örneğin Lierre rahibeler yurdu revirinde olduğu gibi). Saksonya düklerinin 1482 tarihli bir emirnamelerine göre "herkes tarafından anlaşılmalıdır ki, zenaatkârlar öğlen ve akşam yemeklerinde toplam dört tabak yemek almalıdırlar, eğer etli bir günse: bir çorba, iki et, bir sebze; eğer bir cuma veya etsiz bir günse: bir çorba, bir taze veya tuzlu balık, iki sebze. Eğer oruç uzatılmak zorundaysa, beş tabak: bir çorba, iki cins balık, iki sebze garnitürü. Bunlara sabah ve akşam ekmek eklenmektedir. Gene bunlara kojent, hafif bira eklenmektedir." Zenaatkârlar, kentli yemek listesi denilecektir. Fakat 1429'da Alsace'daki Oberbuggheim'da eğer angaryaya koşulan köylü kâhyanın, maier'in çiftliğinde diğerleriyle birlikte yemek istemezse, maier ona "iki fenik karşılığı olarak, kendi evine iki parça sığır eti, iki parça kızarmış et, bir ölçü şarap ve ekmek göndermek" zorundadır. Bu konuda başka tanıklara da sahibiz. Yabancı bir gözlemcinin dediğine göre, 1557'de Paris'te "domuz fakirlerin, gerçekten yoksul olanların alışık oldukları yiyecektir. Fakat ne kadar cılız olursa olsun, her zenaatkâr, her tüccar, yağlı günlerde tıpkı

zenginler gibi oğlak, keklik yemek istemektedir.” Tabii ki taraflı tanıklar olan bu zenginler, fakirlerin en küçük lüksünü bile eleştirmektedirler. Thoinot Arbeau (1558) “şimdilerde hiçbir vasıfsız işçi yok ki, düğününde obua ve sacquebute (dört kollu bir cins trompet) çalınmasını istemesin.”

KUZEY VE DOĞU AVRUPA'DA 1600'E DOĞRU BÜYÜKBAŞ TİCARETİ

1. Yetiştiricilik alanı 2. Karayolu 3. Denizyolu. Bakar'ın eski adı Buccari'dir. 1600'e doğru Orta ve Batı Avrupa mezbahalarına yönelik olarak kara ve denizyollarından yapılan büyükbaş ticareti etkileyicidir (400.000 baş). Fakat Paris pazarlarında (Bkz. II. c.), yılda yaklaşık 70.000 sığır satılmaktadır. Bu durum, bu uzun mesafe ticaretine, Avrupa et tüketiminin esasını sağlayan yerel ve bölgesel ticaretlerin de eklendiğinin kanıtıdır.

Et dolu masalar civar kırlardan veya dağlardan (İsviçre kantonları) yapılan düzenli bir iaşeyi gerektirmektedir; bundan da ötesi, Almanya'da ve Kuzey İtalya'da bu iaşe Doğu bölgelerinden, Polonya, Macaristan, daha XVI. yüzyılda bile batıya yarı yarıya yabani canlı hayvanlar sevk eden Balkan ülkelerinden yapılmaktadır. Weimar yakınlarındaki Buttstedt'te kurulan, Almanya'nın en büyük hayvan panayırında, hiç kimse aynı anda “16.000,

hatta 20.000 başlık olağanüstü sürülerin yığılmasından” şaşkınlığa düşmemektedir. Venedik'e doğudan gelen sürüler karadan veya Dalmaçya'nın deniz durakları aracılığıyla ulaşmaktadırlar; bu hayvanlar aynı zamanda top atış talim alanı ve kuşkulu gemilerin karantina yeri de olarak iş gören Lido adasında dinlenmektedirler. Sakatat, özellikle de işkembe, San Marco'nun kentinin fakirlerinin gündelik gıdasıdır. 1498'de Marsilyalı kasaplar Auvergne'deki Saint-Flour'a kadar olan yerlerden koyun almaktaydılar. Bu uzak bölgelerden yalnızca hayvan değil, aynı zamanda kasap da ithal edilmektedir: XVIII. yüzyılda Venedik'teki kasaplar çoğu zaman Grisons dağlılarıdır; bunlar sakatat satış fiyatlarında hile yapmakta hızlıdırlar; Balkanlarda ise Arnavutlar, sonra da Epiruslular, günümüze kadar, kasap veya işkembeci olarak uzaklara göç etmişlerdir.

Herhalde 1350-1550 arasında Avrupa mutlu bir bireysel hayat dönemi görmüştür. Kara Veba'nın felâketlerinin ardından emek gücü kıtlaştığından, çalışan herkes için hayat şartları zorunlu olarak iyi hale gelmiştir. 1338'de Normandiya katedral meclisi üyeleri “yüzyılın başında altı hizmetkârın kazandığı kadar para isteyen” tarla işçisinden başka adam bulamamaktan yakınmaktadırlar. Üzerinde durulması gereken paradoks işte budur; yani basitleştirici ve çoğu zaman geçerli olan düşünceye göre, Orta Çağ içinde ne kadar geriye gidilirse, o kadar mutsuzluğun içine dalınmaktadır. Fiili durumda, eğer halkın yaşam düzeyinden, yani insanların çoğunluğundan söz edilecek olursa, tersinin geçerli olduğu görülecektir. Yanıltmayan ayrıntı: 1520- 1540 öncesinde henüz kalabalık olmayan Languedoc'ta, köylüler ve zenaatkârlar beyaz ekmek yemektedirler. Bozulma Orta Çağın “sonbaharı’ndan uzaklaşıldığı ölçüde vurgulu hale gelecek ve XIX. yüzyılın ortasına kadar bile sürecek; Doğu Avrupa'nın bazı bölgelerinde ve özellikle de Balkanlarda yuvarlanma devam ettiğinden, buralarda XX. yüzyılın göbeğine kadar varlığını sürdürecektir.

XVIII. yüzyılın ikinci yansında bir köylü evinde yemek, etsiz tek bir büyük tabaktan oluşmaktadır.

Et Tayını 1550'den İtibaren Azalıyor

Batı'da XVI. yüzyıldan itibaren kısıtlamalar açığa çıkmaktadır. Heinrich Müller 1550'de Savabya'da “köylü evinde şimdi olduğundan başka türlü yenirdi; et ve yiyecekler boldu; kermeslerde ve ziyafetlerde tabaklar içindekilerin çokluğundan bükülürlerdi. Bugün her şey değişti. Gerçekte yıllardan beri ne felâketli bir dönem, ne pahalılık! Ve en varlıklı köylülerin yiyecekleri dünün rençberleri ve gündelikçilerinin- kilerden bile daha kötü”35 diye yazmaktadır. Tarihçiler bu tekrarlanan tanıklıkları kaale almadıklarından ötürü hatalıdırlar, çünkü buralarda insanların geçmiş

dönemleri methetmeye yönelik marazi ihtiyaçlarını görmede inat etmişlerdir. Yaşlı bir Bröton köylüsü (1548) “ey arkadaşlar, köyden birinin diğer herkesi akşam yemeğine, tavuğunu, danasını, jambonunu, ilk kuzusunu kutlamak için yemeğe çağırdığının görülmediği hiçbir gün yoktu” diye açıklamaktadır. Normadiyalı bir soylu 1560'ta şöyle yazmaktaydı: babamın zamanında her gün et ardı, yiyecekler boldu, şarap su gibi içiliyordu.” Bir başka tanık. Din Savaşlarından önce “(Fransa'da) köylüler o kadar zengin ve her türlü malla doluydular ki, evleri çok iyi döşenmişti, kümes hayvanları ve diğer hayvanlarla doluydu ki, bu bir soyluluktu” diye anlatmaktadır. İşler çok değişmiştir. 1660'lere doğru. Yukarı Saksonya'daki Mansfeld bakır madeni işçileri, yevmiyeleriyle ekmek, bulgur ve sebzeyle yetinmek zorunda kalmışlardır. Ve çok fazla teşvik gören Runembergli dokuma kalfaları, 1601'de, kendilerine her gün verilmesi gereken eti, haftada üç kere almaktan yakınmaktadırlar. Ustalar da buna, altı hreutzer’lik yardımla onlara her gün et vermenin olanaksız olduğu şeklinde cevap vermektedirler.

Artık piyasalarda prim yapanlar tahıllardır. Fiyatları abartmalı hale geldiğinden, gereğinden fazla alımlar için para yetmemektedir. Et tüketimi uzun dönemde azalacaktır ve tekrarlayalım, bu 1850'ye kadar sürecektir. Garip bir gerileme! Kuşkusuz toparlanma ve istisna dönemleri olacaktır: örneğin Otuz Yıl Savaşlarının ertesinde Almanya'da, insanlarını kaybetmiş bir ülkede hayvanların çabucak çoğaldıkları bir ortamda; örneğin 1770-1780 arasında et fiyatı sürekli artıp, buğdayınki düşerken, Normandiya'nın önemli ekim alanları olan Auge ve Bessin'de hayvancılığın giderek tahıl tarımının yerine ikâme edildiği durumda, bu ikâme en azından 1785'teki büyük saman krizine kadar sürmüştür: oldukça mantıklı bir sonuç, çünkü o sıralar ağır sonuçları olan bir nüfus artışına av plan küçük köylülüğün önemli bir bölümünün işsizliğe, dilenciliğe, serseriliğe düşmesi söz konusudur. Fakat bu dönemler kısa sürmekte ve istisnalar kuralı teyid etmekten başka bir şey yapmamaktadırlar. Tahıl tarlası ve buğday deliliği ve tutkusu haklarını korumaktadırlar. Bas-Querey'de küçük bir kasaba olan Montpezat'da kasap sayısı kesintisiz azalmaktadır: 1550'de 18, 1556'da 10, 1641'de 6, 1660'da 2, 1763'te 1... Bu dönemde kasabanın nüfusu da azalıyorsa da, bu gerileme bire on sekiz değildir.

Paris'e ilişkin olarak düzenlenen rakamlar, 1751-1784 arasında yıllık 51-65 kg. arasında değişen adam başına bir kasaplık et tüketimini işaret etmektedirler, ama Paris Paris'tir. Ve Devrim'in başında bu kente yüksek bir tüketim olan 72,6 kg. atfeden Lavoisier, aynı ânda Fransa'nın ortalama tüketimini 48,5 libre (1 libre: 488 g.) yani 23,5 kg. olarak tahmin etmektedir. Tüm yorumcular bu rakamı iyimser bulmaktadırlar. Aynı şekilde, XVIII. yüzyılda Hamburg'da (ki bu kent et sağlayan Danimarka'nın kapısıdır) adam başına yıllık tüketim 60 kg.'a ulaşmaktadır (ama yalnızca 20 kg.'ı taze et), fakat XIX. yüzyılın başında Almanya'nın tümü için bu rakam, yılda adam başına 20 kg.'dan azdır (Orta Çağın sonundaki 100 kg.'ın yerine). Esas olgu, çeşitli kentler arasındaki (örneğin Paris, 1851'de bile aşikâr bir ayrıcalıktan yararlanmaktadır) ile, kentlerle kırlar arasındaki eşitsizlik olarak kalmaya devam etmektedir. 1821'de bir gözlemci dobra dobra “Fransa'nın onda dokuzunda yoksullar ve küçük çiftçiler haftada ancak bir kere et yiyebilmekte ve bu da tuzlu et olmaktadır” demektedir.

Modernlik yüzyıllarıyla birlikte, demek ki etobur Avrupa'nın ayrıcalığı zayıflamıştır ve gerçek çareler XIX. yüzyılın ortasında, yapay çayırların genelleşmesi, bilimsel bir hayvancılığın gelişmesi ve aynı zamanda Yeni Dünya'nın uzak hayvancılık kaynaklarının kullanımından önce ortaya çıkmayacaklardır. Avupa uzun zaman tam doymayacaktır... 1717'de Brie'de 18.800 hektar büyüklüğündeki Election de Melun topraklarında, bunların 14.400'ünün ekilebilir toprak olmasına karşılık, eğer öyle denilebilirse, 814'ü çayırdır: yani hiçbir şey. Ve üstelik “çiftçiler işletmelerinin ihtiyacı için gerekenin asgarisini korumakta” samanları Paris'te ve ucuza satmaktadırlar (başkentteki çok sayıdaki at için). İşlenen topraklarda buğdayın iyi hasatlarda, hektara 12-17 kental verdiği doğrudur. Bu rekabete ve bu çağrıya direnmek olanaksızdır.

Bu gerilemede, dereceler olduğunu söylemiştik. Bu gerileme Akdeniz ülkelerinde, zengin otlakları olan Kuzey bölgelerinden daha net olmuştur. Polonyalılar, Almanlar, Macarlar, İngilizler diğerlerinden daha az kısıntıya uğramışa benzemektedirler. Hatta İngiltere'de, bir tarım devriminin içinde, gerçek bir et devrimi yer alacaktır. Londra'nın büyük pazarı Leaden Hall'de (1778), bu sözün yakıştırıldığı bir İspanyol elçisinin söylediğine göre, bir “ayda, tüm İspanya’nın bir yılda tükettiğinden daha fazla et” satılmaktadır. Ancak “resmi” tayınların (kesin olmasalar bile) yüksek olduğu Hollanda

gibi bir ülkede, yiyecek XVIII. yüzyıl sonunun düzelmelerinden önce çok dengesizdir: fasulye, biraz tuzlu et, ekmek (arpa veya çavdar), balık, biraz domuz yağı ve arada bir av eti. Fakat av eti, olağan olarak köylü veya senyör içindir. Kentlerin fakirleri onu hiç bilmemektedirler: "ona bayırturpu, kavrulmuş soğan, küflenmiş değilse bile kurumuş ekmek" veya yapışkan çavdar ekmeği ve "küçük bira ("çifte" olanı zenginler ve sarhoşlar içindir). Hollandalı burjuva da azla yetinerek yaşamaktadır. Hutsepot, ulusal yemek tabii ki ya koyun ya da sığır eti içermektedir, ama bu ince çekilmiş kıyma biçimindedir ve her zaman aşırı bir tutumlulukla kullanılmaktadır. Akşam yemeği çoğu zaman ekmek artıklarından yapılan ve biraz süt eklenen bir paparadır. Zaten tam da bu sırada hekimlerin arasında, etli bir yemeğin iyi mi, zararlı mı olduğu tartışması açılmıştır. Louis Lemery (1702) fazlasıyla bilgece "bana göre oldukça gereksiz gözüken bu tartışmalara girmeksizin, hayvan eti kullanımının, ılımlı olması koşuluyla, uygun olabileceğini söyleyebileceğimi sanıyorum" demektedir.

Et tayınındaki azalmayla eşzamanlı olarak, işlenmiş veya tuzlanmış et tüketiminde net bir artış meydana gelmiştir. Werner Sombart, hiç de haksız olmaksızın, XV. yüzyılın sonunda gemi mürettebatının beslenmesinde bir tuzlama devriminden söz etmiştir. Akdeniz'de de tuzlanmış balık ve bundan da fazlası, geleneksel peksimet, gemilerdeki mürettebatın her zamanki esas gıdasını meydana getirmektedirler. Tuzlanmış sığır etinin adeta tek alanı, muazzam Atlantik'le birlikte Cadiz'de başlamıştır; XVI. yüzyıldan itibaren İspanyol erzak eminliğinin sağladığı vaca salada. Tuzlanmış sığır eti daha çok kuzeyden, özellikle İrlanda'dan gelmektedir ve bu ülke aynı zamanda tuzlu tereyağ ihracatçısıdır Fakat devrede yalnızca erzak eminliği yoktur. Et bir lüks haline geldikçe, tuzlamalar fakirlerin olağan yiyeceği haline gelmiştir (bir süre sonra bunlara Amerika'nın zenci köleleri de katılacaktır). İngiltere'de yazdan sonra taze yiyecek olmadığından "saltbeej was the standart winter dish." XVIII. yüzyılda Burgonya'da "köylülerin tükettiği etin en büyük bölümü domuzdan sağlanmaktadır. Tuzlama atelyesinde birkaç domuz parçasını zikretmeyen az sayıda envanter vardır. Taze et nekahat dönemindeki hastalara ayrılmış bir lükstür ve zaten o kadar pahalıdır ki, bu alanda bile her zaman kullanılmamaktadır." İtalya ve Almanya'da seyyar sosis satıcıları (wursthandler) kent manzaralarının bir parçasını oluşturmaktadırlar. Tuzlanmış sığır eti, bundan da fazlası

tuzlanmış domuz eti, Napoli'den Hamburg'a, Fransa'dan Saint Petersburg yakınlarına kadar Avrupa'nın fakirlerine zayıf et tayınlarını sağlamaktadır.

Kuşkusuz burada da istisnalar vardır. Başlıcası ve en büyüğü, P. J. Grosley'nin 1770'te yazdığı gibi İngilizler “yalnızca etle yaşamaktadırlar. Bir Fransızın bir günde yediği ekmek dört İngiliz’e yeter.” Bu örnek itibariyle Ada, Avrupa'nın yegâne “gelişmiş” ülkesidir. Fakat bu ayrıcalığı, nisbeten geri birçok bölgeyle paylaşmaktadır. 1658'de Mile, Montpensier, Dombes'daki köylülerinden bahsederken, bize bunların “iyi giyimli olduklarını, (hiçbir zaman) biçme vergisi ödemediklerini” söyledikten sonra, “et gününde dört kere yemek yemekledirler” diye eklemektedir. Bu doğrulanmayı beklemektedir, ama mümkündür, çünkü Dombes XVIII. yüzyılda hâlâ vahşi, sağlıksız bir bölgedir. Oysa insanların tam egemen olamadıkları bölgelerde, evcil veya değil, hayvanlar bol bulunmaktadır. Zaten biz XX. yüzyıl insanlarına Büyük Petro zamanında Riga'daki veya Tavernier zamanında Belgrad'daki (burada her şey “mükemmel”, iyi; ekmek, şarap, et ve Tuna ile Sava'da yakalanan kocaman turnabalıkları ve sazanlar “çok düşük” fiyatlaradır) olağan durum Berlin, Viyana, hatta Paris'tekinden daha tatmin edici gözükebilir. Birçok talihsiz ülke, insani açıdan zengin ülkelerden daha fakir değillerdir. Hayat düzeyi insan sayısıyla, onların emrindeki kaynakların kitlesi arasındaki bir orantı olarak kalmaya devam etmektedir.

Gene de Ayrıcalıklı Bir Avrupa

Avrupa'nın ayrıcalığı azalmış olmakla birlikle, nene de bir ayrıcalık olarak kalmaktadır. Gerçekten de, diğer uygarlıkları düşünmek yeterlidir. Bir İspanyol (1609) “Japonya'da ancak avda yakaladıkları hayvanların etini yiyorlar” demektedir. Hindistan'da ne mutlu ki, halk etli yiyeceklerden dehşet duymaktadır. Moğol hanı Evrengzeb'in askerleri, bir Fransız hekimin dediğine göre, olağan olarak çok az talepçidirler: “ancak *kişeris*leri veya üzerine erimiş tereyağı döktükleri pirinç ve diğer sebzelerin karışımı olsun... işte memnundurlar”. “Bu karışım tam olarak, havanda birlikte dövülmüş ve pişirilmiş pirinç, baklagiller ve mercimekten yapılmaktadır”.

Çin'de et kıttır. Kasaplık et ya hiç ya da hemen hemen hiç yoktur: evde sofra artıklarıyla beslenen evcil domuz, bazen biraz pirinç verilen kümes hayvanları, av hayvanları, hatta özel kasaplar tarafından veya kapı önünde

satılan “tüyü dökülmüş veya geri gelmiş” köpek, bu köpekler süt domuzları veya Peder de la Cortes'in dediği gibi, İspanya’daki oğlaklar gibi kafeslerde taşınmaktadırlar -az sayıda olan bütün bu hayvanlar, kararlı bir şekilde etobur olan bir halkın iştahını bastıramazlar. Haşlanmış koyun etinin kural olduğu Moğol halkları hariç, et hiçbir zaman ayrı bir yemek olarak verilmemektedir. Bir lokma büyüklüğünde kuşbaşı doğranmış, bazen kıyma haline getirilmiş olan et tsai’ın bileşimine, etleri veya balıkları sebzeler, soslar ve tatlandırıcılarla karıştırıp, geleneksel olarak pirince refakat eden sayılamayacak kadar çok küçük yemeğin bileşimine girmektedir. Ne kadar incelmiş ve hesaplı olursa olsun, bu mutfak fiilen Avrupalıları şaşırtmaktadır, çünkü onlara fakir olarak gözükmektedir. Peder de Las Cortes, zengin mandarinler bile “sanki iştahlarını açmak isterlermişçesine, birkaç lokma domuz veya tavuk veya başka bir eti didiklemektedirler... Zengin ve ulu olmalarına rağmen, tükettikleri et çok küçük miktardadır ve eğer eti biz Avrupalılar gibi yeselerdi, sahip oldukları tüm etler hiçbir şekilde yetmezdi... Çinlilerin verimi buna dayanmaktadır.” Bir Napolili, Çin'i Kanton'dan Pekin'e kat eden ve 1696'da geri dönen Gemelli Careri, hanlarda bulduğu ve ona göre kötü pişmiş olan bitkisel yiyecekler karşısında kudurmakta ve konaklamaları ile yürüyüşlerinin rastlantısı içinde ya tavuk ya yumurta, sülün, tavşan, jambon, keklik satın almaktadır. Avrupalı bir gözlemci 1735'e doğru şöyle bir sonuca varmıştır: “Çinliler çok az iri et yemektedirler” ve şunu eklemiştir “demek ki hayvan beslemek için onlara daha az toprak gerekmektedir.” Pekinli bir misyoner, bundan kırk yıl kadar sonra daha büyük bir kesinlikle şöyle açıklamaktadır: “Avrupa'nın çağdaş filozoflarının sakıncaları ve sonuçlarından kuşku duymadıkları nüfus fazlası” Çinlileri “sığırların ve koyun sürülerinin yardımından vazgeçmek” zorunda bırakmaktadır, “çünkü onlara yiyecek sağlayacak toprak insanlara gereklidir.” Bunun sonucunda “topraklar için gübre, sofralar için et, savaş için at” eksikliği ortaya çıkmakta ve “başka yerlerdekiyle aynı miktarda tahıl elde etmek için daha fazla emek sarf edilmekte ve daha fazla adam çalışmaktadır.” Şöyle sonuca varmaktadır: bütün “orantılar korunduğunda, Çin'deki bir öküze karşılık, Fransa'da en azından on tane vardır.”

Çin edebiyatı aynı yönde tanıklık etmektedir. Çing hanedanı zamanındaki şu gururlu ve nutukçu büyükbaba “geçen gün damadım geldi ve bana işte

tabakta duran şu iki libre kurutulmuş geyik etini getirdi” diye sır vermektedir. Bir kasap “imparatorun şahsından daha fazla paraya sahip olan” ve evinde en azından onlarca akraba ve hizmetkâr bulunan yüksek bir kişiye karşı büyük bir hayranlık duyacaktır. Tartışılmaz kanıt: bu iki kişi ondan “yılda 4.000-5.000 libre et almaktadır, hatta tören olmadığında bile!” Böylesine bir tören ziyafetinin yemek listesinde topu topu “kırlangıç yuvaları, ördek, kalamar, acı Kuang hıyarları...” bulunmaktadır. Ve kaprisli genç bir dul kadının yiyecek talepleri neler olmaz ki? Her gün sekiz fen ilaç, bir gün ördek, ertesi gün balık, bir başka gün taze sebze, bambu filizi haşlaması veya portakal, bisküvi, nilüfer, kızarmış serçe, tuzlu ıstakoz ve tabii şarap, “yüz çiçek şarabı.” Bütün bunlar tersine, bir incelmeyi ve hatta aşırı ve masraflı bir incelmeyi dışlamaktadırlar. Fakat eğer Çin mutfağının lüksü Avrupalılar tarafından bu kadar yanlış anlaşıldıysa, bunun nedeni etin onlar için lüksün eşanlamlısı olmasıdır. Ve hiç kimse bize, Pekin'de imparatorluk sarayının karşısındaki ve kentin bazı meydanlarındaki et yığılmasını tasvir etmemiştir. Üstelik bunlar Tataristan'dan gelen ve kış soğuğunun iki veya üç ay koruyacağı “o kadar ucuza ki, bir oğlak veya bir yaban domuzunu sekizlik sikkeye veriyorlar” dedikleri av etleri yığınlarıdır.

Türkiye'de de aynı küçük miktarlar, aynı azla yetinme söz konusudur. Kurutulmuş et, pastırma burada yalnızca askerlerin sefer yiyeceği olarak kalmamaktadır. XV.-XVIII. yüzyıllar arasında İstanbul'da, sarayın muazzam koyun eti tüketimi bir yana bırakılacak olursa, kent ortalaması, yılda adam başına 1,33 koyun olarak çıkmaktadır ve İstanbul, İstanbul'dur, yan ayrıcalıklı bir kenttir. İlk bakışta bolluk içinde bir ambar olan Mısır'da, 1693'te bir seyyahın söylediğine göre, “Türklerin yaşama biçimi sürekli bir hücre hayatıdır. En zenginlerininki bile dahil, yemekleri kötü ekmek, sarımsak, soğan ve ekşi peynirden oluşmaktadır; buna haşlanmış koyun eti eklediklerinde, bu onlar için müthiş bir yemek olmaktadır. Bu ülkede ucuz olmasına rağmen, hiçbir tavuk veya başka bir kümes hayvanı yememektedirler.”

Avrupalıların ayrıcalığı kendi kıtalarında azalma yolundaysa da, bunların içinden bazıları için ya Doğu Avrupa'ya -örneğin Macaristan'da olduğu gibi-, ya sömürge Amerika'sında Meksika'ya, Brezilya'ya (vahşi vayvan sürülerinin istila ettiği ve beyazlarla melezlerin yararına güçlü bir et uygarlığının kurulduğu Sao Francisco vadisinde), veya bundan da fazlası

güneyde, tek bir yemek için süvarilerin yabani bir hayvan öldürdükleri Buenos Aires veya Montevideo civarına yönelen gerçek ve yeni bir Orta Çağın bolluğu başlamaktadır. Bu katliamlar Arjantin'deki inanılmaz miktardaki serbest sürü hayvanlarının hakkından gelemeyecek, ama Kuzey Şili'deki bu gıda kaynağını çok erkenden kurutacaktır; XVI. yüzyılın sonundan sonra Coquimbo civarında yalnızca yeniden vahşileşen köpekler yaşayacaktır.

Güneşte kurutulmuş et (Brezilya'nın carne do sol'ü), kıyı kentleri ve plantasyonlardaki zenci köleler için hemen bir kaynak haline gelmektedir. Kemikleri ayıklanmış ve kurutulmuş bir et olan carque, Arjantin saladeros'undan hazırlanmakta (gene kölelere ve fakirlerin Avrupa'sına yönelik olarak) ve uygulamada bir XIX. yüzyıl başı icadı olmaktadır. İşte keyfine düşkün bir seyyah, Manila'dan Acapulco'ya dönerken bindiği kalyonda, yedi veya sekiz aylık bitmez tükenmez dönüş yolculuğunun sonunda, adil bir ceza olarak, "et günlerinde" bal gibi "güneşte kurutulmuş inek ve manda dilimleri yemeğe" mahkûm olmuştur... "bunlar o kadar serttir ki, uzun zaman kendilerinden farklı olmayan bir tahta ile düğmeden onları çiğnemek, ne de güçlü bir miğde fesadına uğramadan hazmetmek mümkündür." Ek bir iğrenme konusu olarak, bu korkunç yiyeceklerin içinde kurt kaynamaktadır. Tabii ki et ihtiyacı hiç yasa tanımaz. Örneğin Antiller Denizi korsanları, bir miktar iğrenmekle birlikte, Afrika zencileri gibi, tercihan gençleri olmak üzere, maymunları öldürmekte ve yemektedirler ve Roma'da sefiller ve fakir Yahudiler, özel kasaplarda satılan ve halkın dehşet duyduğu manda etini satın almaktadırlar; aynı şekilde, Aixen-Provence'ta, "uzun zamandan beri sağlıksız olma ününe sahip olan" şu "koca et" "öküz" kesilmeye ve yenilmeye ancak 1690'a doğru başlamıştır. Bu arada Danimarka'da "at eti pazarda satılmaktadır" diye aktarmaktadır, biraz iğrenen bir Fransız seyyah.

Aşırı İyi Yemek veya Sofra Çılgınlıkları

Avrupa'daki büyük sofra lüksü XV. ve XVI. yüzyılların ötesinde, en fazlasından birkaç ayrıcalıklıyı ilgilendirmekteydi. Bir çılgınlık olgusu olan bu lüks, aşırı bollukta tüketilen nadir yemeklere dayanmaktaydı. Daha sonra hizmetçiler bunlardan yemekte ve artıklar bozulmuş olsalar bile, perakendecilere satılmaktaydılar. Çılgınlıklar: Paris'e Londra'dan bir

kaplumbağa getirtmek, “bu bin ecu’ye mal olan bir yemektir (1782) ve yedi veya sekiz obur onu miğdeye indirmektedir.” Buna kıyasen terbiyeli yaban domuzu yemeği çok sıradan gözükmektedir. Aynı tanık bize “evet onu kendi gözlerimle ızgaranın üzerinde gördüm; Saint-Laurent'dan geleni o kadar iyi bir boyda değildi. Onu nar gibi bir kor ateşinin içine koyuyorlar, kaz ciğeriyle yağlıyorlar, ince yağlarla alevlendiriyorlar, en lezzetli şaraplarla yıkıyorlar, kafası da olduğu halde bütün olarak sunuyorlar” demektedir. Konuklar sonra hayvanın çeşitli yerlerinin tadına şöyle bir bakmaktadırlar. Burada söz konusu olan hükümdarların şaklabanlıklarıdır. Kral veya tuzu kuruda olanların evleri için, mübayaacılar küfelerini, pazarda olanların en iyisiyle doldurmaktadır: et, av eti, balık. “Küçük balık”lara ise kötü parçalar düşmektedir ve bunların fiyatları zenginlerin aldıklarından daha yüksektir, daha da kötüsü bu mallar olağan olarak hilelidirler. “Devrim arefesinde Paris kasapları sığırın en iyi parçalarını zengin evlerine vermekle, halka ise en kötü parçalarını satmakta ve bunların içine alaylı bir şekilde, sevinçler adı verilen kemikleri katmaktadırlar. Fakirlerin yedikleri en kötü parçalar, “döküntüler”, kırpıntı veya çöpler kasapların dışında satılmaktadır.”

Nadir yemeklere dair başka örnekler: fındıktavukları veya yelvekuşları: Conti prensesinin düğününde (1680) bunlardan 16.000 livre’lik yenilmiştir. Bu bağ kuşu Kıbns'ta bol bulunmaktadır (Ada XVI. yüzyılda bunları sirkeye basılmış olarak Venedik'e ihraç ediyordu), İtalya, Provence ve Languedoc'ta da bulunmaktadır. Veya yeşil istiridyeler, Dieppe veya Cancale'in taze istiridyeleri veya Paris bölgesinde seralarda yetiştirilen çilekler veya ananaslar. Gene zenginler için olmak üzere, bilgince, hatta düşünülebilecek tüm tatlandırıcıları -karabiber, baharat, badem, amber, misk, gülsuyu...- karıştırarak elde edilen çok bilgince soslar. Ve Paris'te, hepsinin en iyileri olan ve altın fiyatına işe giden Languedoclu değerli aşçıları unutmayalım. Fakir bu bayramlara katılmak isterse, hizmetçilerle anlaşmak veya Versailles “artık yeri”ne gitmek durumundadır; burada kral sofrasının artıkları satılmakta ve kentin dörtte biri, sıkılmadan bunlarla beslenmektedir: “biri buraya belinde kılıç olduğu halde girmekte, bir kalkanbalığı, ince ve nadir bir parça olan bir sombalıgı kafası satın almaktadır.” Belki de Quartier Latin'de Huchette caddesindeki aşçılardan birine gitmesi veyahut da Valee rıhtımında (kümes ve av hayvanları rıhtımı)

kendine, diğerleriyle beraber içinde kaynadığı, büyük bir ocak çengeline asılı “daimi tencere”nin içinden balık gibi avlanan bol tuzlu bir horoz sunması daha akıllıca olacaktır. Bunu ya evinde henüz sıcakken veya “dört adım ötede, bir Burgonya şarabıyla sulayarak” yiyebilir. Ama bunlar burjuva tarzlarıdır.

Sofra Kurmak

Lüks aynı zamanda masa, tabak takımı, gümüşler, örtü, peçeteler, mumışığı, yemek odasının çerçevesidir de. XVI. yüzyıl Paris'inde güzel evleri kiralamak veya bundan da iyisi, bekçilerin suç ortaklığını satın aldıktan sonra, ahçıdan getirtilen yemeklerle, burada konuk ağırlamak adeti vardı. Geçici konuk bazen buraya öylesine bir kazık kakmaktaydı ki, gerçek ev sahibi taşınmak zorunda kalıyordu. Bir elçi (1557) “Papanın elçisi Mgr. Salviati benim zamanımda iki ayda üç kere taşınmak zorunda kaldı” demektedir.

Muhteşem evler olduğu gibi, muhteşem hanlar da vardır. Montaigne (1580), Châlons'da (sur-Marne) “güzel bir binası olan ve gümüş takımlarla servis yapılan La Couronne’da kaldık” diye kaydetmektedir.

Fakat sorunu kendi içinde ortaya koyalım: “yüksek konumda olan ve ihtişamlı bir şekilde ağırlanmak istenen otuz kişilik bir topluluk için” olduğu gibi, bir sofra nasıl kurulmalıdır? Cevap, beklenmedik bir adı olan, 1654'te yayımlanan Nicolas de Bonnefours'un Kır Lezzetleri adlı kitabında verilmiştir. Cevap: bir kenara on dört takım, ötekine on dört takım yerleştirilmeli ve masa dikdörtgen biçiminde olduğu için “yukarı başa” bir kişi artı “alt başa bir veya iki kişi” oturtulacaktır. Konuklar “birbirlerinden bir iskemle mesafesi kadar uzaklıkta” olacaklardır. “Örtünün her taraftan yere kadar uzanması” gerekmektedir. “Birçok çatallı tuzluk ve ortada elden ele geçen tabakların konulacağı tabak taşıyıcısı” olmalıdır. Yemek sekiz servisten oluşacaktır, sekizincisi ve sonuncusu, örneğin “kuru ve sıvı” reçellerden, tabaklarda “boyama resimlerden”, misk şekerlerinden, Verdun drajelerinden, “miskli ve amberli” şekerden meydana gelecektir. Metrdotel, kılıcı belinde olduğu halde, “en azından her serviste” tabakların ve “iki serviste bir peçetelerin” değiştirilmesi emrini verecektir. Fakat her serviste masanın üzerindeki büyük tabakların yerlerinin nasıl kaydırılacağını bile belirleyen bu özenli tasvir, her konuğun yemek takımlarının nasıl

konulacağını ihmal etmektedir. Bu dönemde bir sofra takımı, herhalde bir tabak, bir kaşık ve bir bıçaktan meydana gelmekteydi ve herhalde herkesin bireysel bir çatalı olmuyordu ve önünde kesinlikle hiçbir cam bardak ve şişe bulunmuyordu. Adabı muaşeret kuralları belirsiz kalmaktaydı, çünkü yazar kibarlık olarak konuklara “insanların birbirlerinden iğrenmelerine yol açabileceği için, tabaktan kaşık kaşık almak yerine”, bir kerede içsinler diye, çorba için çukur bir tabak tavsiye etmektedir.

Bizim alışık olduğumuz tarzda bir sofra düzenlemesi, sofrada davranış kuralları, uygulamanın yavaş yavaş, teker teker ve belgelere göre çok farklı biçimlerde dayattığı birçok ayrıntı biçiminde ortaya çıkmışlardır. Kaşık ve bıçak oldukça eski adetlerdir. Fakat kaşık kullanımı ancak XVI. yüzyılda genelleşmiş, onunla birlikte bıçak sunma adeti de yayılmıştır: daha önceleri, konuklar kendi bıçaklarını getirmekteydiler. Aynı şekilde, herkese, kendi önünde durmak üzere bir cam bardak verme adeti de bu sıralarda ortaya çıkmıştır. Eski nezaket kuralları, bardağın boşaltıldıktan sonra yandakine geçirilmesini ve onun da aynı şeyi yapmasını gerektirmekteydi. Veya söylendiğinde, uşak yan odadan veya yan masadan, istenilen içkiyi -şarap veya su- getirmekteydi. Montaigne 1580'de, yolculuk yaptığı Güney Almanya'da “herkesin kendi gümüş kupası veya çanağı var, bunu kullanan kişi bu kupayı, boşalır boşalmaz doldurmaya dikkat ediyor ve kalay veya tahtadan olan, uzaktaki geniş ağızlı çanaktan, bunun içine şarap dökerken, kadehin yerini hiç değiştirmiyor” diye açıklamaktadır. Personelin zahmetini tasarruf eden kibar bir çözüm, ama bu oyunda her konuk kendi önünde kişisel bir kadehe sahip olmak zorundadır. Gene Almanya'da, Montaigne'in çağında, her konuğun kalay veya tahta bir tabağı olmakta, bazen altta tahta bir çanak, üstte de kalay bir tabağı bulunmaktaydı. Kanıtımızın olduğu üzere tahta tabaklar, Alman kırlarında ve herhalde diğer yerlerde, XIX. yüzyıla kadar varlıklarını sürdüreceklerdir.

Fakat er veya geç ortaya çıkan bu incelmiş iyileştirmelerden önce, bir tahta tabağa veya üzerine etini koyduğu bir dilim ekmekle uzun süre yetinmişlerdir. O sıralar büyük servis tabağı her şeye ve herkese yetiyordu: herkes buradan beğendiği parçayı eliyle almaktaydı. Montaigne “Souisses” (İsviçreliler) hakkında şunları kaydetmektedir: “ne kadar kişi varsa o sayıda sapı gümüş tahta kaşık kullanıyorlar (yani herkese bir kaşık) ve hiçbir İsviçreli her şeyi aldığı bıçağı olmadan dolaşmaz ve yemeğe elini hiç

sokmaz.” Mutlaka gümüşten olmayan madeni saplı kaşıklara ve çeşitli bıçaklara dair örnekler müzelerde korunmaktadır. Fakat burada söz konusu olanlar eski araçlardır.

Bireysel çatal kabaca XVI. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve Venedik ile, genel olarak İtalya'dan itibaren, ama yavaş bir biçimde yayılmıştır. Alman bir vaiz bu şeytani lüksü mahkûm etmektedir: Allah bu aleti kullanmamızı isteseydi parmak verir miydi? Montaigne çatalı bilmemektedir, çünkü kendini çok hızlı yemek yemekle suçlamaktadır, o kadar hızlı yemektedir ki “bazen aceleden parmaklarımı ısırıyorum” demektedir. Zaten “kaşık ve çatalın yardımına az başvurduğu”nu kabul etmektedir. Ve 1609'da Villamont senyörü Türk mutfağını ve Türklerin beslenme alışkanlıklarını ayrıntılı bir şekilde tasvir ederken “Lombardlar ve Venediklilerin yaptıklarının tersine, asla çatal kullanmamaktadırlar” diye eklemektedir -ama Fransızlar gibi demektedir ve bu nedensiz değildir-. Aynı dönemde, bir İngiliz seyyahı olan Thomas Coryade çatalı İtalya'da keşfetmiş, onunla eğlenmiş, sonra da onu firciferus, yani çatal taşıyıcı veya daha doğrusu çiftlik çatalı taşıyıcısı olarak vaftiz eden arkadaşlarının alay konusu olmasına rağmen, onu benimsemiştir. Acaba zengin ziyafet konuklarını çatal kullanmaya zorlayan çilek mi olmuştur? Bundan kuşku duyalım. Örneğin İngiltere'de, envanterlerde 1660'tan önce çatal yoktur. Çatal kullanımı ancak 1750'lere doğru genelleşecektir. Avusturyalı Anne tüm hayatı boyunca, ellerini et dolu tabaklara daldırma adetini sürdürmüştür. Viyana sarayı da, en azından 1651'e kadar aynı şeyi yapmıştır. Fakat acaba XVI. Louis'nin sarayında kim çatal kullanmaktadır? Saint- Simon'un “kuşku duyulacak bir temizlikte” dediği Montausier dükü. Ama gene aynı Saint-Simon'un bir tavuk yahnisini eliyle doğru dürüst yiyor diye methettiği kral, çatal kullanmamaktadır! Burgonya düküyle erkek kardeşleri, kralın akşam sofrasına kabul edildiklerinde ve kendilerine kullanılmasının öğretilmiş olan çatalları tutunca, kral bunlardan yararlanmalarını yasaklamıştır. Bu olay, kendi hesabına “her zaman bıçağını ve parmaklarını kullanmış” olduğunu açıklayan Palatine tarafından memnuniyetle anlatılmaktadır. Bunun sonucunda, XVII. yüzyılda konuklara sunulan bir peçete bolluğu vardır, oysa peçetenin de kullanımı, bizzat kendinin söylediğine göre, ancak Montaigne'in zamanında yayılmaya başlamıştır. Gene çatal kullanımının

azlığının sonucu olarak, bir yemek esnasında birçok kereler tekrarlamak üzere, bir ibrik ve bir tasla “el yıkama” adeti yaygındır.

Yerleşmekte Yavaş Kalan Bir İyi Yaşama Bilgisi

Yeni bir yaşama bilgisini temsil eden bu dönüşümler, kendilerini yavaş yavaş dayatmışlardır. Yemeklere tahsis edilmiş bir salonun lüksü bile, Fransa'da ancak XVI. yüzyılda ve zenginler arasında yaygın hale gelebilmiştir. Daha önceleri senyör, yemeğini geniş mutfağında yemekteydi.

Yemeklerin törensel yanı hizmetkârları gerektirmekte, mutfakta ve konukların etrafında bunların sayısını artırmaktadır ve hu durum yalnızca, yemek veya o zaman denildiği gibi “kralın eti” için le Grand ve le Petit Commun’ün koşuşturduğu Versailes'da meydana gelmemektedir. Bütün bu yeni lüks Fransa veya İngiltere'nin tamamına, ancak XVIII. yüzyılla birlikte ulaşabilmiştir. Duclos 1765'e doğru şöyle yazmaktadır: “eğer bundan altmış yıl önce ölenler geri dönseler, sofra, kıyafet ve adetlere ilişkin olarak Paris'i tanıyamazlar.” Kuşkusuz bu sözler, her yerde hazır ve nazır bir lükse av olmuş Avrupa'nın tamamı ve kendi adetlerini her zaman yerleştirme peşinde olduğu kolonileri için de geçerlidir. Bu arada. Batılı seyyahlar geniş dünyanın adetlerini kötü görecekler ve onlara tepeden bakacaklardır. Gemelli Careri adeta bir senyör olan, ona ev sahipliği edip, sofrasında ağırlayan (1694) bir İranlInın tavırlarından şaşkınlık duymaktadır. Bu İranlı “konuklarının tabaklarına pilav koymak için kaşık değil de, sağ elini kullanmakta”dır. Veya Labat'nın (1728) Senegal'deki Araplar hakkında söylediklerini okuyalım: “onlarda masa üzerinde yemek yemenin ne olduğu bilinmiyordu.” Bu talepçi yargıçların karşısında yalnızca, sofralarına sırlanmış taslarıyla oturan ve elbiselerinin kemerinde bıçak ve çubuklarını (bir kılıf içinde) taşıyan ve bunları yemek için kullanan incelmiş Çinliler temize çıkarabilmektedirler. 1760'lara doğru. Baron de Tott “baş tercümanın karısı”nın kır evinde verdiği daveti mizahi bir şekilde tasvir etmektedir. Padişahın hizmetinde olan bu zengin Rumlar, yerel adetlerin çoğunu benimsemişlerdir, ama onlardan farklılaşmaya özen göstermektedirler: “yuvarlak bir masa, etrafında iskemleler, kaşıklar ve çatallar, bunları kullanma alışkanlığından başka hiçbir şey eksik değildi. Ancak bizim adetlerimizden hiçbirini ihmal etmek istemiyorlardı; bu adetler tıpkı bizim İngilizlerinkine karşı yaptığımız gibi, Rumların nezdinde çok büyük bir

itibar kazanmışlardı ve yemek esnasında bir kadının zeytini eliyle aldığını ve alafranga yemek üzere çatalına sapladığını gördüm.”

Ancak Alsace Landgraflığı için çıkartılan ve arşidükün sofrasına davet edilen genç subayların uymak zorunda oldukları kuralları belirleyen bir talimatname, 1624 gibi bir tarihte şöyle belirtmektedir: “temiz kıyafet giymek, yarı sarhoş gelmemek, her lokmadan sonra içmemek, içmeden önce bıyıkları ve ağzı iyice silmek, parmakları asla yalamamak, tabağına asla tükürmemek, ne de masa örtüsüne burun silmek, kupayı hayvan gibi devirmemek...” Bu talimatlar okuyucunun, Richelieu Avrupa'sındaki adetlerin incelmesi konusunda hayal kurmasına yol açacaktır.

İsa'nın Sofrasında

Bu geçmişe doğru yolculukta, hiçbir şey bu gecikmiş incelmelerden öncesine ait tablolar kadar öğretici değildir. Oysa eski yemek sahneleriyle, bu tablolar sayılamayacak kadar çoktur. Ve özellikle İsa'nın sonuncu akşam yemeği tablosu, Batı'da ressamlar olduğundan beri binlerce örnekle temsil edilen Cana (İsa'nın sonuncu akşam yemeği tablosu); veya İsa'nın Simon'un evinde yemek yemesi, veya Cana'nın düğünü, veyahut da Emmaus hacılarının sofrası... Eğer yalnızca sofrayı, işlemeli örtüleri, oturulacak şeyleri (arkalıksız iskemleler, iskemleler, sıralar) ve bu özellikle de tabakları, servis tabaklarını, bıçakları görmek üzere, bir an için bu patetik kişilerden kurtulunacak olursa, 1600'ler öncesine kadar hiçbir çatalın, hemen hemen hiçbir bıçağın bu tablolarda ortaya çıkmadığı; tabak olarak ekmek dilimlerinin, yuvarlak veya oval tahta tabakların, şöylesine bir çukurlaştırılmış kalay tabakların -ki Güney Almanya'da yapılan tablolarda bunların üzerindeki mavi lekeler esas kural olarak ortaya çıkmaktadır- kullanıldığı fark edilecektir.

Tabak işi gören ekmek dilimi, çoğu zaman bir tahta veya madeni tabakanın üstüne konulmuştur; yararı: kesilmiş parçanın suyunu emmesidir. Sonra bu “ekmek- tabak” fakirlere dağıtılmaktaydı. Her zaman bir bıçak bulunmaktaydı ve eğer bu bıçak tek başınaysa ve eğer tüm konuklar onu kullanacaklarsa büyük boyda olmaktaydı, ama çoğu zaman konukların her birine küçük bıçaklar verilmekteydi. Tabii ki şarap, ekmek, kuzu mistik randevuda yer almaktadırlar. Tabii ki bol ve lüks dolu bir yemek söz konusu değildir, anlatım dünya nimetlerini aşmakta ve bunların üzerinde hiç

durmamaktadır. Ancak İsa ve havarileri Ulm veya Augsburg burjuvaları gibi yemektedirler, çünkü Cana düğününü, Herodes'in ziyafetini veya ailesi ve dikkatli hizmetkârlarıyla çevrelenmiş şu Bâleli ustanın yemeğini veya 1593'te yeni bir eve taşınmasının şerefine verdiği ziyafette dostlarıyla birlikte şu Nurembergli hakimi resmetmek söz konusu olduğunda, manzara hep aynıdır. Benim bildiğim kadarıyla, bir Cana'da gözüken ilk çatallardan biri, Jacoppo Bessno tarafından resmedilmiş olmalıdır (1599).

Gündelik Gıdalar: Tuz

Fakat gündeliğe geçmek üzere, lüks sahifesini çevirelim. Tuz bizim için, iyi bir hizaya gelme çağrısı olacaktır, çünkü bu çok sıradan mal, evrensel ve zorunlu bir ticaretin alanına girmektedir; tuz insanlar, hayvanlar, et ve balık tuzlaması için zorunlu bir maldır ve bu nedenle de o kadar önemlidir ki, hükümetler işe karışmaktadırlar. Tuz, Çin'de olduğu kadar Avrupa'da da, devletler ve tüccarlar için büyük bir zenginleşme kaynağıdır; bu konuya döneceğiz. Vazgeçilmez olan tuz bütün engelleri zorlamakta, bütün refah unsurlarını kârlı hale getirmektedir. Böylece ağır çeken bir madde olarak, nehir yollarını kullanmakta (çıkarken Rhone) ve Atlantik teknelerinin hizmetinden yararlanmaktadır. Hiçbir kaya tuzu madeni yoktur ki, işletilmesin. Aynı şekilde, deniz tuzları Akdeniz'de veya Atlantik'te güneş ülkeleriyle sınırlanmıştır ve bunların hepsi de katolik ülkelerdir ve Kuzeyli protestan balıkçıların Brouage, Setubal veya San Lucar de Barrameda tuzuna ihtiyaçları vardır. Öte yandan, tuz mübadelesi savaşlara rağmen hep yapılmakta ve büyük tüccar konsorsiyumları bu işten büyük kârlar sağlamaktadırlar. Aynı şekilde, Sahra tuzu, çöle rağmen, deve kervanları aracılığıyla Kara Afrika'ya ulaşmakta ve burada sahiden altın tozuyla, fildişiyle veya zenci kölelerle mübadele edilmektedir. Hiçbir şey, böylesine bir ticaretin önlenemez taleplerini bundan daha iyi belirtmez.

Bize aynı şeyi, küçük İsviçre kantonu Valais de, ekonomi ve katedilecek mesafe terimleri içinde söyleyecektir. Yukarı Rhone vadisinin kenarında yer alan bu ülkelerde, kaynaklar ile nüfus arasında, demir ve tuz için hariç olmak üzere, mükemmel bir denge vardır. Halkın özellikle hayvancılık, peynir ve tuzlamaları için talep ettiği tuz hariç. Oysa tuz onlara, bu uzak Alp kantonuna Peccais'den (Languedoc), 870 km. uzaklıktan, Lyon

üzerinden; 1300 km. uzaklıktaki Barletta'dan, Venedik üzerinden; 2300 km. uzaklıktaki Trapani'den, gene Venedik üzerinden gelmektedir.

İkame edilmesi mümkün olmayan esas madde tuz, kutsal bir gıdadır ("Bugünkü Malgaş dilinde olduğu gibi, eski İbranice'de de tuz kutsal gıdanın eşanlamlısıdır"). Yavan tahıl lapalarını yiyen Avrupa'da, tuz büyük bir tüketime konu olmaktadır (günde adam başına 20 g., bugünkünün iki katı). Hatta bir tıp tarihçisi, XVI. yüzyılda Batı Fransa'da köylülerin tuz vergisine karşı ayaklanmalarının, mâliyenin yol açtığı bir tuz açlığından kaynaklanmış olabileceğini düşünmektedir. Zaten şu veya bu ayrıntı bize, tuzun hemen akla gelmeyecek birçok kullanım alanını öğretmekte veya yeniden öğretmektedir: örneğin Provence butarkası yapımında veya XVIII. yüzyılda yaygınlaşan ev konserveciliğinde -kuşkonmaz, taze bezelye, mantar, keçimantarı, kuzumantarı, enginar...-.

Gündelik Gıdalar: Süt Mamulleri, Yağlı Maddeler, Yumurtalar

Peynir, yumurta, süt, tereyağ alanında da lüks yoktur. Paris'e peynirler Brie, Normandiya (Bray ülkesinin angeiot'ları, livarot'ları, pont-l'eveque'leri), Auvergne, Touraine, Pikardiya'dan gelmekte ve yakın tekkeler ile kırlarda temas halinde olup, her şeyi perakende satan regrattier'lerde satılmaktadır: Montreuil ve Vincenne peynirleri buraya "taze tutmuş ve sorgun dalından veya hasırdan sepete yeni basılmış olarak gelmektedir", bunlara jonchies, lor peyniri denilmektedir. Akdeniz'de Sardinya peynirleri cacio cavallo veya salso, Napoli'ye olduğu gibi Roma'ya, Marsilya'ya veya Barselona'ya, her yere gitmektedirler; bu peynirler Cagliari'den, bir geminin tüm yükünü oluşturmak üzere teknelerle ihraç edilmekte ve XVIII. yüzyılın sonunda Avrupa ve tüm dünya pazarlarını istila edecek olan Hollanda peynirlerinden daha ucuza satılmaktadırlar. Daha 1572'den itibaren binlerce Hollanda peyniri, kaçak olarak İspanyol Amerika'sına ulaşmaktaydı. Venedik'te Dalmaçya peynirleri ve koskocaman Kan- diye peynir tekerlekleri satılmaktadır. 1543'te Marsilya'da, diğerleri arasında Auvergne peynirleri de tüketilmektedir. Bunlar bu eyalette o kadar boldurlar ki, XVI. yüzyılda burada beslenmenin temelini meydana getirmektedirler. Bir önceki yüzyılda Dauphine'deki Grande-Chartreuse peyniri mükemmel satılmaktaydı ve fondüler ile kızarmış ekmek üzerinde pişirmek için kullanılıyordu. "Gerçek

gruyire” peniri olan İsviçre gravyeri, Fransa'da daha XVIII. yüzyıldan önce büyük bir tüketime konu olmuştur. 1750'lere doğru Fransa bu peynirden, yılda 30.000 kental ithal etmekteydi. “Franche-Comte, .Lorraine, Savua ve Dauphine...’de taklitleri yapılmaktaydı” ve bu taklitler özgün peynirin ün ve fiyatına sahip olmamakla birlikte, geniş ölçekte yayılmışlardı. Buna karşılık parmesan’m, örneğin Normandiya'daki taklit deneyleri başarısızlıkla sonuçlanmışlardı.

Peynir, yani ucuz protein Arupa'nın büyük halk gıdalarından biridir ve her Avrupalı ondan elde etme olanağı bulamadığında, büyük bir üzüntü duymaktadır. 1698'e doğru Fransa'da bazı köylüler, İtalya ve Almanya'da savaşan ordulara peynir taşıma işinden servetler edinmişlerdir. Ancak özellikle Fransa'da peynir mutfaktaki ününe, “soyluluğu”na, ancak yavaş yavaş ulaşabilmiştir. Yemek kitapları ona küçük bir yer ayırmakta, ne niteliklerini ne de özel adlandırma biçimlerini işaret etmektedirler. Keçi peyniri küçümsenmekte, koyun ve inek peynirinden aşağı görülmektedir. Daha 1702'de bile, br hekim olan Lemery'nin gözünde yalnızca üç peynir vardır: “Roquefort, Parmezan ve Dauphine'deki Sassenage'dan gelenler..., bunlar en incelmiş sofralarda sunulmaktadırlar. Roquefort o sıralar, yılda 6.000 kentalden fazla satılmaktadır. Sassenage peyniri inek, keçi ve koyun sütlerinin karışımının kaynatılmasından elde edilmektedir. Parmesan (daha sonra moda olan, Floransa'nın marsolina peyniri gibi) VIII. Charles'ın dönüşünden itibaren, İtalya savaşlarının bir kazancı olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Lemery onun hakkında ne söylerse söylesin,

1718'de Londra'da elçi olan kardinal Dubois, yeğenine mektup yazdığında, ona Paris'ten ne göndermesini istemiştir? Üç düzine Pont-1'Eveque peyniri, bir o kadar marolle ve brie -artı bir de peruka-. Peynir mahsullerinin, daha o sıralarda bile sadık taraftarları ve amatörleri vardır.

Bu mütevazi ama diyetetik olarak zengin gıdaların, Hind'e kadar olan İslam alemindeki büyük yerini işaret edelim: süt, tereyağ, peynir. 1694'te bir seyyah, evet İranlılar hiç para harcamamakta “biraz peynir, içine tatsız tuzsuz ince bir mısır ekmeği batırdıkları ekşimiş sütle yetinmekte, sabah bunun içine, bazen sade suda pişirdikleri pilav katmaktadırlar” diye kaydetmektedir. Çoğu zaman bir pirinç lapası olan pilav, zengin sofralarına ait olmaktadır. Bu hiç kuşkusuz, süt mamüllerinin fakirlerin hemen yegâne

gıdası olduğu Türkiye için geçerlidir: yoğurt, yanında kaymağı ve tulum yahut tekerlek peynirleri, veya İstanbul'a, hatta İtalya'ya gönderilen Ulah dağlarının peyniri olan ünlü kaşkaval gibi top peynirleri unutmamak gerekir; bu kaşkaval, Sardinya ve İtalya'nın cacio cavaüo’su gibi, defalarca kaynatılmış koyun peyniridir.

Ama Doğu tarafında, Çin'in geniş ve inatçı istisnasını unutmayalım: bu ülke sütü, peyniri, terayağı sistematik olarak görmezden gelmekte, inek, keçi burada yalnızca etleri için yetiştirilmektedir. Öyleyse M. de Guignes'in orada yediğini sandığı “tereyağ” nedir? Bu yağ, Çin'de ancak bazı nadir pasta çeşitlerinde kullanılmaktadır. Japonya bu konuda Çin iğrenmesini paylaşmaktadır: inek ve öküzün toprak işlemede kullanıldığı köylerde bile, Japon köylüsü bugün hâlâ, ona “pis” gözüken süt ürünlerini tüketmemekte, ona gerekli olan düşük miktardaki yağı soyadan elde etmektedir.

Buna karşılık süt Batı kentlerinde o kadar büyük miktarlarda tüketilmektedir ki, ortaya iaşe sorunları çıkartmaktadır. Londra'da her kış süt tüketimi artmaktadır, çünkü bu mevsimde tüm zengin aileler kentte kalmaktadırlar, yazın da ters nedenden ötürü azalmaktadır, ama kışın olduğu gibi, yazın da devasa hilelere konu olmaktadır. Süt perakendeciler tarafından, hatta üretim aşamasında, geniş ölçüde sulandırmaktadır. Söylendiğine göre “Surreyli büyük bir toprak sahibinin (1801) (mandırasında) ünlü kara ineğin adıyla bilinen bir tulumbası vardır, çünkü aynı renge boyanmıştır ve bütün ineklerin toplamı kadar süt verdiği konusunda teminat verilmektedir. Valladolid'de bir yüzyıl önce, civar kırlardan süt getiren ve kenti çökelek peyniri, tereyağ ve bir Portekizli seyyahın kalitesi ile ucuzluğunu övdüğü kaymaktan yana işae eden 400'den fazla eşeğin doldurduğu sokakların gündelik manzarasını tercih edelim. III. Felipe bir düşler kenti olan bu başkenti, gene de Madrid için terk edecektir, çünkü orada her şey boldur: tavuk pazarında her gün 7.000'den fazla parça satılmakta, koyun dünyanın en iyisi, ekmek mükemmel, şarap harika ve süt ürünleri iaşesi, bunların özellikle kıt olduğu İspanya ölçeğinde bir lüks olmaktadır.

Kuzey Afrika'nın İskenderiye ve ötesine kadar olan ham tereyağ bölgesi hariç, tereyağ Avrupa’nın kuzeyine has olarak kalmaktadır. Dar kıtanın geri kalan kısmı iç yağı, domuz yağı, zeytinyağı alanıdır. Fransa mutfağın bu

temelinin paylaşılmış coğrafyasını tek başına özetlemektedir. Loire ülkesinde gerçek bir tereyağ nehri akmaktadır; Paris'te ve ötesinde tereyağ kullanımı bir kural haline gelmektedir: Louis Lemery (1702) “Fransa'da onun girmediği hemen hiçbir sos yapılmıyor” demektedir. “Hollandalılar ve Kuzey halkları onu bizden daha çok kullanmaktadırlar ve tenlerinin tazeliğine bunun katkıda bulunduğu iddia edilmektedir.” Aslında tereyağ kullanımı, Hollanda'da bile gerçekten, ancak XVIII. yüzyılda yaygınlaşacaktır. Zenginlerin mutfağının belirleyicisi olmaktadır. Bu yabancı ülkelerde yaşamak veya oralardan geçmek zorunda kalan Akdenizliler, tereyağın cüzzamlı sayısını artırma özelliği olduğunu düşündüklerinden, ondan kaçınmaktadırlar. Öylesine ki, 1516'da Alçak Ülkeler'de yolculuk yapan zengin Aragon kardinali, aşçısını yanında götürmüş ve eşyalarının arasına yeterli kadar zeytinyağ koymuştur."

Rahatlığı içine iyice yerleşmiş olan XVIII. yüzyıl Paris'i, geniş bir taze, tuzlu (İrlanda ve Brötanya'dan), hatta Lorraine modasına göre eritilmiş tereyağ iaşesine sahiptir. Taze tereyağın büyücek bir bölümü ona, tüccarlann ham yağı topladıktan sonra, süt suyunu yok etmek için yeniden katılaştırdıkları Dieppe yakınlarındaki küçük Gournay kentinden gelmektedir. “Bu işi yaptıktan sonra yağı, kırk ile altmış lib- relik topraklar haline getirmekte ve Paris'e göndermektedirler.” Züppelik hiçbir yerde yok olmadığından, Dictionnaire Sentencieloc’ye (2768) göre “ekâbirin zikretmeye cesaret edebildiği yalnızca iki cins tereyağ vardır: Vuvre (Vanves) tereyağı ve Frevalais tereyağı”, bunlar Paris civarındadır.

Yumurta yaygın bir tüketime konu olmaktadır. Tabipler Salerno okulunun eski tavsiyesini tekrarlamaktadırlar, onları fazla pişirmemek, taze yemek gerekir: “si sumas ovum molle sit atque novum." Ve yumurtaların tazeliğini koruyan reçeteleri ortalıkta dolaşmaktadır. Yumurtanın pazar fiyatı her halükârda önemlidir; halk malı olarak, konjonktür dalgalanmalarını sadakatle izlemektedir. Floransa'da satılan birkaç yumurtadan hareketle, bir istatistikçi XI. yüzyılda bu kentteki hayat pahalılığı düzeyini oluşturmaktadır. Gerçekten de, yumurta fiyatı tek başına hayat düzeyi veyahut şu kent veya bu ülkedeki paranın değeri hakkında geçerli bir sınama kaynağı oluşturmamaktadır. Mısır'da XVII. yüzyılda “bir sol karşılığında 30 yumurta, iki güvercin veya semiz bir piliçten birinin seçildiği" bir an olmuştur; Manisa-Bursa yolu üzerinde (1694) “yiyecekler

pahalı değildir: bir paraya (bir sol) yedi yumurta, on paraya bir tavuk, iki paraya iyi bir kavun ve aynı paraya, bir günde ne kadar yiyebilirseniz o kadar ekmek alınmaktadır”, aynı yolcunun kaydettiğine göre Şubat 1697'de, Yeni İspanya’da Acapulco yakınlarında “hancı benden bir tavuk için bir sekizlik sikke (32 sol) ve yumurta başına bir sol aldı” Böylece yumurta Avrupalıların olağan beslenmeleri içinde yer almaktadır. Bu nedenle Montaigne Alman hanlarında şaşırmıştır: buralarda “salataya koydukları dilimlenmiş katı yumurtadan başkasını” sunmamaktadırlar. Veya Napoli'den ayrılıp, Roma'ya giden Montesquieu de şaşırmıştır: “bu eski Latium'da yolcu ne bir piliç ne bir güvercin ne de çoğu zaman bir yumurta bulabilmekte.”

Fakat bunlar Avrupa'daki istisnalardır, vejetaryen Uzak Doğu'da olduğu gibi kural oluşturmamaktadır; bu bölgede Çin, Japonya ve Hind bu zengin ve sıradan gıda katkısına hiç sahip değillerdir. Yumurta buralarda çok kıttır ve halk yiyecekleri arasında yer almamaktadır. Ünlü Çi salamura ördek yumurtaları zengin oburlar içindir.

Gündelik Gıdalar: Deniz Ürünleri

Zaten muazzam olan, denizin gıda değeri, bundan da fazla olabilirdi. Gerçekten de, geniş bölgeler aslında elin yettiği yerde olan bu gıdaları bilmemekte veya hemen hemen bilmemektedirler.

Anliller'deki balık avlama sahaları veya Vera Cruz'a giden gemilerin deniz sakinken muzice gibi avlar yaptıkları, balık dolu balık sahalarına rağmen, veya Terre- Neuve sahil ve balık alanlarının hemen yalnızca veya her halükârda öncelikli olarak Avrupa'nın beslenmesine yarayan (Morina dolu fıçıların XVIII. yüzyılda İngiliz kolonilerine ve Güney Amerika plantasyonlarına ulaşmalarına rağmen) masalsı zenginliğine rağmen; veya Kanada ve Alaska nehirlerini yukarı doğru çıkan sombalıklarına rağmen; veya güneyden gelen soğuk suların faal bir balina avcılığı ile, daha XVIII. yüzyılda bile burada Basklı zıpkıncıların bulunmasının nedeni olan küçük Bahia Akdeniz'inin kaynaklarına rağmen, Yeni Dünya'nın durumu aşağı yukarı böyledir. Asya'da yalnızca Japonya'da ve Güney Çin'in Yang-çe-Kiang nehri ağzı ile Haynan adası arasında kalan bölümünde balıkçılık yapılmaktadır. Diğer yerlerde ise, örneğin Malezya'da veya Seylan çevresinde olduğu gibi, yalnızca birkaç kayık söz konusuymuş gibi

gözükmektedir. Veya İran Körfezinde Benderabbas yakınlarındaki (1694) “(güneşte kurutulmuş) ve gündelik ekmekleri olan sardalyaları, tüccarlar tarafından satın alınan incilerden daha çok seven, çünkü balıkları avlamanın daha kolay ve emin olduğunu” düşünen106 balıkçılar gibi, bir merak unsurudur.

Tuzlu suda balık yakalamanın ve havuz balıkçılığının büyük oran oluşturmadığı Çin'de (Yang-çe-Kiang ve Pei Ho'da Tonkin'de de olduğu gibi, mersin balığı yakalanmaktadır), balık kendiliğinden mayalanma usulüyle muhafaza edilmektedir; fakat tüketim bugün bile önemsizdir (yılda adam başına 0.6 kg.); deniz bu karasal kitleye nüfuz edememektedir. Yalnızca Japonya geniş ölçekte balıkoburdur. Ayrıcalığını korumuştur ve bugün (yılda adam başına 80 kg.; Peru'nun arkasından dünyanın ikinci en büyük balık avı filosu) etobur Avrupa'nın simetriği olmaktadır. Japonya'nın balık bolluğu iç denizin zenginliklerinden, bundan da fazlası Yeso ve Sahalin'de, Oya Şivo'nun muazzam soğuk su kitleleriyle Kuro Şivo'nun sıcak sularının karşılaşma yerinde, tıpkı Kuzey Atlantik'te Terre-Neuve'de Gulf Stream ile Labrador akıntısının karşılaşma noktasında olduğu gibi, elinin uzanacağı yerde balık havzalarına sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Sıcak ve soğuk suların planktonlarının birleşmesi balık kaynamasına neden olmaktadır.

Bu ölçüde olmamakla birlikte, Avrupa'nın da kısa ve uzun mesafelerden iaşe kaynakları bulunmaktadır. Avrupa'da dinsel kayıtların oruç günlerini (yılda 166 gün, bunlardan büyük perhiz XIV. Louis'nin saltanatına kadar aşırı bir titizlikle uygulanmıştır) artırması yüzünden, balık daha da önemli hale gelmektedir. Büyük perhizin bu kırk günü esnasında, et, yumurta veya kümes hayvanları yalnızca hastalara satılabilmekte ve bunun için de hem tabibin hem de rahibin imzasını taşıyan bir belge istenmekteydi. Denetimi kolaylaştırmak için, Paris'te yalnızca “Büyük Perhiz kasabı”, yasaklanmış yiyecekleri satmaya izinliydi ve bu işi Hotel Dieu'nün duvarlarının içinde yapıyordu. Bunun sonucunda, muazzam bir taze isli veya tuzlu balık ihtiyacı ortaya çıkmaktaydı.

Ancak balık, Avrupa kıyıları çevresinde her zaman bol bulunmamaktadır. O kadar methedilen Akdeniz, birkaç istisna dışında, ancak sınırlı kaynaklara sahiptir; Boğaz'ın ton balığı: Hıristiyan aleminin Habeşistan'a varıncaya

kadar olan bölgelerinde tercihli oruç yiyeceği olan Rus nehirlerinin havyarı, ezelden beri tanrının lütfu olan Yunan takımadalarının kalamar ve ahtapotları, Provence'ın sardalya ve ançüezleri. Ton balığı Kuzey Afrika, Sicilya, Provence, Endülüs, Portekiz Algarve'si dalyanlarında da yakalanmaktadır: Lagos, Akdeniz veya Kuzey yönünde büyük bir tuzlanmış ton sevkiyat merkezidir, bazen bir geminin tüm yükünü tuzlu ton fıçıları oluşturmaktadır.

Kuzeyin şu dar Akdenizleri olan Manş, Kuzey Denizi, Baltık ve bunlardan da fazlası, Okyanus kıyısının aşırı bol kaynaklarından söz etmek gerekmektedir. Orta Çağda Okyanusun Avrupa kıyılarında faal bir balıkçılık söz konusudur (sombalığı, uskumru, morina). Baltık ve Kuzey Denizi XI. yüzyıldan itibaren büyük ringa av sahalarına sahiptirler, buraları Hansa birliğinin, sonra da Hollandalı ve Zelandalı balıkçıların talihini sağlamışlardır. William Beukelszoon adlı bir Hollandalı 1350'lere doğru, ringayı çabuk temizlemenin, kayığın içinde tuzlamanın yolunu bulmuş olmalıdır, böylece balıkçılar balığı hemen varillere "tıkmaktadırlar.” Fakat ringa XIV. ile XV. yüzyıllar arasında Baltığı terk etmiştir. Bu tarihten sonra Hollanda ve Zelanda kayıkları, Dogger Bank'ın suyla şöylesine bir örtülü kumsallarında, İngiliz ve İskoç sahillerinin açıklarında, Orcade adalarına kadar olan alanda balığa çıkacaklardır. Başka tekneler de bu ayrılıklı yerlere gitmiştir ve XVI. yüzyılda Valoislar ile Habsburglar arasındaki mücadelenin ortasında, kuralına uygun bir şekilde kararlaştırılan ve azçok uygulanan ringa ateşkesleri, Avrupa'ya bu nimetten mahrum kalmama olanağını sağlamıştır.

Ringa Avrupa'nın batısına ve güneyine deniz yoluyla, nehirler boyunca, arabalarla veya yük hayvanlarıyla gönderilmektedir. Bouffis (şişirilmiş), saurets (isli) veya blancs (beyaz) ringalar Venediğe kadar ulaşmaktadır: beyaz, yani tuzlu, saurs veya saurets, yani islenmiş, bouffis, yani şişirilmiş veya biraz islenmiş, biraz tuzlanmış... Taze balıkların çoğu zamanın büyük kentlerine, örneğin Paris'e aceleyle götürülmektedirler, zavallı sefiller önlerinde balık ve istiridye yüklü bitik bir atı itmektedirler. Müzisyen Janequin'in Paris Çığlıklarında hâlâ “gecenin taze ringalarımı duyuyoruz. Genç ve tutumlu Samuel Peppys'in Londra'da karısı ve dostlarıyla birlikte kendine bir fıçı istiridye sunması, küçük bir lükstür.

Fakat deniz balığının Avrupa'nın açlığını bastırmaya yettiğini sanmayalım. Deniz kıyısından uzaklaşılıp, Merkez ve Doğu'da kıtanın içlerine girildikçe, tatlı su balığına başvurma zorunluğu kendini giderek daha fazla dayatacaktır. Paris'teki Seine bile dahil, beratlı balıkçıları olmayan hiçbir nehir yoktur. Uzaktaki Volga devasa bir haznedir. Loire sombalıkları ve sazanlarıyla ünlüdür. Portekizli bir seyyah, XVII. yüzyılın ilk yılları esnasında Valladolid'deki balık iaşesini, daha çok açık veren ve taşımaların uzunluğundan ötürü, iyi kalitede olmayan bir şekilde bulmuştur. Bütün yıl boyunca dilbalığı, sardalya, istiridye, bazen de mezgit bulunmaktadır; ve Büyük Perhiz esnasında Santander'den mükemmel mercanlar gelmektedir. Fakat seyyahımız, Burgos'tan ve Medina de Rioseco'dan gelen ve o zaman İspanya'nın başkenti olan şehrin, bazen yarısını doyuracak kadar çok olan ve pazarlarda her gün satılan şahane alabalıkların inanılmaz miktarı karşısında şaşkına dönmektedir. Bohemya'daki yapay göllerdeki ve Güneyin zengin malikânelerindeki havuz balıkçılığını daha önce zikretmiştim. Almanya'da sazan yaygın bir tüketime konu olmaktadır.

Morina Avı

XV. yüzyılın sonundan itibaren, Terre-Neuve balık yataklarındaki balık işletmeciliği büyük bir devrim olmuştur. Bu avcılık Basklar, Fransızlar, Hollandalılar, İngilizler arasında bir itişmeye yol açmış, daha güçlüler, daha az korunanları buralardan sürmüşlerdir. İspanyol Baskları böylece elenmişler, balık alanlarına girme, güçlü donanmaları olan İngiltere, Hollanda ve Fransa'ya kalmıştır.

Büyük sorun: balığı korumak, taşımak. Morina Terre-Neuve teknelerinde temizlenmekte ve tuzlanmakta veya karada kurutulmaktaydı. Tuzlu morina, “henüz tuzlanmış olan ve hâlâ çok nemli olan” yeşil morina’ydı. Yeşil morina konusunda uzmanlaşmış tekneler, on veya on iki tane kadar balıkçısı ve bunlara ek olarak, balığı temizleyen, tuzlayan ve ambarlara, bazen güverteye varana kadar dolduran denizcileri olan küçük tonajlı gemilerdir. Bunların adeti, Terre-Neuve balık yataklarına ulaştıktan sonra, kendilerini akıntıya bırakmaktır. Bunun tersine, oldukça büyük tekneler kuru veya pişirilmeye hazır morina taşımaktadırlar. Bunlar Terre-Neuve kıyısına varınca demir atmakta, balığı kayıklar avlamaktadır. Balık, Savary'nin uzun uzadıya tasvir ettiği karmaşık yöntemlerle, karada kurutulmaktadır.

Her büyük gemi yola çıkmadan önce, “ikmal yapmak”, tuz, erzak, şarap, alkol, olta, olta iğnesi yüklemek zorundadır. XVII. yüzyılın başlarında bile, Norveçli ve Danimarkalı balıkçılar tuz edinmek için, Sevilla yakınlarındaki San Lucar de Barrameda'ya gitmekteydiler. Tabii tüccarlar bunu onlara veresiye veriyorlardı; borçlu ödemeyi, Amerika'dan dönüşünde balıkla yapmaktaydı.

Bu, La Rochelle'de, XVI. ve XVII. yüzyıllardaki refah yüzyıllarında da olan şeydir. Her ilkbaharda çok sayıda yelkenli bu limana, çoğu zaman birkaç yüz tona ulaşan miktarlarda balık boşaltmaktadır, çünkü oldukça geniş ambarlara sahiptirler: “Morina, yüklenmediği zaman başa daha büyük belâ olmaktadır." Teknede 20-25 adam bulunmaktadır, bu da zor işte emek gücünün önemini işaret etmektedir. Noterde imzalanan anlaşmaya göre, “büyük ikmalci” gemi patronuna un, alet, içki, tuzu veresiye vermektedir. La Rochelle'in yakınındaki küçük Olonne limanı, tek başına yüz kadar yelkenli donatmakta ve her yıl, Okyanusun öteki kıyısına doğru binlerce adam atmaktadır. Kentin nüfusu 3.000 olduğu için, gemi sahiplerinin tayfalarını, İspanya'ya kadar uzanan bir alandan devşirmeleri gerekmektedir. Tekneler yola çıktıktan sonra, burjuvaların “toptan” veya “macera olarak” avans verilmiş olan paraları, balık avının ve deniz yolculuklarının rastlantısı içinde dolaşmaktadırlar. Geri ödeme ancak dönülünce, Haziran'dan itibaren olacaktır. Zaten ilk geri dönen teknelere muazzam bir prim ayrılmıştır. Galip gelen gemi sahibi handa, tartışmaların, kavgaların, el sıkışmaların ortasında, burjuvaların istilasına uğramaktadır. Özellikle bol para ödeten bir zafer. Herkes yeni balığı beklemektedir: “Taze balıklar şahane değil mi?” Galibin, morinanın küçük yüz’ünü (adete göre 110-100 arası) 60 livre’e sattığı olacaktır, oysa birkaç gün sonra bin tanesi ancak 30 livre’e satılabilecektir. Olağan olarak yarışı Olonne teknelerinden biri kazanmaktadır, çünkü bunlar yılda iki kere yolculuk yapmaya alışmışlardır: yani iki “mevsim”; “prim” mevsimi ve “geç” mevsim. Ama bunun kötü havadan ötürü, balık yatağını ıskalama tehlikesi de vardır.

Bitmez tükenmez balık avı: Terre-Neuve'ün muazzam ve suya çok az batmış denizaltı yaylasının meydana getirdiği büyük balık yatağında, morinaların genel buluşmaları geçekleşmektedir. “Eğer öyle denilebilirse, bayramlarını burada kutlamaktadırlar ve miktarları o kadar fazla olmaktadır ki, orada toplanan her ulustan balıkçılar, burada sabahtan akşama kadar

yalnızca olta atmak, çekmek, yakalanan morinaların içini çıkartmak ye bu iç organlarını oltaya takarak bir başkasını yakalamaktan başka bir şeyle meşgul olmamaktadırlar. Tek bir kişi bazen günde 300-400 morina yakalayabilmektedir. Balıklar, onları burada tutan yiyecekler tükendiğinde, çok iştah açıcı olan mezgitlere saldırmaktadırlar. Bunlar da morinalardan kaçmakta, bu da bizim (Avrupa) kıyılarımızdaki avlarımızı borçlu olduğumuz, mezgitlerin geri dönüşüne yol açmaktadır.”

Bir Marsilyalı 1739'da “bize Terre-Neuve'de morinayı tanrı veriyor" diye haykırmaktadır. Ve onun kadar hayranlıkla dolu bir Fransız seyyah, bir yüzyıl sonra “Avrupa'nın en iyi ticareti, morina avlamaya gitmektir, çünkü bu morinayı yakalamak için hiçbir şey çıkmamakta (bundan para çıkmadığını anlayınız, bu hem doğru hem yanlıştır), yalnızca avın zahmetine ve borca katlanılmaktadır; bu avdan büyük İspanyol dinarları sağlanmakta ve Fransa'da bir milyon kişi bu işten geçinmektedir.”

Bu sonuncu rakam tabii ki çok fantezidir. XVIII. yüzyılın sonuna ilişkin bir döküm, Fransa, İngiltere ve ABD'deki morina avına ilişkin bazı dağınık rakamlar vermektedir. Bu av 1773'te 264 Fransız teknesini (25.000 tonilato ve 10.000 mürettebat); 1775'te 460 İngiliz teknesini (36.000 tonilato ve 20.000 mürettebat) ve 665 “Amerikan” teknesini (25.000 tonilato ve 4.400 mürettebat) seferber etmiştir. Yani toplam 1329 tekne, 86.000 tonilato ve 55.000 mürettebat (34.400 ediyor M.A.K.), bunların yaptıkları av da, yaklaşık 80.000 ton balık etmektedir. Hollandalılar ve diğer Avrupalı balıkçılar hesaba katıldığında, herhalde en azından 1500 tekne ve 90.000 ton morina rakamına ulaşılacaktır.

Colbert'in çağdaşı olan, Honfleurlü bir tüccarın mektuplaşmaları zorunlu kalite farklarını bizim için bildik hale getirecektir, “gemici kancası”, istisnai boyutlardaki morina; “ticari", “raguet" küçük yeşil morinalar olup, ya tam tuzlanmamış ya da fazla tuzlanmış veya yerleştiricilerin topukları altında ezilmiş, “kusurlu” morinaların meydana getirdiği, büyük döküntü kitlesine tercih edilmektedirler. Yeşil morinalar, kurusu gibi kilo hesabı değil de, tane hesabı satıldıkları için, bir bakışta “iyi” malı “kötü” maldan ayıran ve ağırlığını tartan “ayırıcılar”a başvurma gerekmektedir. Morina satıcısı tüccarların sorunlarından biri, Honfleur pazarına Hollanda ringalarının gelmesini engellemektedir (bunlara yüksek vergiler konulmaktadır) ve

bundan da fazlası, özellikle Noelden sonra olmak üzere, yasak dönemde, birkaç umutsuz Normandiyalı balıkçının, morinanın henüz iyi nitelikte olmayıp, bol yakalayıp, çok düşük fiyattan sattıkları ringaları engellemektir: "bu ringalar oldukça, bir morina kuyruğu bile satılmamakta", bunun sonucunda, namuslu morinacıların onayladıkları, kral yasaklaması ortaya çıkmaktadır.

Her liman, iaşe ettiği bölgenin tercihlerine göre, belli bir balığın avında uzmanlaşmıştır. Dieppe, Le Havre, Honfleur, yeşil morina (veya hâlâ söylendiği gibi beyaz) morina tüketicisi Paris'i iaşe etmektedirler; Nantes, Loire seyrüseferinin ve ona bağımlı karayollarının ulaştığı, farklı zevklerdeki bölgeleri iaşe etmektedir. Marsilya yıl başına ortalama olarak, Fransız kurutulmuş morina üretiminin yarısını emmektedir, ama bunun büyücek bir bölümünü İtalya'ya ihraç etmektedir. Fakat XVII. yüzyıldan itibaren İtalyan limanlarına, özellikle de Cenova'ya ulaşan Saint-Malo tekneleri çok sayıdadır.

Paris'in yeşil morina iaşesi konusundaki binlerce ayrıntıyı biliyoruz. İlk avlar (Ocakta hareket, Temmuzda dönüş), sonra İkinciler (Martta hareket, Kasımda ve Aralıkta dönüş) iki iaşeyi belirlemektedir; bunlardan birincisi zayıf, İkincisi daha bol olmakta, ama Nisan civarında tükenmektedir. Bunun sonucunda (ve tüm Fransa için) üç aylık -Nisan, Mayıs, Haziran- bir kıtlık olmakta, "ama bu aynı zamanda sebzelerin henüz kıt, yumurtanın pahalı olması nedeniyle, tatlı su balığı yenilen bir mevsimdir." Bu durum İngilizler tarafından kendi kıyılarında yakalanan ve bunların Paris'e şevkinde basit bir aracı rolü oynayan Dieppe'ten itibaren dağıtılan yeşil morinanın ani değerini ve yüksek fiyatını belirlemektedir.

Hemen hemen bütün tekneler, dünya egemenliği için girişilen büyük mücadeleler esnasında av kampanyalarına ara vermişlerdir: İspanya Veraset, Avusturya Veraset, Yedi Yıl, Amerikan Bağımsızlık Savaşları. Gene en güçlü olan, morina yemeye devam etmektedir.

Ölçmenin mümkün olmamasına rağmen, balık avcılığında sürekli bir artış., ortalama tonajların büyümesi fark edilmekte, ama yol süresince (gidişte veya dönüşte bir ay veya altı hafta) bir değişme olmamaktadır. Terre-Neuve'ün mucizesi, yiyeceğin her zaman yenilenmesi, aşırı bollukta olmasıdır. Morina yatakları plankton., balık, çok lezzetli mezgitlerle

beslenmektedir. Morinalar mezgitleri Terre-Neuve sularından Avrupa kıyılarına doğru kovmakta, balıkçılar onları burada yeniden bulmaktadırlar. Hatta eskiden, Orta Çağda Avrupa kıyılarında bol miktarda morina varmışa benzemektedir. Daha sonra batıya doğru kaçmış olmalıdırlar.

Avrupa bu bol ve ucuz yiyeceğin üzerine atılmıştır. Örneğin 1791 Martında Lizbon'a gelen 54 İngiliz teknesinin, 48.110 kental morina yüklü oldukları söylenmektedir. “Tek bu maddeden, İngilizler için ne büyük kâr.” 1717'ye doğru İspanya'da, yalnız morina için yapılan yıllık harcama 2.400.000 guruşu geçmektedir. Oysa tüketime sunulan tüm balıklar gibi, morina da taşıma esnasında bozulmakta ve tam anlamıyla rezil olmaktadır. Balığın tuzunu almak için kullanılan sular bile kolayca mikroplanmaktadır, öylesine ki, onların ancak geceleyin lağımlara dökülmesine izin verilmektedir. Bu durumda, bir hizmetçiye atfedilen şu intikamcı sözler anlaşılacaktır (1636): “et yemeye izin verilen zamanı büyük perhizden daha çok seviyorum... tenceremde kötü bir morina göğsü yerine kocaman bir domuz sucuğu ile dört jambon görmeyi daha çok seviyorum.”

Gerçekten de, morina ya büyük perhiz döneminin kaçınılmaz yiyecek kaynağı ya da fakirlerin gıdasıdır; bir XVI. yüzyıl yazarı “işçilere bırakılmış bir besindir" demektedir. Tıpkı çok daha kaba olmasına rağmen (Amboise Pare'ye göre, çok lezzetli olan dili hariç) balina et ve yağının eskiden, büyük perhizde fakirler tarafından tüketiliyor olması gibi. Daha sonra yağ sıvılaştırılarak, geniş ölçüde aydınlatmada, sabun yapımında ve çeşitli imalatta kullanılınca fakir yiyeceği olmaktan çıkmıştır. Yağla beraber balina eti de piyasadan kaybolmuştur. 1619 tarihli bir el kitabı, bu et “yalnızca Ümit Burnu yakınlarında oturan, yarı-vahşi kişiler olan Kafrlar tarafından “tüketilmektedir demektedir, ama İtalya'da “büyük perhiz yağı" adını alan tuzlanmış balina yağının da kullanıldığını işaret etmektedir. Endüstrinin ihtiyaçları, her halükârda giderek faal hale gelen bir balina avcılığını desteklemektedir. Hollandalılar 1675-1721 arasında, Spitzberg çevresine 6.995 gemi göndermişler ve 32.908 balina zıpkınlayarak, buraya bitişik denizlerin bu hayvan cinsinden olan popülasyonunu yok etmişlerdir. Balina yağı peşindeki Hamburg tekneleri, Grönland denizine düzenli ziyaretler yapmışlardır.

Karabiber 1650'lerden Sonra Moda Olmaktan Çıkıyor

Beslenme tarihinde, karabiber kendine özgü bir yer işgal etmektedir. Bugün, bunu yargılamamızın olanaksız olduğu, basit bir lezzetlendiricidir, ama yüzyıllar boyunca baharatlara ortak olarak, Doğu Akdeniz ticaretinin esas nesnesini meydana getirmiştir. Her şey, hatta XV. yüzyıl kâşiflerinin düşleri bile ona bağımlı olmuştur. Bu, atasözünün "karabiber gibi aziz" dediği çağdır.

Bunun nedeni, Avrupa'nın çok uzun süre karabiber ve baharat -beyaz tarçın, karanfil, küçük hindistan cevizi, zencefil karşısında çok canlı bir tutkuya sahip olmasıdır. Fakat aceleci bir şekilde, bunun bir mania olduğunu söylemeyelim. İslam alemi, Çin ve Hind'in bu zevki paylaşmalarının dışında, her toplumun değişken, her zaman canlı ve sanki zorunlu, yiyecek beğenileri vardır. Bunlar yemeklerin monotonluğundan kurtulma ihtiyaçlarıdır; Hindu bir yazar "damak haşlanmış ve başka hiçbir şey katılmamış pirincin tatsız tuzsuzluğu arasında isyan ettiğinde, yağ, tuz ve baharat düşü kurulmaktadır" demektedir.

Bugün azgelişmiş ülkelerdeki en fakir ve en monoton sofraların, baharata en büyük istekle başvuranları olduğu bir gerçektir. Baharattan, günümüzde kullanılan her tür lezzetlendiriciyi (çeşitli adlar taşıyan, Amerika'dan gelme kırmızı biberler de dahil) anlayalım ve yalnızca Doğu Akdeniz'in şanlı baharatını kapsamayalım. Orta Çağda, Avrupa'da fakir sofrasının kendi baharatı vardı: kekik, mercanköşk, defne yaprağı, sariette, anason, kişniş ve özellikle de, XIII. yüzyılın ünlü hekimi Amaud de Villeneuve'ün köylülerin tiryakı adını verdiği sarımsak. Bu yerel baharatın arasında, yalnızca safran lüks bir üründür.

Roma dünyası, daha Plautus ve Yaşlı Caton'dan itibaren, esrarlı bir bitki olan ve imparatorluğun birinci yüzyılında kaybolan Libya silphium'una tutulmuştur. Caesar 49 yılında kamu hazinesini boşalttığında, burada 1500 libre, yani 490 kg.'dan fazla silphium bulmuştur. Daha sonra, bir İran baharı olan asa foetida moda olmuştur, bu baharın "iğrenç ve pis kokusu, ona stercus diaboli (şeytan boku) adının verilmesine neden olmuştur." Bugün İran mutfağında hâlâ kullanılmaktadır. Karabiber ve baharat Roma'ya geç gelmişlerdir, "Varron ve Horatius'tan önce değil ve Plinus karabibere gösterilen itibara şaşırmaktadır." Fiyatları nisbeten düşük olduğundan, kullanımları yaygınlaşmıştır. Hatta Plinus'a göre, nadide baharatın fiyatları

karabiberin- kinden daha düşüktür, tersi durum daha sonra ortaya çıkacaktır. Karabiber sonunda, Roma'da kendine ayrılmış ambarlara, horrea piperatariaya sahip olacaktır ve Alaric 410'da kenti ele geçirince, 5.000 libre karabibere el koyacaktır.

Batı, baharat ve karabiberi Roma'dan miras almıştır. Sonradan, Charlemagne döneminde ve Akdeniz'in adeta kapandığı sıralarda bunlardan mahrum kalmış olması mümkündür. Ama bunun acısını çabuk çıkartmıştır. XII. yüzyılın baharat çılgınlığı konusunda hiçbir kuşku yoktur. Batı ona, bal gibi değerli madenlerini feda etmiş ve ondan edinebilmek için, yarım bir dünya turu gibi olan, zorlu Doğu Akdeniz ticaretine girişmiştir. Bu tutku öylesine büyüktür ki, esmer dış kabuğu olup olmamasına göre beyaz veya siyah denilen hakiki karabiberin yanında, gene Hind'den gelen ve XV. yüzyıldan itibaren Gine Kıyısı sahte karabiberi veya malaguette'inin olacağı gibi, bir ikâme ürünü olan, uzun karabiberi de kabul etmiştir. Katolik Ferdinando “buena especia es el ajo", sarımsak baharat olarak yeterlidir diyerek, tarçın ve Portekiz karabiberinin ithaline karşı (bunlar para çıkışları gerektirmektedir) dikilmeyi boşuna denemiştir.

Yemek kitaplarının tanıklığı, her şeyin etler, balıklar, reçeller, çorbalar, lüks içeceklerin bu baharat çılgınlığının kapsamına girdiğini göstermektedir. Daha o sıralar, XIV. yüzyılın başında Douet d'Arcy'nin tavsiye ettiği gibi, kim “sıcak karabiber"e başvurmadan av eti pişirebilir? Le Menagier de Paris (1393) kendi hesabına, “baharatı mümkün olduğunca geç koymayı” tavsiye etmektedir ve işte domuz sucuğu için önerileri: “zencefil, karanfil ve biraz karabiber koyup, birlikte karıştırın." Ve kasaplık et, ördek, keklik, güvercin, bıldırcın, semiz piliç karışımı olan, “İspanya'dan gelme yemek” oille'a gelince (bu muhtemelen bugünün halk arasındaki adıyla olla porida yemeğidir), bu da bu kitapta bir baharat karışımıyla, Doğu'dan gelen, gelmeyen “tat verici müstahzaratla lezzetlendirilmektedir: küçük hindistancevizi, kekik, zencefil, fesleğen...” Baharat aynı zamanda şekerleme halinde veya hekimin tavsiye ettiği her durumda alınan bilgince tozlar halinde de kullanılmaktadır. Bunların “rüzgârları defetmek” (gaz çıkartmak) ve “tohumlamayı sağlamak” gibi ünleri olduğu doğrudur. Batı Hind Adalarında, karabiberin yerine çoğu zaman "axi veya chile", kırmızı biber geçmektedir ve etleri öylesine cömertçe kaplamaktadır ki, buraya yeni gelen kişi bir lokma bile yutamamaktadır.

Kısacası, bu sefahat ile Roma dünyasının bildiği gecikmiş ve ölçülü tüketim arasında hiçbir ortak ölçü yoktur. Roma'nın az et tükettiği de doğrudur (Ciceron döneminde bile, et israf yasalarına konu olmaktaydı). Orta Çağ Batı Avrupa'sı, bunun tersine etobur olma ayrıcalığına sahip olmuştur. Bu durumda, her zaman yumuşak olmayan, saklamanın güç olduğu etin lezzetlendiricileri, güçlü biberleri, baharatlı sosları davet ettiğini düşünmek gerekir. Bu, etin kötü kalitesini telâfi etmenin yoludur. Ve sonra, bugünün hekimlerinin dediklerine göre, çok ilginç koku duygusallıkları yok mudur? “Sarımsak ve soğan gibi acı ve biraz fizyolojik kokulu" lezzetlendiricilere yönelik tat duygusu ile, “çiçeklerin kokusunu hatırlatan, pek hoş aromatik kokulu lezzetlendiriciler için olan tat duygusu" arasında bir cins dışlama olmuşa benzemektedir. Bu sonuncu türden olanlar, Orta Çağda üste çıkacaklardır.

İşler kuşkusuz bu kadar basit değildir. Her halükârda XVI. yüzyılda, Vasco da Gama'nın yolculuğunu izleyen sevkiyat artışından sonra, tüketim -o zamana kadar büyük bir lüks-, baharat alımları Akdeniz'inkini geniş ölçekte aşan Kuzeyde özellikle artmıştır. Demek ki, baharatın yeniden dağıtım piyasasını, Venedik ve Fondaco dei Tedeschi’sinden, Lizbon, sonra da Amsterdam'ın menzili olan Anvers'e aktaran, basit bir ticaret ve seyrüsefer oyunu değildir. Hiç kuşkusuz abartan Luther, Almanya'da buğdaydan çok baharat olduğunu iddia etmektedir! Büyük tüketiciler her halükârda Kuzeyde ve Doğudadır. 1697'de Hollanda'da, Rusya ve Polonya'da “muazzam miktarlarda” tüketilen baharatın “soğuk ülkeler için” paradan sonra en iyi mal olduğunu kabul edilmektedir. Belki de karabiber ve baharat daha geç geldikleri yerde, daha çok arzulanmakta, yani henüz yeni bir lüks oldukları yerde daha çok talep edilmektedirler... Başrahip Mably Krakov'a vardığında, Macar şarabıyla birlikte “çok bol bir yemek ve belki de, eğer Ruslar ve Konfederasyon üyeleri, tıpkı Almanya'da yolcuları zehirledikleri tarçın ve hindistancevizi gibi, burada saçıp savrulan tüm bu aromatik otları yok etselerdi daha iyi olacak bir yemek” sunulmuştur. Bu tarihlerde, Doğu'daki güçlü lezzetlendirici zevki henüz “Orta Çağa özgü”ye benzemektedir, oysa Batı'da eski mutfak alışkanlıkları biraz kaybolmuştur. Fakat bunlar izlenimlerdir, kesinlemeler değil.

Her halükârda, baharat fiyatları düşünce, bunlar tüm sofralarda görülmeye başlamış ve kullanımları artık bir lüks ve zenginlik işareti olmaktan

çıktığından, prestijinin azalmasıyla birlikte, ona başvurma oranı da azalmıştır. Bu, 1651 tarihli bir yemek kitabının (François-Pierre de la Varenne'in) ve aşırı baharat kullanımını gülünç bir hale sokan Boileau'nun bir satirinin (1665) bize anlattığı durumdur.

Hollandalılar Hind Okyanusu ile Filipinler ve Endonezya adalarına ulaşınca, baharat ve karabiber tekelini kendi lehlerine olmak üzere, yeniden kurmaya ve bunu sürdürmeye çaba sarf etmişlerdir; bu çaba, yavaşça devre dışı bırakılan Portekiz ticaretine, kısa bir süre sonra İngiliz rekabetine, daha sonra da Fransız ve Danimarka rekabetlerine karşı olmuştur. Hollandalılar Çin, Japonya, Bengal ve İran'ın baharat kaynaklarını da ellerinde tutmaya çalışmışlar ve Asya'ya yönelik ticaretlerindeki gelişme ile, Avrupa'daki kazançtan kayıplarını telâfi eder duruma gelmişlerdir. Amsterdam (ve onun piyasası dışında) tarafından Avrupa için getirilen karabiber miktarının, en azından XVII. yüzyılın ortasına kadar artmış olması ve sonra bu yüksek düzeyin korunmuş olması muhtemeldir. Hollandalıların yıldızının parlamasından önce, 1600'lere doğru, yıllık baharat girişi herhalde 20.000 kental (bugünkü) kadardı, yani 100 milyon Avrupalı için, yılda adam başına 20 g. 1680'lere doğru, belki de 50.000 kentallik bir tüketim rakamı ileri sürmenin riskine girilebilir, yani Portekiz tekeli dönemindekinin iki katından fazlası. Oost Indische Companie’nin 1715-1732 arasındaki satışlarının işaret ettiği üzere, bu sınıra ulaşılmışa benzemektedir. Kesin olan şey, karabiberin eskinin şu egemen malı olmaktan çıktığı, Priuli veya Sanudo zamanındaki, Venedik'in tartışılmaz zaferleri dönemindeki gibi, baharatı da peşinden sürüklediğidir. Karabiber daha 1648-1650'de bile, kumpanyanın Amsterdam ticaretinde birinci sırayı işgal ederken (toplamın % 33'ü); 1778-1780'de dokuma (ipekli ve pamuklu % 32,66), “ince” baharat (% 24,43), çay ve kahvenin (% 22,92) arkasından dördüncülüğe düşmüştür (% 11). Acaba bu, lüks bir tüketimin tipik sonu ve yaygın bir tüketimin başlangıcı mıdır? Veya ölçüsüz bir kullanımın gerilemesi mi?

Bu gerilemeden ötürü, yeni lüksler olan kahve, alkol, tütünü itham etmek meşrudur; hatta Batı sofralarını yavaş yavaş çeşitlendiren yeni sebzeleri de (kuşkonmaz, ıspanak, marul, enginar, bezelye, fasulye, karnıbahar, domates, biber, kavun) buraya eklemek mümkündür. Bütün bu sebzeler çoğunlukla Avrupa ve özellikle de İtalyan bahçelerinden (örneğin VIII. Charles kavunu

buradan getirmiştir), bazen topatan kavunu gibi Doğu Anadolu'dan veya domates, fasulye, patates gibi Amerika bostanlarından çıkmışlardır.

Geriye, aslında nadir olan, son bir açıklama kalmaktadır. 1600'lerden, hatta daha öncesinden itibaren, eski bir beslenme tarzından kopuş olarak, et tüketiminde genel bir azalma meydana gelmiştir. Aynı zamanda, hiç değilse Fransa'da, zenginler için daha az basit bir mutfak devreye girmektedir. Alman ve Polonya mutfakları, belki gecikmeli olarak daha fazla ete dayanmakta, yani daha büyük bir karabiber ve baharat ihtiyacına sahip olmaktadırlar. Fakat açıklama ancak muhtemeldir ve daha geniş bilgi edininciye kadar, yukarıdaki yeterli olabilir.

Ayrıca, piyasanın belli bir doygunluğa ulaştığının kanıtı, bir Alman iktisatçıya (1722), bir "İngiliz" tanığa (1754) göre, Hollandalıların "bazen büyük miktarda karabiber, hindistancevizini yakmak veya denize atmak" zorunda kalmalarıdır; "fiyatı korumak için." Zaten Avrupalılar, Java dışında, karabiber alanlarını denetleyememekte ve Pierre Poivre'ın valisi olduğu France ve Bourbon adalarındaki girişimleri (1767), ancak anlık bir çıkar sağlamışa benzemektedir; Fransız Güyana'sındaki denemeler için de aynı şey söylenebilir.

Hiçbir şey asla basit olmadığı için, Fransa'da baharatla iplerini çoktan kopartmış olan XVII. yüzyıl, kokulara karşı tutkuyla bağlanmaktadır. Kokular yemek süslerini, pastaları, likörleri, sosları istila etmektedirler: amber, iris, gülsuyu, portakalçiçeği, mercanköşk, misk... Yumurtalara "kokulu su" döküldüğünü düşünelim!

Şeker Dünyayı Fethediyor

Şekerkamışı, Ganj deltasıyla Assam arasında yer alan Bengal kıyısı kökenlidir. Yabani bitki, daha sonra bahçelere ulaşmış, buralarda uzun zaman, ondan şekersuyu, sonra da şeker elde edebilmek için yetiştirilmiştir, şeker o sıralar bir ilaç sayılmaktadır: Sasaniler dönemli İranlı hekimlerin reçetelerinde gözükmektedir. Aynı şekilde, Bizans'ta tıbbi şeker, alışılmış reçetelerdeki balla rekabet halindedir. X. yüzyıldaki Salerno ilaç listesinde yer almaktadır. Daha bu tarihten önce, Hind'de ve şekerkamışının VIII. yüzyıla doğru ithal edilerek, Kanton yakınlarındaki engebeli Kuang-tung bölgesine çabuk uyum sağladığı Çin'de, gıda olarak kullanılmaya başlamıştır. Bundan daha doğal bir şey olamaz. Kanton daha o sıralarda bile

eski Çin'in en büyük limanıdır; iç kesimleri ormanlıktır ve şeker imalatı büyük miktarda yakıt gerektirmektedir. Kuang-Tung yüzyıllar boyunca Çin şeker üretiminin esas bölümünü meydana getirecek ve XVII. yüzyılda Oost Indische orada zorluğa uğramadan, Avrupa'ya yönelik bir Çin ve Tayvan şekeri ihracatını örgütleyecektir. İzleyen yüzyılın sonunda, bizzat Çin, Koşinşin şekeri ithal etmektedir, bu şekerin fiyatı çok düşüktür, ama kuzey Çin henüz bu lüksü tanıyora benzememektedir.

Şekerkamışı X yüzyılda Mısır'a varmıştır ve şeker burada, daha o sıralarda bile, bilgince üretilmektedir. Haçlılar şekerle Suriye'de tanışmışlardır. Akkâ kalesinin düşüp, Suriye'nin kaybedilmesinden sonra (1291), şeker hıristiyanın yükleri arasına girmiş ve Kıbrıs'ta haklı bir itibara kavuşmuştur. Lusignanların sonuncusunun karısı olan, adanın sonuncu kraliçesi güzel Catherine Carnaro (Venedikliler adayı 1479'da ele geçirmişlerdir), kendi dönemlerinde “şeker kralı” olan, Venedik yurttaşları Carnaroların soyundandır.

Kıbrıs'ın bu başarısından önce, şeker Araplar tarafından taşınarak, Sicilya'da, sonra Valencia'da başarıya ulaşmıştır. XV. yüzyılda Fas Sus'undadır, Madera'ya varmıştır, sonra Azorlar, Kanarya adaları, Sao Tome adası ve Gine körfezindeki Prens adasına ulaşacaktır. 1520'lere doğru Brezilya'ya varmıştır ve buradaki başarısı XVI. yüzyılın ikinci yarısında yerleşik hale gelecektir. Artık şeker tarihinin bir sahifesi çevrilmiştir. Ortelius Evrenin Tiyatrosu'nda (1572), “şeker eskiden onu yalnızca hastalar için saklayan eczacı dükkânlarında bulunabilirken... (bugün) oburca yutulmaktadır... Eskiden ilaç olan şey, bugün bize gıda olarak hizmet etmektedir" diye yazmaktadır.

Hollandalıların 1654'te Recife'ten atılması ve papalığın Portekiz Marrano’larına karşı takibata girişmesiyle, bunlar Brezilya'dan hareketle, şekerkamışını ve şeker yapımı “makineleri”ni XVII. yüzyılda Martinique, Guadeloupe, Hollanda Caraçao'su, Jamaika ve Santo Domingo'a taşımışlardır. Bundan sonra üretim, kesintisiz olarak artmıştır. Eğer yanılmıyorsam, XV. yüzyılda Kıbrıs şekeri yüz veya bin hafif kentallerle (30 kg.) sayılmaktaydı. Oysa Santo Domingo, gelişmesinin zirve noktasında, XVIII. yüzyılda tek başına 70.000 ton üretecektir. İngiltere 1800'de yılda 150.000 ton şeker tüketecektir, yani 1700'dekinin yaklaşık 15

katı; ve Lord Sheffield 1783'te şunu kaydederken haklıdır: “şeker tüketimi önemli ölçüde artabilir. Avrupa'nın yarısı onu henüz şöyle böyle tanıyor." Paris'te Devrim arefesinde, tüketim yılda adam başına 5 kg. kadardır (başkente 600.000 nüfus atfetme koşuluyla, biz bundan kuşkuluyuz); 1846'da (ve bu rakam daha emindir) tüketim yalnızca 3,62 kg.'dır. Fransa'nın tümü için yapılan bir tahmin, 1788'de teorik bir rakam olan, ortalama 1 kg. tüketimini vermektedir. Halkın itibar göstermesine, fiyatının nisbi olarak düşmesine rağmen, şekerin henüz lüks bir madde olduğundan emin olalım. Fransa'da birçok köylü evinde, şeker ekmeği masanın üzerine asılmış durumdaydı. Kullanma biçimi: kısa bir süre içine doldurmak üzere, bardağını ona yaklaştırmak. Gerçekte, eğer bir şeker tüketimi haritası düzenlenseydi, bu çok dağınık olurdu. Örneğin, XVI. yüzyılda Mısır'da gerçek bir küçük reçel ve şekerleme endüstrisinin yanı sıra, öylesine bir şekerkamışı üretimi vardı ki, kamış samanları altın eritmek için kullanıyordu. Bundan iki yüzyıl sonra, koskoca Avrupa bölgeleri henüz şekeri tanımadan kalmaya devam etmekteydiler.

Üretimin düşüklüğü, şekerpancarının geç kullanımından da kaynaklanmaktadır, oysa bu bitki 1575'ten beri bilinmektedir ve Alman kimyacı Margraff, 1747'de şekeri katı halde soyutlamıştır. Pancarın rolü Kıta Ablukasıyla birlikte başlamaktadır, ama tüm önemini kazanması için, yaklaşık bir yüzyılın daha geçmesi gerecektir.

Öte yandan, şekerkamışının yayılma alanı sıcak iklimlerle sınırlıdır, Çin'de Yang-çe-Kiang'tan kuzeye çıkamamasının nedeni budur. Aynı zamanda ticari ve endüstriyel talepleri de vardır. Şeker büyük bir emek gücü (Amerika'da zenci kölelerin- ki), pahalı tesisler. Küba'nın, Yeni İspanya'nın, Peru'nun yngenios’unu gerektirmektedir; bunlar Brezilya'nın engenhos de assucar’ını veya Fransız adalarının şeker değirmenlerinin, İngiliz engine’lerinin eşdeğerlileridir. Kamışın, hayvanlar tarafından çekilen veya su ya da rüzgâr gücüyle, bazen de Çin'de olduğu gibi, kol gücüyle çalıştırılan silindirlerin altında ezilmesi, veyahut Japonya'da olduğu gibi, silindir olmaksızın doğrudan elde bükülmesi gerekmektedir. Bitkiden elde edilen özün işlemden geçmesi, hazırlanması ve dikkatli davranılması gerekmektedir, daha sonra bakır kazanlarda uzun zaman pişirilmesi gerekmektedir. Esmer bir şekilde kristalize olan bu madde, ham şekeri veya moscouade’ı vermektedir. Daha sonra filtre edilince beyazlanmakta ve

cassonade adını almaktadır. Daha sonra on farklı ürün, artı alkol bundan elde edilmektedir. Ham şeker çoğu zaman Avrupa'da, Anvers, Venedik, Amsterdam, Londra, Paris, Bordeaux, Nantes, Dresden vd'de tasfiye edilmektedir; bu işlem, hemen hemen hammadde üretimi kadar para getirmekteydi. Bu yüzden tasfiyeciler ile "şekerciler", yani her şeyi kendi alanlarında imal etmeyi veya o zaman denildiği gibi, "beyaza bürünmeyi" (beyaz şeker elde etmeyi) düşleyen adalardaki göçmenler arasında çatışmalar çıkmaktaydı. Demek ki tarım ve imalat aracı bağlantılarını gerektirmekteydi. Bu bağlantıların kurulmadığı yerlerde, satışlar yerel pazarı aşamıyordu: örneğin, XIX. yüzyıla kadar Peru, Yeni İspanya ve Küba'nın durumları böyleydi. Şeker adaları ve Brezilya refaha kavuştularsa, bunların, o dönemin teknelerinin hız ve kapasiteleri göz önüne alındığında, Avrupa'ya makul uzaklıklarda, onun elinin erişebileceği yerlerde olmalarındandır.

Ek engel: başrahip Raynal'in açıkladığı üzere, "Amerika'da bir koloni besleyebilmek için, Avrupa'da bir eyaleti doyuracak kadar ekmek gerekir, çünkü şeker kolonileri kendilerini besleyemezler" zira şekerkamışı geçimlik ekimlerin nadir "karoları"na az yer bırakmaktadır. Bu, Kuzey-doğu Brezilya'nın, Amillerin, Fas Sus'unun (arkeoloji burada eskinin geniş tesislerini gün ışığına çıkartmıştır) tekürünlü tarımının dramıdır. İngiltere 1783'te kendi Batı Hind adalarına (hepsinden önce Jamaika'ya), 16.526 fıçı sığır ve domuz eti, 5.188 domuz yağı parçası, 2.559 fıçı konserve işkembe sevk etmiştir. Brezilya'da kölelerin gıdası., Terre-Neuve morinası fıçılarıyla, iç bölgelerin (sertao'nun) carne do sol'üyle, kısa bir süre sonra da, teknelerin Rio Grande do Sol'den getirdikleri charque ile sağlanmaktadır. Antiller'de, Amerika'daki İngiliz kolonilerinden gelen tuzlanmış sığır eti ile un nimettir: bunlar şeker ve rom karşılığında elde edilmektedir, ama İngiliz kolonileri bunları çok erkenden kendileri imal edecek hale geleceklerdir.

Özet olarak, aceleyle bir şeker devriminden söz etmeyelim. Bunun çok erkenden ortaya çıktığı doğrudur, ama aşırı bir yavaşlıkla gelişmektedir. XIX. yüzyılın eşiğinde bile genişlikten mahrumdur. Şekere ilişkin olarak, sonuç yerine, herkesin sofrasında yerinin olduğunu söyleyemeyiz. Ancak bu önerme daha ileri sürülür sürülmez, Devrimci Paris'te, maximum döneminde, şeker kıtlığının yol açtığı kıpırdanmalar akla gelmektedir.

İÇECEKLER VE “GÜÇ VERİCİLER”

Hızlı bir içecek tarihi için bile, eskilerini ve yenilerini, popüler ve nadide olanlarını, bunların her birinde yüzyıllar boyunca meydana gelen değişmeleri gündeme getirmek gerekir. İçecekler yalnızca besin değildirler. Bunlar ezelden beri güç verici olma, kaçış olanağı sağlama rolünü oynamaktadırlar: bazı Kızılderili kabilelerinde olduğu gibi, sarhoşluk bazen doğaüstüyle iletişim kurmanın aracıdır. Her ne olursa olsun, alkolizm Avrupa'da bizi ilgilendiren yüzyıllar esnasında artmayı sürdürmüştür. Daha sonra ona, şu egzotik muharrikler eklenmiştir: çay, kahve ve ne besin ne içecek olan, ama gene de bir “güç verici” olan, tüm biçimleriyle şu tütün.

Su

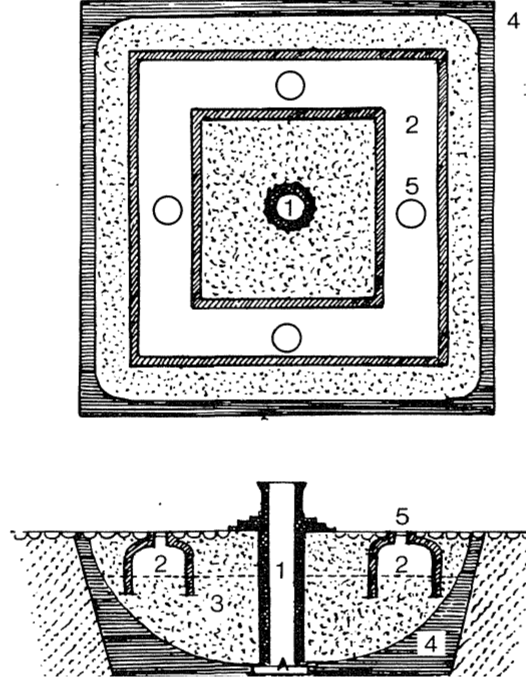
Paradoksal olarak, işe sudan başlamak gerekir. Su her zaman, istenildiği kadar sahip olunan bir şey değildir ve hekimlerin hastalığın cinsine göre, şu suyun bu suya nazaran tercih edilmesini iddia ederek verdikleri kesin talimatlara rağmen, elinin altında bulunanlarla yetinmek gerekmektedir: yağmur suyu, nehir suyu, çeşme suyu, sarnıç suyu, kuyu suyu, her temkinli evde ihtiyat olarak bulundurulmasının bilgece olduğu fıçı veya bakır kap suyu. Uç durumlar: XVI. yüzyılda Kuzey Afrika İspanyol presidio’larında imbikten geçirilerek damıtılan deniz suyu; aksi taktirde İspanya veya İtalya'dan su getirtmek gerekir. 1648'de Kongo'da yolculuk yapmakta olan, aç, yorgunluktan bitmiş, toprak üstünde yatan ve “at sidiğini andıran su içmek” zorunda olan şu seyyahların durumu ümitsizdir." Başka bir belâ: gemilerdeki tatlı su. Bu suyu içilebilir halde tutmak, birçok reçete ve kıskançlıkla saklanan sırra rağmen, çözümsüz bir sorundur.

Zaten birçok kentin tümü, zengin olmalarına rağmen, su bakımından fakirdir; meydanlardaki veya saray avlularındaki kuyuların sanıldığı gibi lagün tabanının altında ulaşılacak olan su tabakasına kadar kazılmayıp da, aslında yarısına kadar ince kumla doldurulmuş olan ve yağmur sularının filtre olup, çökeldiği, sonra da onlara ortalarından bağlı olan kuyulara ulaştığı sarnıçlardan ibaret olan Venedik'in durumu böyledir. Yağmur uzun bir süre yağmazsa, sarnıçlar, Stendhal'in bu kentteki ikameti esnasında olduğu gibi, kurumaktadırlar. Fırtına patladığında ise, tuzlu su içlerine girmektedir. Bu sarnıçlar olağan zamanda, kentin muazzam nüfusu karşısında yetersiz kalmaktadırlar. Tatlı su dışarıdan gelmelidir ve

gelmektedir; ama su kemerleriyle değil de, Brenta'da doldurulan ve her gün Venedik kanallarına ulaşan kayıklarla gelmektedir. Hollanda'nın sarnıçlara, derinlikten yoksun kuyulara, kanalların kuşkulu sularına mahkûm tüm kentleri için de aynı sıkıcı durum söz konusudur.

Bütün itibariyle, çalışan çok az su kemeri vardır: İstanbul'un ünlü ve bu ünü hak eden kemerleri, Segovia'nın Romalılardan kalma ve ziyaretçileri büyüleyen la puente’si (1841'de onarılmıştır). Acaba bu bir rekor mudur? Portekiz'de XVII. yüzyılda Coimbre, Tomar, Vica de Conde, Elvas su kemerleri çalışmaktadır. Lizbon'da 1729-1748 arasında inşa edilen yeni Akar Su kemeri, egzantrik Rato meydanına su getirmektedir. Herkes bu çeşmeden su almak için kavga etmekte, hamallar buraya, omuzlarında taşıdıkları, demir tutacaklı kırmızı fıçıcıklarını doldurmaya gelmektedirler. Büyük Kopuş'tan sonra Vatikan'ı tekrar ele geçiren V. Martin'in ilk işinin, Roma'nın harab olmuş su kemerlerinden birini onartmak olması mantıklıdır. Daha sonra, XVI. yüzyılın sonunda, büyük kenti besleyebilmek için iki yeni su kemeri -aqua Felice ve aqua Paola- inşa etmek gerekmiştir. Cenova'da çeşmelerin beslenmesi, esas itibariyle Scuffara su kemeri tarafından sağlanmaktadır. Bu su kemerinin suları surların içindeki değirmeleri döndürdükten sonra, kentin mahallelerine dağıtılmaktadır. Kentin batı kesimi pınarlardan ve sarnıçlardan beslenmektedir. Paris'te Belleville su kemeri 1457'de onarılmıştır; bu kemer Pre-Saint-Cervais su kemeriyle birlikte XVII. yüzyıla kadar kenti besleyecektir; Marie de Medicis tarafından yeniden inşa ettirilen Archulie kemeri, Rungis suyunu Luxembourg'a kadar taşımaktadır. Büyük su dolapları bazen kentlilere su sağlamak üzere, nehir sularını yükseltmekteydiler (Toledo 1526, Augsburg 1548) ve bu iş için büyük emme-basma tulumbalar kullanılmaktaydı. 1603-1608 arasında yapılan Samaritaine pompası, Seine'den aldığı sudan, günde 700 m^3'e kadar basmaktaydı ve bu su Louvre ile Tuileries saraylarına verilmekteydi; Notre-Dame köprüsü pompaları 1670'de, aynı kaynaktan 2.000 m^3 basacaklardır. Su kemeri ve pompa suları daha sonra, pişmiş topraktan (tıpkı Roma çağındaki gibi) veya içi boşaltılmış ve birbirlerine bağlanmış ağaç gövdelerinden kanallar aracılığıyla dağıtılmaktaydı (bu ahşap kanallar XIV. yüzyıldan itibaren Kuzey İtalya'da, 1471'de Breslau'da görülmüştür) ve hatta kurşun borular kullanılmaktaydı, ama 1236'da İngiltere'de var olduğu bildirilen kurşun borular, sınırlı bir kullanıma konu

olacaklardır. “Hiç de iyi olmayan” Thames suyu, 1770'te Londra'nın tüm evlerine, yeraltına döşenmiş ahşap borularla ulaşmaktadır, ama bizim alışık olduğumuz akar su biçiminde değil: bu su “haftada düzenli olarak üç kere ve her evin tüketimi oranında verilmektedir... bu su alınmakta ve demir çemberler geçirilmiş büyük borularda muhafaza edilmektedir.”

VENEDİK'TE BİR SARNIÇ KUYU: KESİT VE RÖLÖVE
1. Merkezi huyu 2. Yağmur suyu toplayan hazneler 3. Arıtma kumu 4. Kil sıva 5. Halk arasında pilele (sözlük anlamı, okunmuş kilise su kabı) olarak adlandırılan, toplayıcı haznelerin ağzı. Arıtılan su merkezi kuyuya girmektedir. Venedik bugün su kanalizasyonuna sahiptir, fakat meydanlarda veya evlerin içinde eski kuyular hâlâ durmaktadır. (Kaynak: E. R. Trincanato)

Paris'in en büyük su kaynağı olarak hâlâ Seine vardır. Sakaların sattığı suyu, tüm liyakatlere sahip sayılmaktadır: su içenleri ilgilendirmeyen özelliği, çamurlu ve buna bağlı olarak ağır olduğu için, tekneleri daha iyi kaldırmasıdır (bir Portekiz temsilcisi bunu 1641'de kaydetmiştir); “Pelletier rıhtımını yalayan nehir kolunun üzerinde ve iyi köprü arasında, çok sayıda boyacı, boyalarını haftada üç kere nehre yaymaktadır... Gevres rıhtımının meydana getirdiği kemer bir hastalık saçma merkezidir. Kentin bu kesiminin tümü hastalıklı bir su içmektedir” demektedir. Üzülmeyelim, kısa bir süre sonra buna çare bulunacaktır. Ve Seine suyu sol kıyıdaki kuyu sularından daha iyiydi, çünkü bunlar korkunç arışmalara karşı hiç de korunaklı değillerdi ve fırıncılar ekmeklerini bu suyla yapıyorlardı. Doğal

bir müshil olan bu nehir suyu tabii ki “yabancılar için uygunsuzdu”, fakat bunlar bu suya birkaç damla sirke katabilirler, filtre edilmiş ve “iyileştirilmiş” su, hatta kral suyu denilen suyu alabilirler, veyahutta “daha da pahalı olan” Bristol suyu denileninden satın alabilirlerdi. Su damıtmak 1760'lara kadar bilinmemiştir. “(Seine) suyu, fazla aldırmadan içilmekteydi.”

Öte yandan, Paris'in bu su iaşesi her gütı 30 kadar “yol”u (yani her seferinde iki kova) en yüksek katlara çıkartan (yol başına 2 sol) 20.000 sakaya iyi bir geçim sağlamaktadır. Demek ki Perrier kardeşlerin, 1782'ye doğru Chaillot'ya iki tane ateşli pompa yerleştirmeleri bir devrimin habercisi olmuştur; bunlar “yalnızca kaynayan suyun buharıyla” suyu Seine'in alçak düzeyinden 110 ayak yüksekliğe çıkartan “çok merak uyandırıcı makineler”dir. Bu, birkaç yıldan beri 9 pompa kurmuş olan Londra'yı taklit etmek demektir. En zengin, dolayısıya bu gelişmeyi ödeme gücüne en fazla sahip olan Saint-Honore mahallesi, bu hizmete ilk kavuşanı olacaktır. Ama bu makineler çoğalınca 20.000 sakaya ne olacak diye endişe duyulmaktadır. Ve zaten girişim, kısa bir süre sonra mali bir skandala dönüşecektir (1788). Ne önemi var! XVIII. yüzyılla birlikte içme suyu sevkiyatı sorunu açıkça ortaya konulmuş, çözümler görülmüş, bunlara bazen ulaşılmıştır. Ve yalnızca başkentler için değil. Örneğin, Ulm kenti için yapılan bir proje (1713), tersini kanıtlamaktadır.

Her şeye rağmen, gelişme gecikmeli olmuştur. Gelişme tamamlanana kadar, saka dünyanın tüm kentlerinde hizmetini dayatmıştır. Portekizli seyyahımız, III. Felipe döneminde Valladolid'de büyüleyici damacanalar veya her biçim ve renkteki toprak testilerde satılan mükemmel suyu methetmektedir. Çin'de, Paris'tekinin de yaptığı gibi, saka sopanın iki ucuna taktığı ve birbirlerini dengeleyen iki kova kullanmaktadır. Ama 1800'lere ait bir resim, Pekin'de arkasında bir tıkacı olan tekerlekli büyük bir fıçıyı göstermektedir. Aynı tarihlerde, bir gravür “Mısır'da kadınların su taşıma biçimini” açıklamaktadır; bu kadınlar suyu antik amforları hatırlatan küplerin içinde taşımaktadırlar, büyük olanı başın üstündedir ve sol elle tutulmaktadır, küçüğü ise, büyük sağ kolun iyiliksever bir şekilde ileriye uzatılmasıyla taşınmaktadır. Günde birçok kereler akar suyla abdest alma konusundaki dinsel zorunluk, İstanbul'un her yerinde çeşmelerin çoğalmasına yol açmıştır. Acaba bugün Türkler, tıpkı bir Fransızın farklı

şarap mahsullerini tanımakla övüneceği gibi, çeşitli su kaynaklarının lezzetini ayırmakla, bu nedenden ötürü mü övünmektedirler?

Çinlilere gelince, bunlar" suya, kökenine göre farklı erdemler atfetmekle kalmamakta -adi yağmur suyu, sağanak suyu (tehlikeli), ilkbahar yağmuru suyu (iyilik dolu), doluların erimesi veya kış kırağısından kaynaklanan su, mağara sarkıtlarından toplanan su (şahane ilaç), nehir, pınar, kuyu suları-, aynı zamanda çevre kirliliği tehlikelerini ve kuşkulu her suyun kaynatılmasının yararlarını tartışmaktadırlar. Zaten Çin'de yalnızca sıcak içecekler içilmektedir ve bu alışkanlık (hatta sokaklarda kaynar su satıcıları vardır) herhalde Çin halkının sağlığına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

Bunun tersine, İstanbul'da sokaklarda her yerde, bir akçeye kar suyu satılmaktadır. Portekizli Bartolomeo Pinheiro de Veiga, XVII. yüzyılın başında Valladolid'de de, sıcak aylar esnasında insanın küçük bir fiyat karşılığında kendine “soğuk su ve buzlu meyva” ziyafeti çekebilmesi karşısında büyülenmiştir. Fakat kar suyu çoğu zaman, yalnızca olanaklılara ayrılmış bir lükstür. Örneğin bu, suyun tadını ancak III. Henri'nin kaba bir şakasından itibaren tanıyan Fransa'nın durumudur. Ve kar yüklü teknelerin bazen odukça uzun yolculuklar yaptıkları Akdeniz çevresinde. Örneğin Malta şövalyeleri Napoli'den kar suyu getirtmektedirler ve 1754 tarihli bir dilekçe, ateşlerini kesmek için bu “şahane ilaç” olmazsa, ölecklerini ifade etmektedir.

Şarap

İçmesi söz konusu olduğunda, şarap Avrupa’nın tümünü gündeme getirmektedir; ama üretimi söz konusu olduğunda, yalnızca belli bir Avrupa kesimi. Şarap değilse bile, bağın Asya, Afrika ve bunlardan daha fazla Yeni Dünya'da bazı başarılara ulaşmış olmasına ve Avrupa'nın baskıcı örneğine göre, tutkuyla yeniden biçimlendirilmesine rağmen, yalnızca bu sonuncu ve dar kıtanın önemi vardır.

Şarap üreticisi Avrupa, Akdeniz bölgesindeki ülkelerinin tamamı, artı bağcıların sebatının ona kuzey yönünde eklediği bir alandır. Jean Bodin'in dediği gibi, “bağ soğuk yüzünden, 49. derecenin ötesinde artık yetişemez.” Loire'ın Atlantik'teki ağzından Kırım'a ve bunun ötesinde, Gürcistan ve Transkafkasya'ya çizilen bir hat, bağın ticari olarak yetiştirilme sınırını işaret etmektedir, yani Avrupa'nın ve Doğu'ya doğru uzantılarının ekonomik

hayatının büyük eklemleşmelerinden birini. Kırım gibi yukarı bir bölgede, bu bağcı Avrupa'nın kalınlığı, bir kıyı şeridine inmektedir ve burası ancak XIX. yüzyılda güç ve kuvvet kazanabilecektir. Ama buradaki bağcılık gene de çok eskidir. Antikite boyunca burada, kış gelmeden önce, onları Ukrayna'nın soğuk rüzgârlarından korumak üzere, üzüm gövdeleri gömülmekteydi.

Şarap Avrupa dışında, Avrupalıları izlemiştir. Üzümü Meksika, Peru, 1541'de denemeye başlayan Şili, Buenos Aires'in 1580'de ikinci kuruluşundan itibaren Arjantin'de tutturabilmek için cesaretle uğraşmak gerekmiştir. Peru'da çok zengin bir kent olan Lima'nın yakınlığı yüzünden, bağ yakınlardaki sıcak ve sıtmalı vadilerde çabuk başarıya ulaşmıştır. Şili'de daha da başarılı olmuştur, çünkü burada toprak ve iklim onu teşvik etmektedirler: bağ daha doğmakta olan Santiago kentinin, aralarından sokak geçmeyen ilk evlerinin cuadras'ının arasında büyümektedir bile. Drake 1578'de Valparaiso açıklarında, Şili şarabı yüklü bir tekneyi ele geçirmiştir. Bu aynı şarap, katır veya lama sırtında, yüksekteki Potosi menziline ulaşmaktadır. Kaliforniya'da XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, İspanyol imparatorluğunun kuzeye doğru sonuncu ilerlemesini beklemek gerekmiştir.

Fakat en çarpıcı başarılar Atlantiğin ortasında, Eski ve Yeni Dünyanın arasında (hem yeni Avrupalar hem ön-Amerikalar) meydana gelmiştir; bunların başında, kırmızı şarabın giderek şekerin yerine geçtiği Madeira adası; sonra, uluslararası ticaretin şarabın yarı yolunda yüksek bir alkol derecesi bulduğu ve siyasetin işe karışmasıyla (Lord Methuen'in Portekiz'le yaptığı antlaşma 1704 tarihlidir) Fransa'nın La Rochelle ve Bordeaux şaraplarının yerine geçerek avantaj sağladığı Azorlar; nihayet, özellikle beyaz şarabının Anglo-Saxon veya İberya Amerika'sına, hatta İngiltere'ye geniş ölçekte ihraç edildiği Tenerif olmak üzere, Kanarya adaları gelmektedir.

Avrupa'nın güney ve doğusuna gidildikçe, bağ islamiyetin inatçı engeliyle karşılaşmaktadır. İslamiyetin denetimi altındaki mekânlarda bağın yerli yerinde durduğu ve şarabın burada yorulmaz bir kaçak yolcu olarak ortaya çıktığı da doğrudur. İstanbul'da, Tersane'nin yakınlarında meyhaneciler Rum denizcilere her gün şarap satmaktadırlar ve Kanuni Süleyman'ın oğlu II. Selim Kıbrıs'ın likörlü şarabını fazlasıyla sevecektir. Kapüsenlerin kendi

asma çardaklarının ve yalnızca pazar ayininde kullanmakla kalmadıkları kendi şaraplarının olduğu İran'da, Şiraz ve İsfahan şarap mahsullerinin ünü ve kendi müşterileri vardır. Bu şaraplar, bizzat İsfahan'da imal edilen ve sorgun sepetlerin içine konulan kocaman damacanalarla, ta Hind'e kadar gitmektedirler. 1526'dan itibaren Delhi sultanlarının ardılı olan Büyük Moğolların (Mugal hanları), pirinç alkolüne, araka düşkün olmaktansa bu İran şaraplarıyla yetinmemeleri ne büyük mutsuzluktur!

Böylece Avrupa tek başına, şarap sorununun esasını özetlemektedir: bağın kuzey sınırına, Loire'dan Kırım'a olan şu uzun eklemleşmeye geri dönmek uygun düşmektedir. Bir yanda yerel şaraba, onun ihanetlerine olduğu kadar, iyiliklerine de alışkın üretici ve tüketici köylüler; öte yanda da, her zaman deneyimli olmayan, fakat kendilerine has talepleri olan ve olağan olarak yüksek dereceli şarapları tercih eden büyük içiciler: örneğin İngilizler çok erkenden bu hale gelmişler ve Malvoisie şaraplarına büyük bir ün kazandırmışlardır -Girit ve Yunan adalarının pişmiş şarabı-. İngilizler daha sonra porto, malağa, madera, jerez, marsala şaraplarını lanse edeceklerdir, bunların hepsi de yüksek alkollü, ünlü şaraplardır. Hollandalılar XVII. yüzyıldan itibaren tüm rakılara şans getireceklerdir. Demek ki damak zevkleri değişmektedir. Güney, kendi fikrine göre içmesini bilmeyen ve kadehlerini kafalarına dikerek bir kerede boşaltan bu kuzeyli içkicilere alaylı bir şekilde bakmaktadır. XII. Louis'nin kronikçisi olan Jean d'Anton, Alman askerlerin Forli şatosunu yağmalarken, böyle aniden "dringle"ye (trinken) başladıklarını görmüştür. Ve zaten, 1527'deki korkunç Roma yağması esnasında, kim onların fıçıların dibini delerek, ölünceye kadar sarhoş olduklarını görmeyecektir ki? Köylü bayramlarını temsil eden XVI. ve XVII. yüzyıl Alman gravürlerinde, hemen her seferinde, konuklardan biri, çok fazlasıyla bol içki ikramını geri vermek üzere, sırasının üzerinde arkaya dönmüş olarak gösterilmektedir. Bâleli Felix Platter 1556'da Montpellier'deki ikameti esnasında, kentin tüm "sarhoşlarının" Alman olduklarını kabul etmektedir. Onları fıçıların üzerinde horlarken ve her zaman oynanan farsların baş alay konusu olarak bulmak mümkündür.

Kuzeyin bu büyük miktarlı tüketimi, Güneyden hareket eden büyük bir ticareti belirlemektedir: denizyoluyla, Sevilla ve Andalusya'dan İngiltere ve Flandre'a; veya Dordogne, Garonne nehirleri boyunca Bordeaux ve Gironde'a; La Rochelle veya Loire ağzından itibaren; Yonne boyunca,

Burgonya'dan Paris'e, sonra daha ötede, Rouen'a; Ren boyunca; Alplerden geçerek (her bağbozumunun ertesinde, İtalyanların carretoniler dedikleri koskoca Alman arabaları, Tirol, Brescia, Vicenza, Friuli, istria'dan taze şarap almaya gelmektedirler); Moravya ve Macaristan'dan Polonya'ya doğru; kısa bir süre sonra Portekiz, İspanya ve Fransa'dan itibaren Baltık yolları aracılığıyla Saint-Petersburg'a ve Rusların şiddetli ama deneyimsiz susuzluklarına doğru. Tabii ki Kuzeyin tüm halkı değil de, yalnızca zenginleri şarap içmektedir. Örneğin Flandre'daki bir burjuva veya arpalığı olan bir din adamının XIII. yüzyıldan; eğer köylüler gibi kendi çektiği birayı içerse, mertebesine aykırı davranmış olduğunu düşünecek Polonyalı bir soylunun XVI. yüzyıldan itibaren yaptığı gibi. 1513'te Alçak Ülkeler'de esir olan Bayard, orada herkese sofralar kurduğunda, şarap o kadar pahalıdır ki, “bazı günler şarap için 20 ekü harcaması” gerekmiştir.

Manastırda yemek: liste kanaatkârdır, ama Akdeniz'de gündeliğin parçası olan şarabı dışlamamaktadır. Signoretti'nin freskosu, XV. yüzyıl, Siena, Monte Oliveto manastırı.

Böyle yolculuk yapan, her yerde beklenen, sevinçle karşılaşan taze şaraptır. Çünkü şarabı korumak zordur, zira fıçıdan aktarma, şişeleme, mantar gibi şeyler XVI. yüzyılda, hatta belki XVII. yüzyılda henüz bilinmediği için, şarap acılaşmaktadır. Öylesine ki, 1500'lere doğru bir fıçı eski Bordeaux

şarabı ancak 6 lira ederken, yeni şarap 50 lira ediyordu. XVIII. yüzyılda ise, bunun tamamen tersine, her şey düzene girmiştir ve Londra'da şarap tüccarlarının hesabına kullanılmış şişe toplamak, kentin ayak takımı için iyi bir gelir kaynağı olmuştur. Buna karşılık şarap, çok uzun zamandan beri tahta fıçılarla (birbirine bitiştirilmiş ve çember geçirilmiş tahtalar) taşınmaktadır, Roma'daki amforla taşıma adeti çoktan terk edilmiştir (fakat şurada veya burada inatçı devamılıklar bulunmaktadır). Roma Galya'sında icad edilmiş olan bu fıçılar, şarabı her zaman iyi koruyamamaktadırlar. Mondejar dükü, 2 Aralık 1539'da V. Carlos'a “hayır, donanma için büyük miktarda alınması gerekir. Eğer kendiliklerinden sirkeye dönüşeceklerse, bunların Majestelerinde kalmasıhdansa, sahiplerinde kalması daha iyidir” diye tavsiyede bulunmaktadır. Bir ticaret sözlüğü XVIII. yüzyılda bile, Rumenlerin “şarabın eskiliğini onun iyiliğinin işareti olarak kabul etmeleri" karşısında şaşırmaktadır, “oysa Fransa'da şarapların beşinci veya altıncı yaprağa (yani yıla) kadar çıkmaları halinde, onların aşınmış oldukları düşünülmektedir (korunmaya en yatkın olan Dijon, Nuits, Orleans şarapları için bile)." Encyclopidie dobra dobra, “bazılarının övdüğü dört veya beş yıllık şaraplar aşınmış şaraplardır” demektedir. Ancak Gui Patin dekan oluşunu kutlamak üzere, meslektaşlarından otuz altısını davet ettiğinde, “ciddi insanların bu kadar güldüğünü ve bu kadar içtiğini görmedim” diye anlatmaktadır. “Bu ziyafet için en iyi eski Burgonya şarabı almıştım.”

Büyük şarap mahsullerinin ünü XVIII. yüzyıla kadar kendilerini kanıtlayamamıştır. En tanınmışları, bu özelliklerini liyakatlerinden çok, yakınlarındaki yol kolaylıklarına ve özellikle de su yollarının yakınlığına (örneğin Languedoc kıyısındaki küçük Frontignan bağı gibi; Andalusya, Portekiz, Bordeaux veya La Rochelle'in geniş bağlan); veya büyük bir kentin yakınında olmaya borçlu olmuşlardır; Paris tek başına, Orleans'ın ürettiği 100.000 fıçıyı emmektedir (1698); Napoli krallığının greco, latino, mangiaguerra, lacryma christi şarapları, hemen yanı başlarında muazzam Napoli, hatta Roma müşteri kitlesini bulmaktadırlar. Şampanyaya gelince. XVIII. yüzyılın ilk yarısında imal edilmeye başlayan beyaz köpüklü şarabın ünü, kırmızı, boz veya beyaz eski mahsulleri silmek için zamana ihtiyaç duyacaktır. Fakat XVIII. yüzyılın ortasında bu iş tamamlanmıştır: bugünün tüm büyük mahsulleri farklılıklarını kanıtlamışlardır. Sebastien Mercier 1788'de “Romanee'nin kırmızı ve beyaz Sa- int-Vivant, Citeaux, Grave

şaraplarını tadınız... ve eğer rastlarsanız Tokay şarabına yaslanın, çünkü benim kanaatime göre bu dünyanın bir numaralı şarabıdır ve onu içmek yalnızca dünyanın efendilerine has bir iştir.” Savary'nin Ticaret Sözlüğü, 1762'de Fransa'nın tüm şaraplarını sıralarken, zirveye şampanya ve burgonyayı yerleştirmektedir. Ve zikretmektedir: “Chablis... Pomar, Chambertin, Beaune, le Clos de Vougeau, Volleney, Romanee, Nuits, Marsault.” Mahsullerin farklılaşmasıyla, şarabın giderek lüks bir ürün halinde geliştiği aşikârdır. Dictionnaire Sentencieux’nun demelerine göre, sabler le vin de Champagne (şampanyı bir dikişte içmek) deyimi aynı sıralarda (1788) çıkmıştır; bu “havası iyi insanlar arasında, birden bire yutmak anlamına gelen moda deyimdir.”

Fakat tarihlerinin bizi kolaylıkla çok uzağa taşıyabilecekleri bu incelemelerden çok, bizi burada ilgilendiren, sayıları sürekli artan sıradan içkiler olmaktadır. XVI. yüzyılda sarhoşluk her yerde artmıştır: örneğin yüzyılın ortasında tüketimin yılda kişi başına 100 litreye ulaştığı Valladolid'de; 1598'de Signoria'nın halkın sarhoşluğuna karşı sert tedbirler almak zorunda kaldığı Venedik'te; XVII. yüzyılın başında Laffemas'nın bu konuda katı olduğu Fransa'da durum böyledir. Oysa bu yaygın kentsel sarhoşluk kaliteli şaraba da ihtiyaç duymamaktadır; içki sağlayan bağlardaki kaba asmalardan elde edilen, yüksek verimli üzüm kural haline gelecektir. XVIII. yüzyılda bu hareket bizzat kırları da kapsamına almış (meyhaneler buralarda köylüleri iflas ettirmiştir) ve kentlerde de hızını artırmıştır. Bu kitle tüketimi kural haline gelmiştir. Bu Paris'in burnunun dibinde, şaraptan şu “içi yalnızca üç sol eden şarabın şişesi başına dört sol olarak alınan giriş” vergisi olan aide alınmayan kent surlarının hemen dışında, kır meyhanelerinin zaferlerinin başlangıcıdır.

Küçük burjuvalar, zenaatkârlar ve yosmalar,
Hepiniz Paris'ten çıkın ve kır meyhanelerine koşun
Burada iki pinte fiyatına dört alırsınız
Örtüsüz, peçetesiz iki tahta tekneden masanın üstünde,
Bu Bacchus'a ait yerlerde öyle bir içersiniz ki,
Şarap gözlerinizden çıkar.

Döneme ait bir gravürün altında yer alan, fakirler için olan bu prospektüs uydurmamaktadır. Bunun sonucunda, yakın banliyödeki meyhaneler talihe ermişlerdir; bunlardan biri, Belleville “engeli” yakınında olan ve bir çağdaşın, adı “kalabalık arasında Voltaire ve Buffon'unkinden bin kere daha tanınmış olan” dediği bay Ramponeau tarafından kurulmuş olan ünlü Courtille'dir. Veya kadınların ve erkeklerin toz ve gürültü içinde yalınayak dans ettikleri, Vaugirard'daki “ünlü dilenciler salonu”. “Vaugirard dolduğunda, pazar (günü gelen) halk Petit Gentilly'ye, Porcherons'a ve Courtille'e üşüşmektedir: ertesi gün, şarap satıcılarının dükkânlarının önünde düzinelerle boş fıçı görülmektedir. Bu insanlar sekiz günlük içmektedir.” Madrid'de de “kentin dışında iyi ve ucuz şarap içilmektedir, çünkü burada şarabın fiyatını aşan resimler ödenmemektedir.”

Sarhoşluk, şarabın lüksü müdür? Hafifletici nedenler olduğunu söyleyerek savunma yapalım. Devrim arefesinde Paris'te tüketim, yılda adam başına 120 litre civarındadır ki, bu bizatihi bir rezalet değildir. Gerçekte şarap, özellikle düşük kaliteli şarap, ucuz bir gıda haline gelmiştir. Hatta buğday çok pahalılandığında, onun fiyatı nisbi olarak düşmektedir. İyimser bir tarihçi olan Witold Kula'yla birlikte, şarabın alkol gibi bir telâfi mi, yani ekmeğin kıt olduğu her seferinde, ucuz kalori olduğuna mı inanacağız? Yoksa daha basit bir şekilde, kıtlık döneminde keseler boşaldığı için, şarabın daha az alıcısı olduğundan, fiyatının zorunlu olarak düştüğünü mü düşüneceğiz? Hayat seviyesini her halükârda bu arızi sefahate bakarak yargılamayalım. Ve ister kalori olsun, ister olmasın, şarabın çoğu zaman bir kaçış olduğunu, Kastilyalı bir köylünün bugün bile quita-penas, acıların unutulması, elemleri kovan olarak adlandırdığı şey olduğunu düşünelim. Bu, Velasquez'in iki dalaverecisinin kırmızı şarabı (Budapeşte müzesi) veya Hollanda resminde yer alan ve daha değerliymiş gibi gözüken uzun flütler ve muhteşem kadehlerdeki altın sarısı, kıvamlı şaraptır: burada içki- cinin mutluluğu için şarap, tütün, kolay kızlar ve XVII. yüzyılın moda haline getirdiği küçük kemanların müziği birleşmektedir.

Bira

Eğer Amerika için geçerken sözünü ettiğimiz şu mısır birası dışta tutulacak olursa, Afrika zencilerinin ayinlerinde, Batıkların ekmek ve şarabının oynadığı rolün aynını oynayan şu darı birası hesaba katılmayacak olursa; nihayet, bu çok eski içkinin uzak kökenleri üzerinde ölçüsüzce ısrarlı

olmazsak, Avrupa bizi bira ile meşgül etmeye devam edecektir. Gerçekten de bira, Eski Babil'de olduğu kadar, Mısır'da da ezelden beri bilinmektedir. Çin'de de II. binin sonundan itibaren, Şanglar zamanında bilinmektedir. Birayı az sevmiş olan Roma imparatorluğu, ona özellikle Akdeniz'in uzağında rastlamıştır; örneğin Scipion tarafından M.Ö. 113'te kuşatılan Numance'da veya Galya'da olduğu gibi. İmparator Julianus Apostates (361-363) onun bir kere tadına bakmış ve arkasından söylemediğini bırakmamıştır. Fakat IV. yüzyılda Trier'de, karşımıza fakirlerin ve barbarların içkisi olarak bira fıçılan çıkmaktadır. Charlemagne zamanında bira, onun tüm imparatorluğu ölçeğinde görücüye çıkmıştır ve bizzat onun saraylarında, cervisam bonam... facere debeant, iyi bira yapmakla görevli biracı ustaları bulunmaktadır.

Bira imal etmek için buğday, yulaf, çavdar, darı, arpa veya hatta karabuğday mayalandırılmadadır. Hiçbir tahıl asla tek başına işlemden geçmemektedir: bira imalatçıları bugün malt, şerbetçiotu ve pirinç katmaktadırlar. Ama dünkü reçeteler çeşitliydi ve bira horozibiği, mantar, aromalı bitkiler, bal, şeker, defne yaprakları... ile daha cazip hale getirilmekteydi. Çinliler de darı veya pirinç “şarapları”na aromatik katkılar, hatta ezcalar ilâve etmekteydiler. Bugün Batı'da genelleşmiş olan şerbetçiotu (biraya acılığını sağlamakta ve muhafazasını mümkün kılmaktadır) kullanımı, VIII. veya IX. yüyıl manastırlarından kaynaklanmış olmalıdır (ilk zikredilme tarihi 822); şerbetçiotu kullanımı XII. yüzyılda Almanya'da; XIV. yüzyılda Alçak Ülkeler'de işaret edilmiştir; İngiltere'ye geç olarak, XV. yüzyılın başında ulaşmış ve biraz abartan (ama şerbetçiotu 1566'ya kadar yasaklanmıştır) bir nakaratın dediği gibi:

Hops, Reformation, bays and beer
Come into England all in one year.

Bağ alanının dışına yerleşen bira, İngiltere'den Alçak Ülkeler'e, Almanya'ya, Bohemya'ya, Polonya'ya, Moskof devletine kadar uzanan kuzey ülkelerinde, gerçekten kendi evindedir. “Biracıların efendilerini aldatmaya yatkın oldukları” Orta Avrupa senyör malikâneleriyle, kentlerde imal edilmektedir. Polonya malikânelerinde, köylü günde üç litreye varan bira tüketimi yapmaktadır. Tabii ki bira krallığının batıya veya güneye

doğru belirgin sınırları yoktur. Hatta XVII. yüzyılda, Hollanda ilerlemesiyle birlikte, oldukça hızlı bir şekilde güneye doğru genişlemiştir. Bira imalathanelerinin kurulmasının güçlü bir şekilde engellendiği, şarap krallığı Bordeaux'da, ithal edilen bira, Hollandalılar ve diğer yabancılar tarafından sömürgeleştirilmiş olan Chartrons mahallesinin meyhanelerinde su gibi akmaktadır. Bundan daha iyisi, başka bir şarap, ama aynı zamanda uluslararası ticaret başkenti olan Sevilla'da, 1542'de bir bira imalathanesi kurulmuştur. Batıya doğru geniş ve belirsiz sınır bölgesinde bira imalathanelerinin kuruluşu hiçbir zaman bir devrim biçimine bürünmemiştir. Örneğin bağların vasat ve belirsiz verime sahip oldukları Lorraine'deki durum böyledir. Paris'e varana kadar durum böyledir. Le Grand d'Aussy'ye göre, (Fransızların Özel Hayatı, 1872) bira fakir içeceği olduğu için, her zor dönem tüketimini artırmış; ekonominin iyiye gittiği durumlarda ise, bunun tersine bira içicileri şarap içicileri haline dönüşmüştür. Geçmişten alman bazı örnekleri izleyerek eklediğine göre, “bizde Yedi Yıl Savaşlarının (1756-1763) aynı etkileri yaptığını görmedik mi? O zamana kadar şaraptan başka bir şey bilmeyen kentler, bira kullanmasını öğrendiler ve ben kendim, Champagne'da, tek bir yıl içinde, bir seferinde dört bira imalathanesinin açıldığını gördüm.”

Ancak 1750-1780 arasında, bira Paris'te uzun bir bunalım yaşayacaktır (fakat çelişki ancak görünüştedir, çünkü bu devre, uzun dönem olarak, ekonomik açıdan iyidir). Biracı sayısı 75'ten 23'e düşmüş, üretim de 75.000 müdden (1 müd: 286 libre) 26.000 müde gerilemiştir. Zavallı biracılar, çünkü her yıl elma rekoltesiyle ilgilenmeleri ve bira cephesinden kaybettiklerini elma şarabı cephesinden kazanmaya uğraşmaları gerekmektedir. Bu açıdan durum, Devrim arefesine kadar düzelmemiş; şarap en büyük galip olmayı sürdürmüştür: 1781-1786 arasında Paris'te şarap tüketimi, yıllık yuvarlak rakam olarak, biranın 54.000 hl.'lik rakamına karşılık, 730.000 hl.'ye yükselmiştir (yani l'e 13,5'lik bir oran). Fakat işte Le Grand d'Aussy'nin tezini teyid edecek şey: 1820-1840 arası aşikâr ekonomik zorluklar döneminde, gene Paris'te şarap tüketimi l'e 6,9 oranına gerilemiştir. Biranın nisbi bir ilerlemesi olmuştur.

Fakat bira yalnızca fakirlikle ilişkili değildir, yani evde yapılan ve her gün cold meat ve oat coke'e eşlik eden small beer de olduğu gibi değildir. Yarım

kuruşa satılan halk birasının yanında, Alçak Ülkeler XVI. yüzyıldan itibaren zenginlere yönelik bir birayı Leipzig'den ithal etmekledir. Londra'daki Fransız elçisi, 1687'de Seignelay markisine İngiliz birasından “tadı Fransa'da hiç hoşa gitmeyen, şarap gibi sarhoş eden ve onun kadar pahalı olan sert bira” değil de, “Lambert birası denileni”nden düzenli olarak yollanmaktadır. XVII. yüzyılın sonunda Brunschwig ve Bremen'den yüksek kalitede bir bira Doğu Hind adalarına kadar ihraç edilmektedir. Almanya'nın tümünde, Bohemya'da, Polonya'da kentlerdeki bira imalathaneleri artmakta, çoğu zaman endüstriyel bir görünüm kazanmakta ve içine sıklıkla şerbetçiotu katılmamış olan, senyörlükler ve köylüler tarafından üretilmekte olan hafif birayı ikinci dereceye itmektedir. Bu konuda muazzam bir edebiyata sahibiz. Fiili durumda, bira bir yasama konusudur, aynı şekilde ne kadar tüketileceği de yasayla düzenlenmektedir. Kentler bira imalatını gözetim altında tutmaktadırlar; örneğin Nuremberg'te bira ancak Saint-Michel yortusuyla, tomurcuklanma günü arasında imal edilmektedir. Ve sayıları yıldan yıla artan ünlü biraları övmek üzere kitaplar basılmaktadır. Örneğin 1575'te yayınlanan Heinrich Knaust'un kitabı, bu ünlü biraların adlarının ve lâkaplarının listesini vermekte ve tıbbi yararlarını saymaktadır. Fakat bütün ünler değişmektedir. Her şeyin gecikmeli olduğu Moskof devletinde, tüketici “bira” ve rakıyı 1665'te bile, hâlâ “kamusal kantin”den sağlamakta ve gene tüccar ve tekelci bir devletin kasalarını doldurmak üzere, tuzlu balık, havyar ve Astrakan ile İran'dan ithal edilen, siyaha boyanmış koyun derilerini de buradan almaktadır.

Böylece dünyada milyonlarca “bira migdesi” vardır. Fakat bağ ülkelerinin şarapçıları bu kuzey içkisiyle alay etmektedirler. Nordlingen çarpışmasına katılan şu İspanyol askeri biraya karşı, yalnızca küçümseme duygusuna sahiptir; ona dokunmamaya dikkat etmektedir, “çünkü bana hep, ateşi olan bir atın sidiği gibi gözüküyor.” Fakat beş yıl sonra birayı deneme riskine girmiştir. Fleyhat, bütün o gece, içtiği “potes de purga", müshil çanaklarıdır. Bu da bir Flaman olan V. Carlos'un, Yuste'e çekildiği zaman, İtalyan hekiminin tavsiyelerine rağmen, bira tutkusundan vazgeçmemesini kanıtlamaktadır.

Elma Şarabı

Elma şarabı hakkında iki cümle: Elma şarabına uygun elma ağaçlarının yetiştiği Bis- caye kökenlidir. Bu ağaçlar Cotentin, Caen kırları ve Auge ülkesinde XI. veya XII. yüzyılda görülmeye başlamışlardır. “Ticari” sınırının kuzeyinde olmakla birlikte, bağın da mevcut olduğunu kaydetmemiz gereken bu bölgede, ertesi yüzyıl elma şarabından söz edilmektedir. Fakat yeni gelen şaraba karşı hareket etmemekte, birayla, hem de başaryla rekabet etmektedir, çünkü bira demek tahıl demektir ve onu içmek, bazen kendini ekmekten mahrum etmektir.

Elma ağaçları ve elma şarabı bu sayede alan genişletmişlerdir. Doğu Normandiya'ya (Aşağı Seine ve Caux ülkesi) XV. yüzyılın sonuyla XVI. yüzyılın başında gelmişlerdir. 1484'te Etats Geniraux'da, bu eyaletin bir temsilcisi hâlâ Aşağı ve Yukarı (yani doğudaki) Normandiya arasındaki farkın, İkincisinde olan elma ağaçlarından birincisinin yoksun olması olduğunu söyleyebilmektedir. Bu Yukarı Normandiya'da bira ve özellikle şarap (örneğin Seine'in korunaklı mendereslerindeki bağlar gibi) zaten korunmaktadırlar. Elma şarabı ancak 1550'lere doğru ve tabii ki küçük insanlar cephesinde zafer kazanacaktır. Başarıları Aşağı Maine'de daha net olacaktır, çünkü burada XV. yüzyıldan itibaren, hiç değilse eyaletin güneybatısında, zengin içkisi haline gelecektir. Ancak Laval'de zenginler XVII. yüzyıla kadar direnmişlerdir, teslim olmadan önce de kötü şarabı duvarcılara, uşaklara, oda hizmetçilerine bıraktıkları elma şarabına tercih etmişlerdir. Acaba bu küçük değişmenin sorumluluğu XVII. yüzyılın ekonomik gerilemesine mi aittir? Tabii ki Normandiya, elma şarabının başkente ulaşmamasının mümkün olmadığı kadar Paris'e yakındır. Fakat hiçbir şeyi abartmayalım: bir Parisli 1781-1786 arasında ortalama olarak 121,76 1. şarap, 8,96 1. bira ve 2,73 1. elma şarabı tüketmiştir. Sonuncusu minik kalmaktadır. Örneğin yabani elmalardan elde edilen elma şarabının rekabetinin küçük olduğu Almanya'da da durum aynıdır.

Alkolün Avrupa’daki Gecikmeli Tarihi

Gene Avrupa'da (onun sınırlarını biraz sonra aşacağız) büyük yenilik, devrim, hayat suyu (rakı) ve tahıl alkolleridir, yani tek kelimeyle, alkoldür. Terim yerindeyse, XVI. yüzyıl alkolü yaratmış, XVII. yüzyıl onu ileri itmiş, XVIII. yüzyıl da avamlaştırmıştır.

Hayat suyu şarabın damıtılması, “yakılması” yoluyla elde edilmektedir. İşlem, imbik adını taşıyan (Yunanca ambicos'tan, bir içkinin damıtılmasının mümkün olduğu uzun boyunlu bir kap) bir alet gerektirmektedir ki, Yunanlılar, sonra da Romalılar bu aletin en fazla taslağına sahip olmuşlardır. Batı'da XII. yüzyıldan önce imbik vardır ve demek ki her cins alkollü içkiyi damıtma olanağı bulunmaktadır. Fakat şarabın damıtılması, uzun süre yalnızca eczacılar tarafından uygulanmıştır. İlk damıtımdan çıkan hayat suyu, sonra ikinci damıtımdan elde edilen şarap ispirtosu, ilke olarak “her tür nemden muaf” olarak ilaçtırlar. Alkol, belki de bu şekilde 1100'lere doğru, dönemin “en önemli kimya araştırma merkezi olan Salerno tıp okulunun" bulunduğu Güney İtalya'da keşfedilmiş olmalıdır. İlk damıtma işlemini ya 1315'te ölen Raymond Lulle'e ya da Montpellier ve Paris'te 1313'te hocalık yapan ve Sicilya ile Provence arasındaki bir yolculuk esnasında ölen, şu ilginç gezgin hekim Arnould de Villeneuve'e atfedenler halk masallarıdır. Arnould de Villeneuve Gençliğin Muhafazası adlı bir kitap bırakmıştır. Ona göre hayat suyu, aqua vitae, bir mucize gerçekleştirmekte, gereksiz ruh hallerini dağıtmakta, kalbi canlandırmakta, ishali, vücutta su birikmesini, felci, sıtma nöbetini iyileştirmekte, diş ağrılarını yatıştırmakta, vebadan korumaktadır. Fakat bu mucize ilaç Kötü Charles'a kötü anlar ile korkunç bir son hazırlayacaktır (1387): hekimler onu daha etkili olsun diye, büyük büyük dikilmiş ve hayat suyuna batırılmış bir örtüye sarmışlardır. Bu ipliklerden birini kopartmak isteyen bir hizmetkâr mumu yaklaştırınca, örtü ve hasta tutuşmuşlardır.

Hayat suyu, özellikle veba, nikris, ses kısılmasına karşı olmak üzere, uzun süre bir ilaç olarak kalmıştır. 1735'te bile bir Kimya Kitabı “yerinde kullanılan şarap ispirtosunun her derde deva” olduğunu iddia etmektedir. Bu tarihte, ispirto uzun zamandan beri, likör imalatında da kullanılmaktaydı. Fakat XV. yüzyılda bile, Almanya'da baharat kaynatılarak elde edilen likörler, ecza ürünleri sayılmaktaydılar. Değişiklik ancak yüzyılın son yılları ve izleyen yüzyılın ilk yıllarında belirgin hale gelecektir. Nuremberg'te 1496'da, hayat suyunun yalnızca hastalar arasında meraklıları yoktur, çünkü kent bayram günlerinde serbest alkol satışını yasaklamak zorunda kalmıştı. Hatta Nurembergli bir hekim 1493'e doğru şöyle yazmıştır: “şimdilerde herkesin aqua vitae içme adetine sahip olduğuna bakılınca, insanın eğer centilmen gibi davranmak istiyorsa, içebileceği

miktarı hatırlaması ve kapasitesine göre içmeyi öğrenmesi gerekir.” Demek ki hiçbir kuşku yoktur; geprant wein, yanık şarap, vinum ardens veya metinlerin söylemeyi hâlâ sürdürdükleri şekliyle vinum sublimatum bu tarihlerde doğmuştur.

Fakat hayat suyu hekim ve eczacılardan, ancak küçük adımlarla kaçabilmiştir. XII. Louis sirkeciler loncasına hayat suyu damıtma ayrıcalığını ancak 1514'te tanımıştır. Bu, ilacın laikleştirilmesidir. 1. François 1537'de bu ayrıcalığı sirkeciler ile gazozcular arasında paylaştırmış, buna bağlı olarak, kazancın büyük olduğunu kanıtlayan kavgalar çıkmıştır. Hareket Colmar'da daha erken olmuştur, kent hayat suyu yakıcılarını ve hayat suyu tüccarlarını 1506'dan beri denetlemektedir ve ürün bu tarihten sonra, kentin mali ve gümrük dökümleri arasında yer almaktadır. Hayat suyu bu kentte çabucak, ulusal çapta bir endüstri kisvesine bürünmüştür; bu endüstri başlangıçta, başarılı bir bağ ülkesinde güçlü bir lonca olan fıçıcılar esnafına verilmiştir. Fakat bu fıçıcılar o kadar iyi iş yapmaktaydılar ki, 1511'den itibaren tüccarlar onun bu işini ele geçirmeye girişmişlerdir. Ancak 50 yıl sonra başarılı olacaklardır. Kavga sürmüştür, çünkü 1650'de fıçıcılar yeniden damıtma hakkını elde etmişlerdir, ama ürünlerini tüccarlara teslim etme koşuluyla. Bu durum, bu hayat suyu tüccarlarının arasında Colmar yurttaşlarının tüm şanlı adlarını fark etmenin ve bu ticaretin, daha o sıralarda bile büyük bir yer tuttuğunu görmenin fırsatını sunmaktadır.

Ancak hayat suyunun ilk endüstrisinin bir coğrafyası ve bir kronolojisinin taslağını çizebilmek üzere, ne yazık ki çok az sondaja sahibiz. Bordelais'ye ilişkin birkaç işaret, burada bir yakma atelyesinin Gaillac'da XVI. yüzyılda, erkenden mevcut olduğunu ve hayat suyunun 1521'den itibaren Anvers'e gönderildiğini düşündürtmektedir. Ama acaba bu kesin midir? Venedik'te acqua vitae, hiç değilse gümrük tarifelerinde, ancak 1596'da ortaya çıkmıştır. Barselona'da XVII. yüzyıldan önce adı hiç geçmemiştir. Bu göstergelerin ötesinde, Almanya, Alçak Ülkeler, Loire'ın kuzeyindeki Fransa gibi Kuzey ülkelerinin, bu alanda Akdeniz ülkelerinden daha erkenci oldukları izlenimi alınmaktadır. Mucit değilse bile, sürükleyici rolü, açıkçası Hollandalı tüccar ve denizcilere aittir; bunlar XVII. yüzyılda Avrupa'nın Atlantik kıyılarında, şarap yakma uygulamasını genelleştirmişlerdir. Dönemin toptan şarap ticaretiyle daha fazla meşgul

olan bu Hollandalılar, taşıma, koruma, şekerlenmenin çıkardığı sorunlarla karşı karşıyadırlar; hayat suyunun eklenmesi, en zayıf şarap ürününe bile yeniden can vermektedir. Eşit hacimdeki şaraptan daha değerli olan hayat suyu, daha az taşıma maliyetine yol açmaktadır. Buna, o günün zevkini de ekleyelim.

Talebin yardımı ve hayat suyunun şaraplardan daha ucuza taşınmasıyla, şarap yakımı uygulaması kara içlerine kadar girmiş; Loire, Poitou, Yukarı Bordelais, Perigord ve Beam (Jurançon şarabı, bir şarap ve hayat suyu karışımıdır) bağlarına kadar ulaşmıştır. Cognac ve Armagnac'ın şanı, işte XVII. yüzyıldaki bu dış talepten kaynaklanmıştır. Her şey onların talihinin önünü açmıştır: bağ çubukları (örneğin Charentes'daki Enrageant (kudurtan) ve Folle Blanche (çılgın beyaz) gibi, odun kayrağı, seyrüsefere uygun su yollarının yakınlığı. 1728'den itibaren, Tonnay-Charente limanından, Election de Cognac kökenli 27.000 fıçı kadar hayat suyu ihraç edilmekteydi Hatta Lorrainede Meuse civarının kötü şarabı bile, 1690'dan itibaren (belki de daha erkenden) yakılmaktaydı; örneğin üzüm küspesi ve bunun gibi ürünler, nehir yolundan Alçak Ülkeler'e ulaşmaktaydı. Hayat suyu zaman içinde, hammaddenin bulunduğu her yerde imal edilecektir. Güneyin şarap ülkelerinden zorunlu olarak fışkıracaktır. Andalusyada Jerez yakınlarında, Katalonya"da, Languedoc'ta.

Üretim hızla artmaktadır. Sete 1698de yalnızca 2.250 hl. hayat suyu ihraç etmiştir; 1725'te 37.500 hl. (yani 168.750 hl. şarabın damıtılmasıyla); 1775'te 65.926 hl. (yani 296.667 hl. şaraptan), bu rakam Yedi Yıl Savaşlarının arefesinde bir rekor olup, ihracat için bir felakettir. Aynı anda fiyatlar düşmektedir. 1595'te 25 livre eden bir verge (7,6.1), 1698de 12, 1701de 7, 1725'te 5 etmektedir; sonra, 1731'in ötesinde yavaş bir yükselme meydana gelerek, fiyatı 1758de 15'e çıkartmıştır.

Tabii ki, "Hollanda denemesi"nin saptadığı alt sınırın üzerindeki çeşitli kaliteleri hesaba katmak gerekir: sürmekte olan damıtım esnasında, yarıya kadar doldurulan dar ağızlı bir şişeye örnek alınmaktadır. Parmakla tıkanan şişe ters çevrilmekte ve çalkalanmaktadır; eğer sıvıya nüfuz eden hava onun içinde kabarcıklar, belli biçimde kabarcıklar oluşturursa, hayat suyu ticari kalitenin ona verdiği dereceye, yani 47.50 dereceye sahiptir. Bu testin altında kalan, atılması veya yeniden damıtılması gereken "bulanık"tır. Orta

kalite, 79-80 alkol derecesine sahip olan üç-beş adını taşımaktadır; zirvede ise 92-93 derecelik “saf ispirto” üç-sekiz yer almaktadır.

İmalat güç ve zenaata yönelik olmayı sürdürmektedir; çifte akımlı sürekli soğutmayı icad eden Veigert imbiklerine gelininceye kadar (1773), imbik ancak ampirik ve yetersiz değişimlere uğramıştır. Ama Weigert imbiğinden sonra da, şarabı tek bir kerede damıtmayı sağlayacak belirleyici dönüşümleri ve 1768'de doğan ve az bilinen bir mucit olan Edourd Adam tarafından getirilen yenilikleri beklemek gerekecektir: bu yenilikler maliyeti düşürecek ve alkolün XIX. yüzyıldaki muazzam yayılışına katkıda bulunacaklardır.

Ancak tüketim hızla artmaktadır. Askerlere çarpışmadan önce alkol verme adeti çıkmıştır; bu, bir hekime göre (1702) “kötü bir etki” yaratmamaktadır! Kısacası, asker alışkın bir içkici haline gelmekte ve hayat suyu üretimi, buna bağlı olarak, bir savaş endüstrisi olmaktadır. Hatta bir İngiliz askeri hekimi (1763) şarap ve alkollü likörlerin “soysuzlaştırıcı hastalıklar” yok ettiği ve bu nedenle askerlerin sağlıklı olmaları için elzem oldukları konusunda teminat vermektedir. Aynı şekilde, hallerdeki kadınlı erkekli sırt hamalları, su karıştırılmış ve uzun karabiberle kokulandırılmış hayat suyu içmeye alışmışlardır; karabiberle kokulandırmak, şaraptan Paris'e girerken alınan vergiden kurtulmanın yoludur; sigara içen ve tembel oldukları söylenen işçilerin gönül eğlendirdikleri halk meyhaneleri olan “tabagies" müşterileri de aynı şekilde davranmaktadırlar.

Başka bir kaynak da, aromalı alkoller modasıdır, bunlara ratafias denilmektedir ki, biz bunlara likör derdik. Louis Lemery Gıdalar Kitabı’nda “tutuşabilir ispirtolar biraz kekremsi bir tada ve çoğu zaman da ağır bir kokuya sahiptirler... Bu kötü tadı yok edebilmek için, ratafisa adı verilen ve aslında hayat suyu veya şarap ispirtosuna çeşitli katkıların karıştırılmasından başka bir şey olmayan, birçok bileşim icat edilmiştir” diye yazmaktadır. Bu likörlerin modası XVII. yüzyılda çıkmıştır. Çağdaşlarının beğenileriyle alay etmeye her zaman hazır olan Gui Patin, İtalya'dan gelme ünlü rassolisyi işaret etmeyi unutmamaktadır, “bu ros solis (Latincede güneş pembesi) nihil habet solare sed igneum” diye yazmaktadır. Fakat tatlı alkoller adetlerin arasına kesinlikle girmişlerdir ve yüzyılın sonundan itibaren, örneğin Düzenli Ev gibi iyi burjuva el kitapları,

“İtalya modasına uygun... her cins likörün gerçek yapım yöntemi”ni tarif etmeyi bir ödev haline getireceklerdir. XVIII. yüzyılda Paris'te satılan alkollü karışımları artık saymak mümkün değildir. Sete suyu, anason suyu, bademli (frangipani), clairette suyu (bu sonuncusu clairet şarabı gibi imal edilmiş, yani şaraba yatırılan baharatla güçlendirilmiştir), meyva kökenli ratafia’lar, Barbados suları (şeker ve rom tabanlı), çeleri suyu, rezene tabanlı fenoullette, binçiçek suyu, karanfil suyu, tanrısal su, kahve suyu... Bu “sular"ın en büyük imalat merkezi, Languedoc hayat sularına yakın olan Montpellier'dir. Tabii ki en büyük müşteri Paris'tir... Montpellierli tüccarlar, Huchette caddesinde büyük bir depo kurmuşlardır; meyhaneciler ihtiyaçlarını buradan, yarı-toptan almaktadırlar. XVI. yüzyılda lüks olan, sıradan tüketim haline gelmiştir.

Avrupa'da ve dünyada tedavül eden yalnızca hayat suyu değildir. Her şeyden önce, Amillerin şekeri romu doğurmuştur, bu içki İngiltere, Hollanda ve Amerika'daki İngiliz kolonilerinde, Avrupa'nın diğer taraflarındakinden daha büyük bir başarıya ulaşacaktır. Kabul edelim ki, bu çok saygın bir rakiptir. Avrupa'da şarap hayat suları, elma şarabı hayat suyu (bu XVII. yüzyılda emsalsiz calvados'u doğuracaktır), ayva, erik, kiraz şaraplarından elde edilen hayat sularıyla çarpışmaktadır; Alsace'dan, Lorraine'den ve Franche-Comte'den gelen kirsch, Paris'te 1760'lara doğru ilaç olarak kullanılmaktadır; 1740'lara doğru ün kazanan Zara vişne likörü (marasquino), Venedik'in kıskançlıkla koruduğu bir tekeldir. Lorraine'de üzüm küspesi damıtılmasına 1690'lara doğru başlamıştır. Hafif ateş isteyen hayat suyunun tersine, bu harlı ateş ve buna bağlı olarak çok miktarda odun gerektirmektedir. Lorraine'de odunun bol bulunması bunda rol oynamıştır. Fakat bu damıtma yavaş yavaş yayılacak ve örneğin kısa bir süre sonra, küspesi en büyük üne sahip olacak olan Burgonya ve her birinin kendi grappa’sının olduğu İtalyan bağlarına ulaşacaktır.

En büyük rakipler (biraz şarabın karşısındaki bira gibi) tahıl alkolleri olmuştur: kornbrand, vodka, Whisky, cin ve ardıç rakısı; bunlar bağın “ticari” sınırının kuzeyinde ortaya çıkmışlardır ve biz bunların yayılmaya başlama tarihini kesin olarak bilemiyoruz. Bunların avantajı, fiyatlarının düşüklüğüdür. XVIII. yüzyılın başında, en altından en üstüne tüm Londra toplumu, bilinçli bir şekilde cin ile sarhoş olmaktaydı.

Doğal olarak, bağın kuzey sınırı boyunca, karışık zevklerdeki ülkeler sıralanmaktadır: kıtanın hayat suyuna olduğu kadar, Amerikan romuna (punch burada başarı kazanmaya başlamıştır) açık, kendi whisky ve cinini içen İngiltere; bundan da fazlası, dünyanın tüm şarap hayat suları ile tahıl alkollerinin tam kesişme noktasında bulunan ve Curaçao ile Güyan romunu hariç tutamayacağımız Hollanda. Bütün bu alkoller Amsterdam borsasında kote edilmişlerdir: başta rom, sonra hayat suyu gelmektedir, bu efendilerin çok arkalarında ise tahıl alkolleri yer almaktadır. Ren ile Elbe arasındaki Almanya'da ikili bir tüketime tanık olunmaktadır: 1760'ta Hamburg Fransa'dan 4.000 varil hayat suyu (her biri 500 1.), yani toplam 20.000 hl. almaktadır. Yalnızca veya yaklaşık olarak tahıl alkolüne bağlı ülkeler, gerçek anlamıyla El- be'nin ötesinde ve Baltık çevresinden itibaren başlamaktadırlar. Aynı 1760 tarihinde Lübeck yalnızca 400 varil Fransız hayat suyu ithal etmekte, Königsberg ve Stockholm 100'er varilde kalmaktaydılar. Lübeck'inki “çok azdır... ama bu Prusya içindir.” Savary, Polonya ve İsveç'in “bu yakıcı içki konusunda diğerleri kadar tutkulu olduklarını... ama tahıl rakılarını şarap hayat sularına tercih ettiklerini” yazmaktadır.

Avrupa her halükârda alkol devrimini fazlasıyla iyi bir şekide başarmıştır. Burada gündelik uyarıcılarından birini, ucuz kalorileri ve kesinlikle kolay ulaşılan ve kaba sonuçları olan bir lüksünü bulmuştur. Ve pusudaki devlet de, kısa bir süre sonra burada kendi avantajını bulacaktır.

Avrupa Dışında Alkolizm

Fiili durumda hiçbir uygarlık yoktur ki, içecek, özellikle de alkollü içecek sorununa kendi çözüm veya çözümlerini bulmamış olsun. Her bitkisel ürünün fermantasyonu alkol sağlamaktadır. Bu durumun sayesinde, akaağaç özsuyu Kanada kızılderililerine; Cortes öncesi ve sonrasında, “şarap gibi sarhoş eden” Amerikan nergisinden elde edilen pulque'im Meksikalılara; mısır ve manyokun Amiller veya Güney Amerika'nın en talihsiz Kızılderililerine sundukları budur. Rio de Janerio körfezinde, Jean de Lery'nin 1556'da tandığı Tupinambalar bile, bu masumlar bile, bayramlarında kullanmak üzere sakızlandırılmış, sonra da fermantasyona bırakılmış manyoktan elde ettikleri bir içkiye sahiptirler. Başka yerlerde kullanılan palmiye şarabı, fermante edilmiş bir ağaç özsuyundan başka bir

şey değildir. Kuzey Avrupa kendi kayınağacı özsularına, tahıl biralarına sahip olmuştur. Özellikle Kuzey Avrupa XV. yüzyıla kadar hydromei'e (fermante edilen bal şerbeti) büyük bir şans tanımış; Uzak Doğu çok erkenden, tercihan glütenli pirinçten imal edilen pirinç şarabına sahip olmuştur.

Acaba imbik Avrupa'ya, bütün bu halkların üzerinde bir üstünlük, istendiğinde süper alkollü bir likör imal edebilme olanağı vermiş midir: rom, whisky, kont- brand, vodka, calvados, küspe, hayat suyu, cin, hepsi de imbiğin soğutulan boynundan çıkan içkiler? Bunu bilebilmek için, Uzak Doğu'nun pirinç veya darı rakısının kökenini araştırmak, bunların, kabaca XI.-XII. yüzyıllarda ortaya çıkan Batı imbiğinden önce var olup olmadıklarını öğrenmek gerekmektedir.

Tabii ki Avrupalı seyyahlar bize bunun cevabını sağlamaktadırlar. XVII. yüzyılın başında, korsanların Cezayir'inde arak (rakı), arrequi'nin varlığını fark etmektedirler. Mandelslo adında bir seyyah, 1638'de Gucerat'da “palmiyelerden elde edilen terri(nin)... içmesi çok hoş, tatlı bir likör” olduğunu iddia etmekte ve “bir cins hayat suyu olan ve Avrupa'da yapılanlarından çok daha sert ve lezzetli olan arakı pirinçten, şekerden ve hurmadan elde ediyorlar” diye eklemektedir. Kamp fer gibi uyanık bir hekime göre, Japonya'da içtiği *sack*i (1690), “İspanya şarabı kadar sert” bir cins pirinç birasıdır; bunun tersine, Siyam'da tattığı lan bir cins pişmiş şarap, brannt wein olmalıdır ve yolcular, onunla birlikte araka'yı işaret etmektedirler. Aynı şekilde, iri darı veya pirinçten yapılan Çin şarabı, Cizvitlerarası bir mektuplaşmada söylendiğine göre “gerçek bir bira”dır. Bunun içine çoğu zaman “ya ham, ya pişirilmiş, ya da güneşte kurutulmuş" meyvalar katılmaktadır; bu nedenle ayva, kiraz, üzüm şarabı adını almaktadırlar. Fakat Çinliler “imbikten geçme ve çok sert olduğu için adeta şarap ispirtosu gibi yakan” bir hayat suyu da içmektedirler. Biraz sonra, 1793'te George Staunton Çin'de “bir cins san şarap” içmiştir; bu pirinç şarabı “hayat suyu gibi”dir. “bu şaraptan daha iyi imal edilmiştir, çünkü şarap çoğu zaman tortulu, kekremsi tattadır ve çabucak ekşimektedir. Hayat suyu sert, berraktır ve nadiren kokusu vardır.” Bazen “o kadar serttir ki, şarap ispirtosundan daha iyi sonuç vermektedir.” Nihayet Sibirya'yı keşfeden bir Alman seyyah, Gmelin bize Çinlilerin kullandıkları bir imbiği tasvir etmektedir, ama 1738'de.

Fakat damıtmanın ne zaman başladığı, sorunun tümüdür. Sasaniler İran'ının imbiği bildiği hemen hemen kesindir. El Kındı IX. yüzyılda koku damıtımından söz etmekle kalmamakta, aynı zamanda bu iş için kullanılan araçları da tasvir etmektedir. Bilindiği üzere, kâfuru ağacı odununun damıtılmasından elde edilen kâfurudan söz etmektedir. Oysa kâfuru, Çin'de çok erken tarihlerde üretilmiştir. Zaten hiçbir şey, IX. yüzyıla doğru Çin'de hayat suyunun bilindiğini düşünmemizi engellememektedir. Bu, IX. yüzyılda Seçuen'in ünlü şao çiıı'sundan (yanık şarap) söz eden, Tang döneminin iki şiirinden çıkartılabilir. Fakat sonucun karanlıkta kaldığına inanılabilir, çünkü E. H. Schafer'in bu ilk ortaya çıkışı sunduğu, ortaklaşa eserde (1977), M. Freeman damıtma tekniklerinin ilk gelişimini XII. yüzyılın başına koyarken, F. W. Mote onları XII. veya XIII. yüzyılın bir yeniliği olarak işaret etmektedir.

Demek ki bu konuda, Batı'nın veya Çin'in önceliğini belirlemek zordur. Belki İran kökenli olma durumu dikkate alınmalıdır, çünkü hayat suyunu ifade eden Çince kelimelerden biri, Arapça arak (rakı) kelimesine dayanmaktadır.

Buna karşılık, hayat suyu, rom veya aqua ardiente'nin (şekerkamışı alkolü) Avrupa'nın Amerikan uygarlıklarına zehirli armağanları olduğu inkâr edilemez. Amerikan nergisinin göbeğinin damıtılmasından elde edilen ve aynı bitkiden çekilen pulque'den daha alkollü olan meczal de, bütün olasılıklara göre aynı şekilde ortaya çıkmıştır. Kızılderililer kendilerine sunulan bu alkolizmden çok çekmişlerdir. Meksika yaylasındaki gibi bir uygarlık, eski çerçeve ve yasaklamalarını kaybederek, 1600'lerden beri onda büyük yıkımlara yol açan bir cazibeye, hiç engelsiz kapılmışa benzemektedir. Pulque'un Yeni İspanya'da devlete gümüş madenlerinden sağlananın yarısını getirdiğini düşünelim. Zaten yeni efendilerin bilinçli bir siyaseti söz konusudur. Meksika kral naibi Bernardo de Galvez, 1786'da pulque'un etkilerini övmekte ve Kızılderililerin içkiye düşkünlüklerini işaret ederek, onun Meksika'nın kuzeyinde oturan ve henüz bu içkiden haberleri olmayan Apaçilere yaygınlaştırılmasını tavsiye etmektedir. Beklenen kazançların dışında, onlarda “bize karşı bağımlılıklarını kabule zorlayacak yeni bir ihtiyaç” yaratmaktan daha iyi bir yöntem yoktur. İngilizler ve Fransızlar daha önceden, Kuzey Amerika'da böyle yapmışlardır; birinciler

tüm krallık yasaklamalarına rağmen romu yayarlarken, İkinciler de hayat suyunu yaymışlardır.

Kakao, Çay, Kahve

Dünya'daki yeniliklerin merkezi olan Avrupa, alkolle birlikte veya hemen hemen birlikte, üç yeni uyarıcı ve güçlendirici içecek keşfetmiştir; Arap kahvesi (daha önce Ha- beştir), Çin çayı ve Meksika kakaosu.

Kakao İspanya'ya Meksika'dan, Yeni İspanya'dan 1520'lere doğru, ekmek ve tablet biçiminde gelmiştir. Kakaonun Fransa'dan önce, İspanyol denetimindeki Alçak Ülkeler'e ulaşmasında şaşılacak bir yan yoktur ve Marie Therese'i (XIV. Louis ile evlendiği 1659'dadır), hiçbir zaman vazgeçmedeiği İspanyol adeti olan, kakaoyu gizlice içerken temsil eden anekdotun doğru olma olasılığı vardır. Kakaoyu Paris'e asıl getiren, birkaç yıl önce Kardinal de Richelieu olmalıdır (bakanın kardeşi, Lyon başpiskoposu, 1653'te ölecektir). Bu mümkündür, fakat kakao o sıralar bir gıda olduğu kadar, bir ilaç da sayılmaktaydı. Daha sonra bir tanık “hizmetçilerin birinden (kardinalin), dalak gazlarını azaltmak için ondan kullandığını ve bu sırrı, kakaoyu Fransa'ya getirmiş olan bazı İspanyol din adamlarından öğrenmiş olduğunu duydum" diye aktarmaktadır. Kakao Fransa'dan hareketle, 1657'ye doğru İngiltere'ye ulaşmıştır.

Bu ilk ortaya çıkışlar gizli kapaklı, kaçamak olmuşlardır. Mme. de Sevigne'nin mektupları, kakaonun gününe veya dedikoduya göre, sarayda öfke yarattığını ve hoş görülmediğini bildirmektedirler. Kendi de, diğerleri gibi onu sütle karıştırma adetini edinmiş olduğundan, yeni içeceğin tehlikelerinden endişelenmektedir. Fiili durumda, kakaonun kendini kabul ettirebilmesi için, Niyabet (Rtgence) dönemini beklemek gerecektir. Naib ona başarı sağlamıştır. O tarihlerde “kakaoya gitmek”, Hükümdarın yataktan kalkmasına katılmak, onun gözdesi olmaktır. Ancak bu başarıyı abartmayalım. Bize söylendiğine göre, 1768'de Paris'te “Ekâbiran ondan bazen, yaşlılar sıklıkla içmektedir, halk ise asla.” Sonunda zafer kazandığı tek yer İspanya'dır: Madrilena'nın lezzetlerini oluşturan kıvamlı, tarçınlı kakaolarla tüm yabancılar alay etmektedirler. Mektupları zamanımıza kadar kalan Aron Colaee adlı bir Yahudi tüccar, demek ki 1727'ye doğru Bayonne'a geçerli nedenlerle yerleşmiştir. Amsterdam ve koloni ürünleri piyasasıyla ilişkide olmak (özellikle, bu öngörülemeyen duraktan geçen

Karakas kakaosu), kentinden Yanmada (İspanya) piyasasını gözetim alımda tutmaktır.

Gemelli Careri 1663 Aralığında İzmir'de bir Türk ağasına kibarca kakao sunmuştur: ağa kötüleşmiştir “ya kakaonun onu sarhoş ettiğinden (fakat biz bundan kuşku duyuyoruz) ya da tütün dumanı bu etkiyi yarattığından, bana karşı çok sert çıkarak, onun kalasını karıştırmak ve muhakeme gücünü yok etmek için ona bir likör içirdiğimi söyledi.”

Çay Portekizliler, Hollandalılar ve İngilizlerin yanında, kullanımının on veya on iki yüzyıl önce yaygınlaştığı Çin'den gelmiştir. Uzun ve zor bir aktarım: çay yapraklarını, çaydanlıkları, porselen fincanları, sonra da Avrupalıların ilk önce, çay kullanımının çok yaygın olduğu Hind’de tattıkları bu egzotik içeceğin keyfini ithal etmek gerekmiştir. İlk çay yükü, Amsterdam'a 1610'a doğru, Oost Indische Companie'nin girişimiyle gelmiş olmalıdır.

Çay ağacı -XVII. ve XVII1. yüzyılda theier denilmiş, ama kelime pek tutulmamıştır-, Çin köylüsünün yapraklarını topladığı bir ağaççıktır. Küçük ve yumuşak olan ilk yaprakları, ne kadar küçükse o kadar beğenilen imparator çayını vermektedirler; daha sonra bunlar ya ateş sıcağında (yeşil çay) veya güneşte kurutulmaktadırlar; bu durumda çay fermante olmakta ve kararmaktadır, bu siyah çaydır. Bu her iki tür çay da elde yuvarlanmakta ve kurşun veya kalay kaplanmış büyük sandıklarla sevk edilmektedir.

Yeni içecek, Delamare'a göre, Fransa'da ancak 1635 veya 1636'da işaret edilmiştir Fakat çoktan kabul edilmişe benzemektedir. 1648'de çay üzerine bir tez savunan bir hekim adayında bunu görmek mümkündür: Gui Patin “onu yakan hekimlerimiz var ve buna izin veren dekana eleştiri yöneltildi. Onu görürseniz gülersiniz” diye yazmıştır. Fakat on yıl sonra (1657), şansölye Seguier'nin (tutkulu bir çaycı) himayesindeki başka bir tez, yeni içeceğin erdemlerini kutsamaktaydı.

Çay İngiltere'ye Hollanda aracılığıyla gelmiş ve Londra kahvehaneleri 1657'de onu moda etmişlerdir. Samuel Pepys çayı ilk defa 25 Eylül 1660'ta içmiştir. Fakat Doğu Hindler Kumpanyası, Asya'dan çay ithaline ancak 1669'da başlamıştır. Fiili durumda, çay tüketimi Avrupa'da ancak 1720-1730 yıllarında itibar kazanabilecektir. Bu tarihlerden sonra, Avrupa ile Çin

arasında doğrudan bir ticaret başlayacaktır. O zamana kadar, bu ticaretin büyük kısmı, 1619'da Hollandalılar tarafından kurulmuş olan Batavya üzerinden yapılmaktaydı; Çin tekneleri buraya alışılmış yüklerini ve bu uzun yolculuğa dayanabilen yegâne tür olan kaba çaylarından biraz getirmekteydiler. Hollandalılar bu Fu Kien çayını parayla değil dc, adaçayı karşılığında elde etmeyi bir an için başarmışlardı. Adaçayı da Avrupa'da tıbbi değerleri övülen bir içecek yapımına yaramaktaydı. Fakat Çinliler adaçayının cazibesine kapılmamışlardır; çay Avrupa cephesinde daha talihli olmuştur.

İngilizler çabucak Hollandalıları geçmişlerdir. Kanton'dan 1766'da yapılan ihracat şöyledir: İngiliz tekneleriyle 6 milyon libre; Hollanda tekneleriyle 4,5; İsveç tekneleriyle 2,4; Fransız tekneleriyle 2,1; toplam olarak 15 milyon libre, yani yaklaşık 7.000 ton. Yavaş yavaş gerçek çay filoları örgütlenmiş; “Hind rıhtımları” olan her limana, giderek artan miktarda kuru çay yaprakları boşaltılmıştır: Lizbon, Lorient, Londra, Ostende, Amsterdam, Göteborg, bazen Cenova ve Livorno. Muazzam bir artış: 1730-1740 arasında Kanton'da yılda 28.000 “pics” yüklenmektedir (bir picul, yaklaşık 60 kg.), 1760-1770 arasında 115.000; 1780-1785 arasında ise 172.000. Ve eğer George Staunton gibi, başlangıç noktası 1693'e konulacak olursa, bir yüzyıl sonra “l'e 400'lük bir artışın” olduğuna hükmedilebilir. Staunton'un zamanında, en fakir İngilizler bile yılda beş veya altı libre çay tükenmekteydiler. İşte bu garip ticarete gerçek çehresini vermeyi tamamlayan şey: yalnızca Batı Avrupa'nın dar bir bölümü, Hollanda ve İngiltere yeni içeceğe tutulmuşlardır. Fransa, kendi taşıdıklarının en fazla onda birini tüketmekteydi. Almanya kahveyi tercih etmekteydi. İspanya onu da sevmemekteydi.

İngiltere'de bu yeni içeceğin cinin yerini aldığı (hükümetin kıtadan kaynaklanan istilacı ithalata karşı mücadele etmek için, üretim vergisini kaldırdığı şu cin) doğru mudur? II. George zamanındaki Londra toplumunun, inkâr edilemez sarhoşluğuna karşı bir çare olduğu doğru mudur? Yoksa cinin 1751 'de aniden vergilendirilmesi bir yandan, tahıl fiyatlarındaki genel artış, öte yandan, bir de nezleyi, iskorbiti ve ateşli hastalıkları iyileştirmede birebir olma ününü kazanmış olan yeni geleni teşvik mi etmiştir? Bu durum “cin caddesi” Hogarth'ın sonu olacaktır. Çay her halükârda kazanmış ve devlet onu dikkatli bir vergilendirmeye tabi

tutmuştur (tıpkı daha sonra, bunu ayaklanmanın bahanesi haline getirecek olan Amerika kolonilerinde olduğu gibi). Ancak duyulmamış bir kaçakçılık devreye girerek, Kuzey Denizi, Manş Denizi ve İrlanda Denizi yoluyla, her yıl kıtadan 6 veya 7 milyon libre çay taşımıştır. Bu kaçakçılığa bütün limanlar, bütün Hind kumpanyaları, artı Amsterdam ve başka yerlerin yüksek finans çevreleri katılmaktadır. İngiliz tüketici de dahil, bu işte herkes suç ortağıdır.

Yalnızca kuzeybatı Avrupa'yı kapsayan bu tabloda, önemli bir müşteri, Rusya eksik kalmaktadır. Çay burada, belki de 1567'den beri bilinmektedir, ama çay kullanımı bu ülkede Nerçinsk antlaşmasından (1689) ve özellikle de, çok daha sonra, 1763'te, Irkutsk'un güneyinde Kiatka fuarının kurulmasından önce genelleşmemiştir. Yüzyılın sonunda kaleme alınmış (Fransızca olarak) ve Leningrad arşivlerinde bulunan bir belgede şunları okuyoruz: “Çinlilerin getirdikleri (mallar)... birkaç ipekli kumaş, birkaç vernik işi, az sayıda porselen, bizim nankin adını verdiğimiz ve Rusların çitri dedikleri kumaşlardan ve çok miktarda yeşil çaydan meydana gelmektedir. (Bu çay) Avrupa'ya muazzam denizlerden geçerek gideninden sonsuz derecede üstündür ve Ruslar bu nedenle, libresine yirmi franga kadar ödemekte, ama ancak nadiren 15 veya 16'dan fazlasına satabilmektedirler. Bu kaybı telâfi etmek üzere, Çinlilere sundukları hemen tek malları olan kürklerinin fiyatını yükseltmeyi sektirmemektedirler, ama bu kurnazlık onlardan çok, Rus hükümetine yaramaktadır, çünkü hükümet alınan ve satılan her şeyden yüzde yirmi beş vergi almaktadır.” Fakat XVIII. yüzyılın sonunda Rusya'nın çay ithalatı 500 ton bile değildir. Batı'nın tükettiği 7.000 tonun uzağındayız.

Batı'daki çaya ilişkin bu bölümü kapatmak üzere, Avrupa'nın bu bitkiye çok uzun zaman sahip olamadığını kaydedelim. İlk çay ağaçları Java'da, ancak 1827'de, Seylan'da 1877'den sonra, tam da adanın kahve plantasyonlarını mahveden felâketten sonra dikilebilmişlerdir.

Rusya, Alçak Ülkeler ve İngiltere ile sınırlı kalsa bile, çayın Avrupa'dak, bu başarısı muazzam bir yeniliktir, ama eğer olay dünya ölçeğinde yargılanacak olursa, önemini kaybetmektedir. Bugün de esas ağırlık, en büyük çay üreticisi ve tüketicisi olan Çin'de olmaya devam etmektedir. Çay bu ülkede, tıpkı Akdeniz'de bağın olduğu gibi, yüksek bir uygarlık bitkisi

rolünü oynamaktadır. Çay ve bağın her ikisinin de kendi coğrafi alanları vardır ve çok eski olan yetiştirilmeleri, bu alanlarda yavaş yavaş dönüştürülmüş ve mükemmelleştirilmiştir. Uyanık tüketici kuşaklarının isteklerini karşılamak üzere, gerçekten de önemli ve tekrarlanan çalışmalar gerekmektedir. Milat öncesinden beri Seçuen'de bilinen çay, Çin'in tamamını Vlll. yüzyılda fethetmiş ve Pierre Gourou'nun dediğine göre, Çinliler "damak zevklerini, çeşitli çay mahsulleri arasındaki farkları ayırarak, ince bir hiyerarşi oluşturacak kadar inceltmişlerdir... Bütün bunlar Eski Dünya'nın öteki ucundaki bağ yetiştirme alanlarını, garip bir şekilde hatırlatmaktadır, buraları da bir yerleşik köylüler uygarlığı tarafından kaydedilen ilerlemelerin sonucudur."

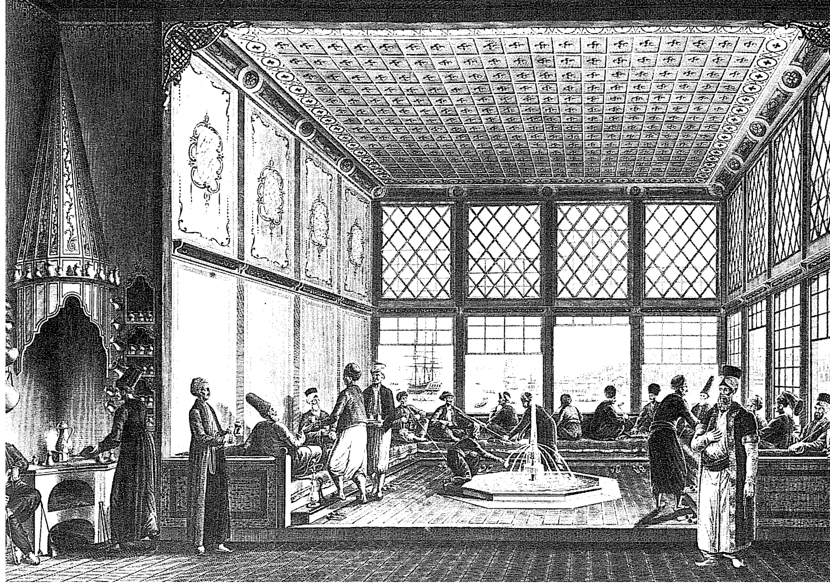
Her uygarlık bitkisi sıkı kölelikler yaratmaktadır. Çay ekim alanlarının toprağını hazırlamak, tohumları ekmek, çay bitkisinin "yabani hallerinde oldukları gibi" koca ağaçlar haline gelmesini engelleyerek bodur kalması için, budama yapmak, yapraklarını özenle toplamak; sonra onları hemen o gün işlemeye başlamak; doğal olarak veya ısıtarak kurutmak; yuvarlamak, sonra yeniden kurutmak gerekmektedir. Japonya'da kurutma-yuvarlama işlemi yedi kere tekrarlanabilmededir. Bu durumda bazı kaliteler (ürünün iyi veya kötü kalitesi çeşitlere, toprağa, bundan fazlası, toplamanın yapıldığı mevsime -ilkbahardaki genç yapraklar diğerlerinden daha kokuludur-; nihayet yeşil çaylarla siyah çayları birbirinden ayıran işleme vb. bağlıdır) altın fiyatına satılmaktadır. Çin'in kendinde unutulmuş olan ve ünlü çay töreni Çanoyu'ya tahsis edilmiş olan, antik Çin yöntemine göre, kaynamış suda eriyen (özünün suya karışması yerine) toz çaylar için, Japonlar en iyi yeşil çayları kullanmaktadırlar.

Bir XVIII. yüzyıl muhtırası, bu çay töreni o kadar karmaşıktır ki, sanatını öğrenmek için "Avrupa'da iyi dans edebilmek, reverans yapabilmek vs. için nasıl gerekiyorsa, burada da bu iş için öğretmen gerekmekte"dir demektedir.

Çünkü tabii ki, çayın da tıpkı şarap gibi, tıpkı saygı duyulan tüm uygarlık bitkileri gibi, kendine ait ayinleri vardır. Çin ve Japonya'nın fakir evlerinde bile, günün her saatinde çay için kaynamış su hazırdır. Bir fincan çay sunulmadan, hiçbir konuk ağırlanmış olmaz ve hali vakti yerinde Çin evlerinde "bu iş için çok uygun araçlar vardır, süslü bir masa (geleneksel

sehpa), yanında küçük bir ocak, çekmeceleri olan kutular, çanaklar, fincanlar, fincan altları, reçel kaşıkları, çay içerken ağızda tutmak için fındık gibi biçimlendirilmiş akide şekerleri gibi, bu sayede şeker az gittiği için, çayın güzel tadı az değişmektedir. Bütün bunların yanında kimi kuru, kimi sulu birçok reçel bulunmaktadır, Çinliler bunları (bizim Avrupa reçellerinden) çok daha lezzetli yapmaktadırlar", bu bilgiler bize 1762'de verilmektedir. Ancak bir XIX. yüzyıl seyyahına göre, iyi çayın yetişmediği kuzey Çin'de "aşağı sınıftan insanların onu yalnızca bir lüks olarak bildiklerini ve sıcak suyu, hali vakti yerinde olanların yeşil çaylarını içerken aldıkları keyfin aynıyla yudumladıklarını" ilâve edelim, "fakirler (bu sıcak suya) çay adını vermekle yetinmektedirler." Acaba çay konusundaki toplumsal alışkanlık mı, bu garip sıcak su ersatz'ını yaygınlaştırmıştı? Yoksa Japonya'da olduğu gibi, Çin'de de her şeyi -çay, sake, pirinç veya darı rakısı, hatta bizzat su- sıcak mı içmek adettir? Peder de Las Cortes bir fincan soğuk su içerek, etrafında bulunan ve onu böylesine tehlikeli bir işten vazgeçirtmek isteyen Çinlileri şaşkınlığa boğmuştur. Çok makul bir kitap (1762) "her mevsimde buzlu su içmeye tutkun olan İspanyollar, eğer Çinliler gibi yapsalardı, ne hasta olurlardı ne de tavırlarında bu kadar kuruluk olurdu" diye yazmaktadır.

Çin ve Japonya'nın evrensel içeceği olan çay. Uzak Doğu'nun geri kalanına da ulaşmıştır, ama çok daha az genelleşmiş olarak. Çay uzun yolculuklara, Yak kervanlarının Yang-çe-Kiang'tan itibaren, dünyanın herhalde en kötü yolundan geçerek Tibet'e çok erkenden getirdikleri, birbirlerinin üzerine tam kapanan kalıplar halinde hazırlanmaktadır. Demiryolu yokken, deve kervanları bunları Rusya'ya taşımışlardır ve tabaka çay bugün de SSCB'nin bazı bölgelerinde yaygın tüketime konu olmaktadır.

İstanbul'da bir Türk kahvesinin içi. Cabinet des Estampes.

Çay İslam aleminde de başarıya ulaşmıştır. Fas'ta çok şekerli, naneli çay ulusal içecek haline gelmiştir, fakat çay bu ülkeye ancak XVIII. yüzyılda ve İngilizlerin aracılığıyla gelebilmiştir. Asıl yayılması, ertesi yüzyılda gerçekleşecektir. İslam dünyasının diğer yerlerindeki güzergâhlarını çok iyi bilmiyoruz. Fakat çayın başarısının, hep bağı bilmeyen ülkelerde kaydedilmiş olması dikkat çekici değil midir: Kuzey Avrupa, Rusya, İslam alemi? Bundan, bu uygarlık bitkilerinin birbirlerini dışladıkları sonucu çıkartılabilir mi? İspanya'da çayın yayılmasından kaygı duyulmaması gerektiğini, Kuzeyin onu “şarap kıtlığını telâfi etmek üzere” kullandığını ilân eden Ustâriz, 1724'te böyle düşünmekteydi. Bunun tersine, Avrupa'nın şarap ve alkolleri Uzak Doğu'yu fethedememişlerdir.

Kahvenin tarihi, bize yolumuzu şaşırtma tehlikesini taşımaktadır. Anekdot, resimsel ve az güvenilir olan bu tarihin içinde muazzam bir yer tutmaktadır.

Dün kahve ağacının İran kökenli olduğu söylenmekteydi, Habeşistan’dan çıkmış olması daha muhtemeldir; kahve ağacı ve kahve, herhalükârda 1450'den önce gözükmemişlerdir. Bu tarihte kahve Aden'de içilmektedir. Yüzyılın sonunda Mekke'ye yayılmış, fakat 1511'de burada tüketimi yasaklanmıştır; 1524'te gene yasaklanacaktır. 1510'da Kahire'de varolduğu işaret edilmiştir. 1555'te İstanbul'dadır ve bundan sonra burada düzenli aralıklarla yasaklanacak ve serbest bırakılacaktır. Bu arada Osmanlı

İmparatorluğunda geniş ölçüde yayılarak Şam, Halep, Cezayir'e ulaşmıştır. Daha yüzyıl sona ermeden önce, müslüman dünyası onun hemen hemen evi haline gelmiştir. Fakat müslüman Hindistan'ında, Tavemier'nin zamanında henüz alışılmamış bir şeydir.

Batılı seyyahlar kahveye ve bazen de kahve ağacına, müslüman ülkelerinde rastlamışlardır. Örneğin 1590'lara doğru Mısır'da ikâmet etmiş olan şu İtalyan hekimi Prospero Alpini veya 1615'te İstanbul'da olan şu palavracı seyyah Pietro della Valle gibi. Bu sonuncusu “Türklerin rengi siyah olan başka bir içecekleri var; bu içecek kışın iyice ısıtmasına karşılık, yazın çok ferahlatıcı, oysa her zaman sıcak içiliyor... Bu içecek yemek esnasında değil de, yemekten sonra, sanki bir sonralıkmış gibi, uzun höpürtülerle veya büyük yudumlarla, dostlarla sohbet ederken içilmektedir. Onların hiçbir toplantısı yoktur ki, bundan içilmesin... Bu iş için büyük bir ateş bulunduruluyor ve bu ateşin yanında içi bu karışımla dolu küçük porselen fincanlar tutuyorlar, ve su yeterince ısındığında, bu işle görevli ve yalnızca bu işi yapan adamlar bu küçük fincanları orada bulunanlara, mümkün olduğunca sıcak halde taşımaktan başka bir iş yapmıyorlar, onlara aynı zamanda, çiğneyerek vakit geçirsinler diye, birkaç kavun çekirdeği veriyorlar. Cahue adını verdikleri bu içecek ve bu çekirdeklerle, sohbetle vakit geçiriyorlar... bazen yedi-sekiz saat boyunca”.

Kahve Venediğe 1615'te gelmiştir. Marsilyalı bir tüccar sieur de la Roque 1644'te ilk kahve çekirdeklerini ve onlarla birlikte, değerli fincan ve cezveleri kentine götürmüştür. Yeni müstahzar 1643'te Paris'te ve herhalde 1651'de Londra'da ortaya çıkmıştır. Fakat bütün bu tarihler, bir ilk kaçak girişe ilişkin olup, bir tanınmışlığı veya halk tarafından tüketilmeyi belirlememektedirler.

Kahve fiili olarak, talihini belirleyen kabule Paris'te kavuşmuştur. Tepeden bakan, ama kibar biri olan Türk elçisi Süleyman Mustafa Paşa, 1669'da Paris'te ziyaretçilerine kahve sunmuştur: elçilik başarısız olmuş, ama kahve başarıya ulaşmıştır. Tıpkı çay gibi, kendini harika bir ilaç olarak ilân etmiştir. 1671'de yazar adı olmadan yayınlanan, belki Jacob Spon'a ait olan L'Usage du caphi, du the, et du chocolate (kahve, çay ve kakao kullanımı) adlı kitap, yeni içeceğe atfedilen tüm meziyetleri aktarmaktaydı, “tüm sıracaları kurutur, gazlan çıkartır, karaciğeri güçlendirir, saflaştırma

niteliğinden ötürü su toplamalarını yok eder, uyuz ve kan bozulmasına karşı da aynı şekilde iyi gelir, kalbi ve onun hayati atışlarını tazeler, karın ağrıları ve iştahsızlık çekenleri rahatlatır, aynı şekilde soğuk, nemli, ağır basan beyin düzensizliklerine iyi gelir. (Kahveden) çıkan duman göz kamaşması ve kulak uğultusu için iyidir; tıknefesliğe, ciğere oturan nezleye ve dalak ağrılarına, kurtlara iyi gelir, çok yiyip içtikten sonra olağanüstü rahatlık sağlar. Çok meyva yiyenler için bundan iyi bir şey yoktur". Ancak başka hekimler ve kamuoyu kahvenin cinsel gücü azaltıcı, "iğdiş içeceği" olduğunu iddia etmektedirler.

Bu reklamların sayesinde, kahve Paris'te bu ithamlara rağmen ilerleme kaydetmiştir. XVII. yüzyılın son yıllarında, Türk tarzında giyinmiş ve sarık sarmış, önlerindeki işportada yanık ocakları, cezveleri, fincanları olduğu halde dolaşan, Ermeni gezgin satıcılar Paris'te ortaya çıkmışlardır. Asıl adı Hatariyun olan ve Pascal adıyla tanınan bir Ermeni, 1672'de bugünkü Four ve Saint-Sulpice sokaklarının bulunduğu yerde, bağımlı olduğu manastırın yanında yüzyıllardan beri kurulmakta olan Saint- Germain fuarındaki localardan birinde, kahve satılan ilk dükkânı açmıştır. Pascal iyi iş yapamamış ve Sağ yakaya geçerek, Ecole du Louvre rıhtımında yeni bir dükkân açmış, burada bir süre için, birkaç Doğu Akdenizli ve Malta şövalyesinden oluşan müşterileri olmuştur. Sonra İngiltere'ye gitmiştir. Onun başarısızlığına rağmen, başka kahveler açılmıştır. Örneğin, gene Ermeni asıllı olan Maliban, önce Buci caddesinde dükkân açmış, sonra Ferou caddesine taşınmıştır. Modern bir tarzda kurulan en ünlü kahve, Sicilya'da 1650'de doğan ve Pascal'in garsonu olan Francesco Procopio Coltel- li'nin dükkânıdır, Coltelli daha sonra Procope Couteau adını alacaktır. Bu adam önce Saint-Germain fuarına, sonra Tournon caddesine, nihayet 1686'da Fosses-Saint- Germain caddesine yerleşmiştir. Bu üçüncü kahve olan Procope -bugün hâlâ mevcuttur- kentin kibar ve canlı kesimi olan Buci kavşağına veya daha iyisi, Pont-NeuPe yakındı (bu merkez XVIII. yüzyılda Palais Royal olacaktır). Başka bir şans da, daha açılmasından kısa bir süre sonra, 1688'de Comedie Française'in onun karşısına yerleşmesidir. Bu rastlantı SicilyalInın başarısını tamamlamıştır. Bitişik iki evin ara duvarlarını yıktırarak, duvarları halılar ve aynalarla, tavanları avizelerle süslemiş ve kahvenin yanında şekerlemeler, likörler de sunmuştur. Dükkânı işsizlerin, gevezelerin, iyi konuşmacıların, esprili

kimselerin (Academie Française'in gelecekteki sekreteri Charles Duflos, dükkânın temel direklerinden biriydi), güzel kadınların buluşma yeri olmuştur: tiyatro yakındır ve Procope'un burada serinletici şeyler sattığı bir yeri vardır.

Modern kahve, bir mahallenin veya bir caddenin ayrıcalığı olarak kalamazdı. Zaten kentin hareketi sağ yakayı, sol yakadan daha avantajlı hale getirmiştir; sağ yaka XVIII. yüzyıla ait bir Paris kahveleri haritasının gösterdiği üzere, toplam 700-800 dükkânıyla daha canlıdır. O sıralar, 1681'de Palais Royal meydanında kurulan Rigence kahvesinin şanı yerleşmektedir (Palais Royal genişleyince, kahve bugünkü yeri olan Saint-Honore caddesine taşınacaktır). Meyhaneler kahvelerin zaferiyle, yavaş yavaş ikinci plana düşeceklerdir. Moda Almanya, İtalya, Portekiz'de aynıdır, Lizbon'da Brezilya'dan gelen kahve ucuzdur; tıpkı bir İngilizin kaşıklar fincanlarda dik duruyor dediği gibi, bol bol konulan öğütülmüş şekerin de olduğu gibi.

Moda içecek olan kahve, zaten yalnızca ekâbirana ait olarak kalamazdı. Tüm fiyatlar yükselirken, adaların aşırı bol üretimi, bir fincan kahvenin fiyatını aşağı yukarı aynı düzeyde tutmuştur. 1782'de, Grand d'Aulny “tüketim Fransa'da üç katına çıktı, hiçbir burjuva evi yoktur ki size kahve sunulmasın; hiçbir tezgâhtar kız, ahçı, oda hizmetçisi yoktur ki, sabahleyin sütlü kahveyle kahvaltı etmesin. Semt pazarlarında, başkentin bazı cadde ve çarşılarında halka, sütlü kahve adını verdikleri şeyi, yani ekâbir evlerinin kâhyalarından veya kahvecilerden satın aldıkları kahve telvesiyle boyanmış kötü sütü satan kadınlar yerleşmiştir. Bu içecek servisin yapıldığı bir musluğu olan teneke bir güğümün içindedir, bu güğüm içeceği sıcak tutmak için bir ocağın üzerine oturtulmuştur. Satıcının küçük ve salaş dükkânının yanında, olağan olarak tahta bir sıra vardır. Birden bire halde çalışan bir kadının, bir hamalın gelip kahve istediğini hayretle görürsünüz. Onlara "genieux" adı verilen şu büyük fincanlarla servis yapılmaktadır. Saygın kişiler kahveyi ayakta içmektedirler, küfeleri sırtında olan bu kişiler, ihtiraslarına gem vurmanın uzağında, yüklerini sıranın üzerine koyup, oraya oturmayı istememektedirler. “Pont-Neuften Louvre civarına kadar olan alanda inşa edilmiş olan tahta barakalardan birindeki bu manzarayı, oturduğum güzel rıhtıma (Pont-Neuf yakınlarındaki Louvre rıhtım) bakan

pencerelerimden sıklıkla farkediyorum. Ve bazen Tenirs veya Callot olmadığıma hayıflandığım sahneler gördüm”.

Korkunç bir Parisli burjuva tarafından çizilen bu tabloyu düzeltmek üzere, en resimsel veya daha doğrusu en duygulandıran manzaranın, herhalde sokak başlarındaki seyyar satıcı kadınlarınki olduğunu söyleyelim; işçiler sabahın köründe işlerine giderken, bu kadınlar sırtlarında teneke güğümleri olduğu halde “iki sol karşılığında toprak kaplarda” sütlü kahve satmaktadırlar. “İçindeki şeker azdır...”. Ama başarı gene de muazzamdır; işçiler bu gıdada, diğer hepsinden daha fazla tasarruf, kaynak ve tat bulmuşlardır. Bunun sonucunda, bu sıvıdan büyük miktarlarda içmekte ve bunun kendilerini akşama kadar tuttuğunu sıklıkla söylemektedirler. Böylece artık günde yalnızca iki öğün yemek yemektedirler; öğle yemeği ve akşam salatası...”, bundan sövüş sığır dilimleri ile zeytinyağ ve sirkeli maydanoz salatası yediklerini anlayınız.

Eğer tüketim XVIII. yüzyılın ortasından itibaren çok arttıysa ve bu yalnızca Paris ve Fransa'nın olayı değilse, bunun anlamı Avrupa'nın kendi üretimini örgütlediğidir. Dünya piyasası Arabistan'daki moka kahvelerine bağımlı kaldığı sürece, Avrupa ithalatı zorunlu olarak sınırlı kalmıştır. Ama 1712'den itibaren Bourbon adasında (Reunion), 1722'de Cayenne adasında (demek ki Atlantiği aşmıştır) 1723-1730'da Martinique'te, 1730'da Jamaika'da, 1731'de Santo Domingo'da kahve yetiştirilmeye başlamıştır. Bu tarihler üretim tarihleri değildir. Adalardan Fransa'ya kahve yollanması 1730'da başlamaktadır. Kahve ağaçlarının büyümeleri ve çoğalmaları gerekmiştir. B. Charlevoix 1731'de şöyle açıklamaktadır: “kahvenin adamızı (Santo Domingo) zenginleştirdiğini görmekten iftihar duyulur. Onu üreten ağaç daha şimdiden, sanki ülkenin yerlisiymiş gibi güzel duruyor... fakat kendine yer edinmesi için zaman tanımak gerekiyor”. Piyasaya son gelen Santo Domingo kahvesi, en az kote edileni ve hepsinden bol olanı olarak kalacaktır: 1789'da 60 milyon libre kadar üretim, oysa bundan 50 yıl kadar önce, Avrupa'nın tüketimi herhalde 4 milyon libreydi. Moka kalite ve fiyat açısından hep başta gelmekte, onu Java, Bourbon adası kahveleri (iyi kalite “Java'nınki gibi küçük ve mavimtrak taneler”), sonra da Martinique, Guadeloupe, nihayet Santo Domingo ürünleri izlemektedir.

Ancak tüketim rakamlarını büyütmekten kaçınalım: birazıcık kesin her denetim, bizi böyle davranmaya davet etmektedir. Fransa 1787'de yaklaşık 38.000 ton kahve ithal etmekte, bunun 36.000 tonunu yeniden ihraç etmektedir ve Paris kendi kullanımı için bin ton kadarını alakoymaktadır. Bazı taşra kentleri yeni içeceği henüz kabul etmemektedirler. Limoges'da burjuvalar, kahveyi ancak “ilaç" olarak içmektedirler. Yalnızca bazı meslek grupları -örneğin kuzeyin postacıları- modayı izlemektedirler.

Demek ki muhtemel müşteriler aramak gerekmektedir. Martinique kahvesi 1730'dan sonra, Marsilya aracılığıyla Doğu Akdeniz’i, Arabistan kahvesinin aleyhine olmak üzere fethetmiştir. Mokaya sadık kalan İran ve müslüman Hindistan’ının kahve iaşesini sağlayan Hollanda Hindler Kumpanyası, Java kahvesinden elinde kalanları buraya satmak istemektedir. Eğer 150 milyon Avrupalıya 150 milyon müslüman eklenecek olursa, XVIII. yüzyılda gene de 300 milyon kişilik hayali bir piyasa vardır ki, bu herhalde kahve içen veya içmesi muhtemel olanların üçte biridir. Bu zihinden oluşturulan bir bakıştır. Fakat kahve de çay gibi, mantıken “şahane mal”, bir servet yapma yolu olmuştur. Kapitalizmin faal bir kesimi üretimi, dağıtımı ve başarısıyla ilgilidir. Bunun Paris'teki toplumsal ve kültürel hayat üzerinde ciddi bir yansıması olmuştur. Kahve (yeni içeceğin satıldığı dükkân) ekâbirlerin ve tufeylilerin buluşma yeri, aynı zamanda fakirlerin sığınağı olmuştur. Sebastien Mercier (1782) “bir adam kahveye sabahın onunda gelip, akşam onbirde çıkmakta (polisin dikkatli olduğu, zorunlu kapanma saati), bir fincan sütlü kahve ile akşam yemeği ve bir çukulatalı kekle de gece yemeğini yemektedir” diye yazmaktadır.

Bir anekdot, kahvenin halk arasındaki yayılışının yavaşlığını ölçmektedir. 29 Kasım 1721'de idam edilecek olan Cartouche'a “haberi getiren” ve kendi de sütlü kahve içen kişi, ona bundan bir fincan vermeyi önermiştir. Cartouche “bunun onun içeceği olmadığını ve biraz ekmekle birlikte bir kadeh şarabı tercih edeceği cevabını vermiştir”.

Uyarıcılar: Tütünün Ünleri

Yeni içeceklere yönelik sert eleştiriler çok sayıda olmuşlardır. Bunlardan biri, İngiltere'nin Hindlerdeki sömürgeleri yüzünden, fiili durumda da “aptalca çay lüksü” nedeniyle çökeceğini yazmaktaydı. 1440 yılının Paris'inde yaptığı manevi gezide -kaçıncı-, Sebastien Mercier bir bilgenin

rehberliğinde dolaşmaktadır. Bu rehber ona katiyetle, “sizin sürekli kullandığınız üç zehiri biz kapı dışarı ettik: tütün, kahve, çay. Burnunuza kötü bir toz çekiyordunuz, bu siz Fransızların zaten hemen hiç sahip olamadığınız belleğinizi yokediyordu. Miğdenizi, hareketini hızlandırarak yokeden içkilerle yakıyordunuz. Çok sık rastlanılan sinir hastalıklarınız, hayvani hayatın özünü yokeden bu kadınca yıkanmadan kaynaklanıyordu” demiştir.

Gerçekte her uygarlık gıda lüksüne ve bir dizi güçlendiriciye, “kuvvet verici”ye ihtiyaç duymaktadır. XII. ve XIII. yüzyıllarda baharat ve karabiber çılgınlığı; XVI. yüzyılda ilk alkol, sonra çay, kahve çılgınlıkları (tütünü saymaksızın). XIX. ve XX. yüzyıllar kendi yeni lükslerine, iyi veya kötü uyarıcılarına sahip olacaklardır. XVII. yüzyılın başında aklı başında ve mizahtan yoksun olmayan bir şekilde, deque gelate, kahve, kakao, “herba té” ve diğer "bevande"ye, yani “inventate, o da inventarsi”, icad edilmiş ve edilecek benzeri her şeye konulan vergiyi belirleyen şu Venedik maliye belgesini her halükârda çok seviyoruz. Kahvede, Niyabet döneminden itibaren Devrim'in içkisini gören Michelet, tabii ki abartmaktadır, fakat Büyük Yüzyıl'dan ve XVIII. yüzyıldan söz ederken et bunalımını, alkol devrimini ve her zaman küçük d'yle kahve devrimini unutan bilge tarihçiler de abartmaktadırlar.

Bu bizim bakımımızdan bir bakış açısı hatası mıdır? Çok ciddi gıda güçlerinin vahimleşmesiyle -veya hiç değilse aynı kalmasıyla- birlikte, bize insanlık hayatının sabit bir kuralına göre, telâfilere ihtiyaç duymuş gibi gelmektedir.

Tütün bu telâfilerden biridir. Ama onu nasıl sınıflandırmak? “Krallık Bilimler Akademisi, Paris Tıp Fakültesinde naip doktor” Louis Lemery, Gıdalar Kitabı'nda (1702) ondan söz etmekte tereddüt etmemekte, bitkinin “burundan, duman olarak veya çiğnenerek” alındığını belirtmektedir. Aynı şekilde, mersin yapraklarına benzeyen ve “açlıkla acıyı bastıran ve güç veren” koka yapraklarından söz etmekte, “kullanımı tehlikeli” bir keyif verici olan, Türklerin Batıklardan daha fazla kullandıkları esrara değinmekle birlikte, kınakınanın lâfını etmemektedir. Esrarın Hind'den ve Endonezya ile Filipinler'den itibaren, İslamiyet’in büyük yayılma güzergâhlarından biri olan ve daha şimdiden Çin'e ulaşmış yol üzerindeki

macerasını bilemememektedir. Bu yol üzerindeki büyük dönemeç 1765'ten sonra, Bengal'in fethinin arefesinde, o sıralarda Doğu Hind Kumpanyası lehine kurulan tekelle dönülecektir; bu tekel eskiden Hind Mugal hanının gelir kaynağı olan haşhaş tarlalarının üzerinde kurulacaktır. Yüzyılın bu ilk yıllarına ait bu gerçekleri Louis Lemery bilmemektedir. Hind kenevirini de bilmemektedir. Bunlar uyuşturucu, gıda veya ilaç olarak, insanların gündelik hayatlarını dönüştürmeye, altüst etmeye davet edilen büyük kişilerdir.

Yalnızca tütünden söz edelim. XVI. ve XVII. yüzyıllar arasında dünyanın tümünü ele geçirecektir, talihi çay ve kahveninkinden daha büyük olacaktır, bu da az şey değildir.

Tütün Yeni Dünya kökenli bir bitkidir. Colombus 2 Kasım 1492'de Küba'ya geldiğinde, yerlileri yuvarlanmış tütün yapraklarını içerken görmüştür. Bitki Avrupa'ya kendi adıyla geçecek (ya Karayip, ya da Brezilya dillerinden), uzun zaman botanik bahçelerinde basit bir merak unsuru olarak kalacak veya ona atfedilen tıbbi meziyetleriyle tanınacaktır. Çok Hıristiyan Kralın (Fransa kralı) Lizbon'daki elçisi (1560) Jean Nicot, Portekiz uygulamasını izleyerek, migrene iyi gelir diye, Catherine de Medicis'e tütün tozu yollamıştır. Bitkiyi Fransa'ya sokanlardan bir diğeri olan Andre Thevet, Brezilya yerlilerinin bunu “beynin gereksiz mizacı”nı yoketmek için kullandıklarını temin etmektedir. Tabii Paris'te Jacques Gohory (öl. 1576) adında biri, bir an için, ona evrensel bir ilacın meziyetlerini atfetmiştir.

1558'den itibaren İspanya'da yetiştirilmeye başlayan bitki Fransa, İngiltere (1565'e doğru), İtalya, Balkanlar, Rusya'da hızla yayılmıştır. 1575'de “Manilla kalyonuyla" geldiği Filipinler'de; 1518'de Virginia'da (buradaki ekimi ilk atılımını 1612'den itibaren yapacaktır); 1590'lara doğru Japonya'da; 1600'lerden itibaren Macao'da, 1601'de Java'da; 1605-1610'a doğru Hindistan ve Seylan'dadır. Bu yayılma, tütünün kendisi kadar kayda değerdir, çünkü bu bitkinin başlangıcında, arkasında üretici bir piyasa, yani karabiberin (Hindistan), çayın (Çin), kahvenin (İslam alemi) uzak geçmişlerinde olduğu gibi, bir uygarlık, hatta Yeni İspanya'da yüksek nitelikli bir “kültür” tarafından desteklenen kakaonunki gibi bir kültür bile yoktur. Tütün Amerikan vahşilerinden gelmektedir; bu durumda, yararlarından istifade edebilmek için önce bitkinin üretimini sağlamak

gerekmiştir. Fakat bitkinin yegâne avantajı, çeşitli iklimlere ve çok farklı topraklara karşı büyük bir uyum esnekliği göstermesinde- dir ve küçük bir toprak parçası kârlı bir üretim için yetmektedir. İngiltere'deki çok hızlı yayılması, küçük köylülerin arasında gerçekleşmiştir.

Lizbon'da enfiyelik tütünün talihinin en azından 1558'de parlamaya başlamış olmasına rağmen, ticari tütünün tarihi Lizbon, Sevilla ve özellikle Amsterdam'da, XVII. yüzyılın ilk yıllarından önce çizilmeye başlamayacaktır. Fakat tütün kullanımının üç şeklinden (enfiye, dumanını çekmek, çiğnemek) ilk ikisi daha önemli olmuştur. “Toz tütün” içine katılan maddelere göre -misk, amber, bergamot, portakal çiçeği- çabucak birçok biçim alacaktır. “Malta kokulu” veya “Roma kokulu” “İspanya biçimi” tütün olacak, “ünlü kadınlar büyük senyörler kadar enfiye kullanacaklardır. Bu arada uzun süre pipo halinde, sonra püro (“bir mum uzunluğunda”, yuvarlanmış tütün yapraklar, Savary'nin “küçük boru gibi bükülerek, piposuz içilen" bu Küba yaprak sigaralarını bir nadirlik olarak işaret ettiği İspanya hariç, bunlar Avrupa'da hemen taklid edilmemişlerdir), daha sonra da sigara halinde içilen “dumanlı tütün“ün sırası gelecektir. Bu sonuncular herhalde Yeni Dünya'da ortaya çıkmışlardır, çünkü 1708 tarihli bir Fransız muhtırası “kıyılmış tütünü içmek için sardıkları küçük rulolar” için Avrupa'dan ithal edilen “sonsuz miktarda kâğıt”tan söz etmektedir. Sigara Napoleon Savaşları döneminde, İspanya'dan itibaren yayılacaktır: o sıralar, küçük boyda bir kâğıda -papelito- kendi sigarasını sarma adeti çıkmıştır. Sonra papelito Fransa'ya ulaşmış, gençlerin itibarını kazanmıştır. Zamanla kâğıt inceltilmiş ve sigara Romantiklerin döneminde yaygın bir kullanıma konu olmuştur. George Sand, Musset'yi Venedik'te tedavi eden hekimden söz ederken haykırmaktadır: “bütün bu pipoları benim sigaralarımdan biri bile etmez”.

İlk tütün kullanımlarını, hükümetlerin şiddetli yasaklamaları sayesinde biliyoruz (bundan oldukça dolgun mali gelirler sağlayabileceklerini anlamadan önce: Fransa'da tütün iltizamı 1674'te kurulmuştur). Bu yasaklamalar dünya turu yapmışlardır; İngiltere 1604, Japonya 1607-1609, Osmanlı İmparatorluğu 1611, Moğol İmparatorluğu 1617, İsveç ve Danimarka 1632, Rusya 1634, Napoli 1637, Sicilya 1640, Çin 1642, Papalık devletleri 1642, Kolonya Elekıörlüğü 1649, Wurtemberg 1651. Tabii ki bunlar, 1776'ya kadar tekrarlanan Çin'de, uygulanmayan hükümler

olmuşlardır. 1640'tan sonra Çeli'de tütün kullanımı herkese yayılmıştır. Fu Kien'de (1664) “herkes ağzında uzun bir pipo taşımakta, onu yakmakta, dumanı içine çekmekte ve dışarı çıkartmaktadır”. Geniş bölgelere tütün ekilmekte ve Çin bunlardan, Sibirya ve Rusya'ya ihraç etmektedir. XVIII. yüzyıl tamamlandığında Çin'de kadın, erkek, mandarin ve talihsiz herkes tütün içmektedir, “iki karış boyundaki veletlere kadar.

Adetler ne de çabuk değişmekte!” diye haykırmaktadır Çe-kiang'ın bir mektubu. Tütün ekiminin 1620'ye doğru Japonya'dan ithal edildiği Kore'de de, 1668'den itibaren aynı durum vardır. Fakat XVIII. yüzyılda Lizbon'da da çocuklar enfiye çekmekte değiller midir? Tüm tütünler, onu kullanmaya yönelik tüm biçimler, Çin'de kabul bulmuştur ve bunlara, XVII. yüzyıldan itibaren Filipinler, Endonezya ve Formoza'dan Oosi Indische Companie'nin gayretleriyle getirilen, esrarla karışık bir tütünün tüketilmesi de dahildir. 1727 tarihli bir öğütname “Doğu Hind adalarına götürülebilecek en iyi mal, Sevilla veya Brezilya'nın toz tütünüdür” diye tekrarlamaktadır... İçilen tütünün (enfiyelik olanı değil) Avrupa'da XVIII. yüzyılda uğradığı ve hakkında az bilgimiz olan şu gözden düşme hareketi, her halükârda ne Çin'de, ne de Hind'de meydana gelecektir. Zaten bu gözden düşme de, kendiliğinden belli olduğu üzere, görelidir: o sıralarda Burgonya'da tüm köylüler kendilerini tütün içmenin zevkine kaptırmış değiller midir, Saint-Petcrsburg'la tüm hali vakti yerinde kişiler onun keyfini çıkartmakta değiller midir? Daha 1723'de bile, İngiltere'nin, en azından üçte ikisini Hollanda, Almanya, İsveç ve Danimarka'ya ihraç etmek üzere, Virginia ve Maryland'den ithal ettiği tütün miktarı yılda 30.000 varile yükselmiştir ve taşımak için 200 gemi gerekmektedir.

Üçüncü kaliteden, kara ama üzerine melas sıvanmış kalın tütün halatlarının Afrika'daki artan modasından her halükârda söz etmek gerekir; bu moda XIX. yüzyıla kadar Bahia ile, 1850'lere kadar faal bir kaçak zenci köle ticaretinin devam ettiği Benin körfezi arasında canlı bir ticareti sürdürmüştür.

BÖLÜM 4: GEREĞİNDEN ÇOK VE OLAĞAN: KONUT, ELBİSE VE MODA

Bir önceki bölümün paragraflarında -et tüketiminden, tütün kullanımına kadar- gereğinden çok olanla, olağan arasındaki bölüşümü ortaya koymayı denedik. Yolculuğu tamamlamak üzere geriye, konut ve elbiseye bakmak kalmaktadır; bu, fakirler ile zenginleri yeniden paralel kılmanın fırsatıdır. Lüks, bu tercihli alanlardan daha iyi, nerede kendine yer bulabilir: ev, döşeme, elbise? Lüks ne kadar da can sıkıcı olmaktadır! Her şey hakkı olarak ona geliyora benzemektedir. Bu aynı zamanda, uygarlıkları kendi aralarında zıtlaştırmanın da fırsatıdır: hiçbiri aynı çözümleri benimsememiştir.

BÜTÜN DÜNYANIN EVLERİ

Evlere ilişkin olarak, XV. yüzyılla XVIII. yüzyıl arasında tartışılmaz, ama şaşılacak yanı olmayan birkaç çizgiyi ancak açığa çıkartabiliyoruz. Onların hepsini görmek, farketmek olanaksızdır.

Ne mutlu ki, olayların çoğu itibariyle sürekliliklerin, yavaş gelişmelerin karşısındayız. Korunmuş veya restore edilmiş çok sayıda ev bizi, XVIII. yüzyıla olduğu kadar, XVI. veya XV. yüzyıla, hatta daha geriye götürmektedirler. Örneğin Prag'daki Hradschin, Altın Sokağında, veya Santander yakınındaki harika Santillana köyünde böyledir. Bir gözlemci, 1842 tarihindeki Beauvais için, hiçbir kentin bu kadar sayıda eski evi muhafaza etmediğini bildirmekte ve bize “XVI. ve XVII. yüzyıllara kadar geri giden kırk kadar ahşap evi" tasvir etmektedir.

Üstelik, her ev geleneksel modellere göre inşa veya yeniden inşa edilmektedir. Bir öncekinin gücü, burada her yerdekinden daha fazla hissedilmektedir. Valladolid'de 1564'ün devasa yangınından sonra, zengin evleri yeniden inşa edilirken, şantiyeler aslında bilinçsiz bir şekilde olmak üzere, eski müslüman loncalarını temsil eden duvarcılara çağrıda bulunmuşlardır. Bunun sonucunda, bu yeni ve çok güzel evlerin, hakiki bir eski tarz örneği olmaları durumu ortaya çıkmıştır. Fakat adetler ve gelenekler heryerde işe karışmaktadırlar: bunlar, kimsenin kendini kurtaramadığı eski miraslardır. Örneğin İslam alemi evlerinin kendi üstlerine kapanma biçimi böyledir. Bir seyyah, 1694 yılının İran'ı için,

bütün hali vakti yerinde evlerin “aynı mimaride olduğunu, binanın ortasında düzenli olarak, kenarı yaklaşık 30 ayak olan ve merkezini, halılarla çevrelenmiş küçük bir göl biçimindeki bir çukurluğun oluşturduğu, kare biçimli bir salon olduğu”nu söylerken haklıdır. Tüm dünyanın kır insanları için, bu süreklilik daha da doğrudur. 1937'de Rio de Janeiro'nun kuzeyindeki Vitoria'da, çok fakir bir köylü evinin, caboclo'nun ince ahşap iskeletinden itibaren yapımını görmek, şimdiki zamandan yüzyıllarca öncesine kadar geçerli olan, yaşını belirleyemediğimiz bir belgeye sahip olmak demektir. Göçebelerin basit çadırları için de tamamen aynı şey geçerlidir. Bunlar çoğu zaman, eskininkiyle aynı ilkel tezgâhlarda dokunmuş olarak, yüzyılları değişmeksizin katetmektedirler.

Kısacası, bir “ev” nerede olursa olsun, sürmekte ve muhafaza etmekte, devam ettirmekte, tekrarlamakta inad eden uygarlıkların, kültürlerin yavaşlıkları hakkında tanıklık etmektedir.

Zengin İnşaat Malzemeleri: Taş ve Tuğla

İnşaat malzemelerinin az değişmelerinden ötürü, her bölgede bazı zorlamaları dayatmalarına bağlı olarak, tekrar daha da doğal olmaktadır. Tabii ki bu, uygarlıkların mutlak olarak kesme taşın, tuğlanın, tahtanın, toprağın hükmü altında yaşadıkları anlamına gelmektedir. Fakat bunlar çoğu zaman uzun süreçli zorlamalardır. Bir seyyah “(İran'da) taş olmadığından (ekleyelim; tahta olmadığından) duvarları ve evleri topraktan yapmak zorunda kalmışlardır” diye kaydetmektedir. Fiili durumda, ateş tuğlaları veya çoğu zaman güneşle kurutulmuş tuğladan yapılma evler ortaya çıkmaktadır. “Zengin kişiler bu dış duvarları kireç, Moskof yeşili ve sakız karışımıyla güzelleştirmektedirler, bu onları pırıl pırıl göstermektedir”. Bunlar gene de alçıdan duvarlardır ve coğrafya bunu açıklamakta, ama her şeyi açıklamamaktadır. insanların da söyleyecek sözleri vardır.

Böylece, bir lüks olarak ortaya çıkan taşın bedelini ödemek gerekmektedir, yoksa uyuşmalar, kaytarmalar kendilerini dayatmaktadırlar: eskiden Romalı, Bizanslı duvarcıların, şimdi de Türk veya Çinli duvarcıların düzenli olarak yaptıkları gibi, tuğlayı taşa katmak; tahta ve taşı birlikte kullanmak, veya taşı yalnızca hükümdarların ve tanrıların evlerine ayırmak, İnkaların Cuzco'sunda taş ayırım yapmadan zafere ulaşmıştır, ama

Mayalarda yalnızca rasathaneler, tapmaklar, stadyumlar bu ayrıcalığa sahip olmuşlardır. Yolcu bu anıtların yanında, gündelik hayatın dallardan ve kerpiçten yapılma kulübelerini, Yukatan'da Chichen Uza veya Palenque kalıntılarının civarında bugün bile hâlâ farkedilen halleriyle hayal etmelidir. Aynı şekilde, Hindistan'da Dekkan'daki dikdörtgen biçimli değerli taş mimarisi, kuzeyde Hind-Ganj ovasının yumuşak topraklarına kadar çıkmaktadır.

1659’a doğru Delft’e bir ev. Tuğla evler, tahta kepenkler, açılmayan camlı panolar, Amsterdam, Rijksmuseum

Batı'da ve Akdeniz'de, bir taş uygarlığının yerleşebilmesi için yüzyıllar gerekmiştir. Taş ocaklarını işletmek, işlemesi kolay ve açık havada sertleşen taşları seçmek gerekmiştir. Yüzyıllar boyunca yatırım yapmak gerekmiştir.

Paris çevresinde çok sayıda kumtaşı, kum, kaba kalker, alçıtaşı ocağı bulunmaktadır. Kent kendi yerleşim yerini önceden madene çevirmiştir. Paris “Chaillot, Passy ve eski Orleans yolu tarafında muazzam kazı alanlarının üstünde”, “Saint- Jacques mahallesinin, Harpe sokağının ve hatta Tournon sokağının tümünün" altında inşa edilmiştir. Kaba kalker Birinci Dünya Savaşına kadar geniş ölçüde çıkartılmış, büyük mahallelerin istasyonlarına kadar getirilmiş ve sonra büyük yük arabalarıyla Paris içine taşınmıştır. Ancak bu imgeler yanıltmamalıdır: Paris her zaman bir taş kenti olmamıştır. Bunun gerçekleşebilmesi için, XV. yüzyıldan itibaren, Normandiya'dan gelen doğramacıların, Limousinli dam ustalarının, kertikçilerin, duvarcıların (bunlar büyük işlere alışkındırlar), ince işlerde uzmanlaşmış döşemecilerin meydana getirdiği kalabalığın, çok sayıda alçı ustasının devasa çaptaki çalışmaları gerekecektir. Sebastien Mercier'nin zamanında, alçıcıların her akşam kaldıkları yerlere dönerken, yolda bıraktıktan izlerden, onları tanımak mümkündür. Ve o çağda çok sayıda ev, yalnızca alt kısmı taş, katları tahta olmak üzere inşa edilmiş değil miydi? 27 Nisan 1718'deki Petit Pont yangını sırasında, ahşap evler “(içine) koskoca kalasların düştüğünün görüldüğü büyük (bir) kireç kuyusu” gibi, hiçbir azalma olmadan tutuşmuşlardır. Nadir kâgir evler, ateşin aşamadığı koruyucu dalgakıranlar olmuşlardır. Bir tanık “çok iyi inşa edilmiş olan Le Petit Châtelet, Huchette caddesini ve Galande caddesi tarafını kurtardı” diye kaydetmektedirler.

Böylece Paris, birçok diğerine, 1547'deki büyük yangında aniden tutuşan Troyes'ya, XVII. yüzyılda bile saman sapıyla kaplı çatılı ahşap evleri olan Dijon'a benzeyen bir ahşap kenti olmuştur; daha sonra taş kendini kabul ettirecek ve onunla birlikte, özellikle yaldızlıları olmak üzere, kiremitler ortaya çıkacaktır. Lorraine'de kent ve köy evleri tahta kiremitlerle kaplıdır, inatçı ama yanlış bir gelenek, bu kentte Roma mimarisinin sürdüğünü görmek istemesine rağmen, yuvarlak kiremitler geç tarihlerde benimsenmişlerdir. Main yakınlarındaki Wetterau'nun bazı köylerinde, XVII. yüzyılda evlerin samanla veya hatta düzensiz tahta kiremitlerle kaplanmasını yasaklamak gerekecektir. Kuşkusuz yangın tehlikelerinden ötürü. Bu yangınlar Savua'da o kadar sık meydana gelmektedirler ki, Sardinya kralının yönetim örgütü 1772'de “kentler, kasabalar ve büyük köyler”deki felâketzedelere ancak eğer yeni çatılar tuğla veya arduvaz

taşından olursa yardım etmeyi önermiştir. Kısacası taşın ve kiremitin, şurada veya burada tahta çıkması zorlama sonucu, hatta primlerin teşvikiyle olmuştur. Kiremit örtülmüş çatı XVIII. yüzyılda Saöne ovasında “refah simgesi” olarak kalmakta ve 1815'te bile, Fransa'nın kırsal konutlarında istisna olmaktadır. Nuremberg müzesinde bulunan ve bir köyün konutlarını özenle gösteren bir resim, kiremitli damları kırmızıya, saman kaplı olanlarını griye boyamaktadır; bunun fakir ve zengin köylüleri önceden ayırmanın bir biçimi olduğuna iddiaya girelim.

Tuğla da İngiltere'den Polonya'ya olan alanda, hemen zafer kazanamamıştır; 1600'de Nuremberg yakınında büyük bir köy: kırk kadarının çatısı samandan (daha koyu olanlar), on kadarı da kiremit kaplı çatıya sahip olan (daha açık olanlar) elli kader ev; iki değirmen (biri iki dolaplı), çayırlar, sürülü tarlalar. Köyü çevreleyen kazıklı bir duvar. (Hauptamt für Hochbauwesen, Nürnberg) buralarda olağan olarak, ahşap bir mimarinin ikâmesi olmuştur. Almanya'da ise, tuğlanın başarısı, yavaş adımlarla olmakla birlikte, erkenden, XII. yüzyıldan itibaren başlamıştır.

Paris'in bir taş kenti haline geldiği dönemde, Londra Elizabeth çağından itibaren tuğlayı benimsemiştir. Dönüşüm, kentin dörtte üçünü yutan 1666 yangınından sonra tamamlanacak, 12.000'den fazla ev bundan sonra, kuşkusuz hiçbir şeyin hizaya sokamayacağı bir şekilde, kitlesel ve düzensiz bir yeniden inşa faaliyetiyle ortaya çıkacaktır. Aynı şekilde, XVIII. yüzyılda Amsterdam'da tüm yeni inşaatlar tuğladan yapılmaktadır; bu, koruyucu bir katran tabakasının sürülmesiyle esmerleşmiş ve beyaz taştan kiriş ve alınlıklarla zıtlaşan bir tuğladır. Aynı şekilde, 1662'de Moskova'da sıradan evler hâlâ ahşaptır, ama birkaç yıldan beri “ya boş gururdan, ya da sık yangınlara karşı daha büyük güvenlik ihtiyacından" tuğladan evler “oldukça çok sayıda" inşa edilmektedir.

Böylece malzemeler zaman içinde birbirlerini izlemekte ve bu izleme, gelişme ve zenginleşme hattını belirlemektedir. Fakat hemen heryerde, malzemeler birarada da bulunmaktadır. Örneğin Çin'de, bol bol kullanılan tahtanın ve kerpicin yanısıra, tuğla kentlerdeki ve bazı ayrıcalıklı kır kesimlerindeki ev mimarisinde azımsanamayacak bir yere sahiptir. Kent surları olağan olarak tuğladan, köprüler çoğu zaman taştan ve bazı yollar kaldırım taşıyla kaplanmış olarak yapılmaktadır. Çin'de kural olduğu üzere,

Kanton'daki, basık ve tek katlı olan evler, çok hafif bir şekilde, adeta temelsiz bir şekilde inşa edilmişlerdir ve ham veya pişmiş, sonra da saman ve kireç karışımıyla kaplanmış tuğladan yapılmışlardır. Ne taş, ne de mermer: bunlar hükümdar lüksünün içine girmektedirler. Pekin saraylarının içine hapsoldukları muazzam duvarların içinde, beyaz mermerden taraçalar, merdivenler ve trabzanlar birbirlerini sonsuza kadar izlemektedirler ve “bütün binalar” insan boyunda “kırmızımtrak bir mermerden temeller üzerine inşa edilmişlerdir”. Uçları yukarı kıvrık, ünlü cilalı tuğlalarla kaplanmış çatılar, tahta sütunlar ve “bir kirişler, taban kirişleri ve yaldızlı yeşil bir cilayla kaplanmış tahta bacaklar ormanının” üzerine yaslanmaktadır. Çin mimarisindeki bu mermer ile ahşap karışımı ancak, kendi bir kent ve istisnai bir kent olan imparatorluk sarayına ilişkin olarak işaret edilmekedir. “Dünyanın en güzel ovalarından birinde yer alan” ve köprülerle kaplı kanallarıyla ve “beyaz taşla kaplı" sokaklarıyla “Venediğe çok benzeyen” Çekian bölgesindeki Çau-King-Fu'yu tasvir ederken, bir seyyah şunu eklemektedir: “evlerin bir kısmı olağanüstü bir beyazlıktaki kesme taştan yapılmıştır, bunun Çin'in diğer kentlerinde hemen hiçbir örneği yoktur”.

Diğer İnşaat Malzemeleri: Tahta, Toprak, Kumaş

Tahta, kil veya kerpiçle karışık olarak veya olmayarak, coğrafyanın veya geleneğin kullanımını teşvik ettiği heryerde egemendir: Pikardiya'da, Champagne'da, İskandinav veya Moskof ülkesinde, Ren bölgesinde ve belli bir gecikmenin onun muhafaza edilmesine yardım ettiği heryerde. Kolonya okuluna mensup ressamlar, XV. yüzyılda düzenli olarak, tahta kirişler arasında toprak, saman karışımı konularak yapılan evleri işaret etmektedirler. Moskova'da, prefabrike tahta evler birkaç saat içinde kurulabilmekte veya sahibinin istediği bir yere taşınabilmekteydi. Heryerde hazır ve nazır, mekânın ve manzaranın efendisi orman, hizmetlerini dayatmakta ve sunmaktadır. Neden başka bir yerde aramalı? Ormanın kendini, Moskof ülkesinde olduğu gibi, boğucu geniş mekânlar halinde gösterdiği Polonya'da, köylü evini inşa etmek için “çamları kesmekte, gövdelerini götürmekte, bunları uzunlamasına ikiye bölmekte, bir karenin dört köşesine konulmuş dört büyük taşın üzerine bunları yerleştirmekte, böylece temeli oluşturmakta, düz tarafı üste getirmektedir; bunların uçlarında V biçiminde yarıklar açarak, aralarında fazla açık kalmadan,

onların uçlarda birleşmelerini sağlamaktadır; böylece altı ayak yüksekliğinde, oniki ayak genişliğinde bir kafes elde etmekte, buna iki açıklık bırakmaktadır, bu açıklıklardan biri, yaklaşık bir ayak yüksekliğinde olup, ışık içindir; diğeri insanlar içindir ve dört veya beş ayaktır; iki veya üç cam veya yağlı kâğıt karosu pencereyi kapatmaktadır. Temel açılarından birinde, kitle bulanmış çalı çırpıdan oluşan bir piramidin kenarlarını meydana getiren dört tane çıta yükselmektedir, burası evin içinde yapılan ocağın dumanının dışarıya çıkmasına yarayan borudur". Bütün bu işler “tek bir alet”in, baltanın yardımıyla yapılmaktadır. Bu model yalnızca Doğu Avrupa'ya ait değildir; Fransız veya İtalyan Alplerinde ve koşulların benzer olduğu Kuzey Amerika'da “pionneer" evinde de ona rastlanmaktadır.

Tahtanın yeterli olmadığı -ve aynı anda lüks hale geldiği- heryerde toprak, kil, saman tek başvurulacak malzemeler olarak kalmaktadırlar. 1639'da Portekiz Goa'sında evlerin “hepsi de samandandır ve küçüktür, basık bir kapıdan başka açıklıkları yoktur. Mobilya, üzerinde uyudukları veya yemek yedikleri birkaç hasırdan ibarettir. Evlerinin dış yüzeyine inek dışkısı sürmektedirler, çünkü bunun bitleri uzak tutacağına inanmaktadırlar”. Bu imgeler Hindistan'ın birçok kazasında, bugün bile geçerlidirler: ev dramatik bir şekilde dar kalmakta, ocağı ve penceresi bulunmamakta, daracık köy sokağı, hiçbir ahırın kabul etmediği hayvanlarla tıkanmaktadır.

Macartney veya Guignes'in tasvir ettikleri biçimiyle, Kuzey Çin'in kırsal evleri “(çoğunlukları itibariyle) yalnızca, güneşte iyi kurutulamamış ve kalıba dökülmüş topraktan yapılmıştır... Bazen duvarları yalnızca kille kaba bir şekilde sıvanmış, sorgun ağacından olmaktadır. Duvarlar genel olarak samanla, bazen otla kaplanmıştır. Ev bölümleri kafeslerle ayrılmıştır ve üzerlerinde tanrı figürlerinin görüldüğü büyük kâğıtlar veya ahlâki sözlerin yazılı olduğu sütunlarla döşenmişlerdir. Her evin etrafında, ince bir kafesle veya kow lean (sorgho) saplarıyla çevrelenmiş boş bir alan bulunmaktadır”. Bugünkü ev modeli, bu eski tasvirleri hatırlatmaktadır. Bu ev basitliği içinde, dar bir dikdörtgen, ve en iyi durumda da bir duvarla kapatılmış bir avlunun etrafında yer alan iki veya üç dikdörtgendir. Ve kapıları ile, eğer varsa pencereleri ışığı avludan almaktadırlar. Malzeme kabacası, güneyde tuğla ve kiremit (zenginlik veya geleneğin işareti), kuzeyde kerpiç ve samandır (sorgho veya buğdaydan).

Ancak ev ister tuğladan, ister topraktan olsun, hemen her zaman tahta bir temel üzerine dayanmaktadır. Çin'de bu inşaat (günümüze kadar) “bir toprak ve tahta işi” olarak adlandırılmıyor mu? Oysa, özellikle çıplak olan Kuzey Çin'de olmak üzere tahta kıttır ve inşaatlar mütevazi olsalar bile, tahta sağlamak insan ve para cinsinden “çılgın harcamalar”a yol açmaktadır. XVI. yüzyılda yaşamış bir memur, Se-Çuan'a ait şu halk deyişini hatırlatmaktadır: “ormana odun aramak için giren bin kişiden beş yüzü oradan çıkabilmektedir”. Aynı tanık bize, Hupe ve Se-Çuan'da imparatorluk inşaatları için her odun talebinde, köylülerin “umutsuzluktan, boğuluncaya kadar ağladıkları” m bildirmektedir.

Kabaca, Çin -ve ona komşu olan ve bir bakıma kültürel ışıma alanı içinde kalan bölgeler- her şey göreceli olarak, “dövülmüş” toprak üzerine ev inşa etmektedirler. Bunun tersine, Güneydoğu Asya (Laos, Kamboç veya Siyam'da; Vietnam'ın Çinli- leşmiş bölgeleri hariç) çoğu zaman kazıklar üzerinde kurulan ev ve ambar uygulamasını korumuştur, demek ki ahşap veya bambudan hafif bir inşaat söz konusu olup, lata ve kerpiç kullanılmakta ve dam samandan olmaktadır. Çin donanımının bu nisbi sağlamlığı, acaba onun kırsal ekonomisinin sağlamlığının bir kanıtı mıdır?

İslam alemi de dövülmüş toprak üzerine inşa etmektedir. Ve bir esir düşen, bir kurtulan şövalye Chardin, bu durumu, aşk ve heyecanın da yardımıyla benzersiz bir gözlemcisi haline geldiği İran için, özenle göstermektedir. İran'da taşın eksik olmamasına rağmen, tuğla kraldır ve evlerin üstünde yer alan kubbeler de dahil, her şeye yetmektedir. Yalnızca büyük binalar, bazen sütunlar ve ahşap kirişler tarafından taşman tavanlara sahip olmaktadırlar. Fakat ister pişirilmiş, kırmızı ve sert olsunlar (bu durumda yüz tanesi bir ekü etmektedir) veya isterse sadece güneşte kurutulmuş olsunlar (bu durumda fiyat yalnızca iki veya üç sol'dür), bu tuğlalar narin bir malzeme oluşturmaktadırlar. “Bizimkilerin güzel görünümünden iyice uzak” olan evler de çabucak bozulmakta, hatta saraylar bile iyi bakılmazlarsa, çabucak bozulmaktadırlar. Ve zenginler veya fakirler, bir evi miras alırlarsa, kendilerininkini yapmak üzere onu yıkmayı tercih etmektedirler. Böylece dünya ölçeğinde, dünyanın tüm mimarilerini birbirlerine nazaran tasnif eden bir malzeme hiyerarşisi olduğu görülmektedir.

Konutların en narini, hâlâ göçebe çadırıdır. Bunun malzemesi değişmektedir (keçe, keçi veya deve tüyünden dokuma), biçimler ve oranlar da. Fakat narin çadır yüzyılları katetmektedir. Zorunluk mu, yoksa en kötü olasılık mı? Göçebenin yerleşmesi ve konutunu değiştirmesi için bir konjonktür, bir fırsat yeterli olmaktadır; örneğin Roma imparatorluğunun sonlarında, kuşkusuz belli bir ölçüde olduğu gibi; Türk fetihleri ve onları izleyen, Balkanlardaki zorunlu iskân hareketlerinde daha kesinlikle olduğu gibi; dünün sömürge Cezayir'inde ve bugünün tüm İslam ülkelerinde olduğu gibi.

Avrupa Kırsal Konutu

Dünya'da, iki büyük ev kategorisi önceden bilinmektedir: kırsal ve kentsel olanlar. Tabii ki kırsal olanları çoğunluktadır, bunlar ev olmaktan çok barınak olup, insanların ve evcil hayvanların ilk ihtiyaçlarının karşılanmasına yöneliktirler. Bir Batılı için, İslam alemi veya Asya'nın kırsal konutlarını eski gerçeklikleri içinde canlandırmak çok zordur. Başka alanlarda olduğu gibi bu alanda da, tarihsel bilginin ışığında ayrıcalıklı kıta Avrupa'dır. Bu ayrıcalık da çok ölçülüdür.

Avrupa köylü evi, eğer öyle söylenebilirse, edebi metinlerde gözükmemektedir. Noel du Fail'in klasik tasviri, bir Bröton evinin XVI. yüzyılın ortasına doğru hızlı bir tasvirinden başka bir şey değildir. Aynı şekilde, Saint-Petersburg yakınındaki bir Fin çiftliğinin tasviri de (1709) çok nadir bir kesinlikte olmakla birlikte, çok belirgin değildir: işte tahta kulübeler grubu, çoğu harap olmuş durumda, konut ise duman içinde tek bir odadan ve iki küçük ahırdan meydana gelmekte, bir banyo (sauna), buğday veya çavdar kurutmak için bir fırın. Mobilya? Bir masa, bir sıra, bir kazan, bir küçük kazan, bir bakraç, bir kova, fıçılar, gerdeller, tahta veya toprak tabaklar, bir balta, bir bel, lahana kesmek için bir bıçak.

Bir köyün bütünsel fizyonomisi veya, insanlar ve hayvanların birlikte yaşadıkları geniş evlerin içleri hakkında, olağan olarak desenlerden veya tablolardan biraz daha fazla şey öğreniyoruz. Köy inşaatlarının örfi düzenlemelerine karşı dikkatli olmamız halinde, daha fazla şey öğreniyoruz.

Gerçekten de, bir köyde, bir ev ancak cemaatin, veya taş ile kilin çekildiği ocaklara ve “ev yapmalık” tahtanın geldiği ormana girişi denetleyen

senyörlük otoritesinin izniyle inşa veya tamir edilebilmektedir. Alsace'da XV. yüzyılda bir ev için beş büyük ağaç kesmek gerekiyordu, bir ambar için de o kadar. Bu düzenlemeler bize çatıdaki tahtaların, kamışların veya samanın nasıl döşendiği hakkında; dağda rüzgâr götürmesin diye, tahta kiremitlere eklenen taşlar hakkında; yağmurlara uzun süre maruz kalmış olan saman damlarda nisbeten zayıf olan yangın tehlikesi hakkında; eskidiğinde değiştirilen saman damın aslında ne kadar harika bir gübre olduğu hakkında; bu samanın kıtlık durumunda (örneğin XVIII. yüzyılda Savua'da olduğu gibi) hayvan gıdası olabileceği hakkında; tahta ile kilin karıştırılması veya ana odanın döşemelerinin yerleştirilmesi hakkında; hanı bir ilân tahtasıyla belirtme hakkında (bir fıçı çemberi veya Almanya'da olduğu gibi, bir taç ile) da bilgi vermektedir. Köy meydanı, çoğu zaman evlerin tamamını çevreleyen sur, çoğu kere kilisenin kendi olan kale, su sağlanması (akarsu, çeşme, kuyu), köylü evinin insan konutları ve hayvan barınakları ile ambarlar arasında düzenlenmesi, bunlar ve bunlar gibi birçok ayrıntı bilinmektedir ve zaten bunlar XIX. yüzyıla, hatta ötelerine kadar devam etmişlerdir. Burgonya'da köy görünümlü küçük bir kent olan Varzy'de (Nievre), zengin evleri köylü bir görüntü arzetmekte ve onları XVII. yüzyılda tasvir eden dökümler, oturulabilecek ve aynı zamanda mutfak, yatak ve oturma odası olan yalnızca tek bir odadan başkasını zikretmeriıektedirler.

Sovyetler Birliği, Polonya, Macaristan, Almanya, Danimarka, Hollanda, İngiltere'de yirmi yıldan beri ve Fransa’da yakınlarda başlatılan, terkedilmiş köylerdeki kazılar, şimdiye kadar gülünç hale gelmiş bir bilgi boşluğunu yavaş yavaş doldurmaktadırlar. Macar puzta toprağında veya başka yerlerde bulunan eski köyler, sürekli olmaya yatkın biçimler ve ayrıntılar (örneğin tuğla ocakları) ortaya koymaktadırlar. İlk Fransız kazıları (1964 ve 1965) terkedilmiş üç köyde yapılmıştır: Montaigut (Aveyron), Saint-Jean-le-Froid (Tarn), Dracy (Cote d'Or). Bunlardan birincisi oldukça geniş, üçüncüsü çeşitli eşyalar bakımından zengin, İkincisi ise, surları, çukuru, giriş yolu, taş kaplı ve su boşaltma kanalları olan sokaktan ve ikâmet edilen mahallelerinden biri, hâlâ görülebilen sonuncu kapelladan daha büyük olan, birbirlerine bitişik iki, daha doğrusu üç kilisesi ve mezarlığıyla onu yeniden oluşturmaya izin verecek ölçüde topraktan çıkartılmıştır.

Bu kazıların dersi, köylerin ve mezraların nisbi hareketliliğidir; bunlar kendilerini yaratmakta, büyümekte, daralmakta ve bazen de taşınmaktadırlar. Bazen hiçbir çağrı olmadan “terkler” meydana gelmektedir, Alman tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından işaret edilen şu wustungen. Çoğu zaman, belli bir alanın içinde bir ağırlık merkezi kayması meydana gelmiştir; ve mobilyalar, insanlar, hayvanlar, taşlar, her ev birkaç kilometre öteye taşınmıştır. Bu değişmeler esnasında köyün biçimi bile değişebilir. Sıkışık Lorraine köyünün başlangıcı XVII. yüzyılda ortaya çıkmışa benzemektedir. Vendee Gâtine'indeki koruluk da aynı zamanlarda, birbirlerinden uzakta soyutlanmış çiftliklerin oluşmasıyla doğmuştur, bunlar manzarayı yeniden biçimlendirmişlerdir.

Fakat çok sayıda köy veya ev, kuşkusuz değişmiş olarak, bize kadar ulaşmışlardır. Onlara bakmak yeterlidir. Müze kentlerin yanısıra, onlardan itibaren geriye giderek, uzak bir geçmişe ulaşmanın mümkün olduğu müze köyler de vardır. Ama bu arada, bu yolu katederken asıl büyük sorun, aşamaları kesinlikle ölçebilmek olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, geniş çaplı soruşturmalar -İtalya'nın tümüne ilişkin sonuçlar yayınlanmıştır, Fransa'ya ilişkin olanlar (toplam olarak, yayınlanmamış 1759 monografi) yayınlanacaktır- mümkün bir yeniden inşanın hatlarını çizmektedirler. Hayatın akışını fazla hızlandırmadığı yerlerde, örneğin Sardinya'da, köylü evleri farklı uyumlar içinde, ama görevlerine ve sakinlerinin rahatlığına, adanın farklı bölgelerine göre uyum sağlamış bir şekilde, çoğu zaman bozulmadan kalmaktadırlar.

Zaten, bilimsel bir araştırma olmaksızın, hangi turist, hangi yolcu onları kendiliğinden bulamaz ki? Örneğin Innsbruck müzesinde korunan dağ evleri içleri veya tatilci zevkinin bugüne kadar tahrib etmediği, hâlâ yerli yerinde olan, jambon ve sosis kokularının yayıldığı borne adlı tahta bacasıyla Savua'daki evler gibilerini? Aynı şekilde, Lombardiya'da da XVII. yüzyılın geniş köylü evleri, Katalonya'da XV. yüzyılın kubbeli, çemberli, güzel taşlı muhteşem masia'sı da yerli yerinde bulunacaktır. Bu iki örnekte de, bulunanlar tabii ki kesinlikle hali vakti yerinde köylülere ait evlerdir. Kesinlikle nadir olanlar.

Avrupa'da olmak üzere, kentlerin zenginlerini ziyarete gitmek daha kolaydır, çünkü Avrupa dışında, hükümdar sarayları hariç, malzemelerin

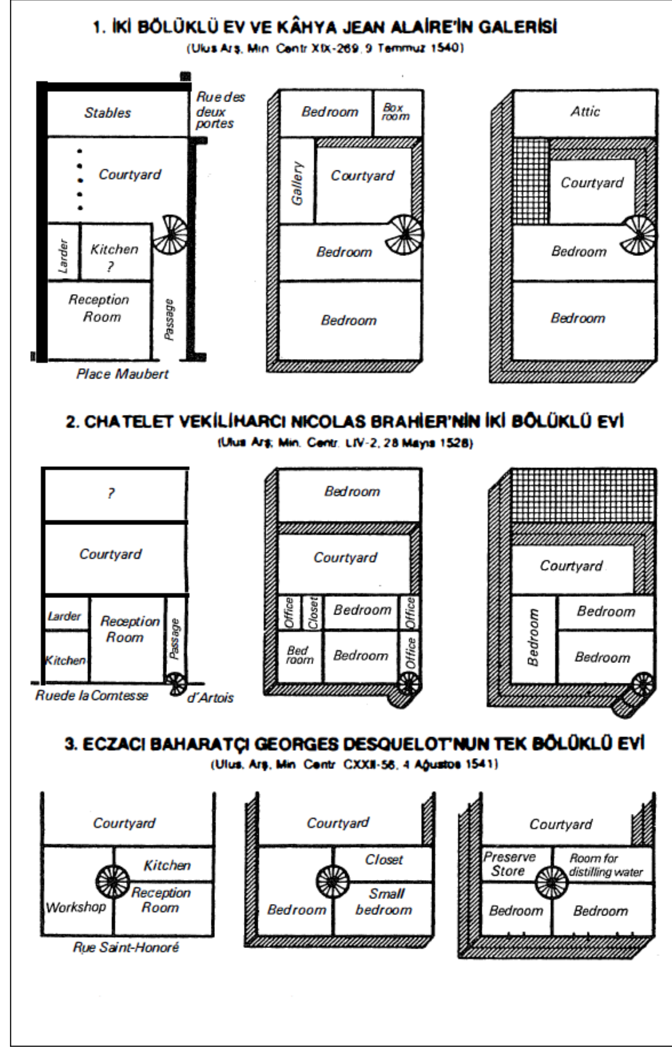
ihanetine uğrayan eski evlerden hiçbir şey korunamamıştır. Ve iyi tanıklıklardan yoksunuz. Öyleyse dar kıtada kalalım.

Paris'te, Sorbonne'un karşısındaki Cluny müzesi (Cluny başrahiplerinin konağı) 1498'de, XII. Louis'nin uzun zamandan beri bakanı olan kardinalin kardeşi Jacques d'Amboise tarafından bitirilmiştir (13 yıldan daha az bir sürede). Bu konak 1515'te, bir an için, XII. Louis'nin çok genç dulu Marie d'Angleterre'i barındırmıştır. Marais mahallesinde, Guiselerin 1553-1697 arasındaki ikâmetgâhları, bizim bugünkü Ulusal Arşivlerimizdir. Mazarin ise, deyim yerindeyse, 1643-1649 arasında Ulusal Kütüphanede oturmuştur. Samuel Bernard'm (XVI. Louis zamanında Avrupa'nın en zengin tüccarı) oğlu Coubert kontu Jacques-Samuel'in evi Bac caddesinde (no. 46), Saint-Germain bulvarından birkaç metre ötede olup, 1741-1744'de inşa edilmiştir. Dokuz yıl sonra, 1753'te bu evin sahibi iflas etmiş ve Voltaire bile bundan zarar görmüştür. Ama eğer Paris yerine, hayranlık verici bir şekilde korunmuş bir kent olan Krakow'u gündeme getirseydik, hem prens Czartoryski'ye, hem de evi Pazar (Rynek) meydanında yer alan -ve hâlâ burada yemek yenilebilen-, XIV. yüzyılın çok zengin tüccarı Wierzynek'e konuk olabilirdik. Prag'da, içinde kaybolma tehlikesiyle birlikte, Wallenstein'in Moldau kıyısındaki muazzam ve aşırı gururlu evini ziyaret edebilirdik. Toledo'de Lerma dükleri müzesi, kuşkusuz Greco'nun evinden daha hakikidir.

Daha mütevazi bir katta, işte XVI. yüzyıl Paris apartman daireleri ki, Noterlik Arşivlerinin titizliği sayesinde, sanki muhtemel bir alıcıya sunuluyormuşcasına, bunların planlarını yeniden çıkartabilecek durumdayız. Bu planlar kendiliklerinden konuşmaktadırlar, ama bunlar harcıalem konutlar değillerdir. Çünkü inşaatlar arttığında, XVII. ve XVIII. yüzyıl Parislilerinin gözünde ölçüsüz hale geldiklerinde bile, fakirler bugünkünden çok daha kötü bir şekilde, sefilâne bir tarzda barınmaya devam etmişlerdir ki, bu az bir şey değildir.

Genel olarak-şarap tüccarları veya perukacılar tarafından işletilen, Paris'teki mobilyalı odalar pis, bit ve pire dolu olup; fahişelere, suçlulara, yabancılara, geliri olmayan ve taşradan yeni gelmiş gençlere sığınak sunmaktadırlar. Polis burada ölçüsüzce arama yapmaktadır. Birazıcık daha iyi durumda olanlar, mimarlar tarafından “mahzen gibi” yapılmış bodrum katlarında

veya çatı katlarında oturmaktadırlar. Olağan olarak, kiracı ne kadar yukarı çıkarsa, toplumsal durumu o kadar bozulmaktadır. Sefalet altıncı, yedinci katlan, çatı katını, bodrumları kendine mekân seçmiştir. Bazıları bu sefaletten kurtulmaktadırlar. Greuze, Fragonard, Vemet buralarda yaşamışlardır ve bundan "hiç kızarmamaktadırlar", ama diğerleri? Hepsinin en kötüsü olarak, 1782'de "Saint-Marcel mahallesinde" "bir aile (çoğunlukla) tek bir oda işgâl etmektedir... burada dökülen yataklar perde olmakta, burada mutfak araçları yatak odası lâzımlıklarıyla birlikte yerlerde yuvarlanmaktadırlar". Her kira bitiminde aceleci, utangaç taşınmalar çoğalmaktadır, Noel'e rastgelen ve kış soğuğunda olanı, hepsinin en korkuncudur. "Bir hamal, sırtlığının üstüne, fakir birinin hakikaten tüm eşyalarını koymaktadır: şilte, ot minderler, iskemleler, masa, dolap, mutfak araçları; sonra kiracının malik olduğu her şeyi bir beşinci kattan bir akıncıya çıkartmaktadır... Bu o kadar doğrudur ki, Saint-Honore mahallesinin tek bir evinde (1782'ye doğru), Saint- Marcel'in tümündekinden fazla para vardır". Ve mahalle devrevi olarak, "Gobelins nehri" Bievre'in su baskınlarına maruz kalmaktadır. Örneğin Beauvais'ninki gibi, kötü tahta direklere bindirilerek yapılmış, "altta iki, üstte iki oda ve oda başına bir ailenin oturduğu", küçük kentlerin sıkışık evlerine ne demeli? Veya "cadde üzerinde, yalnızca dar bir duvarı olan, hepsi enlemesine giden", "deli takkesi biçiminde" ve tahta direkler ile kerpiçten yapılma sivri çıkıntıları olan Dijon evleri için ne demeli?

XVI. YÜZYILDA PARİS'TE DAİRELER

Nereye gidilirse, aynı durum söz konusudur. Örneğin Hollanda kentlerinde ve bizzat Amsterdam'da bile, fakirler alçak evlerde veya bodrum katlarında barınmaktadırlar. Bu fakir evi XVII. yüzyılın genel refahından önce kuraldır- iki odadır: “öndeki oda, arkadaki oda”. Bunlar genişletildiklerinde, artık “burjuva” evi olan konutların cepheleri dar olmayı sürdürmekte, ama genel olarak tek bir aileyi barındırmaktadır. Bu evler olabildiğince, enine ve boyuna yayılmakta, bodrum ve katlar yönünde, “asma odalar” olarak yayılmaktadır, yani hep eklemeler halinde; odalar birbirlerine basamaklar ve ip merdivenler gibi dar merdivenlerle bağlanmaktadır. Rembrandt'ın gösteriş odasının (misafir odası) arkasında, işte yatak odası ve içinde acılı Saskia'nın dinlendiği, yüklük biçimindeki yatak.

XVIII. yüzyıldaki belirleyici lüks, her şeyden önce zenginlerin konutlarındaki bir kopuş olacaktır. Fakirler bunun sonuçlarına maruz kalacaklardır, ama bu başka bir sorundur. Bir yanda konut; yemek yenilen, uyunan yer, çocukların yetiştirildiği, kadının artık ev hanımından başka bir rol oynamadığı yer ve işgücü bolluğundan ötürü çalışan veya çalışıyormuş gibi yapan, geveze ve vefasız, aynı zamanda üzerlerine dehşet saçılan -tek bir kelime, bir şüphe, bir hırsızlık hapishane, hatta darağacı demektir- bir hizmetkâr kitlesinin yığıldığı yer... Öte yandan, çalışılan ev, satış yapılan dükkân, hatta en güzel günlerin geçirildiği büro. O zamana kadar bir bölünmezlik rejimi olmuştur: usta dükkânını veya atelyesini evinde bulundurmaktadır; işçilerini ve çıraklarını burada barındırmaktadır. Bunun sonucunda, Paris tüccar veya zenaatkârlarının dar ve yüksek (arsaların fiyatının yüksek olmasından ötürü) evlerinin karakteristik biçimi ortaya çıkmıştır: altta dükkân, üstünde ustanın konutu, daha yukarıda işçi odaları. Aynı şekilde, 1619'da her Londralı fırıncı, kendi çatısının altında çocuklarını, hizmetkârlarını ve çıraklarını barındırmakta, grup “family"yi meydana getirmekte ve fırıncı ustası bu grubun başkanı olmaktadır. XIV. Louis'in zamanında kralın sekreterleri bile, bazen kendi evlerinde bir bakanlık bürosuna sahiptiler.

XVIII. yüzyılda her şey değişmektedir. Ve bunda büyük kentin mantıki bir zorlamasının olduğuna inanmak gerekir, çünkü bu değişmeyi Paris veya Londra'da olduğu kadar, merak uyandırıcı bir şekilde, Kanton'da da buluyoruz: XVIII. yüzyılda Avrupalılarla temasta olan Çinlilerin dükkânları bir yerde, evleri başka bir yerdedir. Aynı şekilde Pekin'de, hali vakti yerinde tüccarlar her akşam, karıları ve çocuklarının oturduğu mahalleye gitmek üzere dükkânlarından ayrılmaktadırlar.

Avrupa'ya yabancı imgelerin merakımızdan kaçması, dünyayı tam değerlendirebilmemiz açısından ne büyük bir eksikliktir? İslam, Çin ve Hind evleri için verdiğimiz imgeler ve şemalar zamandışı olma tehlikesi taşımaktadırlar. Kentler bile -okuyucu bu kitapta Pekin hakkında söyleyeceklerimize baksın- bize gerçek yüzlerini göstermemektedirler. Üstelik bizi bilgilendiren seyyahlar, Montaigne'in özenli dikkatine sahip değillerdir: muhtemel okuyucuların bekledikleri büyük seyirlere yönelmekte; Kahire evlerine değil de, Piramidlere; sokak veya dükkânlara,

hatta Pekin veya Delhi ekâbiranının evlerine değil de, Yasak İmparatorluk Kenti ile sarı duvarlarına, Hind Moğol hanının sarayına gitmektedirler.

Kentleşmiş Kırlar

Ancak, dünyanın tümünün ölçeğinde, kent evleriyle kır evleri arasındaki ayırım çok kategoriktir. İki aile zenginlik düzeyinde buluşmaktadır, çünkü XVI. ve XVII. yüzyıllarda47 İngiltere köylerini bütünsel ve çarpıcı olarak yenileyen birkaç dönüşüm hariç, kırlardaki değişmeler, bizatihi kentlerdeki lüksün yansıması sonucu olmaktadır. Kent birikmiş paradan yana zengin hale gelir gelmez, bunu yakınındaki kırlara yeniden plase etmekte, yatırmaktadır. Zenginler, onları soylulaştıran toprak, avantajlı veya en azından emin gelirler, kırsal hükümler, senyörlük konutlarının rahatlığı tarafından cezbedilmeselerdi bile, bu işi gene de yaparlardı.

Tarlalara bu geri dönüş, Batı'nın güçlü çizgilerinden biridir. XVII. yüzyılda konjonktür dümen kırdığından, bu dönüş istila eden bir delilik haline gelmiştir. Soylu ve burjuva mülkiyeti, kentlerin etrafında zeytinyağ lekesi gibi yayılmaktadır. Ancak kenar bucakta olan ve bu yırtıcı istilalardan kurtulabilen bölgeler, köylü ve köhne olarak kalabilmişlerdir. Çünkü kentteki malik mallarını, rantlarını, haklarını gözetmekte; topraklarından buğday, şarap, kümes hayvanları getirtmekte; fırsat çıktığında mülkünde ikâmet etmekte ve toprak parçalarını biraraya getirip “çitli” alanlar oluşturarak, burada çoğu zaman kendi kullanımı için binaların bir kısmını yeniden inşa ettirmektedir.

Bu açıdan, Paris'in etrafında bulunan çok sayıdaki senyörlük çiftliği, “tarla evlerimin efendilerinin konutları açıklanabilmektedir. Aynı şekilde, Provence kırlarındaki senyör evleri de açıklanmaktadır. Veya, XVI. yüzyıldan itibaren kentin dışında, aslı kadar zengin bir Floransa yaratmış olan, Floransalıların konutları. Veya eski kentten bizatihi özünü alan, Brenta vadisindeki şu Venedik konutları. XVIII. yüzyılda kentsel saraylar, villaların lehine olmak üzere küçümsenmektedirler. İster Lizbon,, ister Raguza, Dijon, Marsilya, Bordeaux, Milano, Nuremberg, Kolonya, Hamburg, La Haye veya Londra yakınlarında olsun, bütün bu oluşumlarda çıkarın da söyleyecek sözü bulunmaktadır. XVIII. yüzyılda İngiliz kırlarının tümü pahalı konutların yapımına tanık olmaktadır. 1779 tarihli bir derleme, bu “şatolar”dan 84 tanesinin ve özellikle de Oxford dükünün

Norfolk/Houghton'da sahip olduğunun reprodüksiyonlarıyla birlikte, tasvirlerini vermektedir. Oxford dükünün şatosunun yapımına 1722'de başlanmış ve 1735'de bitirilmiştir ve binanın muazzam salonları, mermerleri, galerileri bulunmaktadır. Ancak yolculuk için yolculuk yapılırsa, bugün bile hâlâ en güzellerinden biri olanı (ama daha şimdiden geç kalınmıştır) bizi XVIII. yüzyılın neo-klasik villalarını aramak üzere, Napoli civarında Torre del Greco'ya, S. Giorgio da Barra'ya, Krallık sarayının yakınındaki Portici de, Cremano'ya, Torre Annunziata da Resina'ya kadar götürecektir. Bunların hepsi de muhteşem villalar, Vezüv bayırları ile deniz arasında yer alan harika ikâmetgâhlardır.

Batı'da aşikâr olan, kırların kentler tarafından bu kolonizasyonu, diğer yerlerde de mevcuttur. Bu, İstanbullu zenginlerin Boğaz'ın iki yakasında inşa ettirdikleri yalıların veya Cezayirli reislerin Sahel tepelerinde yaptırdıkları ve “bahçeleri dünyanın en güzeli olan” konutların durumudur. Uzak Doğu'da olgu bu kadar göze görünür değilse, bu, kırların güvensiz olmasına, bundan da fazlası, belgelerimizin eksikliğine bağlıdır. Bernardino de Escalante kitabında (1577) başka bir yolcunun anlattıklarına dayanarak, zengin Çinlilerin “bahçeleri, ağaç düzenlemeleri, kuşhaneleri, gölleriyle... keyif evleri”nden söz etmektedir. 1693 Kasımında Pekin yakınlarına ulaşan Moskof elçisi “mandarinlere ve başkentte oturanlara ait olan... her evin önünde geniş bir kanal ve onu aşmak için küçük bir köprü bulunan..., çok sayıda keyif evi veya muhteşem şato”ya hayran olmuştur. Burada eski bir gelenek söz konusudur. En azından XI. yüzyıldan itibaren, Çin edebiyatı bu akar sular ortasında yer alan, nilüferlerinin “erguvan ve siklamen” renkli çiçekleriyle her zaman yapay bir gölü bulunan bu evlerin cazibe ve zevkini katlamaktadır. Burada bir kütüphane oluşturmak, burada kuğu veya “balıklarla savaşan leylekleri” görmek; veya yuvalarından “çıkan tavşanları alçakça” gözetlemek ve onları “deliklerine girerken” oklarıyla delmek dünyada bundan büyük zevkler var mıdır?

EVLERİN İÇLERİ

Dıştan görünen evler ilk manzarayı oluşturmaktadırlar; içten görünen ise ikinci manzaradır. Hiç kimse, İkincinin birinciden daha basit olduğunu söyleyemez. Fiili durumda, dünya ölçeğindeki tasnif, bütünsel bakış ve açıklama sorunları yeniden ortaya çıkmaktadır. Burada da tutunanı ve yavaş

değişeni görmek, bu manzaranın kalın çizgilerini çizmek demektir. Oysa nerede olurlarsa olsunlar, fakir insanlar veya hareketten mahrum ve kendi üzerlerine kapanmış uygarlıklar söz konusu olduğunda, yani sonuçta fakir veya fakirleşmiş uygarlıklar söz konusu olduğunda, ev içleri hiç değişmemektedir. Yalnızca Batı, kesintisiz bir değişmenin damgasını yemiştir. Bu, efendilerin ayrıcalığıdır.

Mobilyasız Fakirler

İlk kural fakirlerin yoksunluğudur, zaten bu kendiliğinden anlaşılmaktadır. En zengin ve değişmekte en hızlı uygarlık olan Avrupa için, bunun ortaya konulması, diğerleri için a fortiori yeterli olacaktır. Oysa, Batı'da kırların veya kentlerin fakirleri, hemen hemen tam bir yoksunluk içinde yaşamaktadırlar. Bunların mobilyası, en azından bir başlangıç lüksünün yayılmaya başladığı XVIII. yüzyıla kadar (o zamana kadar sıralarla yetinilirken, iskemleler, yün şilteler, kuştüyü yataklar ortaya çıkmıştır) hiçbir şeydir veya hemen hemen hiçbir şeydir; bu yüzyıldan itibaren bazı bölgelerde boyanmış veya sabırla yontulmuş, köylü gösteriş (misafir) mobilyaları yayılmaya başlamıştır. Fakat bu bir istisnadır. Gerçekleri ortaya koyan belgeler olan, tereke dökümleri bunu bir kereye karşılık, yüz kere ortaya koymaktadırlar. Burgonya'da XVIII. yüzyılda bile, sayıları çok az olan tuzu kuruda köylüler bir yana bırakıldığında, işçi ve küçük çiftçinin mobilyaları, fakirlikleri içinde benzer olarak ortaya çıkmaktadırlar: “ocak çengeli, ocaktaki tencere, tavalar, quasses' (soba), ‘meix’ ekmek teknesi... kilitli sandık, dört sütunlu tahta yatak, kuştüyü yastık, 'guidon' (örtü), uzun yastık, yatak örtüsü; kalın kumaştan dar pantalon, ceket, mest lastikler, birkaç alet (kazma, kürek)...”. Fakat XVIII. yüzyıldan önce bu dökümler birkaç eski püskü elbise, tabure, bir masa, bir sıra, bir yatağın tahtaları, saman dolu çuvallara... inmektedir. XVI.- XVIII. yüzyıllar arasındaki Burgonya'da, tutanaklarda “yatağı ve mobilyası olmayan... saman üstünde yatan insanların” atıfları kaynamaktadır, bu insanlar domuzlardan “yalnızca bir parmaklıkla” ayrılmaktadırlar. Ve kendi gözlerimize inanalım. Adrien Brower'in (1605-1638) bir tablosunda, dört köylü, fakir döşenmiş bir odada koro halinde şarkı söylemektedir: odada birkaç tabure, bir sıra, masa görevi gören bir fıçı vardır, bunun üzerinde eski bir bezin yanına bir somun ile bir testi konulmuştur. Bu bir rastlantı değildir. İkiye kesilerek arkalıklı koltuk haline getirilen eski fıçılar, XVII. yüzyıl Hollanda ressamlarının çok

sevdikleri şu köy meyhanelerinde her işte kullanılmaktadırlar. Ve J. Seen'in bir tablosunda, bir fıçının üzerine konulan bir tahta, yanında ayakta duran annesinin ona verdiği yazı dersinde, sıra görevi görmektedir. Üstelik, etrafında okuma yazma bilenler olduğu için, en talihsizler zümresinden de değildir. XIII. yüzyıla ait eski bir metnin birkaç kelimesi, kendi başlarına bir tablo meydana getirmektedirler: aslında “beyaz ekmekten ve mükemmel kırmızı şarap”tan yana zengin olan Gaskonya'da, “ateşin etrafında oturan” köylüler, “masa olmaksızın yemek ve hepsi de aynı testiden içmek” adetine sahiptirler.

Bütün bunlar oldukça mantıklıdır: sefalet heryerde hazır ve nazırdır. 1669'da Fransa'da, “serseriler ve yararsız insanlar” tarafından orman kıyısında “tünekler üzerine inşa edilmiş evlerin” yıkılmasını emreden hüküm karakteristiktir. Bu kulübeler, Londra'daki 1664 vebasından kaçarak, koruların ortasına sığınan bazı İngilizler tarafından yapılan kulübeleri akla getirmektedir.59 Kentlerdeki manzara da, aynı derecede yürek parçalayıcıdır: Paris'te Saint-Marcel, hatta Saint-Antoine mahallelerinde, yalnızca birkaç marangozun rahatı yerindedir; Le Mans veya Beauvais'de, dokuma işçileri yoksunluk içinde yaşamaktadırlar. Fakat Adriyatik kıyısındaki, 1000 kadar nüfusu olan küçük Pescara kasabasında, 1564 tarihli bir soruşturma, komşu dağlardan veya Balkanlardan gelmiş olan ailelerin dörtte üçünün evsiz olduklarını, in gibi yerlerde yaşadıklarını (daha şimdiden gecekondu) ve buna rağmen, kentin küçük olmasına rağmen bir kaleye, bir garnizona, fuarlara, bir limana, tuzlalara sahip olduğunu ve İspanya'nın Atlantik ve değerli maden ihtişamına ortak olan, şu XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki İtalya'nın içinde yer aldığını işaret etmektedir. Çok zengin Cenova'da, evsiz fakirler her kış kendilerini kadırgalara gönüllü forsa olarak satmaktadırlar. Venedik'te, sefiller aileleriyle birlikte kırık dökük kayıkların içinde olmak üzere, rıhtımların yakınında (fondamenta) veya kanal köprülerinin altında barınmaktadırlar; bunlar aileleri, evcil hayvanları ve kümesleriyle birlikte bindikleri kayıkları veya sampanlanyla, kentin nehirleri boyunca, bir aşağı, bir yukarı nihayetsiz bir şekilde gidip gelerek iş arayan Çinli zenaatkârların kardeşleridir.

Geleneksel Uygarlıklar ya da Değişmeyen Ev İçleri

İkinci kural: geleneksel uygarlıklar alışılmış dekorlarına sadık kalırlar. Eğer bazı değişmeler -porselen, resimler, bronzlar- hariç tutulacak olursa, bir Çin evinin içi XV. yüzyılda neyse, XVIII. yüzyılda da odur; geleneksel Japon evi -XVIII. yüzyıldan itibaren bu evleri süslemeye başlayan renkli estamplar hariç- XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar aynıdır ve bunu bugün bile görmek mümkündür. Hind'de de aynı durum söz konusudur. Ve eski bir İslam evini, en yakma ait imgeler aracılığıyla hayal etmek mümkündür.

Zaten Çin hariç, Avrupa dışındaki uygarlıklar döşeme konusunda fakirdirler. Hind'de, uygulamada iskemle ve masa yoktur. Tamilcedeki meçei kelimesi Portekizceden (mesa) türemiştir. Kara Afrika'da iskemle yoktur, Beninli sanatçılar Avrupa iskemlelerini taklid etmekle yetinmektedirler. İslam dünyasında ve onun etkisine maruz kalan ülkelerde de ne iskemle, ne de yüksek masa vardır. İspanya'da Perez de Chinchon'un Anfialcordn (1532) adlı kitabında, Moriscolara karşı sövüp saymalarında, şu garip üstünlük kanıtı yer almaktadır: “biz hıristiyanlar gereken yüksekliğe oturuyoruz, hayvanlar gibi yere değil”. Bugünkü Yugoslavya'nın müslüman kesimlerinde, örneğin Mostar'da, konukların minderler üzerinde oturarak etrafında yer aldıkları alçak masa, bundan yirmi yıl öncesine kadar kuraldı; bu kural, geleneğe bağlı aileler arasında ve çok sayıda köyde devam etmektedir. 1699'da Hollandalı tüccarlara, Moskof ülkesine çok kalın kâğıt getirmeleri tavsiye edilmekteydi, çünkü Rus'un az masası vardır ve çoğu zaman dizinin üzerinde yazdığı için, dayanıklı bir kâğıt kullanılması gerekmektedir.

Tabii ki Batı'nın diğer uygarlıklar karşısında yalnızca üstünlükleri yoktur: Doğu uygarlıkları konut ve döşeme konusunda, çoğu zaman Avrupalılarınkinden daha az maliyetli olan, dahiyane çözümler benimsemişlerdir. Onların da aktifinde üstünlükler bulunmaktadır: İslamiyet için halka açık hamamlar -ama Roma'dan miras-; Japonya için en harcı alem bina içlerinin bile zerafet ve temizliği, yerleştirme mekânlarının dahiyaneliği.

Osman ağa kendini, esaretten kurtuluşunun güç yolunda bulduğunda (bundan on yıl önce, Lipova'nın zaptı esnasında Almanlara esir düşmüş, daha doğrusu köle haline getirilmişti), Buda'dan geçmiştir (1686’da

hıristiyanlar tarafından geri alınmıştır, Türkler tarafından Budin denilir MAK) ve 1699 yılının bu ilkbaharında “kentin harika hamamlarına" girebildiği için çok mutludur. Tabii ki söz konusu olanlar. Tuna kıyısında, müstahkem kentin altına kurulmuş olan ve Osmanlı egemenliği döneminde herkesin bedava girebildiği Türk hamamlarıdır.

Onları 1609'da gören Rodrigo Vivero'ya göre, Japon evleri sokak tarafında, İspanya evlerinin güzel görünümüne sahip değillerdir, ama içlerinin güzelliğiyle onlara fark atmaktadırlar. Japon evlerinin en mütevazisinde bile, her şey sabahleyin, sanki istenmeyen bakışlardan korunmak istenirmişçesine kaldırılmaktadır: böylece yatak minderleri kaldırılmakta, heryerde hasırlar kalmakta, aydınlık odaların bölmeleri, her şey düzenli olmaktadır.

Gene de ne kadar eksiklik vardır! Isıtma yoktur. Esas olarak, Akdeniz Avrupa'sında olduğu gibi, bu işi güneşin üstlenmesi gerekmektedir. Oysa güneş bazen bu işi kötü yapmaktadır. Osmanlı dünyasının tümünde baca bile yoktur (Topkapı sarayının anıtsal bacası bir yana bırakılırsa). Tek çözüm, içine konulacak odun kömürü veya köz bulunduğunda, mangaldır. Bugünün Yugoslavya'sında, müslüman evleri hâlâ bacasızdır. Baca İran'da (yani şömine) zenginlerin odalarında bulunmaktadır, ama dardırlar, “çünkü İranlılar dumandan kaçınmak ve çok pahalı olan odundan tasarruf etmek için, odunları dikine yakmaktadırlar”. Buna karşılık ne Hind'de, ne de Filipinler ve Endonezya'da şömine vardır (zaten buralarda her zaman da gerekli değildir). Ama soğuğun canlı olduğu Japonya'da da yoktur: mutfak ocağının dumanı “ancak damda açılan bir delikten çıkabilmektedir”; mangallar iyi kapatılmamış odaları ısıtmakta çok zorlanmaktadırlar ve her evde bulunan kazanlarda ısıtılan suyla işleyen kaynar su hamamları, yıkanmak için olduğu kadar bir ısıtma biçimi de olmaktadırlar.

Buna karşılık, Sibirya kadar soğuk olan Kuzey Çin'de “ortak salon, odanın dibine yerleştirilmiş ve üzerinde yatılan peykenin altındaki küçük fırında” yakılan ateşle ısıtılmaktadır. “Pekin'deki zenginlerin fırınları daha büyüktür: bunlar dairelerin altından geçmekte ve dıştan ısıtılmaktadırlar”. Sonuç olarak merkezi bir ısıtma. Fakat fakirlerin evlerinde, çoğu zaman ilkel bir mangalla yetinilmektedir: “kor haline gelmiş kömür sobası”. Soğuğun çoğu zaman fazla olduğu İran'da da aynı durum söz konusudur.

Demek ki birkaç istisna dışında, ısıtma ya yoktur, ya da azdır. İslam dünyası, içinde elbise, kumaş ve evin zenginliklerinin saklandığı birkaç değerli sandığı bilmekte; gerektiğinde alçak masa, bazen tahta bir altlığın üzerine konulan bakır siniler kullanmaktadır. En azından Türk ve Acem evlerinde, odaların duvarlarına açılan oyuklar dolap görevi görmektedirler. Fakat “bizdekiler gibi ne yatak, ne de iskemle vardır; hiçbir ayna, masa, ne de tek ayaklı yuvarlak masa vardır, helâ ve tablo da yoktur”. Yalnızca geceleri serilen ve gündüz toplanan şilteler, bol miktarda yastık ve bazen birbirleri üzerine yığılan, canlı renkleri olan hayranlık verici halılardan başka bir şey yoktur, ve Hıristiyanlar ezelden beri bu halılara tutku duymaktadırlar. Burada söz konusu olanlar göçebe eşyalarıdır.

İstanbul müzelerinde şöyle bir kapı aralığından görülen zenginlikler, çoğu zaman stilize lâleler işlenmiş değerli kumaşlar, çeşmibülbüller, kaya kristalinden, fildişinden, karabiber ağacından bakır, gümüş, sedef, mercan kakma muhteşem kaşıklar; Kıbrıs, daha doğrusu Çin porselenleri, muhteşem mücevherler ve hepsi de rübi, zümrüt, türkuaz, inci kakmalı olan iki veya üç tane tahttır. Bu aynı zamanda, Türk ordusunun 1665 Temmuzunda ele geçirdiği şu Kürt prensinin açık artırmayla satılan hâzinesinin, dikkatli dökümünün de bıraktığı izlenimdir: fildişi sandıklar, abanoz ve servi tahtası, göz kamaştırıcı değerli taşlar kakılmış küçük sandıklar, parlak taşlarla pırıl pırıl parlayan gülsuyu şişeleri, buhurdanlıklar, basılı bazı kitaplar, taşlarla süslenmiş kuranlar, bazıları ünlü hattatların elinden çıkma hatlar, gümüş şamdanlar, Çin porselenleri, agat açacaklar, İznik kâse ve tabaklan, Binbir Gece Masalları'na lâyık silahlar, değerli çelikten bıçağı olan ve kınları mücevherci işi kılıçlar, sikkeler, altın işlemeli eyerler, nihayet yüzlerce kaplan postu ve sayılamayacak kadar halı...”.

Çifte Çin Mobilyası

Bizi meşgûl eden yüzyıllar boyunca Çin'de canlı bir değişme yoktur, ama onu Avrupalı olmayan diğer bütün ülkelerden ayıran, yavaş bir karmaşıklaşma söz konusudur. Gerçekten de Çin, aranılan bol miktardaki mobilyalarıyla, çoğu zaman çok uzaktan ithal edilen değerli tahtalarıyla, cilalarıyla, dolaplarıyla, bilgince düzenlenmiş rafları olan etajerleriyle, alçak ve yüksek masalarıyla, iskemleleri, sıraları ve tabureleriyle, genelde biraz dün Batı'da bulunanlara benzeyen perdeli yataklarıyla bir istisna

oluşturmaktadır. Çin'in en büyük özgünlüğü (çünkü bir hayat tarzı gerektirmektedir), kuşkusuz iskemle, tabure ve sırayla birlikte, masa kullanmasıdır. Ama bunun ilkel Çin'in olgusu olmadığını kaydetmek gerekmekledir. Japonya, Tanglar Çin'inin (618- 907) uygarlığını özenle kopya ederek, onun bütün malzemesini ödünç aldığında, bunların arasında ne iskemle, ne de yüksek masa bulabilmiştir. Fiili olarak, bugünkü Japonya mobilyası tam da Çin'in eski döşeme tarzına tekâbül etmektedir: alçak masalar, bağdaş durumunu daha rahat hale getiren dirsek dayama yerleri, az çok yüksek kerevetler üzerindeki döşekler (Japon tatcımi'si), alçak mobilyalar (etajer ve dizi halindeki sandıklar), minderler, bütün bunlar döşemenin üzerinde, yerde yaşamak için yapılmışlardır.

İskemle Çin'e muhtemelen M.S. 11. ve 111. yüzyılda gelmiş, ama cari bir mobilya olmak için çok zaman harcamıştır (bunun bilinen ilk temsili 535-540 tarihine aittir: A.B.D.'de Kansas City müzesindeki yontma mezar taşı). Çin'e ulaşmak için hangi yan sokaklara sapmış olursa olsun (İran, Hind veya Kuzey Çin'den), iskemlenin kökeni muhtemelen Avrupa'dır; zaten bugün de kullanılan ilkel Çince kelime “barbar yatağı” anlamına gelmektedir. Önceleri laik veya dinsel bir şeref makamı olarak kullanılmış olması mümkündür. Ve hatta, Çin'de dün iskemle şeref konuklarına, yaşlılara ayrılmıştı ve tabure daha sık bir şekilde kullanılmaktaydı; tıpkı Orta Çağ Avrupa'sında olduğu gibi.

Fakat önemli olan, iskemle ve taburenin gerektirdiği oturma biçimi, yani bir yaşama tarzı, eski Çin'inkilere ve Asya'nın diğer ülkelerininkilere ve zaten Avrupalı olmayan tüm ülkelerininkilere zıt bir dizi harekettir: iskemle İran ve Hind'den transit geçtiyse de, bu ülkelerde, geçerken halktan hiçbir itibar görmemiştir. Oysa, örneğin daha XIII. yüzyılda, bize uzun bir sefer yolu üzerinde, sonra da Çin kentinde rehberlik eden bir Çin rulosunda, kent dükkânlarında olduğu kadar, kır hanlarında da sıralar ve çeşitli iskemlelerle birlikte, yüksek masaların olduğu görülmektedir.

Çin için bu kazanım yeni bir yaşama sanatına tekabül etmiştir, üstelik eski varoluş tarzlarını dışlamadığından, daha da özgündür. Böylece Çin iki tür döşemeye sahip olacaktır; alçak döşeme ve yüksek döşeme. Tüm Kuzey Çin'de çok karakteristik olan ortak oda, zaten çifttir: alt düzeyde iskemle, tabure ve sıra yüksek masayla birlikte bulunmakta, bunların yanında yüksek

dolap (çoğu zaman çekmeceli) yer almaktadır, ama Çin tamamı çekmeceli şifonyer veya komodini hiç bilmemiş, bunları ancak geç tarihlerde, XIX. yüzyılda bir Avrupa taklitçiliği olarak ve tekil olaylar halinde tanımıştır. Eski tipten veya Japon tarzındaki mobilyaya gelince, bunlar bir sıra yüksekliğinde ve tuğladan yapılan geniş bir çekme katın üstünde, yüksek bir düzeyde ve odanın diğer parçasının üstünde yer almaktadırlar: burası iç borularla ısıtılan, hasır veya keçeyle, yastıklar ve canlı renkleri olan halılarla kaplanan; alçak bir masa ile, aynı şekilde çok alçak dolap ve sandıkların yer aldığı katıg'tır. Kışın soğuktan korunaklı olarak, burada uyunmaktadır; gene burada yere oturmuş olarak konuk ağırlanmakta, çay içilmekte; kadınlar halı dokumakta veya dikmektedirler. Çinli hang'a çıkmadan önce ayakkabılarını çıkartmakta, tabanına beyaz astar geçirilmiş mavi bezden mestlerinden başka bir şey kalmamaktadır ve bunların her zaman tertemiz giyilmek zorunda olduğunu herkes bilmektedir. Güney Çin'de ısıtma zorunlu değildir, ama burada da iki tip mobilya bulunmaktadır. Peder de Las Cortes, XVII. yüzyılın başında Kanton bölgesinde gözlerinin önünde cereyan eden seyirlik şeyleri tasvir ederken, Çinlileri kare biçimli bir masanın etrafında, iskemlelerine oturmuş olarak yemek yerken göstermektedir. Ve bir hamal bize iskemlesini sunduğunda, bu hafif tahtasıyla ne kadar farklı olursa olsun, Avrupa hamal iskemleleriyle aynı ilkeden hareketle yapılmıştır.

Yukarıdaki hızlı özet, gene de etkileyici olan bu değişimin sorunlarını, onları çözmeksizin ortaya koymaktadır. Burada iskemlenin basit macerasını ve ülkeye girişinin çoklu sonuçlarını görmek, dünün tekniklerini inceleyen tarih kitaplarında bol bulunan basitleştirici açıklamalarından biridir. Gerçek (bu konuya izleyen bölümde geri döneceğiz) her zaman çok daha karmaşıktır. Gerçekten de, Çin'de (kabaca XIII. yüzyıldan önce diyelim) hayatın geniş ölçekle bir atılıma geçmesi ve oturma halindeki yaşamla, yerde çömelme halindeki yaşam arasında bir cins paylaşma meydana gelmiştir. Bunlardan İkincisi alışılmış, birincisi resmi olanıdır, yani hükümdarın tahtı, mandarinin makamı, okul sıra ve iskemleleri... Bütün bunlar, bizim kapsamımızın dışında açıklamalar ve araştırmalar gerektirmektedir. Ama dünya ölçeğinde, gündelik hayatın iki kesiminin olduğunu farketmek, gene de anlamlıdır: oturma pozisyonu, ve çömelme durumu, İkincisi Batı hariç heryerde hazır ve nazırdır ve bu ikisi yalnızca

Çin'de kesişmektedir. Bu tavrın kökenlerini Avrupa'da aramak, Antikite'ye ve Batı uygarlığının bizatihi kökenlerine kadar geri götürecektir.

Fakat işte özet yerine, birkaç imge. Japon öküz arabasında yolcunun oturacak yeri yoktur. Bir İran minyatüründe, bir hükümdar tahtının üstünde bağdaş kurmuş olarak oturmuştur. Dün Kahire'de, kiralık faytonlarda, Mısırlı arabacı, ayaklarını uzatabilecek durumdayken, ot bir minderin üzerinde kıvırmaktaydı. Nihayet, adeta biyolojik bir fark söz konusudur: Japon tarzında ayaklarının üstünde oturarak veya İslam alemi ve Türkiye'de olduğu gibi bağdaş kurarak, veya Hinduların çok sıklıkla yaptıkları gibi çömelerek dinlenmek; oturma biçimleri, onu alaylı bir şekilde "bacaklarını sallandırmak" olarak ifade eden Japonlara çok şaşırtıcı gelen Avrupalılar için olanaksız, hiç değilse zordur. Fakat işte 1693 kışında, seyyah Gemelli Careri Gelibolu'dan Edirne'ye kağnıyla gitmektedir. Arabada oturacak yer yoktur: "Türk usulü bağdaş kurmuş olarak yere oturmaya alışık olmadığımdan, "bu oturacak yeri olmayan ve her Avrupalıyı rahatsız edecek biçimde yapılmış bu arabada çok sıkıntı çektim" diye yazmıştır. Aynı seyyah iki yıl sonra, Hindlerde bindiği bir fil tahtırevanında "tıpkı bir yataktaymış gibi uzanmak zorunda" kalmıştır. Bize daha az sıkıntılı gibi gözüken bir zorunluk! Fakat Pekin'de arabalar çoğu zaman koltuksuzdur ve John Barrow tıpkı Gemelli Careri gibi homurdanmaktadır, "bunlar, Avrupalılar için düşünülebilecek en nefret uyandırıcı arabalardır".

Yalnızca Çinliler, ayırım gözetmeksizin iki oturuş tarzına da alışmışlardır (ancak Tatar asıllı Çinliler, ilke olarak iskemle ve masayı pek benimsememektedirler; hatta bu bakış açısından Pekin'de Tatar kenti ile Çin kenti arasında bir yaşam üslûbu farkı vardır). 1795'te Çin'de bir Hollanda elçilik heyetinin üyesi olarak kabul edilen bir Fransız şöyle anlatmaktadır: "Mandarinler bizi ayaklarımızın üstünde oturtmayı düşünmüşlerdi. Fakat bu pozisyonun çok rahatsız ettiğini görünce, bizi masalar ve iskemlelerle döşenmiş... büyük bir pavyona götürdüler", burası daha lüks mobilyalara sahiptir; "sahanlıkta büyük bir halı vardı ve altında ateş yakılmıştı". Batı'da, İber ve İslam kültürlerinin çakışması, İspanya'da bir an için benzeri bir durumu harekete geçirmiştir. Perez de Chinchon'un müslümanlar hakkındaki "yere hayvanlar gibi oturuyorlar" şeklindeki düşüncesi, onun tarafından ilk bakışta anlaşılmaz bir tarzda yeniden ele alınmıştır: "yere kadınlar gibi". Çünkü İspanyol kadınları uzun zaman (XVII. yüzyıla kadar)

Arap tarzında, minder üstünde oturmaya devam etmişlerdir. Bunun sonucunda, saraylı kadınlardan birinin kraliçenin karşısında oturma hakkını elde ettiğini belirtmek üzere tomar la almohadilla (tam olarak: minder almak) deyimi çıkmıştır. V. Carlos zamanında, kabul salonlarında minderler ve alçak mobilyalarla döşenmiş çekme bir kat, kadınlara tahsis edilmişti. İnsan kendini Çin'de sanabilir.

Kara Afrika'da

İnsanların ya da uygarlıkların fakirliği, sonuç aynıdır. “Kültürler” için, sonuç olarak belli ellerde yoğunlaşma vardır -çifte fakirlik- ve yoksunluk yüzyıllar boyunca sürmektedir. Kara Afrika'da farkedilen manzara tam da budur ve hızlı bir teyid için bu kıtada biraz duraklanacaktır.

Avrupa ticaretinin yerleştiği ve nüfuz ettiği Gine körfezi kıyılarında, Batı veya Çin tarzında sıkışık kentler yoktur. Mutsuz demeyeceğim (bu kelimenin bizatihi bir anlamı yoktur), ama kesinlikle hiçbir şeyi olmayan köylü kitleleri, daha ilk köylerden itibaren, seyyah anlatılarıyla birlikte merakımızı uyandırmaktadırlar. Gerçekte, hakiki bir konut yoktur: “kafes gibi yuvarlak”, nadiren kireç sürülmüş, eşyasız (toprak çanaklar ve sepetler hariç), penceresiz, fena halde sokan maringouin kardeşleri dışarı çıkartmak için her gece tütsülenen, çıtalar ve sazlarla yapılmış çamurdan kulübeler. Peder Labat (1728) “herkes onlar gibi (zenciler) bir jambonmuşçasına tütsüle- meye ve zencileri ziyaret eden herkesin gönlünü bulandıran bir is kokusuna dayanmaya alışık değildir” diye yazmıştır. Bu gönlü yüce kişiyi, fazla önem atfetmeksizin bir kenara bırakalım. Brezilya ile ilgilenen tarihçi ve sosyologlar, XIX. yüzyılda sertao'da bağımsız cumhuriyet halinde yerleşmiş olan kaçak zencilerin ve hatta kentlerdeki zencilerin gecekondularında (mucambos), plantasyonlardaki veya kentlerdeki efendilerinden daha sağlıklı yaşadıklarını söylemektedirler (fakat her şeyden sonra, kimse buna inanmak zorunda değildir).

Ek bir dikkat, bize Afrika'da, sıradan kulübelerin yanında, kireç sürülmüş birkaç beyaz kulübeyi de göstermektedir ve bu ne kadar düşük olursa olsun, ortak kadere nazaran, daha şimdiden bir lükstür. Bundan da fazlası aslında çok az sayıda olan “Portekiz tarzı" evler farkedilmektedir, bunlar azdır çünkü, örnek, dilleri hâlâ “prensler" tarafından konuşulan galiplerden gelmiştir; “açık girişli” evler, hatta (ziyaretçiler oturabilsinler diye) “çok

temiz tahta eğerler" ve tercihli konuklar için, herhalde palmiye şarabı sunulan masalar. Ülkedeki kralların kalbini, veya aynı şey olan zengin bir İngiliz tüccarının kalbini çalan güzel melezler, benzeri evlerde oturmaktadırlar. Barre "kralına" hükmeden şu saraylı kadın "Portekiz tarzında saten bir korse giymiştir" ve eteklik olarak, Saint Yague adasından gelme bir peştemal sarmıştır; bir de Cabo Verde'den gelen bir peştemalı daha vardır, çünkü yalnızca seçkin kimseler bunları kullanmaktadırlar; bunlar gerçekten çok güzel ve incedir". Afrika'nın geniş kara kitlesinde bile alışılmış kıyıların karşı karşıya olduğunu kanıtlayan, eğlendirici ve havai bir imge: hayatın iyi ve kötü yanları, yoksunluk ve lüks.

Batı ve Çeşitli Mobilyalar

Batı'mn mobilya ve iç düzenleme alanında, Çin'e ve dünyanın geri kalanına nazaran özgünlüğü, hiç kuşkusuz değişme zevki, Çin'in hiçbir zaman bilmediği, nisbi bir evrim hızıdır. Batı'da her şey değişmektedir. Kuşkusuz bugünden yarma değil. Fakat hiçbir şey çokbiçimli bir evrimden kurtulamamaktadır. Bir müzede, bir adım daha atılınca, yeni bir salona geçilince, manzara değişmektedir; eğer Avrupa'nın başka bir bölgesinde olsaydık, bu manzara farklı bir şekilde değişirdi. Yalnızca önemli kaymaların, taklitlerin ve az çok bilinçli yayılmaların ötesindeki büyük dönüşümler ortaktır.

Avrupa'nın ortak hayatı, böylece inatçı bir şekilde farklı olan renkleri birbirine karıştırmaktadır: Kuzey, Güney değildir; Avrupa'nın Batı'sı Yeni Dünya değildir; eski Avrupa doğuda vahşi Sibirya'ya kadar büyüyen yeni Avrupa değildir. Mobilyalar bu zıtlıkların, Batı dünyasının bölündüğü bu minik vatanların ifade edilmesinin tanıklarıdır. Bundan da fazlası, ama acaba tekrarlamak gerekir mi, nihayetsiz bir şekilde gündeme getirilen toplumun da söyleyecek sözü vardır. Nihayet mobilya veya daha doğrusu, evin dekorunun bütünü, Avrupa'yı, bizzat kendinin Lumieres (ışıklar), ilerleme adını verdiği geniş ekonomik ve kültürel harekete de tanıklık etmektedir.

Parkeler, Duvarlar, Tavanlar, Kapılar ve Pencereler

Şimdiki hayatlarımızın alışık olunan dekorundan hareket edilirse, düşünülünce buradaki her şey miras ve eski kazanımlar olarak ortaya çıkmaktadır: üzerinde yazdığım yazı masası, çamaşırın yerleştirildiği dolap,

duvara yapıştırılan boyanmış duvar kâğıdı, iskemleler, tahta parke, alçı tavan, odaların yerleşme biçimi, şömine, merdiven, biblo, gravür, hatta tabloların mevcudiyeti. Bugünün basit bir ev içinden hareketle, eski evrimi hayalimden oluşturabilir, okuyucuyu eski ama, doğmakta gecikmeli lükslere doğru götürecek bir fikri tersine sarabilirim. Bu, sabit noktaları saptamak, bir değişme tarihinin a,b,c'sini tasvir etmektedir. Ondan başka bir şey değil; fakat başından başlamak gerekmektedir.

Oturulan bir oda her zaman dört duvara, döşemeye, tavana, bir veya birkaç pencereye, bir veya birkaç kapıya sahip olmuştur.

Zemin katın tabanı, uzun zaman dövülmüş toprak olmuş, sonra taşla veya karoyla döşenmiştir. Ve eski minyatürlerdeki karolar çoğu zaman ihtişamlıdır, bu yalnızca desen çizmeye malolan bir lükstür. Zaten kakma karolar XIV. yüzyıldan beri kullanılmaktadır, “kurşunlu” (grafit temelli bir mineyle sırlanmış) karolar XVI. yüzyılda belirmişlerdir; seramik karolar, XVII. yüzyılda mütevazi evlere varana kadar heryerde bulunmaktadır. En azından Fransa'da, XVII. yüzyılın sonundan önce mozayik yoktur. “Toplama parkesi” denilen, çağdaş anlamdaki parke'ye gelince, XIV. yüzyılda belirmiştir, ama “mozayik biçimli” Macar noktası halindeki gibi birçok biçimiyle, ancak XVIII. yüzyılda moda olacaktır. Bu tarihten sonra tahta talebi artmıştır. Voltaire şöyle yazabilmektedir: “meşeler eskiden ormanda çürümekteydi, şimdi parke haline getiriliyorlar”.

Tavana uzun süre “döşeme” adı verilmiştir, gerçekten de kilerin veya üst katın parkesinden ibarettir ve sıradan evlerde kalas destekleri ve kirişleri vardır; zengin evlerinde ise, rendelenmiş, süslenmiş ve boyanarak gizlenmiştir. XVII. yüzyılda İtalya'dan gelen bir moda, destek kalaslarını ve tavan teknesi kirişlerini yaldızlamış, mitolojik sahneler resmedilmiş oyma tahtalarla kapatmaya başlamıştır. Düz tavan modası, ancak XVIII. yüzyılda başlamışın . I ahla aksam alçı ve yalancı mermerle örtülmüştür ve bugün bazı eski evlerde bunların usl üsle yığılmış tabakalarının altında, bundan üç yüzyıl önce çiçekler ve kamışlar resmedilmiş, boyalı kalas ve kirişlerin ortaya çıkarıldığı olmaktadır.

XVI. yüzyıla (hatta daha ötelerine) kadar süren en ilginç eski uygulama, zemin kat ile yalak odalarının parkelerini kışın saman, yazın da taze ot ve çiçekle kaplamaktadır: “Edebiyat ve Fen fakültelerinin beşiği olan Fouarre

caddesi, adını dershanelerin zeminine dökülen samana borçludur”. Kral dairelerinde de aynı uygulama vardır. 1549 Haziranında, Paris kenti tarafından Catherine de Medicis'e verilen ziyafette, “salona güzel kokulu ince otlar serpme”ye özen gösterilmiştir. Joyeuse dükünün düğünündeki gece balosu esnasında, yapanı bilinmeyen bir tablo (1581-1582) çiçek serpilmiş parkeyi göstermektedir. Bu çiçekleri, bu otları, bu sazları bir de yenilemek gerekmekleydi. İngilizlerc'de, en azından Erasmus'un söylediğine göre, durum her zaman böyle değildi, öylesine ki, pislikler ve çöpler kendiliklerinden birikiyorlardı. Bu sakıncalara rağmen, bir hekim 1615'de bile yeşil ot serilmesini tavsiye etmekteydi: “hasır veya halıyla tamamen kaplanmış güzel bir odanın tabanında biberiye, nane, menekşe, yabani mercanköşk, lavanta, söğüt ve diğer benzeri otlar yer almalıdır”. Duvar dibine konulan saman, ot artı saz veya glayöller -bu kırsal dekorasyon, ezelden beri bilinen ve kısa bir süre sonra, arabesk desenlerle birlikte çeşitli renklerde boyanan hasırların, sonra da halının karşısında ortadan silinmiştir-. Halılar erkenden ortaya çıkmışlardır; kalın, canlı renkleri olan bu halılar yeri, ayakları her zaman görülmeyen masaları, sandıkları, hatta dolap üstlerini örtmüşlerdir.

Yağlı boya veya çirişle boyanmış oda duvarlarında, çiçekler, dallar ve sazlar yerlerini “kadife, damaska, brokar, taklit diba, Bruges sateni, şayak gibi her cinsten olabilen” döşemelik kumaşlara terketmektedir, fakat Savary (1762) bu adlandırmanın, “Bergama kumaşı veya yaldızlı denilen (bunlar yüzyıllardan beri bilinen İspanya guadameciles'idir), Paris ve Rouen'da yapılan bükme yün döşemelikleri ve üzerine çeşitli boyalarla yapılan resimlerle kaliteli dokuma ürünlerinin kişi ve yeşilliklerinin oldukça iyi taklid edildiği, çadır bezinden yeni icad edilen bir döşemelik” için kullanılmasını önermektedir. Modası XV. yüzyıla kadar geri giden ve Flandrelı ustalar tarafından geliştirilen bu insan figürlü, bu kaliteli dokumaları, daha sonra Gobelins imalathanesi teknik mükemmelliğine ulaştırmıştır. Fakat bunların maliyetleri çok yüksektir; üstelik XVIII. yüzyılda sayıları artan eşyalar, onların kullanımını sınırlayacaklardır: onların karşısına konulan bir komodin, bir büfe ve işte Sebastien Mercier'nin açıkladığı gibi ikiye bölünmüş güzel kişiler.

Ucuzluğun da yardımıyla, “domino” adı verilen renkli duvar kâğıdı, belirleyici ilerlemeler kaydetmiştir. “Dominotier" adı verilen ustalar

tarafından, aynı oyun kâğıtlarındaki yöntemle basılmaktadır. “Bu kâğıt döşemelik... uzun zaman yalnızca kır halkına ve Paris'in fakir insanlarına, kulübelerinin, dükkânlarının ve odalarının bazı kısımlarını süsleme konusunda hizmet etmiş, yani döşeme alanında kullanılmıştır; fakat... XVII. yüzyılın sonunda bu kâğıt öylesine bir mükemmelliğe ulaşmıştır ki, yabancı ülkelere ve krallığın başlıca kentlerine yapılan büyük sevkiyatların dışında, Paris'te ne kadar muhteşem olursa olsun, hiçbir ev yoktur ki, gardrob veya daha gizli köşeleri de dahil, bu çok hoş şekilde süslenmiş kâğıtlarla kaplanmış olmasın” (1760). Aynı şekilde, çatı katlarına çıkılınca, duvar kâğıdı buralarda zorunlu olarak karşımıza çıkmaktadır; bunlar bazen siyah-beyaz şeritler halinde, çok basit bir şekilde boyanmışlardır. Çünkü duvar kâğıdı vardır, duvar kâğıtçığı vardır (1770): bunların hepsi de Münih Ulusal Müzesi'ndeki, Çin'den esinlenmiş örnek kadar muhteşem değildir.

Duvarlar bazen tahtayla da kaplanmaktadır. İngiliz marangozları XIV. yüzyıldan itibaren, aynı zamanda soğukla mücadelenin bir yolu olan, Danimarka meşesinden duvar panoları yapmışlardır. Bu tahta kaplamalar, Fuggerlerin Almanya'daki evlerinden birindeki dar çalışma odasındaki (XVI. yüzyıl) kadar net ve basit biçimde olduğu kadar, XVIII. Fransız yüzyılının salonlarında ihtişamlı bir şekilde oymalı ve boyalı olarak yer alacaklardır; bu Fransız usulü kaplamanın meydana getirdiği dekor, Rusya da dahil, tüm Avrupa'ya model olacaktır.

Fakat kapıları ve pencereleri açmanın zamanı gelmiştir. Kapı XVII. yüzyıla kadar dardır, içe doğru açılmaktadır ve ancak tek bir kişi geçebilmektedir. Çift kanatlı büyük kapılar sonradan geleceklerdir. Zaman içinde biraz geriye gidilince (veya eğer köy evleri söz konusuysa, XVIII. yüzyıla bile) pencere tek parça tahtadan yapılma bir kanat haline dönüşmektedir; kilisenin ayrıcalığı olan vitray özel evlere geçince, kurşunla tutturulan düzgün olmayan cam çok ağır olduğundan ve kanadın hareketli olamayacağı kadar da pahalı olduğundan, bu durumda sabit camlı pencerede, yalnızca küçük bir kanat açılacaktır, bu bir Alman çözümüdür; ya da sabit camlı pencerelerle, hareketli tahta panolar birleştirilecektir, bu da örneğin Hollanda çözümüdür. Fransa'da camlı çerçeveler çoğu zaman sabittir. Çünkü Montaigne “(Almanya'da) camları bu kadar parlak yapan, bizimki gibi basit pencerelerinin olmamasıdır”, böylece “onları çok sık silebilmektedirler” diye kaydetmektedir. Aynı zamanda parşömen,

terebentinli bez, yağlı kâğıt, alçıtaşı yaprakları geçirilmiş, açılabilen pencereler de vardır. Şeffaf cam ancak XVI. yüzyılda gerçekten ortaya çıkabilmiştir: daha sonra düzensiz bir şekilde yayılacaktır. İngiliz tarımsal zenginliğinin artması ve cam endüstrisinin gelişmesiyle, 1560'lı yıllardan itibaren köy evlerinde yayıldığı İngiltere'deki ilerlemesi hızlı olacaktır. Fakat aynı sıralar (1556), Flandre'dan Estramadura'ya giden V. Carlos, yolculuğunun sonuna gelmeden önce, cam satın alma işiyle meşgûl olmaktadır. Montaigne, Epinal'den itibaren Almanya yolu üzerinde “camsız olan küçücük bir ev bile yoktur” diye kaydetmektedir. Bundan 60 yıl sonra, Strasbourglu Brackenhoffer de, Nevers ve Bourges hakkında aynı düşüncelere sahip olacaktır. Fakat 1633'de Alçak Ülkelerden İspanya'ya gitmek üzere yola çıkan iki seyyah, güney yönündeki sınır hattını işaret etmektedirler: Loire nehri Saumur'den geçildikten sonra, pencerelerden cam kaybolmaktadır. Bu arada, doğu yönünde, Cenevre'de aynı sıralar en seçkin evler bile kâğıtla yetinmektedirler, ve 1779 gibi bir tarihte, Paris'te düz işçilerin evlerinde bile odalar camdan ışık alırlarken, bazı illerde olduğu gibi, Lyon'da da yağlı kâğıt kullanımı sürmektedir, bize bilgi veren kişinin eklediğine göre, bu konuda ipek işçileri özellikle ısrarlıdırlar, çünkü ondan gelen ışığın “daha yumuşak” olduğuna inanmaktadırlar. Sırbistan'da pencerelerde cam, ancak XIX. yüzyılın ortasında yaygınlaşacaktır. 1808'de Belgrad'da cam henüz nadirdir.

Başka bir yavaş gelişme: pencere çerçevesi, camların boyutları, çerçevenin direnci gibi nedenlerden ötürü çok sayıda gergi çıtası içermektedir. Büyük pencerenin yerleşip, en azından zengin evlerinde kural haline gelebilmesi için XVIII. yüzyılı beklemek gerekecektir.

Bu gecikmeli modernleşme hakkında, ressamların tanıklıkları çok sayıda ve bekleneceği üzere çeşitlidir. Avrupa'nın bir ucundan diğerine çeşitlilik vardır, belli bir anda, sabit camlarıyla (üst kısım) ve hareketli yekpare tahtlarıyla (alt kısım) tipik olan Hollanda penceresi, heryerde kural değildir. İşte Schongauer'in Tebliğ tablosunda bu modele uygun bir pencere vardır, ama aynı döneme ait başka bir resimdeki başka bir pencere, yalnızca ince bir cam pano içermektedir; bir başkasında ise, dışta yer alan tahta bir kanat, sabit pencerenin üstüne kapanmaktadır; duruma göre tahta kanat tek veya çift olabilmektedir. İşte şurada perde vardır, başka bir yerde yoktur. Sonuç olarak, evleri havalandırmak ve aydınlatmak olan bir soruna karşı, bir dizi

çözüm bulunmaktadır, ama sorun aynı zamanda evi soğuğa karşı korumak ve gün ışığının uyuyanları uyandırmasını önlemektir de. Her şey iklime, adetlere bağımlıdır: Montaigne Almanya'da “tahtayla kaplanmamış hiçbir camın tek başına soğuk ve rüzgâra karşı hiçbir koruma” sağlamamasını onaylamamaktadır, demek ki bu pencerenin dıştan veya içten tahta kepenkleri yoktur ve Alman hanlarındaki yataklarda perde bulunmamaktadır.

Şömine

Yaklaşık XII. yüzyıldan önce, duvara yaslandırılmış şömine yoktur. O tarihe kadar, merkezde yer alan yuvarlak ocak mutfağa bağlanmaktaydı. Mangal veya “chaufferette”lerle ısınılmaktaydı. Ama, yüksek ve dışta yer alan bacalarının ressamlar tarafından sıklıkla resmedildiği Venedik'ten itibaren, şömine Kuzey Denizi kıyılarına, Moskof devletinden, Atlantik kıyılarına kadar olan alanda, herkesin soğuktan kaçarak sığındığı, evin esas odasına çabucak yerleşmiştir.

Ocak başlangıçtan itibaren tuğlayla kaplanmıştır, daha sonra, XVII. yüzyıldan itibaren de madeni bir levhayla kaplanmıştır; ızgaralar kütükleri tutmaktadır. Çoğu zaman süslenmiş olan (çok güzelleri vardır) ve “kalp kapısı” adını taşıyan, dikine duran dökme demirden bir levha, ocağın, “kalb”in dibini kaplamaktadır. Şöminenin içinde, yüksekliği ayarlamak için kertikli bir halkaya bağlanmış olan ocak demiri, ateşin üzerine tencere asma olanağını vermektedir; bu, çoğu zaman içinde sürekli olarak su ısıtılan bir kazan olmaktadır. Mutfak ocağın üstüne, ateşin önüne yapılmakta, böylece ateşin, daha doğrusu közlerin yakında olmasından yararlanılmaktadır; közler tencerenin kapağının üstünü örterek, sıcaklık vermekte kullanılmaktadırlar. Uzun kulplu sobalar da, sıcağın harını uygun şekilde kullanmaya yaramaktadırlar.

Zengin evlerde, şömine doğal olarak oturma odasının esas süsleme unsuru haline gelmekte; burada ona bir şeyler giydirilmektedir: davlumbazı kabartmalarla, ocak etekliği freskolarla süslenmekte, ayak kısmına da silme atılmakta, konsol biçiminde veya yontma başlıklarla bitirilmektedir. XV. yüzyılın sonuna ait bir Bruges şöminesinin ocak etekliğinde, Gerard David okulundan bir Tebliğ resmi yer almaktadır.

Fakat bu güzel şömineler uzun zaman teknik açıdan, XX. yüzyıl başı köylü evlerindekilerin benzeri, ilkel tasarımlar olarak kalmışlardır: büyük bir dikine çıkış, gerektiğinde aynı anda iki baca temizleyicisinin geçebileceği kadar geniş olduğu için, öylesine bir hava hareketine yol açmaktadır ki, ateşin bir yanında pişerken, öteki yanında donma tehlikesi atlatılmaktadır. Bunun sonucu olarak, ocağın her iki yanında, ocak eteğinin içine taştan sıralar yerleştirmek üzere, şöminenin boyutlarını giderek artırma eğilimi belirtmiştir. Ateş köz haline geldiğinde, bu sıralara oturulmakta ve şöminenin “davlumbazı altında” çene çalınmaktadır.

Mutfak için kabul edilebilir (ve hâlâ) olan böylesine bir sistem, yetersiz bir ısınma aracı olarak kalmaktadır. Buz gibi bir evde, kış geldiğinde yalnızca ocağın yakınları bir sığınak sunmaktadır. Versaillesda Aynalar Galerisinin uçlarındaki iki şömine, buranın muazzam mekânını ısıtmaya yetmemektedir. Koruyucu kürklere başvurmak daha iyidir. Fakat bunlar yeterli miydiler? 3 Şubat 1695'te La Palatine şöyle yazmaktadır: “kralın sofrasında şarap ve su, bardakların içinde dondu”. Bu ayrıntı, bir XVII. yüzyıl evinin rahatsızlığını hatırlatma konusunda, birçok diğerinin yerine yeterli olsun. O dönemde soğuk, nehirleri dondurarak, değirmenleri çalışamaz hale getirerek, ülkeye kurt sürülerini salarak, salgınları artırarak, kamusal bir afet haline gelebilmekteydi. Bu sertlikler 1709'da Paris'te olduğu gibi artınca, “halktan insanlar sinekler gibi ölüyorlar”dı (2 Mart). Ocaktan beri ısıtma olmadığından (gene La Palatine konuşuyor) “davalar gibi, tüm gösteriler de kesildi”.

Ancak, 1720'ler civarında her şey değişmektedir: “Naip'ten beri, insan kendini kışın gerçekten sıcak tuttuğunu iddia edebilir”. Ve bu noktaya baca temizleyicileri ve ocakçıların sayesinde gelişen “kaminoloji” bilimiyle gelinecektir. “Baca çekmesinin” sırrı keşfedilmiştir. Şöminenin ocağı daraltılmış, derinleştirilmiş, davlumbaz alçaltılmış, asıl şömine (boru, baca) bükük hale getirilmiştir -dik baca inatçı bir şekilde tütmektedir-. (Hatta, geriye yönelik olarak, Este dükünün şöminelerinin tütmesini önlemekle görevlendirilen Büyük Rafaello'nun bu işin üstesinden nasıl geldiği araştırılmaktadır). Mansard sarayının salonlarını değil de, Gabriel konaklarının makûl ölçülerdeki odalarını ısıtmak söz konusu olduğunda, bu gelişmeler daha da etkin olarak ortaya çıkmaktadır. Çok ocaklı şömeniler (Popeliniere tarzında denilen en az iki ocaklı), hizmetçi odalarına varıncaya

kadar ısıtma olanağı sağlamışlardır. Böylece, gecikmeli olarak bir ısıtma devrimi meydana gelmektedir.

Bu tarihlerden bir yüzyıl önce, 1619'da yayınlanmış L'Epargne-bois (odun tasarrufu) adlı bir kitabın hayalini kurduğu gibi bir yakacak tasarrufu olduğunu düşünmeyelim, çünkü daha etkin olan ocaklar, sanki mucizevi bir şekilde çoğalmışlardır. Zaten hiçbir kent yoktur ki, kış gelmeden odun kesimi ve taşınması faaliyetiyle canlanmasın. Paris'te Devrim arefesinde bile, Ekimden itibaren "kentin tüm mahallelerinde yeni bir takırtıdır gitmektedir. Bunlar yolları sıkışık hale getiren ve odun çekerken, keserken, taşırken tüm yoldan geçenleri ezilme, devrilme veya bacağını kırma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan, odun yüklü ve ön tekerlekleri dar binlerce arabadır. Acelesi olan hamallar kütükleri arabanın tepesinden, aniden ve aceleyle atmaktadırlar. Kaldırım taşları bunlarla inlemektedir; bu hamallar kör ve sağırdır ve geçenlerin kafasını kırma pahasına, odunları çabucak boşaltmaktan başka bir şey düşünmemektedirler. Sonra testereci gelerek, odunları hızla kesmekte ve hiç kimseye aldırmadan, bunları etrafına atmaktadır".

Tüm kentlerde aynı manzara. İşte Roma'da malını eve kadar teslim eden, eşekşli odun satıcısı. Nuremberg istediği kadar, yakınlardaki geniş ormanların ortasında yer alsın, 24 Ekim 1702'de kentin yargı alanına giren köylülere, odun rezervlerinin yarısını kent pazarına teslim etme emri verilmiştir. Ve Bologna sokaklarında, işte iş arayan odun yarıcıları.

Fırınlar ve Sobalar

Montaigne biraz aceleyle, Almanya'da "hiç şömine" olmadığını söylemektedir. Hanların yatak odaları veya salonlarında hiçbir şömine olmadığını söyleyerek durumu belirginleştirelim. Mutfakta hep bir şömine vardır. Fakat Almanlar her şeyden önce "mutfaklarına girilmesini çok kötü karşılamaktadırlar". Yolcu ancak yemeklerin yenildiği ve çini sobanın, kachelhofen'm bulunduğu salonda ısınabilir. Sonra şömine "Fransız modası" değildir: "mutfağın ortasında veya bir köşesinde bir ocak kurmakta ve bu mutfağın hemen tüm enini şöminenin bacası için kullanmaktadırlar: bu baca yedi veya sekiz ayak boyu olan, kare biçimli büyük bir açıklıktır ve evin en tepesine kadar gitmektedir; bu onlara, bizde olsaydı bacaların tümünü kaplayacak ve böylece dumanın çıkışını engelleyecek kadar büyük

olan yelkenlerini görmek için yer bırakmaktadır”. Bu “yelken”, dumanın çıkarken hareket ettirdiği ve sıcak havanın da mili döndürdüğü, değirmenin kanatlarıdır. Fakat izleyen sahifedeki resme bir göz atılmasıyla, daha uzun açıklamalardan tasarruf edilecektir, mekanizmaya değilse bile, mile bakıldığında, yükseltilmiş ocak ve Fransa veya Cenevre veya Alçak Ülkeler'de olduğunun tersine, mutfaktaki eğilmeden çalışma olanağı görülecektir.

Sobaya Almanya'nın iyice ötesinde, Macaristan'da, Polonya'da, Rusya'da, kısa bir süre sonra da Sibirya'da rastlanmaktadır. Bunlar sıradan fırınlardır ve taştan, tuğladan, bazen de kilden yapılmışlardır. Almanya'da fırın XIV. yüzyıldan itibaren, çömlekçi kilinden (töpferthen) olmak üzere, daha hafif bir şekilde yapılmaya başlamıştır. Üzerine yerleştirilen çini karolar çoğu zaman süslüdürler. Sobanın önünde, üzerinde oturulabilen veya uyunabilen bir sıra bulunmaktadır. Erasmus şöyle açıklamaktadır (1527): “Sobanın içinde (yani ısıttığı odada) çizmelerinizi çıkartıp, ayakkabılarınızı giyersiniz, eğer isterseniz gömlek değiştirirsiniz; yağmurdan ıslanmış elbiselerinizi sobanın yanma asarsınız ve kurumak için ona yaklaşırsınız”. Montaigne'in dediği gibi “burada en azından ne yüz, ne de çizmeler yanıyor ve Fransa'daki dumanlardan kurtulunuyor”. Han olmadığı için her yolcunun konuk edildiği Polonya evlerinde, Pavialı Francesco, ailenin tüm üyeleri ve geçen konuklarla birlikte, sobanın olduğu odayı çepeçevre dolanan ve üstü yastık ve kürk dolu olan geniş kerevetlerde yatmıştır. “Bazen iyi kabul gösteren, bazen de tırmalayan”, bu işlerin hepsini de kimseyi uyandırmadan, sessizce yapan evin kadınlarından birinin yanında kendine yer seçen, İtalyan beyzadesi Octavian'ın da yararlandığı durum budur.

Cilalı topraktan sobalar Fransa'da 1520'lerde, Marignan savaşından beş yıl sonra ortaya çıkmışlardır; fakat bunlar ancak XVII. yüzyılda başarı kazanmaya başlamışlar ve ertesi yüzyılda da yayılabilmişlerdir. Zaten 1571'de Paris'te şömine bile nadirdir. Çoğu zaman mangalla ısınmak gerekmektedir. XVIII. yüzyılda Parisli fakirler, içinde taş kömürünün yakıldığı mangallar kullanmaya devam etmektedirler. Bu nedenle sık sık kömür zehirlenmesi olmaktadır. Fransa'da şömine her halükârda, nihayette doğu ve kuzeydeki soğuk ülkelere has olan sobadan daha büyük bir rol oynayacaktır. Sebastien Mercier 1788'de şöyle bir not düşmüştür: “soba ile şömine arasında ne fark var? Sobanın görünüşü hayal gücünü söndürüyor”.

İspanya'da ise ne soba, ne de şömine olduğunu kaydedelim: “tüm dairelerde... mangaldan başka bir şey kullanılmıyor”. Bunu söyleyen Aulnoy kontesi eklemektedir, “bu ülkede odun olmaması mutlu bir olaydır, çünkü ona ihtiyaç yoktur”.

İngiltere'ye gelince, bu ülke şömine tarihinde ayrı bir yer tutmaktadır, çünkü XVI. yüzyıldan itibaren odun kıtlığı bu ülkede, taş kömürünün yakacak olarak, giderek daha fazla benimsenmesine yol açmıştır. Bunun sonucunda, en önemlisi XVIII. yüzyılın sonunda Rumford'ın ısıyı odaya yansıtma alanındaki incelemelerine dayananı olan, ocakta bir dizi dönüşüm ortaya çıkmıştır.

Mobilya Zenaatkârlarından Alıcıların Gösteriş Merakına

Zenginlerin değişmeye karşı iştahları ne kadar fazla olursa olsun, ev içleri ve mobilyalar asla çabuk değişmemektedirler. Moda çarkı dönmektedir, ama yavaş olarak. Bunun birçok nedeni vardır: Eşya yenileme harcamaları muazzamdır; bundan da kötüsü, üretim olanakları sınırlı kalmaktadır. Örneğin, en azından 1250'lere kadar, su gücüyle döndürülen mekanik testere ortaya çıkmamıştır; XVI. yüzyıla kadar genelde meşe tahtasından başka malzeme olmamıştır; ceviz ve egzotik tahtaların modası, o tarihlerde Anvers'de başlamaktadır. Daha da kötüsü, her şey loncalara bağımlıdır. Oysa bunlar yavaş bir şekilde gelişmektedirler. XV. ve XVI. yüzyıllar arasında marangozlar, doğramacıların aleyhine olmak üzere öne çıkmaktadırlar, yani tam olarak “küçük tahta” üzerinde çalışanlar. Sonra, bizzat marangozların arasında olmak üzere, uzun sure kendilerine “kaplama marangozları” adı verilmiş olan abanoz ustaları, XVII. yüzyılda öne çıkmışlardır.

Doğramacılar yüzyıllar boyunca ev ve mobilya yapmışlardır. Bunun sonucu olarak, “gotik” mobilyalar büyük ölçekli, sağlam ve bir ölçüde de kaba olmuşlardır: duvara tutturulan ağır dolaplar, çok büyük uzun masalar, “iskemle” veya tabureden daha sıklıkla sıralar, kenarları birbirini iyi tutmayan koca sandıklar, bunlar bu yüzden köşebentler (pentures) ve çivili demir şeritlerle tutturulmuşlardır ve güçlü kilitlere sahiptirler. Zaten mobilyalar ve yükler için de aynı durum söz konusudur. Tahtalar baltayla düzeltilmektedir: Mısır gibi Eski Yunan ve Roma'da da bilinen eski bir alet olan rende, Kuzey Avrupa'da rolünü yeniden oynamaya, ancak XIII.

yüzyılda başlayabilecektir. Tahtalar birbirlerine demir çivilerle çakılarak, biraraya getirilmektedirler; zıvanalı, dilli, kırlangıç kuyruğu biçimindeki geçmeler yavaş yavaş belirecek, sonra tahta çiviler ve takozlar gecikmiş iyileştirmeler olarak sahneye çıkacak ve nihayet her zaman bilinen, ama XVIII. yüzyıldan önce tam anlamıyla kullanılmayan demir vidaların sırası gelecektir.

Balta, el baltası, makas, tokmak, çekiç, kundaklı toma (büyük parçalar için, örneğin bir masa ayağını tornadan geçirmek), manivelalı veya pedallı torna (ince parçalar için) gibi, ezelden beri bilinen bütün bu aletler, Roma dünyası aracılığıyla, uzaktan gelen bir miras oluşturmaktadırlar. Eski alet ve usuller, zaten 1400'lerin öncesine ait olan ve bize ulaşabilen yegâne mobilyaların rastlandığı İtalya'da korunmuşlardır. İtalya bu alanda da bir öncelik ve üstünlüğe sahip olmuştur; mobilya, mobilya modeli, onları yapma biçimleri gibi şeyleri bu ülke yaymıştır. Bu konuda ikna olmak için, örneğin Münih Ulusal Müzesinde, karmaşık oymaları, kaideleri, cilalı tahtaları, iyice düşünülmüş biçimleriyle, aynı dönemde Avrupa'nın geri kalan kesimlerinde yapılanlarından çok farklı olan XVI. yüzyıl İtalyan sandıklarına bakmak yeterlidir. Alplerin kuzeyinde geç tarihlerde ortaya çıkan çekmeceler de buraya. Ren vadisinden olmak üzere, güneyden gelmişlerdir. Çekmeceler İngiltere'ye ancak XV. yüzyılda ulaşabilmişlerdir.

XVI., hatta XVII. yüzyıla kadar kural; mobilya, tavan ve duvarları boyamaktır. Saraylarda, kiliselerde olduğu kadar evlerdeki eski mobilyaları da, altın, gümüş renklerine, kırmızıya, yeşile boyanmış oymalarıyla düşünmek gerekmektedir. Bu, dışa doğru iyi açılamayan iç mekânlarda, ışığa, canlı renklere yönelik çok büyük bir arzunun kanıtıdır. Mobilyalar boyanmadan önce, bazen tahtanın hiçbir hatası gözükmesin diye, ince bir bez veya alçıyla kaplanmaktaydılar. Mobilyalar ancak XVI. yüzyılın sonundan itibaren yalnızca balmumu kaplanmaya veya cilalanmaya başlayacaklardır.

Fakat bu mobilyalardan herbirinin karmaşık hayat öyküsünü nasıl izlemeli? Bunlar ortaya çıkmakta, değişmekte, ama sonradan asla yok olmamaktadırlar. Mimari tarzın ve evlerin iç düzenlemesinin uranlıklarına, nihayetsiz bir şekilde boyun eğmektedirler.

Şöminenin önüne yerleştirilen peykenin dikdörtgen biçimli masayı dayatmış olması muhtemeldir; konuklar sırtları ateşe ve yüzleri masaya dönük olarak, masanın tek tarafına oturmuşlardır. Yuvarlak masanın öncelikler sorununu ortadan kaldırdığını kral Arthur efsanesi söylemektedir. Fakat bu yuvarlak masa ancak, haklarını, biçimini ve sayı ayrıcalığını gecikmeli olarak elde edebilen iskemlenin refakatiyle başarıya ulaşabilmiştir: ilkel “koltuk”, Orta Çağ senyörüne tahsis edilen, anıtsal, tek bir iskemledir; diğerlerine sıra, tabure, eyer, çok geç olarak da iskemle verilmektedir.

Mobilyaların bu birbirlerine karşı mücadelelerinde, toplum, yani çoğu zaman aynı anlama gelmek üzere, gösteriş merakı hakemlik yapmaktadır. Örneğin, tabak dolabı, çoğu zaman üzerine yemekte servis yapılacak yemek tabakları ve yemeklerin konulduğu basit bir masa olarak ortaya çıkan, mutfakta doğmuş bir mobilyadır. Senyörlük evlerinde, ikinci bir tabak dolabı yemek odasına ulaşmış ve altın, gümüş veya yaldızlı tabaklar, leğenler, ibrikler, kupalar sergilenmiştir. Bu dolabın, evin sahibinin mertebesini belirleyen sayıda rafı bulunmaktadır: baron için iki tane, unvan basamağı arttıkça, raf sayısı da artmaktadır. Herode'un ziyafetini gösteren bir tabloda, sekiz raflı tabak dolabı, en yüksek mertebede yer alan kralın ulaşılamaz yüceliğini işaret etmektedir. Nihayet, tabak dolabı Tanrı Bayramı'nda “evlere örtülen döşemelikler”in önüne, sokağa konulmaktaydı. Bir İngiliz seyyahı olan Thomas Coryate, 1608'de Paris sokaklarında gümüş eşyalarla dolu çok sayıda tabak dolabı görmekten büyülenmiştir.

XV. yüzyılda tabak dolabı ve altın sofra takımları. Buyuk İskender'in Tarihi, Jo 88. Paris, Petit-Palais müzesi.

Kollu menteşelerle desteklenmiş eski ağır dolaplardan, XIII. Louis tarzındaki “alınlıkları, tepe pervazlarını, sütunları ve yarımayakları” hiç de sevmeyen bir tarihçiye göre, daha o sıralar “burjuvalaşan” XVII. yüzyıl örneklerine varıncaya kadar, dolabın tarihinin taslağı örnek olarak çizilebilir. Dolap o sıralarda önemli boyutlara ulaşabilmekteydi. Bazen öylesine geniş olmaktaydı ki, ikiye bölünmekte ve pek başarılı olamayacak olan, “dolap altı” adlı yeni bir mobilya elde edilmekteydi. Dolap böylece, bazen zengin oymaları ve süsleri olan, bir gösteriş mobilyasına dönüşmüştür. XVIII. yüzyılda, en azından lüks evlerde bu rolünü kaybedecek ve gardrob rolüne gerileyerek, artık kabul salonlarında gözükmeyecektir. Fakat yüzyıllar boyunca, köylü evlerinin ve küçük insanların barınaklarının gururu olarak kalacaktır.

İhtişam, sonra da silinme; moda kendi alanını burada bulmaktadır. İçine tuvalet eşyaları, yazı yazmak için gerekenler, oyun kâğıtları, mücevherlerin yerleştirildiği çekmeceli ve bölmeli bir mobilya olan cabinet bu durumu oldukça iyi bir şekilde göstermektedir. Gotik sanat bu eşyayı tanımaktadır.

XVI. yüzyıl onun ilk başarısına tanık olmuştur. Sert taşlarla süslenmiş Rönesans stili kabineler veya Alman tarzı kabineler Fransa'da moda olmuşlardır. XIV. Louis zamanında bu mobilyalardan bazıları çok büyük ölçekli olacaklardır. XVIII. yüzyılda ise bu atılımda, secretaire'in başarısı kanıtlanacaktır.

Fakat, kısa bir süre sonra birincilik basamağına tırmanacak olan konsolun başarısını, bir an için izlemek iyi olacaktır; dolabı tahtından gerçekten indirecek olan, bu mobilyadır. Konsol XVIII. yüzyılın ilk yıllarıyla birlikte Fransa'da doğmuştur. Ve Britanya'daki bir köylü mobilyası veya bazı Milano mobilyalarından hareketle, ilk dolapların "ayakta dik duran" biçiminde konulmuş sandıklar olmaları gibi, konsol fikri de küçük sandıkların üst üste konulmasıdır. Fakat bu geç bir fikir ve geç bir gerçekleştirmedir.

Bir zerafet yüzyılında yeni bir moda tarafından lanse edilen konsol, hemen lüks bir mobilya olacak ve düz veya kıvrıntılı, dik veya şişkin, kitlesel veya ince biçimlere sahip olarak, kakmaları, değerli keresteleri, tunçları, lakeleri, değişken bir modanın kurallarını sıkı sıkıya izleyeceklerdir, bunun içine, "Louis XIV"dan "Louis XV" veya "Louis XVI"e varana kadar, bilinen tarz farklarıyla, "tuhaflıklar" akımının değişimleri de dahildir. Temel mobilya, zengin mobilyası olan konsol, ancak XIX. yüzyılda genelleşecektir.

Ancak, birbiri ardına ele alınan bu mobilyaların çoklu tarihi, acaba döşeme tarihi midir?

Sadece Bütünlerin Değeri Vardır

Hayır, bir mobilya ne kadar karakteristik olsa da, bir bütünü ne yaratmakta, ne de açığa vurmaktadır. Müzeler soyutlanmış eşyalarıyla, olağan olarak bize, karmaşık bir tarihin ancak a,b,c'sini öğretmektedirler. Esas olan, mobilyaların ötesinde, onların serbest olan veya olmayan yerleştirilme biçimleri ve hem onları içine alan odadaki, hem de bu odanın dışında, parçasını oluşturduğu evdeki bir atmosfer ve bir yaşama sanatıdır. Bu ayrı evrelerde, tabii ki lüks evrenlerde nasıl yaşanıyor, yemek yeniyor, uyunuyordu?

İlk kesin tanıklıklar, özellikle tıpkı bir tual üzerine aktarılan bir dizi natürmortta olduğu gibi, mobilya ve eşyaların, insanlara yönelik olanı kadar

büyük bir aşkla resmedildikleri Hollanda ve Alman tablolarında yer almak üzere, geç Gotik döneme ilişkin olmaktadırlar. Jan van Eyck'in Aziz Johannes'in Doğumu veya Van der Weyden'in bir Tebliğ tablosu, XV. yüzyılda ortaklaşa kullanılan odanın atmosferi hakkında somut bir fikir vermektedir ve hizmetkârların iş gördükleri mutfağı tahmin etmek için, bir kapının, diğer odaların oluşturduğu diziye doğru açılması yeterlidir. Konumun buna hazır olduğu doğrudur. Tebliğ veya Bakire Meryem'in Doğumu tabloları ister Carpaccio'ya, isterse yaşlı Holbein'a veya Schongauer'e ait olsunlar; yatakları, sandıkları, açık güzel bir penceresi, şöminenin önündeki sırası, yeni doğanın yıkandığı tahta gerdeli, lohusaya götürülen etsuyu, Çene'in yemek ayinleri teması kadar, ev çerçevesi hakkında aydınlatıcıdırlar.

Mobilyaların sağlam köylülüğüne ve az sayıda olmalarına rağmen, en azından kuzey ülkelerindeki geç Gotik çağa ait bu evler, canlı ve okşayıcı renkleri olan lüks kumaşların kıvrımları arasında kapanmış, iyice örtülü odaların sıcak samimiyetine sahiptirler. Bunların tek gerçek lüksü: perdeler ve yatak örtüleri, duvar boyaları, ipekli yastıklardır. “Manastır, müstahkem şato, surla kaplı kent, etrafı duvarla çevrili bahçe”nin maddi hayatın karanlık bir şekilde hissedilen zorluklarına karşı bir savunma olması gibi ve dönemin evinin sanki dış dünyaya karşı bir cevap olmasıymış gibi, XV. yüzyılın döşemelikleri katıksız boyaları, çiçek ve hayvan desenleriyle süslenmiş fonlarıyla, bu renk gustosuna ve ihtiyacına tanıklık etmektedirler.

Rönesans İtalya'sının ekonomik olarak çok ileride olduğu ve hükümdarlar ile gösterişçilerin saraylarındaki yeni şatafatları imal ettiği bu dönemden itibaren, yarımadada mimari ve mobilyaların -bunlar alınlıklarında, kirişlerinde, madalyalarında ve yontularında aynı anıtsal motif ve çizgileri tekrarlamaktadırlar- şatafata, ihtişam ve toplumsal konumu ortaya koymaya yöneldiği, tumturaklı ve yepyeni bir çerçevenin ortaya çıktığı görülmüştür. XV. yüzyıldaki İtalyan ev içleri sütunları, taht biçiminde oymalı muazzam yatakları ve anıtsal merdivenleriyle, daha o sıralar Büyük Yüzyılın zevkinin öncülüğünü, garip bir şekilde yapmaktadır; yani bir cins geçit, bir tiyatro gösterisi olan şu saray hayatı zevkinin. Lüks burada aşikâr bir şekilde, hükümet etme aracı haline gelmektedir.

İki yüzyıl atlayalım. XVII. yüzyılda -tabii ki istisnalarla birlikte, örneğin diğerlerinin arasında daha basit olan bir Hollanda'nın ve bir Almanya'nın istisnası-, örneğin Fransa'da, İngiltere'de veya hatta Alçak Ülkeler'in Katolik kesiminde olduğu gibi, evin dekoru her şeyi, çevredeki insanları, toplumsal mertebe gösterisi için feda etmektedir. Konuk kabul odası muazzam hale gelmiştir; bu odanın tavanı çok yüksektir ve dışa doğru daha fazla açılmıştır; bezeme, oyma, kendileri de gösteriş unsuru olan gümüş takımları barındıran gösteriş mobilyalarıyla (sofra takımı dolapları, ağır oymalı büfeler) aşırı dolu hale gelmiştir. Tabaklar, tepsiler, tablolar duvarların üstündedir, karmakarışık motiflerin resmedilmiş olduğu duvarların üstünde (Rubens'in grolesk dekorlu salonunda olduğu gibi) ve her zaman çok fazla revaçta olan döşemelikler iarz değiştirmişler, onlar da belli bir tepeden konuşma ve pahalı karmaşıklık, bazen de sonsuz ayrıntıyla yavan olma noktasına kaymışlardır.

Ancak bu büyük gösteriş salonu, evin ortak odasıdır: Van de Bassen'den Abraham Bosse'a ve Hieronymus Janssen’e varana kadar, birçok Flaman ressamının tablolarında yer alan bu törensel dekorun içinde, yatak genel olarak büyük perdelerle gizlenmiş olarak, şöminenin yanında, konukların bize şatafatlı bir ziyafette toplanmış olarak gösterildikleri aynı salonda yer almaktadır. Öte yandan XVII. yüzyıl, ısıtmadan başlamak üzere, bir sürü kolaylığın cahilidir. Daha da kötüsü, mahremiyeti bilmemektedir. Bizzat XIV. Louis, Versailles'da Mme. de Montespan'ı ziyaret edebilmek için, bir önceki gözdesi Mile, de la Valliere'in odasından zorunlu olarak geçmek durumundaydı. Aynı şekilde, bir XVII. yüzyıl Paris konağında, evin efendilerine tahsis edilmiş, soylu olan birinci katta, bütün odalar, aralıklar, salonlar, galeriler, yatak odaları bazen birbirlerinden iyice farklılaşmamış bir durumda sıralanmaktaydılar. Gündelik işlerini yapan hizmetkârlar da dahil, herkesin merdivene ulaşmak için buralardan geçmesi gerekmekteydi.

Bu konuda yenilik yapacak olan XVIII. yüzyıldır. Avrupa o tarihlerde yüksek sosyete şatafatından vazgeçmeyecek, kendini toplum hayatına hiçbir zaman olmadığı kadar adayacak, ama artık birey özel hayatını korumaya başlayacaktır. Konut değişmektedir, döşeme değişmektedir, çünkü bireyler bunu istemekte, buna özlem duymaktadırlar ve büyük kent bu konuda onların suç ortağı olmaktadır. Adeta, kendini akıntıya bırakmak yeterli olmaktadır. Londra'da, Paris'te, Saint-Petersburg'ta, bu hızlı ve

kendiliklerinden büyüyen kentlerde, her şey giderek daha pahalıya malolmaktadır: lüks ölçüyü kaçırmakta; yer yetmemektedir; mimarın, altın pahasına satın alınmış olan sınırlı mekânları, en yüksek ölçüde kullanması gerekmektedir. Böylece, daha az ihtişamlı, ama daha hoş bir hayat için düşünülmüş olan modern konak, modern daire kendini dayatmaktadır. XV. Louis döneminde Paris'te bir kiralık daire ilânı; “sofa, yemek odası, refakatçi odası, kış için düzenlenmiş ikinci refakatçi odası (demek ki ısıtmalı), küçük bir kütüphane odası, küçük bir oturma odası ve gardrobları olan bir yatak dairesi halinde bölünmüş, 10 bölümlü” bir daireyi anlatmaktadır. Böylesine bir ilân XIV. Louis döneminde düşünülemezdi.

O zamana mensup bir yazarın açıkladığı üzere, bir konak artık üç cins daireye ayrılmıştır; dostları hoş bir şekilde ağırlamak üzere, sosyete dairesi; gösteriş veya ihtişam dairesi: nihayet özel veya rahatlık dairesi, yani aile mahremiyeti dairesi. Bundan sonra, konutun bu bölümlenmesinin sayesinde, artık herkes biraz keyfine göre yaşayacaktır. Kiler mutfaktan, yemek odası salondan ayrılmış, yatak odası ayrı bir krallık haline gelmiştir. Lewis Mumford, bir yaz faaliyeti olan aşkın, artık tüm mevsimlere yayıldığını düşünmektedir! Kimse buna inanmak zorunda değildir (hatta devlet nüfus sicilindeki doğum tarihleri bunun tersini bile kanıtlamaktadır), fakat 1725'e doğru ne Roma, ne Mediciler Toskana'sı, ne de XIV. Louis Fransa'sının bildiği bir “dairelerin iç bölümlenmesi” resmolmaktadır. “Bir daireyi çok büyük sanatla ortaya çıkartan ve onu hem efendi, hem de hizmetçi için kullanışlı kılan” bu yeni bölümlenme, yalnızca bir moda sorunu değildir. Bu “daha fazla odası olan küçük konutlarda... küçük mekânlarda çok şey vardır”. Sebastien Mercier daha sonra “küçük dairelerimiz, yuvarlak ve düz deniz kabukları gibi döndürülüp dağıtıldı ve eskiden kayıp ve açıkçası karanlık olan bu mekânlarda, (şimdi) aydınlık içinde ve keyifle oturuluyor” diye yazacaktır. Zaten bilge bir kişi de şunu eklemektedir: “eski tarz (koskoca evler) çok pahalı olurdu, bugün kimse bu kadar zengin değil”.

Buna karşılık, tüm lüks iştahı mobilyalara; eskisinden daha az sıkıntı veren, kadın odaları, küçük salonlar ve odaların yeni boyutlarına uyarlanmış, ama yeni konfor ve mahremiyet ihtiyaçlarına cevap vermek üzere aşırı derecede uzmanlaşmış, sonsuz derecede yüksek işçiliği olan küçük mobilyalara yönelmiştir. Bu, konsollar, oyun masaları, gece masaları, yazıhaneler, orta

masaları, “dilsiz köle” gibi birçok çeşitleri olan küçük masaların tahta çıkışıdır, ama aynı zamanda, yüzyılın başında komodin ve koskoca bir yumuşak koltuk ailesinin de tahta çıkışıdır. Bütün bu yenilikler için adlar icad edilmektedir: berjer, markiz, düşes, türkuaz, veyöz, vualöz, Atinalı, körüklü veya uçan koltuk... Dekorda da bir arayış vardır: oymalı ve resimli lambriler, muhteşem ve çoğu zaman aşırı yüklü gümüşler, XV. Louis tarzı bronzlar ve lakeler, değerli egzotik tahtalar, duvara oturtulan aynalar ve şamdanlar, iki pencere arasında yer alan duvar kaplaması, ipek duvar kaplaması, Çin porselenleri ve Saksonya bibloları. Bu, çeşitli biçimler altında tüm Avrupa'yı etkilemiş olan Fransız-Alman rokokosu dönemidir; bu aynı zamanda İngiltere'de büyük koleksiyoncuların, Robert Adam'ın yalancı mermerdeki arabesk oymalarının dönemi ve “tuhaf şeyler” ile gotik denilen bir tarzın ortaklaşa olarak hüküm sürmeleridir; 1774'de World'daki bir makale, bunun “iki tarzın mutlu bir karışımı halinde” olduğunu iddia etmektedir. Kısacası mimarinin yeni basitliği, dekorasyonun kanaatkârlığına yol açmaktadır. Devasa olan kaybolmuş, ama yerini çoğu zaman kibarlık budalalığına bırakmıştır.

Lüks ve Rahatlık

Bu lüks her zaman, bizim “gerçek” bir rahatlık adını vereceğimiz şeye refakat etmemektedir. İsıtma hâlâ kötü, havalandırma devede kulaktır, yemek köylü usulüne göre, bazen odun kömürü yakılan “tahta çember geçirilmiş tuğladan” taşınabilir ocaklarda pişirilmektedir. Daireler, aslında Sir John Harrington tarafından 1556'da icad edilmiş olan İngiliz tarzı helâlara her zaman sahip değillerdir, ve bu olduğunda da, evi leş kokularından kurtarmak için supap veya sifon, en azından havalandırma bacasını yerli yerine oturtmak gerekmektedir. 1788'de lâğım çukurlarının iyi boşaltılmaması, bizzat Bilimler Akademisi'nin meşgûl olduğu sorunlar çıkartmaktadır. Ve yatak odalarındaki lâzımlıklar, her zaman olduğu gibi, pencereden dökülerek boşaltılmaya devam etmektedirler; sokaklar çirkef kuyusudur. Parisliler uzun süre, Tuileries'de “bir porsuk ağacı sırasının altında ihtiyaçlarını gideriyorlardı”; buradan İsviçreli muhafızlar tarafından kovulunca “gözleri ve burnu aynı derecede isyan ettiren” Seine kıyılarına yöneldiler. Bu imge XVI. Louis dönemine aittir. Ve bütün kentler az çok aynı durumdaydı, büyükleri gibi küçükleri de; Liege, Cadiz, Madrid gibi, genel olarak içinden bir kanal veya “bok yolu” denilen ve “ona emanet

edilen her şeyi kabul eden” bir sel yolunun geçtiği. Yukarı Auvergne'in tüm şu küçük kentleri de.

Bu XVII. ve XVIII. yüzyıl kentlerinde bir banyo nadir bir lükstür. Bitler, pireler, tahtakuruları Londra kadar Paris'i, zengin evleri kadar fakir evlerini de işgâl altında tutmaktadırlar. Evlerin aydınlatmasına gelince; kandiller, mumlar, yağ lambaları, yalnızca XIX. yüzyılda ortaya çıkabilecek olan gaz lambasının mavi ışığına kadar süreceklerdir. Fakat meşaleden fenere, aplikten şamdana veya avizeye varana kadar, eski tabloların bize gösterdikleri haliyle binlerce dahiyane ilkel aydınlatma biçimi de gecikmiş lükslerdir. Bir inceleme, bunların Toulouse'da gerçekten ancak 1527'ye doğru yaygınlaşabildikleri saptamaktadır. O tarihe kadar aydınlatma hemen hiç yoktur. Ve iftihar, hatta gösteriş konusu olan “bu geceye karşı zafer”in bedeli ağır olacaktır. Balmumu, iç yağı, zeytinyağı (veya daha doğrusu ondan elde edilen ve cehennem yağı denilen bir yan ürün), ve XVIII. yüzyılda Hollandalı ve Hamburglu, sonra da Melville'in XIX. yüzyılda sözünü ettiği şu A.B.D. limanlarındaki avcıların talihini açacak olan balina yağına başvurmak gerekmiştir.

Ve biz vakitsiz konuklar olarak, eskinin ev içlerine girseydik, oralarda çabucak rahatsız olurduk. Ne kadar güzel olursa olsun -ve bazen hayranlık vericidirler- onların gereksiz eşyaları bize yetmezdi.

ELBİSELER VE MODA

Elbise tarihi, göründüğünden daha az fıkra konusudur. Tüm sorunları ortaya çıkartmaktadır: hammaddeye, üretim süreçlerine, maliyetlere, kültürel sabitelere, modalara, toplumsal zıtlıkları inatla işaret etmektedir. Demek ki israfı önlemeye ilişkin yasalar, hükümetlerin bilgeliğini, ama bundan da fazlası, toplumun üst sınıflarının yeni zenginler tarafından taklid edildiklerinde, buna karşı duydukları öfkeyi dile getirmektedirler. Paris burjuvazisine mensup kadınlar ve kızlar ipekli mi giyinmeye başladılar, ne IV. Henri, ne de soylular buna razı olurlar. Fakat hiçkimse sonradan görmelerin yükselme tutkusuna veya Batı'da en azından toplumsal mertebenin göstergesi olan elbiselerin giyilmesine, asla engel olamamıştır. Hükümetler büyük senyörlerin gösterişe yönelik lükslerini, Venedik'te lohusaların olağanüstü şatafatlarını veya Napoli'de gömülme törenlerinin bahane oluşturduğu sergilemeleri de asla önleyememişlerdir.

En küçük dünyalarda da durum aynıdır. Valenciennes yakınlarındaki küçük Flandre köyü Rumegies'de, 1696'da, günlük tutan köy papazının demesine göre, zengin köylüler her şeylerini elbise için feda etmektedirler, “genç erkekler simli veya yaldızlı sırmalı şapkalarıyla, genç kızlar bir ayak yüksekliğindeki saç tuvaletleri ve buna uygun diğer elbiseleriyle...”. İşte “işitilmedik bir saygısızlıkla her pazar meyhanelere” gitmektedirler. Fakat günler geçmekte ve aynı papaz bize şunları söylemektedir: “kilise veya meyhanede oldukları pazar günü hariç tutulacak olursa, bunlar (zenginler veya fakirler) öylesine bir uygunsuzluk içindedirler ki, kızlar erkeklere, erkekler kızlara tensel isteklerde ilaç olmaktadırlar”. İşte işleri düzene sokan, onları gündelik dekorun içine yerleştiren şey. Mme. de Sevigne yarı beğeni, yarı kızgınlık içinde, Haziran 1680'de “ipek üzerine Hollanda yünlüsünden dikilme ve yırtmaçlı kolları olan bir elbise giymiş olan Bodegatlı güzel bir çiftçi kızını kabul etmiştir”, heyhat bu kız ona 8.000 livre borçludur. Bu bir istisnadır, tıpkı 1680'de bir Alman köyünde patronun verdiği ziyafeti anlatan tablodaki köylülerin, kırmalı yakalık takmalarının da bir istisna olması gibi. Olağan durumda herkes yalınayak, veya hemen hemen yalınayak dolaşmakta ve, kem pazarlarında bir bakış, burjuvalar ile halktan insanları ayırmaya yetmektedir.

Eğer Toplum Kıpırdamasaydı...

Eğer toplum aşağı yukarı sabit olarak kalsaydı, her şey daha az değişken olurdu. Ve bu, yerli yerinde olan hiyerarşilerin tepesine varana kadar olan kesimlerde sıklıkla rastlanan durumdur. Çin'de mandarin kıyafetleri XV. yüzyıldan iyice önce, 1421'de yeni başkent olan Pekin'den, Seçuan ve Yunnan gibi öncü eyaletlere varana kadar aynıdır. Ve peder de Las Cortes'in 1626'da resmettiği bu altın işlemeli ipek elbise, birçok XVIII. yüzyıl gravürünün “çeşitli renklerde ipek çizmelerle” birlikte gösterdiği elbiselerin aynıdır. Mandarinler evlerinde basit pamuklu kıyafetler giymektedirler. Toplumsal maske ve kişilerinin hakikileştirilmesi olan bu parlak elbiseye, görevleri esnasında bürünmektedirler. Aslında hemen hemen hareketsiz olan bir toplumda, bu maske yüzyıllar boyunca hiç değişmeyecektir. Moğol fethinin 1644'den itibaren ortaya çıkardığı alt-üst oluş bile, eski dengeyi bozamayacaktır -veya çok az bozacaktır-. Yeni efendiler uyruklarına saçların kazınmasını dayatmışlar (bir perçem hariç) ve eskinin merasim elbisesini değiştirmişlerdir. Hepsi bundan ibaret kalmıştır, sonuçta pek fazla bir şey değil. Bir seyyah 1793'te “Çin'de elbiselerin biçimi moda veya kapris nedenleriyle nadiren değişmektedir. Bir insanın mertebesine veyahut da mevsime göre giydiği kıyafetler her zaman aynı şekildedir. Kadınların bile, çiçek düzenlemesi veyahut da başlarının üzerine koydukları diğer süsler hariç, hiçbir zaman yeni modaları olmamaktadır” diye kaydetmektedir. Japonya da, herhalde Hideyoşi'nin sert tepkisinden sonra, kendine rağmen tutucudur. İşte, bugünkü kimonodan pek farklı olmayan, ev kıyafeti kimono'ya ve sokağa çıkıldığında giyilen, sırtı resimli deri bir elbise olan jinbaori'ye yüzyıllarca sadık kalmıştır.

Bu gibi toplumlarda genel kural; değişme ancak, tüm toplumsal düzeni etkileyen büyük siyasal alt-üst oluşların teşvikiyle olabilmektedir. Müslümanlar tarafından hemen hemen fethedilmiş olan Hindistan'da, galiplerin, yani Moğolların kıyafeti (pijama ve şapkan), en azından zenginler için kural haline gelmiştir. “Tüm Rajput hükümdarlarının portreleri (tek bir istisnayla) bize bu elbiseleri saray kıyafeti olarak göstermektedirler; bu, Hindu yüksek soyluluğunun Moğol egemenlerin adet ve tavırların genel olarak kabul ettiklerinin tartışılmaz kanıtıdır”. Aynı farkına varış Türk imparatorluğu için de söz konusudur. Osmanlı sultanlarının güç ve etkilerinin hissedildiği her yerde, kıyafetleri de kendini yüksek sınıflara dayatmaktadır; uzak Cezayir'de olduğu gibi, Türk

modasının yerini ancak XVIII. yüzyılda ve hem de tam olmadan Fransız modasına terkedeceği hıristiyan Polonya'da da. Bütün bu taklitler, sonradan yüzyıllar boyunca hiçbir değişime uğramamışlardır, çünkü model sabit kalmıştır. Mouradj d'Ohsson, 1711 'de yayınlanan Osmanlı imparatorluğunun Genel Tablosu adlı kitabında “Avrupalı kadınları tiranca yöneten modalar, Doğu'da kadın cinsini hiç harekete geçirememektedir: burada adeta hep aynı saç biçimi, aynı elbise kesimleri, aynı kumaş cinsleri vardır”. 1516'dan itibaren her halükârda Türk haline gelen Cezayir'de, kadın modası 1830'a kadar olan üç yüzyıl boyunca çok az değişmiştir. P. Haedo adlı bir esire borçlu olunan, 1580'lere doğru tarihlenen kesin bir tasvir “1830 tarihli gravürleri yorumlamak üzere, çok az bir düzeltmeyle kullanılabilir”.

Yalnızca Fakirler Olsaydı...

Öyle olsaydı, ortaya sorun bile çıkmazdı. Her şey hareketsiz kalırdı. Zenginlik yoksa, hareket serbestliği ve mümkün değişmeler de yoktur. Modadan haberi olmamak, nerede olurlarsa olsunlar, fakirlerin payına düşen şeydir. Elbiseleri ne kadar güzel veya aşınmış olursa olsun, neyseler o olarak kalacaklardır. Güzel olanı bayramlık elbisedir; bu atadan oğula intikal etmekte ve ulusal veya bölgesel düzeydeki sonsuz çeşitliliğe rağmen, yüzyıllar boyunca aynı kalmaktadır. Aşınmış olanı ise, gündelik iş kıyafetidir ve en az masraflı yerel kaynaklardan elde edilmekte ve ötekinden daha az değişmektedir.

Yeni İspanya'nın kızılderili kadınları, Cortes zamanında uzun pamuklu entarileri, daha sonra da, bazen işlemeli yünlü entarileri içinde neyseler, XVIII. yüzyılda da odurlar. Erkek kıyafeti kuşkusuz değişmiştir, fakat yalnızca, galibin ve misyonerlerinin eskinin çıplaklığını örten “münasip” bir kıyafeti mutlaka istedikleri ölçüde. Peru yerlileri XVIII. yüzyılda nasıl giyiniyorlarsa, bugün de öyle giyinmektedirler; lama yününden evde dokunmuş kare biçimli bir battaniye, insanın kafasını geçirmesi için ortasından delinmiş olan bu giysi pancho'dur. Hind'de de hareketsizlik vardır ve bu ezelidir: Hindu dün ve eskiden olduğu gibi, bugün de dhoti giymeye devam etmektedir. Çin'de “köylüler ve sıradan halk elbiselerini" her zaman “her renkten... pamuklu bezden yapmışlardır”; aslında bu, belinden bir kuşak bağlanan uzun bir gömlektir. Japon köylüleri 1609'da ve

herhalde daha önceki yüzyıllarda da, pamuklu kumaşla kaplanmış kimonolar giymekteydiler. Volney Mısır Yolculuğu (1783) adlı kitabında, Mısırlıların kıyafetleri karşısında şaşırmaktadır: “kazınmış bir kafanın üzerine, pliler halinde sarılmış şu kumaş demeti, boyundan topuklara kadar inen ve gövdeyi giydirmekten çok örten şu uzun elbise”. Bu çok antik bir kıyafet olup, aslında XII. yüzyılda kalmış olan Memlûklarınkinden de eskidir. P. Labat'nın Kara Afrika'da tasvir ettiği müslümanların kıyafetine gelince, hemen hemen elbise diye bir şey olmadığına göre, nasıl değişebilirdi? “Bunların gömlekleri yok, bunlar vücutlarını donlarının üstünden bir kumaş parçasıyla sarıyorlar ve bellerinde bağlıyorlar; çoğu başı kabak, yalınayak dolaşıyor”.

Avrupa'nın fakirleri biraz daha örtülüdürler, ama kendilerini fanteziye daha fazla kaptırmakta değillerdir. Jean-Baptiste Say 1828'de şöyle yazmaktadır: “Türklerin ve Doğu'nun diğer halklarının sabit modasının beni hiç çekmediğini itiraf ediyorum. Aptalca despotizmlerine zaman tanıyora benzemektedirler... Bizim köylüler moda karşısında biraz Türktürler; alışılmışın kölesidirler ve XIV. Louis'nin savaşlarına ilişkin eski tablolarda, kadınlı erkekli köylülerin yalnızca keçe bir ayakkabı tabanı giydikleri ve bunun deri bir bağla tutturulduğu görülmektedir”. Daha eski bir dönem için de aynı şey düşünülebilir. Örneğin Münih Pinakotekinde yer alan ve hepsi de bir pazar yerinin kalabalığını gösteren, Pieter Aertsen'in (1508-1575) bir tablosu ile Jean Brueghel'in (1568-1625) iki tablosu karşılaştırılacak olursa, her üç tabloda da ilk bakışta mütevazi satıcılar veya balıkçılar ve müşteri olarak bulunan veya dolaşan burjuvaların farkediliyor olmasını görmek eğlendiricidir: kıyafet onları hemen farklılaştırmaktadır. Fakat ikinci olarak farkedilen şey, daha da merak uyandırıcıdır, iki ressamı ayıran yaklaşık yarım yüzyıl esnasında, burjuva kıyafeti geniş ölçüde değişmiştir: Aertsen'in resmindeki basit bir plili ekle çevrelenmiş, İspanyol tarzında yukarı kalkık yakaların yerine, Brueghel'de kadınlar ve erkeklerin taktıkları gerçek dantel yakalar geçmiştir; ancak halk kadınlarının kıyafeti (açık yaka, sıkılmış bel, iplerle gerilmiş ve büzülmüş etekliğin üzerinde önlük), tamamen aynı kalmıştır, ancak saç tuvaletinde bir fark vardır, o da herhalde yöresel bir farktır. Yukarı Jura'daki bir köyde, 1631'de dul bir kadın, kocasının vasiyetine göre “iki yıldan iki yıla bir çift ayakkabı ve bir gömlek ve üç yıldan üç yıla abadan bir elbise” alacaktır.

Aslında köylü elbisesi, görünüşte aynı kalmasına rağmen, bazı önemli ayrıntıları itibariyle gene de değişecektir. Örneğin XIII. yüzyıla doğru, Fransa'da ve Fransa dışında iç çamaşırı kullanma adeti başlayacaktır. Sardinya'da XVIII. yüzyılda, matem işareti olarak, aynı gömleği bir yıl boyunca hiç çıkartmamak kuralı vardır; bu en azından, köylünün gömleği bildiğini ve bunu değiştirmemenin bir fedakârlık olduğunu göstermektedir. Oysa çok sayıda tablodan, eskiden, XIV. yüzyılda bile zenginlerin ve fakirlerin yataklarında çıplak uyuduklarını biliyoruz.

Zaten bir XVIII. yüzyıl nüfus bilimcisi “uyuz, kellik ve pislikten kaynaklanan tüm deri hastalıkları, eskiden çamaşır kullanılmadığından, çok sık ortaya çıkarlardı” diye belirtmektedir. Tıp ve cerrahi kitaplarının kanıtladıkları üzere, bu hastalıklar fiili durumda, XVIII. yüzyılda tamamen yok olmamışlardır, ama gerilemektedirler. Aynı XVIII. yüzyıllı gözlemci, kendi döneminde köylüler arasında kaba yünlü çamaşırların genelleşmesini işaret etmektedir. “Bir Fransız köylüsü kötü giyimlidir ve çıplaklığını örten pırtılar onu mevsimlerin sertliklerine karşı iyi koruyamamaktadırlar; fakat elbise açısından durum, eskiye nazaran daha az acınacak bir haldedir. Elbise fakir için bir lüks konusu değil de, soğuğa karşı bir savunmadır: birçok köylünün elbisesi olan bez, onları yeteri kadar korumamaktadır..., fakat birkaç yıldan beri... çok iyi bir şey olarak, çok daha fazla sayıda köylü yünlü elbiseler giymeye başlamıştır: bunun kanıtlanması kolaydır, çünkü bir zamandan beri krallıkta daha fazla miktarda yünlü kumaş imal edildiği kesindir; ve bunlar hiç de ihraç edilmediklerine göre, zorunlu olarak, daha fazla sayıda Fransızın giyiminde kullanılmaktadırlar” diye yazmaktadır.

Bunlar gecikmiş, sınırlı iyileşmelerdir. Fransız köylülerinin kıyafetlerindeki dönüşüm, İngiliz köylülerininkini net bir gecikmeyle izlemiştir. Ayrıca, bu dönüşümün genel olduğunu da hemen düşünmeyelim. Devrim arefesinde bile, Chalonnais ve Bresse'de köylüler yalnızca meşe kabuğuyla “siyaha boyanmış bez giymektedirler” ve “bu uygulama o kadar yaygınlaşmıştır ki, korular bunun yüzünden gerilemişlerdir”. Zaten o sıralar “elbise Burgonya'da (köylü) bütçesinin önemli bir kalemini oluşturmamaktadır”. Aynı şekilde Almanya'da XIX. yüzyılın başında bile, köylü bez elbise giymeye devam etmektedir. 1750'de Tirol'de, ahır yemliğinin içinde gösterilen şu çobanlar, dizlerine kadar inen bez bir gömlek giymişlerdir, ama bacak ve ayakları çıplaktır, ve ayaklarında bacaklarına sarılmış bir deri

bağla tutturulan basit bir tabandan başka bir şey yoktur. Zengin bir ülke sayılan Toskana'da, kır insanı XVIII. yüzyılda bile sadece evde dokunmuş kumaşlar, yani keten bezler ve yarı kenevirli, yarı yünlü (mezzelane) bezler giymektedirler".

Avrupa ya da Moda Çılgınlığı

Şimdi kendimizi çok miktarda kaprisin içinde kaybolma tehlikesine atmadan, zenginlerin ve değişken modaların Avrupa'sına gelebiliriz. Her şeyden önce, bu kaprislerin, belki de diğerlerinin, hatta en sefillerin bile onları seyretmeleri ve çılgınlıklarında bile onları teşvik etmeleri nedeniyle, fazlasıyla gürültü çıkartan ve çalım atan az sayıda insandan başkasını kapsamadığını biliyoruz.

Bu değişme çılgınlığının, gerçekten yerleşebilme konusunda, yıl be yıl geciktiğini de biliyoruz. Venedikli bir elçi, IV. Henri'nin sarayına ilişkin olarak bunu çoktan söylemiştir bile: "Bir kişi... eğer farklı biçimlerde yirmibeş, otuz kıyafete sahip değilse zengin sayılmamaktadır, ve bunları hergün değiştirmek zorundadır". Fakat moda yalnızca bolluk, miktar, çokluk değildir. İstenilen zamanda dönüş yapmasını bilmek de demektir. Bu mevsim, gün, saat meselesidir. Oysa moda'nın böylesine bir egemenliği dayatabilmesi, ancak 1700'den önce, tam da kelimenin bizzat kendinin, yeni anlamıyla -günceli izlemek- dünyaya yayılırken, ikinci gençliğini yaşamaya başladığı sıralarda mümkün olabilmiştir. Bu tarihlerde her şey, bugünkü anlamıyla, moda edası edinmeye başlamıştır. İşler o zamana kadar bu denli hızla değişmemişlerdi.

Gerçekten de, geçmişte uzaklara doğru gidilecek olursa, sonunda sakin sular, Hind, Çin veya İslam'ın tasvir ettiğimiz konumlarına benzeyen konumlar bulunmaktadır. Hareketsizlik kuralı tüm gücüyle yürürlüktedir, çünkü XII. yüzyılın başlarına doğru, Avrupa'daki kıyafetler bal gibi Galya-Roma çağındakiler gibi kalmışlardır: kadınlar için topuklara kadar inen, erkekler için de dizlere kadar inen entariler. Sonuç olarak hareketsizlik yüzyılları ve yüzyılları. Örneğin XII. yüzyılda erkek elbiselerinin uzaması gibi bir değişiklik meydana geldiğinde, bu şiddetle eleştirilmektedir. Orderic Vital (1075-1142), kendi fikrine göre çağının tamamen gereksiz olan kıyafet çılgınlıklarını mahkûm etmektedir: "eski adet(in), yeni icatlarla adeta tamamen alt-üst olduğu"nu ileri sürmektedir. Çok abartılmış bir ifade.

Hatta Haçlı Seferlerinin etkisi bile, sanıldığından daha az olmuştur; bu seferler ipeği, kürk lüksünü Avrupa'ya getirmişler, ama XII. ve XIII. yüzyıl elbise biçimlerinde temelli bir değişiklik yapamamışlardır.

Büyük değişme, 1350'lere doğru bilgelerin, yaşlıların, gelenek savunucularının gözünde rezalet olan, erkek elbisesini aniden kısaltan değişikliktir. Guillaume de Nangis'nin eserini devam ettirenlerden biri, “bu yılın civarında, erkekler ve özellikle soylular, seyisler ve maiyetleri, bazı burjuvalar ve hizmetkârları o kadar kısa ve dar elbiseler giydiler ki, ar duygusunun saklanmasını emrettiği şeyleri farkedilir halde bıraktılar. Bu halk için çok şaşırtıcı bir şey oldu" diye yazmaktadır. Vücuda oturan bu elbise devam edecek ve erkekler artık bir daha uzun elbise bulamayacaklardır. Kadınlara gelince, bunların da üst kısmı oturarak, vücut biçimini belli etmeye başlamış ve büyük dekolteler halinde açılmıştır ki, bu da başka bir kınama konusu olmuştur.

Modanın başlangıcını, bir bakıma bu yıllara yerleştirmek mümkündür. Çünkü artık kıyafet değişikliği kuralı Avrupa'daki rolünü oynamaya başlayacaktır. Öte yandan, geleneksel elbise, kıtanın her yerinde hemen hemen aynıyken, kısa elbisenin yayılması eşitsiz bir biçimde, direnmeler ve uyarlamalarla birlikte olacak ve sonunda birbirlerini az çok etkileyen ulusal modaların oluştuğu görülecektir: bir Fransız elbisesi, bir Burgonya elbisesi, bir İtalyan elbisesi, bir İngiliz elbisesi vs. Doğu Avrupa ise, Bizans'ın çözülmesinden sonra, artan bir şekilde Türk modalarının etkisine maruz kalacaktır. Avrupa bundan sonra, oldukça sık bir şekilde, ayrıcalıklı bir bölgenin leadership'ini kabul etmeye hazır olsa bile, en azından XIX. yüzyıla kadar çok renkli olarak kalacaktır.

Böylece XVI. yüzyılda, yüksek sınıflar arasında, ilhamını İspanyollardan alan, siyah yünlü kumaştan elbise kendini dayatacaktır. Bu, Katolik Kral'ın “Dünya” imparatorluğunun siyasal önceliğinin işaretlerinden biridir. Kare biçimindeki dekoltelerinin, geniş kol ağızlarının, saç filesinin, altın ve gümüş işlemelerin, yaldızlı dibaların, kan rengi saten ve kadifelerin Avrupa'nın büyük bir bölümü için ekol oluşturduğu, Rönesans dönemi İtalyan kıyafetinin yerine İspanyol kanaatkârlığı, koyu renk yünlüler, vücuda yapışan yelekler, şişkin ayakkabılar, kısa pelerin, oymalı bir yakalık takılan çok yüksek yakalar ikâme olmuştur. XVII. yüzyılda ise, bunun

tersine, Fransız işi denilen elbise, canlı renkleri olan ipeklileri, daha özgür edasıyla yavaş yavaş bu modaya üste gelecektir. Tabii ki İspanya, bu modanın cazibesine en yavaş kapılan ülke olacaktır. Barok lükse düşman olan IV. Felipe (1621-1665), aristokrasisine II. Felipe döneminden miras, ağırbaşlı bir sadeliği olan modayı dayatmıştır. Sarayda vesti do de color's karşı uzun süre engel konulmuş; yabancı kimseler saraya ancak, kurallara uygun bir şekilde “siyahlar giyinmiş olarak” kabul edilmişlerdir. O sıralar İspanyolların müttefiki olan Conde prensinin bir temsilcisi, ancak kıyafetini değiştirip, katı koyu elbiseler giyince, görüşmeye kabul edilebilmiştir. Yabancı moda İspanya'ya, hem de kalbine, yani Madrid'e, ancak IV. Felipe'nin ölümünden sonra, 1670'e doğru nüfuz edebilecek, IV. Felipe'nin piçi ikinci Avusturyalı Don Juan bu kentte bu modanın başarıya ulaşmasını sağlayacaktır. Fakat Katalonya yeni kıyafetler tarafından daha 1630'da, yani Madrid'e isyan etmesinden on yıl önce kazanılmıştır. Bu aynı tarihte, Hollanda'da stathouder'm sarayı da, karşı çıkanların hiç de ender olmamasına rağmen, kendini bu hayranlığa teslim etmişti. Rijksmuseum'da bulunan, 1642 tarihli bir portrede, Amsterdam burgmeister'ı Bicher, İspanyol tarzında, geleneksel bir elbiseyle gösterilmektedir. Kuşkusuz bu aynı zamanda bir kuşak sorunudur, çünkü D. van Santvoort tarafından yapılan 1635 tarihli bir tabloda, burgmeister Dirk Bas Jacobsz ve karısı eski modaya uygun plili yakalar ile yer alırlarken, çocukları yeni zevke göre giyinmişlerdir. İki kuşak arasındaki çatışma Milano'da da mevcuttur, fakat bunun başka bir anlamı vardır: Milano o sıralar İspanya'ya aittir ve yüzyılın ortasında yapılan bir karikatürde, geleneksel olarak giyinmiş bir İspanyol, Fransız modasını seçmiş bir Milanoluyu azarlıyorsa benzemektedir. Acaba, Fransız modasının Avrupa'da yayılmasında, İspanya'nın gerilemesinin bir ölçüsünü mü görmek gerekir?

Bu birbirini izleyen öncelikler, Hindistan'da Moğol modasının veya Osmanlı imparatorluğunda Türk modasının yayılmasına ilişkin olarak ileri sürdüğümüz açıklamayı akla getirmektedirler: Avrupa, kavgalarına rağmen veya bunların sayesinde tek ve aynı ailedir. Ne en beğenilen, zorunlu olarak en güçlüdür, ne de Fransızların sandığı gibi, en sevilen veya en incelmiş olan kuralları koymaktadır. Avrupa'nın tüm gövdesini etkileyen siyasal önceliklerin yönünün veya ağırlık merkezinin birden değişmesinin, modalar dünyasını hemen etkilemediği aşikârdır. Gecikmeler, sapmalar, boşluklar,

yavaşlıklar vardır. XVII. yüzyıldan itibaren öncelikli hale gelen Fransız modası, egemenliğini ancak XVIII. yüzyılda kanıtlayabilmiştir. O sıralar İspanyolların duyulmamış bir lüks içinde yaşadıkları Peru'da bile, 1716'da insanlar "Fransız tarzına göre, çoğu zaman da (Avrupa'dan ithal edilen) garip renk karışımları içindeki ipek elbiseler giymektedirler". Aydınlanma dönemi Avrupa'sının dört bir yanına, moda Paris'ten itibaren, çok erkenden itibaren ortaya çıkmış olan taş mankenler aracılığıyla yayılmaktadır. Bu taş mankenler, artık rakipsiz bir egemenlik sürmektedirler. XV. ve XVI. yüzyıllarda moda ve yüksek zevkin eski başkenti olan Venedik'te, en eski elbiseci dükkânlarından birinin adı Fransa Taş Bebeği, La Piavola da Franza idi ve bugün hâlâ öyle. Polonya kraliçesi (İmparatorun kızkardeşiydi) daha 1642'de, bir Ispanyol kuryesinden, eğer Alçak Ülkeler'e giderse, ona "terzisi model alabilsin diye, Fransız tarzına göre giydirilmiş bir taş bebek getirmesini" istiyordu, bu konudaki Polonya uygulaması hoşuna gitmiyordu.

Bu tek bir egemen modaya indirgenme halinin, hiçbir zaman tereddütler olmadan ilerlemediği aşikâdır. Daha önce de söylediğimiz üzere, bu konuda bir marj, fakirlerin muazzam hareketsizliği bulunmaktadır. Bir de durgun denizin üzerine çıkan yerel direnmeler, bölgesel bölünmeler vardır. Elbise tarihçilerinin umutsuzluğu, çok açıkçası, bütünsel hareketler karşısındaki sapmalar, bölünmelerden kaynaklanmaktadır. Burgonya Valoislarının sarayı, Fransız sarayının modasını izleyemeyecek kadar Almanya'ya yakın ve aynı zamanda fazlasıyla özgündür. XVI. yüzyılda bu ülkede, kadınların etek kabartma yastığının yaygınlaşması veya bundan da fazlası, kürklerin yüzyıllar boyunca heryere yayılması ortaya çıkmıştır, fakat herkes bu işi kendi tarzına göre yapmaktadır. Plili yakalık sadelikten, Isabelle Brandt'ın, Rubens'in onu kendi yanında gösterdiği tablodaki muazzam dantel yakalığa doğru değişebilir. Veya Brüksel müzesindeki tabloda, iki kızının ve ressamın birlikte görüldükleri, Cornelis tie Vos'nun karısı için de aynı şey söylenebilir.

Bir cins mimli cambaz sopası olan ve kadınların Venedik sobalılarındaki su birikintilerinden korunmak için giydikleri zocoli, bunların modası XVI. yüzyılda, bir an için Venedik dışında da yayılmıştır. Bayerisches Nationalmuseum, Münih.

1581 'in bir Mayıs akşamı, Zaragoza'ya doppo disnar, yakışıklı, yaşamaktan mutlu, alıngan, akıllı, kendilerinden memnun üç soylu, Venedikli genç yolcu gelir. Peşlerinde kadınlı erkekli bir kalabalık olduğu halde, şaraplı ekmek ayinin geçit resmi yapılmaktadır. Anlatıcı, kötü huylu bir şekilde, “suratlarını tüm renklerle boyamış çok çirkin kadınlar, garip bir şey olarak çok yüksek ayakkabılar, daha doğrusu Venedik modasına uygun zacoli ve tüm İspanya'da moda olan dantel başörtüleri giymektedirler”. Merak onları bu gösteriyi seyretmeye yöneltir. Fakat başkalarını görmek isteyen de, kendi hesabına görülmekte, (arkedilmekte, parmakla gösterilmekledir. Önlerinden geçen kadınlar ve erkekler kahkahaya boğulmakta ve onlara lâf atmaktadırlar. Bizim Francesco Contarini, “bütün bunlar, bizim İspanyol adetinin izin verdiğinden daha geniş nimplıe (dantel yakalık) takmamızdan oluyordu. Bazıları 'işte mm Hollanda kentimize gelmiş' diyorlardı (bundan tüm Hollanda bezlerini veya kumaş ve çamaşır yapımında kullanılan bezin adı olan olanda'ya (Hollanda) yönelik bir kelime oyununun varlığını anlayınız), diğer bazıları da 'ne büyük salatalar' diyorlardı. Bunlarla oldukça eğlendik”. Kendinden daha az emin olan başrahip Locatelli, 1664'te İtalya'dan Lyon'a geldiğinde, sokakta “peşinden koşan çocuklara” fazla dayanamamıştır. “Şeker ekmeğini (geniş kenarlı şapka)... renkli çorapları bırakarak, tamamen Fransız tarzına göre giyinmek zorunda kaldım.” Ne ile? Dar kenarlı “bir Zani şapkası, rahipten çok tabibe yaraşan büyük bir yakalık, kalçanın ortasına kadar inen bir cübbe, siyah çoraplar..., bağcık

yerine gümüş kopçaları olan dar ayakkabılar. Bu kıyafet ile... artık rahip olduğuma inanamıyordum”.

Moda Uçarı mıdır?

Moda görünüşte, eylem ve kaprislerinde serbesttir. Gerçekte, yolu önceden çizilmiştir ve tercihlerinin yelpazesi, her şeye rağmen sınırlıdır.

Mekanizmalarıyla kültürel aktarımlara, en azından yayılmasının tabi olduğu kurallara bağlıdır. Ve bu cinsten her yayılma, doğası gereği yavaştır ve mekanizmalara, zorlamalara bağlıdır. İngiliz tiyatro yazarı Thomas Dekker (1572-1632), vatandaşlarının başka uluslardan aldıkları kıyafetleri hatırlatarak eğlenmektedir: “pantalon yırtmacı Danimarka'dan, yelek yakası ve beden bölümü Fransa'dan, 'kanatlar* ve dar kol ağızları İtalya'dan, kısa yelek Utrechtli bir Hollandalı perakendeciden, kocaman diz pantalonları İspanya'dan, çizmeler Polonya'dan gelmektedir”. Bu menşe şahadetnameleri zorunlu olarak doğru değildir, ama maddelerin çeşitliliği kuşkusuz öyledir ve bunlardan herkesin kabul edebileceği bir bileşim oluşturmak için birçok yıl uğraşmak gerekmiştir.

XVIII. yüzyılda her şey hızlanmakta, demek ki canlanmaktadır, fakat uçarılık, tanıkların ve aktörlerin istekle sözünü ettikleri bu kıyışız krallığın kuralı haline gelememektedir. İyi bir gözlemci, yetenekli bir gazeteci olan, ama çok büyük bir akla sahip olmayan Sebastien Mercier'yi dinleyelim, ama ona gözü kapalı inanmaksızın. 1771'de şöyle yazmaktadır: “mevsimin sertliği yüzünden, kışın yaklaşmasından endişe duyuyorum... Tüm yararsız tutkuların egemenliklerini kurdukları gürültülü ve yavan toplantılar bu mevsimde ortaya çıkmaktadır. Hoppalık zevki, modanın kurallarını dikte etmektedir. Bütün erkekler kadınlaşmış köleler haline dönüşmekte, hepsi kadın kaprisine bağımlı hale gelmektedir”. İşte “hiçbiri sürekli olmayan şu moda, fantezi, eğlence fırtınası” patlamıştır. Gene yazarımız “eğer saç kıvırma sanatı konusunda bir inceleme yazma fantezisine kapılırsam, okuyuculara kibar bir erkeğin saç kıvırmak için üç veya dört yüz yola sahip olduğunu kanıtlayarak, onları şaşkınlığa garkedebilirim” diye yazmaktadır. Bu alıntı ahlâkçı, ama her zaman eğlendirmek isteyen yazarın olağan tavrının içinde yer almaktadır. Öte yandan, döneminin kadın modasının değişimini değerlendirdiğinde, onu daha fazla ciddiye alma eğilimi doğmaktadır. “Annelerimizin” etek kabartma yastıkları, falbalalarla

çentiklenmiş kumaşları diye yazmaktadır, "etek çemberleri, bazıları gerçek yakılara benzeyen şu benek bolluğu, bütün bunlar, saç tuvaletlerinin ölçüsüz yüksekliği hariç olmak üzere kayboldular: gülünçlük bu sonuncu uygulamayı tashih edemedi, fakat bu kusur zarif inşanın yapısına egemen olan zevk ve incelikle yumuşatıldı. Her şeyi almaya hazır kadınlar, bugün hiçbir zaman olmadıkları kadar iyi giyimlidirler, kıyafetlerinin uyumu hafiflik, haya, tazelik, zerafeti biraraya getirmektedir. İnce bir kumaştan (Hind kumaşı) olan bu elbiseler, altın veya gümüşün parladığı elbiselerden daha sık değişmektedir, bunlar, eğer deyim yerindeyse, çeşitli mevsimlerin çiçeklerinin ince farklarını izlemektedirler... ".

İşte iyi bir tanıklık: moda tasfiye etmekte ve yenilemektedir. Çifte iş, öyleyse çifte zorluk demektir. Gündemdeki yenilik, nisbeten daha ucuz olan emprime Hind pamuklularıdır. Fakat bunlar da Avrupa'yı bir geceden ertesi sabaha ele geçirmemişlerdir. Ve dokumalar tarihi, konukların ilk bakışta göründüklerinden daha az özgün oldukları bu moda karşısında, her şeyin birbirine bağlı olduğunu göstermektedir.

Gerçekte moda bu kadar uçan bir şey midir? Yoksa, bizim düşündüğümüz gibi, belli bir toplum, bir ekonomi, bir uygarlık hakkında derinlemesine tanıklık yapan bir işaret midir? Bu toplum, ekonomi, uygarlığın atılından, olanakları, talepleri, yaşama sevinçleri hakkında bir tanık mıdır? Rodrigo Vivero geçici olarak Genel Kaptan olduğu Manila'dan, 1609'da Yeni İspanya'daki Acapulco'ya dönmektedir. Onu götüren büyük tekne (2000 ton) Japonya kıyılarında batar. Geminin batması, adeta hemen kazazedelerin bu adalarda sevinçle karşılanan konuklar haline dönüşmelerine yol açar. Yabancılara meraklı adalılar onları sevinçle karşılamışlar, sonra da Vivero, aslında boşuna bir şekilde, adaları Hollanda ticaretine kapatmayı, gene boşuna bir şekilde takımadaların gümüş ve bakır madenlerini daha iyi işlemek üzere Yeni İspanya'dan madenci getirtmeye teşebbüs ederek, bir cins olağanüstü elçi haline dönüşecektir. Bu sempatik kişinin akıllı ve iyi bir gözlemci olduğunu ekleyelim. Birgün Ye- do'da Şogun'un kâtibiyle dereden tepeden gevezelik etmiştir. Kâtip İspanyolların gururunu, yalnız kendi havalarında kalmalarını eleştirmiş, sonra da bunlara bağlayarak, onların giyinme biçimini gündeme getirmiştir, "kıyafetlerinin çeşitliliği, o kadar az sabit oldukları bir alandır ki, her iki yılda bir farklı giyinmektedirler". Bu değişiklikleri, onların hafifliklerinin ve böylesine

aşırılıklara izin veren yöneticilerinin zimmetine kaydetmek mümkün müdür? Ona gelince, “geleneklerin ve eski kâğıtların tanıklıklarıyla, ulusunun bin yıldan beri kıyafet değiştirmediğini” gösterecektir.

Chardin de, on yıl İran'da yaşadıktan sonra (1686), tamamen kategoriktir: “Timur’un İsfahan hâzinesinde muhafaza edilen elbiselerini gördüm; tamamen bugün yapılanlar gibi biçilmişlerdi” diye yazmaktadır. Çünkü “Doğuluların kıyafetleri hiçbir zaman moda konusu olmamakta, bunlar her zaman aynı biçimde yapılmaktadır, ve... Iranlılar... kumaşların renkleri, nüansları ve biçimleri konusunda da hiç değişken değillerdir”.

Bu içi boş işaretleri yargılamıyorum. Aslında bu basit bir rastlantı mı, bilmiyorum ama, gelecek elbiselerin renklerini, malzemesini, biçimlerini ve aynı zamanda toplumsal kategorilerin düzenini ve dünyanın haritasını değiştirecek kadar boş olan, yani geleneklerinden kopmuş toplumlara aitti. Çünkü her şey birbirine bağlıdır. Chardin bu İranlılar hakkında, “yeni icat ve keşiflere hiç düşkün değiller, gerekenler ve hayatın rahatlıkları için her şeye sahip olduklarını sanıyor ve bunlara, sarılıyorlar” demekte değil midir? Geleneğin erdemi ve kaprisleri... Belki de kapıları, her türlü ilerlemenin aleti olan yenileşmeye açabilmek için; elbiselere, ayakkabıların ve saçların biçimine kadar uzanan bir kaygı gerekmektedir? Belki de aynı zamanda, her türden yenileştirici hareketi besleyebilecek belli bir refah gerekmektedir?

Fakat modanın başka anlamları da vardır. Ben her zaman modanın büyük ölçüde, ayrıcalıkların, onları izleyen kalabalıktan farklılaşma, aralarına bir engel koyma arzusundan kaynaklandığını düşündüm. Paris'ten geçen bir SicilyalInın 1714'de dediği gibi “soyluları altın işlemeli elbiseleri sıradan insanların sırtında görmekten daha fazla nefret ettiren bir şey yoktur”. Demek ki yeni “altın işlemeli elbiseler” veya her ne olursa olsun, yeni farklılık işaretleri icad etmek gerekmektedir ve her şeyin değiştiği” ve hem erkek, hem de kadın burjuva modalarının kaliteli insanların benimsedikleriyle karıştığı”nın (1779) görüldüğü her seferinde umutsuzluğa kapılarak. Açıkçası takipçilerin ve taklitçilerin baskısı, koşuyu hızlandırmaktan başka bir şey yapmamaktadır. Fakat eğer böyleyse, bunun nedeni refahın belli sayıda zengini ayrıcalıklı kılması, öne çıkartmasıdır. Toplumsal bir yükselme, belli bir refah düzeyinin kanıtlanması söz

konusudur. Maddi gelişme vardır; o olmazsa hiçbir şey bu kadar hızlı değişemez.

Zaten moda, ticari dünya tarafından bilinçli bir şekilde kullanılmaktadır. Nicholas Barbon 1690'da methiyesini düzmüştür: "Fashion or alteration of dress... is the spirit and life of trade"; "ticaretin büyük gövdesi onun sayesinde hareket halinde kalmakta" ve insan "elbiselerinin sonbaharını asla göremeden" sürekli bir ilkbahar halinde yaşamaktadır. Lyon ipeklileri XVIII. yüzyılda Fransız modasının Uranlığından, kendi ürünlerini dışarıda dayatmak ve rekabeti devre dışı bırakmak üzere yararlanmıştır. Lyon ipeklikleri harikadır, ama İtalyan zenaatkârlar, özellikle örnek yollaması uygulamasının yaygınlaşmasından sonra, onları kolaylıkla taklid etmektedirler. Lyon ipeklileri bu duruma karşılık bulmuşlardır: "ipek ressamları" denilen ve modelleri her yıl baştan aşağı yenileyen desinatörler beslemektedirler. Taklitler piyasaya çıktıklarında demode olmuşlardır bile. Carlo Poni, bu durum karşısında Lyonluların taktik kurnazlıkları konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak mektuplaşmaları yayınlamıştır.

Moda aynı zamanda, eskiyi yerinden ederek yeni bir dilin, her kuşağın bir öncekini yadsıyacağı ve ondan farklılaşacağı (eğer kuşak çatışmasının varolduğu bir toplumsa) bir biçim aranmasıdır da. 1714 tarihli bir metin, "terziler dikmekten çok, icad etme sıkıntısı içindeler" demektedir. Fakat Avrupa'da sorun, işte tam da budur, yani icad etmek, yerleşik dilleri sarsalamak. Emin olunan değerler, Kilise, Krallık, hiç değilse görünüşte olmak üzere, aynı çehreyi korumaya gayret göstermektedirler; din adamları Orta Çağ kadınlarının elbisesini giymektedirler; benediktinler, dominikenler, fransiskenler çok eski kıyafetlerine sadıktırlar. İngiliz krallığının törensel kıyafetleri, en azından İki Gül Savaşına kadar geri gitmektedir. Bu, akıntıya karşı bir oyundur. Sebastien Mercier burada yanılmamakta ve şöyle yazmaktadır (1782): "Kilise hizmetkârlarını görünce, kendi kendime, VI. Charles zamanında herkes böyle giyinmekteydi diyorum".

Dokumalar Coğrafyası Hakkında İki Kelime

Bir sonuca varmadan önce, elbise tarihi bizi dokuma ve kumaş tarihine, üretim ve mübadelelerin coğrafyasına, dokumacıların yavaş çalışmalarına, hammadde kıtlığının yol açtığı düzenli bunalımlara götürmelidir. Avrupa

yün, pamuk ve ipekten; Çin pamuktan; Hind ve İslam alemi ince yünden yoksundurlar; Kara Afrika Atlantik veya Hind Okyanusu kıyılarında, altın veya köle pahasına yabancı kumaşlar almaktadır. O dönemde fakir halkların lüks alımlannın karşılığını ödeme biçimleri budur.

Tabii ki üretim alanlarının belli bir sabitliği söz konusudur. Böylece, Amerika'nın kendine özgü deneyi ve çok ince vikunya ve çok kaba lama yünleri bir kenara bırakıldığında, XV. ile XVIII. yüzyıllar arasında oldukça az hareketli bir yünlü alanı belirmektedir. Burası Akdeniz, Avrupa, İran, Kuzey Hindistan, kuzeyin soğuk Çin'ini kapsamaktadır.

Demek ki Çin'in koyunları vardır "ve yün burada harcı alemdir ve ucuzdur". Ancak, "Avrupa modasına uygun çuha yapmayı hiç bilmemektedirler" ve asla satın almamalarına rağmen İngiliz çuhalarını çok beğenmektedirler, çünkü bunlar Çin'de "en güzel ipekli kumaşlardan bile daha pahalıdırlar". Çinlilerin kalın yünlüleri kabadır, bir cins abadır. Ancak, "çok ince ve çok değerli olup... olağan olarak yaşlılar ve önemli kişilerin kışın giydikleri" bazı serjler yapmaktadırlar. Bunun anlamı, Çinlilerin yalnızca seçmekte zorlandıklarıdır. İpekleri, pamuklan, genel olmasa bile, kolay işlenen iki veya üç tane bitkisel elyaftan kumaşları vardır. Ve kış gelince, kuzeyde mandarinler ve senyörler samur kürklere bürünmekte ve fakirler bile koyun póstekilerine sarınmaktadırlar.

Dokumalar, kültürel malların en mütevazileri olarak, yer değiştirmeyi, yeni bölgelere yerleşmeyi başarmaktadırlar. Yün kendine en uygun yeri, XIX. yüzyılda Avustralya'da bulacaktır. İpek Avrupa alemine, herhalde Traianus döneminde (52- 117) ulaşmıştır; pamuk XII. yüzyıldan itibaren Hindistan'dan ayrılarak Çin'i istila etmiştir; bundan daha önce, X. yüzyıla doğru, Arap dünyası menzili aracılığıyla Akdeniz'e ulaşmıştır.

Bu yolculuklardan en parlağı ipeğinkidir. Kıskançlıkla saklanan ipek, Çin'den Akdeniz'e gelebilmek için yüzyıllar harcayacaktır. Çinliler bu konuda, başlangıçta hiçbir iyi niyet göstermemişler, Çin ile Bizans'ı birbirinden ayıran ve iki yönde de iyi bir koruyuculuk yapan Sasaniler İran'ı da daha uygun davranmamıştır. Justinianus (527-565) yalnızca Aya Sofya'yı yaptırtan, kendi adını taşıyan kanun derlemesini düzenleten kişi değildir; o aynı zamanda, çeşitli maceralardan sonra ipek böceğini, beyaz dut ağacını, koza boşaltılmasını, değerli ipeklilerin dokunması usulünü Bizans'a

getirmeyi başaran ipek imparatorudur. Bizans bu işten, yüzyıllarca üzerine kıskançlıkla titrediği bir servet kazanmıştır.

Ancak, bu kitap XV. yüzyıl ile başladığında, ipek aşağı yukarı dört yüzyıldan beri Sicilya ve Andalusya'da mevcuttur. İpek -ve onunla birlikte dut ağacı- XVI. yüzyılda Toskana, Venezia, Lombardiya, Aşağı Piemonte'de ve Rhöne vadisi boyunca yayılmıştır. Sonuncu başarı olarak, XVIII. yüzyılda Savua'ya ulaşmıştır. Ağaçların ve ipek böceği yetiştirilen yerlerin bu sessiz ilerlemesi olmasaydı, ipek endüstrisi İtalya'da, XVI. yüzyıldan itibarenki başarısına sahip olamazdı.

Pamuk bitkisi ve pamuğun yolculukları da daha az seyirlik değildir. Avrupa, özellikle yetiştirilen koyun sayısının azalmasıyla, yünün kıtlaştığı XIII. yüzyıldan itibaren olmak üzere, bu değerli dokumayı oldukça erkenden tanıyacaktır. Bu tarihte ersatz bir kumaş olan futaine'ler (dimi, pazen) yayılacaktır; bu kumaşın atkısı pamuk, çözgüsü keten ipliğindendir. Bu kumaşlar İtalya'da, ondan da fazla, Ulm'da, Augsburg'da, Venediğin egemen olduğu ve uzaktan canlandırdığı şu Alplerin ötesinde, barehent adlı kumaşın büyük günlerinin başladığı bölgede, büyük ölçüde moda olmuşlardır. Gerçekten de, bu büyük kent çile veya ham pamuk (en laine denilir) balyası halindeki pamuklar için ithal limanıdır. XV. yüzyılda Venedik'ten yılda iki kere kalkan büyük tekneler, Suriye'ye pamuk almaya gitmektedirler. Tabii ki pamuk, örneğin Halep ve çevresinde olduğu gibi, yerinde de işlenmekte ve Avrupa'ya ihraç edilmektedir. Bizim geleneksel mutfak önlüklerimizin kumaşlarına benzeyen, şu kaba mavi pamuklular, XVII. yüzyılda güney Fransa'da halk giyiminde kullanılmaktaydı. Daha sonra, XVIII. yüzyılda Avrupa pazarlarına, Hind pamukluları, yani şu ince bezler, Endüstri Devrimi döneminde İngilizlerin usta Hind dokumacıları kadar iyisini yapmalarına, sonra da onları iflas ettirmelerine kadar kadın müşterilerin çok beğendikleri şu “Hintliler” geleceklerdir.

Keten ve kenevir, aşağı yukarı köken yerlerinde kalmışlar, doğuda Polonya, Baltık Ülkeleri, Rusya yönüne kaymışlar, ama Avrupa'nın elinden kurtulamamışlardır (ancak Çin'de kenevir vardır). Bu dokumalar Batı ülkeleri (Amerika dahil) dışında pek başarılı olamamışlar, ama büyük hizmet görmüşlerdir: çuhalar, masa örtüleri, çamaşırlar, çuvallar, gömlekler, köylü pantalonları, yelken bezleri, halatlar, bunların hepsi bu iki dokumanın

ya birinden, ya diğerinden veya ikisinden birden kaynaklanmıştır. Başka yerlerde, Asya'da, hatta Amerika'da pamuk hiç açık vermeden onları ikâme etmektedir, hatta teknelerin direklerinde bile, üstelik Çin ve Japon teknelerinin pamuk yerine, denizcilik sanatı uzmanlarının liyakâtini öve öve bitiremedikleri bambu tahtalarını tercih etmelerine rağmen.

Eğer şimdi kumaş yapım tarihine, sonra da çeşitli ve sayılamayacak kadar çok kumaşın karakteristiklerine girişseydik, sahifeler ve sahifeler, artı kullanılan terimler için büyük bir sözlük gerekirdi. Bize kadar ulaşan terimlerin çoğu her zaman aynı ürünleri işaret etmemekte ve bazen de emin olmadığımız bir anlamı belirtmektedirler.

Fakat bu eserin ikinci cildinde, dokuma endüstrilerine ilişkin büyük bölüme zorunlu olarak döneceğiz. Her şey zamanında.

Geniş Anlamda Modalar ve Uzun Süreç Salınımları

Moda yalnızca elbiseye hükmetmemektedir. Dictionnaire Sentencieux kelimeyi tanımlamaktadır: “Fransızların daha kibar ve çekici ve çoğu zaman da daha gülünç gözükmek üzere binlerce biçimde evirip çevirdikleri, giyinme, yazma ve donanma biçimleri”. Bu her şeye temas eden moda, her uygarlığın yöneldiği biçimdir. Moda aynı zamanda elbise olduğu kadar düşünce, başarılı bir cümle olduğu kadar şuhluk, sofrada konuk ağırlamak, bir mektuba kaşe basma özenidir de. Moda konuşma biçimidir de: örneğin 1768'de “burjuvaların hizmetçileri, hali vakti yerinde olanların üniformalı hizmetkârları ve köy papazlarının uşakları vardır" denilecektir. Moda yemek yeme biçimidir. Avrupa'da yemek saati yer ve toplumsal sınıflara göre, ama aynı zamanda modaya göre değişmektedir. XVIII. yüzyılda akşam yemeği denilenine biz öğlen yemeği derdik: “zenaatkârlar (sabah) saat dokuzda, taşralılar onikide, iş adamları iki buçukta, senyörler üçte (akşam) yemeği yerler”. (Bizim) akşam yemeği (dediğimize) gelince, “küçük kentlerde saat yedide, büyüklerinde sekizde, Paris'te dokuzda, Sarayda onda yenmektedir. Senyörler ve maliyeciler (yani zenginler) düzenli olarak, cübbeliler asla, fakirler bulduklarında akşam yemeği yemektedirler". İşte adeta atasözü gibi olan “La Robe dine et la Finance soupe" (Cübbe gece yemeği ve Maliye akşam yemeği yer) ifadesi buradan çıkmıştır.

Yürüme ve ondan aşağı kalmamak üzere, selamlama biçimi de modadır. Şapka çıkartmak mı, çıkartmamak mı gerekir? Fransa'da kralın önünde şapka çıkartma adeti, selamlan VIII. Charles'ı şaşırtan ve ders yerine geçen Napolili soylulardan kaynaklanmış olmalıdır.

Moda ayrıca bedene, yüze, saçlara gösterilen özendir de. Eğer bu son üç şık üzerinde biraz duruluyorsa, bunun nedeni bunların izlenmelerinin, diğerlerine nazaran daha kolay olduğudur ve bu konularda da, iktisatçılann hızlı ve biraz tutarsız olan gündelik fiyat hareketlerinin üstündeki varlığını ayıkladığı eğilimlere, trendlere benzeyen çok yavaş moda salınımları olduğu farkedilecektir. Bu az çok yavaş gidiş gelişler de, Avrupa lüks ve modasının XV. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki çehrelerinden biri, gerçeklerinden biridir.

Beden temizliği tüm dönemlerde ve bütün insanlar için ulaşılamayan bir arzu olarak kalmaktadır. Ayrıcalıklılar fakirlerin itici pisliğini çok erkenden işaret edeceklerdir. Bir İngiliz (1776), Fransa, İspanya ve İtalya fakirlerinin “inanılmaz pisliği”ne şaşırmaktadır; bu durum “onları lngiltere'dekilerden daha az sağlıklı ve suratsız hale getirmektedir”. Buna, köylünün her yerde veya hemen hemen her yerde sergilediği, onun arkasında kendini senyöre veya maliye memuruna karşı koruduğu sefaletinin arkasına saklanmaktadır. Ama, gene Avrupa'da kalmak koşuluyla, acaba ayrıcalıklıların kendileri de o kadar temiz midirler?

Erkeklerin basit bir astarlı dar pantalon yerine “hergün değiştirilen ve temizliği koruyan iç donu giyme adeti” ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yerleşebilmiştir. Ve büyük kentler hariç, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, çok az banyo teknesi vardır. Hatta Batı, beden yıkaması ve vücut temizliği açısından, XV. ile XVII. yüzyıllar arasında müthiş bir gerileme yaşamıştır. Roma'nın uzak mirası olan hamamlar Orta Çağ Avrupa'sının her yerinde kuraldı. Özel hamamlar kadar, buhar odaları, banyo tekneleri ve dinlenme yatakları veya büyük havuzlar ve birbirlerine karışık vaziyette kadınlı erkekli, çıplak bedenlerin izdihamıyla genel hamamlar da çok sayıdaydılar. Bu hamamlarda, kilisede olduğu kadar tabii bir şekilde buluşuluyordu ve bu kuruluşlar tüm sınıflara hitap ediyorlardı, öylesine ki, tıpkı değirmenler, fırınlar ve meyhaneler gibi senyörlük hakkı ödemekteydiler. Müreffeh evlere gelince, bunların hepsinin bodrumunda bir

banyo daireleri bulunmamaktaydı, burada bir buhar odası ve genelde tahtadan olup, fıçı gibi çemberlenmiş yıkanma fıçıları bulunmaktaydı. Cesur Charles, nadir bir lüks olan ve onu savaş meydanında bile izleyen gümüş bir yıkanma fıçısına sahipti, bu fıçı Granson yenilgisinden sonra, onun ordugâhında bulunmuştur (1476).

XVI. yüzyıldan itibaren halk hamamları azalmış, sonra denildiğine göre, salgınlar ve korkunç frengi yüzünden ortadan yok olmuşlardır. Kuşkusuz aynı zamanda, ahlâki tehlike ile yüzkarası davranışları ileri süren Katolik veya Calvinci vaizler yüzünden de. Özel evlerdeki banyo odaları uzun zaman dayanacaklardır, ama banyo yavaş yavaş bir temizlik adeti olmaktan çıkarak, tedavi edici bir şey olarak görülecek tir. XIV. Louis'nin sarayında, banyoya istisnai olarak, hastalık halinde başvurulmaktaydı.188 Zaten Paris'te ayakta kalmayı sürdürmüş olan halk hamamları, berber- cerrahların eline geçerek, XVII. yüzyılda artık bitmişlerdir. Halk hamamı uygulaması, bir cins Orta Çağ masumiyetiyle birlikte, Doğu Avrupa'da köylere varana kadar sürecektir. Batı'da ise, buraları çoğu zaman, zengin müşteriler için umumhaneler haline gelmişlerdir.

Moda 1760'tan itibaren, özel olarak inşa edilmiş gemilerde örgütlenen, Seine hamamlarını devreye sokmuştur. Saint-Louis adasının yanına yerleşen Çin Hamamları daha sonra, uzunca bir süre moda olmuşlardır. Ancak bu işletmeler kuşkulu bir üne sahiptirler ve temizlik de, bunların ortaya çıkmasıyla belirleyici bir gelişme kaydetmiş değildir. Retif de la Bretonne'a göre, Paris'te hemen hiç kimse yıkanmamaktadır “ve bu işi yapanlar da yaz başında, yani yılda bir veya iki kereyle yetinmektedirler” (1788). 1800'de Londra'da tek bir hamam bile yoktur ve bundan çok daha geç bir tarihte, çok güzel bir İngiliz soylu hanımı olan Lady Mary Montagu, bir gün ona ellerinin çok temiz olmadığını işaret eden birine, “siz buna pis mi diyorsunuz? Bir de ayaklarımı görseydiniz ne derdiniz?” diye cevap verdiğini anlatmaktadır.

Kökleri Roma Galya'sına kadar geri gitmekte olan sabunun üretiminin çok küçük olmasına, artık bu koşullarda şaşılmayacaktır. Sabun kıtlığı sorun çıkartmaktadır ve belki de yüksek çocuk ölümlerinin nedenlerinden biri budur. Akdeniz'in sodalı sert sabunları tuvalete yaramaktadır ve bunların içine, “tüm kibarlarımızın yanağına deyebilme hakkını elde edebilmek için

ebrulanmış ve kokulandırılmış” şu sabuncuklar da dahildir. Potash sıvı sabunlar (kuzeyde) çuha ve diğer kumaşların yıkanmaları içindir. Sonuçta fakir bir bilanço ve üstelik Avrupa sabun kıtasıdır. Çin'de ne sabun, ne de iç çamaşırı vardır.

Kadın güzelliği konusunda özen gösterilmesi için XVIII. yüzyılı ve bu yüzyılın eski mirasa eklenen icatlarını bekleyelim. Güzellik meraklısı kadın, rahatça kesintisiz olarak beş veya altı saat tuvalet yapmakta; hizmetçileri, ondan da fazlası berberinin elinde güzelleşirken, rahibi veya “aşığı” ile gevezelik etmektedir. Büyük sorun: saçlar öylesine yüksek bir hotoz yapılmaktadır ki, güzellerin gözleri vücutlarının ortasındaymış gibi gözükmektedir. Yüze allık sürmek daha kolaydır, üstelik fondöten cömert bir şekilde yaygınlaşmıştır. Versailles'da özellikle istenen parlak kırmızı allık, seçim gerektirmektedir. “Bana hangi ruju sürdüğünü göster, sana kim olduğunu söyleyelim”. Kokular çeşitli ve çoktur: menekşe, gül, yasemin, fulya, zambak, süsen çiçeği, inci çiçeği esansları ve İspanya'nın uzun zamandan beri dayattığı, misk ve ambere dayalı sert kokular zevki. Bir İngiliz (1779) “her Fransız kadını, tuvaletinin bütünü itibariyle bir zevk ve kibarlık dehası olduğuna inanmakta ve insan yüzünü güzelleştirebilecek ve sadece ona ait olmayan bir süsün icad edilemeyeceğini hayal etmektedir” diye yazmaktadır. Bu süs incelmesi çoktan ilerlemiştir ve şu tanımı veren Dictionnaire Sentencieux bunu doğrulamaktadır: “tuvalet bir insanın görünüşünü değiştirmeye ve hatta yaşlılık ile çirkinliği gençlik ve güzellik haline getirmeye yarayan tüm pudraların, tüm esansların, tüm allıkların biraraya getirilmesidir. Tuvalet ile beden kusurları giderilmekte, kaş yapılmakta, diş takılmakta, insan kendine bir çehre yapmakta ve nihayet yüz ve deri değiştirilmektedir”.

Fakat en hoppa konu, erkeklerde bile saç sakal modalarıdır. Saçlar uzun mu, kısa mı olacaktır? Sakal ve bıyık bırakılacak mıdır? Bu kadar özel bir alanda, bireysel kaprislerin gemlenmiş olmasını görmek şaşırtıcıdır.

İtalya savaşlarının başlangıcında, VIII. Charles ve XII. Louis uzun saçlı ve sakalsızdırlar. Sakal artı bıyık, ama kısa saçlara ilişkin yeni moda İtalya'dan gelmiş ve söylendiğine göre, papa II. Julius tarafından lanse edilmiştir -bu biraz kuşkuludur-, sonra I. François (1521) ve V. Carlos (1524) tarafından taklid edilmiştir. Bu tarihlerin hiçbir kesin değeri yoktur. Kesin olan nokta,

modanın Avrupa'nın tümüne yayıldığıdır. “O zamana kadar mühürdar olan François Olivier, 1536'da Dilekçeler Amiri olarak atanmak üzere Parlamento tarafından kabul edildiğinde, sakalı toplantı halindeki meclisi dehşete düşürdü ve onlar tarafından protesto edilmesine yol açtı. Olivier göreve, ancak sakalından vazgeçerse atanacaktı”. Fakat Kilise “yüz kılını beslemek” adetine Parlamentodan daha şiddetli bir şekilde itiraz etti. Hatta 1559'a kadar, şu veya bu sakallı piskopos veya başpiskoposu, gelenek ve eski modaya bağlı piskoposluk meclisi üyelerine kabul ettirmek için, krallık fermanları gerekmiştir.

Tabii ki kazananlar üyeler olmamışlardır. Ama galipler de kendi başarılarından bıkmışlardır. Gerçekten de, böylesine modalar, en fazlasından bir yüzyıl sürmektedir. XIII. Louis'nin saltanatıyla saçlar yeniden uzamış, sakal ve bıyıklar ufalmıştır. Gecikenlere bir kez daha yazık olmuştur. Kavga nesne değiştirmiştir, ama yönü aynı kalmıştır. İşte “kendi ülkelerinde bir anlamda yabancı olan” uzun sakallılar çabucak ortaya çıkmışlardır. “Onları görünce, uzak bir bölgeden geldikleri sanılabilirdi. Sully'nin hissettiği budur... Önemli bir konuda ona danışmak isteyen XIII. Louis tarafından saraya çağrılan (Sully'yi gören) genç saraylılar, kahramanı uzun sakalı, çok aşınmış kıyafeti, ağırbaşlı tavrı ve Eski Saraya uygun tavırlarıyla görünce, kendilerini gülmekten alıkoyamamışlardır”. Mantıken çoktan ömrünü tamamlamış olan sakal giderek azalmakta ve nihayet “XIV. Louis perçem biçimli sakalı tamamen kaldırmıştır. Chartreux tarikatına mensup biraderler bu sakalı sürdürmekte tek başlarına kalmışlardır” (1773). Çünkü Kilise her zaman olduğu gibi ve doğasına uygun olarak, değişmeden iğrenmekte; değişiklikler bir kez kabul edilince, hiç de daha az aşikâr olmayan bir mantığa göre, bunları zamanı geçtikten sonra da muhafaza etmektedir. 1629'a doğru “yapay saç” modası ortaya çıkıp, kısa bir süre sonra peruka, sonra da pudralı peruka modasına ulaşınca, Kilise gene bu modaya karşı çıkacaktır. Acaba rahip, saçının tepesindeki traşlı yeri gizleyen perukayla ayin yapabilir mi, yapamaz mı? Bu şiddetli zıtlaşmalara yol açmıştır. Fakat peruka yoluna devam etmiştir ve hatta XVIII. yüzyılın başında, İstanbul Avrupa'ya, “peruka için işlenmiş keçi kılı” ihraç etmektedir.

Bu kof konularda önemli olan, bu birbirlerini izleyen modaların, yaklaşık birer yüzyıllık süreleridir. XIV. Louis'yle birlikte kaybolan sakal, ancak

romantizm döneminde yeniden moda olmuş, sonra 1. Dünya Savaşıyla birlikte, 1920'ye doğru yeniden kaybolmuştur. Bu bir yüzyıl mı sürmüştür? Hayır, çünkü 1968'den beri saç, sakal ve bıyık yeniden çoğalmaya başlamıştır. Bütün bunların önemini ne büyütelim, ne de küçültelim. 1800'lere doğru 10 milyon bile nüfusu olmayan bir İngiltere'de, eğer maliye doğru söylüyorsa, 180.000 kişi peruka takmaktadır. Ve bu küçük örneğin gözlemlerimizin ölçüsüne katılabilmesi için, herhalde en azından Fransa ölçeğinde doğru olan, 1779 tarihli bir metni işaret edelim: “köylüler ve halktan kişiler... her zaman sakallarını iyi kötü traş etmişler ve oldukça kısa ve çok bakımsız saçları olmuştur”. Bu ifadeyi üzerindeki anlamıyla almaksızın, gene de bir yanda, yani çoğunluğun tarafında hareketsizlik, ve öteki yanda, yani lüksün tarafında hareket olduğuna bahse girelim.

Ne Sonuca Varmalı?

Maddi hayatın tüm bu gerçeklerinin -gıdalar, içecekler, konutlar, modayla işimizi bitirmek üzere kıyafetler- aralarında sıkı bağlantılar, bir kerede ebediyete kadar geçerli olmak üzere saptanacak korelasyonlar yoktur. Lüks ve sefaleti farketmek yalnızca bir ilk sınıflandırmadır ve monoton ve tek başına yeteri kadar kesin olmayan bir şeydir. Aslında, tüm bu gerçekler yalnızca zorunlu ihtiyaçların sonucu değillerdir; insan beslenmekte, barınmakta, giyinmektedir, çünkü başka türlü yapamaz; ama bu söylendikten sonra, o zamana kadar yaptığından başka bir şekilde beslenebilir, barınabilir, giyinebilir. Modanın ani dönüşleri bunu “diyakronik" bir şekilde ve dünyadaki zıtlıklar ise, geçmişin ve şimdiki zamanın her anında, bunu bu kez “senkronik” bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Fiili olarak, burada yalnızca nesneler alanında değil de, “nesneler ve kelimeler” alanındayız ve bu sonuncu terimi olağan anlamının ötesinde de anlıyoruz. İnsanın içine kattığı, eklediği ve farkına varmadan kendini gündelik pirinç tası veya ekmek diliminin esiri haline getirdiği diller söz konusudur.

Mario Praz'ınki gibi ufuk açıcı kitapların ilerlemelerini izleyebilme konusunda önemli olan, her şeyden önce bu malların, bu dillerin bütünlükleri içinde görülmeleri gerektiğini düşünmektir. Evet, tartışmasız olarak, geniş anlamda ekonomilerin çerçevesi içinde. Toplumlar, evet kuşkusuz. Lüks, bir ekonomiyi desteklemenin veya harekete geçirmenin iyi

bir yolu değilse de, bir toplumu tutmanın, büyülemenin bir yoludur. Nihayet, nesneler, simgeler, yanılsamalar, hayaller, entelektüel şemaların garip biraradalığı olan uygarlıklar oyun oynamaktadırlar. Kısacası, maddi hayatın en derin noktalarına varana kadar; imaların, yokuşların; ekonomiler, toplumlar, uygarlıkların bilinçsiz baskılarının müdahale ettikleri, istendiğince karmaşık olan bir düzen yerleşmektedir.

BÖLÜM 5 - TEKNİKLERİN YAYILMASI: ENERJİ KAYNAKLARI VE MADEN İŞLETMECİLİĞİ

Her şey tekniktir: İnsanların dış dünya üzerindeki şiddetli çabaları, ama aynı zamanda sabırlı ve monoton çabaları; bizim biraz aceleyle devrim olarak adlandırdığımız şu değişimler (top barutu, açık deniz seyrüseferi, matbaa, su ve yel değirmenleri, ilk makinalar), ama aynı zamanda imalat usul ve aletleri ile sayılamayacak kadar çok hareketten meydana gelen, kuşkusuz yenileştirici önemleri olmayan yavaş düzeltmeler de: halat geren tayfa, dehliz açan madenci, pulluğun arkasındaki köylü, örsünün karşısındaki demirci... Bütün bu hareketler, birikimli bir bilginin ürünüdürler. Marcel Mauss "ben etkin bir geleneksel harekete teknik diyorum" diye söylemekteydi; sonuç olarak insanın insan üzerinde çalışmasını gerektiren bir eylem, zamanın başlangıcından beri girişilen ve sürdürülen bir terbiye etme.

Teknik nihayette, bizzat tarihin genişliğine ve zorunlu olarak onun yavaşlığına, ikirciliklerine sahiptir; teknik tarih tarafından açıklanmakta ve onu açıklamaktadır, ama bu korelasyon her iki yönde de tam tatmin edici olmamaktadır. Bütün tarihin aşırı kıyılarına kadar genişletilmiş bu alanda tek bir eylem değil de, çoklu eylem ve çoklu dönüşler ve çoklu "olaylar zinciri" vardır. Kuşkusuz doğrusal bir tarih söz konusu değildir. Çalışmaları hayranlık uyandırmayı sürdüren binbaşı Lefebvre des Noettes, basitleştirici bir materyalizme kurban verme hatasına düşmektedir. IX. yüzyıldan itibaren omuz koşumunun yerini göğüs koşumuna bırakarak ve atların çekim gücünü artırarak, insanların köleliğini giderek yok etmiş değildir (Marc Bloch bu bozucu kısaltmanın karşısında yanlışlıkla yer almıştır); aynı şekilde Kuzey denizlerinden itibaren yayılan kıç dümeninin, muazzam deniz keşiflerinin macerasını, XII. yüzyıldan itibaren hazırladığı, sonra da bunu sağladığı da doğru değildir. Aynı şekilde, L. White'in XV. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan gözlüğün, okuyucu sayısını artırarak, Rönesans'ın entelektüel atılımına yardım ettiği iddiasını da, en fazlasından eğlenceli bir şaka olarak kabul edelim. Gerçekte çok sayıda başka faktörü gündeme getirmek gerekmektedir. Örneğin matbaa ve şaka için şaka olsun diye,

evlerin iç aydınlatması da genelleşmektedir: işte okuma ve yazma için kazanılan saatler artmaktadır! Ama özellikle, bu yeni okuma ve tanıma tutkusunun, iktisatçıların bilgi konusundaki “arzulanan talep” diyecekleri şeyin nedenlerini sormak gerekmektedir: gözlüğün gelişiminden çok önceleri, daha Petrarca döneminden itibaren, eski yazmalar çılgınca araştırılmış değil midir?

Kısacası, genel tarih veya eğer istenirse, geniş anlamda toplum, tekniğin asla tek başına olmadığı bir tartışmada söyleyecek bir söze, her zaman sahiptir. Toplum, yani yavaş, sağır, karmaşık bir tarih; başka şeyi düşleme güçlüğünü ve tehlikesini uzaklaştıran bilinen, kazanılmış çözümleri inatla tekrarlayan bir hafıza. Kapıyı çalan her icad, gerçek hayatın içine katılmadan önce yıllar, hatta yüzyıllar boyunca beklemek zorundadır. Inventio (icad) yapılmakta, uygulaması (usurpatio) ise, toplumun istenen kabul düzeyine gelmesiyle, çok sonra ortaya çıkmaktadır. Tırpanın durumu böyledir. XIV. yüzyılda, Batı'yı biçen salgınların ardından, schnitter Tod, bir tırpanla silahlanmış ölüm, her yanı saran bir imge haline gelmiştir. Ama bu tırpan, o sıralar yalnızca çayırdan ot biçmeye yaramakta, hasat yapanlar tarafından nadiren kullanılmaktadır. Başaklar az çok yukarıdan ve orakla biçilmekte, samanlar sökülmeden hayvanlara bırakıldığı için, yataklar ormandan toplanan yaprak ve dallarla yapılmaktadır. Kentlerin büyük çaplı genişlemesine, Avrupa'da buğday tarlalarının azalmasına (Alman tarihçilerinin vergelreidung'u), buğdayın tanelerini dökmekle suçlanan tırpan, XIX. yüzyılın başından önce genelleşmeyecektir. Ancak bu tarihten sonra, daha hızlı gitme ihtiyacı ve mümkün hale gelen belli bir tahıl tanesi israfı, bu hızlı aletin öncelikli yayılmasını sağlamışlardır.

Yüzlerce başka örnek aynı şeyi söyleyeceklerdir. Örneğin, endüstri devrimini harekete geçirmeden (veya onun tarafından harekete geçirilmeden?) uzun zaman önce icad edilen buhar makinası böyledir. Sadece ona indirgenmiş olarak, icatların olaysal tarihi, demek ki yalnızca bir yalancı aynalar oyunundan ibarettir ve Henri Pirenne'in harika bir cümlesi, tartışmayı oldukça iyi özetlemektedir: “(Vikinglerin ulaştığı) Amerika, keşfedilir keşfedilmez kaybedilmiştir, çünkü Avrupa’nın ona henüz ihtiyacı yoktur”.

Bu sözün anlamı, tekniğin bazen, insanların özellikle ekonomik ve toplumsal, aynı zaman da psikolojik nedenlerden ötürü tam anlamıyla ulaşamadıktan şu mümkün; bazen de, çabalarının maddi olarak, “teknik olarak” gelip dayandığı şu tavan olduğu değilse, acaba nedir? Bu sonuncu durumda, tavan bir gün delinince, teknik kopukluk canlı bir hızlanmanın hareket noktası olacaktır. Ancak, engeli deviren hareket, hiçbir zaman bizzat tekniğin veya bilimin basit iç gelişmesi değildir; kesinlikle XIX. yüzyıldan önce böyle değildir.

ANAHTAR SORUN: ENERJİ KAYNAKLARI

İnsan XV. ile XVIII. yüzyıllar arasında kendi gücüne; evcil hayvanların, rüzgârın, akar suyun, odunun, odun kömürünün, kömürün gücüne sahiptir. Toplam olarak, henüz minik, çeşitli enerji kaynakları. Sonradan meydana gelecek olaylardan öğrendiğimiz üzere, gelişme Avrupa'da XI. ve XII. yüzyıllardan itibaren ve metinlerin ima ettikleri üzere, Çin'de M Ö. IV. binden itibaren kullanılmaya başlayan kömür üzerinde oynamaya, özellikle de bu kömürü demir metalürjisinde sistematik olarak, kok kömürü biçiminde kullanmaya ilişkin olmuştur. Fakat insanlar kömürde tamamlayıcı bir yakıttan başka bir şey bulabilmek için çok zaman harcayacaklardır. Bizzat kokun keşfi de hemen kullanıma yol açmayacaktır.

Beşeri Motor

İnsan, kaslarıyla birlikte vasat bir motoru temsil etmektedir. Beygir gücü cinsinden (bir saniyede 75 kg.'ı bir metreye çıkartan güç) ölçülen kuvveti çok düşüktür: bir koşum atının 0,27-0,57'sine karşılık, 0,03-0,04. Forest de Belidor 1739'da, bir atın yapabildiği işi yapabilmek için 7 kişinin gerektiğini savunmaktaydı. Başka ölçüler: 1800'de bir adam günde “0,3-0,4 ha. sürebilir, 0,4 ha. biçilmiş çayır otunu yayabilir, 0,2 ha. tarlayı orakla biçebilir, aşağı yukarı 100 libre buğdayı dövebilirdi”, açıkçası verim düşüktür.

Ancak, XIII. Louis döneminde bir insan işgününe, bir at işgününün yedide biri değil de, yarısı ücret verilmekteydi (8 ve 16 sol); bu tarife insanın çıkardığı işi fazlasıyla değerlendirmektedir. Bunun nedeni, bu önemsiz motorun, her zaman büyük bir esnekliğe sahip olmasıdır; insan birçok alete sahiptir ve bunların bazıları zamanın çok uzaklarından gelmektedirler: çekiç, balta, testere, kerpeten, bel ve kendi gücüyle hareket ettirdiği ilkel

motorlar: delgi, bucurgat, makara, vinç, kaldıraç, pedal, manivela, torna. Batı'ya eskiden, ya Çin'den, ya da Hind'den gelmiş olan bu son üç alet için G. Haudricourt, “beşeri motorlar” gibi uygun bir terim üretmektedir. Basit bir makara çalışan bir insanın üretkenliğini 4, 5 veya daha fazla katına kadar artırmakta değil midir? Mühendis ve fizikçi Gerard Walter beşeri motorun ortalama gücünün aletin işlevinde değerlendirilmesi gerektiğini ve bir beygir gücünün % 13-16'sı olarak saptanabileceğini düşünmektedir (26 Haziran 1980 tarihli mektup). Beşeri motor ve hepsinin en karmaşığı, üzerinde her şeyin basit hareketler haline indirgendiği dokuma tezgâhıdır: önce bir ayak, sonra diğeri pedalları hareket ettirmekte, atkı ipliklerinin önce bir yarısını, sonra diğer yarısını kaldırırken, bu sırada el çözgü ipliğini taşıyan mekiği fırlatmaktadır.

Demek ki insan, tek başına bir olanaklar dizisidir. Beceri, esneklik: Paris'te bir hamal (tanıklık 1782 yılındadır), sırtına “bir atı öldürecek kadar yük” bindirmektedir. P.G. Poinsot, Çiftçilerin Dostu (1806) adlı eserinde, bu geç tarihe göre şaşırtıcı olan şu tavsiyede bulunmaktadır: “tüm toprakların bel ile sürülmesi tercihe şayandır. Bu işleme pulluğunkinden kesinlikle üstün olacaktır ve bu alet Fransa'nın birçok yöresinde tercih edilmektedir; buralarda bu aracı kullanmada sahip olunan büyük alışkanlık, işlemi çok kısaltmaktadır, çünkü tek bir adam 487 metre (kare) toprağı, 65 cm. derinlikte olmak üzere, onbeş günde hareket ettirebilir, ve bu tek sürüm, pulluğun güçlü topraklara ekim yapılmadan önce, dört kere tekrarlamak zorunda olduğunun yerine yeterli olmaktadır; zaten toprak ancak bel ile iyice hareketlendirilebilmekte ve parçalanabilmektedir... İşlenecek geniş bir alana sahip olunmadığında, pulluk ile sürmenin kötü bir ekonomi olduğu görülecektir, ve küçük çiftçilerin hemen tamamının iflas etmesinin temel nedenlerinden biri bu noktada bulunmaktadır... Daha sonra, bel ile işlenen toprakların hasatlarının, diğerlerinkinin üç katı oldukları kanıtlanmıştır. Tarla işlemek için kullanılan bel, bahçe işlerinde kullanılanından en az iki kat daha uzun ve güçlü olmalıdır; bahçede kullanılan bel... toprağı tek parça halinde kaldırmaya ve sonra onu yeteri kadar ezmeye gereken çabaya dayanamayacaktır”.

Bunun basit bir hayal ürünü olduğunu sanmayalım. Kırlarda tarım işçileri, çoğu zaman kendi paylarına düşen parçaları bel ile değilse bile, kazmayla işlemektedirler. XVIII. yüzyılda denildiği gibi, bu “el ile” çalışmak veya

“kol gücüyle” işlemektir. Sorun, eğer bu saçma, “Çin tarzı” toprak işleme yöntemi istisna değil de, kural olsaydı, bu durumun sonucu olarak ortaya çıkacak olanı hesaplayabilmektir. Bu durumda Batı kentleri ayakta kalabilir, hatta kendilerini yaratabilirler miydi? Ve hayvan varlığı ne olurdu?

Bu çıplak elli, yalnız adam, Modern çağların Çin'inde monoton bir şekilde görülmektedir. Bir seyyah şöyle kaydetmektedir (1793): insanların çalışması burada yalnızca “en aza malolan olarak kalmamakta, aynı zamanda kötü bir şekilde kullanılmadığına emin olunduğu her seferinde, hiç tasarruf edilmemektedir”, bu kısıta uyulduğuna kimse inanmak zorunda değildir. İnsan kazma sallamakta, pulluğu mandanın yerine çekmekte, suları dağıtmakta, “zincirleme pompalar”ı çalıştırmakta, el değirmenlerini adeta yalnızca tahıl öğütmek için kullanmakta (“bu sonsuz sayıda kişinin işidir”), yolcuları taşımakta, muazzam yükleri kaldırmakta, omuzuna koyduğu uzun tahta bir sopanın üzerinde dengelenmiş ağırlıklar taşımakta, kağıt değirmenlerinin taşını döndürmekte, “başka ülkelerde bu iş için atlar kullanılırken”, kayıkları karadan çekmektedir. Yang-çe-Kiang'tan Pekin'e giden Büyük Kanal'ın üzerinde, “Tien Fi Ça”, yani “Gökyüzünün Kraliçesi ve Efendisi” olarak adlandırılan en büyük yükseltme havuzu, kapıların açılıp kapatılmasıyla hareket ettirilmemektedir. Kayıklar, iki kapağın arasından, bir başkasına bucurgatların ve “kanalın her iki tarafından 400 veya 500 adam, hatta kayığın ağırlık ve büyüklüğüne göre, daha fazlası tarafından çekilen birçok kablo ve halat” sayesinde aktarılmaktadır. Bu durumda, işlerin güçlüğünü ve tehlikelerini vurgulayan peder de Magellan, “her tür mekanik işi bizden daha az araçla ve çok daha kolaylıkla” yapma konusundaki Çin adetini örnek olarak vermekte haklı mıdır? Gemelli Careri de, on yıl kadar sonra (1695), “küçük Tatar atları” kadar hızlı giden, her zaman dört nala koşturan sırt hamallarının sürati karşısında büyülenecektir. Bir Cizvit papazı I657'de, Pekin'de insan gücü ve rüzgâr sayesinde “suyu yüz palme yüksekliğe” fışkırtan bir yangın pompası imal etmiştir. Oysa, Hindistan'da bile, noryalar, yani şeker ve zeytinyağı değirmenleri, koşulu hayvanlarla döndürülmektedir. Ancak, en uç örnek Japonya'da ve XIX. yüzyıldadır; Hokusai'nin bir resmi, adeta inanılmaz bir gösteriyi temsil etmektedir: yalnızca kol gücüyle övütülen şeker kamışı.

Kora Hutna gümüş madeninden ayrıntı, 1490'a doğru. Cevher sepetleri, iki kişinin çalıştırdığı bir çıkrıkla yukarı çıkartılmaktadırlar. Bu aynı maden atların çeldiği büyük çıkrıklara da sahiptir. Fakat bunlar hâlâ ilkel araçlardır. Bunun tersine, elli yıl sonra, Agricola'nın çağında, kocaman su dolapları yukarı çıkartmayı sağlamaktadırlar.

Cizvit papazlar, 1777'de bile şöyle açıklamaktadırlar: “Makine ve iş hayvanlarının yararı sorununu, en azından toprağın ancak insanlarını doyurmaya yetebildiği bir ülkede sonuca bağlamak o kadar kolay değildir. Bu ülkede makinalar ve iş hayvanları neye yarayacaklardır? Halkın bir bölümünü philosophiste (sic.), yani toplum için kesinlikle hiçbir şey yapmayan ve ihtiyaçlarının, refahlarının ve daha da kötüsü, maskara ve gülünç fikirlerinin yükünü topluma taşıtan kişiler haline getirmeye yarayacaklardır. Bizim kır insanlarımız (delillendirmeyi bu şekilde yapanlar

Çinli Cizvit- lerdir), bazı ilçelerde fazla kalabalık veya işsiz olduklarında. Büyük Tataristan'a, tarımımızın gelişme kaydettiği yeni fethedilen ülkelere çalışmaya gitmektedirler". Ve işte makûl gözüken budur. Zaten Çin tarımının o sıralar güçlü bir iç ve dış iskân hareketine tanık olduğu doğrudur. Fakat bu aynı zamanda, tarımsal gelişmenin o sıralar, nüfus artışına refakat etmeye ve özellikle de önüne geçmeye kadir olmadığını kaydetmenin iyi bir fırsatıdır.

İnsanların Kara Afrika'daki veya Hindlerdeki çalışmalarından uzun uzadıya söz etmek gerekir mi? Evrengzeb'in Kaşmir'e olan yolculuğunda, Himalayaların ilk güç yokuşlannda, develerin yüklerini indirmek gerekmiştir: bunların yerine 15-20.000 hamal geçmiştir. Hamalların hizmetle yükümlü olmalarına karşılık, develer "100 libre yük için 10 ekülük kazanca tav" olmuşlardır. İsraf denilecektir. Ekonomi, tasarruf diye düşünecektir başkaları. Bicetre hastanesinde (1788) kuyu suyu 12 at tarafından çekilmekteydi, "fakat bugün bile büyük bir avantajın sağlandığı bilgece bir ekonomi ile, güçlü ve sağlam mahkûmlar artık bu iş için kullanılmaktadır". Ve bunu bu tarzda söyleyenin ahlâkçı Sebastian Mercier olduğunu söylersem! Aynı şekilde, daha sonra Brezilya kentlerinde zenci kölelerin, fırsat çıktığında atların yerine geçtiklerini ve aşırı yüklü arabaları kollarıyla çektiklerini görüyoruz.

Gelişmenin koşulu, kuşkusuz insanların heryerde hazır işgücü ile diğer ikâme enerji kaynakları arasındaki makûl bir dengedir. İnsanın bu kaynaklarla, Antik dünyada veya insanların ucuza çalışmalarının sonunda makinacılığı kilitlediği Çin'de olduğu gibi, ölçüsüzce rekabet etmesi, yanıltıcı bir kârdır: Eski Yunan ve Roma'nın köleleri, Çin'in fazlasıyla etkin ve aşırı kalabalık kuleleri. Gerçekte insanın belli bir değer kazanması olmaksızın gelişme olmaz. İnsanın belli bir maliyeti olan bir enerji kaynağı haline gelmesi ve ona yardım edilmesinin, daha da iyisi ikâme edilmesinin düşünülmesi gerekir.

Hayvani Güç

İnsanın bir nöbet devri, evcil hayvanların sayesinde çok erkenden gerçekleşmiştir, ama bu hayvanlar dünya ölçeğinde çok kötü dağılmış bir lükstürler. Bu "motorların" tarihi, eğer işin başında Eski ve Yeni dünyalar birbirinden ayrılacak olursa, daha açık hale gelecektir.

Amerika'da her şey oldukça basite benzemektedir. Amerika kızılderililerinden kalan yegâne önemli miras lama olmuştur. “Andlar koyunu” adını da alan bu evcil hayvan, oldukça kötü bir taşıyıcıdır, ama yüksek Cordillera'nın seyrelmiş havasına yegâne uyum sağlayabileni de odur. Diğer bütün hayvanlar (vikunya ve hindi hariç) Avrupa'dan gelmişlerdir: sığır, koyun, keçi, at, köpek, kümes hayvanları. Ekonomik hayat için bunların en önemlileri, zaman içinde giderek esas taşıma unsurları haline gelen katırlardır. Bu durumun istisnası Kuzey Amerika ve sömürge Brezilya'sının bazı bölgeleri ile, bunlardan fazla olmak üzere, öküzler tarafından çekilen yüksek tekerlekli arabaların XX. yüzyıla kadar kural olarak kaldığı Arjantin pampasıdır.

Katır kervanları geniş mekânlar üzerinde, gürültülü çıngıraklarını dayatmışlardır: Alexander von Humboldt 1808'de, bunların Yeni İspanya'daki mal ve mısır unu taşınmasındaki önemlerini kaydetmiştir. Bunlar olmazsa hiçbir kent, özellikle de çok zengin Mexico yaşayamaz; bir on yıl kadar sonra, Auguste de Saint-Hilaire'in dikkatli tanığı olduğu Brezilya'da da aynı durum söz konusudur. Durakları ve zorunlu geçişleriyle, bu dolaşım “katır istasyonlarına sahiptir. Örneğin Rio de Janeiro kapılarındaki Serra do Mar'ın dibindeki Porto da Estrella bunlardan biridir. Kervanların efendileri, Brezilyalı tropeiros, pamuk üretimini, kısa bir süre sonra da kahve üretimini finanse etmektedirler. Bunlar erken bir kapitalizmin öncüleridir.

Geniş Peru krallığında, 1776'da 500.000 katır, kıyı veya Andlar trafiğinde, veyahut da Lima'daki arabaların koşum hayvanı olarak kullanılmaktadır. Muazzam genişlikteki krallık, her yıl güneyden, Arjantin pampasından gelen 50.000 kadar katır ithal etmektedir. Katırlar, pampada uzaktan gözetim altında tutularak, vahşi durumda büyümekte, sonra atlı peones onları kuzeye doğru, binlerce hayvandan meydana gelen muazzam sürüler halinde, Tucuman ve Salta'ya kadar kovalamaktadırlar, burada onları vahşi bir şekilde eğitmeye başlamaktadırlar; katırlar sonunda ya Peru'ya, ya Brezilya'ya ve özellikle de Sao Paolo eyaletindeki kocaman Sorocaba fuarına ulaşacaklardır. Bu üretim ve bu ticaret, Marcel Bataillon'a bugünün otomobil endüstrisini “ve motorlaşmaya açık bir kıtadaki iç pazarını’’ hatırlatmaktadır.

Bu ticaret, ilkel Arjantin için Peru gümüşüne ve Brezilya altınına ortak olmanın bir biçimidir. Peru'da 500.000 katır, herhalde bir o kadar Brezilya'da -Yeni İspanya'nınkiler-, artı başka yerlerde, Karakas veya Bogota Santa Fe'si kaptanlıklarında, veyahut Orta Amerika'da kullanılanlar, kesinlikle bir veya iki milyon yük ve binek hayvanı (koşum hayvanı nadiren) vardır, 5 veya 10 kişiye bir hayvan diyelim, yani duruma göre, değerli madenlerin, şekerin, mısırın hizmetinde muazzam bir "motorizasyon" çabası. Dünya'da, Avrupa hariç, bunun hiçbir benzeri yoktur. Ve Avrupa'da da pek öyle önlerde değildir. 1797 İspanya'sında 10 milyon nüfus için (aşağı yukarı İber Amerika'sının toplam nüfusuna eşit) yalnızca 250.000 katır bulunmaktaydı. Daha kesin araştırmalar, Amerika'ya ilişkin rakamları değiştirseler bile, oransızlık büyük olarak kalmaya devam edecektir.

Avrupa'nın diğer evcil hayvanları da Yeni Dünya'da çoğalmışlardır; özellikle öküz ve at. Boyunduruğa vurulan öküzler, arkalarında ağır pampa arabalarını ve sömürge Brezilya'sında da, tekerlekleri bütün tahta parçalarından olan, gıcırtılı, karakteristik carro de boi'yı çekmektedirler; vahşi sürüler de oluşturmaktadırlar. Bir "deri uygarlığı"nın Arjantin pampasındakine benzeyen manzaralar hatırlattığı, Brezilya'nın Rio Sao Francisco vadisindeki ve az az pişirilmiş olarak tüketilen, ızgara etlerinin aşırı bolluğuyla Rio Grande do Sul'deki durum böyledir.

Ata gelince, aşırı bolluğuna rağmen, dünyanın heryerinde olduğu gibi, burada da şedid ve erkeklik değerlerine düşkün bir aristokrasiyi, hayvan sürülerinin sahipleri ve onları yöneten peones aristokrasisini temsil etmektedir. Daha XIII. yüzyılın sonunda, pampada dünyanın en şaşırtıcı atlıları olan gaucho'lar koşmaktadır. Ö sıralar bir at ne demektir? İki riyal. Biri kaybedilince on tanesi bulunmakta, at size verilmekte veya kendiniz almaktasınız. Bir öküzün ticari değeri bile yoktur, kim onu lasso veya bolas ile yakalarsa, ona ait olmaktadır. Ama bir katır Salta'da 9 pesoya kadar satılabilmektedir. Buenos Aires'te zenci bir köle, çoğu zaman 200 peso ettiği için, Yeni Dünya bu tarifeden, bir de üstelik koskoca bir hayvan evrenini teslim ettiği insanın değerini artırmaktadır.

Eski Dünya'da oyun uzun zamandan beri başlamıştır. Bunun sonucunda çok eski, karmaşık durumlar meydana gelmiştir.

Çift hörgüçlü develerin ve Hecin devlerinin Eski Dünya'nın tüm oyuk kesimine, kesintisiz olarak Atlantik Sahra'sından Gobi Çölüne kadar uzanan, şu nihayetsiz sıcak ve soğuk çöller zincirine yayılmasından daha rasyonel bir şey olamaz, ama a posteriori olarak. Sıcak çöller, soğuğa dayanıksız ve dağlık ülkelere hiç yatkın olmayan bir hayvan olan Hecin devesinin alanıdır; soğuk çöller ve dağlar Asya devesine aittir, bunların paylarına düşen alanlar, Anadolu ve İran'ın yukarı ve aşağısında kalmaktadırlar. Bir seyyahın dediği gibi (1694), “takdir-i ilahi iki cins deve yapmıştır, biri sıcak ülkeler, diğeri de soğuk olanlar için”.

Fakat bu bilgece paylaşıma varmak için, uzun bir süreç gerekli olmuştur. Hecin devesi Sahra'ya ancak Hristiyanlığın başlangıcının civarında ulaşabilmiş ve bu bölgeye ancak VII. ve VIII. yüzyıllardaki-Arap fethiyle ve daha sonra, XI. ve XII. yüzyıllar esnasında “büyük göçebeler”in gelmeleriyle nüfuz edebilmiştir. Orta Asya devesinin batı yönündeki fethi ise, XI. ve XVI. yüzyıllar arasında Türklerin Küçük Asya ve Balkanlardaki ilerlemeleri sayesinde tamamlanmıştır. Tabii ki Hecin devesi ve Orta Asya devesi birbirlerine ait alanlara taşmaktadırlar, Hecin develeri İran'ı kat'etmekte, atlar gibi yüksek fiyattan satıldıkları Hindistan'a ulaşmaktadırlar; bu develer Sahra'ya nüfuz ederek, pirogların ve hamalların nöbeti onlardan devraldıkları, Kara dünyanın sınırlarına kadar ulaşmaktadırlar. Hatta bunlar bir an için, Merovenj dönemi Galya'sının kuzeyine kadar ilerlemişlerdir. Ve bu arada Doğu'da, Orta Asya develeri Balkan ülkelerini, tam olmamakla birlikte, fethetmişler ve buralarda XIX. yüzyıla kadar dolaşmışlardır. 1529'da bunlar Viyana önlerindeki Türk ordusunu iaşe etmektedirler. Aynı şekilde. Eski Dünya'nın öteki ucunda, Kuzey Çin, Orta Asya devesinin ilerlemesi sonucu istila edilmiştir. Bir seyyah (1775), el arabalarının yanında “(sırtında) koyun taşıyan” bir deveyi kaydetmektedir.

İslam alemi yerel taşımalar, tarla sürme, bostan dolabı (Akdeniz civarında, eşeğin hizmetini çok eskilerden beri sunuyor olmasına rağmen), nihayet Sahra'nın, Yakın Doğu'nun, Orta Asya'nın uzun mesafeli kervan bağlantıları için, yeni çevik bir eski kapitalizmin aktifine yazılması gereken her tür bağlantı için güçlü bir hayvanın adeta tekeline sahip olmuştur. Hecin ve Orta Asya develeri oldukça büyük yükler taşımaktadırlar; en az güçlü olan hayvanlar için 700 libre, oldukça sık olarak 800 libre (Erzurum çevresinde

olduğu gibi), 1708 tarihli bir belgeye göre, Tebriz ile İstanbul arasında 1000-1500 libre. Tabii ki, 500 g.'dan düşük, hafif libreler söz konusudur; ortalama yük kabaca 4 veya 5 kental arasında yer almaktadır. 6.000 develik bir kervan, 2.400-3.000 ton demektir, yani o dönem için 4 veya 6 hürmetlice yelkenlinin yükü. Eski Dünya'nın iç iletişimlerinin efendisi olan (ve uzun bir süre) İslamiyet, bu alette ticari önceliğinin belirleyici unsurunu bulmuştur.

Öküz (manda ve Asya öküzünden daha fazla olmak üzere) ise, kendi hesabına tüm Eski Dünya'ya yayılmış, yalnızca kuzeyde, Ren geyiğinin (vahşi veya evcil) alanı olan Sibirya ormanları tarafından ve güneyde de, özellikle Afrika'da çe-çe sineğinin ona yolu kapattığı tropikal ormanlar tarafından durdurulmuştur.

Bazen bir rantiye hayatı sürdürdüğü Hindistan'da, öküz işte bir sabanın boyunduruğuna vurulmuştur, yaldızlı bir arabayı çekmektedir, bir değirmeni döndürmektedir, bir askere, hatta bir senyöre binek hayvanı olarak hizmet etmektedir. Hatta bu ülkede, 10.000 hayvana kadar ulaşabilen muazzam konvoylar, ilginç Muriler kastından olan kervancıların yönetimi altında, buğday veya pirinç bile taşımaktadırlar. Saldırı halinde, erkekler ve kadınlar kendilerini okla korumaktadırlar. Fakat Kuzey Hindistan'ın ağaç ve duvarlarla çevrelenmiş dar yollarında, iki kervan karşılaştığında, bu nehirleri birbirine karışmadan, birbirlerinin ardından akmaya bırakmak gerekmektedir; diğer yolculara gelince, onlar ise iki veya üç gün boyunca, hayvanların arasında ne ileri, ne de geri gidemeden, kilitlenmiş durumda kalmaktadırlar. Bu Hind öküzleri kötü beslenmekte, hiçbir zaman ahırda barındırılmamaktadırlar. Çok daha az sayıda olan Çin mandasına gelince, bu hayvan az çalışıyorsa da, bundan da az yemekte ve kendi başının çaresine bakmak zorunda kalmaktadır; biraz vahşi olan bu hayvan, yolculardan kolaylıkla ürkmektedir.

Özellikle Avrupa'da alışılmış manzara: boyunduruk altında bir çift öküz; arkalarında (İspanyol Galiçya'sında olduğu gibi, bugün bile) bir kağnı. Öküz bir at gibi de koşulabilir: Japonlar ve Çinliler (“boynuzlardan değil” de, göğüs koşumu) ve bazen de Kuzey Avrupalılar (omuz koşumu) böyle yapmaktadırlar. Öküz koşum hayvanı olarak çok büyük olanaklara sahiptir. Kitabı 1513'te yayınlanan, İspanyol tarımcısı Alonso de Herrera, öküzlerin

koşulmasına avukatlık etmekte, katırlara karşı çıkmaktadır; katırlar daha hızlı gitmektedirler, ama öküzler daha derin ve daha ekonomik bir şekilde sürüm yapmaktadırlar. Bunun tersine, Fransa'da Charles Estienne ve Jean Liebaut ata methiye düzmektedirler. “Bourbonnais veya Forez bölgesinin en iyi üç öküzü, Fransa'nın (bundan Ile-de-France'ı anlayınız) veya Beauce'un tek iyi bir atı etmez” diye 1564'te yazmaktadırlar. François Quesnay eski tartışmayı, 1758'de yeniden ele alacaktır. Onun zamanında at kullanan kapitalist bir tarım, özellikle öküz kullanan geleneksel bir tarımı geriletmektedir. Günümüzde yapılan ölçümlere göre, atın çekim gücü öküzünkine eşittir. Fakat tüm hesaplar yapıldığında (at daha hızlıdır, çalışma günü daha uzundur, ama daha çok yemekte ve yaşlandığında daha fazla değer kaybetmektedir, çünkü öküz kasaba gönderilebilir), aynı işin yapılması halinde, öküz rakibinden % 30 daha pahalıya gelmektedir. Polonya'da XVII. yüzyılda, toprağı ölçmek için kullanılan bir birim, bir atın veya bir çift öküzün işleyebileceği yüzeye tekâbül etmekteydi.

At tarihinin eski bir aktörüdür. Mâcon yakınlarındaki Solutre'de bulunan büyük at mezarlığının kanıtladığı üzere, Fransa'da Neolitik Çağ'dan beri mevcuttur ve etrafa yayılmıştır; M.Ö. XVIII. yüzyıldan itibaren Mısır'da vardır ve Roma döneminde Sahra'yı aşmıştır. At belki de Cungarya kapısını çevreleyen bölgelerden, bizzat Asya'nın göbeğinden kaynaklanmaktadır? Her halükârda Avrupa mekânına öyle iyi dağılmıştır ki, M.S. XVI. ve XVII. yüzyıllarda yabani atlar, daha doğrusu yabaniliğe geri dönmüş olan atlar, Kuzeybatı Almanya orman ve çalılıklarında, İsviçre dağlarında, Alsace'da, Vosgelar'da yaşamaktadırlar. Daniel Spekle adındaki bir haritacı, 1576'da bu yabani atlardan söz etmektedir: “Vosges ormanlarında bu atlar tüm mevsimlerde kendi başlarına üremekte ve beslenmektedirler. Kışın kayaların altında barınmaktadırlar... Aşırı derecede ürkek olan bu atlar, dar ve kaygan kayalıklarda nereye basacaklarını çok iyi bilmektedirler”.

Demek ki at eski bir Avrupalıdır. Birçok yüzyıla dayalı olan bu alışkanlık, koşumlarının giderek artan bir şekilde iyileştirilmesine olanak vermiştir (Batı'da omuz koşumu IX. yüzyılda ve eyer, üzengi, gem, dizgin, koşum takımı, birbirine bağlanmış halde koşum, demir aksam, bundan biraz önce, biraz sonradır). Roma döneminde kötü koşumları olan at (göğüs koşumu hayvanı nefessiz bırakmaktadır), nisbeten düşük bir yükü çekebilmekle ve iş olarak dört köleden fazla etmemektedir. İşte XII. yüzyılda, at omuz

koşumu sayesinde, tıpkı gücünün dört veya beş katına çıkartılmış bir motor gibi, aniden iyileştirilmiştir. O zamana kadar savaş hayvanı olan at, artık tapan çekme, sürüm yapma ve taşımacılıkta çok büyük bir rol oynayacaktır. Bu önemli dönüşüm, bir dizi başka değişimin içine katılmaktadır: nüfus artışı, ağır pulluğun yayılması, kuzey bölgesinde üçlü rotasyonun yayılması, verimlerin artması, Kuzey Avrupa'nın aşikâr gelişmesi.

Ancak atın dağılımı çok eşitsiz olarak kalmaktadır. Çin'de nisbeten az at bulunmaktadır. Peder de Las Cortes (1626) “Çançin fu krallığında ancak birkaç tane gördük ve bunlar adımları kısa, küçük hayvanlardı; bunları nallamıyorlar ve mahmuz kullanmıyorlar. Eyerleri, gemleri tam bizimkiler gibi değil (XVIII. yüzyılda bile hâlâ tahta eyerler, dizgin yerine geçen basit ipler vardır). Fuçinsu ve Kanton krallıklarında onlardan biraz daha fazlasını gördük, ama hiçbir zaman çok sayıda değil. Bana dağlarda çok sayıda, yabaniliğe dönmüş olan ve yakalanıp, eğitilme adeti bulunan at olduğu söylendi”. Katırlara gelince, bunlardan az sayıda vardır ve başka bir seyyahın dediğine göre, daha kolay beslendikleri ve yorgunluğa daha fazla dayandıkları için atlardan daha pahalıya satılmalarına rağmen, bu katırlar özellikle küçüktürler. Eğer bir seyyah Çin'de atla yolculuk yapmak istiyorsa, yola çıkarken iyi bir hayvan seçmesi gerekmektedir, çünkü posta menzilleri yalnızca imparatorun hizmetine ayrıldığı için at değiştiremeyecektir. Bilgelik gene de, hamallar tarafından nöbetleşe taşman, rahat tahtırevanı tercih etmektedir. Zaten, yalnızca bürolara teslim etmenin yeterli olduğu, harika bir şekilde örgütlenmiş olan bagaj ve mal taşıması (varışta bunlar ilgili büroda olacaklardır), çoğu zaman hamallar veya bir veyahut iki kişinin çektiği tek tekerlekli arabalarla yapılmaktadır, katır veya eşek nadiren kullanılmaktadır. Kuşkusuz “Çin imparatorunun, süvariden yana dünyanın en güçlü hükümdarı” olduğu söylenebilir ve Magaillans 1668'de, kesine benzeyen rakamlar vermektedir: ordu için 389.000, imparatorluk ölçeğinde, hükümdarın hizmetine tahsis edilmiş olan posta menzilleri için 175.000 at. Ancak bu durum, 1690'da Elütler Hanına karşı girişilen sefer esnasında, Pekin'de, mandarin olsalar bile, özel kişilerin elindeki tüm atların ordu için müsadere edilmesini engellememiştir. Bu arada, uyrukların toplam olarak, hükümdarlarından daha fazla ata sahip olup olmadıkları sorulabilir. Fiili durumda, birkaç istisna dışında (örneğin Seçuen'in küçük atları) Çin'in at talebi, Moğolistan ve Mançurya

sınırlarında kurulan panayırlar sayesinde, dışarıdan karşılanmaktadır: Ka-Yuan veya Kuan Min panayırları veyahut, 1467'den itibaren Fu-Şun civarındaki panayırlar. Öte yandan, XVIII. yüzyılın başına ait bir bilgiye göre, imparatorun bu panayırlardan yaptığı alımlar, yılda 7.000 iken, “senyörler, sivil ve asker mandarinlerinki” ve halkın geriye kalan kısmininki “bu rakamın” yalnızca “iki veya üç katına” çıkmaktaydı. Yani, kuzeyde yılda en fazlasından 28.000 at satın alınmaktaydı. Bu az bir şeydir.

At, Hindistan veya Kara Afrika'da daha da nadirdir. Gerçek büyük lüks nesneleri olan Fas atları, Sudan'da altın tozu, fildişi ve kölelerle takas edilmektedirler: XVI. yüzyılın başında bir at için 12 köle, daha sonra gene de 5 tane. Hürmüz'de, İran'dan alınan atları Hindlere taşımak için filolar donatılmaktadır. Goa’da bir at 500 pardoe'ye, yani Hind Moğol hanının 1.000 rupisine satılırken, aynı sıralar genç bir köle 20-30 pardoe etmektedir.

Bu kadar yüksek fiyata satın alınan bu at, arpa ve yulaf olmaksızın nasıl yaşayacaktı? Tavernier 1664'te, “atlara yem olarak, şişman ve boynuzlu olup, iki küçük değirmen taşı arasında ezildikten sonra ıslatılan -çünkü sertlikleri hazmın uzun sürmesine neden olmaktadır- bir cins baklagil verilmektedir. Bu baklagil atlara sabah ve akşam verilmektedir; onlara, iki libre un içine karıştırılan bir o kadar kaba kara şeker yutturulmakta ve küçük yuvarlak lokmalar halinde boğazlarından içeri sokulan bir libre yağ verilmektedir; bundan sonra ağızları özenle yıkanmaktadır, çünkü atlar bu yemden iğrenmektedirler. Gün boyunca onlara yalnızca, kökleriyle birlikte sökülen ve toprak veya kum kalmasın diye özenle yıkanan, bazı tarla otlarından başka bir şey verilmemektedir” diye yazmaktadır. Olağan olarak arabalara (Kore) öküzlerinin koşulu olduğu Japonya'da, at özellikle soylu bineğidir.

Müslüman ülkesinde, at hayvan aristokrasisini temsil etmektedir. Hemen hemen başlangıcından beri, bundan da fazlası, ilk büyük başarılarından sonra islamiyetin vurucu gücüdür. 1590'a doğru Giovanni Batero Ulah, Macar, Leh, Türk süvarilerinin üstünlüğünü kabul etmekteydi: “Eğer yolunu kesmişlerse, onlardan kaçarak kurtulamazsın ve eğer saldırın karşısında çözülmüşlerse, onları izleyemezsin, çünkü atmaca gibi ya üstüne çökmekte, ya da bir hamlede kaçıp kurtulmaktadırlar". Bunun dışında, İslam aleminde at kaynamaktadır: bir seyyah (1694) İran'da 1.000 atlı

kervanlar görmüştür. Osmanlı İmparatorluğu 1585'te, askeri bir açıdan, Asya'da 40.000, Avrupa'da 100.000 at demektir; elçinin demesine göre, düşmanı İran'ın 80.000 atı vardır. Demek ki etkileyici “parklar”. Gerçekten de, büyük at konvoylarının toplandıkları Üsküdar'daki muazzam manzaranın tek başına kanıtladığı üzere, Asya bu savaş atı imalatında çok öndedir; at kayıkları bu atları daha sonra, Üsküdar'dan İstanbul'a taşımaktadırlar.

Theophile Gautier XIX. yüzyılda bile, İstanbul'da çok sayıda safkan Necid, Hicaz, Doğu Anadolu atı görmekten heyecanlanmıştır. Fakat buna karşılık, Üsküdar iskelesinin karşısında “yaldızlı ve boyalı", “üzerine bir tente" geçirilmiş, bir cins Türk faytonu olan araba'lar sıraya girmektedir, ama bunlara “kara mandalar ve gümüşi bir bozluktaki öküzler” koşulmuştur. Gerçekte, at XIX. yüzyılda hâlâ askere, zengine, soylu kullanımlara tahsis edilmiş durumdadır. Tabii ki atlar İstanbul'da dolap beygirliği yapabilirler; ve Batı Balkanlarda koca nallarla nallanmış küçük atlar taşımacılık yapmaktadırlar. Fakat bunlar uşak takımıdır. Bunlar, daha dün, 1881'de bile bir seyyahın dediği üzere, Fas'ta Maragan'da 18 yaşında bir köle 16 düka, bir çocuk 7 düka ederken, 40-50 düka eden atlardan değillerdir. At Küçük Asya'da, sürüm hayvanı olarak öküz ve devenin yerine, ancak Birinci Dünya Savaşından sonra, 1920'lere doğru, nihayet geçebilmiştir.

Bu süvariler evreninin karşısında, Avrupa kendi kaynaklarını geliştirmekte yavaş kalmıştır. Bunun deneyini, zaman kendine ait olmak üzere yapmıştır. Poitiers savaşından sonra (732), kendini korumak ve ayakta kalabilmek için, at ve süvari sayısını artırmak zorunda kalmıştır: şövalyenin çarpışma esnasında bindiği kocaman destrier, onu olağan zamanda taşıyan palefroi, artı at uşağının adi roussin'i. İslam aleminde olduğu gibi, Hıristiyan aleminde de, burada söz konusu olan, gerilimleri ve bazen gevşemeleriyle bir savaş çabasıdır. İsviçrelilerin Yavuz Charles'ın süvarilerine karşı kazandıkları zafer, Batı'da piyadeye, mızrakçılara, daha sonra da çakmaklı tüfekçilere dönüşü belirlemiştir. XVI. yüzyıldaki İspanyol terdo'su, piyadenin zaferidir. Aynı şekilde, Türk cephesinde de Yeniçeri ata binmeyen askerin egemenliğini korumuştur. Ancak Türk süvarisi, Batı süvarisinden, kıyaslanamayacak kadar üstün olmayı uzun süre devam ettiren sipahiler, yeniçerilerin yanında önemli kalmaya devam etmişlerdir.

Avrupa'da iyi atlar altın pahasına satılmaktadır. Cosimo de Medici 1531'de Floransa'ya yeniden yerleştiğinde, 2.000 süvariden oluşan bir muhafız birliği kurmuş, bu gösterişli haşmet yüzünden iflas etmiştir. İspanyol süvarisi 1580'de kolay Portekiz fethini hızlı adımlarla gerçekleştirmiş, fakat Alba dükü hemen at ve araba eksikliğinden yakınmıştır. İzleyen yüzyılda da aynı kıtlık söz konusudur, örneğin Katalonya savaşı (1640-1659) ve Fransız ordusunun her yıl biraz olmak üzere, dışarıdan alınabilecek olan 20.000 veya 30.000 ata bağımlı olduğu, XIV. Louis'nin tüm saltanat döneminde. Frizya, Flollanda, Danimarka, Berberistan'dan yapılan sistematik damızlık atımlarıyla, XIV. Louis tarafından Fransız haralarının örgütlenmesi, XVIII. yüzyılın tümü boyunca yabancı atlara başvurma zorunluğunu yok edememiştir.

Napoli ve Andalusya'da güzel atlar yetiştirilmekteydi: büyük Napoli atları, İspanyol aygırları. Fakat Napoli kralı veya İspanya kralının torpili olmadan, hiçkimse bunları, altın pahasına bile edinemezdi. Tabii ki, her iki yanda da faal bir kaçakçılık vardır; hatta Katalan sınırında passador de cavalls, bu alışılmadık gözetimin kendine tevdi edilmiş olduğu Engizisyon'un şimşeklerine maruz kalma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Güzel atlar, soylu atlar, şahinler satın alabilmek için, her halükârda Mantova markisi gibi, Kastilya'dan Türkiye ve Kuzey Afrika'ya olan pazarları tarayacak adamlara sahip olacak kadar zengin olmak gerekmektedir. Kadırgaları (1562'de kurulan Saint-Etienne tarikatına mensup olanlar) Akdeniz'de korsanlık yapan Toskana büyük dükü, güzel atlardan meydana gelen armağanlar karşılığında Cezayir korsanlarına hizmet sunmaktadır. XVII. yüzyılda Kuzey Afrika ile olan ilişkiler daha kolay hale geldiğinden, Marsilya'ya deniz yoluyla sevkedilen Berberi atları, Beaucaire panayırlarında sürekli olarak satılmaktadırlar. Kısa bir süre sonra, İngiltere VIII. Henry'nin saltanat döneminden itibaren, daha sonra da Fransa XIV. Louis'nin çağından itibaren ve XVIII. yüzyılda haraların çoğaldığı Almanya, ithal Arap atlarından hareketle, safkan yetiştiriciliğine girişeceklerdir. Buffon “dünyanın en güzel atları ya doğrudan, ya da dolaylı olarak onlardan (Arap atları) elde edilmektedir” diye açıklamaktadır. Böylece Batı'da ırkların aşamalı bir ıslahı söz konusudur. Ve hayvan varlığının artışı. XVIII. yüzyılın başında, prens Eugen'ın Türklere karşı göz kamaştırıcı zaferini sağlayan Avusturya süvarisi, kısmen bu gelişmelerden hareketle doğmuştur.

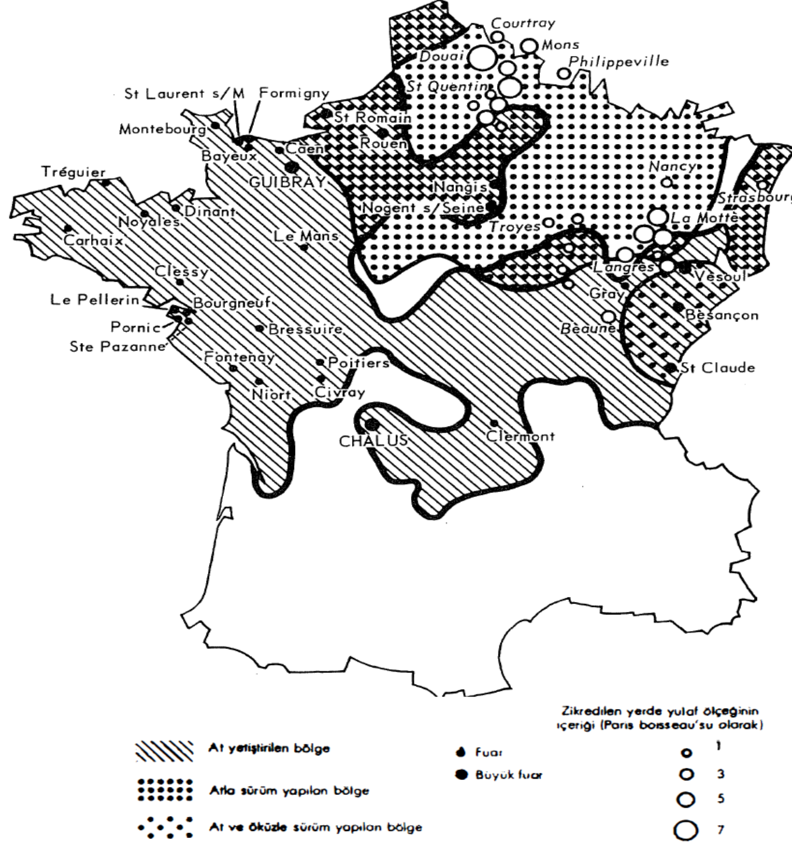
Batı'da süvari için, bu binek hayvanı yetiştiriciliğine rakip olarak, ordunun iaşesi ve top çekimi için vazgeçilmez nitelikte olan, koşum hayvanı yetiştiriciliği de gelişmektedir. 1580'de Portekiz'i istila eden Alba dükünün ordusu, çok sayıda arabanın müsadere edilmesi sayesinde, hızla ilerlemekledir. Daha 1494 Eylülünde VIII. Charles'ın ordusu, öküzler tarafından değil de, “Fransız tarzında traş edilmiş, kuyruksuz ve kulaksız” büyük atlar tarafından çekilen toplarıyla geçit yapan sahra topçusuyla, İtalya halklarını şaşırtmaktaydı. XIII. Louis dönemine ait bir elkitabı, topu olan 20.000 kişilik bir birliğin yer değiştirmesi için gereken her şeyi saymaktadır. Diğerlerinin arasında, muazzam sayıda at: mutfak eşyası, bagajlar, çeşitli subayların sofra takımları, sahra demircisinin, marangozun aletleri, cerrahın sandıkları, ama özellikle toplar ve mühimmat için. En büyük parçalar olan bataryalar, esas parçanın kendisi için en azından 25 at, artı barut ve gülleler için bir düzineden fazla at gerektirmektedir.

Bunlar, giderek artan bir şekilde güneye ihraç edilen, kuzeyin iyi atlarına ait işlerdir. Milano, en azından XVI. yüzyılın başından itibaren, bu atlardan Alman tüccarlarından satın almaktadır; Fransa ise, Metz'deki Yahudi perakendecilerden almaktadır; Languedoc bu atları aramaktadır. Fransa'daki yetiştirme alanları belirginleşmektedir: Brötanya, Normandiya (Guibray panayırı), Limousin, Jura...

At fiyatının XVIII. yüzyılda, nisbi olarak düşüp düşmediğini bilmiyoruz. Ancak, Avrupa'nın bir cihazlanması, aşırı cihazlanması söz konusudur. XIX. yüzyılın başında İngiltere'de at hırsızlığı ve bunlara yataklık edenler, tek başlarına bir toplumsal kategori meydana getireceklerdir. Lavoisier, devrim arefesinde Fransa'da 3 milyon öküz ve 1.560.000'i tarımda çalışan (bunun 960.000'den biraz fazlası yalnızca atların kullanıldığı, 600.000'i de öküzlerin de çalıştıkları bölgelerde bulunmaktadır) 1.780.000 at hesaplamaktadır. Bunlar, 25 milyon nüfusa sahip olan bir Fransa için olan rakamlardır. Eşit oranlar içinde, Avrupa 14 milyon at ve 24 milyon öküze sahip olmalıdır. Bu onun güç hanesine yazılması gereken bir durumdur.

Avrupa'da katırın da rolü vardır: İspanyol tarımında, Languedoc'ta, başka yerlerde. Quiqueran de Beaujeu, Provence hakkında “fiyatları çoğu zaman atlarınkini aşan” katırlardan söz etmekte ve katır ve katırcı sayısını, onların işlerinin hareketini bilen bir tarihçi, bunlardan XVII. yüzyıl Provence’ının

ekonomik hayatının ritmlerini çıkarsamaktadır. Nihayet, arabalar ancak Brenner gibi, bazı ayrıcalıklı Alp yollarından geçebildikleri için, diğer yollar yalnızca katır taşımacılığının alanı olmaktadırlar; hatta Suse'de ve Alplerdeki diğer katır istasyonlarında, bu hayvanlardan “büyük arabalar” olarak söz edilmektedir. Önemli eşek ve katır yetiştirme merkezleri arasında, Fransa'nın Poitou'sunu da işaret edelim.

FRANSA'DA XVIII. YÜZYILDA AT YETİŞTİRİCİLİĞİ

Dikkat edilmesi gereken hususlar: 1 At yetiştirilen bölgeler, 2 Açık tarla, üçlü rotasyon, büyük yulaf pazarları ve atın egemen kullanımına sahne olan kuzeydoğu'nun yaklaşık sınırları. Bu bölgenin iki alanı nettir, ama kesişme alanları da vardır (Normandiya, Jura, Alsace vb.). Kuzeydoğu Fransa’nın dışında, öküz koşumuyla sürüm egemen kuraldır. Katır lehine istisnalar: Provence, Languedoc ve Dauphine’nin bir bölümü.

Gündelik iaşesi, iç ilişkileri, yük arabaları, kiralık arabaları için ata bağımlı olmayan hiçbir kent yoktur. Paris, 1789'a doğru yaklaşık 21.000 ata sahiptir. Bu, sürekli olarak yenilenmesi gereken bir kitledir. Konvoyların ardı arkası kesilmemektedir, o zaman denildiği üzere “at arabaları”, yani herbiri bir önündekinin kuyruğuna bağlanmış, sırtında bir örtüsü ve her iki yanında bir cins araba kolu olan bağırdövenler bulunan, 10-12 hayvandan oluşan bir

sıra. Bu atlar Saint-Victor taraflarında veya Saint-Genevieve tepesinde toplanmaktaydılar ve Saint-Honore caddesinde uzun zaman bir at pazarı mevcut olmuştur.

Her zaman güvenilir olmayan teknelerin (galiote ve bachot) aylaklan Sevres veya Saint-Cloud'ya kadar götürdükleri Pazar günü hariç, Seine nehri, zaten aşağı yukarı hiç de varolmayan ortaklaşa ulaşıma kapalı kalmaktadır. Yüzyılın sonunda, “kaldırım taşı döşenmiş sokaklarda dolaşabilme hakkını elde edebilmek için” hergün 20 sol ödemek zorunda olan, küfürbaz arabacılar tarafından kullanılan, ıslah edilmiş atlar tarafından çekilen iki bin tane kötü fayton, kentte dolaşmaktadır. Bu dönemde “Paris'in sıkışmaları" ünlüdür ve buna dair binlerce somut simgeye sahibiz. Bir Parisli “faytonlar işsiz olduklarında oldukça yumuşak başlıdırlar; öğlene doğru daha zor hale gelmekte, akşam lâf anlamaz olmaktadırlar” demektedir. Ve, örneğin öğleden sonra ikide, akşam yemeği sırasında (akşam yemeği diyoruz) olduğu gibi, sıkışık saatlerde bulunmaz da olmaktadırlar. “Faytonun kapısını açtığınızda, bir başkası da diğer yandan aynı işi yapıyor; o biniyor, siz biniyorsunuz. (Daha sonra) arabanın kime kalacağına karar vermesi için (polis) komiserine gitmek gerekmektedir”. Bu saatlerde “tamamiyle yırtık pırtık, yanık bir deriyle kaplı ve ayna yerine tahta levhaları olan” bir faytonun küçük adımlarla ilerlemesi sonucu, onun arkasından sürünen yaldızlı bir arabayı sıkıştırdığı görülebilir.

Bu sıkışıklıkların gerçek sorumlusu Eski Paris, çoğu zaman halkın üst üste yaşadığı iğrenç evlerle çevrelenmiş şu dar sokaklar ağı değil midir? XIV. Louis kentin genişlemesine karşı çıktığı için (1672 emirnamesiyle) bu sıkışıklık daha da artmıştır. Bu Paris, XI. Louis zamanındakinin aynıdır. Acaba kent, Londra'da 1666 yangınının, Lizbon'da 1755 depreminin yaptığı gibi, her şeyi sil baştan yapacak bir afetten mahrum mu kalmıştır? Bu, birgün Paris'in er veya geç “kaçınılmaz” tahribini aklına getiren Sebastien Mercier'nin zihninin ucuna gelen fikirdir. Mercier “insan elinin çok uzun zaman harcayacağı” geniş ve çirkin kasaba Lizbon'un yerle bir olması için üç dakikanın yettiğinden söz etmektedir. “Kent (bu olaydan sonra) ihtişamlı ve yüce bir şekilde ayağa kalkmıştır”.

Paris-Versailles yolunda ölçüsüzce sürülen arabalar, “hepsi de terden miğde bulandırıcı halde”ki sıska atlarla çekilerek koşuşturmaktadırlar. Bunlar

“kuduzlardır”. Zaten Versailles “at ülkesidir”. Bunların arasında “kent halkı arasındakiyle aynı fark vardır: Bazıları iyi besili, iyi yetiştirilmiş..., diğer bazılan da boynu bükük bir şekilde, yalnızca saray uşaklarını veya taşralılan taşımaktadırlar...”.

Manzara Saint-Petersburg'da, Londra'da aynı olmalıdır. Londra'da Samuel Pepys'in günlerin akışı içindeki, II. Charles döneminden kiralık arabalarla gezi ve dolaşmalarını izlemek yeterlidir. Daha sonra kendine özel bir arabanın lüksünü sunacaktır.

Bu yük ve insan taşıma sorunlarının ne anlama geldiklerini hayal etmek güçtür. Bu yüzden bütün kentler ahırlarla doludur. Nalbantın bu ahırda kendine ait bir evi vardır, bu biraz günümüzün garajı gibidir. Arpa, yulaf, saman, ot iaşesini de unutmayalım. Sebastien Mercier 1788'de şöyle yazmaktadır: Paris'te “yeni kesilmiş ot kokusunu hiç sevmeyen kimse, kokuların en hoşunu bilmemektedir; bu kokuyu seven haftada iki kere Cehennem Kapısı'na gitsin (Denfert-Rochereau meydanının güneyinde hâlâ durmaktadır). Burada otla aşırı yüklü uzun araba sıraları vardır: bunlar... alıcı beklemektedir... Tavla mübayaacıları bitki kalitesini incelemek üzere buradadırlar: birden bir avuç ot kopartmakta, ellemekte, koklamakta, çiğnemektedirler, bunlar Madame la Marquise'in atlarının besleyicileridir”. Fakat asıl iaşe yolu Seine olarak kalmaya devam etmektedir. Yangın çıktığı bildirilen ot yüklü bir tekne, “Petit- Pont”un kemerlerine takılarak, köprünün üzerinde yer alan evleri ve komşu konutları, 28 Nisan 1718'de tutuşturmuştur. Londra'da ot, tam Whitechapel “engelinin dışındaki pazardan satın alınmaktaydı. Eğer XVI. yüzyılda Perlachplatz pazarındaki dört mevsimi temsil eden büyük tablodan yargıya varılacak olursa, Augsburg'da da durum aynıdır: bu resimde. Ekim ayında av hayvanları ve kışlık odunların yanında, köylülerin getirdikleri ot yığınları görülmektedir. Ve bir Nuremberg resmi bize, kentin ahırlarının talep ettiği samanı, bir el arabasında satan seyyar bir satıcıyı göstermektedir.

Suyla Çalışan Motorlar, Rüzgârla İşleyen Motorlar

XL, XII., ve XIII. yüzyıllarla birlikte, Batı ilk mekanik devrimine tanık olmaktadır. Devrim? Bu kelimeden, rüzgâr ve su değirmenlerinin artmasının yol açtığı dönüşümlerin bütününü anlayalım. Bu “ilksel motorlar” hiç kuşkusuz, bir su dolabı için, 2-5 beygir gücünde, bir rüzgâr

değirmeninin kanatları için de bazen 5, en fazlasından 10 beygir gücünde olan minik kuvvetlerdir. Fakat enerjiden yana fakir bir ekonomide, bunlar önemli bir güç katkısını temsil etmektedirler. Avrupa'nın ilk gelişmesi esnasında kesin bir rol oynamışlardır.

Daha eski olan su değirmeni, yel değirmenine nazaran çok daha yüksek bir öneme sahiptir. Rüzgârın düzensizliklerine değil de, kabaca daha az kaprisli olan suyunkilere bağımlıdır. Eskiliği, nehir ve ırmakların çokluğu, su birikintileri, isaleler, bir dolabı döndürebilecek kanatlı veya palalı kemerlerinin çokluğu nedeniyle, daha geniş ölçekte dağılmıştır. Paris'te Seine üzerinde, Toulouse'da Garonne üzerinde vs. tekne-değirmenlerle akıntının doğrudan kullanılmasını unutmayalım. İslam aleminde olduğu kadar -buradakiler önemsiz olsalar bile- Batı'da da çoğu zaman katkı yapan med-cezir gücünü de unutmayalım. Bir Fransız seyyah (1533), Venedik lagünasındaki Murano adasında görebildiği “deniz yükselir veya alçalırken bir tekerlekle” hareket eden tek bir su değirmeni karşısında heyecanlanmıştır.

İlk su değirmeni, bir cins ilkel türbin olarak, yatay biçimli olmuştur; bazen Yunan (çünkü Eski Yunan'da görülmektedir) veya İskandinav (çünkü bu tarz değirmen İskandinavya'da uzun zaman tutunmuştur) değirmeni denilmektedir. Aynı şekilde, Çin, Korsika, Brezilya, Japonya veya Faroe adaları veya Orta Asya değirmeni de denilebilirdi, çünkü su ile işleyen tekerlek buralarda, duruma göre XVI11. veya XX. yüzyıla kadar yatay olarak dönmüş, bir tahıl öğütücüsüne, yavaşça öğüterek ilkel bir güç sağlamıştır. Bu ilkel dolaplardan, Bohemya'da XV. veya Romanya'da 1850'lerde hâlâ bulunmasında şaşılacak hiçbir şey yoktur. Hatta Berchtesgaden yakınlarında, bu cinsten kamalı değirmenler 1920'ye kadar çalışmışlardır.

“Dahiyane” işlem, dolabı dikey hale getirmek olmuştur. Bu işi M.Ö. I. yüzyılda Romalı mühendisler başarmışlardır. Dişliler aracılığıyla aktarılan hareket, sonradan öğütme taşlarının nihai çalışması için yatay hale getirilecek ve bunlar motor tekerlekten beş kere daha hızlı döneceklerdir; hareketin aktarımında hız azalması söz konusudur: bu ilk motorlar her zaman ilkel değillerdir. Arkeologlar Arles yakınlarındaki Barbegal'de hayranlık verici Roma tesisleri keşfetmişlerdir: “cebri akıntılı”, 10 km.'den

daha uzun bir su kemeri ve sonunda gerçek seri motorlar olarak, birbirini izleyen 18 tekerlek.

Ancak bu gecikmeli Roma donanımı, imparatorluğun birkaç noktasıyla sınırlı kalmıştır ve yalnızca buğday öğütmeye yaramıştır. Oysa XII. ve XIII. yüzyılların devrimi yalnızca su dolaplarının sayısını artırmakla kalmamış, aynı zamanda bunları başka kullanım alanlarına da yaymıştır. Citeaux tarikatı mensupları bu değirmenleri, fırınlarıyla aynı anda Fransa, İngiltere, Danimarka'ya yaymışlardır. Yüzyıllar geçmektedir: Avrupa'da Atlantik'ten Moskof devletine kadar, artık hiçbir köy yoktur ki, değirmencisi ve akıntıyla (ve bazen de bir kanalın getirdiği yardım suyuyla) dönen değirmen dolabı olmasın.

Su dolabının kullanım alanları çoklu hale gelmiştir; maden cevheri öğüten dibekleri, dökme demirleri döven ağır çekiçleri, kumaş büken muazzam dövücüleri, dökümhane körüklerini harekete geçirmektedir. Ve aynı zamanda pompaları, bıçak bileyilerini, tabaklama değirmenlerini ve şu en son doğanlar olan, kâğıt değirmenlerini. Bunlara, ilginç bir "mühendis" olan Villard de Honnecourt'un 1235'e doğru yaptığı bir krokisinin kanıtladığı üzere, XIII. yüzyılda ortaya çıkan mekanik testereleri ekleyelim. XV. yüzyılın madencilik alanındaki büyük atılımıyla birlikte, en iyi değirmenler madenler için çalışmaya başlamışlardır: maden cevherini yukarı çıkartmakta kullanılan kafes çıkrığı (bunun hareketi ters yöne de döndürülebilmektedir), maden galerilerinin havalandırılması veya zincirleme kovalarıyla bostan dolapları veya hatta emme-basma tulumbalarla su pompalamak için güçlü aletler, daha o sıralar bile karmaşık olan mekanizmaları harekete geçirmeye yarayan ve aşağı yukarı XVIII. yüzyıla, hatta daha ötelerine kadar olduğu gibi, sürecek olan levyelerin bulunduğu komuta yerleri. Bu hayranlık verici mekanizmalar (bunların muazzam tekerlekleri bazen 10 m.'ye varan çaplara sahiptirler), eski eserleri gün ışığına çıkartarak özetleyen Georg Agricola'nın De Re Metallica (Bâle, 1556) adlı eserinin güzel levhalarında yer almaktadırlar.

Testereler, kumaş dövücüleri, dökümhane çekiç ve körükleri için sorun, dairesel bir hareketi, alternatif bir hareket haline dönüştürmek olmuştur, bu da dişlilerin hareketini değiştiren çıkıntı ağaçları aracılığıyla mümkün olmuştur. Gereken dişliler hakkında koskoca bir kitap yazılabilir ve

yazılmıştır. Bize göre şaşırtıcı olan, tahtanın en karmaşık çözümlere izin vermiş olmasıdır. Ancak bu mekanik şahaserlerin, o dönem insanları için alışılmış bir manzara olduğunu da sanmamak gerekir. Bu insanlar bunlara rastlama fırsatına sahip olduklarında, şaşırmakta, hayran olmaktadırlar; geç tarihlerde bile. Barthelemyjoly 1603'te Jura bölgesinden geçip Cenevre'ye giderken, Neyrolles vadisindeki Silan gölünün mahrecinde, "yalçın dağın tepesinden aşağı atılan köknar ve çam kütüklerini" işleyen su değirmenleri farketmiştir. "Suyun döndürdüğü bu iyi alet, tek bir tekerlek aracılığıyla, yukarıdan aşağı ve ters yönde birçok hareket yapmakta (bunlar testerenin hareketleridir), bu alet işledikçe ağaç ilerlemektedir... ve başka bir ağaç onun yerine, sanki insan eliyle yapılmışçasına, düzenli bir şekilde gelmektedir". Bu manzaranın gene de alışılmamış olduğu, bir yolculuk muhtırasında yer almaya lâyık olduğu aşikârdır.

Bu arada değirmen, tam veya eksik kullanılsa bile, nehir gücünün kendini emredici bir şekilde dayatmasıyla, evrensel bir alet haline gelmiştir. "Endüstriyel" kentler (hangi kent endüstriyel değildir ki?) nehirlerin akış yönüne uyum sağlamakta, onlara yaklaşmakta, akar suyu disipline sokmakta, en azından birkaç karakteristik cadde boyunca, yarı-yarıya Venediğe benzeyen kent edalarına bürünmektedirler. Bu Troyes'nın tipik örneğidir; Barle-Duc hâlâ, nehirden döndürülmüş bir kolu olan, deri tabakçıları sokağına sahiptir; yünlü kumaş imalatçısı Châlons aynı işi Maine ile (bu nehrin üzerinde Beş Değirmenler denilen bir köprü vardır), Reims de Vesle ile yapmıştır; Colmar ise Ill ile; Toulouse da bu işi "tekne değirmenleri" -yani nehir akış yönünde tekerlekleri olan kayıklar- filosunun çok eskiden beri ve çok uzun zaman yer aldığı Garonne üzerinde yapmıştır; Prag ise M oldau'nun birçok kolu üzerinde yer aldığından, bundan yararlanmıştır. Nuremberg Pegnitz'in sayesinde, surlarının içindeki ve kırsal alanında yer alan çok sayıdaki dolabı (1900'de bunlardan 180 tanesi hâlâ işlemekteydi) döndürmektedir. Paris ve çevresinde 20 kadar yeldeğirmeni yardımlarını sunmaktadır, ama havanın sakin olması halinde, bu değirmenler duracaklarından, bunlar kendi hesaplarına, Paris fırıncılarının kullandıkları unun yirmide birini sağlayamazlardı. 1200 tane su değirmeni (çoğu tahıl öğütme işine tahsis edilmiş olarak) Seine, Oise, Marne nehirleri ve Yvette ile Bievre gibi (burada 1667'de krallık Gobelins imalathanesi kurulmuştur) küçük ırmakların üzerinde işlemektedirler. Kaynaktan itibaren

akan küçük ırmaklar, aslında kışın nadiren buzlanma gibi bir avantaja sahiptirler.

Değirmenlere kentler tarafından bu el konuluş, acaba kabaca bir ikinci aşama mıdır? Henüz yayınlanmamış olan tezinde, Robert Philippe, bir önceki aşamayı, kullanılacak suyun dayattığı kurallara göre, enerjinin yüzyıllardan beri kök saldığı kırlarda, köylerin yakınlarında yerleşen değirmenlerin ilk yayılmasını göstermiştir. Öncelikli olarak tahıl öğütmeye yönelik olan değirmen, o sıralarda domaine ekonomisinin esas aleti olmuştur Değirmen yapılmasına karar veren senyördür; değirmen taşlarını satın alan, tahtayı ve taşı sağlayan odur; köylüler emeklerini katmaktadırlar. Domaine ekonomisi, kendi kendine yetme yeteneğine sahip bir dizi temel birim meydana getirmektedir. Fakat değişim ekonomisi malı biriktirip, yeniden dağıtırken, kentler için çalışmakta ve kentlere ulaşmaktadır, ve bir öncekine kendi sistemini dayatacak olan ve çoklu ihtiyaçlarına cevap vermek üzere, yeni bir değirmen yoğunluğu yaratacak olan, bu değişim ekonomisidir.

Nihayet değirmen, endüstri öncesi Avrupa'sının enerji donanımının, bir cins standart ölçütüdür. 1690'da Siyam körfezinde vasat bir adaya demir atarken, nehrin debisi hakkında bir fikir vermek isteyen seyyah, hekim, Vestfalyalı Kâmpfer'in şu düşüncesindeki bir pasajın tadına varalım: üç değirmeni döndürecek bollukta demektedir. XVIII. yüzyılın sonunda Avusturyalıların eline geçmiş olan Galiçya'da, 2.000 fersah karelik bir alanda, 2 milyon nüfus için, bir istatistik 5.243 su değirmeni (ve yalnızca 12 tane yel değirmeni) rakamını vermektedir, ilk bakışta çok büyük bir rakam, ama Domesday Book, 1086'da Severn ve Trent'in güneyindeki yalnızca 3.000 cemaat için 5.624 değirmen işaret etmekteydi, ve birçok tablo, resim, kent planında görülebilen sayılamayacak kadar çok küçük tekerleğe dikkat etmek, bunların ne kadar genelleşmiş olduklarını anlamak için yeterlidir. Her halükârda, eğer su değirmenleri ile nüfus arasındaki oran, diğer yerlerde de Polonya'dakinin aynısı idiyse, endüstri devriminin arefesinde Fransa için 60.000 ve Avrupa için 500-600.000'in çok uzağında olmayan bir rakam hesaplamak gerekmektedir.

Titiz ve bana göre, Marc Bloch'un su değirmenine dair klasik makalesi kadar parlak olan makalesinde, Lazlo Makkai bu rakamları aşağı yukarı

teyid etmektedir: “Bir buçuk veya üç milyon beygir gücüne eşit 500-600.000 değirmen”. Makkai'nin hesapları tekerlek kirişlerinden tekerleklerin boyutlarında (2 veya 3 m. çapında) ve taşıdıkları kanat ve palalardan (ortalama 20 tane kadar); saatte elde edilen un miktarından (değirmen taşı başına 20 kg. kadar); her değirmenin sahip olduğu tekerlek sayısından (1,2 veya daha fazla); Avrupa'nın Doğu'su ile Batı'sı arasındaki bir kıyaslamadan -bunlar kabaca, en azından buğday değirmenlerinde birbirlerine benzemektedirler-; su değirmeni ile nüfus arasındaki adeta sabit orantıdan (kesin örnekler itibariyle l'e 29) hareketle yapılmıştır. Değirmen sayısı veya döndürücü tekerlek büyüklüğü nüfus artışıyla birlikte büyüdüğünden, XII. ilâ XVIII. yüzyıllar arasında döndürücü donanımın yaklaşık olarak iki katma çıkmış olması gerekmektedir. İlke olarak her köy kendi değirmenine sahiptir. Örneğin Macar ovasında olduğu gibi, yeteri kadar rüzgâr ve akar su olmadığından, bu değirmen heryerde suyla çalışamamakta, at değirmeni ve hatta insan koluyla döndürülen değirmen ikâme olarak ortaya çıkmaktadır.

Yeldeğirmeni, su dolabından çok daha geç ortaya çıkmıştır. Dün onun Çin kökenli olduğu sanılmaktaydı; gerçeğe daha yakın olarak, İran veya Tibet'in yüksek bölgelerinden gelmiştir.

İran'da yatay olarak hareket eden bir tekerleğin üzerinde yer alan dikey kanatlar tarafından döndürülen değirmenler, muhtemelen M.S. VII. yüzyıldan itibaren, kesinlikle de IX. yüzyılda çalışmaktadırlar. Bu tekerleğin merkezi bir eksene aktarılan hareketi, tahıl öğüten değirmen taşını harekete geçirmektedir. Daha basil bir şey olamaz: değirmeni yönlendirmeye gerek yoktur, her zaman rüzgârın esiş yönündedir. Diğer üstünlük: rüzgâr kanatlarının hareketi ile değirmen taşının hareketi arasındaki bağlantı, aktarma dişlilerini gerektirmemektedir. Gerçekten de bir un değirmeninde sorun, her zaman yatay olarak dönen ve tahılı karşısında hareketsiz duran (veya uyuyan) taşın üzerinde öğüten değirmen taşını (mola versatilis) hareket ettirmektir. Müslümanlar bu değirmeni Çin'e ve Akdeniz'e doğru yaymış olmalıdırlar. Müslüman İspanya'sının kuzey sınırındaki Tarragona, X. yüzyıldan itibaren yeldeğirmenlerine sahipti. Ama bunların nasıl döndüklerini bilmiyoruz.

Çünkü, değirmen yüzyıllar boyunca yatay olarak döneceği Çin'de olanın tersine, Batı'da büyük macera, yeldeğirmeninin bu değirmenleri için yapılmış olanın doğrultusunda, dik düzlemde dik hale getirilerek, dönüştürülmesi olmuştur. Mühendisler değişmenin dahiyane olduğunu, gücün çok arttığını söylemektedirler. Batı'da yayılacak olan, bizatihi bir yaratı olan, bu yeni moda değirmendir.

Arles statüleri bu değirmenin varlığını XII. yüzyılda kaydetmektedirler. Aynı dönemde İngiltere'de ve Flandre'dadır. XIII. yüzyılda tüm Fransa onu kabul etmiştir.

XIV. yüzyılda Polonya'da ve daha şimdiden Moskof devletindedir, çünkü Almanya onu buralara aktarmıştır. Küçük bir ayrıntı: Haçlılar, söylendiği gibi, yeldeğirmenini Suriye'de bulmamışlar, bunu oraya götürmüşlerdir. Kaymalar çok sayıdadır, ama Kuzey Avrupa genelde Güney Avrupa'dan daha erkenci olmuştur. Böylece yeldeğirmeni İspanya'nın bazı bölgelerine, özellikle Mançа'ya geç geleceklerdir, öylesine ki, bir tarihçinin dediğine göre, Don Quixotte'nin bunlar karşısındaki dehşeti doğaldır: bu büyük canavarlar onun için yepyenidir. İtalya'da da aynı durum söz konusudur: 1319'da Dante'nin Cehennem'inde Şeytan muazzam kollarını “come un molin che il vento gira" uzatmaktadır.

İdame açısından türdeşinden daha maliyetli olan yeldeğirmeni, özellikle öğütme alanında olmak üzere, eşit işte daha az masraflıdır. Ama başka iş alanları da vardır. Alçak Ülkeler'de XV. yüzyıldan (ve daha da fazlası 1600'den itibaren Wipmolen'in esas rolü, toprağın suyunu çekip, kanallara atan kova zincirlerini işletmek olmuştur. Böylece, setlerin gerisinde denize ve geçmişte geniş ölçekte işletilen taş kömürü madenlerinin alanlarında oluşan göllere karşı yürütülen, Hollanda toprağının sabırlı bir şekilde yeniden fethi hareketinin araçlarından biri haline gelecektir. Hollanda'nın yel değirmenlerinin vatanı olmasının başka bir nedeni: bu ülke Atlantik'ten Baltığa doğru esen, büyük ve sürekli Batı rüzgârları örtüsünün merkezinde yer almaktadır.

Değirmenin bütünü, kanatlarını rüzgârın yönüne yöneltmek üzere, ilkel bir biçimde84 kendi üzerinde dönmektedir, örneğin karakteristik bir ad olan chandeliers (şamdan) olarak anılan, Brötanya değirmenleri böyledir. Değirmenin bütünü bir merkezi direk üzerine monte edilmiştir ve bir

yönlendirme direği bütünü döndürmeye olanak vermektedir. En güçlü rüzgârı alabilmeleri için, kanadın yerden mümkün olduğunca yukarıda olmasına avantaj olduğundan, dişli mekanizması ve değirmen taşları yapının üst kesiminde yer almaktadırlar (bunun sonucunda, çuvalları yukarıya çıkartan bir mekanizma zorunlu olmaktadır). Küçük bir ayrıntı: kanat ekseni asla katı bir şekilde yatay olmamaktadır, eğim deneyle ayarlanmaktadır. Şemalar (Ramelli'nin 1588 tarihli olanları gibi) ve hâlâ varolan değirmenler bu basit sistemleri anlamamızı sağlamaktadırlar: hareket aktarımı, fren sistemleri, değirmen taşının merkezdeki İkilisinin yerine, yandaki iki çift taşın ikâme edilme olanağı...

Döndürme gücünü yukarıdan alıp, bunu aşağıya, pompa rolü oynayan kova zincirinin işlediği yere aktaran bir wipmolen’in işleyişini açıklamak birazıcık daha karmaşıktır. Hareket, creux adını taşıyan ana direk üzerinden, bir “ağaç” ile aktarılmaktadır. Bunun sonucunda, wipmolen tahıl öğütmek üzere yeniden biçimlendirildiğinde, aşılacak olan bazı zorluklar çıkmaktadır.

Oldukça erken bir tarihte, herhalde XVI. yüzyılda, Hollandalı mühendislerin sayesinde kuleli bir değirmen yayılmaktadır: yapının yukarısı kanatlan döndürmeye yetecek bir şekilde hareketli olacaktır. Bazen “mintanlı” denilen (çünkü uzaktan, mintan giymiş bir köylüyü akla getirmektedir) bu değirmenlerdeki güçlük, değirmenin sabit bölümünün üzerinde yer alan “başlık”ın hareketini, tahta patenler veya çeşitli biçimlerdeki bilyelerle kolaylaştırmaktır. İçerideki kısmında çözülmesi gereken sorunlar aynı olmaya devam etmektedir: kanatların hareketine komuta etmek, bunu durdurmak, kanat palalarına manevra yaptırtmak, üstte yer alan dönen değirmen taşının kitlesinin içinden geçen tahılın, huniden itibaren aşağıya yavaş bir şekilde inişini “ışık” aracılığıyla örgütlemek. Ve en alttaki sorun; kanatların dikey düzleminden, değirmen taşlarının yatay düzlemine geçmesi gereken hareketi, dişliler aracılığıyla yatırmak.

Daha genel bir biçimde, büyük gelişme, tek bir döndürücünün, tek bir tekerleğin -ister yeldeğirmeni, ister su değirmeni söz konusu olsun- hareketini birçok alete aktarabileceğinin keşfi olmuştur: tek bir değirmen taşı çifti değil de, iki veya üç çift; tek bir testere değil de, bir testere artı bir de şahmerdan; tek bir tokmak değil de, Tirol'deki şu ilginç modelde olduğu

gibi, buğdayı öğütmek yerine döğen bir dizi tokmak (öğütme durumunda tahıl kabaca ezildiğinden, tam bir ekmek yapımına değil de, daha çok galeta yapımına yaramaktadır).

Yelken: Avrupa Filoları Örneği

Burada teknelerin tüm yelken sorunlarını ortaya koymak değil de, yelkenin insanların hizmetine verdiği enerjiyi, insanın elinin altındaki en güçlü motorlardan birini düşünmek söz konusudur. Avrupa örneği bunu hatasız bir şekilde ortaya koymaktadır. 1600'lere doğru Avrupa 600-700.000 tonilatoluk ticari tekneye sahiptir, bu rakam, kullanımın çekinceleriyle birlikte, en fazlasından bir büyüklük sıralaması olarak ileri sürülmüştür. Oysa, Fransa'da herhalde 1786-1787'de düzenlenmiş ciddi bir istatistiğe göre, bu Avrupa filosu. Devrim arefesinde 3.372.029 tonilatoya ulaşmaktadır: hacmi iki yüzyılda, belki de beş katma çıkmıştır. Yılda ortalama üç yolculuktan, bu rakam 10.000.000 tonilatoluk bir trafiği temsil etmektedir ki, bu bugünün büyük bir limanının rakamıdır.

Bu rakamlardan, bu rüzgâr motorlarının, bizim dönemimize ait olan buharlı şileplerdeki gibi bir güvenilirlikle, gücünü çıkarsamak mümkün değildir. 1840'lara doğru yelkenlilerin ve buharlı gemilerin birarada varoldukları bir sırada, eşit tonajdaki buharlının beş yelkenlinin işini yaptığı doğrudur. Demek ki Avrupa filosu 600- 700.0 00 ton buharlı şilep veya en azından onun eşdeğerlisidir ve 1840'lara doğru denizde bir tonu itmek için gereken güç bir beygir gücünün üçte biri veya dörtte biri olarak tahmin edildiğinden, 150.000-233.000 BG'lük bir rakam (hiçbir garantisi olmadan) ortaya atma riskine girebiliriz. Savaş filolarını da devreye sokmak üzere, bu rakamı çok artırmak gerekmektedir.

Odun, Enerjinin Gündelik Kaynağı

Bugün enerjiye ilişkin hesaplar hayvanların çalışmasını ve bir bakıma insanların kol gücüyle çalışmasını bir yana bırakmaktadırlar; odun ve türevleri için de, çoğu zaman aynı durum söz konusudur. Oysa, XVIII. yüzyıldan önce, cari malzemelerin birincisi olan odun, önemli bir enerji kaynağıdır. XVIII. yüzyıl öncesi uygarlıkları, XIX. yüzyıl uygarlıklarının taş kömürü uygarlıkları olacakları gibi, odun ve odun kömürü uygarlıklarıdır.

Avrupa'ya bakıldığında, her şey bunun böyle olduğunu göstermektedir. Odun, kagir binalarınki bile dahil, inşaata geniş ölçüde katılmaktadır; kara ve deniz ulaşım araçları tahtadan yapılmaktadır, bunların alet ve makinalarının madeni akşamı her zaman hafiftir; dokuma tezgâhları ve çıkrıkları, presler ve pompalar da tahtadan imâl edilmektedir; aynı şekilde sürüm aletlerinin çoğu tahtadandır; saban tamamen ahşaptır, pulluk ise ince bir demir bıçak taşıyan tahta bir tırnağa sahiptir. Münih teknik müzesinde de görülebileceği üzere, tüm tahta parçalarının özenle ölçülüp biçildiği dişli sistemleri bize olağanüstü gelmektedir. Hatta bu müzede, XVIII. yüzyılda Karaorman'da imal edilmiş olan ve tüm dişlileri tahta olan birçok saat ile, daha nadir bir parça olan ve yalnızca bu narin malzemeyi kullanmış olan yuvarlak bir cep saati görülmektedir.

Tahtanın heryerde hazır ve nazır olması, dün büyük bir ağırlık yapmıştır. Orman açısından çok talihli olan Avrupa, bu durumdan gücünün nedenlerinden birini sağlamıştır. Onun karşısında İslamiyet, uzun dönemde orman kaynaklarının kıtlığı ve bunların giderek tükenmesiyle mayınlanmıştır.

Kuşkusuz, bizi burada yalnızca, evlerin ısıtılması, ateş kullanan endüstriler, dökümhaneler, bira imalathaneleri, tasfiyehaneler, cam imalathaneleri, tuğla ve odun kömürü atelyeleri, artı çoğu zaman ısıtmaya başvurulan tuzlalar için, yanarken doğrudan enerjiye dönüşen odun ilgilendirmelidir. Fakat yakacak odun olanaklarının tahtanın diğer kullanımları tarafından sınırlandırılmasının dışında, bunlar bütün enerji üreticisi aletlerin imalatını talep etmektedirler.

Orman insana, ısınmak, ev yapmak, mobilyalarını, aletlerini, arabalarını, teknelerini imal etmek konusunda, ayırım yapmadan hizmet etmektedir.

İnsana, duruma göre şu veya bu nitelikte odun gerekmektedir. Evler için meşe; kadırgalar için köknardan meşeye veya ceviz ağacına kadar on farklı cins; top kundakları için karaağaç. Bunun sonucunda büyük tahribatlar olmaktadır. Hiç bir taşımanın uzak veya pahalı sayılmadığı tersaneler için böyle olmuş; bütün ormanlara ulaşılmıştır. Baltık ve Hollanda'dan yüklenen levha ve kalaslar, XVI. yüzyıldan itibaren Lizbon ve Sevilla'ya ulaşmaktadır; hatta tamamen inşa edilmiş, biraz ağır ama ucuz tekneler de bu limanlara gelmektedir, İspanyollar bu tekneleri, geri dönmelerine dair bir

niyetleri olmaksızın Amerika'ya yollamakta ve bunları, Antiller'de kariyerlerini tamamlamaya bırakmakta, hatta geri döndüklerinde hemen sökücülere teslim etmektedirler: bunlar kayıp gemilerdir, los navios al traves.

Böylece, hangi ülkede olursa olsun, her filo kendini oluşturmak üzere, muazzam orman kitlelerini tahrib etmektedir. Tekne yapımcıları, Colbert zamanında, krallığın tüm orman varlığını düzenli kesimlere bağlamışlardır, çünkü ağaçların taşınması, Adour veya Charente ırmakları gibi, küçük hamallar da dahil olmak üzere, tüm seyrüsefere uygun suyolları aracılığıyla yapılmaktadır. Vosges köknarlarının taşınması, önce Meurthe üzerinde yüzdürerek, sonra Barle-Duc'e kadar yuvarlayarak yapılmakta; ağaç gövdeleri burada Ornain ırmağı üzerinde sal (breİle) haline getirilmektedir; bu noktadan sonra Saulx ve Marne, sonra da Seine nehirlerinden ilerlemektedirler. Belirleyici parçalar olan, savaş gemilerinin direkleri konusunda Fransa, Baltık ticaretinden dışlanmıştır. Bu deniz üzerindeki Riga, kısa bir süre sonra da, Saint- Petersburg limanları, özellikle İngiltere'yi işaret etmektedirler. Fransa Yeni Dünya, özellikle de Kanada ormanlarını işletmeyi aklına getirmemektedir (İngilizler daha sonra bu işi yapacaklardır).

Bu durumda Fransız bahriyesi “takma direkler” kullanmak zorunda kalmaktadır. Oysa, birbirlerine bitiştirilen, sonra da demir çember geçirilen bu yapay direkler esneklikten yoksundurlar ve fazla yelken basılması halinde kopmaktadırlar. Fransız tekneleri, İngilizlerin karşısında, asla ek bir yüksek hıza sahip olamayacaklardır. Bu durum, Amerika'daki İngiliz kolonilerinin bağımsızlık savaşı esnasında, durum bir an için tersine döndüğünde, daha da iyi yargılanmaktadır: Bağlantısızlar Birliği Battığı İngilizlere kapatınca, onlar da “takma direkler”e başvurmak zorunda kalmışlar ve üstünlük rakiplerine geçmiştir.

Bu orman israfı, uzun dönemde ne tek, ne de hatta en tehlikeli israftır. Özellikle Avrupa'da olmak üzere, köylü nihayetsiz bir şekilde ağaçları kökünden sökmekte, ekim alanlarını genişletmek üzere “toprak açmaktadır”. Ormanın düşmanı “kullanımlardır. Orleans ormanı I. François döneminde 140.000 arpent, ve söylendiğine göre bir yüzyıl sonra 70.000 arpent genişliğindeydi. Bu rakamlar güvenilir değildir, ama Yüz Yıl

savaşlarının (bu savaşlar ormanın tarlaları istila etmesini teşvik etmişlerdir) sonundan, XIV. Louis'nin saltanatına kadar, tarla açma faaliyetinin ağaçlı alan kitlesini en dar sınırlarına, aşağı yukarı bugünkü sınırlarına kadar gerilettiği kesindir. Bütün fırsatlar uygundur. 1519'da “üstüne çok şey atılan” bir fırtına, Orta Çağda Lyon kitlesel ağaç alanlarını Gisors korularına birleştiren Mavi ormanda 50.000 veya 60.000 ağaç devirmiştir: buraları hemen tarla haline getirilmiş ve bağlantı bir daha kurulamamıştır. Bugün bile, Varşova'dan Krakov'a yapılacak basit bir uçak yolculuğu, uzun tarlaların orman kitlesinin içine nasıl açık açık daldıklarını göstermektedir. Eğer Fransız ormanı XVI. ve XVII. yüzyıllarda dengeye gelmişse, bu dikkatli bir yasama faaliyetinin (büyük 1573 emirnamesi gibi, Colbert’in tedbirleri gibi), artık kazanılacak topraklar çok fakir olduklarından ötürü, çaba sarfetmeye değmediğinden, doğal olarak ulaşılmış bir dengenin sayesinde mi olmuştur?

Hesap yapanlar, özellikle Yeni Dünya'ya bakarak, orman yangınlarının onların zararına olmak üzere, işlenen alanların oluşturulmasının bir aldatmaca olduğunu, çünkü ormanı tahrib edenin kazanılmış bir zenginliği, oluşturulması gereken bir zenginlikle takas ettiğini ve oluşacak olanın zorunlu olarak, oluşmuş olan kadar etmediğini söyleyebilirler. Bu açıkça, aldatıcı bir akıl yürütmedir, bir aracı, sürüsünü güden çoban (ve yalnızca meşe palamudu yiyen domuzlar değil), oduncu, kömürcü, taşıyıcı kalabalığı; mesleği işletmek, kullanmak, tahrib etmek olan koskoca vahşi bir halk tarafından ekonomiyle eklemleştirilmemiş bir orman zenginliği olamaz. Orman ancak kullanılınca değer taşımaktadır.

XIX. yüzyıldan önce muazzam orman kitleleri henüz uygarlıkların el koymasının dışında kalmışlardır: İskandinav ormanları, Finlandiya ormanı; Moskova ile Arhangelsk arasındaki hemen hemen kesintisiz olan ve içinden çok dar yollardan geçilen orman; Kanada ormanı; tuzakçıların Çin veya Avrupa piyasalarına bağladıkları Sibirya ormanı; Yeni Dünya'nın, Afrika'nın veya Endonezya ile Filipinlerin, kürk hayvanı olmadığından, değerli kereste avlanan tropikal ormanları; bugünkü Honduras'ta bakam kerestesi, pau brasil (Brezilya'nın kuzeydoğu kıyılarında kesilen ve kırmızı bir boya veren “Brezilya” ağacı), Dekkan'ın tek kerestesi, başka bir yerde santal, gülağa-ı...

Odun bütün bu kullanımların yanında, mutfakta, evlerin ısıtılmasında, talebi daha XVI. yüzyıldan önce endişe verici bir hızla artan, ateş kullanan tüm endüstrilerde işe yaramaktadır. Çarpıcı bir örnek: Dijon yakınlarında, pişmiş topraktan karolar üreten 6 fırını beslemek üzere, 1315-1317'de Lesayes ormanında 423 oduncu çalışmaktaydı ve 334 bouvier odunları taşımaktaydı. Sonuç olarak, elde etmek için sert bir kavgaya girişilen bir zenginlik söz konusuydu, çünkü bu zenginlik yalnızca görünüşte aşırı boldu. Orman o dönemde bile, çok mütevazi bir kömür madeniyle dahi kıyaslanabilecek bir yakıt yoğunlaşma alanı değildi. Ormanı kestikten sonra, kendini yeniden oluşturabilmesi için 20-30 yıl beklemek gerekmektedir. Otuz Yıl Savaşları esnasında, İsveçliler para sağlayabilmek için, Pomeranya'da muazzam orman kitlelerini kesmişlerdir, öylesine ki, koskoca bölgeler kum tarafından istila edilmişlerdir. Fransa'da XVIII. yüzyılda durum vahimleşince, tek bir eritme fırınının, Châlons-sur- Marne gibi bir kent kadar odun tükettiği sonucuna varılmıştır. Öfkeli köylüler ormanları yalayıp yutan ve fırıncılara yakacak bırakmayan eritme ve döküm fırınlarından yakınmaktadırlar. Polonya'da Wielicza'da, muazzam yatakları olan tuzlada, 1724'den itibaren suları ateşle işlemekten sık sık vazgeçmek ve civar ormanların yokedilmesi nedeniyle, kaya tuzu tabakalarını işlemek gerekmiştir.

Can sıkıcı bir malzeme olan yakacak odun, aslında elin hemen ulaşabileceği yerde olmalıdır, oduna yolculuk yaptırmak, eğer taşıma nehir veya denizden kendiliğinden olmuyorsa, iflas ettiricidir. XVIII. yüzyılda Doubs nehrine atılan kütükler, Marsilya'ya kadar yolculuk yapmaktadırlar. “Yeni” odun Paris'e, gemilerin tüm yükünü oluşturmak üzere gelmekte ve 1549'dan itibaren önce Cure ve Yonne nehirlerinin akış yönünde ve Morvan'dan itibaren olmak üzere “odunu yüzdürme icadı” başlamaktadır; bir düzine yıl kadar sonra da bu yüzdürme Lorraine ve Barrois'dan hareketle, Marne ve kolları üzerinde yapılacaktır. Bazen 250 ayağa kadar ulaşan uzunluklarıyla, bu kütük trenlerinin, köprü kemerlerinin altından geçmedeki becerileri, Paris'in işsiz güçsüz takımında hayranlık uyandırmaktadır. Odun kömürüne gelince, bu yakacak başkente XVI. yüzyıldan itibaren, Sens'dan, Othe ormanından; XVIII. yüzyılda ulaşılabilen tüm ormanlardan, bazen el arabaları ve yük hayvanlarıyla, çoğu zaman da Yonne, Seine, Marne, Loire

nehirlerinden “küpeştelerden taşan odun kömürünü tutmak üzere birçok yüksek kafesi olan, ağzına kadar dolu” gemilerle gelmektedir.

XIV. yüzyıldan itibaren koskocaman odun salları, Polonya nehirlerinden Baltı- ğa inmektedirler. Bundan daha da devasa olan aynı manzara, kütüklerin birbirlerine sorgun dallarıyla bağlandığı ve Pekin'e kadar götürülen odun sallarıyla, uzak Çin'de de karşımıza çıkmaktadır. Bu sallar “tüccarın zenginliğiyle orantılı olarak” az veya çok büyük olmakta, “fakat en büyükleri yarım fersahtan biraz daha uzun” olmaktadır.

Uzun mesafelerde odunu deniz sağlamaktadır. Örneğin Korsika burnundan Cenova'ya odun kömürü taşıyan “kara yelkenliler” böyledir. Örneğin, her kış yaktığı odunu Venediğe getiren Istria ve Quarnero kayıkları böyledir. Örneğin, Kıbrıs ve Mısır'ı iaşe eden Küçük Asya'dan odun taşırken, bazen arkalarında sürükledikleri bir kütüğü götüren yelkenliler böyledir. İnce kadırgalar bile, yakacak kıtlığının dramatik olduğu Mısır'a odun götürmektedirler.

Ancak bu cins iaşelerin sınırları vardır ve kentlerin çoğu yakınlarında bulduklarıyla yetinmek zorundadırlar. Bâleli Th. Platter, Montpellier'deki tıp eğitimini 1595'te bitirdikten sonra, kentin etrafında orman olmadığını kaydetmiştir, ;'en yakını, Celleneuve yakasında, üç milden daha uzaktaki Saint-Paul ormanıdır. Kente yakacak odun buradan getirilmekte ve kiloyla satılmaktadır. İnsan kendine, kış uzun sürerse, nereden odun bulacaklarını soruyor, çünkü yanında titredikleri şömenelerinde muazzam miktarda odun yakıyorlar. Bölgede soba bilinmiyor; fırıncılar fırınlarına bizdekinin tersine, odun kıt oldukça, biberiye, kırmızı meşe ve diğer çalı çırpıyı doldurmaktadırlar”. Güneye ne kadar inilirse, bu kıtlık o kadar vurgulu hale gelmektedir. İspanyol hümanisti Antonio de Guevara haklıdır: Medina del Campo'da odun, tencerede pişenden daha pahalıdır. Mısır'da, daha iyisi olmadığı için, şekerkamışı, saman yakılacaktır; Korfu'da ise, hemen kurutulmaya bırakılan, tabaka halindeki zeytin küspesi.

Bu devasa iaşe, geniş bir taşıma örgütlenmesini, odun yüzdürmeye yarayan su- yollarının bakımını, artı hükümetlerin o konuda düzenleme ve yasaklamalarını arttırdıkları bir rezerv gözetimi ile ticaret ağlarını gerektirmektedir. Ancak, zengin kaynaklara sahip olan ülkelerde bile, odun her geçen gün nadirleşmektedir. Onu daha iyi kullanmak söz konusu

olacaktır. Oysa, ne cam atelyelerinde, ne de dökümhanelerde odun tasarrufu düşünülüyora benzemektedir. Bir “ateşli fabrika”nın iaşe çapı, fazlasıyla genişleyip, maliyetler artınca; en fazlasından, işletmeyi taşımak düşünülmektedir. Veya faaliyetine son verilmektedir. “Galler ülkesinde, Dolgyne'de 1717'de kurulan” bir yüksek fırın, dört yıl sonra, “otuz altı buçuk haftalık iş için yetecek kadar odun kömürü biriktirildikten” sonra, tekrar yakılacaktır. Bu fırın her yıl, ortalama on beş hafta işletmede kalacaktır, hep yakacak yüzünden. Zaten, iaşenin bu sürekli “esnek olmaması” yüzünden, “yüksek fırınlar iki, üç, hatta beş, yedi veya on yılda bir yıl çalışmaktadırlar”. Bir uzmanın hesaplarına göre, XVIII. yüzyıl öncesi bu dönemlerde, iki yıl üzerinden iki yıl çalışan bir fırın, tek başına 2.000 hektarlık bir ormanın ürününü yakmaktaydı. Bunun sonucunda, XVIII. yüzyılın atılımıyla birlikte vahameti artacak olan gerilimler meydana gelmiştir. “Odun ticareti Vosgeslarda tüm halkın ticareti haline gelmiştir: herkes ençok ağaç kesmenin peşindedir ve ormanlar kısa zamanda tamamen tahrip olacaklardır”. Uzun dönemde taş kömürü devrimi, İngiltere'de XVI. yüzyıldan beri için için süren bu bunalımdan kaynaklanacaktır.

Ve tabii ki aynı zamanda fiyatların da basıncı vardır. Sully Economies Royales adlı kitabında “hayat için gerekli tüm ürünlerin fiyatı sürekli olarak artacak ve yakacak odunun nedreti bunun nedeni olacaktır” diyecek kadar, işi ileri götürmüştür! 1715'ten itibaren fiyat yükselmesi hızlanmıştır. Fiyat “Eski Rejimin son yirmi yılı boyunca dört nala yükselmiştir”. Burgonya'da “artık tahtalık odun bulunmamaktadır” ve “fakirler ateşten vazgeçmektedirler”.

Bu alanlarda, büyüklük sıralamaları halinde bile, hesaplama yapmak çok güçtür. Ancak, en azından kaba tahminlere sahibiz. Odun ısınmasına indirgenmiş haliyle Fransa, 1942'de 18 milyon ton odun kullanmak zorunda olurdu ve bunun yaklaşık yarısı yakacak odun olurdu. 1840'ta Fransız tüketimi, yakacak odun ve odun kömürü cinsinden (inşaat kerestesi hesaba katılmadan) 10 milyon ton olurdu. 1789'a doğru bu tüketim 20 milyon ton civarındadır. Yalnızca Paris'te, odun kömürü ve yakacak odun, o sıralar 2 milyon tonluk bir tüketimi temsil etmekteydiler, yani adam başına iki tondan fazla. Bu özellikle yüksek bir rakamdır, ama o dönemde Paris'e gelen taş kömürü ihmal edilecek bir düzeydedir: odundan 140 kere daha az (1789 ile 1840 arasındaki fark, tabii ki taş kömürünün kazandığı büyük

paydan kaynaklanmaktadır). Eğer Fransa ile Avrupa arasında l'e 10'luk bir oran olduğu kabul edilecek olursa; Avrupa 1789'a doğru 200 milyon ton, 1840'a doğru 100 milyon ton odun yakmaktaydı.

Odunun meydana getirdiği enerji kaynağının beygir gücü (BG) cinsinden değerini, rastlantısal bir şekilde hesaplamayı deneyebilmek için, bu 200 milyon ton rakamına yaslanmak gerekmektedir. Bir BG/saatin iki kg. kömür yakılmasını temsil ettiği varsayımını kabul edelim. Yılda yaklaşık 3.000 saat ritminde bir enerji kullanımı varsayımını da kabul edelim. Kullanılabilir güç 16 milyon BG büyüklüğünde olacaktır. Uzmanlara sunduğum bu hesaplar, ancak çok kaba bir büyüklük sırası vermektedirler ve BG'ne indirgemek hem kullanışsız, hem de rastlantısaldır. Zaten oldukça düşük, kullanılan enerjinin % 30'u kadar bir verimi göz önüne almak gerekir; yani 4 veya 5 milyon BG. Bu rakam endüstri öncesi dönemin enerji skalasına göre, nisbeten önemli olmayı sürdürmektedir, ama bunda yanlış bir şey yoktur: bizimkilerden daha ciddi hesaplamalara göre, taş kömürünün enerji veriminin Amerikan ekonomisinde, odununkini ancak 1887'de aşabildiğini kaydedelim!

Taş Kömürü

Ne Çin, ne de Avrupa taş kömürünün cahilidir. Çin'de ev ısıtılması için (peder de Magaillans 4.000 yıldan beri olduğuna iddia etmektedir), ekâbir ve mandarin evlerinde yemek pişirmek için ve aynı zamanda “demirciler, fırıncılar, boyacılar ve diğer benzerleri” tarafından kullanılmıştır. Avrupa'da XI. ve XII. yüzyıldan beri taş kömürü çıkartılmaktadır; bu, örneğin İngiltere'nin yüzeysel havzalarında, Liege bölgesinde, Sarre'da, Lyonnais, Forez, Anjou'nun küçük kömür havzalarında, Colleneve taraflarında, hem ev ısıtması, hem de bazı döküm işleri için yapılmaktadır (antrasit ve kok kömürü söz konusu olmadan bu işlemlerin tümü için kömür kullanılmaktadır. Kokun rolü XVIII. yüzyılın sonunda, geç olarak başlayacaktır). Fakat taş kömürü bu tarihten çok önce, odun kömürünün ona bıraktığı küçük alanlarda, ısıtma fırınları ve “yarmahaneler”de (demir buralarda “yarılarak” parçalara ayrılmaktadır) demirin haddelendiği haddehanelerde yer tutmaya başlamıştır. Ve taş kömürü oldukça uzun mesafelerde yolculuk yapabilmektedir.

Marsilya gümrükleri 1543'te, herhalde Ales'ten Rhone yoluyla gelen “bronz”un, kömürün kente ulaştığını işaret etmektedirler. Aynı dönemde, Decize yakınlarındaki La Machine'de bir köylü işletmesi, Loire üzerindeki küçük La Loge limanına kadar götürülen, kömür dolu fıçı teslimatı yapmaktadır (bu fıçılara “balıklar” veya “el arabaları” denilmektedir). Kömürler teknelerle bu limandan Moulins, Orleans ve Tours'a gönderilmektedir. Bunlar aslında küçük örneklerdir. Montbeliard yakınlarındaki Saulnot tuzlalarının XVI. yüzyıldan itibaren kömürle ısıtılması da aynı şekilde küçük bir örnektir. 1714 sonbaharında Paris'te odun kıtlığı varken, ithalatçı tüccarlar olan Galabin ve ortakları, “Iskoçya alevlisi”nin deneyini Belediye sarayında, halkın önünde yapmışlardır. Bu yabancı kömürün ithali için bir imtiyaz elde edeceklerdir. Bizzat Ruhr'da kömürün rolünü oynaması için, XVIII. yüzyılın ilk yıllarını beklemek gerekecektir. Aynı şekilde, Anzin kömürü ancak bu sıralar Dunkerque'in ötesine, Brest ve La Rochelle'e kadar gönderilecektir; gene aynı sıralar Boulonnais madenlerinin kömürü Artois ve Flandre'da muhafız birliğinin ısıtılması, briket atelyeleri, bira imalathaneleri, kireç ocakları ve demircilerin ocaklarında kullanılacaktır; veya Lyonnais madenlerinin kömürü, 1750'den sonra Givors kanalının yapılmasıyla, Lyon'a daha kolay ulaşacaktır. Arabalar ve yük hayvanlarıyla taşıma, aslında birincil engel olarak kalmaktadır.

Avrupa ölçeğinde, belli bir genişlikte ve erken, yalnızca iki başarı vardır; Liege havzasınınki ve İngiltere'de Newcastle havzasındaki. XV. yüzyıldan itibaren Liege bir “tersane”, bir metalürji kentidir ve kömürü, ürünlerinin tamamlanmasına yaramaktadır. Kentin üretimi XVI. yüzyılın ilk yarısında üçe veya dörde katlanmıştır. Daha sonra, tarafsızlığı (Liege piskoposuna bağımlıdır), sürecek savaşlar esnasında faaliyetlerini teşvik edecektir. Daha o sıralarda bile derin galerilerinden çıkartılan kömür, Meuse nehrinden Kuzey Denizi ve Manş yönlerine gönderilmektedir. Newcastle’in başarısı daha büyük boyuttadır ve büyük çıktısı olan bir dizi endüstride bu yakıtın kullanılmasına izin vererek, İngiltere'yi 1600'den itibaren modernleştiren şu kömür devrimine bağlıdır; bu endüstriler, deniz suyundan tuz üretimi (deniz suyu ısıtılarak buharlaştırılmaktadır); cam levhalar, tuğla, kiremit; şeker damıtılması; eskiden Akdeniz'den ithal edilen ve artık Yorkshire kıyısından elde edilen şapın işlenmesi; tabii bunlara ekmekçi fırınları, birahaneler ve

Londra'yı yüzyıllardan beri kirleten ve kirletecek olan muazzam ev ısıtması dahil değildir. Bu artan tüketim tarafından teşvik edilen Newcastle üretimi sürekli büyümektedir: 1563-1564'te yılda 30.000 ton; 1658-1659'da 500.000 ton. Üretim 1800'e doğru 2 milyon ton civarındadır. Tyne nehrinin ağzı, sürekli olarak kömür gemileriyle doludur; bunlar her şeyden önce Newcastle-Londra arasında çalışmaktadırlar; tonajları 1786-1787'de 348.000 tonilatoya çıkmaktadır, ve yılda 6 gidiş-geliş yolculuğu yapmaktadırlar. Bu kömürün bir kısmı ihraç edilmekte ve seci coal veya “deniz kömürü” XVI. yüzyıldan itibaren en azından Malta'ya kadar olmak üzere, çok uzaklara kadar gitmektedir.

Kömürün demir üretiminde kullanılabilmesi için, onun bizzat odun gibi, toprakla kaplı ve yanınca odun kömürü veren ilkel fırınlarda tasfiye edilmesinin gerektiği çok erkenden düşünülmüştür. İngiltere'de koklaştırma 1627'den beri bilinmektedir ve hatta bir imtiyaza konu olmuştur. Derbyshire'de ilk taş kömür yakma 1642- 1648'de gerçekleştirilmiştir. Bölgenin biracıları malt kurutmak ve ısıtmak için, saman ve adi kömürün yerine, adeta hemen kok kullanmışlardır; bu yeni yakacak Derby birasını verecektir. Yeni yakacak birayı adi kömürün kötü kokusundan kurtardığı için, biranın “beyazlığı ve lezzeti ona ün kazandıracaktır. Artık İngiltere'nin birinci birası olacaktır.

Fakat kok metalürji alanında hemen öne çıkamamıştır. 1754'de bir iktisatçı “(kömür) içerdiği bitüm ve kükürtten ateş ile temizlenebilir; bu şekilde ağırlığının üçte ikisini ve hacminin çok azını kaybettiğinden, yanabilen, ama onda eleştirilen şu uygunsuz dumanı çıkartan kısımlarından kurtulmuş bir cisim olarak kalmaktadır” demektedir. Ancak bu “kömür koru” metalürji alanındaki ilk talihine 1780'ler civarında ulaşacaktır. İlk bakışta anlaşılmaz görünen bu gecikmeye geri dönmemiz gerekecektir. Bu, her türlü yenilik karşısındaki basiretsizliğin güzel bir örneğidir.

Bu bakış açısından Çin çok daha kısıtlayıcı bir örnek sunmaktadır. Kömürün bu ülkede, belki de İsa'dan binlerce yıl öncesinden beri ev ısıtmasında M.Û. V. yüzyıldan beri demir metalürjisinde rolünü oynadığını işaret etmiştik. Taş kömürüyle ısıtma, gerçekten çok erkenden, dökme demirin üretim ve kullanımını olanaklı kılmıştır. Kokun o sıralar bilinmiş olmasının muhtemel olmasına rağmen, bu muazzam erkencilik XIII.

yüzyılda, olağanüstü Çin ilerlemesi sırasında bu kömür cinsinin sistematik kullanımına yol açmamıştır. Muhtemel, kesin değil. Eğer öyle olsaydı, tezimiz için nasıl bir kanıt olurdu: XIII. yüzyılın güçlü Çin'i endüstri devriminin esas kapısını açmanın araçlarına sahip olurdu ve bunu yapamamış olurdu! Bu ayrıcalığı, kendi de elinin altındayken kullanmak için vakit kaybetmiş olan XVIII. yüzyıl sonu İngiltere'sine bırakmış olurdu. Teknik bir araçtan ibarettir ve insan ondan yararlanmasını her zaman bilememekledir.

Sonuca Varmak Üzere

Birbirine bağlı iki farkına varışı formüle etmek üzere, XVIII. yüzyıl Avrupa'sına dönelim: bunlardan birincisi, kıtanın bütünsel açıdan enerji kaynaklarına; İkincisi de hizmetindeki makina kullanımına dairdir.

1. Avrupa'nın emrinde olan enerji kaynaklarını, hata tehlikesi olmaksızın, azalan önem sırasına göre tasnif edebiliriz: başta hayvani çekim gücü, 14 milyon at, 24 milyon öküz, hayvanlardan herbirinin dörtte bir BG'nü temsil etmesi halinde, kabaca 10 milyon BG; sonra 4 veya 5 milyon BG'ne eşdeğer odun; sonra 1,5 milyon ile 3 milyon BG arasında su dolapları; daha sonra insanların kendileri (50 milyon çalışan kişi), yani 900.000 BG; nihayet yelken, savaş filosunu hesaba katmadan, en fazlasından 233.000 BG. İşte bugünkü enerji bilançolarının uzağındayız, bunu önceden biliyoruz ve bu yetersiz hesaplamanın yararı (zaten ne yel değirmenleri, ne nehir tekneleri, ne odun kömürü, hatta ne de taş kömürünü rakama döktük) bu değildir. Aslında önemli olan, koşum hayvanları ve yakacak odunun, hiç itirazsız en başta yer almalarıdır (yeldeğirmenleri su dolaplarından daha az olup, düzene sokulmuş suların üçte veya dörtte birinden fazlasını temsil edemezler). Değirmenin getirdiği çözüm eğer daha fazla gelişmediyse, bunun bir nedeni teknik sınırlardır (demir değil de, tahtanın geniş ölçekte kullanılması), ama esas neden, değirmenlerin kurulduğu yerde daha üst bir güce iş olmaması ve bu dönemde enerjinin taşınamamasıdır. Enerji kıtlığı Eski Rejim ekonomilerinin baş handikapı olmuştur. Ortalama bir su değirmeni, iki insan tarafından çalıştırılan kol değirmeninden beş kere verimlidir, bu bir devrimdir; ama ilk buhar değirmeni bir su değirmeninden beş kere daha verimli olacaktır.

2. Ancak endüstri devrimi öncesinde, önceden çözülmesi gereken bir safha olmuştur. Koşumlar, yanan odunun alevleri, artı nehrin akışı ve rüzgâra bağlanan şu ilkel motorlar, artı çalışan insan sayısındaki artış, bütün bu unsurlar XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla kadar Avrupa'nın belli bir ölçekte ilerlemesini harekete geçirmişlerdir; kuvvetin, gücün, pratik aklın yavaş bir yükselişi. 1730-1740'lardan itibaren giderek daha canlı hale gelen bir gelişme, bu eski ilerlemeye yaslanmaktadır. Böylece, farkedilmeyen, çoğu zaman da bilinmeyen bir ön-endüstri devrimi olmuştur, yani bir keşifler, teknik ilerlemeler birikimi; bunlardan bazıları göz kamaştırıcı, diğer bazıları da adeta büyülteç altında görülebilir niteliktedir: şu çeşitli dişli sistemleri, şu krikolar, şu birbirine eklemlenmiş aktarım zincirleri, şu “dahiyane kol-manivela”, her hareketi düzenli hale getiren direksiyon, hadde makinaları, madenlerin giderek karmaşıklaşan makinaları. Ve daha birçok yenilik: örme tezgâhı, şerit imâl tezgâhı (kollu tezgâh denilmektedir), kimyevi yöntemle... “kuleleri, delicileri, perdah burgularını endüstriyel bir kullanıma uygulamak için ilk girişimler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yapılmışlardır”, bunlar çok uzun zamandan beri bilinen aletlerdir. İngiliz ekonomisinin “kalkışı” konusunda belirleyici olan, dokumacı ve eğiricinin hareketlerinin otomasyonu da bu sıralar ortaya çıkmaktadır. Düşlenen veya gerçekleştirilen bu makinaların tam kullanımı için eksik olan, fazladan bir enerjidir ve üstelik bu kaynağın harekete geçirilmesi, yani istendiği gibi taşınması kolaydır. Fakat alet kutuları mevcuttur ve sürekli olarak gelişmektedir. Tüm Avrupalı seyyahların Çin veya Hind'de, ürünlerinin kalite ve inceliğiyle zıtlaşan ilkel aletler karşısında nasıl şaşırdıklarını görmek açıklayıcıdır. “En güzel Çin ipeklilerini yapmaya yarayan aletlerin basitliğinden şaşkınlığa düşüldü” demektedir bunlardan biri. Bu düşünceye, Hind'in ünlü pamuklu muslinleri konusunda olmak üzere, başka bir seyyahta da hemen hemen aynı terimlerle rastlanmaktadır.

Buhar gelince, Batı'da her şey büyüyle hızlanmış gibi olacaktır. Fakat bu büyü açıklanmaktadır: önceden hazırlanmış ve mümkün hale getirilmiştir. Bir tarihçiyi (Pierre Leon) şerhetmek üzere, önce evrim (yani yavaş yükselme), sonra devrim, yani hız kazanma olmuştur. Birbirine bağlı iki hareket.

DEMİR: FAKİR BİR AKRABA

Demiri fakir akraba olarak nitelemenin XV. yüzyıldan itibaren, a fortiori XVIII. yüzyılda bütün dünyanın insanlarına ne ciddi, ne de gerçeğe benzer olarak gözükeceğinden emin değiliz. Montbard'da dökümhane ustası Buffon buna ne derdi? Aslında bu yakın ve uzak dönem, biz XX. yüzyıl insanlarına şaşırtıcı, ve bir bakış açısından dar çaplıymış gibi gözükmektedir.

Demir metalürjisi, kabaca günümüz yöntemlerinin aynını, yüksek fırınlar ve şahmerdan kullanmaktadır, ama miktar tüm farkı yaratmaktadır. Bugün bir yüksek fırın "yirmi dört saatte üç tren yükü kok ve cevher tüketirken, XVIII. yüzyılda bu araçların en gelişmişleri ancak aralıklı olarak çalışmakta ve örneğin iki ateşli bir maden arıtıcısıyla birlikte, yılda ancak 100 veya 150 ton demir verebilmekteydi. Günümüzde üretim bin ton cinsinden hesaplanmaktadır; bundan iki yüz yıl önce "cents pesants"dan, yani bugünün 50 kg.'ına eşit kentallerden söz edilmekteydi. Ölçek farkı işte böyledir. Bu fark iki uygarlığı ayırmaktadır. Morgan'ın 1877'de yazdığı üzere, "demir en önemli üretim malzemesi haline geldiğinde, bu insanlığın evrimindeki olayların olayı olmuştur". Polonyalı bir iktisatçı olan Stefan Kurowski, ekonomik hayatın tüm nabız atışlarının, metalürji endüstrisinin ayrıcalıklı örneğinden hareketle yakalanabileceğini savunacak kadar ileri gitmiştir: bu endüstri her şeyi özetlemekte, her şeyi haber vermektedir.

Fakat XIX. yüzyılın başına kadar "olayların olayı" henüz ortaya çıkmamıştır. 1800'de, dünyanın çeşitli biçimler altındaki (döküm, dövme demir, çelik) üretimi ancak 2 milyon tona çıkmaktadır127 ve ayağı yere yarım basan bu rakam, bize çok şişirilmiş gibi gelmektedir. Ekonomik uygarlık o sıralar demirden çok daha fazla, dokumanın egemenliği altındadır (İngiliz devrimini, her şeyden sonra başlatacak olan pamuktur).

Bu durumda metalürji geleneksel, köhne, narin bir dengede olmaya devam etmektedir. Doğaya, kaynaklarına, ne mutlu ki bol olan cevhere, asla yeterli olmayan ormana, su yataklarının değişken gücüne bağımlıdır: XVI. yüzyılda İsveç'te köylüler demir imal etmektedirler, ama yalnızca ilkbaharda sular yükseldiğinde; fırının yer aldığı yerde, her nehir alçalması işsizliğe yol açmaktadır. Nihayet, iyice uzmanlaşmış işçi ya azdır, ya da yoktur; Alsace'da olduğu kadar İngiltere veya Urallarda bu işi çoğu zaman

basit köylüler yapmaktadır. Avrupa'da çok sayıda demirhane ustası, her şeyden önce toprak sahipleridir ve demir fabrikalarının işletme işini kâhya veya kiracılara bırakmaktadırlar. Sonuncu rastlantısallık: talep, çıkan sonra da sönen savaşlara bağlı olarak, belli zamanlarda ortaya çıkmaktadır.

Olaylar çağdaşlara tabii ki böyle gözükmemektedir. Demirin madenlerin en yararlısı olduğunu istekle ilân ediyorlardı ve hepsi de bir demirhane (en azından bir köy veya nalbant demirhanesi), bir yüksek fırın, bir ocak, bir arıtma tesisi görme fırsatına sahip olmuştur. Aslında kural, dağınık, yerel üretim veya kısa mesafeli iaşe olarak kalmaktaydı. Amiens XVII. yüzyılda demirini, kendi pazarından en azından 100 km. uzaklıkta olan Thierarche'tan getirtmekte, ve bunu 50 veya 100 km.'lik bir çap içinde dağıtmaktaydı. Bir önceki yüzyıla ilişkin olarak, küçük Avusturya kenti Judenburg'da (Obersteiermark'da), civar demirhanelerden veya faal Leoben merkezinden demir, çelik, metalürji ürünleri toplayıp, sonra onları yeniden sevkeden tüccarlarından birinin defterine sahibiz. Alımların, satışların, taşımaların, fiyatların, ölçülerin ayrıntısını günü gününe izlemek ve ham demirden, çubuk demirden, çeşitli çeliklere, demir tele (kalını “alman”, incesi welsch) varıncaya kadar; iğne, çivi, makas, soba, teneke araçları hesaba katmaksızın sayılamayacak kadar çok cinsin sıralanması arasında kaybolmak mümkündür. Ve bunlardan hiçbiri iyice uzağa gitmemektedir: aslında yüksek bir fiyatı olan çelik bile, Alpleri Venedik yönünde aşamamaktadır. Eğer Toledo kılıçları, Brescia zırhları veya Judenburglu tüccarımıza geri dönecek olursak, Anvers'in ondan talep ettiği kundaklı oklar gibi lüks eşyalar hariç tutulacak olursa, metalürjik ürünler kumaşlarla kıyaslanabilecek yolcular değillerdir. Metalürjik ürünlerin büyük mübadele hattı (XVI. yüzyılda Cantabria bölgesinden; XVII. yüzyılda İsveç'ten; XVIII. yüzyılda Rusya'dan itibaren) nehir ve deniz yollarından yararlanmakta ve ileride göreceğimiz gibi, yalnızca mütevazi miktarlar taşımaktadır.

Kısacası, XVIII., hatta XIX. yüzyıldan önce Avrupa'da (ve tabii ki bu, Avrupa dışında daha da doğrudur), demir üretilen ve kullanılan kitlesiyle, maddi uygarlığı kendi tarafına eğmeye yeterli değildir. Çeliğin ilk eritme yoluyla elde edilmesinden önce, puddllamanın keşfinin öncesinde, kok kömürüyle döküm elde edilmesinin öncesinde, ünlü adlar ve yöntemlerin

uzun dişinin öncesinde bulunmaktayız: Bessemer, Siemens, Martin, Thomas... henüz başka bir gezegendedirler.

Başlangıçta, Çin Hariç İlkel Metalürjiler

Eski Dünya'da keşfedilen demir metalürjisi, burada herhalde Kafkaslardan hareketle ve M.Û. XV. yüzyıldan itibaren, çok erkenden yayılmıştır, Eski Dünya'nın tüm uygarlıkları bu ilkel mesleği az veya çok erken, iyi veya kötü öğrenmişlerdir. Yalnızca iki gelişme göz kamaştırıcıdır: kendini çifte esrara sahip bir harika olarak sunan Çin'in erken gelişmesi (esrar bir yandan erkenliğinden, bir yandan da, XIII. yüzyıldan itibarenki duraklamasından kaynaklanmaktadır); diğeri de Avrupa'nın gecikmeli, ama belirleyici gelişmesi.

Çin, erkenliğin tartışılmaz ayrıcalığına sahip olmuştur: M.Ö. V. yüzyıla doğru demir dökümünü bilmektedir; taş kömürünü erkenden kullanmıştır ve belki de M.S. XIII. yüzyılda, bu nokta çok sorunlu olmakla birlikte, kok kömürüyle cevherin saflaştırılması yöntemini uygulamıştır. Oysa, Avrupa demiri sıvı halde, XIX. yüzyıldan önce elde edemeyecektir ve XVII. yüzyılda olduğundan kuşku duyulan kokla saflaştırma, İngiltere'de ancak, kabaca 1780'li yılların ötesinde cari hale gelebilecektir.

Çinlilerin bu erkenciliği bir sorun çıkartmaktadır. Taş kömürü kullanımı, kuşkusuz yüksek ısılara ulaşılmasına olanak vermiştir, kullanılan cevher yüksek bir fosfor tenörüne sahip olduğundan, nisbeten düşük ısılarda erimektedir; nihayet insanlar veya kanatlı dolaplar tarafından çalıştırılan pistonlu körükler, sürekli bir üfleme ve fırınların içinde yüksek ısılar sağlamışlardır. Bunlar bizimkilerle hiçbir ilgileri olmayan fırınlardır: bunlar aslında “dikdörtgen biçimli ve çok yüksek ısılara dayanıklı örme çukurlardır”; bunların içinde bir dizi pota bulunmaktadır ve bunların da içine cevher konulmaktadır. Demek ki cevher yakacakla doğrudan temasta değildir ve yakacağa, odun kömürü de dahil, istenildiği kadar şu veya bu maddeden katılabilir: Potanın içindeki, birbirini izleyen eritmeler ya karbonundan tamamen arınmış, işlenmeye yatkın bir demir, ya da şu veya bu derecede karbon içeren demir elde edilmesine izin vermektedirler, yani az veya çok yumuşak bir çelik elde edilmesine. Potanın içinde birbirini izleyen iki eritmeden sonra, elde edilen ürün Çinlilere pulluk demiri veya tencereleri seri halinde dökme olanağı sağlamaktadır. Batı bu sanatı 18 veya

20 yüzyıl kadar sonra tanıyacaktır. Bunun sonucunda, A. G. Haudricourt'un dilbilimsel veriler üzerine dayalı tezleri ortaya çıkmaktadır. Yani erimeyi sağlayan ve XIV. yüzyılda Styria ve Avusturya'daki yüksek fırın, stückofen'm yerine geçen flussofen, önce Orta Asya'ya, sonra Sibirya'ya, Türklere ve Rusya'ya ulaşan Çin tekniğinin transferinin nihai aşamasından başka bir şey değildir.

Asya'nın potada eritme yöntemi, aktifinde başka bir başarıya daha sahiptir: bazılarının köken olarak Hindli, diğer bazılarının da Çinli olduğuna inandıkları, özel bir çelik imalatı; bugünün en iyi hiperötekloid çeliklerine eşit "yüksek kalitede, karbonlu bir çelik”. Bu çeliğin doğası ve imalatı Avrupalılar için, XIX. yüzyıla kadar bir sır olarak kalmıştır. Avrupa'da Şam çeliği, İran'da poulad jauherder (yani “dalgalı çelik”) olarak, Rusya'da boulat olarak bilinen, daha sonra İngilizler tarafından wootz olarak vaftiz edilen bu çelik, her şeyden önce olağanüstü keskinlikteki kılıç bıçaklan yapımında kullanılmaktaydı. Bu çelik, Avrupalılar buraya geldiklerinde, Hindistan'da Golkonda krallığında imal edilmekte ve Tavernier'nin küçük bir ekmek büyüklüğünde olarak tasvir edip, 600-700 gram ağırlığında olduğunu söylediği külçeler halinde satılmaktaydı. Bunlar Uzak Doğu'ya bile, Japonya'ya, Arabistan'a, Suriye'ye, Rusya'ya ve İran'a geniş ölçekte ihraç edilmekteydiler. Chardin 1690'a doğru, İranlıların “onlarınkinden kötü, bizimkinden iyi” saydıkları bu Hind çeliğinden, en güzel kılıç bıçaklarını yaptıklarını açıklamaktadır. Bu çeliğin özelliği: potanın içindeki soğumanın, maden kitlesinin içinde beyaz karbon damarlarını, büyük bir sertlikteki bir demir karbürünü kristalize ettiği sırada meydana gelen bir hare, "dalgalı” bir desendir. Çok yüksek fiyatı olan bu çeliğin ünü öylesine büyüktür ki, Portekizliler 1591'de, bundan yüklenmiş bir gemiye Hind kıyıları açıklarında el koymuşlar, ama Lizbon veya İspanya'da hiçbir demirci onu işlemeyi başaramamıştır. Aynı kötü macera, Kahire'den bir örnek getirten ve bunu Parisli zenaatkârlara teslim eden Reaumur'ün de (1683-1757) başına gelmiştir. Gerçekten de, kırmızı oluncaya kadar ısıtılan wootz, çekiç yiyince kırılmakta ve haresi kaybolmakladır. Ancak düşük ısıda veya potada yeniden eritilip, dökülerek işlenebilmektedir. XIX. yüzyılın ilk onyılları esnasında, Batılı birçok bilgin ve Rus metalürji mühendisi, wootz'un sırlarını, tutkuyla incelemişlerdir ve bunların araştırmaları, bizzat metalografyanın başlangıcını oluşturmuş olmalıdır.

Bu olgular bütünü, tartışmasız bir şekilde Hind'e, Şam çeliğinin babalığının atfedildiğini açıklamaktadır. Fakat IX. ve XI. yüzyıl Arap ve İran kaynaklarıyla, daha eski Çin kaynaklarına dayanan göz kamaştırıcı bir makalede Ali Mazaheri, Hind çeliğinin (Çin dökmesi gibi potada imal edildiğini kaydedelim) Çin kökenli olduğu varsayımını ileri sürmüş ve enli kılıcı (pala) potada eritilmiş Asya çeliğine katarken, ince kılıcı (epe) Batının dövme çeliğine katmış ve Şam çeliğinden yapılma palanın Asya'da yayılıp, Türkistan'a ve İskit fethiyle Hind'e temas ederken, sonra İran, İslam ülkeleri ve bizzat Moskof devletine ulaşırkenki şaşırtıcı tarihini çizmiştir. Sasaniler dönemi İranlılarının kaba demirden kısa bir kılıçla silahlanmış Roma legionları üzerindeki seyirlik zaferleri, her şeyden önce İranlı süvarilerin, Batı silahlarından çok üstün Şam çeliğinden palalar kullanmalarına bağlı olmalıdır. Ve nihayet, “Roma dünyası ve Orta Çağ Avrupa'sı üzerine çöken... Asyalı göçebelerin üstünlüğünü palaya -ve Çin’e- atfetmek gerekmektedir”.

Saçma olan nokta, böylesine bir erkencilikten sonra, XIII. yüzyıldan sonraki Çin duraklamasıdır. Artık hiçbir şey ilerlememektedir, Çinli dökümcü ve demircilerin başarıları artık tekrarlardan ibarettir. Kok kömüründe eritme, eğer bilindiyse bile, gelişmemektedir. Bütün bunları farketmek, açıklamak güçtür. Fakat Çin'in kaderi, bütünlüğü içinde, henüz bulanık ve iyi çözülememiş aynı problemi ortaya koymaktadır.

Styria ve Dauphine'de XI.-XV. Yüzyılların Gelişmeleri

Diğer sorun: Avrupa'nın gecikmeli başarısı. Orta Çağ metalürjisinin başlangıçları Sieg veya Sarre vadilerinde, veyahut Seine ile Yonne arasındaki bölgede farkedilmektedir. Demir cevheri hemen hemen heryerde bulunmaktadır; yalnızca Avrupa'da La Tene çağından beri çıkartılan meteor kaynaklı saf demir nadirdir. Kırılan, yıkanan, gerektiğinde ateşte kızdırılan cevher; çok çeşitli biçimler alabilen fırınların içine, bir sıra odun kömürü, bir sıra cevher olmak üzere yerleştirilmektedir. Örneğin Seine ile Yonne arasındaki Othe ormanında, tepe eteklerine açılan çukurlar, içine duvar örülmemiş ve “rüzgâr fırını” denilen ilkel fırınlar meydana getirmekteydiler. Fırın ateşlendikten sonra, iki veya üç gün içinde, curufu bol, küçük bir süngerimsi demir kitle elde edilmektedir; daha sonra bu

kitleyi elle döverek işlemek, yeniden ısıtmak (birçok “sıcak”a koymak), sonra da örs üzerinde dövmek gerekmektedir.

Daha karmaşık, örme duvarlı, ama henüz kapalı olmayan fırınlar erkenden ortaya çıkmışlardır; bunlar artık doğal bir havalandırmayla (basit bir bacanınki gibi) yetinememektedirler. Örneğin, kazılarda ortaya çıkartılan, Sarre bölgesindeki Landenthal fırını, 1000 ve 1100 yılları arasında çalışmıştır; bu fırının kalıba dökülüp, pişirilmiş kil cidarları vardır, bunlar tahta lataların üzerine oturtulmuştur, fırın 1,5 m. yükseklikte ve en fazla 0,65 m. çapında olup (koni biçimindedir), iki körüğe sahiptir. Bu imge, birkaç değişiklikle birlikte, bir dizi Korsika, Katalonya, Normandiya (bunlar, ossmurd adını taşıyan İsveç cevherini işlemek içindir) fırını için de geçerli- dir. Bu fırınların hepsi de duvar kaplı, ama üstten kapatılmamıştır ve düşük verimli, vasat körüklere sahiptir. Bir büyüklük sıralaması: % 72 demir tenörü olan bir cevher, % 15 civarında bir madeni kitle verecektir. Tabii ki bu imge, XI. yüzyılın ötesindeki ilkel metalürjiler için de, yani Avrupa'nın köylü metalürjileri (çok canlı) veya Eski Dünya'nın az gelişmiş halklarınınki için de geçerlidir.

Su dolabı XI. ve XII. yüzyıllardan itibaren, Avrupa'da belirleyici gelişmelere yol açmıştır. Çok yavaş olan bu gelişmeler, gene de ucundan ucundan tüm büyük üretici bölgelere yerleşeceklerdir. Orman demirhanelerinin yerine, nehir kıyısı demirhaneleri geçmiştir. Suyun hareketi koskocaman körükleri, cevheri kıran tokmakları, çeşitli “ısıtmalar”dan sonra demiri döven çekiçleri harekete geçirmektedir. Bu gelişmeler, XIV. yüzyılın sonunda çalışmaya başlayan yüksek fırına eşlik etmişlerdir. Almanya'da ortaya çıkan (veya belki de Alçak Ülkeler'de) yüksek fırın, erkenden Doğu Fransa'ya ulaşmıştır. Örneğin yüksek Marne vadisinde yüksek fırın kullanılırken, Poitou, Aşağı Marne ve tüm Batı Fransa'da elle işletilen demirhaneler, XVI. yüzyıla kadar, orman içlerinde yaşamaya devam edeceklerdir.

Styria yeni gelişmelerin iyi bir örneğidir. XIII. yüzyılda tamamen duvar kaplı ve el körükleri olan rennfeuer (fırın) ortaya çıkmıştır; XIV. yüzyılda, bir öncekinden daha yüksek ve suyla işleyen körükleri olan stûckofen (büyülteçli fırın) belirmiştir; stückofen'a benzeyen ama daha yüksek olan ve blâhhaus'da (bu ad 1389 tarihli bir belgede gözükmektedir) gruplanmış bir

ön-potası olan yüksek fırınlar ise, aynı yüzyılın sonuyla birlikte görülmeye başlamışlardır. Suyla hareket ettirilen muazzam deri körüklerin ve yüksek fırın kazanlarının devreye sokulmasıyla önemli hale gelen şey, ilk deh füzyon'a ulaşılmış olmasıdır; bunun anlamı, demir dökümünün XIV. yüzyılda "icad edildiğindir. Bundan sonra, artık dökme demirden hareketle, çıkış noktaları aynı olan ileri dekarbürasyonla demir veya eksik dekarbürasyonla çelik, istenildiği kadar elde edilebilecektir. Styria'da çelik üretmeye gayret edilecektir. Fakat eski metalürji, XVIII. yüzyılın sonunda ortaya çıkacak iyileştirmelere kadar, çoğu zaman çelik değil de, "çelikli demir" elde edecektir.

Bu arada, yüksek fırından ayrılan demirhane, nehrin akış yönünde daha aşağı kaymıştır, çünkü fabrika bütün halinde kaldıkça çok büyük bir yakacak tüketicisi haline geliyor, bu da iaşeyi zorlaştırıyordu. 1613 tarihli bir kroki, daha aşağıya kaymış olan ve onunla bağlantılı çalışan demirhanesinden ayrılmış bir bldhhaus'u yalnızlığı içinde göstermektedir. Bu demirhane, su gücüyle işleyen büyük bir çekice, "Alman çekici"ne, tokmağa sahiptir: muazzam bir meşe kalas bu tokmağın sapını oluşturmaktadır; başını meydana getiren demir kitlesi 500-600 libre çekebilmektedir; bu tokmak tırnaklı bir tekerlek tarafından kaldırılmakta, sonra tekerlek tokmağı örsün üzerine düşürmektedir. Bu muazzam vurma gücü, artık büyük miktarlarda üretilen ham madeni işleyebilmek için zorunlu hale gelmiştir. Ancak, demirin nihayetsiz bir şekilde yeniden işlenmesi gerektiğinden, İtalyan tarzı denilen küçük çekiçler de bulunmaktadır. Bunlar hızlı darbelerle çalışmaktadırlar ve örneği herhalde, eski demir başkenti olan Brescia'dan Friulili işçiler aracılığıyla getirilmiştir.

Bu gelişmeleri resmeden başka bir örnek, bizi Batı Alplere götürecektir. Bu örnek, metalürjinin ilk atılımında Chartreux keşişlerinin önemli rolünü işaret etme gibi bir avantaja sahiptir. XII. yüzyıldan itibaren, bu keşişler Styria, Lombardiya, Carinthia, Piemonte'ye yerleşmişler ve "bizzat (modern çağ öncesi) demir sanayiinin icadına sıkı sıkıya ortak olmuşlardır". Dauphine'de Allevard'da, bu keşişler XII. yüzyılda dökmeciliğin mucidi olmuş olmalıdırlar. Her halükârda buradaki demircilik Styria veya başka yerlerdekinden, açıkça daha erkendir, çünkü burada, tek başlarına bir Alp fırtınasının tümünü yakalayabilen muazzam trompe'lar (hortum) sayesinde, erkenden kaba bir havalandırma uygulamaya konulmuştur. 1172'den

itibaren Tirollü işçilerin gelmesiyle birlikte, erimiş demirin odun kömürü ateşi ve hurda demir katılmasıyla saflaştırılmasına yönelik bir yöntem, doğal denilen bir çeliğin imaline olanak vermiştir. Bütün bu kronoloji az güvenilir niteliktedir.

Fiili durumda her merkez kendi özel aşamalarına, kendi yöntemlerine, özellikle de arıtma konusunda kendi sırlarına, kendi müşterilerine, çeşitli ürünler arasında kendi tercihlerine sahip olmuştur. Fakat teknikler nereden gelirlerse gelsinler, isterse yer değiştirmede aceleci zenaatkâr hareketiyle olsunlar, genelleşme eğilimindedirler. Minik bir örnek: 1450'ye doğru “Liege doğumlu” iki işçi, Senlis yakınlarındaki Avelon üzerinde “bir dökme veya demir atelyesi kurmak üzere bir su arkı yapmak için” iş bulmuşlardı.

Tüm yüksek fırınlar er veya geç sürekli ısıtmalı hale geleceklerdir; her erimiş cevher akıtılışından sonra, fınn hemen odun kömürü ve cevherle doldurulacaktır. Bakım veya iaşe için meydana gelen kesintiler, giderek daha uzun aralıklarda olacaktır. Ve yüksek fırınlar büyümektedir: 1500 ve 1700 arasında kapasitelerini iki katına çıkartarak, 4,5 m^3'e kadar ulaşmışlar ve günde iki ton dökme demir vermeye başlamışlardır. Karbon tenörünü artırmak üzere, demiri ergime halindeki dökümün içine batırma adeti de genelleşmektedir.

Önyoğunlaşmalar

Savaşın yardımıyla zırhlar, kılıçlar, kargılar, çakmaklı tüfekler, toplar, demir gülleler konusundaki talepler artmaktadır. Bu emredici talepler, tabii ki belli bir zaman devam etmektedirler. Dönüşümler zor olmaktadır, ama demir veya döküm mutfak eşyaları, kazanlar, tencereler, parmaklıklar, ocak ızgaraları, şömine levhaları, pulluk demirleri yapmaya yaramaktadır. Bu çoklu talepler şişerken, yoğunlaşmalara veya daha doğrusu, önyoğunlaşmalara yol açmaktadır, bunlar henüz biraz gevşektir, çünkü taşıma, yakacak, belli bir noktada seferber edilebilecek motor güç, yiyecek-içecek iaşesi, faaliyetlerin kesintili edası çok fazla ilerlemiş birikmelere izin vermemektedir.

XV. yüzyılın sonunda Brescia'da herhalde 200 silah imalathanesi vardır; bundan bir usta ile 3 veya 4 işçinin çalıştığı botteghe adlı atelyeleri anlayınız. Bir metin, demir işleyen 60.000 kişiden söz etmektedir, bu hesabın içine Val Camonica kadar uzak yerlerdeki fırın (fermi) işçilerini,

demirhane (fucina) işçilerini, su dolaplarında (mola) çalışanları, cevher çıkartan kazıcı ve madencileri, taşımayı gerçekleştiren arabacıları, kentin etrafında 20 veya 30 km.'lik bir çap içinde dağılmış olan herkesi katmak gerekiyorsa da, bu rakam gene de abartılıdır.

XVI. yüzyılda, 100 km'den fazla bir çap içindeki birçok küçük metalürji merkezinin ürünlerini toplayan Lyon'da da durum aynıdır. Saint-Etienne'de küçük işletmeler önem sırasına göre şöyledir: hırdavatçılık, çakmaklı tüfekler, kargılar ve daha önemsiz miktarlarda, kılıç ve hançer süsleridir; Saint-Chamon'da, hırdavatçılık, çakmaklı tüfek, kıvrık kenarlı kalkanlar, halkalar, üzengiler, eğeler ve ipek değirmenleri veya boyacılığı için gereken araçlar: bakır leğenler, "değirmen masuraları"... ikincil merkezler, örneğin Saint-Paul-en-Jarez, Saint-Martin, Saint-Romain, Saint-Didier gibi olanları çivi yapımında yoğunlaşmışlardır; Terre Noire hırdavatçı eşyaları: Saint-Symphorien "ulle ya da demir çanakları"; Saint-Andre çiftçilik aletleri imal etmektedir: bel, saban için gereken demir aksam. Biraz ayrı bir durumda olan Viverols "katır kampanaları" üretmektedir (belki de bu kent, Lyon'un büyük İtalyan tüccarlarının krallık dışına ihraç ettikleri şu küçük çıngırakların ortaya çıktığı yerdir). Saint- Bonnet-le-Château (koyun) kırkma makaslarında ün yapmıştır.

Örneğin çiviciler gibi zenaatkârlar, mallarını büyük kente bizzat getirmekte ve hayvanlarının yükünü küçük bir miktar kömür ile tamamlamaktadırlar. Bu durum, Lyon'un ev ısıtması alanında (hatta Vaise mahallesi kireç fırınlarında) yabancısı olmadığı taş kömürünü, bu endüstrinin kullandığını ve metalürji alanında nihai ürünün hammaddeden daha iyi veya daha az kötü tedavül ettiğini kanıtlamaktadır.

Nuremberg'de ve kentin etrafındaki hırdavatçıların çoklu faaliyetini, XVII yüzyıldaki İsveç metalürjisinin faaliyetleri; Ural endüstrisinin XVIII. yüzyıldaki atılımı; Biscaye veya Liege bölgesi endüstrisinin özel koşulları incelenecek olursa; üretim birimlerinin küçüklüğü, bunların nisbi dağınıklığı ve taşıma güçlükleri konusundaki farkına varışlar aynı olacaktır. Yoğunlaşma ancak bir nehir veya deniz yolunun kendini sunduğu yerde olmaktadır: Ren, Baltık, Meuse, Gaskonya körfezi, Ural. Biscaye'da Okyanus'un, hızlı akan sularıyla bir dağın, gürgen ormanlarının, zengin maden yataklarının varlığı, buradaki önemli bir maden endüstrisinin

mevcudiyetini açıklamaktadır. İspanya XVIII. yüzyılın ortasına kadar İngiltere'ye demir satmaya devam etmekte ve İngiltere de, denizlerde İspanyol donanmalarıyla çarpışan gemilerini İspanyol demiriyle donatmaktadır.

Birkaç Rakam

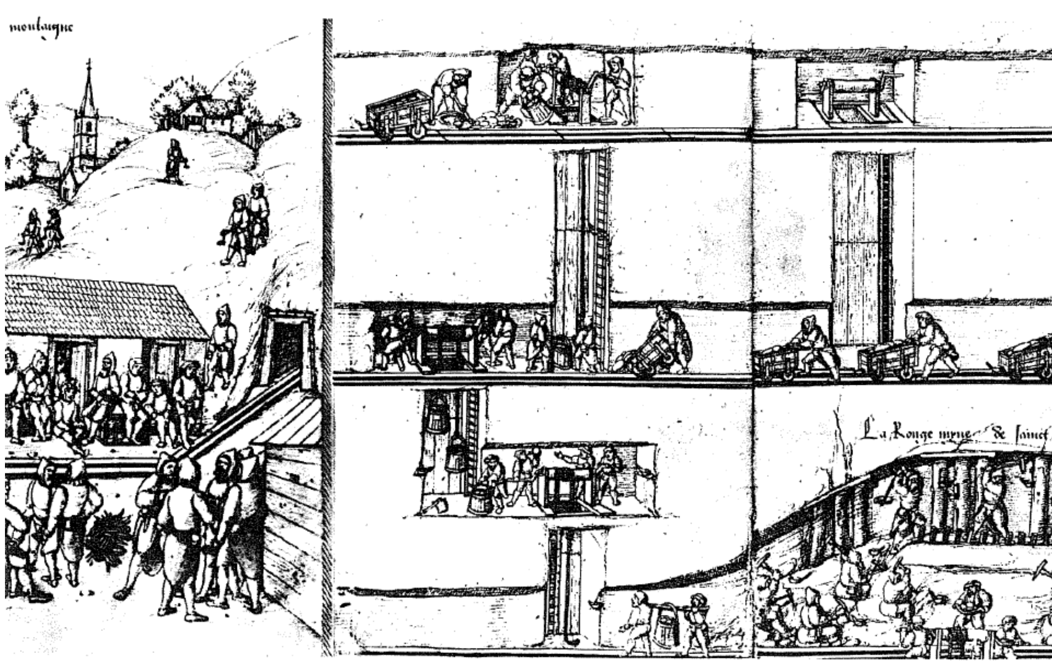
1800 civarı için, dünya üretimine ilişkin olarak ileri sürülen 2 milyon ton rakamının kesinlikle aşırı olduğunu söylemiştik. Endüstri devrimi öncesinde, bu dünya üretiminin, Avrupa'nınkinin iki veya üç katı olduğunu varsaymamız halinde; Avrupa kıtasının üretimi 1525 civarında (John Nef'e göre) 100.000 tonu; 1540 civarında (bize aynı zamanda, izleyen rakamları da ödünç veren Stefan Kurowski'ye146 göre) 150.000 tonu; 1700'lerde 180.000 tonu (bunun 12.000 tonu İngiltere, 50.000 tonu İsveç üretimidir); 1750'de 250.000 tonu (22.000 İngiltere, 25.000'i Rusya üretimi); 1790'da 600.000 tonu (80.000'i İngiltere, 125.000'i Fransa, 90.000'i İsveç, 120.000'i Rusya üretimi) asla geçmemiştir. Avrupa üretimi 1810'da henüz 1.100.000 ton; 1840'ta 2.800.000 tondur (bunun aşağı yukarı yarısı İngiltere'ye aittir). Fakat bu sıralar ilk endüstri devrimi işe başlamıştır bile.

1970'li yıllarda Avrupa, lato sensu 720 milyon ton çelik demektir. Bunun anlamı, bu kitabın kapsadığı zaman boyutu içinde, demir çağının henüz yerine yerleşmediğidir. Endüstri devriminin büyük eşiği geriye doğru aşılacak ve zaman içinde geriye gitmeye devam edilecek olursa, demirin rolünün azaldığı görülecektir; bu da ona, Eski Rejim'de kural olan ölçülülüğü iade etmek demektir. Nihayet, bir savaşçı zırhının "üç çift öküz, bir kılıcın yedi, atın dizgininin hayvanın kendinden fazla ettiği" Homeros dönemini koşunun sonunda yeniden bulmak demektir. "Bizim" dönemimiz, yani bu kitabın ele aldığı dönem, hâlâ bir uçtan öbürüne, her yerde hazır ve nazır olan odunun egemenliği altındadır.

Diğer Madenler

Biz tarihçiler ilk sıraya kitle üretim veya ticaretlerini koyma alışkanlığına sahibiz; baharat değil de şeker, veya daha iyisi buğday; nadir veya değerli madenler değil de, hizmetlerine karşı pek fazla açlık duyulmayan bu yüzyıllarda bile, gündelik hayatın temeli olan demir. Nadir, ama çok mütevazi bir şekilde kullanılan madenlere ilişkin olarak, bu bakış haklıdır: antimon, kalay, kurşun, çinko (bu maden ancak XVIII. yüzyılın sonunda

kullanılmıştır). Fakat tartışma sonuca varmamıştır, altın ve gümüş gibi değerli madenleri de buraya katmak gerekmektedir. Bu madenler spekülasyonlara, proleter maden demirin bilmediği girişimlere yol açmaktadır. Deha hâzineleri gümüş için harcanmıştır. Agricola'nın madenler hakkındaki kitabında yer alan genel şemalar veya Vosgelardaki Sainte-Marie-aux Mines madeni galeri ve kuyulannın etkileyici bir kesitinde, bu durum görülmektedir. İspanya'daki Almaden değerli cıva yatakları (alaşım yöntemi XV. yüzyılda ve özellikle XVI. yüzyıldan itibaren gümüşü bir endüstriyel üretim madeni haline getirmiştir) gümüş için donatılmışlardır; madencilik alanındaki ilerlemeler (galeriler, su çekme, havalandırma) gümüş için gerçekleştirilmişlerdir.

Vosgelcırda, la Croix-de-Lorraine gümüş madenleri, XVI. yüzyılın ilk yarısı: kuyular, merdivenler, çıkrıklar, cevher taşınması için elarabaları. La Croix köyündeki bu madenler 1670'e kadar işletilmişlerdir. Cabinet des Estampes.

O sıralar bakırın demirinkine eşdeğer, hatta daha yüksek bir rol oynadığı bile savunulabilir. Tunç parçalar topların aristokrasisini meydana getirmektedirler. Teknelerin gövdesini bakır ile kaplamak XVII. yüzyılda genelleşmiştir. Bakırın XV. yüzyıldan itibaren kurşun yöntemiyle, çifte eritilmesi, cevherin içinde yer alan gümüşü açığa çıkartmaktadır. Öte yandan bakır, metalürjisinin nisbi kolaylığının (yansıtıcılı bir fırın günde 30

ton bakır elde edebilmektedir) ve ilk kapitalizmin sayesinde teşvik bulmuştur, bu durum Saksonya'daki Mansfeld bakır madenlerinin XVI. yüzyıldaki hızlı yükselişini, daha sonra XVII. yüzyılda İsveç bakırının boom'unu, nihayet yolculuğunun sonunda Oost Indische Companie tarafından tekelleştirilen Japon bakırının aynı sıralar temsil ettiği spekülasyonu açıklamaktadır. Jacques Coeur ve ondan daha fazlasıyla Fuggerler, bakır kralları olmuşlardır, izleyen yüzyılda bile, Amsterdam borsasında, gözlerimiz kapalı olarak bakıra oynayabilirdik.

BÖLÜM 6 - TEKNİK DEVRİMLER VE GECİKMELER

Teknik temellerin ağırlığı böyledir. İcat, bunların arasında yavaş bir şekilde bağ oluşturmaktadır. Topçuluk, matbaa, açık deniz seyrüseferi XV. ile XVIII. yüzyıllar arasının büyük teknik devrimleridir. Fakat bu bir dil pelesengidir. Bunlardan hiçbiri dörtnala gerçekleşmemiştir. Ve yalnızca sonuncusu dünyada bir dengesizlik, bir “simetri bozulması” yaratmıştır. Olağan olarak, her şey sonunda yayılmaktadır: Arap rakamları, top barutu, pusula, kâğıt, ipek böceği, matbaa... Hiçbir icat bir grubun, bir devletin, bir uygarlığın hizmetinde kalmamaktadır. Eğer kalıyorsa, bunun anlamı, diğerlerinin ona gerçekten ihtiyaçlarının olmadığıdır. Yeni teknikler kökenlerinde o kadar yavaş bir şekilde yerlerine yerleşmektedirler ki, komşunun bunlara şaşmaya, onların hakkında bilgi edinmeye zamanı olmaktadır. Top Batı'da sahneye, aşağı yukarı Crecy savaşında, veya daha doğrusu 1347'de Calais surları önünde çıkmıştır; oysa ancak VIII. Charles'ın Eylül 1494 tarihli İtalya seferinden sonra, Avrupa savaşlarının esas unsuru haline gelecektir, yani bir buçuk yüzyıllık hazırlık, deney ve dedikodudan sonra.

Özellikle bazı kesimler durağan kalmaktadırlar: dünyanın Magellan'dan sonra, ilk birliğine kavuşmuş olmasına rağmen, ulaşım alanında devrimci ilerlemelerin yalnızca dar kesimlere temas ettiği ve rutin kitlesi içinde kaybolduğu tarım alanında, sarsılan ama henüz ortadan kaldırılamayan bir Eski Rejimin yavaşlıklarını, umut kinci olanaksızlıklarını bulacağız.

ÜÇ BÜYÜK TEKNİK YENİLİK

Barutun Kökenleri

“Batılı” bir milliyetçilik, bilim ve teknik tarihçilerini, Avrupa'nın Çin'den aldıklarını inkâra veya küçümsemeye yöneltmektedir. Aslında mükemmel bir bilim tarihi uzmanı olan Aldo Mieli neyi savunursa savunsun, barutun Çinliler tarafından keşfedilmesi bir efsane değildir. M.S. IX. yüzyıldan itibaren Çinliler güherçile, kükürt, toz haline getirilmiş odun kömürü ile barut imal etmekteydiler. Gene Çin kökenli olan ilk ateşli silahlar XI. yüzyıla ait olmalıdır. Ama tarihi bilinen ilk Çin topu ancak 1356'dadır.

Batı'da eşanlı icatlar olmuş mudur? Barutun icadı, kanıt olmaksızın, bizzat büyük Bacon'a (1214-1293) atfedilmiştir. Top kesin bir biçimde, 1314 veya 1319'a doğru Flandre'da, 1324'de Metz'de, 1326'da Floransa'da, 1327'de İngiltere'de, 1331'de Friouli'de Cividale kuşatmasında, herhalde, Froissart'ın dediğine göre, İngiliz “bom- bacıları”nın, VI. Philippe de Valois'nun Fransızlarını “aptallaştırmaktan” başka bir şey yapamadıkları Crecy'de (1346) ortaya çıkmıştır. III. Edward topu ertesi yıl, Calais önünde daha kesin bir şekilde kullanmıştır. Fakat yeni silah ancak bir yüzyıl sonra, Avrupa'nın göbeğindeki dramatik Hus savaşı esnasında gerçekten müdahale edebilmiştir: asilerin 1472'den itibaren, üzerlerinde hafif topların olduğu arabaları vardır. Nihayet top, VII. Charles'ın İngilizlere karşı savaşının sonunda belirleyici bir rol oynamıştır. Top bu kez dünün mağluplarının lehine ve Calais kuşatmasından bir yüzyıl sonra işe karışmıştır. Bu yeni dönem, 1420'lere doğru ani ve güvenilir bir yanma sağlayan, tane halindeki barutun icadına bağlıdır; kalıp halindeki maddesi havanın hiçbir şekilde nüfuzuna izin vermediği için, eski karışımlar bu olanakları sunamıyorlardı.

Ancak düzenli bir mevcudiyet düşünmeyelim. Topun XIV. yüzyıldan itibaren İspanya ve Kuzey Avrupa'da bir rol oynadığını, bulanık bir şekilde biliyoruz. Oysa işle 1457'de, Fas kıyısındaki Ciota surlarının, Portekizlilerin 1415'ten beri işgâl altında tuttukları ve Kuzey Afrikalıların yeniden saldırdıkları bu belirleyici kentin içindeyiz. Burada “sadakatsizlerde çarpışmaya gelmiş maceracı bir askeri dinleyelim: “onlara, fazla başarılı otamadan, makinelerimizle taş attık... Kuzey Afrikalılar da ok ve taş atan kundaklara sahiptiler... bütün gün boyunca, taş atma makinesiyle birkaç atış yaptılar”. Ancak, bundan dört yıl önce, 1453'te Türkler İstanbul surlarının önünde, kente karşı devasa bir top kullanmışlardır. Fakat İspanya'da bile, 1475-1476 Burgos kuşatması sırasında, hâlâ kapanlar kullanılmaktadır. Bu ayrıntılara, güherçilenin 1248'e doğru Mısır'da “Çin kan” adıyla bilindiğini; 1366'da Kahire'de ve 1376'da İskenderiye'de kesinlikle top kullanıldığını ve 1389'da topların Mısır ve Suriye'de genelleştiklerini ekleyebiliriz. Bu 1347 Calais, 1356 Çin vs. kronolojisi, topun icadı konusunda taraflardan herhangi birinin önceliğini açığa çıkartmamaktadır. Carlo Cipol- la bu arada, XV. yüzyılın başında Çin topunun Avrupa'dakiyle eşdeğer, hatta ondan üstün olduğunu düşünmektedir. Fakat yüzyılın sonunda Avrupa topu, Asya'nın imal edebildiği her şeyden çok daha üstün hale gelmiştir. Bunun

sonucunda, XVI. yüzyılda Avrupa toplarının Uzak Doğu'da belirmesinin yarattığı dehşet içindeki şaşkınlık meydana gelmiştir. Sonuç olarak Çin topu, gelişememiş, savaşın isteklerine cevap vermeyi bilememiş veya buna gücü yetmemiştir. Bir seyyah 1630'a doğru, Çin kentlerinin dış mahallelerinde “top döküldüğü(nü), fakat bunları kullanma konusunda ne deneye, ne de beceriye sahip olunduğu”nu kaydetmektedir.

Topçu Hareketli Hale Geliyor

Toplar başlangıçta hafif, kısa, barutla cimrice beslenen (barut kıt ve pahalıdır) silahlardır. Ve onu işaret eden adlardan tam ne anlaşılması gerektiği, her zaman kesinlikle bilinmemektedir. Örneğin ribaudequin, birbirlerine bitiştirilmiş bir dizi topu (çakmaklı tüfek namlusuna benzer bir şekilde) ifade ediyor olmalıdır, öylesine ki, bunlara ilişkin olarak mitralyöz benzetmesi yapılmıştır!

Daha sonra toplar şişmanlamalardır; Londra kulesinde korunan örneklere göre, II. Richard döneminde (1376-1400) ortalama 136-272 kg. olmuşlardır. XV. yüz- ydda, bazen muazzam bombacılar söz konusudur, örneğin tahta kundaklar üzerine yatırılan ve tepmesi, adeta çözülmez sorunlar çıkartan, devasa tunç borulardan meydana gelen, Almanya'nın donnerbüchsenleri. Strasbourg kentinin, 1499'da İsviçre kantonlarını hizaya getirmesi için, İmparator Maximilien'e ödünç verdiği mucize top -der strauss, devekuşu-, o kadar yavaş hareket ettirilebilmektedir ki, rakibin elinden ucu ucuna kurtarılabilmiştir. Daha bayağı bir kaza: 1500 Martında Ludovic le More, Milano’dan Almanya'ya “altı büyük top ağzı” getirir; bunlardan ikisi yolda kopar.

Daha bu dönemden önce, büyük kalibreli, nisbeten hareketli, birliğin ilerlemesini izlemeye yatkın bir top doğmuştu; VII. Charles'ın Formigny (1450) ve Castillon'daki (1453) zaferlerinin aracı olan, Bureau kardeşlerin topu böyleydi. Öküz koşularak çekilen hareketli bir top İtalya'da mevcuttur: bu top 1467'deki vasat Molina- cela çarpışmasında görülmektedir. Ancak kundağın üzerine oturtulmuş olan ve güçlü atlarla çekilen top, İtalya'ya ancak VII. Charles'la birlikte, 1494'te girerek, bölgeleri dehşete düşürmüştür. Bu top, taş değil de, kullanımı hızla yaygınlaşan demir gülleler atmakta ve bunlar artık kuşatılan kentin evlerini değil de, surlarını hedef alarak fırlatılmaktadırlar. O zamana kadar oyunun, kendini savunmak

veya teslim olmak arasında karar vermekten ibaret olduğu, hiçbir müstahkem kent, bu işi sonuna erdiren bombardımana direnememiştir. Çünkü toplar surların dibine kadar, hendeklerin dış kıyısına kadar getirilmekte ve hemen korumaya alınmaktaydı, XII. Louis'nin kronikçisi Jean d' Auton'un dediği gibi, “kümes altına” konulmaktaydı.

Bu şiddet, otuz yıldan fazla bir süre için, müstahkem kentlerin zayıflığını ortaya çıkardı: bunların surları tiyatro dekorları gibi yıkılmaktaydılar. Fakat karşılık yavaş yavaş örgütlendi; narin taş surların yerine, güllelerin tam bir kayıp olarak saplanıp kaldıkları, şöyle bir yükseltilmiş, kalın toprak surlar yapıldı ve en yüksek sahanlıklarda -cavalier- savunma topçusu yerini aldı. V. Carlos'un şansölyesi Mercurio Gattinara, 1530'a doğru, Fransızların koruması altındaki İtalya kesiminde, imparatorun üstünlüğünü kabul ettirmek için 50 topun yeteceğini iddia etmekteydi. 1525'te Pavia kalesi 1. François'mn ordusunu felcetmemiş miydi? Ve sonra 24 Şubatta Alman süvarileri bu orduyu arkadan kuşatarak gafil avlamamışlar mıydı? Marsilya 1524 ve 1536'da V. Carlos'a karşı; Viyana 1529'da Türklere karşı; daha sonra Metz, 1552- 1553'te Alman paralı askerlerine karşı aynı şekilde direnmişlerdir. Ama bunun anlamı, kentlerin gafil avlanarak ele geçirilme olasılığının ortadan kalktığı değildir: Düren 1544'te, Calais 1558'de, Amiens 1596'da böyle düşmüşlerdir. Fakat daha şimdiden, kalenin rövanşı, bilgince kuşatma ve savaşlarının tahta çıktığı hissedilmektedir. Bu cins savaş, II. Friedrich'in veya kentleri almakla değil de, hasmın zinde güçlerini yoketmekle meşgûl olan Napoleon'un stratejisi tarafından, kaba bir şekilde, ama çok daha sonraları ortadan kaldırılacaktır.

Bu arada top yavaş yavaş gelişmektedir. 1544'de V. Carlos tarafından 7 kalibreye, 11. Henri tarafından 6 kalibreye çıkartılarak rasyonelleşmektedir; en büyük toplar, kentlerin kuşatma veya savunulmalarında 900 ayağa, “sahra topu” denilen diğerleri ise ancak 400 ayağa kadar atış yapabilmekledirler. Daha sonra, gelişme yavaş olacaktır: örneğin Fransa'da, XV. Louis'nin saltanat dönemine rastgelen general Valliere'in sistemi, güzel topların Devrim ve İmparatorluk savaşlarında yer alacakları Gribeauval (1776) ıslahatına kadar sürecektir.

Gemilerdeki Toplar

Top çok erkenden teknelere yerleşmiştir, ama aynı zamanda çok tuhaf ve şaşırtıcı bir şekilde. Daha 1338'de, yani Crecy savaşından önce, top İngiliz gemisi Mary of Tower'dadır; fakat otuz yıl kadar sonra, 1372'de La Rochelle açıklarında “40 büyük” Kastilya “teknesi”, topu olmayan ve kendilerini savunmaktan aciz İngiliz teknelerini, toplarıyla tahrip etmişlerdir. Oysa, uzmanların dediklerine göre, İngiliz teknelerinin topla silahlandırılması, 1373 civarında kural haline gelmiştir! Hiçbir şey, Venedik'te deniz topçusunun, Cenova ile olan bitmez tükenmez savaşlar esnasında (1378), Signoria teknelerinde yer aldığını kanıtlamamaktadır. Ama, 1640'da ve muhtemelen daha erken, bu Türk teknelerinde kuşkusuz tamamlanmış bir iştir. Her halükârda, 1498'de Midilli adası yakınında, 300 botte'den (150 ton) büyük bir Türk schierazo’su, dört Venedik kadırgasıyla karşılaşınca, onlara top atarak saldırmış ve onlardan daha etkili olduğu için, Venedik teknelerine karşı üç kez, 85 librelik taş güllerle isabet kaydetmiştir.

Tabii ki teknelere top yerleştirilmesi ne bir günde, ne de zahmetsiz gerçekleştirilebilmiştir. Denizler üzerinde 1550'den önce (yaklaşık bir tarih olarak) uzun namlulu, düz atış yapan ve hedefe tam isabet sağlayan toplar olmayacaktır; yuvarlak teknelerin yanlarındaki lumbarlar da, XVI. yüzyıldan önce düzenli bir uygulama haline gelmeyeceklerdir. Tehlike ne olursa olsun, silahlı ve silahsız tekneler birarada bulunmaktadırlar. İngilizlerin 1372'de La Rochelle önünde başlarına geleni zikrettim. Atlantik'te de, 1520'lere doğru Fransız korsan gemileri topa sahipken, Portekiz ticari gemileri bundan yoksundur. 1520'de!

Ancak, XVI. yüzyılla birlikte korsanlığın artması, kısa bir süre sonra tüm tekneleri top ve bunları kullanacak uzman topçuları barındırmaya zorlayacaktır. Artık savaş ve ticaret teknelerini birbirlerinden ayırmak mümkün değildir, hepsi silahlanmıştır. Bunun sonucunda XVII. yüzyılda garip etiket kavgaları çıkmıştır. Çünkü XIV. Louis döneminin savaş tekneleri limanlara girerken, özel bir şekilde selamlanma hakkına sahiplerdi; ama herhangi bir ticari mal taşımama koşuluyla; oysa şimdi hepsi taşımaktadır.

Bu genelleşen deniz silahlanması, kısa bir süre sonra, aşağı yukarı sabit kurallara uymaya başlamıştır: teknenin çektiği tonilato başına şu kadar adam ve şu kadar top. XVI. yüzyıldan itibaren ve XVII. yüzyılda da devam

etmek üzere, 10 tonilato için bir top. Ancak buna karşılık, 1638 Nisanında İran'ın yakıcı kıyılarındaki Benderabbas limanına demir atmış olan bir İngiliz teknesinin az silahlanmış olduğunu söyleyebiliriz: 300 tona karşılık yalnızca 24 top. Kural tabii ki, kabaca uygulanmaktadır; tekne vardır, teknecik vardır, top vardır, topçuk vardır; ve yalnızca insan sayısı gibi bir kuraldan ibaret olsa bile, başka kıstaslar da vardır. Akdeniz'de ve kısa bir süre sonra, Hind adalarının bitmez tükenmez yollarında, İngiliz tekneleri XVI. yüzyılın sonundan itibaren, olağan olarak aşırı silahlıdırlar ve diğerlerinden daha fazla adam ve topa sahiptirler; kamara aralarının mal yükünden kurtarılması, daha çevik bir savunmaya olanak vermektedir. Bunlar, bu gemilerin başarılarının nedenlerinden birkaçıdır.

Başka nedenler de vardır. Büyük gemi, uzun süre denizlere hükmetmiştir, çünkü daha emin, daha iyi savunulan, daha çok ve daha büyük kalibrelere sahip bir gemi idi. Oysa XVI. yüzyılda, küçük tekneler şaşırtıcı bir talihe sahip olmuşlardır; çünkü bunların ticari olanları, çabuk yüklenmekte ve limanlarda uykuya yatmamaktadırlar; savaşçı olanları ise, daha iyi silahlanmayı başarabilmektedirler. Şövalye de Razilly'nin 1626 Kasımında Richelieu'ye açıkladığı budur: “Ürkütücü büyük teknelere teslim olanlar, bunların büyük toplar taşıması ve orta teknelerin ancak küçüklerini taşıyabilmelerinden ötürü böyle yapmaktadırlar, bu küçük toplar büyük bir teknenin bordasını delemez. Fakat şimdi bu yeni icat, denizin en özlü unsurudur, öylesine ki, iki yüz tonilatoluk bir tekne, sekiz yüz tonilatoluk bir başkası kadar büyük toplar taşıyabilmektedir”. Hatta çarpışma durumunda, büyük tekne okkanın altına gitme tehlikesini taşımaktadır: daha kolay manevra yapabilen, daha hızlı olan küçük tekne, büyüğün ölü noktalarını istediği gibi vurabilmektedir. Hollandalıların ve İngilizlerin dünyanın yedi denizleri üzerindeki başarıları, aslında küçük ve orta tonajlı teknelerin başarılarıdır.

Çakmaklı Tüfekler, Alaybozanlar ve Tüfekler

Çakmaklı tüfeğin ne zaman ortaya çıktığını, kesin olarak söylemek mümkün değildir. Herhalde XV. yüzyılın sonuna doğru, uygulamada XVI. yüzyılın ilk yıllarıyla birlikte. 1512'de Brescia kuşatması sırasında, Sadık Hizmetkâr'a göre, “kenti savunanlar” sinekler kadar çok top ve çakmaklı tüfeklerini ateşlemişlerdir”. Bunlar, eski zaman şövalyelerinin hakkından

gelecek olan, taş gülle atan toplar veya ince toplar değil de, çakmaklı tüfeklerdir. Top müstahkem şatoları ve bir an için de, kentleri zor duruma düşürmüştür. Kibar senyör Bayard, 1524'te bir çakmaklı tüfek mermisiyle vurularak ölmüştür. 1527'de M. de Lautrec hesabına -ki bu soylunun Napoli'ye karşı olan seferi çok kötü sonuçlanacaktır- Gaskonya'dan 700-800 adam toplayan Montluc, “bu işi kısa zamanda yaptım... burada dört veya beş yüz çakmaklı tüfek kullanan asker vardı, ve bu sıralar Fransa'da bunlardan hiç yoktu” dedikten sonra, “Allahın gücüne gitmesin ama, bu belâlı alet keşke hiç icad edilmeseydi” diye söylenmiştir.

Bu ve diğer işaretler, Fransa'nın hizmetindeki orduların, bu dönüşümün başında Alman, İtalyan ve özellikle de İspanyol birliklerinin gerisinde oldukları izlenimini uyandırmaktadır. Çakmaklı tüfeğin Fransızcası, önce Almanca kelime Hackenbüchse'ye yamanmakta ve haquebute biçimini almaktadır. Sonra İtalyanca archibugio'ya yamanarak, arquebuse elde edilmektedir. Bu tereddütler belki de karakteristiktir. İspanyol çakmaklı tüfeklerinin ağır mermileri de dahil, her türden neden, Fransızların Pavia'da uğradıkları felâketi açıklamaktadır. Bundan sonra, Fransızlar çakmaklı tüfek sayısını artıracaklardır (iki kargıcı başına bir tane). Alba dükü daha da ileri gidecek ve Alçak Ülkeler'deki piyadesini iki eşit kısma ayıracaktır: kargıcı kadar çakmaklı tüfekçi. Almanya'da 1576'da oran, 5 kargıcı başına 3 çakmaklı tüfekçidir.

Gerçekte, XVII. yüzyılda “silahların kralı” kargıyı yok etmek hâlâ olanaksızdır denilmektedir, çünkü çatalların üzerine yaslanması, doldurulması, yeniden doldurulması, fitilinin tutuşturulması gereken çakmaklı tüfeğin yerine geçtiği zaman bile, Gustave Adolphe, iki alaybozan tüfekçisine karşılık bir kargıcıyı hâlâ korumaya devam etmiştir. Değişiklik ancak, alaybozanın mükemmelleştirilmiş hali olan ve 1630'da düşünülen, Fransız ordusunda 1703'te hizmete giren tüfek ile; Büyük Elek- törün ordusunun 1670'den beri bildiği, Fransız ordusunun ancak 1690'dan itibaren tanıyacağı karton kovan ile; nihayet piyadenin temel olarak ikili olma halini ortadan kaldıran süngünün benimsenmesiyle mümkün olabilecektir. XVII. yüzyılın sonunda, Avrupa'daki tüm piyade birlikleri tüfek ve süngüye sahip olacaklardır, ama evrim iki yüzyıl gecikmiştir.

Türkiye'de olaylar daha da yavaştır, İnebahtı savaşında (1571), Türk kadırgaları çakmaklı tüfekçiden çok daha fazla okçu taşımaktadırlar. Ve 1603'te bile, Ağrı-boz önlerinde Türk kadırgalarının saldırısına uğrayan bir Portekiz nave'si “direkteki çanaklığa kadar oklarla kaplanmıştır”.

Üretim ve Bütçe

Top ve ateşli silahlar, devletlerarası savaşlarda, ekonomik hayatta, silah üretiminin kapitalist örgütlenmesinde muazzam bir dönüşüm meydana getirmişlerdir.

Yavaş yavaş belli bir endüstriyel yoğunlaşmanın taslağı ortaya çıkmış, ama henüz bir belirginleşme olmamıştır, çünkü savaş endüstrisi çoklu olmaya devam etmektedir: barut imal eden, çakmaklı tüfek namlusu veya çelik silahlar veya büyük toplar imal etmemektedir; sonra, enerji belli bir noktada isteğe bağlı olarak yoğunlaşmamaktadır, nehir boylan ve ormanlık alanlarda onun peşinden koşmak gerekmektedir.

Yalnızca zengin devletler, yeni savaşın masalsı masraflarına katlanmaya kadirdirler. Bu devletler, onlara köstek olan büyük bağımsız kentleri devre dışı bırakmışlardır. 1580'de Augsburg'tan geçen Montaigne, silah depolarına hâlâ hayran olmaktadır. Venedik'te de, o dönemde San Marco'nun büyük çanının her sabah işe çağırdığı 3.000 işçisiyle, muazzam bir imalathane olan silahhaneye de hayran olabilirdi. Tabii ki tüm devletlerin kendi silah imalathaneleri vardır (I. François bunlardan 11 tane kurmuştur ve saltanatının sonunda krallıkta 13 tane silah imalathanesi vardır), hepsinin de büyük silah depoları bulunmaktadır: VIII. Henry döneminde, İngiltere'deki başlıca depolar Londra kulesi, Westminster, Greenwich'te bulunanlarıdır. İspanya'da, Katolik kralların siyaseti, Medina del Campo ve Malaga'daki silah imalathanelerine dayanmıştır. Osmanlı padişahı Galata ve Tophane'de kendininkilere sahiptir.

Fakat, Avrupa silah imalathaneleri endüstri devrimine kadar, çoğu zaman, zenaat birimleri halindeki şantiylerin birbirine bitiştiği yerler olarak kalacak, işbölümünün rasyonelleştirildiği manüfaktürler olamayacaklardır. Hatta çoğu zaman, zenaatkârlar az veya çok uzaklıktaki evlerinde, silahhane hesabına çalışmaktadırlar. Barut imal edilen değirmenleri kentlerin uzağında tutmak tedbirlilik değil midir? Bu değirmenler, olağan olarak dağlık veya az nüfuslu bölgelerde kurulmaktadır, örneğin Calabria'da,

Kolonya yakınlarındaki Eiffel'de durum böyledir. Berg ülkesindeki Malmedy'de 1576'da, lspanyollara karşı isyanın arefesinde, 12 barut değirmeni inşa edilmişti. Bu değirmenlerin hepsi, hatta XVIII. yüzyılda Ren'in kolu Wupper boyunca kurulanları da, odun kömürlerini, diğerlerine tercih edilen odun olan Faulbaum odunlarından elde etmekteydiler. Kömürü kükürt ve güherçile ile ufalamak, sonra da elemek gerekmektedir, böylece ya kaba, ya da ince barut elde edilmektedir.

Her zaman tutumlu olan Venedik, ötekinden daha ucuz olan kaba barutu kullanmakta inat etmektedir. Ancak, Venedik kaleleri başemini 1588'de “İngilizlerin, Fransızların, İspanyolların, Türklerin yaptıkları gibi ince barut kullanmak daha iyi olacaktır; bunlar böylece, çakmaklı tüfekleri ve topları için yalnızca tek bir barut kullanıyorlar” diye açıklamaktadır. Signoria o sıralar, bu kaba barutun konulduğu 6 milyon librelik bir depoya sahiptir. Yani kalelerindeki 400 topun herbirinin 300 atış yapmasına yetecek kadar. 400 atış yapabilmek için, 2 milyon libre daha gerekmektedir, yani 600.000 dükalık bir harcama. Bu kaba barutu eleyerek inceltmek ise, dörtte birlik, yani 150.000 dükalık bir harcamaya yol açacaktır, ama ince barut hakkı, kaba barut hakkından üçte bir daha az olduğu için, bu işten kazançlı çıkacaktır.

Okuyucu bizi, onu bu vakti geçmiş muhasebenin içine sürüklediğimizden ötürü bağışlayacaktır. Bu arada, Venediğin savunmasının en azından 1.800.000 dükalık baruta malolduğunu, yani asıl Venedik bütçesinin yıllık gelirlerinden daha fazlasına malolduğunu öğrenecektir. İşte savaş harcamalarının, savaş olmadığı zamandaki bile azametini gösteren bir durum. Ve rakamlar yıllarla birlikte artmaktadır: Yenilmez Armada 1588'de kuzeye 2.431 top, 7.000 çakmaklı tüfek, 1.000 alaybozan, 123.790 gülle -top başına 50 tane-, artı yeteri kadar barut götürmüştür. Fakat 1683'te Fransız teknelerinde 5.619, İngilizlerinkinde ise 8.396 dökme top bulunmaktadır.

Metalüıjiye dayalı savaş endüstrileri ortaya çıkmıştır: Brescia'da Venedik toplarında, XV. yüzyıldan itibaren; Styria'da Graz çevresinde çok erkenden; Kolonya çevresinde; Ratisbonne'da; Nordlingen'de; Nuremberg'de (1634'de Tilly tarafından yok edilene kadar, Almanya'nın silah deposu ve Avrupa'nın en önemli merkezi); “Venüs'ün topal kocası adını taşıyan güçlü silah

imalathanesinde”; 1605'te 700'den fazla işçi çalıştıran Saint-Etienne’de. Bunlara, XVII. yüzyılda Hollanda veya İngiltere sermayesiyle İsveç yüksek fırınları dahil değildir; İsveç'teki Geer işletmeleri, Birleşik Eyaletler’in, İspanyolların 1627'de Ren deltasının güneyindeki ilerlemelerini kilitlemelerine olanak verecek olan 400 parça topu, bir keresinde (veya hemen hemen) teslim etme kapasitesine sahip olacaklardır.

Ateşli silahların atılımı, kilise çanlarınınkiyle aynı usulle tunç top yapıldığı sürece, bakır endüstrilerini teşvik etmiştir (çanlarınkinden farklı olan iyi alaşım, daha XV. yüzyılda bilinen 8 ölçü kalay, 92 ölçü bakırdandır). Ancak XVI. yüzyıldan itibaren demir, ama gerçekte dökme olan toplar ortaya çıkmıştır. Yenilmez Arm ada'tun 2.431 topundan 934 tanesi demirdendir. Bu ucuz top, maliyetli tunç parçaları ikâme edecek ve büyük sayılarda imal edilecektir. Topçuluğun gelişmesiyle, yüksek fırınla- rınki arasında bir bağ vardır (örneğin Colbert'in Dauphine’de kurdukları gibi).

Fakat topçuluk yalnızca imalat, mühimmat için değil, aynı zamanda idame ve taşıma için de masraf çıkartmaktadır. İspanyolların 1554'de Alçak Ülkeler'de, top, yarı top ve ince toplar olarak bulundurdukları 50 parçanın aylık idame masrafı 40.000 dükadan fazladır. Bunun nedeni, bu kitleyi harekete geçirebilmek için, yalnızca süvarilere ait 473 attan meydana gelen bir “küçük kafile” ile, 1.014 attan meydana gelen bir “büyük kafile”nin, artı (her birinde dört at olan) 575 arabanın gerekmesidir, yani toplam olarak 4.777 at, ki bu da parça başına, yaklaşık 90 at demektir.29 Aynı dönemde bir kadırganın idamesinin ayda yaklaşık 500 dükaya malolduğunu kaydedelim.

Dünya Boyutunda Topçuluk

Dünya ölçeğinde tekniğin bizzat kendinin önemi vardır, ama bu tekniği kullanma biçimi de hesaba girmektedir. Savaş alanını büyük bir beceriyle kullanan, kuşatma esnasında lâğım kazmakta emsalsiz olan, çok iyi topçular olan Türkler, 1550'lere doğru lek elle kullanılan ağır süvari tabancalarını benimsemeyi başaramamışlardır; bundan da kötüsü, onları 1565'te Malta kuşatması esnasında gören bir tanığa göre, “çakmaklı tüfeklerini bizim kadar hızlı dolduramamaktadırlar”. Japonlara hayran olan Rodrigo Vivero, onların toplarını kullanmayı bilmediklerini işaret etmekte ve güher- çilelerinin mükemmel, ama barutlarının vasat olduğunu eklemektedir. Peder

de Las Cortes aynı şeyi Çinliler için söylemektedir (1626): Çinliler çakmaklı tüfek mermilerini yeterli barut hakkıyla atmamaktadırlar ve daha sonra başka bir tanığın söyleyeceği üzere, bu barut kötü, kaba ve en fazlasından merasim atışlarına uygundur. Güney Çin'de (1695) AvrupalIlarla yapılan ticaret “yedi palme uzunluğunda olup, çok küçük bir mermi taşıyan tüfekleri” ülkeye sokmuştur, “ama bunlar kullanmaktan çok, zevk içindir”.

Bu arada, Batı'da kentlerde çok rastlanan (özellikle tehdit altında olduğunu bilenlerinde) topçuluk okullarına dikkat edilmektedir. Bu okullardaki topçu öğrencileri her Pazar günü, başlarında mızıka olduğu halde, atış sahasına gidip gelmektedirler. Talebin büyüklüğüne rağmen, Avrupa hiçbir zaman topçudan, döküm ustasından mahrum kalmayacaktır. Bunlardan bazıları dünyayı dolaşmakta, Türkiye, Kuzey Afrika, İran, Hindler, Siyam, Endonezya, Filipinler, Moskof devletine gitmektedirler. Hindistan'da, Evrengzeb'in ölümüne kadar (1707), Mugal hanının topçuları hep ücretli Avrupalılar olmuştur. Evrengzeb'in ölümünden sonra, yerlerine Müslümanlar getirilecektir, ama bu ikâme iyi olmayacaktır.

Bu oyuncuların sayesinde, teknik nihayette herkese hizmet etmektedir. Eğer Rocroi 1643'te (bundan çok emin değiliz) Fransız topçusunun zaferini belirlediyse, bu en iyisinden (Pavia'daki çakmaklı tüfekleri düşünelim) bir itibar iadesidir. Açıkçası top, şu veya bu hükümdarın lehine olan, sürekli bir dengesizlik yaratamamıştır. Savaşın fiyatının artmasına, buna bağlı olarak devletin etkinliğinin büyümesine ve kesinlikle de, girişimcilerin kârının çoğalmasına katkıda bulunmuştur. Top Avrupa'yı dünya ölçeğinde ayrıcalıklı kılmıştır: Uzak Doğu'nun deniz sınırlarında; topun küçük bir rol oynadığı, ama çakmaklı tüfek barutunun söylenecek sözünün olduğu Amerika'da.

Ancak, İslam alemindeki başarılar eşit dağılmamıştır. Granada'nm alınması (1492), İspanyolların Kuzey Afrika müstahkem mevkilerini işgâli (1497, 1505, 1509- 1510) top sayesinde olmuştur. Aynı şekilde, Korkunç Ivan'ın Kazan'ı (1551) ve Astrakan'ı (1556) İslam aleminden alması da top sayesinde olmuştur. Fakat bunlara Türklerin karşılıkları olmuştur: İstanbul'un (1453), Belgrad'ın (1521) fethi, Mohaç zaferi (1526). Türk savaşı hıristiyan toplarıyla beslenmiştir (1521-1541 arasında Macaristan'da

5.000 parça topa el konulmuştur); Türkler o çağ için dehşet verici bir ateş gücü kullanmışlardır: Mohaç'ta savaş alanının ortasında yoğunlaşan Türk topçusu, Macar hattını ikiye bölmüştür; Malta'da (1565), savunucuların üzerine 60.000, Magosa'da (1571-1572) 118.000 gülle atılmıştır. Bundan da fazlası, top Türklere, İslam dünyasının geri kalanının üzerinde ezici bir üstünlük sağlamıştır (Suriye 1516, Mısır 1517) ve İran'a karşı da aynı durum söz konusudur: 1548'de büyük İran kenti Tebriz, 8 günlük bir bombardımandan sonra düşmüştür. Delhi sultanlarının Hindistan'ını, 1526'da Panipat savaş alanında, topları ve çakmaklı tüfeklerinin sayesinde yıkan Babür'ün seferini de topun zimmetine kaydedelim. Ve 1636'daki şu küçük macera: Çin seddi'nin önüne getirilen 3 Portekiz topu, Mançu ordusunun kaçmasına ve 10 yıl kadar bir süreyle Ming hanedanının ayakta kalmaya devam etmesine yol açmıştır.

Bilanço tam değildir, ama gene de sonuca varabiliriz. İlerlemeler ve gerilemeler hesaba katıldığında, top büyük kültürel bütünlüklerin sınırlarını alt-üst edememiştir: İslamiyet, İslam aleminin olduğu yerdedir; Uzak Doğu'nun derinliklerine nüfuz edilememiştir; Plassy savaşı ancak 1757'dedir. Özellikle de, top heryere yavaş yavaş ve kendiliğinden yayılmış, 1554'den itibaren Japon korsan gemilerine kadar ulaşmıştır; ve XVIII. yüzyılda hiçbir Malayalı korsan yoktur ki, teknesinde topu bulunmasın.

Kâğıttan Matbaaya

Kâğıt, gene Çin'den olmak üzere, Batı'ya İslam ülkeleri menziliyle aktarılarak çok uzaktan gelmiştir. İlk kâğıt değirmenleri XII. yüzyılda İspanya'da dönmüşlerdir. Ancak, Avrupa kâğıt endüstrisi, XIV. yüzyıldan itibaren, Fabriano çevresinde, bir su dolabı, muazzam dibekler veya bezleri parçalayan falçata ve çivilerle donatılmış tokmaklardan “dövücü”leri hareket ettirmektedir.

Su hem motor güç, hem de harç malzemesi olarak işe yaramaktadır. Kâğıt imalatı çok büyük miktarda temiz su gerektirdiğinden, bu endüstri hızlı akan nehirlerin yanma yerleşecektir, sonra kentlere akan bu su, oraları kirletme tehlikesini taşıyacaktır. Venedik kâğıdı Garde gölü çevresinde imal edilmektedir; Vosgelar erkenden kendi kâğıt imalathanelerine sahip olmuştur; büyük Troyes merkeziyle Champagne veya Dauphine için de aynı durum söz konusudur. Bu yayılma esnasında, İtalyan işçi ve kapitalistleri

büyük bir rol oynamışlardır. Hammadde konusunda, ne mutlu ki eski paçavra bol bulunmaktadır, çünkü Avrupa'da XIII. yüzyıldan itibaren keten ve kenevir ekimi artmış, bez çamaşır eski yünlü çamaşırın (eğer varsa) yerine geçmiştir; bunun dışında eski halatlar da (Cenova'da olduğu gibi) hammadde olarak işe yaramaktadır. Yeni endüstri her halükârda gelişmektedir, öylesine ki, hammadde bunalımları ortaya çıkmaktadır; kâğıtçılar ile paçavracılar arasında, dava konusu olun uyuşmazlıklar belirmektedir. Bu paçavracılar gezgin olup, büyük kentlerin veya örneğin Burgonya'mnkiler gibi, şu veya bu bölgenin paçavralarının ününe kapılarak dolaşmaktadırlar.

Parşömenin sağlamlığına ve güzelliğine sahip olmayan kâğıdın yegâne üstünlüğü fiyatıydı. Parşömen üzerine 150 sahife yazmak için, bir düzine kuzu derisi gerekmekteydi, “bunun anlamı yazıyı yazmanın, bu işlemin en küçük harcama kalemini meydana getirdiğiydi”. Fakat, yeni malzemenin esnekliği, yüzeyinin tek parça olmasının onu önceden, matbaa sorununun tek çözümü olarak işaret ettiği de doğrudur. Matbaaya gelince, her şey önceden onun talihini hazırlamaktaydı. XII. yüzyıldan itibaren Batı üniversitelerinde, hatta bunların dışında, okuyucu sayısı önemli miktarda artmıştı. Aç bir müşteri kitlesi, sahhaf atelyelerinin gelişimini harekete geçirmiş; daha hızlı yöntemlerin araştırılmasına yol açacak kadar, doğru nüsha sayısını artırmıştı. Örneğin minyatürlerin çıkartma yöntemiyle çoğaltılması gibi. Bu yöntemlerin sayesinde, gerçek “edisyonlar” gün ışığına çıkmışlardır. 1356'da tamamlanan Mande- vitte'itı Yolculuğu adlı eserin 250 nüshası bize kadar ulaşmıştır (bunlardan 73'ü Almanca, 37'si Fransızca, 40'ı İngilizce, 50'si Latincedir).

Hareketli Harflerin İcadı

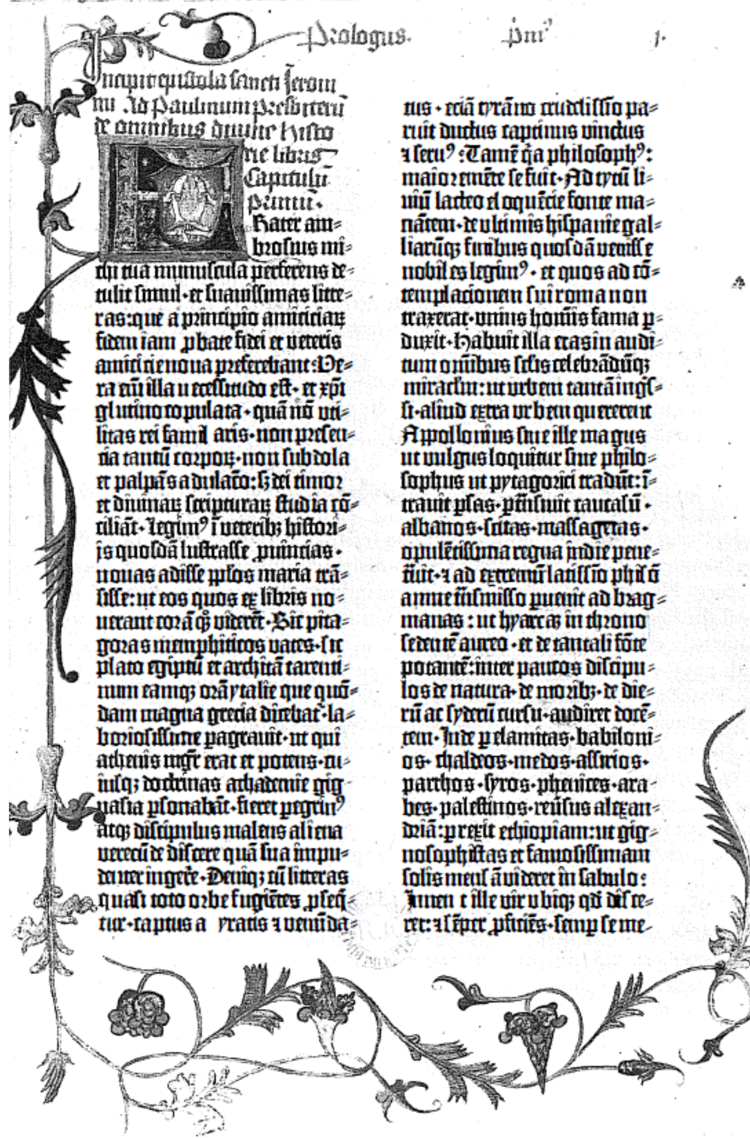
XV. yüzyılın ortasına doğru Batı'da hareketli harfleri icad edenin kim olduğu, bunun Mayenzli Gutenberg ve iş arkadaşları mı (bu daha muhtemel olmayı sürdürmekedir) veya Avignon'a yerleşmiş, Praglı Procope Waldfogel mı, yoksa eğer varolduysa, Harlemli Coster mi, veyahut da şu veya bu bilinmeyen kimse mi olduğu hiç önemli değildir. Sorun daha çok, bu icadın bir hortlama, taklid, yoksa yeniden keşif olup olmadığını bilebilmektir.

Çünkü Çin matbaayı IX. yüzyıldan beri bilmektedir ve Japonya XI. yüzyılda budist kitaplar basmaktadır. Fakat oyulmuş tahta levhalar üzerine

yapılan bu ilk baskı, her sahifenin ayrı ayrı tertibini gerektirdiğinden, sonsuz derecede yavaştı. Pi Çeng devrimci bir fikir olan hareketli harflere 1040-1050 arasında ulaştı. Keramikten yapılan bu harfler, bir madeni levhanın üzerinde balmumuyla sabitleştirilmekteydiler. Bunlar hiç yaygınlaşmamıştır; daha sonra ortaya çıkan dökme kalaydan yapılan ve çok kolay bozulan harfler için de aynı durum söz konusudur. Fakat XIV. yüzyılın başında tahtadan hareketli harflerin kullanımı yaygın hale gelmiş, hatta Türkistan'a bile ulaşmıştır. Nihayet, XV. yüzyılın ilk yarısında madeni harfler ya Çin'de, ya da Kore'de mükemmelleştirilmişlerdir ve bunlar Gutenberg'in "icad"ını izleyen yarım yüzyıl esnasında geniş ölçüde yayılmışlardır. Acaba Batı'ya doğru bir aktarım olmuş mudur? Bu aslında 1576'da Loys Le Roy'nın ima ettiği şeydir, yani aslında oldukça geç. Yazarımızın söylediğine göre "dünyanın tümü üzerine yelken açan" Portekizliler, Çin'den "bu ülkenin yazısıyla yazılmış kitaplarla ülkelerine geri döndüklerinde, matbaanın orada eskiden beri kullanıldığını söylemişlerdir. Bu olgu, bazılarının bu icadın Türkistan ve Moskof devleti üzerinden Almanya'ya taşındığına ve öteki hıristi- yanlara aktarıldığına inanmalarına yol açmıştır". Bağlantı kanıtlanamamıştı. Fakat, Avrupa icadının ilke olarak çok kuşkulu olduğunu kanıtlayacak kadar çok yolcu, kültürlü yolcu, Çin'e gidip gelmiştir.

İster kopya veya yeniden icat olsun, Avrupa matbaası her halü kârda 1440-1450'lerde yerine yerleşmiştir; bu iş kolay olmamış, ayarlamalar birbirini izlemiştir, çünkü hareketli harfler, ölçüleri çok iyi ayarlanmış kurşun, kalay ve antimon alaşımından yapılmak zorundadır (ve antimon madeni XVI. yüzyıldan önce keşfedilmişe benzememektedir), böylece fazla sert olmadığı halde, yeteri kadar dirençli bir malzeme elde edilecektir. Üç işlem kendini dayatmaktadır: kabartma harfleri tutan, çok sert çelikten pullar imal etmek; bakır, nadiren de kurşun bir kalıpta oyuk harfleri hazırlamak; nihayet kullanılacak harfleri kalıba dökmek üzere alaşımlar elde etmek. Daha sonra "dizmek", satırları ve satır aralarını bağlamak, bunları mürekkeplemek, sonra da kâğıt üzerine basmak gerekmektedir. Çubuklu baskı aleti XVI. yüzyılın ortasına doğru belirmiştir ve XVIII. yüzyıla kadar bir daha değişmeyecektir. Başlıca güçlük: harfler çabuk aşınmaktadır, onları yenilemek için, pullara geri dönmek gerekmektedir. Pullar da aşındığı için, sonunda her şeye baştan başlanmaktadır. Bu gerçek bir kuyumculuk işidir.

Yeni icadın, iddia edildiği gibi, önce oyulan, sonra da mürekkeplenen levhalar üzerine baskı yapan tahta oymacılarının arasından değil de, kuyumcuların ortamında ortaya çıkmış olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Tamamen tersine, bu halka yönelik resimleri imal eden zenaatkârlar, bir süre yeni icatla mücadele etmişlerdir. Bambergli matbaacı Albrecht Pfister, 1461'e doğru, basılı kitapla tahta oymasını ilk kez birbirleriyle birleştirmiştir. Bundan sonra artık rekabet olanaksızdır.

36 Satırlı Kitabı Mukaddcs denilen Biblia'nın I. cildinin ilk tabakası, boyama süslerle birlikte. Bamberg, Gutenberg 1458- 1459'a doğru

Gelişmesi yavaş olan matbaacılık mesleği, XVIII. yüzyılda bile başlangıcındaki gibiydi (veya hemen hemen). "Çünkü, François Ambroise-

Didot'nun kâğıda tek bir vida hareketiyle baskı yapmaya olanak veren baskı aletini düşündüğü sırada, 1787'deki basma biçimi öyleydi ki, hortlayan ve XVI. Louis'nin Fransa üzerinde saltanat sürmeye başladığı sıralar bir matbaaya giren Gutenberg, birkaç ayrıntı dışında, kendini hemen evinde hissederdi".

İcat dünyayı dolaşmıştır. İş arayan topçular gibi, matbaacı kalfaları da, kırık dökük bir malzemeyle, maceraya doğru yolculuk yapıyorlardı, fırsat çıktığında yerleşiyor, yeni bir koruyucunun talebi üzerine yeniden yola koyuluyorlardı. Paris'te ilk basılı kitap 1470'de, Lyon'da 1473'te, Poitiers'de 1479'da, Venedik'te 1470'te, Napoli'de 1471'de, Louvain'de 1473'te, Krakov'da 1474'te görülmüştür. 1480'de, 110'dan lazla Avrupa kenti matbaacılarının baskılarıyla ün kazanmış durumdadır. 1480-1500 arasında bu yöntem İspanya'ya ulaşmış, Almanya ve İtalya'ya yayılmış, İskandinav ülkelerine değmiştir. 1500'de 236 Avrupa kentinde matbaa atelyesi vardır.

Matbaacılığın ilk yıllarından kalma olan ve inclinable denilen -yani 1500'den öncesine ait- kitaplar için yapılan bir hesap, toplam 20 milyon nüshalık bir tiraj vermektedir. Avrupa o sıralar, herhalde 70 milyon nüfusa sahiptir. XVI. yüzyılda hareket hızlanmıştır: Paris'te 25.000, Lyon'da 13.000, Almanya'da 45.000, Venedik'te 15.000, İngiltere'de 10.000, Alçak Ülkeler'de herhalde 8.000 edisyon. Her edisyon için ortalama 1.000 nüshalık bir tiraj hesaplamak gerekmektedir. Yani 140.000-200.000 edisyon için 140-200 milyon kitap. Oysa, yüzyıl sona ererken Avrupa, Moskof devletinin meydana getirdiği uçlan da dahil, ancak 100 milyon nüfusa sahiptir.

Avrupa kitap ve matbaaları Afrika'ya, Amerika'ya, Karadağlı gezgin matbaacıların Venedik'ten itibaren nüfuz ettikleri Balkanlara, Musevi mültecilerin Batı matbaalarını getirdikleri İstanbul'a ihraç edilmektedirler. Matbaalar ve hareketli harfler Portekiz seyrüseferinin sayesinde, Hindistan'a ve tabii başkent Goa'ya (1557), sonra Kanton'un gölgesindeki Makao'ya (1558), 1590'da Nagazaki'ye ulaşmışlardır. Eğer icat başlangıçta gerçekten Çin'den geldiyse, böylece çember kapanmış olmaktadır.

Matbaa ve Büyük Tarih

Lüks olan kitap, oyuna girerken; kârın, arzın, talebin güçlü yasalarına tabi kılınmıştır. Bir matbaacının malzemesi sıklıkla yemlenmekte, el emeğine

yüksek ücret ödenmekte, kâğıt diğer maliyet unsurlarının iki katı olmakta, fon girişleri yavaş olmaktadır. Her şey matbaayı borç para verenlere, kısa bir süre sonra dağıtım ağını ellerine geçiren kişilere tabi kılmaktadır. Yayıncılar dünyası XV. yüzyıldan itibaren, kendi küçük çaplı "Fugger"lerine sahiptir: Lyon'da bir Barthelemy Buyer (öl. 1483); Paris'te bir sahaf ve elyazması minyatürcüsü dükkânının ustası olan, yeni usulleri benimseyip, Fransa ve İngiltere için resimli kitap alanında uzmanlaşan bir Antoine Verard; Floransa'dan çıkan Giuntalar hanedanı; Nuremberg'de 1473-1513 arasında en azından 236 kitap yayınlayan ve belki de çağın en güçlü yayıncısı olan Anton Köberger; XVI. yüzyılın başında Paris kitap piyasasının efendisi Jean Petit; veya Venedik'te Aldo Manuce (öl. 1515); veya sonuncu bir örnek vermek üzere, 1514'te Touraine'de doğan ve onu bekleyen, bilinen talihine kavuşmak üzere 1549'da Anvers'e yerleşen Plantin.

Kitap mal olarak yollara, trafiklere, fuarlara bağlıdır: XVI. yüzyılda Lyon ve Frankfurt; XVII. yüzyılda Leipzig fuarları. Kitap bütünü itibariyle, Batı'nın hizmetinde bir güç unsuru olmuştur. Her düşünce temas ve değişim sayesinde yaşar. Kitap, eski yazma kitabın tutumlu bir şekilde çekip çevirdiği temasları hızlandırmış ve genişletmiştir. Bunun sonucunda, güçlü frenlemelere rağmen, bazı hızlanmalar ortaya çıkmıştır. XV. yüzyılda ilk basma kitaplar döneminde Latince galip gelmiş ve Latinceyle birlikte, dinsel ve mümin bir edebiyat üste çıkmıştır. XVI. yüzyılın başındaki Latince ve Eski Yunanca edebi metinlerin yayını, nihayet hümanizmanın saldırgan davasına hizmet edecektir. Biraz sonra Reformasyon, sonra da karşı-Reform kitabı kendi hizmetlerine alacaklardır.

Kısacası, matbaanın gerçekte kime hizmet ettiğini söylemek mümkün değildir. Her şeyi büyütmüş, her şeyi güçlendirmiştir. Bir nokta üzerinde, ortaya belki de bir sonuç çıkmaktadır. Oswald Spengler'in sözleriyle, XVII. yüzyılın matematik devri- mini harekete geçirecek olan büyük keşif, bizim bugünkü dilimizde söylediği gibi y=f(x) sayı fonksiyonudur. Eğer sonsuz derecede küçük ve limit kavramları devreye girmezse, fonksiyon da yoktur; bunlar Arşimed'in düşüncesinde zaten varolan kavramlardır. Oysa, XVI. yüzyılda Arşimed'i kim tanır? Bazı ender ayrıcalıklılar. Leonardo da Vinci, kendine sözü edilen bu elyazmalarının peşine bir iki kere takılmıştır. Bilimsel eserlere yönelmekte yavaş olan matbaa, bu işi yavaş yavaş

üstlenmiş. Eski Yunan matematiğini tekrar itibara kavuşturmuş ve Euclides, Pergeli Apollonios'un (konikler hakkında) eserlerinin ötesinde, Arşimed'in muzaffer düşüncesini herkesin ulaşabileceği hale getirmiştir.

Bu nisbeten gecikmiş yayınlar, XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın başı arasında, modern matematiğin yavaş gelişmesinin sorumlusu mudurlar? Muhtemelen. Onlar olmasaydı hiç gelişme olmazdı.

Batı'nın Başarısı: Açık Deniz Seyrüseferi

Açık denizin fethi, Avrupa'ya yüzyıllar boyunca sürecek olan, evrensel ölçüdeki önceliğini sağlamıştır. Bu kez teknik -açık deniz gemiciliği-, dünya ölçüsünde bir simetrisizlik, bir ayrıcalık yaratmıştır. Avrupa'nın dünyanın tüm denizlerine doğru infilâk etmesi, fiili durumda büyük bir sorun çıkartmaktadır: gösterimi yapıldığı üzere, nasıl olmuştur da, açık deniz gemiciliği dünyanın tüm denizci uygarlıkları arasında paylaşılmamıştır? İlke olarak, bu uygarlıkların hepsi de yarışa katılabilirdi. Oysa Avrupa koşuda tek başına kalmıştır.

Eski Dünya Bahriyeleri

Denizci uygarlıkların birbirlerini ezelden beri tanımaları ve birbirlerine eklenmiş olarak, Eski Dünya'yı Atlantik'ten Hind Okyanusuna, Filipinler ile Endonezya'ya ve Pasifiği çevreleyen denizlere kadar kat'etmeleri nedeniyle, bu olay daha da beklenmedik hale gelmektedir. Jean Poujade, Akdeniz ve Hind Okyanusunun güzel bir sözle “Hindler Yolu” olarak ifade ettiği denizin büyük parçasından başka bir şey olmadıklarını ileri sürmektedir. Aslında, Eski Dünya'nın seyrüsefere uygun ekseni olan “Hindler Yolu” Baltık ve Manş'tan başlamakta ve ezelden beri Pasifiğe kadar uzanmaktadır.

Süveyş kıstağı bu yolu ikiye bölmemektedir. Zaten Nil'in bir kolu, yüzyıllar boyunca Kızıldeniz'e ulaşmıştır (böylece onu Akdeniz'e bağlayarak), bu Nechao denilen kanaldır, yani Aziz Louis zamanında henüz çalışan, kısa bir süre sonra da dolan şu “Süveyş kanalı”. XVI. yüzyılın başında Venedik ve Mısırlılar onu yeniden açmayı düşünmüşlerdir. Bunun dışında, insanlar, hayvanlar, parça halindeki gemiler kıstağı geçmekteydiler. Örneğin Türklerin 1538, 1539 ve 1588'de Kızıldeniz'de suya indirdikleri filolar, buraya deve sırtında tahta parçalar halinde getirilip, sonradan birleştirilmişlerdir. Vasco de Gama'nın bulduğu yol (1498), Avrupa ile Hind

Okyanusu arasındaki eski ortaklığı yok etmemiş, ona yeni bir yol eklemiştir.

Bu komşuluklar, zorunlu olarak karışmaları gerektirmektedir. Hiç kimse, nerede olursa olsun, bir denizci kadar kendi alışkanlıklarına bağlı değildir. Çin tekneleri birçok üstünlüklerine (yelkenleri, dümenleri, kat kat tekneleri, XI. yüzyıldan itibaren pusula, XIV. yüzyıldan itibaren seferdeki tekne sayısının muazzamlığı) rağmen, Japonya'ya ulaşmışlardır, ama güney yönünde Tonkin körfezini aşamamışlardır; Tourane açıklarından itibaren, Afrika'nın uzak kıyılarına kadar, üçgen yelkenleriyle vasat Endonezya, Hind veya Arap tekneleri belirmektedir. Bunun anlamı, uygarlıkların deniz sınırlarının, kara sınırları kadar sabit olduğudur (buna inanılacak mıdır?). Herkes denizde, tıpkı karada olduğu gibi, kendi evinde olmaya kararlıdır. Ancak komşular ziyaretlerde bulunmaktadırlar: Çin yelkenlileri ve jomjue'ları Tonkin körfezindedir, çünkü Tonkin fiili durumda Çin egemenliği altındadır. Süveyş kıstağı bir sınırın görünüşüne ve olanaklarına sahip olmakla birlikte böyle olmadıysa, bunun nedeni, uygarlıkların burayı düzenli olarak aşmalarıdır. Örneğin İslamiyet Akdeniz'in büyük bir bölümüne yerleşirken, buraya, aslında Umman denizi kökenli olan ve İslamiyet’in burada bulduğu Hind yelkeni olan ve Latin veya aurique adı verilen yelkeni sokmuştur. Bizim gözümüzde, İç Denizin bizatihi simgesi haline gelen bu üçgen yelkenin buraya girmesi için, bu tarihsel ilerleme gerekli olmuştur.

Ve aslında bu yelken, Fenikelilerden Yunanlılara, Kartacalılara ve Romalılara varana kadar tüm İç Deniz halklarının kullanmış oldukları kare yelkenin yerine geçmiştir. Zaten özellikle Fransa'nın Languedoc kıyılarında olmak üzere, direnmeler olmuştur, bu küçük bir ayrıntıdır; bundan daha fazlası, Bizans'ın filoları ve grejua ateşinin sürpriz etkinliğiyle egemenliğini sürdürmesi devam ettikçe. Yunan aleminde yaşamıştır. Bu üçgen yelkenin, Portekiz'de olsa bile, her halükârda islamiyetin damgasını güçlü bir şekilde taşımış olmasında şaşılacak bir şey yoktur.

Buna karşılık, daha XIII. yüzyılın öncesinden itibaren güçlü bir denizcilik rönesansının meydana geldiği Kuzey Avrupa'da, kare yelken kural olarak kalmıştır: özellikle güçlü olan gemi gövdesi, tıpkı bir çatı gibi, birbirlerini kapatan levhalarla yapılmıştır (â clin denilen gövdeler); nihayet Kuzeyin

harikalar harikası, teknenin içinden yönetilen eksenli dümendir; bu dümen gövdenin kıç eğiminden hareketle, uzmanlar arasında bodoslama dümeni adını almaktadır.

Sonuç olarak Avrupa'da iki farklı bahriye vardır; bunlar ekonomik fetihlerin siyasal değil- karşı karşıya getireceği, sonra da birbirine karıştıracağı Akdeniz ve Kuzey bahriyeleridir. Gerçekten de, 1297'de Bruges'e olan ilk duraksız ticari yolculuktan itibaren, Ceneviz *naveleri* -büyük Akdeniz tekneleri- Kuzey'in en iyi trafiğine dahil olmuşlardır. Yakalama, öğrenim, egemenlik vardır. Lizbon'un XIII. yüzyıldaki gelişmesi, denize dayalı, çevreyi dolaşan ve kapitalist faal bir ekonominin derslerini yavaş yavaş özümleyen bir iskelenin gelişmesidir. Bu koşullarda, Akdeniz'in uzun gemileri Kuzey bahriyelerine model olmuşlar ve onlara değerli Latin yelkenlerini önermişlerdir. Bunun tersine, Basklar gibi bir dizi aracının katkılarıyla Kuzeyli gemilerin *a clin* tekne yapımını ve özellikle rüzgârı daha kolay karşılayan bodoslama dümeni, Akdeniz tersanelerine yavaş yavaş uyum sağlamıştır. Takaslar, karışımlar olmuştur ve bunlar tek başlarına, yeni bir uygarlık biriminin, Avrupa'nın kendini kanıtlama yolunda olduğunu belirtmektedirler.

1430'lara doğru doğan Portekiz karavelası, bu evliliklerin çocuğudur, a clin teknesi, bodoslama dümeni, üç direği, iki kare yelkeni ve bir latin yelkeni olan küçük bir yelkenlidir; latin yelkeni geminin uzunlama yönünde, kendini taşıyan direğe (seren bir kenarda, diğer kenardakine nazaran daha yüksekte ve uzundur) nazaran dengesiz durumda olduğu için, gemiyi kolaylıkla döndürmekte, onu yönlendirmektedir; kare yelkenler ise geminin enlemesine olan yönünde kullanılmakta ve arkadan gelen rüzgârı toplamaktadırlar. Karavelalar ve diğer Avrupa tekneleri Atlantik'teki çıraklıkları tamamlandıktan sonra, Kanarya adalarına varınca, üçgen yelkenlerini bırakıp, kare yelkenlerini çekmektedirler, çünkü artık alize rüzgârı Amiller denizine kadar kesintisiz bir şekilde esmektedir.

Dünya Suyolları

Ödül? Dünya suyollarının fethi. Dünyanın çok sayıdaki denizci halklarından birinin, girişilen yarışı kazanma konusunda, bir diğerinden daha yetenekli olduğunu işaret eden hiçbir şey çoğu zaman ortalıkta yoktur. Fenikeliler Vasco da Gama'dan 2000 yıl önce, Firavunun isteği üzerine

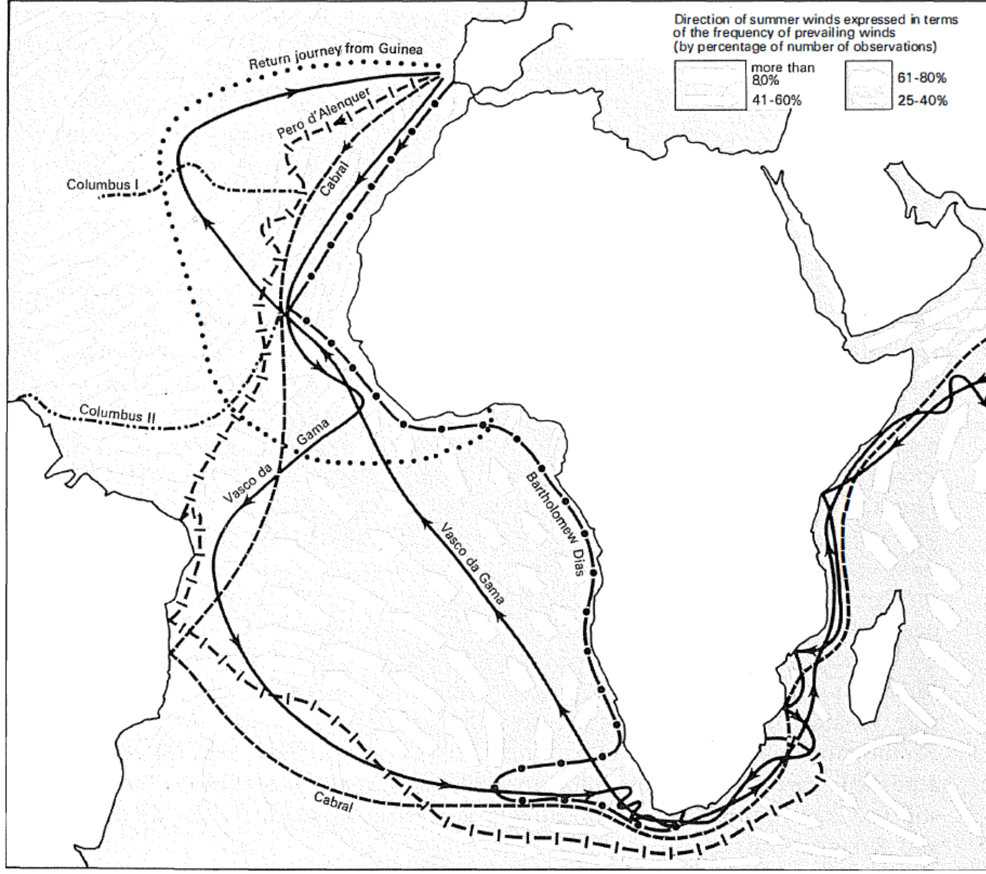
Afrika çevresini dolaşma işini başarmışlardı. İrlandalı denizciler Colombus'tan yüzyıllarca önce, 690'a doğru Faroe adalarını keşfetmişlerdi, ve İrlandalı keşişler 795'e doğru İzlanda'da karaya çıkmışlardır ki, Vikingler burayı 860'a doğru yeniden keşfedeceklerdir. Kızıl Erik 981 veya 982'de Grönland'a ulaşacak ve burada bir Norman varlığı XV. ve XVI. yüzyıllara kadar tutunacaktır. 1440'larda, Grönland'ın ötesinde (“Vinland”), Amerikan kıyılarını işaret eden şaşırtıcı bir harita bulunmuştur. Vivaldi kardeşler, 1291'de iki kadırgayla Cebelitarık'ı geçerek Hind yolunu tutmuşlar, sonra Juby burnunun ötesinde kaybolmuşlardır. Eğer Afrika'nın çevresini dolaşmayı başarsalardı, iki yüzyıl öncesinden büyük keşifler sürecini başlatmış olurlardı.

Bütün bunlar Avrupa'ya aittir. Fakat XI. yüzyıldan itibaren pusula kullanımının teşvik ettiği, XIV. yüzyıldan itibaren “dört güverteli, su geçirmez bölümlere ayrılmış, 4-6 direkle donatılmış, 12 büyük yelken taşıyan ve bin adamın bindiği büyük jonquelara” sahip olan Çinliler, geriye bakıldığında emsalsiz rakiplere benzemektedirler. Güneyli Songların döneminde (1127-1279), Arap denizcilerini Çin denizindeki yerlerinden etmişlerdir. Kapılarının önünde, güçlü bir süpürge darbesi. XV. yüzyılda Çin filoları, Yunnan doğumlu bir Müslüman olan, büyük hadım Çeng Hvo'nun yönetiminde şaşırtıcı yolculuklar yapmışlardır. Birinci sefer onu 62 büyük jonque'la birlikte Filipinler ve Endonezya'ya götürmüştür (1405-1407); bir İkincisi (27.000 adam, 48 tekne, 1408-1411) Seylan'ın; bir üçüncüsü (1413-1417) Sumat- ra'nın fethiyle sonuçlanmıştır; barışçı olan bir dördüncüsü (1417-1419) ve bir beşincisi (1421-1422) armağan ve elçi değişimiyle bitmiştir; bu seferlerden dördüncüsü Hindistan'a, beşincisi Arabistan ve Habeş kıyılarına kadar ulaşmıştır; hızlı olan bir akıncısı, Sumatra'daki Palembang'ın efendisine bir imparatorluk mektubu götürmüştür; yedincisi ve sonuncusu herhalde en sansasyonel olanıdır, bu sefer 19 Ocak 1431'de Long Van limanından başlamış, filo yılın geri kalan kısmında güneydeki Çe Kiang ve Fu Kien limanlarında demirlemiştir, 1432'de yolculuk Java, Palembang, Malaka yarımadası, Seylan, Kalküta, nihayet Hürmüz üzerine yönelmiştir, bu sonuncu kent seferin hedefidir ve filo 17 Ocak 1433'de müslüman kökenli bir elçiyi karaya çıkartmış, o da herhalde Mekke'ye gitmiştir. Bu elçi 22 Temmuz 1433'te Nan- kin'e dönmüştür.

Sonra, bildiğimiz kadarıyla, her şey durmuştur. Herhalde Mingler Çin'i kuzey göçebelerinin yeniden ortaya çıkardıkları tehlikeye direnmek zorunda kalmıştı. Başkent Nankin'den Pekin'e aktarılmıştır (1421). Bir sahife çevrilmiştir. Gene de bir an için, Çin jomjue'larının Ümit burnuna, daha iyisi, Hind Okyanusu ile Atlantik arasındaki güney limanı olan İğneler burnuna doğru muhtemel bir yayılmalarının ortaya ne çıkartabileceğini düşünmek mümkündür.

Kaçırılan başka bir fırsat: Arap coğrafyacılar yüzyıllardan beri (Batlamyus'un kanısına karşı olarak), Afrika kıtasının denizden geçilme olanağından (ilk olarak Zanzibar kıyısı Arap kentlerini tanıyan Mesudi tarafından, X. yüzyılda) söz etmişlerdir. Bu konuda, Incil'e dayanarak, denizin sıvı kitlesinin birliğini savunan hıristiyan Kilisesinin değişmez kanısına katılmaktadırlar. Arap denizci veya seyyahlarının sağladıkları bilgiler, herhalükârda hıristiyan alemine kadar sızmıştır. Alexander von Humboldt, 1420'ye doğru bir Arap gemisinin yapmış olabileceği ve Venedikli Fra Mauro'nun (1457) “geographus incomparabilis” adlı haritasının bir alt yazısının işaret ettiği şu garip yolculuğun gerçekten olduğunun kabul edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Tekne, Arapların “Karanlıklar Denizi” adını verdikleri Atlantik'te, 40 gün koyunca, gökyüzüyle su arasında 2.000 mil kat'etmiş olmalıdır, teknenin geri dönüşü 70 gün sürmüştür.

Ve bunlara rağmen Atlantik sorununu çözme liyakati Avrupa'ya kalmıştır ki, bu diğer sorunların hepsini çözmektedir.

ATLANTİĞİ İNMEK VE ÇIKMAK: BÜYÜK KEŞİFLER

Bu basitleştirilmiş harita, Kuzey Alize ve Güney Alize'nin yazınki konumunu gösteriyor. Bunların çifte kitlesinin mevsimlerle birlikte yer değiştirdiği bilinmektedir. Hind'e gidiş veya dönüş güzergâhları oldukça basit kurallara uymaktadırlar. Hindlere doğru kendini Kuzey Alizesine bırakmak ve Güney Alizesinin itmesiyle Brezilya kıyılarına kadar gitmek. Dönüşte dümdüz Güney Alizesini kullanmak ve orta enlem rüzgârlarına kadar Kuzey Alizesini kesmek. Bu açıdan, Gine dönüşünü gösteren noktalı çizgi (veya Portekizlilerin dediği gibi Mina dönüşü) Avrupa'ya dönerek, Afrika kıyısından uzaklaşmanın gerekliliğini göstermektedir. Yolculuğu Vasco da Gama'nınkini önceleyen Bartolomeu Diaz güneye giderek Afrika kıyısına yaklaşma hatasını yaptı. Bu kuralları yavaş yavaş öğrenen ilk açık deniz seyirlerinin tehlikeleri, alışılmış şemalarımızın söylediklerinden daha büyüktü. Zaten tam olması için, kendi hesabına önemli ve hem rahatlık, hem de engel yaratan deniz akıntılarının rolünü gündeme getirmek gerekir.

Atlantiğin Basit Sorunu

A ilan tik bir haritanın üzerinde, üç büyük rüzgâr ve deniz akıntısı demektir. Burada bedavadan seyretmek için, akıntı ve rüzgârları doğru yönde kullanmak yeterlidir: bu durumda onlar sizi götürmekte, sonra da geri getirmektedirler. Örneğin Vikinglerin Kuzey Atlantik'teki yollan; Colombus'un yolu böyledir: Colombus'un üç gemisi Kanarya adalarına kadar, sonra da Antillere kadar sürüklenmiş, orta enlem rüzgârları onları 1493 ilkbaharında, önce Terre Neuve'e götürmüş, sonra da Azorlar

üzerinden geri getirmiştir. Güney yönünde yer alan büyük bir yol Amerika kıyılarına kadar gitmekte, sonra Afrika'nın en güney ucunda, Ümit Burnu açıklarına kadar ulaşmaktadır. Tabii bütün bunlar için tek bir koşul vardır: iyi rüzgârı aramak ve yakaladığında da bırakmamak... Bu olağan olarak açık denizde yapılan bir iştir.

Açık deniz seyrüseferi denizciler için doğal bir durum olsaydı, bundan basit bir şey olmazdı. Oysa, İrlandalıların ve Vikinglerin erkenci başarıları, zamanın karanlıkları içinde kaybolmuştur. Avrupa'nın bunları tekrarlaması için, daha faal bir maddi hayatın içinde uyanması. Kuzeyin ve Güneyin tekniklerini karıştırması, pusulayı, kıyı haritalarını tanıması ve özellikle de, içgüdüsel endişelerini aşması gerekmiştir. Portekizli kâşifler 1422'de Madera'da, 1427'de Azor adalarındadırlar; Afrika kıyılarını izlemektedirler. Bojador burnuna ulaşmaktan daha kolay bir şey yoktur, ama kuzey alizesine karşı dikilen rüzgârdan ötürü, dönüş zor olmaktadır. Gine'ye, köle pazarlarına, altın tozuna, sahte karabiberine ulaşmak da çok kolaydır, fakat dönüşte alizeyi yarmak ve açık denizde bir aylık yolculuktan sonra yalnızca Sargasso denizine ulaşabilen Batı-Doğu yönündeki rüzgârları yeniden bulmak gerekmektedir. Aynı şekilde, Mina'dan dönüş (Sao Jorge da Mina 1487'de kurulmuştur) Azorlara kadar süren ters rüzgârları günler boyunca yarmak zorunda bırakmaktadır.

Aslında en büyük zorluk: o zamanın şiirsel Fransızcasına göre “s'engoulfer” (hiçbir yere uğramadan, dümdüz seyretmek) macerasına cüret etmektir. Bu alışılmamış macera, herhalde bizim çocuklarımızın kozmonotlarınkini unutacakları gibi, girişenlerin cesaretlerinin unutulduğu bir serüvendir: Jean Bodin “Portekiz krallarının yüz yıldan beri açık denizde yelken bastıklarından ötürü, Hindlerin en büyük zenginliklerini” ele geçirdikleri ve “Avrupa'yı Doğu'nun zenginlikleriyle yeterince doldurdukları bilinmektedir” diye yazacaktır. Bu zenginliklerin akması, açık denizde yelken basmaktan kaynaklanmıştır.

XVII. yüzyılda bile, alışkanlık, kıyıdan mümkün olduğunca az uzaklaşmayı emretmektedir. Kitabı 1611'de Sevilla'da yayınlanan Thome Cano, Italyanlar hakkında şunu söylemekteydi: “onlar açık deniz gemicileri değillerdir”. Ve bir deniz hanından diğerine giden Akdenizliler için, hiçbir yere uğramadan yolculuk yapmak, Rodos'tan İskenderiye'ye gitmek, açık

denizde, su çölünde her şey iyi giderse dört gün yolculuk; veya Barselona'dan Marsilya'ya gitmek. Lion körfezinin meydana getirdiği şu tehlikeli çember kirişi üzerinde yol almak; veyahut Balearlardan İtalya'ya, Sardinya üzerinden ve bazen de Sicilya'ya kadar dümdüz gitmek demekti; ancak teknelerin ve seyrüseferin bu Eski Rejimi döneminde, Avrupa'ya kaynamış deniz mekânlarındaki en iyi dümdüz deniz yolculuğu, İber yarımadasından Manş kanalının ağzına giderken veya dönerken yapılanıydı. Bu yolculuk fırtınalı Gaskonya körfezinin dramatik sürprizlerini ve Atlantiğin uzun çalkantılarını içermektedir. Ferdinando 1518'de kardeşi V. Carlos'tan ayrıldığında, onu Laredo'dan alan filo Manş kanalının girişini kaçırmış ve kendini İrlanda'da bulmuştur. Polonya kralının elçisi Dantiscus 1522'de, İngiltere ile İspanya arasında hayatının en dramatik geçişini yapmıştır. Gaskonya körfezini aşmak, açıkçası, yüzyıllarca vahşi açık deniz çıraklığı olmuştur. Bu çıraklık, birkaç diğeriyle birlikte, herhalde dünyanın fethinin koşulu olmuştur.

Fakat, XVI. ve XIII. yüzyılın denizcileri, Çin veya Japonya'nın çok farklı bahri- yelerini gördükten sonra, daha o sıralar, neden yalnızca Avrupa diye sormuşlardır. Peder Mendoza 1577'de sorunu hemen çözüme bağlamıştır: Çinliler “biryere uğramadan yolculuk yapmaya alışık olmayan kimseler olarak, denizden ürkmektedirler”. Bunun anlamı, Uzak Doğu'da da bir deniz hanından bir diğerine gidildiğidir. Osaka ile Nagazaki arasında, Japonya'nın iç sularında yolculuk yapan Rodrigo Vivero -yani 12-15 gün-, “denizde yolculuk yaparken hemen her gece karada uyunmaktadır” diye açıklamaktadır. Peder du Halde Çinlilere ilişkin olarak şunu ileri sürmekledir: “iyi kıyı kılavuzudurlar, fakat açık denizde oldukça kötüdürler”. Barrow 1805'te “mümkün olduğunca kıyı boyunca gitmekte, ve kıyıyı mutlaka zorunlu olmadıkça gözden kaybetmemektedirler” demektedir.

XVIII. yüzyılın sonunda. Sarı denizin ötesinde, Çe-li körfezindeki jonque'hri keyfince izleme fırsatı bulan George Staunton, daha derinlemesine düşünmektedir: "alçak, basit, kabaca yapılmış, ama güçlü ve geniş Çin jounque’larının (sic) arasında, iki İngiliz teknesinin (Macartney elçilik kurulunu taşıyan Lion ve Jackall) yüksek direklerini ve karmaşık halatlarını görmek çarpıcıydı. Çin teknelerinin herbiri 200 tonilato kadardı”. Staunton teknenin bölümlenmesini, “tek bir ağaçtan veya tek bir tahta

parçasından yapılma” iki direğin anormal büyüklüğünü kaydetmektedir. Bu direklerin herbirinde “olağan olarak yarma bambudan veyahut örme saman veya kamıştan büyük bir kare yelken vardır. Jounque'lar her iki uçta, hemen hemen aynı derecede yassıdır, bu uçlardan birinde, Londra mavnalarınınki kadar geniş bir dümen bulunmaktadır ve bu jounque’un bir kenarından diğerine geçen halatlarla bağlanmıştır”. Hat gemisi Lion'dan daha küçük olan Jackall, ancak 100 tonilatoluk bir su çekimine sahiptir. İşte Çe-li körfezinde jonque’larla rekabet halindedir, ama onlar Jackall'ı gölgede bırakmaktadırlar. Staunton, “bu brik aslında Avrupa denizlerinde değişken ve çoğu zaman da ters rüzgârlarda seyretmek üzere inşa edilmiştir ve bunun sonucu olarak iki kat su çekmektedir, yani ona eşit su çekimine sahip bir jonque'tan iki kere daha fazla suya batmaktadır. Kıyıdan estiğinde rüzgârın avantajını kaybetme sakıncası, çok yassı bir alt tarafa sahip olan Avrupa teknelerinin maruz kaldıkları bu sakınca, teknelerin yalnızca uygun bir muson estiğinde (yani arkadan esen bir rüzgâr) seyrettikleri bu Çin denizlerinde, kendini fazla hissettirmemektedir. Bunun dışında, Çin jountjue'larının yelkenleri, direklerin etrafında rahatça dönecek biçimde yapılmıştır ve geminin kenarlarıyla öyle dar bir açı yapmaktadırlar ki, jounque’un suyu çok iyi kavrayamamasına rağmen, tekneyi rüzgâra çok iyi döndürmektedirler” diye açıklamaktadır.

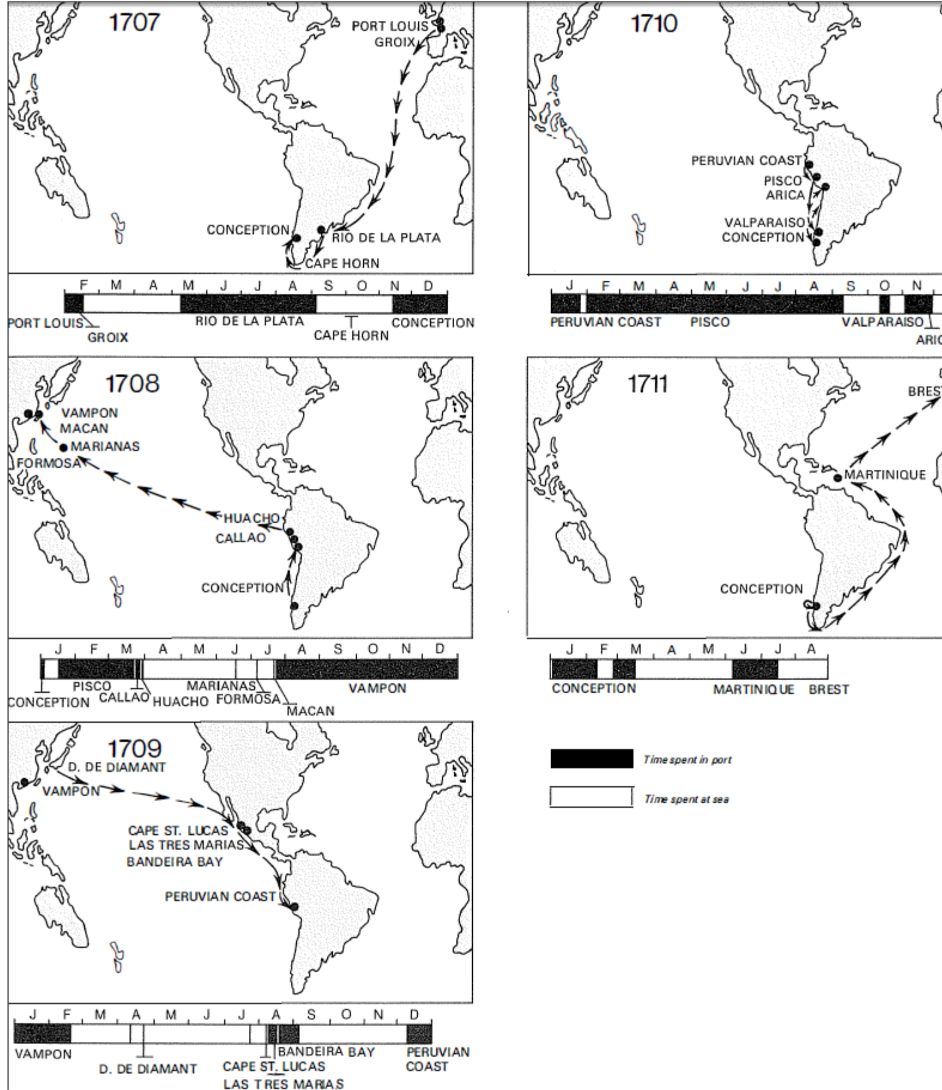
Sonuç: “Çinliler Yunanlılarla aynı avantaja sahiptirler. Denizleri, uçlarının daralması ve her yanda görülen adalarıyla, Akdeniz'e benzemektedir. Avrupalılar arasında seyrüseferin iyileştirilmesinin, tutku ve ihtiyaçlarının onları muazzam Okyanus üzerinde uzun yolculuklara girişmeye zorladıkları dönemle aynı zamana rastladığının da kaydedilmesi gerekmektedir”.

Bu gözlemlerin kısa devre yaptıkları görülmektedir. İşte, başlangıç noktamıza geri dönmüş ve bir arpa boyu bile yol almamış bulunuyoruz. Açık deniz gemiciliği dünyanın yedi denizlerinin anahtarıdır. Fakat, hiçkimse Çinlilerin veya Japonların, teknik olarak bu anahtarı elde etme ve kullanma yeteneklerinin olmadığını kanıtlayamaz.

Gerçeği söylemek gerekirse, o çağa mensup insanlar ve tarihçiler, ne pahasına olursa olsun çıkartılması gereken teknik bir çözümün tutsağıdırlar. Oysa sorun belki de başat olarak teknik değildir. Kral II Joao'ya, Mina kıyısından “iyi durumda herhangi bir gemiyle” geri dönülebileceğini

söyleyen Portekizli bir kılavuza, hükümdar eğer konuşursa onu hapse attıracağı tehdidiyle, susmasını emrediyordu. Daha az kanıtlayıcı olmayan, 1535 tarihli başka bir örnek: Diego Botelho, Hindlerden, kralın hemen yaktırdığı sıradan bir futa ile geri dönmüştü.

1610'da kendi olanaklarıyla, Japonya'dan Meksika'daki Acapulco'ya giden şu Japon jonque'larının macerasını, bu örneklere tercih edelim. Bu tekne, Rodrigo Vivero'yu ve deniz kazasından kurtulan arkadaşlarını taşımaktaydı ve onlara Japonlar tarafından armağan edilmişti; ama aslında mürettebat Avrupalıydı. Fakat daha sonra, mürettebatı bu kez Japon olan iki jonque daha bu yolculuğu gerçekleştirmişlerdir.

SAINT-ANTOINE'IN YOLCULUĞU

Saint-Antoine’ın Monsieur de Frondad'ın komutası altında 55 ay süren yolculuğu. Bu keşif yolculuğunu izlemek, XVIII. yüzyılda bile dünyanın azametini göstermenin bir yoludur. O çağın bütün gemileri gibi, Saint-Antoine limanlarda, denizde olduğundan daha fazla zaman geçirmektedir (Ulusal kütüphanedeki bir belgeye göre).

Bu deneyler, jonque'un açık denize göğüs germe konusunda teknik olarak yeteneksiz olmadığım kanıtlamaktadırlar. Kısacası, yalnızca teknik bir açıklama, önümüzden kaçmaktadır.

Hatta tarihçiler bugün, karavelanın başarısını, yelkenlerine veya dümenine o kadar fazla borçlu olmayıp, ona “kıyı ve haliçleri keşfetme olanağını veren”, bundan da fazlası “küçük ölçekli tekne olarak, donanımı(nın) daha ucuz olması”na borçlu olduğunu düşünme noktasına gelmişlerdir. Bu onun rolünü azaltmak anlamına gelmektedir.

Müslüman teknelerinin yetersizliği de daha kolay açıklanabilir bir şey değildir. Kuşkusuz muson rüzgârlarının yer değiştirmesiyle kolay hale gelen, Hind Okyanusundaki dümdüz yolculuklar, gene de derinlemesine bilgileri, usturlap veya Yakup sopası kullanımını gerektirmektedir ve bunlar nitelikli gemilerdir. Küçük Portekiz filosunu Melinda'dan alıp, onu hiç duraklamadan Kalküta'ya kadar götüren, Vasco da Gama'nın Arap kılavuzunun hikâyesi açıklayıcıdır. Bu koşullarda nasıl olmuştur da, denizci Sindbad ve ardıllarının maceraları, dünya üzerinde bir Arap egemenliğine yol açmamıştır? Vidal de La Blache'ın sözlerinden birini tekrarlamak üzere, nasıl olmuştur da Zanzibar'ın ve Madagaskar'ın güneyindeki Arap denizciliği “güneye doğru şiddetle atan, korkulan Mozambik akıntısı” karşısında ve Karanlıklar Denizinin kapılarına doğru, uygulamada durmuştur? Buna her şeyden önce, bu eski Arap denizciliğinin İslamiyet’i, XV. yüzyıla kadar Eski Dünya'ya egemen olmaya yönelttiğini söyleyerek cevap vereceğiz. Bunu açıklama fırsatımız daha önce çıkmıştı ve bunun sonucu hafif olmamıştır. Daha sonra, bir Süveyş kanalına sahip olan (VII.-XIII. yüzyıllar) müslümanlar, neden Ümit burnu yolunu arasınlardı ki? Ve burada ne bulacaklardı? Altın, fildişi, köleler, müslüman kentler ve tüccarlar tarafından zaten Zanzibar kıyılarından ve Sahra üzerinden Nijer boynuzu taraflarından elde edilmekteydi. Bu Batı Afrika'nın “ihtiyaç duyması” gerekiyordu. O sıralar, kendi dar “Asya burnu”na kilitlenmiş olan Batı'nın liyakati, acaba dünyaya ihtiyacının olması, kendi evinden çıkma ihtiyacı mı olmuştur? Bir Çin tarihi uzmanı, o sıralarda Batı'nın kapitalist kentlerinin atılımı olmasaydı, hiçbir şey mümkün olmazdı diye tekrarlamaktadır. Bu kentler, onlar olmasaydı tekniğin güçsüz kalacağı motorlar olmuşlardır.

Bunun anlamı, açık deniz gemiciliğini yapanın para, sermaye olduğu değildir. Tersine: Çin ve İslam alemi o dönemde, bugün koloni diyebileceğimiz olanaklara sahiptirler. Batı onların yanında, henüz bir "proleter"dir. Fakat önemli olan, XIII. yüzyıldan itibaren tüm Batı dünyasının maddi hayatını ayağa kaldıran ve tüm psikolojisini değiştiren uzun süre basıncıdır. Tarihçilerin bir altın açlığı, veya bir dünya açlığı, veyahut da bir baharat açlığı adını verdikleri şey, teknik alanda, sabit bir yenilik ve yararlanılabilir uygulama anlayışına eşlik etmektedir, yani insanların çabalarının hem hafifletilmesi, hem de en yüksek etkinliğe çıkartılmasına yönelik olarak, insanların hizmetinde olanları aramak. Dünyaya egemen olma konusunda bilinçli bir irade ve enerji kaynağı olan her şeye yönelik artan bir ilgiyi açığa çıkartan, uygulamaya dönük keşiflerin birikim, Avrupa'ya başarıya ulaşmasından çok önce, gerçek çehresini ve önceliğinin vaadini sağlamıştır.

TAŞIMALARIN YAVAŞLIĞI

Muazzam başarı, muazzam yenilik: açık denizdeki başarı, evrensel bir bağlantılar sistemi kurmaktadır. Fakat bu işi yavaşlıklar, Eski Rejim ekonomisinin bizzat sürekli sınırlarından biri olarak kalan taşımacılığın yetersizlikleri konusunda hiçbir şey değiştirmeden yapmaktadır. XVIII. yüzyıla kadar, deniz yolculukları bitmez tükenmez uzunlukta, kara taşımaları felçli gibidir. İstendiği kadar, Avrupa'nın XIII. yüzyıldan itibaren, muazzam bir faal yollar ağını devreye soktuğu söylensin; ama bir XVII. yüzyıl yolunun hâlâ, düzlük alanda bile, trafiğin kendiliğinden aktığı bir “şerit” olmadığını anlamak için, Jean Breughel'in Münih pinakoteğinde bulunan bir dizi küçük tablosuna bakmak yeterlidir. Genel olarak, yolun izi ancak şöylesine bir görülebilmektedir. Eğer kullananların hareketi olmazsa, bu yolu bir bakışta bulmak, kuşkusuz kolay değildir. Ve bu yolu kullananlar, çoğu zaman yayan köylüler, bir köylü kadınını ve sepetlerini pazara götüren bir arabadır; yaya bir kişi bu arabayı çeken hayvanın yularını tutmaktadır... Tabii ki bazen çevik süvariler, koskoca bir burjuva ailesini neşeyle çekiyormuş gibi bir havada olan üç atlı bir araba da söz konusu olmaktadır. Fakat izleyen tabloda, yarıklar suyla dolmuştur, süvariler çamura batmaktadır, hayvanlar ise baldırlarına kadar balçıkla kaplanmaktadırlar; arabalar tekerlekleri çamura battığı için, zorlukla ilerleyebilmektedirler. Yayalar, çobanlar, domuzlar, bilgelikle yolun kenarındaki daha emin yer olan şevin üstüne çıkmışlardır. Aynı manzaralar, belki de daha beter olarak, Kuzey Çin'de de vardır. Eğer yol “bozulduysa” veya “büyük bir dirsek yapıyorsa”, arabalar, atlar ve yayalar “yolu kısaltmak ve kendilerine daha iyi bir yol bulmak için, ekilmiş tarlaların arasından geçmekte ve ekinlerin toplanmış olup olmadığı veya yeni ürünlerin büyüyüp büyümediğiyle ilgilenmemektedirler”. Bunu anlatmamızın nedeni, hayranlık verici bir şekilde bakımlı tutulan, kum döşeli bazen de taş kaplı ve Avrupalı seyyahların hayranlıkla sözünü ettikleri büyük Çin yollarının imgelerini düzeltmektir.

Bu konularda, Richelieu veya V. Carlos Avrupa'sından, Songlann Çin'ine veya Roma imparatorluğuna değişen bir şey yoktur veya çok az şey değişmiştir! Ve bütün bunların ticari mübadeleleri ve hatta sıradan insan ilişkilerini yönetmekte ve ağırlaştırmaktadır. O dönem postacıları, hedeflerine varmak için haftalar, aylar harcamaktadırlar. Ernst Wagemann'in

dediği gibi “mekânın bozguna uğratılması”, ancak 1857'de, ilk kıtalararası denizaltı kablosunun yerleştirilmesiyle ortaya çıkacaktır. Demiryolu, buharlı gemi, telgraf, telefon dünya ölçeğindeki kitle iletişimlerini çok geç başlatacaklardır.

Güzergâhların Sabitliği

Herhangi bir dönemde, herhangi bir yol. Bu yolun üzerinde araçlar, yük hayvanları, birkaç süvari, hanlar, bir demirhane, bir köy, bir kent. Bunun gözüktüğü kadar az vurgulu, narin bir hat olduğunu düşünmeyin; hatta Arjantin pampası veya XVIII. yüzyıl Sibirya'sında bile. Taşıyıcı ve yolcular sınırlı bir yelpaze içinde seçim yapmaya mahkûmdurlar; bir geçiş vergisi veya bir gümrük karakolundan kurtulmak için, şu güzergâhı belki bir başkasına tercih edecekler, ama güçlük çıktığında ötekine dönebileceklerdir; şu yolu kışın, bir başkasını, buzlanma durumuna göre, ilkbaharda izleyeceklerdir. Fakat önceden öğütlenmiş yollardan asla vazgeçemezler. Yolculuk yapmak, başkalarının hizmetlerine başvurmaktır.

Rus ordusunda binbaşı olan şu İsviçreli hekim Jacob Fries, 1776'da, Omsk ile Tomsk arasındaki uzun yolu (890 km.) 178 saatte kat'etmiştir; yani saatte ortalama 5 km. hızla. Bu yolculuk esnasında, diğerine başı belâya girmeden ulaşacağına emin olmak üzere, her menzilde düzenli olarak at değiştirmiştir. Kışın bu menzillerden birini kaçırmak, karın içine gömülmek demektir. Arjantin içlerinde XVIII. yüzyılda bile, ağır öküz arabalarının içinde yolculuk yapılmaktadır; bunlar Buenos Aires'e buğday veya deri yüklü olarak gitmekte ve Mendoza, Santiago de Chili veya Jujuy'a doğru ve Peru yönüne boş olarak yeniden yola çıkmaktadırlar. Veya katır veyahut at sırtında yolculuk yapmak tercih edilmektedir: despoblados'u, çölleri gereken zamanda geçebilmek ve evleri, köyleri, su kaynaklarını, yumurta ve taze et satıcılarını yerlerinde bulabilmek için, yürüyüşü ayarlamak söz konusudur. Eğer yolcu arabanın darlığından bıkarsa, biri kendi, diğeri de “yeterli bir yatak takımı” için iki binek hayvanı alır ve konvoyun önüne geçerek, ve sıcaktan kurtulmak için, tercihan sabahın ikisiyle onu arasında dört nala ilerler. “Atlar bu geçişleri kısa zamanda yapmaya alışmışlardır ki, onları harekete geçirmek için uğraşmadan, kendiliklerinden dört nala gitmektedirler”. Ödül? “Yolcuların keyiflerince dinlenebilecekleri en iyi barınaklar olan posta evlerine” çabucak varmak. Buralarda yemek

yenilmekte, yatılmaktadır. Bu ayrıntılar, Buenos Aires'ten Carcaranal'e olan yolun ilk kesimi için, bir XVIII. yüzyıl yazarının şu sözlerini anlamamıza yardım etmektedirler: “Bu üç buçuk günlük yol esnasında, iki geçiş hariç, bol ve ucuz inek, koyun veya tavuk bulunmaktadır”.

“Yeni” ülkelerin (Sibirya, Yeni Dünya) bu gecikmeli imgeleri, “eski” uygar ülkelerde, geçmiş yüzyıllardaki yolculukları tam olarak tasvir etmektedirler.

Pierre Lescalopier (1574) Balkanlardan geçerek İstanbul'a ulaşmak için “eğer herhangi bir çay veya çayır size yere basmanız için ve yolculuk çantanızdan bir miktar soğuk et ve birkaç şişe şarap çıkartarak, öğlen civarında rahatlamanıza ve atlarınızın koşumlarının çözülerek verdiklerinizi yemelerine olanak sağlamıyorsa, sabahtan akşama kadar yol almak gerekecektir” diye tavsiyede bulunmaktadır. Akşam, yiyecek ve içecek bulunan ilk kervansaraya ulaşmak gerekmektedir. Buraları “her günün sonunda ulaşılmak üzere yapılmış konuk evleridir. Zenginler ve yoksullar, daha iyisi olmadığından, (burada) konaklamaktadırlar, buraları büyük samanlıklar gibidir; günışığı pencerelerden değil de, duvar deliklerinden girmektedir”, insanlar bu salonun etrafında yer alan ve hayvanların bağlandığı “kerevetlerin” üzerine yerleştirilmektedirler. “Böylece herkes atını görmekte ve ona yemini kerevetin üzerinde vermektedir ve Türkler arpa ve yulaf yedirtmek için deri çantalar kullanmaktadırlar, at kulaklarının etrafından aşağı sallandırılan bu çantanın içinden yemektedir”. Bir Napolili seyyah 1693'te bu hanları daha basit bir şekilde tasvir etmektedir: “Bunlar atların ortayı işgâl ettikleri uzun ahırlardır... başka şeyler değillerdir; kenarlar hayvanların sahiplerine kalmaktadır”.

Çin'de XVII. yüzyılda basılmış olan bir halk güzergâhı, Pekin'den itibaren yolları, bunların güzergâhlarını, görevli mandarinlerin imparatorun hesabına ağırlandıkları, barındırıldıkları, beslendikleri, bineklerinin, kayıklarının, hamallarının değiştirildiği menzilleri işaret etmektedir. Birbirlerine birer günlük uzaklıktaki bu menziller, büyük kentler veya ikinci dereceden kentler, veya kaleler, veya şu “barınma ve devriye” yerleri olup, eskiden hiçbir kentin olmadığı yerlerde inşa edilmiş olan şu Ye ve Çin'lerdir...”. Sonradan buralarda çoğunlukla kentler oluşmuştur.

Yolculuk yapmak, sonuçta ancak kent ve köylerin birbirlerine yakın oldukları ülkelerde zevklidir. L’Ulysse François'nın (1643) meydana

getirdiği şu “Mavi rehber” iyi hanları işaret etmektedir; Marsilya'da Faucon Royal, Amiens'de Cardinal hanı ve size Peronne'da Cerf hanına inmemeniz önerilmektedir (intikam mı, bilgelik mi?). Zevk ve hızlılık; kalabalık ve sıkı bir şekilde tutulan, “asayişi sağlanmış” ülkelerin.

Çin, Japonya, Avrupa, İslam aleminin ayrıcalığıdır. İran'da “her dört fersahta bir iyi kervansaraylar bulunmaktadır” ve bu ülkede ucuza yolculuk yapılmaktadır. Fakat ertesi yıl (1695), aynı seyyah İran'dan ayrıldıktan sonra Hindistan'da yakınmaktadır: han, kervansaray, araba için kiralık at, “Moğolların topraklarındaki büyük kasabaları”n dışında yoktur, “ya açıkta, ya da bazı ağaçların altında yatılmaktadır”.

Deniz güzergâhlarının önceden saptanmış olması daha da şaşırtıcı olacaktır. Ama gemi rüzgârlara, akıntılara, iskelelere bağımlıdır. Kıyı yönlendirmekte, kıyı denizcilerini kendine çekmektedir. Açık deniz yolculuklarına gelince, bunların deney tarafından dikte edilen kuralları vardır. İspanya ile “Kastilya Hindleri” arasındaki gidiş-dönüş yolu, daha işin başında Cristobal Colombus tarafından saptanmıştır ve 1519'da Alaminos tarafından ancak şöylesine bir değiştirilecek, sonra XIX. yüzyıla kadar yerinden kıpırdanamayacaktır. Dönüşte bu güzergâh çok kuzeye, 33. paralele kadar çıkmaktadır, bu yolcular için kuzeyin sertlikleriyle aniden karşılaşma fırsatı olmaktadır. Bunlardan biri “soğuk kendini sert bir şekilde hissettirmeye başlamaktaydı ve ipekliler giymiş ve paltoları olmayan bazı baylar, ona daha zor dayanıyorlardı” diye kaydetmektedir. Aynı şekilde, Urdaneta 1565'te Acapulco-Manila arasındaki, yani Yeni İspanya-Filipinler dönüş yolunu, bir kerede ebediyen geçerli olmak üzere keşfetmiş ve saptamıştır; bu yolun gidişi kolay (3 ay), dönüşü zor ve bitmez tükenmezdir (6-8 ay) ve yolcu bu dönüş için (1696) sekizlik sikkelerden 500 tanesine kadar varan miktarlar ödemektedir.

Eğer her şey yolunda giderse; nereden geçmek, nerede durmak kuralsa, oradan geçilmekte, orada durulmaktadır. Belirlenmiş iskelelerde yiyecek ve su yemlenmekte; eğer gerekirse karina temizlenmekte, onarım yapılmakta, bir direk değiştirilmekte veya limanların sakin sularında uzun süre kalınabilmektedir. Her şey öngörülmüştür. Yalnızca küçük tonajlı teknelerin sığ kıyıya ulaşabildikleri Gine açıklarında, eğer bir rüzgâr sizi yelkeni bağlamadan gafil avlarsa, direğin kırılma tehlikesi vardır; bu durumda, eğer

mümkünse Portekiz adası ilha do Principe'ye gidip, yeni direk, şeker, köle aranacaktır. Sonda boğazının yakınında, bilgelik Sumatra kıyılarının mümkün olduğunca yakından izlenmesini, sonra Malaka yarımadasına varılmasını emretmektedir; büyük adanın tepelik kıyısı fırtınaya karşı koruma sağlamaktadır. Kasırga patladığında, örneğin Kâmpfer'i 1690'da Siyam'a götüren geminin başına geldiği gibi, demir atmak ve fırtınanın uzaklaşmasını beklerken, yakınlarda görülen gemiler gibi, denizin yakın dibine tırnaklarını geçirmek gerekmektedir.

Yoldaki Olaylara Karşı

Yol tarihinin olaylarını özellikle büyütmeyelim. Bunlar belirmekte, birbirleriyle çelişmekte, çoğu zaman yok olmaktadırlar. Eğer onları dinlersek, her şeyi açıklarlar. Bu arada, fuarların çöküntü sürecine girmesini, Champagne fuarlarına götüren yollar üzerinde Fransız yetkililer ve özellikle de X. Louis'nin adamlarının (1314-1316) yol açtıkları sıkıntıların açıklamadığı konusunda hiçbir kuşku yoktur. Hatta ne de, 1297'den itibaren Akdeniz ile Bruges arasında, büyük Ceneviz tekneleri tarafından başlatılan doğrudan ve düzenli deniz bağlantılarının yerlerine yerleşmelerinin de bunu açıklamadığında kuşku yoktur. XIV. yüzyılın bu başlarında, büyük ticaretin yapısı dönüşüme uğramakta, gezginci tüccar nadirleşmekte, mallar tek başlarına yolculuk yapmakta, yazılı mektuplar onların İtalya ile Alçak Ülkeler arasındaki, Avrupa ekonomisinin iki kutbu arasındaki hareketlerini uzaktan düzenlemekte, artık yolun ortasında görüşmeye ve tartışmaya gerek kalmamaktadır. Champagne menzili daha az yararlı hale gelmiştir. Hesap denkleştirmek için bir başka buluşma yeri olan Cenevre fuarlarının başarısı, ancak XVI. yüzyılda ortaya çıkabilecektir.

Aynı şekilde, 1350'lere doğru Moğol yolunun kapanmasına küçük açıklamalar aramayalım. XIII. yüzyılla birlikte Moğol fethi, Çin, Hind ve Batı ile karadan doğrudan bir temas kurmuştu. İslamiyet dönmüştü. Ve Marco'nun babası ve amcası Pololar, artı Marco'nun kendisi Uzak Çin'e veya Hind'e bitmez tükenmez, ama şaşırtıcı bir şekilde güvenlikli kara yollarından ulaşan tek kişiler değillerdi. Kopuş XIV. yüzyılın muazzam gerilemesinin hesabına yazılmalıdır. Çünkü her şey tek bir seferinde, Moğolların Çin'i gibi, Batı'da da gerilemiştir. Yeni Dünya'nın keşfinin, yeryüzünün öncelikli dolaşımlarını hemen değiştirdiğine inanmayalım.

Akdeniz Colombus ve Vasco de Gama'dan bir yüzyıl sonra, hâlâ uluslararası hayatın nabzının kendinde attığını görmektedir; gerileme daha sonra ortaya çıkacaktır.

Kısa mesafeli karayolunun kroniğine gelince, olağan olarak konjonktür başarı veya başarısızlığı, kendi med ve cezirlerine göre önceden paylaştırmıştır. Brabant kontlarının “serbest mübadele siyasetleri”nin, söylendiği kadar belirleyici olduğundan kuşku duyalım: bu siyaset XIII. yüzyılda Champagne fuarları başarılarının zirve- sindeyken, görünüşte etkin olmuştur. Aynı şekilde, Milano'nun Rudolf von Habsburg'la (1273-1291), Bâle ile Brabant arasında, geçiş resminden bağışık bir yolun kendisine tahsisi konusunda yaptığı antlaşmalar, tam bir başarı sağlamışlardır. O sıralar kim başarı sağlamazdı ki? Fakat daha sonra, 1350-1460 arasındaki bir dizi antlaşma, bu aynı yola gümrük ayrıcalıkları tahsis ettiğinde, Gand kenti 1332'de kentten Champagne fuarlarına giden yolu, masrafları kendine ait olmak üzere onarttığında, bu durumlarda daha çok, vasat hale gelmiş olan bir konjonktürden sıyrılma çabalarını görelim. Buna karşılık, 1530'lara doğru hava yeniden açtığında, Salzburg piskoposu, arkalarında Milano ve Venedik olan Saint-Gothard veya Brenner geçitlerini ikâme etmeksizin, Tauern katır yolunu araba geçecek hale getirmeyi başarmıştır. Bunun nedeni, o sıralar büyük yollar için iş olmasıdır.

Nehir Taşımacılığı

Biraz su olunca, karanın ortasında her şey canlanmaktadır. Ancak, bu eski hayatı hayal etmek kolaydır. Kim geniş ve boş Saöne üzerindeki Gray'de, dünün faal nehir tekneciliğini, çıkışta “Lyon malı” ve şarap, inişte buğday, yulaf, saman taşırken hayal edemez ki? Seine, Oise, Marne, Yonne olmaksızın Paris yiyemez, içemez ve hatta gönlünce ısınamazdı. Ren olmasaydı, Kolonya XV. yüzyıldan önce Almanya'nın en büyük kenti olamazdı.

XVI. yüzyılda bir coğrafyacı Venediği açıklamaya kalkışırsa, hemen denizden ve kentin lagünalarında birleşen büyük suyollarından -Brenta, Po, Adige- söz edecektir. Kayıklar, sopayla itilerek ilerletilen tekneler bu yollar ve hamallar aracılığıyla, sürekli olarak büyük kente ulaşmaktadırlar. Fakat heryerde en zayıf su kanalları bile kullanılmaktadır. “Tudela'dan Tortosa'ya ve denize kadar” Ebro'dan aşağı inen yassı teknelerde, XVIII. yüzyılın

başında bile, Navarra'da imal edilen gülle, el bombası ve diğer mühimmat, binlerce güçlüğe ve özellikle de “malların boşaltılıp, daha sonra tekrar yüklendiği Flix çağlayanına” rağmen, taşınmaktadırlar.

Avrupa'da nehir taşımacılığının klasik bölgesi, Almanya'dan da fazla olmak üzere, Oder'in ötesinde Polonya ve Litvanya'dır; bu bölgede daha Orta Çağdan itibaren büyük ağaç kütüklerinin muazzam sallarla yapılan faal bir nehir taşımacılığı gelişmiştir; bu salların herbirinin üzerinde, gemiciler için bir kulübe yapılmıştır. Bu çok geniş trafik su istasyonları yaratmıştır -Torun (Thorn), Brest-Litovsk, Kovno- ve bitmez tükenmez tartışmaların çıkmasına neden olmaktadır.

Fakat dünya ölçeğinde, hiçbir şey, Mavi nehirden Yunnan sınırlarına kadar olan Güney Çin kesimine yetişememektedir. Bir tanık 1733'te şunu kaydetmektedir: “Çin'in (iç) ticareti, dünyada eşi olmayan bu dolaşıma bağlıdır... Bu kesimde heryerde teknelerin, kayıkların, salların (nehir kıvrımları yüzünden, dahiyane bir şekilde kendi üstünde toparlanan yarım fersah uzunluğundaki bu sallardan görülmektedir) sürekli bir hareketi görülmekte ve bunlar her köşede, tıpkı hareketli kentler gibi birikimler meydana getirmektedirler. Bu kayıkları yönetenlerin sürekli barınakları bu teknelerin içindedir, bu evde onlarla birlikte karıları ve çocukları da yaşamaktadır, böylece bu ülkenin sularında, hemen hemen kentlerde ve kırlarda olduğu kadar insan bulunduğuna dair bir çok seyyahın aktardıkları konusunda ikna olunabilir”. Bundan daha önce peder de Magaillans “dünyada hiçbir ülke yoktur ki, Çin seyrüseferine (bundan nehir seyrüseferini anlayınız) yetişebilsin” demekteydi. Çin'de “biri su üzerinde, diğeri karada iki imparatorluk ve ne kadar kent varsa, o kadar Venedik vardır”. Bir tanığın yargısı: 1656'da dört ay boyunca, Se Çuan'a kadar “denizin oğlu adı verilen” Yang-çe-Kiang'tan yukarı çıkmıştır, “Kiang'ın tıpkı deniz gibi, ne sonu, ne de dibi vardır”. Birkaç yıl sonra (1695) bir seyyah, “Çinlilerin" ilke olarak “ördekler gibi suda yaşamayı sevdiklerini” ileri sürmüştür. Açıkladığına göre, saatler, günler boyu “odun kafilelerinin ortasında” yolculuk yapılmaktadır, bir kentin kanal ve nehirlerini “bu kadar çok kayığın arasında” umut kırıcı bir yavaşlıkla aşmak gerekmektedir.

Ulaşım Araçlarının Köhneliği: Sabitlik, Gecikme

Eğer XV. ile XVIII. yüzyıllar arasında, tüm dünyadaki ulaşıma ilişkin imgeleri birara- ya getirebildikse ve bu imgeler okuyucuya özenle karıştırılmış alt yazılar olmaksızın sunulduysa, okuyucu da onları mekân içinde hatasız bir şekilde sınıflandırmayı başaracaktır: kim Çinli hamalın sırtlığını veya tek bir yelkeni olan Çin teknesini, Hindistan'ın taşıyıcı öküzünü veya savaş filini, veya Balkanlardaki Türk araba'sını (hatta Tunus'ta bile) veyahut da İslam aleminin deve kervanlarını, Afrika'nın birerli kol hamal sıralarını, Avrupa'nın öküz veya atlarla çekilen iki veya dört tekerlekli arabalarını tanımaz ki? Fakat eğer bu imgeleri tarihlendirmek gerekseydi, içinden çıkılmaz bir belâ olurdu: ulaşım araçları hiç evrilmemektedir.

Peder de Las Cortes 1626'da Kanton bölgesinde, koşan Çinli hamallar görmüştür; bunlar “yolcunun koltuğunu uzun bambu (sopalarla) kaldırmaktadırlar”. George Staunton bu aynı sıska kulileri 1793'te “paçavraları, saman şapkaları ve sandallarıyla” tasvir etmektedir. Pekin yolu üzerinde kayığı kanal değiştirmek zorunda kalınca, kol gücü ve bucurgatlarla kaldırılmış “ve bu yolla... kanal havuzları kadar kısa zamanda yukarı çekilmiştir; aslında daha fazla adam kullanmak gerekmiştir, ama bu Çin'de her zaman hazır, aza malolan ve her zaman diğerlerine tercih edilen bir güçtür”. Aynı şekilde, bir Afrika veya Asya kervanını tasvir etmek üzere, lbni Batuta'nın (1326), XVI. yüzyılın adı bilinmeyen bir İngiliz seyyahının, Rene Caille’nin (1799- 1838), Alman kâşif Georg Schweinfurth'un (1836-1925) betimlemelerinin yerleri değiştirilebilir. Manzara, zaman dışı olarak aynı kalmaktadır. 1957 Kasımında Polonya'da Krakow yollarında, hâlâ kente giden insan ve iğneli yaprakları arkada, yolun tozu içinde saç gibi sürünen çam dalları dolu, dört tekerlekli köylü arabalarının dar filolarını gördük. Bugün herhalde son günlerini yaşayan bu manzara, aynı zamanda XV. yüzyılın da bir gerçeğidir.

Denizde de aynı durum: Çin veya Japon jomjue'ları, Malezyalı veya Polinezyalıların terazili pirogları, Kızıldeniz veya Hind Okyanusundaki Arap tekneleri, işte hiç değişmeyen birçok kişilik. Babil uzmanı Ernst Sachau (1897-1898), tek bir demir çivi olmaksızın, palmiye lifleriyle birbirlerine bağlanan levhalardan meydana gelen bu Arap teknelerini, Belon du Mans (1550) veya Gemelli Careri (1695) kadar iyi bir şekilde tasvir etmektedir. Gemelli Daman'da (Hindlerde) yapımını gördüğü tekne

hakkında şunları kaydetmektedir: “çiviler tahtadan, kalafat pamuktandı”. Bu yelkenliler İngiliz buharlı teknelerinin gelişine kadar, çok sayıda olmak üzere varlıklarını sürdüreceklerdir ve bugün bile, şurada veya burada, aynı denizci Sindbad çağındaki hizmetlerini yerine getirmeye devam etmektedirler.

Avrupa'da

Avrupa'da tabii ki kronolojik ayırımlar yapmak mümkündür. Top arabalarından kaynaklanan, ön tekerlek dingilleri hareket edebilen arabaların, gerçekten ancak 1470'lere doğru kullanılabildiklerini; büyük arabaların önce ilkel bir şekilde olmak üzere, ancak XVI. yüzyılın ilk yarısında veya sonunda ortaya çıkabildiklerini (aynaya ancak XVII. yüzyılda sahip olacaklardır); yolcu arabalarının XVII. yüzyıla ait olduklarını; İtalya'daki yolcular için posta arabaları ve vetturini'nin (arabacık) ancak Romantik çağda çoğalabildiklerini; ilk kanal havuzlarının XIV. yüzyılda ortaya çıktıklarını biliyoruz. Fakat bu yenilikler, gündelik hayatın temelinde yer alan, sayılamayacak kadar çok sürekliliği gizleyemez. Aynı şekilde, teknelerin değişken aleminde, örneğin tonajlar, hızlar gibi aşılamayacak üst sınırlar bulunmaktadır; bunlar “tavan”da bir süreklilik meydana getirmektedirler.

Ceneviz karakaları, XV. yüzyıldan itibaren 1.500 tonluk su çekimine sahip olmuşlardır; 1.000 tonluk Venedik gemileri hacimli Suriye pamuk balyalarını yüklemektedirler; 900 ve 1.000 tonluk XVI. yüzyıl Raguza yük yelkenlileri tuz, yün, buğday, şeker, başa belâ deri trafiğinde uzmanlaşmışlardır. Denizin devleri oİan Portekiz karakaları XVI. yüzyılda 2.000 tona kadar su kaldırmakta, yolcu ve mürettebat olarak 800'den fazla insan taşımaktadırlar. Yapımlarında kullanılan kereste yeteri kadar kuru olmadığında, gövdelerinde bir delik açılınca, bir fırtına onları Mozambik kıyılarının dibine gönderdiğinde, daha hafif korsan tekneleri etraflarında dönüp durup, koca heyulayı ele geçirip, ateşe verdiklerinde, işte muazzam maddi kayıplar meydana gelmektedir. 1592'de İngilizler tarafından ele geçirilen Madre de Deus, su çekiminin fazlalığı yüzünden Thames'tan yukarı çıkamamıştır. Bu gemi 1.800 tonilatodan fazlaydı ve onu ele geçiren Raleigh'nin muavini olan Sir John Burrough bu tekneyi bir canavar olarak betimliyordu.

Kabaca, 1588'in Yenilmez Armada'sından bir yüzyıl önce, tersaneler rekorlarına ulaşmışlardır. Yalnızca, fiili veya hukuki tekeller tarafından garanti edilen dengeleyici veya uzun mesafeli trafikler, bu büyük tonajlı tekne lüksüne olanak vermekteydi. Muhteşem Indiamen (adlarına rağmen Çin ticaretinde uzmanlaşmışlardır) XVIII. yüzyılda 1.900 tonluk su çekimini aşamamaktadırlar. İnşaat malzemelerinden, yelkenlerden, toplardan kaynaklanan bir sınır bu esaretleri dayatmaktadır.

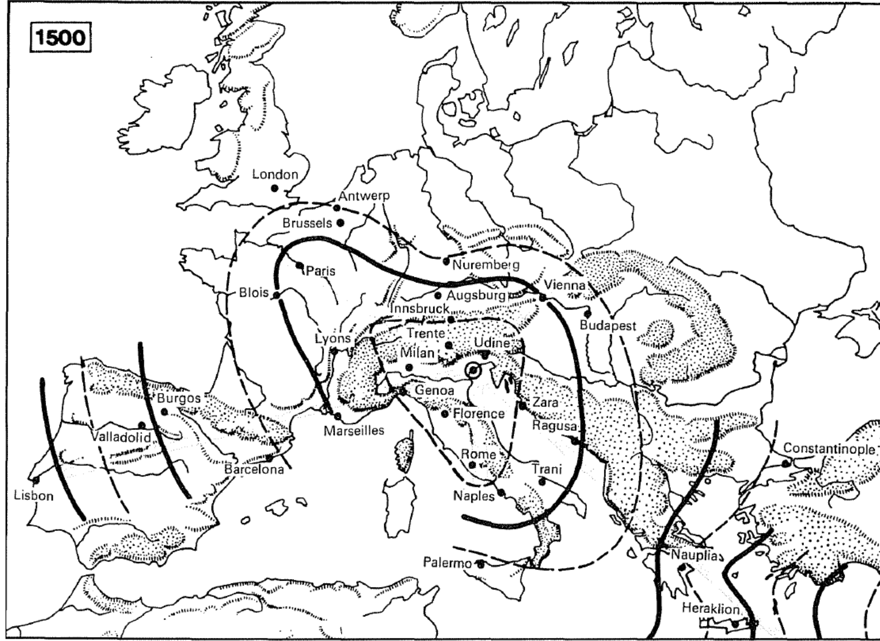
Fakat yukarı bir sınır, bir ortalamanın tersidir. Yelkenli seyrüseferin son günlerine kadar, 30,40, 50 tonluk çok küçük tekneler denizlerde fink atmışlardır. Ancak 1840'lara doğru, demir kullanımı daha büyük teknelerin yapımına olanak verecektir. O tarihe kadar 200 tonluk tekne kural, 500 tonluk olanı istisna, 1.000-2.000 ton olanı da bir merak unsuru olmuştur.

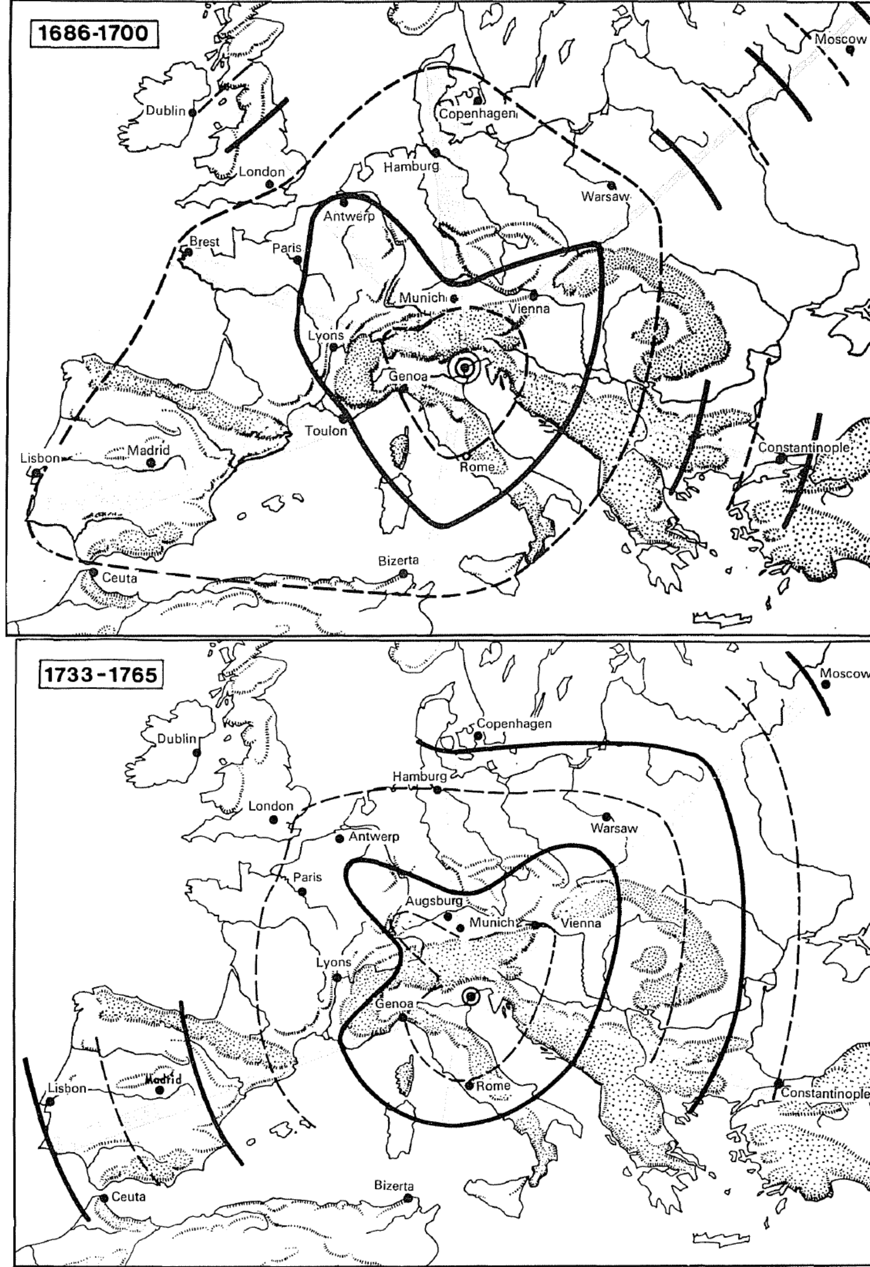
Çok Düşük Hızlar ve Sürümler

Kötü yollardan çok düşük hızlar çıkmaktadır. 1979'un insanı böyle akıl yürütmektedir ve bakış açısının değeri vardır. Bu kişi dünün her türlü faal hayatını muazzam handikapını hergünün gerçekliği olarak gören, o çağa mensup insanlardan daha iyi görmektedir. Paul Valery önceden şunu söylemişti: “Napoleon, Jules Cesar'la aynı yavaşlıkta ilerliyor”. Bu izleyen üç krokinin gösterdiği durumdur; bu krokiler haberlerin Venediğe ulaşma hızlarını ölçmeye olanak vermektedirler: 1497-1537 arasına ilişkin olan ilk çizim, Venedik yurttaşı olan Marino Sanudo'nun Diarit'sinden yararlanılarak yapılmıştır; Sanudo Signoria'ya gelen mektupların geliş tarihlerini, yolladıklarının da çıkış tarihini günü gününe kaydetmiştir; 1686-1701 ve 1733-1735 arasına ilişkin çizimler ise, Venedik'te yayınlanan elyazması gazetelere dayanılarak hazırlanmıştır; bunlar Paris'te denildiği gibi, gerçek “elle yazılmış haberler”dir. Başka hesaplamalar aynı sonucu tekrarlayacaklardır; bu sonuç ise, atlar, arabalar, tekneler, posta katarları ile 24 saatte en fazla 100 km. yol almanın kural olduğudur. Ve bunlar rekorlar olup, çok nadir başarıların dışında, bir lüks olarak kalmaktadırlar. XVI. yüzyılın başında Nuremberg'te, fiyatı ödendiği takdirde bir talimatı Venediğe dört günde göndermek mümkündür. Eğer büyük kentler hızlı haberleri kendilerine doğru çekiyorlarsa, bunun nedeni acelenin bedelini ödüyor olmaları ve mekânı zorlamanın yollarının her zaman bulunmasıdır.

Bu yollardan biri, tabii ki taş veya kaldırım taşı döşenmiş yolların yapımı olacaktır, ama bunlar uzun süre istisna olarak kalacaklardır.

Tamamen kaldırımtaşı kaplanmış olan Paris-Orleans yolu, XVII. yüzyılda bile Torfou korusu civarında korku salan haydutlara rağmen, Fransa'nın esas nehir limanı olan ve Paris'in eşiti (veya hemen hemen) olan Orleans ile hızlı bir bağlantı kurmaktadır. Zaten Loire, krallığın en uygun su yollarından biridir. “Yatağı en geniş, uzunluğu en fazla olan (bu nehrin) ... üzerinde krallık içinde, yelken ile 160 fersahtan fazla yol alınabilir ki, bu durum Fransa'nın hiçbir nehri üzerinde söz konusu değildir”. Paris-Orleans arasındaki bu yol, “kralın kaldırımlı yolu”dur; araba trafiğine uygun olan bu büyük yola, bir İtalyan daha 1581'de “strada di carri" demiştir. Aynı şekilde, İstanbul'dan Sofya üzerinden Belgrad'a ulaşan İstanbul yolu, XVI. yüzyıldan itibaren arabalara, XVIII. yüzyıldan itibaren de lüks arabalara sahiptir.

VENEDİĞE GİDEN HABERLER

Aralarında birer hafta olan eşzaman eğrileri, üç kroki üzerinde, mektupların Venediğe varmak için sarfettikleri zamanı kabaca işaret etmektedirler. Birinci harita P. Sardella’nın çalışmalarına (1500, daha kesin olarak 1496-1534) dayanılarak hazırlanmıştır, ikinci ve üçüncüsü, Londra Record Office'de muhafaza edilen el yazması Venedik gazetelerine göre yapılmıştır. Bunların ayıklanması benim ve F. C. Spooner'ın tarafından yapılmıştır. Gri huzmeler, ortalama hız arttıkça kalınlaşmaktadır. Bir haritadan diğerine farklar, şu veya bu eksene göre çok önemli olarak gözükebilirler. Bunlar güncelin acilliğine göre, postacı sayısının artmasına bağlıdır. Kabaca, sonuncu haritanın yavaşlıkları birincininkine benzemektedir, oysa ikinci haritadaki süreler bazen açıkça daha az olmaktadırlar. Gösterim kesin değildir, ilke olarak, hız karşılaştırması, aynı numarayı taşıyan eşzaman eğrilerinden hareketle yapılmalıdır. Fakat bu eğrilerin kapsadığı yüzeyler yeterli bir kesinliğe sahip değillerdir. Fakat eğer onları çakıştırmak denenecek olursa, çok kabaca aynı alana

sahibe benzemektedirler, yani bir genişleme, bir daralma tarafından giderilmektedir. Km^2 cinsinden yüzeylerden, gün cinsinden hızlara geçişin önceden bazı tedbirler alınmaksızın yapılmadığını söylemek gereksizdir.

XVIII. yüzyılın gelişmesi, örneğin Fransa'da, bakımlı büyük yolların artması olmuştur. Fransız postasının 1676'daki 1.220.000 librelik hacmi 1776'da 8.800.000 libreye çıkmıştır; Köprüler ve Yollar idaresinin bütçesi XIV. Louis döneminde 700.000 livre iken, devrim yaklaşırken 7 milyona yaklaşmıştır. Oysa bu bütçe yalnızca sanat çalışmalarını ve yeni yol yapımını kapsamaktadır; eskilerin bakımı ise, 1730'da kurulan, 1776'da Turgot tarafından kaldırılan, aynı yıl tekrar konulan ve ancak 1787'de yok olacak olan bir kamu yönetim birimi olan, büyük yollar angaryası sayesinde yapılmaktadır. Fransa o sıralar yaklaşık 12.000 fersah (53.000 km.) yapılmış ve 12.000 fersah yapılmakta olan karayoluna sahiptir.

Demek ki yolcu arabalarının ve onların arasında ünlü “turgotine”lerin yıldızı parlamaya başlamıştır. O çağın insanları bunları şeytani ve tehlikeli bulmuşlardır. Bunlardan biri, bu arabalar için “kasaları dar ve oturacak yerleri o kadar sıkışık ki, inmek gerektiğinde herkes kolunu veya bacağını yanındakinden geri istemektedir... Eğer, üzücü bir şey olarak, koca göbekli veya geniş omuzlu bir yolcu gelirse... iç çekmek veya kaçmak gerekmektedir” demektedir. Bu arabaların hızları çok düşük, kazaları sıktır, kimse kazazedelere tazminat ödememektedir. Zaten büyük yollarda yalnızca merkezi bir şose taş kaplıdır; iki arabanın, tekerleklerden birinin yandaki killi toprağa girmeden yan yana geçmeleri olanaksızdır.

Bazı nadir dangalaklıktaki yorumlar, daha sonra ilk demiryollarını selâmlayacak olanlarını şimdiden ilân etmektedirler. 1669'da bir yolcu arabası Manchester- Londra yolunu bir günde alınca, itiraz yağmıştır: bu durum soylu süvari sanatının sonu, eyer ve üzengi imalatçılarının iflası, Thames teknelerinin yok olmasıdır.

Ama hareket de devam etmiştir. 1745'le 1760 arasında ilk karayolu devriminin taslağı çizilmiştir; ulaşımın fiyatı düşmekte, bundan da fazlası, “bir küçük spekülatör kapitalistler soyu” bundan yararlanmaktadır. Bunlar zamanın değiştiğini ilân etmektedirler. Ancak bu mütevazi rekorlar yalnızca büyük yollara ilişkin olarak kalmaktadırlar. Fransa'da, Young'da hayranlık uyandırmış olan “posta” yollarının dışında, ağır yükleri uygun bir şekilde

taşımak çoğu zaman olanaksızdır. Ve Adam Smith şunu ilâve etmekteydi: “at ile yolculuk yapmak” bile olanaksızdı; “kendini kurtarmanın tek yolu katır kullanmaktı”. Yolların pek temas etmediği kırlar, yarı bir soluksuzluğa mahkûmiyetlerini sürdürüyorlardı.

Taşıyıcılar ve Taşımalar

Taşımak, hasat veya bağ bozumundan sonra, veyahut kış ayları boyunca, Batı köylülerinin milyonlarcasının ikinci mesleği olup, bunlar oldukça düşük ücretlerle yetinmekteydiler. Bunların boş zamanlarının ritmi, taşıma faaliyetlerinin üst ve alt noktalarını belirlemektedir. Bunlar örgütlü olarak veya olmayarak, heryerde fakir, en iyisinden çok mütevazi insan gruplarının sırtına binmiştir. Denizde de, mürettebat Avrupa'nın ve dünyanın sefillerinin arasından devşirilmektedir. XVII. yüzyılda tüm denizlerde zafer kazanan Hollanda tekneleri, kuralın istisnasını oluşturmamaktadırlar. Aynı şekilde, Çinlilerin dediği gibi “İkinci dereceden İngilizler” olan şu şaşırtıcı Amerikan denizcileri, XVIII. yüzyılın sonunda, bazen 50-100 tonluk minik teknelerle dünya denizlerinin fethine çıkmışlardır; bunlar Philadelphia veya New York'tan Çin'e gitmekte ve söylendiğine göre, her fırsatta sarhoş olmaktadırlar.

Bunlara taşımacılık girişimcilerinin, olağan olarak büyük kapitalistler olmadıklarını ekleyelim: bunların kârları düşüktür. Bu konuya döneceğiz.

Oysa, maliyet ve gelirlerin düşüklüğüne rağmen, taşımanın kendisi gelir getiricidir: bir tarihçi bunun Orta Çağ Almanya'sı için, ad valorem %10 olduğunu söylemektedir. Fakat bu ortalama, ülkesine ve dönemine göre değişmiştir. 1320 ve 1321'de Alçak Ülkeler'den alınan ve Floransa'ya gönderilen yünlü kumaşların fiyatını biliyoruz. Taşıma maliyetleri (bilinen 6 hesap için) ad valorem % 11,70 (en düşük oran) ile % 20,34 (en yüksek oran) arasında sıralanmaktadırlar. Bu örnek, çok ağır olmayan ve fiyatı çok yüksek olan mallar içindir. Ağır mallar bu kadar uzun mesafelerde hiç yolculuk yapmamaktadırlar. XVII. yüzyılda “çoğu zaman 40 livre'den fazla etmeyen bir fıçı şarabı Paris'ten Beaune'a taşıtmak için 100-120 livre ödemek” gerekmektedir.

Bu maliyetler genelde karada, denizde olduğundan daha yüksektirler. Bunun sonucunda kara trafiklerinin kabızlığı ortaya çıkmaktadır. Aslında karayolu nehir yollarının lehine olmak üzere kopmuştur, fakat senyörler ve

kentler buralardan aldıkları geçiş resimlerini artırmaktadırlar. Buna bağlı olarak duraklamalar, ziyaretler, rüşvetler, zaman kayıpları ortaya çıkmaktadır. Po ovasında veya Ren boyunca bile, tüccar bu geçiş resimleri toplanan ve bir kıyıdan öteki kıyıya çekilen zincirlerle kesintiye uğratılan bu suyollarının yerine, çoğu zaman karayolunu tercih etme durumunda kalmaktadır. Buna, sürekli bir ekonomik ve toplumsal rahatsızlığın kıyıdaki işareti olarak, tüm dünyada geçer akçe olmayı sürdüren haydutluğun ihmal edilmemesi gereken tehlikelerini de ekleyelim.

Bunun tersine, denizyolu bir cins kolay hayatın, “serbest rekabetin” infilâk etmesini temsil etmektedir. Deniz ekonomileri prim yapmaktadır. XIII. yüzyılda İngiltere'de tahıl fiyatı, karada 80 km. katettiği her seferinde %15 artarken, Gaskonya şarabı, denizdeki uzun yolculuğuna rağmen, Bordeaux'dan Hull'e veya İrlanda'ya geldiğinde, fiyatı % 10 artmış oluyordu. Jean-Baptiste Say, 1828'de College de France'daki dinleyicilerine, A.B.D.'nin Atlantik kıyısındaki kentlerinde oturanların “on fersah uzaklıkta olan kendi ormanlarının odunu yerine, 1000 fersahtan daha uzakta olan İngiltere'nin taş kömürüyle ısınmayı tercih ettikleri”ni açıklıyordu. “Karada 10 fersahlık bir mesafeden taşımak, denizde 1000 fersahtan taşımaktan daha pahalıdır”. Jean-Baptiste Say bu başlangıç kavramlarını öğrettiğinde (Adam Smith'in benzeri işaretlerini tekrar ederek), buharlı gemi henüz hizmete girmemiştir. Ama tahtadan, yelkenden, dümenden hareketle, deniz taşımacılığı uzun zamandan beri kendi öz mükemmelliğine, mümkün'ün sınırına ulaşmıştır; böyle diyoruz, çünkü alet kullanıldığı için artmıştır.

Bu durum, karayolu donanımının gecikmesini, zıtlıktan ötürü vurgulamakta ve daha da şaşırtıcı hale getirmektedir. Karayolu gelişebilme çarelerini aramak için endüstri devriminin ilk atılımlarını, demiryollarının ilerlemesinin eşiğindeki şu 1830-1840 fırtınalı yıllarının civarını beklemiştir. Gerçekten de, raylı “turgotine”lerin kalkışa geçmesinden kısa bir süre önce, karayollarında meydana gelen müthiş bir dönüşüm, teknik olarak daha önceden geliştirilmesi mümkün olan şeyi göstermiştir. Bu tarihte karayolu ağları genişlemiş (her şeyin daha şimdiden muazzam oranlara ulaştığı A.B.D.'de 1800-1850 arasında l'den 8'e çıkmıştır; Avusturya imparatorluğunda 1830-1847 arasında iki katından fazlaya ulaşmıştır); araç ve duraklar iyileşmiş; taşıma demokratikleşmiştir. Bu dönüşümler şu veya bu belirgin bir teknik keşfin değil de; sadece büyük

yatırımların, istenen ve sistematik iyileştirmelerin sonucu olmuşlardır, çünkü o dönemin ekonomik ilerlemesi bunları “verimli” ve gerekli hale getirmiştir.

Taşıma, Ekonominin Bir Sınırı

Yukarıdaki kısa açıklamalar taşımacılığı betimlemeyi amaçlamıyordu -örneğin, W. Sombart'ın klasik kitabının geniş yorumlarını özetlemezdi-ve zaten sorunun bazı veçhelerine döneceğim. Amacım, gelişmekte olan her ekonomik toplumun aracı olan mübadelenin, taşımanın dayattığı sınır tarafından nasıl engellendiğini hızlı bir şekilde göstermekti: taşımanın yavaşlığı, zayıf miktarları, düzensizliği ve nihayet yüksek maliyeti. Her şey bu olanaksızlıklara çarpmaktadır. Uzun sürecin bu eski gerçekliğine alışmak üzere, Paul Valery'nin daha önce zikrettiğimiz sözünü tekrarlayalım: “Napoleon, Jules Cesar'la aynı yavaşlıkta ilerliyor”.

Batı'da hızın simgesi olan at, mesafeyle mücadele etmenin en mükemmel aracıdır -geriye doğru baktığımızda bize önemsiz görünen bir araç-. Fakat Batı atın hizmetlerini iyileştirmeye uğraşmaktadır: at sayısı artmakta, beş, altı, sekiz at koşulması ağır arabaların kullanılmasına olanak vermektedir; acelesi olan yolcular ve posta için, yolların üzerindeki menziller dinlenmiş at kullanımına izin vermektedir; bizzat yolun kendi de iyileşmektedir... Durum eğer böyleyse, bu belki de kara taşımacılığının, her zaman çok yavaş olan nehir ve kanal taşımacılığına üste gelmiş (ve çok üste gelmiş) olmasındandır. Fransa'nın kuzeyinde, XVIII. yüzyılda kömür bile, nehir gemicilerininkinin yerine, arabaların hizmetini tercih etmektedir.

Önceden kaybedilmişe benzeyen, bu mekâna karşı savaş, dünyanın tüm bölgelerinde ortaya çıkmaktadır. Çin veya İran'a gitmek, atın öneminin bilincine a contrario tamamen varmak demektir, çünkü buralarda çoğu zaman insan hizmetine başvurulmaktadır. Söylendiğine göre, Çin'de hamallar, küçük Tataristan atları kadar hızlı gitmektedirler. İran'da atlar harikadır, ama her şeyden önce savaş aletleri ve lüks araçlar olup “gümüş, altın veya değerli taşlardan donları” vardır. Bunlar taşımacılığa veya hızlı bağlantılara asla hizmet etmemektedirler, lnsan'a başvurulmakta, acil mektuplar, pusulalar, değerli mallar ona emanet edilmektedir. Chardin (1690) “bu işleri yapanlara şatır denilmektedir, bu tüm ayak uşaklarına ve hızlı koşmayı bilen herkese verilen addır. Onları yolda bir şişe su ve

sırtlarındaki küçük bir çantadan tanımak mümkündür; bu çanta onlara, otuz-kırk saatlik ihtiyat yiyeceklerini taşıdıkları heybe görevini görmektedir; çünkü daha hızlı gitmek için ana yollardan ayrılmakta ve kestirmelere sapmaktadırlar. Bunları ayakkabılarından ve kuşaklarında kendilerini uyanık tutsun diye taşıdıkları, katır çıngırakları gibi çalan büyük zillerden de tanımak mümkündür. Onlara 7-8 yaşlarından itibaren, bir solukta ve büyük adımlarla ilerlemeleri öğretilmektedir". Aynı şekilde, "Hindlerde kralların emirleri, durmaksızın koşan ve iki fersahta bir değiştirilen iki yaya tarafından taşınmaktadır. Bunların gelişleri, tıpkı posta arabası sürücüsünün borusu gibi öten çıngıraklarından anlaşılmaktadır; ve vardıklarında kendilerini boylu boyunca yere atmakta ve paketleri alınarak, hazır olan başka iki adama verilmektedir". Bu posta Tatarları günde 10-20 fersah yol almaktadırlar.

TEKNİKLER TARİHİNİN YERÇEKİMLERİ

Hızlanma, frenleme: teknik bu süreçlerin hem biri, hem öteki, çoğu zaman da önce biri, sonra ötekidir; insanların hayatını ileri doğru itmekte, küçük adımlarla daha üst sahanlıklarda yer alan yeni dengelere ulaşmakta, sonra burada uzun zaman tutunmaktadır, çünkü durağan bir şekilde kalmakta veya bir "devrim"den diğerine, bir icattan diğerine göze görünmeyen bir şekilde ilerlemektedir. Her şey sanki frenler nihayetsiz bir şekilde çalışıyormuş gibi cereyan etmektedir ve işte, bunların etkilerini, yaptığımdan daha iyi bir şekilde vurgulamak isterdim. Ama acaba bu her zaman mümkün müdür? Bir yönde olduğu kadar diğerinde de, ilerleme veya hareketsizlik olan teknik, insanların tarihinin tüm kalınlığıdır. Bu nedenden ötürü, kendilerini uzman sayan tarihçiler, adeta hiçbir zaman onu ellerinin içine alıp kavrayamamaktadırlar.

Teknik ve Tarım

Böylece, iyi niyet jestlerinde ve en azından konu hakkında bilgi sahibi olunması gereken şeyleri, çabucak söylemeye gayret edilen yoğun bölümlerde, uzman tarihçiler dikkatlerini tarım tekniklerine az miktarda tahsis etmişlerdir. Oysa tarım binlerce yıl boyunca, insanların büyük "endüstri"si olmuştur. Fakat teknikler tarihi çoğu zaman, endüstri devriminin tarihöncesiymiş gibi incelenmiştir. Bu durumda, tarımsal teknikler rutin olan yanları veya değişimleriyle (çünkü çok yavaş olsa da, tarım değişmektedir) güçlü sonuçlara yol açsa da, mekanik, metalürji, enerji kaynaklan öne çıkmaktadırlar.

Toprak açmak bir tekniktir; uzun süre ekilmeden kalmış bir toprağı tarıma açmak ise başka bir teknik; bunun için güçlü pulluklar, güçlü sürüm hayvanları ve kol gücünün artırılması, komşuların yardımı (Portekiz tarla açma faaliyetlerindeki por favor çalışma) gerekmektedir; tarım alanlarını genişletmek, yani ağaçları temizlemek (kökleri sökerek veya sökmeyerek), ağaçlan yakmak, kuşatmak veya drenaj yapmak, set kurmak, sulama işini ayarlamak; bütün bunlar Çin'de olduğu kadar, Hollanda'da veya toprak ıslahının en azından XV. yüzyıldan itibaren ve kısa bir süre sonra mühendisler'in düzenli müdahaleleriyle büyük girişimler olduğu İtalya'da da tekniktirler.

Zaten daha önce gördüğümüz üzere, her insan ilerlemesi, insan sayısındaki her artış, tarımsal bir dönüşümü izlemekte, en azından buna eşlik etmektedir. Çin'de olduğu gibi (mısır, yer fıstığı, tatlı patates ile) Avrupa'da da (mısır, patates, fasulye ile) Amerika'dan kaynaklanan yeni bitkiler, tarihin başlıca dönemeçlerinden birini kaydetmişlerdir. Oysa, yeni bitkiler aşikâr bir şekilde, icad edilmeleri, uyarlanmaları, geliştirilmeleri gereken tekniklerdir. Her zaman yavaşça, hatta çok yavaşça, ama sonunda kitlesel olarak, çünkü tarımın, toprak işlemenin “kitlelerin kitlesi” olduğu söylenebilir. Ve bir yenilik, ancak onu destekleyen ve dayatan toplumsal atılımın fonksiyonu olarak değere sahiptir.

Tekniğin Bizatihi Kendisi

Eğer bizatihi bir teknik var mıdır sorusu sorulacak olursa, cevap tabii ki olumsuz olacaktır. Bunu endüstri devriminden önceki yüzyıllara ilişkin olarak daha önce söyledik ve tekrarladık. Fakat yeni tarihli bir kitap, yaşadığımız dönem için de aynı cevabı vermektedir: kuşkusuz bilim ve teknik bugün, dünyaya egemen olmak üzere birleşmektedirler; ama böylesine bir birlik, dün olduğu gibi bugün de gelişmeyi harekete geçiren veya frenleyen toplumların rolünü, zorunlu olarak gerektirmektedir.

Üstüne üstlük, XVIII. yüzyıldan önce bilim henüz uygulamaya yönelik çözüm ve kullanımlar konusunda pek fazla kaygı duymuyordu. Huygens'in saatçiliği alt-üst eden icatları (pandül 1656-1657, ayarlanabilir zemberek 1675) veya Pierre Bougu- er'nin Traite du navire, de sa construction et de ses mouvements (1746) (tekne inşama ve hareketlerine dair inceleme) adlı kitabı gibi istisnalar kuralı teyid etmektedirler. Zenaat deneyimlerinden elde edilen tariflerin bütünü olan teknoloji, ucu ucuna oluşmakta ve acele etmeden evrilmektedir. Mükemmel elkitapları gecikmektedir. Georg Bauer'in (Agricola) De Re Metallica'sı 1556, Agostino Ramelli'nin Le Diverse et artificiose machine adlı kitabı 1588, Vittorio Zonca'nın Nuovo teatro di machine ed edifici'si 1621, Bernard Forest'nin le Dictionnaire portatif de Vinginieur'û 1755 tarihlidir. “Mühendis”lik mesleği, su üstüne yavaş yavaş çıkmaktadır. XV. ve XVI. yüzyıllarda bir “mühendis”, askerlik sanatıyla meşgul olmakta, hizmetlerini mimar, hidrolikçi, heykeltraş, ressam olarak sunmaktadır. XVIII. yüzyıldan önce sistematik öğretim de yoktur. Yollar ve Köprüler Okulu Paris'te 1743'te kurulmuştur; 1783'te

açılan Madenler Okulu, Saksonya'nın eski madencilik merkezi olan Freiberg'de 1765'te kurulan ve özellikle Rusya'da icra-i sanat etmeye çağrılan çok sayıda mühendisin yetiştiği, Bergakademie örneğine göre örgütlenmiştir.

Kuşkusuz zenaatlar temelde, adeta kendiliğinden olmak üzere, gelişen bir uzmanlaşmaya gitmişlerdir: Jost Amman adlı İsviçreli bir zenaatkâr, 1568'de 90 farklı zenaat saymaktadır; Diderot'nun Encyclopedice'si bu rakamı 250'ye çıkartmaktadır; Londra'daki Pigot yayınevinin katalogu, 1826'da bu büyük kent için, bazıları eğlenceli ve açıkça marjinal olan 846 farklı faaliyeti vermektedir. Bütün bunlar, çok yavaş olan her şeye rağmen olmuştur. Yerindeki çözümler engel çıkartmaktadır. Fransa'da XVI. yüzyılın ortasına doğru, matbaa işçilerinin grevi, işçi sayısının azalmasına yol açan, matbaa makinesindeki değişimlerden kaynaklanmıştır. Yünlü kumaşları bükmek için kullanılan, şu kocaman makaslar olan force'ların kullanımını daha rahat hale getiren bir iyileştirme olan, mailloche kullanımına karşı, işçilerin direnmesi de daha az karakteristik değildir. Bundan da iyisi, dokuma endüstrisi XV. yüzyıldan XVIII. yüzyılın ortasına kadar düşük bir ilerleme gösterdiyse, bunun nedeni, ekonomik ve toplumsal örgütlenmesinin, işlemelerinin, ileri gitmiş işbölümünün, işçilerinin sefaletinin ona, pazarın gereklerine göğüs germe olanağı sağlamalarıdır. Ne kadar da çok engel! James Watt, dostu Snell'e (26 Temmuz 1769) şunu söylerken haklıydı: "that is life there is nothing more foolish than inventing". Bunun anlamı, bu alanda başarıya ulaşmak için, her keresinde, toplumun iznini elde etmenin zorunlu olduğudur.

Senato sicillerinin varakalarına veya dosyalara kaydedilen, ciddi veya ciddi olmayan ihtira beratları, on olaydan dokuzunda kentin sorunlarına çare getirmektedirler: lagünlerde birleşen suyollarını seyrüsefere uygun hale getirmek; kanal açmak; suyu yükseltmek; bataklık alanları kurutmak; bu durgun su evreninde, bu nedenden ötürü, suya muhtaç olmadan dolapları döndürmek; testereleri, değirmen taşlarını, taneni veya cam imal edilen hammaddeleri toz haline getiren çekiçleri hareket ettirmek. Emreden toplumdur.

Hükümdarı cezbetme talihine ulaşan mucit, bir "ihtira beratı veya daha doğrusu, icadın tekel olarak işletilmesine izin veren bir ayrıcalık belgesi"

elde edebilirdi. XIV. Louis'nin hükümeti bunlardan “çok değişik tekniklere ilişkin” bir sürüsünü dağıtmışlardır. “Örneğin bunlardan biri, Mme. de Maintenon'un da bir miktar sermaye yatırdığı ekonomik ısıtma yöntemidir”. Fakat bu arada gerçek keşifler de rafa kalkacaktır, çünkü kimsenin onlara ihtiyacı yoktur, ihtiyacı olduğunu hayal edememektedir.

II. Felipe'nin saltanatının ilk yıllarındaki şu safça mucit, Baltasar de Rios, söküldüğü zaman birkaç yüz askerin sırtlarında taşınabilecek, büyük kalibreli bir top yapmayı boşuna önermiştir. 1618'de l'Histoirc naturelle de la fontaine qui brüle pres de Grenoble adlı kitap farkedilmemiştir, oysa kitabın yazarı olan Tournonlu hekim Jean Tardin, burada “çeşmenin doğal gazometresini incelemekte ve aydınlatma gazının başarıya ulaşmasından iki yüzyıl önce, taş kömürünün kapalı kapta damıtılışını işaret etmekteydi. 1630'da Lavoisier'den bir yüzyıldan daha fazla bir süre önce, Perigordlu bir hekim olan Jean Rey, “havanın ağır çeken kısmının dahil edilmesiyle” kireçleştirdikten sonra, kurşun ve kalayın arttığını açıklamıştır. Schvventer 1635'te Delassements physico-mathematiques adlı kitabında, “iki kişinin aralarında mıknatıslı bir iğnenin yardımıyla iletişim kurabilecekleri elektrikli telgrafın ilkesini sergiliyordu. Mıknatıslı iğne konusunda, Oersted'in 1819'daki deneylerini beklemek gerekmektedir. “Ve Schwenter'nin Chappe kardeşlerden daha az ünlü olduğunu söylemek!”. Amerikalı Bushbell 1775'te denizaltını; bir Fransız askeri mühendisi olan Duperron da “askeri org” denilen mitralyözü keşfetmişlerdir.

Bütün bunlar boşunadır. Newcomen buharlı makinesini 1711 'de keşfetmiştir. Bundan 30 yıl sonra, 1742'de bu makinelerden tek bir tanesi İngiltere'de çalışmaktadır, iki tanesi de kıtada kurulmuştur. Başarı, izleyen otuz yıl içinde gelmiştir. Cornwall'de 60 makina kurulmuş ve bunlar kalay madeninin suyunu tüketmişlerdir. Ancak Fransa'da, XVIII. yüzyılın sonunda bu makinalardan yalnızca beş tanesi, çelik endüstrisinin hizmetindedir. Bundan daha az örnek bir durum sunmayan bir olay da, daha önce sözünü ettiğimiz, kok kömürüyle dökümcülükteki gecikmedir.

Binlerce neden gelişmeyi kilitlemektedir. İşsiz kalma tehlikesiyle karşılaşan emek gücü ne olacaktır? Montesquieu, değirmenleri, tarım işçilerinin işlerini ellerinden almakla suçlamıştır bile. Fransa'nın Hollanda elçisi Bonnac markisi, 17 Eylül 1754 tarihli mektubunda “Amsterdam'da

kullanılan ve birçok insan emeği istihdamından kurtaran makinalar ve çeşitli değirmenlerin sırrını çözecek durumda, iyi bir makina ustası” istemektedir. Ama acaba tam da bu israf, bu tüketim azaltılmak istenmekte midir? Makina ustası gönderilmeyecektir.

Geriye son olarak, maliyet sorunu kalmaktadır; bu konu kapitalisti yakından ilgilendirmektedir. Pamuklu alanındaki endüstri devriminin oldukça ilerlediği sıralarda bile, İngiliz girişimciler fabrikada iplik elde etmenin yanısıra, zenaatkârların ürettikleri ipliklere de başvurmaktaydılar. Aslında her zamanki zorluk, dokumacılara iplik yetiştirmekti. Bu “dar boğaz” aşılırsa, neden dokumanın mekanikleştirilmesinin peşinde koşulsundu ki? O sıralar evde üretilen işler talebi karşılamaktaydılar. Mekanik dokuma çözümünün kendini dayatması için, talebin ve onunla birlikte, çok aranır hale gelen dokumacıların ücretlerinin aniden çok artması gerekmiştir. Fakat, aynı anda el eğiriciliğinin ücretleri sert bir şekilde düştüğünden, girişimcilerin uzun bir süre, yalnızca maliyet sorunlarından ötürü, bunları yeni tekniklere tercih etmeye devam ettikleri görülecektir. İngiliz pamuklu boom'u yarı yolda kalsaydı, ne olacağı sorulabilir... Demek ki her icat, aşılması gereken engelin önüne on kere, yüz kere gelmektedir. Bu kaçırılan fırsatların savaşıdır. Bunu, İngiliz endüstri devriminin esaslı, ama bilinçsiz talih değişikliği olan, kok kömürüyle dökme elde etmenin, inanılmaz bir yavaşlıkta yerine yerleşmesine ilişkin olarak, yeniden söyleme fırsatım olacak.

Ancak, tekniğin sınırlarını, aşikâr rastlantılarını vurguladıktan sonra, aslında başta olan rolünü küçümsemeyelim. Her şey sonunda ona, zorunlu hale gelen müdahalesine bağımlı hale gelmektedir. Gündelik hayat onun atılımlarına, fazla bir güçlük olmadan sırtını döndükçe, miras aldığı kendi yapılarına yöneldikçe, toplum kıyafetinden hoşlandıkça, kendini bunun içinde rahat hissettikçe, hiçbir ekonomik güdü değişime yol açamamaktadır. Mucitlerin projeleri (bunlar her zaman vardır) raflarda kalmaktadır. Artık hiçbir şey işlemez hale geldiğinde, toplum mümkünün tavanına değdiğinde, işte bu anda tekniğe başvurmak kendiliğinden zorunlu hale gelmekte, gizli bir şekilde durmakta olan binlerce icada karşı ilgi uyanmaktadır ki, bunların arasından en iyi olanı, engelleri aşarak, farklı bir geleceğin yolunu açacak olanı ayırmak gerekmektedir. Çünkü, sonuçta uyku durumunda olan ve

birgün uyandırılmaları gereken, yüzlerce mümkün icat her zaman mevcuttur.

Fakat, 1970'lerin regresyonundan beri, bugünün manzarası, en iyi açıklamalardan daha açıklayıcı değil midir? Diğer güçlüklerin -işsizlik ve enflasyon birarada- yanısıra, petrol enerjisinin ihaneti, yenileşmeyi önermektedir. Mensch haklı olarak, bunun tek çözüm olduğunu söylemektedir. Fakat araştırma ve yatırımların yöneldikleri yollar, 1970'ler öncesinde de gayet iyi bilinmekteydi: güneş enerjisi, bitümlü şistlerin işlenmesi, jeotermal kaynaklar ve bitki fermantasyonundan kaynaklar veya petrolün ersatz gazı, sonuncu savaş sırasında kullanılmışlar, ellerinden her iş gelen kişiler tarafından çabucak devreye sokulmuşlardır. Sonra bunlar bir kenara bırakılmışlardır. Fark, bugün büyük bir genel bunalımın (tekrar döneceğimiz şu “yüzyıllık bunalımlardan biri) tüm gelişmiş ekonomileri duvarın dibine getirmiş olmasıdır; yenileştir ya da öl veya durgunlaş! Kuşkusuz yenileştirmeyi tercih edeceklerdir. Yüzyıllar ve yüzyıllardan beri daima teknik bir desteği olan ekonomik gelişmenin her atılımı, herhalde bu cins durumlar tarafından öncelenmiştir. Bu anlamda teknik kuraldır: dünyayı değiştiren odur.

BÖLÜM 7 - PARA

Parayı gündeme getirmek, bir üst kata çıkmak, görünüşte bu kitabın planının dışına çıkmak demektir. Ancak biraz yukarıdan, bütün halinde bakınca, parasal oyun bir alet kutusu, bir yapı, biraz hızlanmış her türden mübadele hayatının derin bir düzenliliği olarak gözükmektedir. Özellikle de, para nerede olursa olsun, her türden ekonomik ve toplumsal ilişkinin üstüne binmektedir; bunun sonucunda harika bir “gösterge”dir: koşma, nefesi kesilme biçimi, karmaşıklaşması veya yokluğuna bakılarak, insanların hayatlarının en mütevazi düzeyine varana kadar, tüm faaliyetleri hakkında oldukça güvenilir bir yargıda bulunulabilir.

Açgözlülük ve dikkatlere konu olan eski bir gerçeklik, daha iyisi, eski bir teknik olan para, gene de insanları şaşırtmaktan geri durmamaktadır. Onlara esrarlı, kaygı verici olarak gözükmektedir. Her şeyden önce, bizzat kendinde karmaşıktır, onu izleyen parasal ekonomi, XVI. ve XVII. ve hatta XVIII. yüzyıllar Fransa'sı gibi bir ülkede bile, hiçbir yerde tamamlanmamıştır. Bu parasal ekonomi, ancak bazı bölgelere sektörlere nüfuz edebilmiştir; diğerlerini karıştırmaya devam etmektedir. Yalnızca kendinden ötürü getirdikleri nedeniyle, daha da fazla yenilik unsuru olmaktadır. Ne getirmektedir? Birinci derecede zorunlu malların fiyatlarında ani değişmeler; insanın kendini artık ne alışkanlıkları, ne de eski değerleri açısından tanımakta aciz kaldığı anlaşılmaz ilişkiler: emeği mal haline gelmekte, kendi de bir “nesne” olmaktadır.

Noel du Fail'in (1548) konuşturduğu şu yaşlı Bröton köylüler, şaşkınlıklarını ve içine düştükleri karmaşayı anlatmaktadırlar. Eğer köylü evlerindeki bolluk bu kadar çok azalmaktaysa, bunun nedeni “tavukların ve kaz palazlarının büyümelerine izin verilmeden, para kazanmak için onların (tabii ki kent pazarına) satılmaya götürülmesi; ya avukat beyin, ya da hekimin (dün hemen hiç bilinmeyen kişiler) bunun komşusuna kötülük yapmak, onu iflas ettirmek üzere hapse attırması; diğerinin de insanın ateşli bir hastalığını iyileştirmek üzere ona (Allaha şükür hiç denemediğimiz) bir kan alma veya tenkiye tavsiye etmesidir; oysa iyi hatırlandığı üzere, Tiphanie La Bloye (bir çıkıkçı) bunların hiçbirini yapmadan iyileştirmekteydi”. Fakat, “öncellerimiz tarafından hiç bilinmeyen ve insan vücuduna zararlı olan”, ama “onlar olmazsa bu yüzyılda bir ziyafetin

zevksiz, kötü düzenlenmiş ve zerafetten yoksun olacağı”, karabiberden “draje biçimindeki pırasaya” varana kadar tüm bu baharat ve şekerlemeler, işte “kentlerden köylerimize aktarılmışlardır". Konuşmacılardan biri, “dostum Allah şahidimdir ki, tamamen doğru söylüyorsunuz ve ben kendimi tamamen başka bir dünyada hissediyorum” diye cevap vermektedir. Berrak olmayan sözler, ama gene de bazı anlaşılır noktaları bulunmaktadır ve buna benzeyen durumların listesini, tüm Avrupa ölçeğinde artırmak mümkündür.

Gerçekte, kapılarını paraya açan, eski tarzdan mimarisi olan her toplum, kazanılmış dengelerini eninde sonunda kaybetmekte ve artık iyi denetlenemeyen güçleri serbest bırakmaktadır. Yeni oyun iskambil kâğıtlarını karıştırmakta, birkaç nadir kişiyi ayrıcalıklı hale getirmekte, diğerlerini talihin kötü tarafına atmaktadır. Her toplum bu etkiyle deri değiştirmek zorundadır.

Parasal ekonominin genişlemesi, daha sonra, onun eskiden beri varlığına alışkın ülkelerde olduğu kadar, tam bilincine varamadan onun etkisine maruz kalan ülkelerde de, sıçramalar halindeki bir dramdır: XVI. yüzyılın sonunda Osmanlı devleti (sipahi tımarları yerlerini özel mülkiyete bırakmaktadırlar); Tokugavaların Japonya'sı adeta aynı anda, kentsel ve burjuva olan tipik bir bunalıma av olmuşlardır. Fakat, bugünün bazı azgelişmiş ülkelerinde olanlara bakarak, örneğin Kara Afrika'da bazı durumlarda, mübadelelerin % 60-70'inin paranın elinden kurtulduğunu göz önüne alarak, bu süreçleri inceleyerek, bu eski esas süreçler hakkında kısa ve iyi bir imge elde edebiliriz. İnsan “tıpkı sümüklüböceğin kabuğu içinde” olduğu gibi, bir süre daha pazar ekonomisinin dışında yaşayabilir. Fakat tecilli bir mahkûmdan başka bir şey değildir.

Zaten bunlar, geçmişin gözümüzün önünden geçit yapmayı sürdürdüğü üzere, kaderlerinden kaçmayacak olan tecilli mahkûmlardır. Bunlar oldukça saf, şaşırtıcı bir sabra sahip mahkûmlardır. Hayat onların etrafında, sağlı sollu darbeler indirmekte, onlar bu darbelerin nereden geldiğini bilememektedirler. Kiracı çiftçilik, kiralar, geçiş resimleri, tuz vergileri, kentsel pazarda zorunlu alımlar, vergiler vardır. Bu talepleri iyi kötü nakdi olarak karşılamak gerekmektedir ve eğer gümüş sikke yoksa, en azından bakır parayla ödeme yapmak gerekmektedir. Mme. de Sevigne'nin Bröton

kiracı çiftçilerinden biri, 15 Haziran 1680'de ona kira bedelini getirmiştir: topu tüfeği 30 livre olan bu bedel için muazzam bir bakır denier yükü. Uzun zaman ayni olarak tahsil edilen, tuz geçiş resimleri, 9 Mart 1547 kararnamesinden itibaren zorunlu olarak nakdi hale getirilmiş ve Fransa'da büyük tuz tüccarlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Nakit paralar, gündelik hayata binlerce yoldan katılmaktadırlar. Modern devlet bu değişimlerin büyük hazırlayıcısı (vergiler, asker ücretleri, memur maaşları) ve yararlanıcısıdır, ama bu konuda tek başına değildir. İyi yer tutmuş olanlar oldukça çok sayıdadırlar: maliyeci, tuz vergisi toplayıcısı, rehinci, mülk sahibi, girişimci büyük tüccar, “finansçı”. Bunlar heryere ağ atmaktadırlar. Ve tabii, bu yeni türden olanaklı kişiler, tıpkı bugünküler gibi, sempati yaratmamaktadırlar. Müzelerde, parayla oynayan kişilerin yüzleri bize bakmaktadır; ressam birçok kereler, sıradan insanın kin ve küçümsemesine tercüman olmuştur. Fakat bu duygular, bizzat paranın kendine karşı duyulan bir çekinmeyi -ilk iktisatçıların da kendilerini kolayca kurtaramayacakları çekinme- besleyen bu sağır veya canlı hak talepleri, bütün bunlar nihayette, olayların akışını hiç değiştirememektedirler. Büyük parasal akınlar, dünya ölçeğinde hatlar, ayrıcalıklı duraklar, “krallık malları”nın yüksek kârlı ticaretiyle verimli buluşmalar, örgütlemişlerdir. Magellan ve Del Cano dünyanın çevresini güç ve dramatik koşullarda dolaşmışlardır. Fakat ilki 1590'da, İkincisi 1693'ten itibaren olmak üzere, Francesco Carletti ve Gemelli Careri dünyanın çevresinde, yanlarında bir kese altın ve gümüşle, seçilmiş mal balyaları olduğu halde dönmektedirler. Ve geri dönmüşlerdir.

Para tabii ki, parasal ekonominin dönüşüm ve devrimlerinin simgesidir – aynı zamanda nedeni-. Onu taşıyan ve yaratan hareketlerden ayrılamaz. Batı'da eski açıklamalar, parayı fazlasıyla sık bir şekilde, bizzat kendisi olarak görmekte ve onu kıyaslama yoluyla tanımlamaktadırlar. Para “toplumsal bünyenin kanı”dır (Harvey'nin keşfinden çok önce, bayağı bir imge); para, yüzyıllar boyunca tekrarlanan bir gerçeklik olarak, bir “mal”dır. William Petty'ye (1655) göre, “eğer deyim yerindeyse, siyasal bünyenin yağından ibarettir: çoğu çevikliğine zarar vermekte, azı onu hasta etmektedir”: bu bir hekim konuşmasıdır. 1820'de bir Fransız toptancısı paranın “sürüm yaptığımız ve ürünleri yarattığımız pulluk olmadığı”nı açıklamaktadır. Yalnızca malların dolaşımına yardım etmektedir, tıpkı “bir

makinanın hareketlerini daha rahat hale getiren yağ gibi; makinanın dişlileri yeterince yağlandığında bu etki ortaya çıkmaktadır, fazlası onların hareketine zarar verir”; bu da bir makina ustası konuşmasıdır. Fakat şu imgeler, çok tartışmalı bir ifadeden çok daha ağır basmaktadırlar: iyi filozof, ama iktisatçılığı tartışmalı olan John Locke 1691'de, bizim para ve sermaye diyeceğimiz şeyleri özdeşleştirmekteydi; bu aşağı yukarı, para ile zenginliği, ölçü ile ölçüleni karıştırmak demektir.

Bütün bu tanımlamalar, esas olanı kenarda bırakmaktadırlar: yani parasal ekonominin bizatihi kendini, aslında paranın varlık nedenini. Yalnızca insanların ona ihtiyaçlarının olduğu ve maliyetine katlanabilecekleri yerlere yerleşmektedir. Çevikliği ve karmaşıklığı ona sürükleyen ekonominin çevikliği ve karmaşıklığının işlevidir. Sonunda, ne kadar ekonomik ritm, sistem, konum varsa, o kadar para olacaktır. Her şey, nihayette sırları olmayan bir oyuna bağlıdır. Her an veya hemen hemen her an tekrarlama koşuluyla, bugünkünden farklı bir Eski Rejim parasal ekonomisi vardır; bu ekonomi çok katlıdır, insanların tümüne yaygınlaşmamıştır ve tamamlanmamış durumdadır.

XV. ile XVIII. yüzyıllar arasında takas, muazzam mekânlarda kural olarak kalmaktadır, fakat gerektiği her seferinde, bir ilk iyileşme olarak, ilkel denilen paraların, şu deniz kabuğundan veya başka şeylerden olan “tam olmayan”, ama yalnızca bizim gözümüzde tam olmayan paraların dolaşımı yardıma yetişmektedir: bunları kabul eden ekonomiler, artık başkalarına tahammül edememektedirler. Ve Avrupa'nın madeni paralarının da, çoğu zaman eksiklikleri vardır. Takas gibi, maden de her zaman işini yapmak konusunda yeterli olmamaktadır. Bu durumda kâğıt para veya daha iyisi, XVII. yüzyıl Almanya'sında alay olarak Herr Credit denilen kredi, iyi kötü hizmetlerini sunmaktadırlar. Sonuçta süreç farklı bir katta olmak üzere aynıdır. Gerçekten de, her canlı ekonomi, kendi para dilinden çıkmakta, bizatihi hareketinden ötürü yenileşmekte, ve tüm bu yenilikler artık sınama değeri kazanmaktadırlar. Law sistemi veya Güney Denizleri Kumpanyasıyla çağdaş olan İngiliz rezaleti, savaş sonrasının mali çareleri veya arsızcasına spekülasyonlar veya “baskı gruplan” arasındaki bölüşümlerden tamamen farklı şeylerdir. Bu, Fransa'da kredinin karışık, ıskalanmış, ama aşikâr doğumudur, kuşkusuz güç bir doğum; la Palatine haykırmaktadır: “Cehennem ateşinin bu kâğıt parçalarını yakmasını çok

arzuladım” ve bu tiksindirici sistemden hiçbir şey anlamadığına yemin etmektedir. Bu rahatsızlık, yeni bir dil karşısındaki bilinçlenmedir. Çünkü paralar dildirler (biz de bir imge oluşturduğumuz için af diliyoruz), diyaloga çağırmakta, diyaloga izin vermektedirler; ancak diyalog oldukça varolabilmektedirler.

Eğer Çin'de karmaşık bir para sistemi olmadıysa (garip ve uzun kâğıt para aralığı bir yana bırakılırsa), bunun nedeni, sömürdüğü komşu bölgeler karşısında ona ihtiyacının olmamasıdır: Moğolistan, Tibet, Endonezya, Filipinler, Japonya. Eğer İslamiyet Orta Çağda, Atlantikten Pasifiğe kadar Eski Kıtaya çok yukarıdan egemen olduysa, bunun nedeni yüzyıllar boyunca (Bizans ayrık), hiçbir devletin onun altın (dinar) ve gümüş (dirhem) paralarıyla rekabet edememesidir. Bunlar onun güç araçlarıdır. Eğer Orta Çağ Avrupa'sı sonunda paralarını geliştirdiyse, bunun nedeni, karşısına dikilmiş olan İslam dünyasının üzerine tırmanmak zorunda olmasıdır. Aynı şekilde, Osmanlı devletini XVI. yüzyılda yavaş yavaş istila eden para devrimi, bu devletin Avrupa birliğine zorunlu girişidir. Bu birlik yalnızca törensel olarak, karşılıklı elçi değişimini içermemektedir. Nihayet Japonya, 1638’den itibaren kendini dış dünyaya kapatmıştır, ama bu bir dil pelesengidir; Çin jomjue’larına ve izinli Hollanda gemilerine açık kalmıştır. Çatlak, ülkeye mal ve para girmesine yol açacak ve onu gerekli karşılıklar olarak, gümüş ve bakır madenlerini işletmeye zorlayacak kadar geniştir. Bu çaba aynı zamanda, Japonya'nın XVII. yüzyıldaki kentsel atılımıyla, ayrıcalıklı kentlerde “gerçek bir burjuva uygarlığının” çiçeklenmesiyle bağlantılıdır. Her şey birbirini tutmaktadır.

İşte, yabancının bazen oyunu yürüttüğü, onu gücüyle veya zayıflığıyla dayattığı bir cins para dış politikasını açığa çıkartan şey. Başkalarıyla konuşmak, zorunlu olarak ortak bir dil, bir anlaşma zemini bulmak demektir. “Uzakta ticaret”in, büyük ticari kapitalizm'in liyakati, uluslararası mübadelelerin dilini konuşmayı bilmiş olmasıdır. Bu mübadeleler, ikinci cildimizde görecğimiz üzere, kitleleri itibariyle öncelikli olmasalar bile (baharat ticareti -değer olarak bile- Avrupa'daki buğday ticaretinden çok daha azdır); bunlar etkinlikleri, yapıcı yenilikleriyle belirleyici olmuşlardır. Bunlar her tür hızlı “birikim”in kaynağıdır. Eski Rejim dünyasını yönetmektedirler ve para onların hizmetindedir. Para onları izlemekte veya istenirse öncelemektedir. Bu mübadeleler ekonomileri yönlendirmektedirler.

TAMAMLANMAMIŞ EKONOMİLER VE PARALAR

Parasal mübadelenin ilkel biçimlerini betimlemeyi sona erdirmek mümkün değildir. Görüntüler çok sayıdadır ve onları tasnif etmek gerekmektedir. Bundan da fazlası, tam para ile (eğer varsa), tam olmayan paranın diyalogu, sorunlarımızı köklerine kadar aydınlatmaktadır. Tarih eğer açıklamaysa, burada görevini tam yapmalıdır. Bazı hatalardan kaçınma koşuluyla: tamlığın ve eksikliğin yan yana olamayacaklarına, fırsat çıktıklarında karışmayacaklarına; bu iki sicilin tek ve aynı sorunu meydana getirmediğine; her mübadelenin zorunlu olarak, voltaj farkları sayesinde yaşamadığına (bugün bile) inanmamak. Para aynı zamanda, kendi evinde ve dışarıda başkalarını sömürmenin, oyunu hızlandırmanın bir biçimidir.

XVIII. yüzyılda bile, dünyanın “senkronik” bir görünüşü, bunu kesinlikle kanıtlamaktadır. Muazzam mekânlar üzerinde, milyonlarca insan için, Akileus'un kalkanının sığır cinsinden ölçüldüğü Homeros çağındayız. Adam Smith bu imgeyle düş kurmuştur. Şöyle yazmaktadır: “Homeros'a göre Diomedes'in zırhı yalnızca 9 öküz etmişti, fakat Glaucos'unki 100 öküz etmekteydi”. Bu basit insan alemleri, bugün bir iktisatçının üçüncü dünya diyeceği şeydir; her zaman bir üçüncü dünya olmuştur. Bu dünyanın sürekli hatası, onun için her zaman aleyhte olan diyaloga girmiş olmasıdır. Ama gerektiğinde buna mecbur bırakılmaktadır.

İlkel Paralar

Mallar değişime girer girmez, hemen paranın mırıldanmaları duyulmaktadır. Daha fazla arzulanan veya daha bol olan bir mal, para, değişimlerin kıstası rolünü oynamakta, oynamaya çabalamaktadır. Örneğin tuz, Yukarı Senegal ile Yukarı Nijer krallıklarında ve 1620'de yazan bir Fransıza göre “bir parmak uzunluğunda, kaya kristalleri gibi traşlanan” tuz küplerinin bulunduğu Habeşistan'da, ayırım yapmadan hem para, hem de gıda olarak hizmet vermiştir, “öylesine ki, haklı olarak, onların paralarını yedikleri söylenebilir”. Temkinli bir Fransız hemen haykırmaktadır: “bütün (ödeme) araçlarını bir gün erimiş veya su haline gelmiş olarak bulmaları” ne büyük tehlikedir! Pamuklu bezler Monomotapa sahilleri ve Gine körfezi kıyılarında aynı rolü oynamaktadırlar. Gine körfezinde, köle ticaretinde, bir kişinin fiyatını, sonra da bizzat bu kişiyi belirtmek üzere, bu kişinin fiyatının karşılığı olan (Hind) pamuklularının miktarını gösteren “Hind

parçası”ndan söz edilecektir. Kısa bir süre sonra uzmanlar, “Hind parçası”nın 15-40 yaşları arasındaki köle anlamına geldiğini söyleyeceklerdir.

Gene bu Afrika kıyısında, manille denilen bakır bilezikler, ağırlık hesabı toz altın, atlar da paradır. Peder Labat (1728), zencilere satılan şahane Kuzey Afrika atlarından söz etmektedir. “Bunların tanesine 15 köle veriyorlar. İşte oldukça eğlenceli bir para, ama her ülkenin kendi modaları var” diye yazmaktadır. İngiliz tüccarlar rakiplerini yok etmek üzere, XVIII. yüzyılın ilk yıllarında, başa çıkılmaz bir tarife getirmişlerdir: “Hind parçası köleyi dört ons altına veya otuz guruşa (gümüş) veya üç çeyrek libre mercana veya yedi parça İskoç bezine getirmişlerdir”. Ancak, iç kesimlerdeki bir zenci köyünde, “o kadar yağlı ve yumuşaklar ki, başka ülkelerin besili horozlarına ve semiz tavuklarına taş çıkartıyor” diye anlatılan tavuklar o kadar çok sayıdadırlar ki, fiyatları bir kağıt yaprağa bir tavuktur.

Afrika kıyılarının diğer paraları, en çok bilinenleri Kongo kıyılarının zimboları ile caurileri olan, irili ufaklı ve çeşitli renklerdeki deniz kabuklarıdır. Bir Portekizli 1619'da, "zimbolar, bazı çok küçük deniz sümüklü böcekleridir ve kendileri ne bir değere, ne de yarara sahiptir. Eski barbarlık, şimdiye kadar kullanılan bu parayı ortaya çıkartmıştır” diye yazmaktadır. Ve zaten bugün, XX. yüzyılda bile bu paralar kullanılmaya devam etmektedirler! Cauriler de, kırmızı çizgileri olan mavi deniz kabuklarıdır ve bunlardan tespih yapılmaktadır. Hind Okyanusunun kayıp adaları Maldivler ve Laquedivlerde, koskoca gemiler tüm yük olarak bunlarla doldurulmakta ve Afrika, Kuzeydoğu Hindistan ile Birmanya'ya gönderilmekteydiler. Hollanda, bilinçli olarak yeniden kullanmak üzere, XVI. yüzyılda Amsterdam'a bunlardan ithal etmekteydi. Cauriler eskiden Çin'de, Budizmin bu ülkeyi kendi inancına fethetmek için kullandığı yollar üzerinde tedavül etmiştir. Caurilerin eski bir Çin parası olan sapeklerin karşısındaki gerilemeleri de zaten tam olmamıştır, çünkü odun ve bakır ülkesi olan Yunnan, 1800'lere kadar onu kendi hesabına muhafaza edecektir. Yakınlarda yapılan araştırmalar, bu ülkede geç tarihlerde, cauri cinsinden yapılan kira ve satış sözleşmelerini işaret etmektedirler.

Daha az garip olmayan bir para da, dün kraliçe Elizabeth ve Edinburg dükü Philippe'e Afrika'da refakat eden gazetecilerden birinin şaşkınlıkla

keşfettiğidir: “Nijerya içlerinin yerlileri hayvanları, silahları, tarımsal ürünleri, kumaşları, hatta kadınları Majesteleri Britanya kraliçesinin sterlinleriyle değil de, Avrupa'da basılan (daha doğrusu imal edilen) garip mercan paralarla satın almaktadırlar. Bu paralar... İtalya'da doğmuşlar, burada onlara olivette adı verilmiştir. Bunlar özellikle Toskana'da, bugüne kadar ayakta kalan bir Livorno mercanı atelyesinde imal edilmişlerdir” diye yazmaktadır. Ortalarından delinmiş, silindir biçimli ve dış yüzeyleri yivli mercanlar olan olivette'ler Nijerya, Sierra Leone, Fildişi Kıyısı, Liberya, hatta daha uzaklarda tedavül etmektedirler. Afrikalı alıcı, bunları kemerinde ipe geçirilmiş ve sarılı olarak taşımaktadır. Herkes de visu onun zenginliğini tayin edebilir. Behanzin 1902'de, tasnif dışı bir olivette'yi 1000 sterline satın almıştır; bu parça 1 kg. gelmekteydi ve harika bir boyası vardı.

Fakat bu umulmadık paraların tüketici bir listesini çıkartmak mümkün değildir. Bunlar heryerde pusuya yatmışlardır. 1413 ve 1426 kararnamelerinden sonra İzlanda, kurutulmuş balık cinsinden ödenebilecek ve yüzyıllar boyunca geçerli olacak narhlar saptamıştı (bir nal için bir, bir çift kadın ayakkabısı için üç; bir fıçı şarap için yüz; bir varil tereyağ için yüz yirmi balık vb.). Alaska veya Büyük Petro Rusya'sında, bu rol kürke düşmekteydi: bazen söz konusu olanlar, çarın askeri mutemetlerinin kasalarında yer bırakmayan, basit kare kürklerdi. Fakat Sibirya'da vergi değerli ve ticari kürkler cinsinden tahsil edilmekteydi ve çar, başta memurlarına olmak üzere, bir çok ödemesini “mal cinsinden” kürk olarak yapmaktaydı. Koloni Amerika'sında bölgesine göre tütün, şeker, kakao para yerine geçmekteydi. Kuzey Amerika kızılderilileri, ipe geçirilmiş beyaz veya mor, silindir biçiminde traş edilmiş deniz kabukları kullanmaktaydılar: bunlar, Avrupalı göçmenlerin 1670'e kadar yasal olarak kullanmaya devam edecekleri, ve fiili olarak, en azından 1725'e kadar sürecek olan wampum'lardır. Aynı şekilde, XVI. ile XVIII. yüzyıllar arasında, geniş anlamdaki Kongo (Angola da dahil), bir dizi pazar ile faal mübadele ağının uyanışına tanık olmuştu, bu pazar ve mübadele ağları hiç kuşkusuz, çoğu zaman ülkenin iyice içlerine yerleşmiş olan beyazların, acentelerinin (pombeiros) takas ticaretinin işine yaramaktadırlar. Buralarda para benzerleri tedavül etmektedir. Zimbo'lar; kumaş parçaları. Kabuklar değer sırasına sokulmuştur: bir ölçü eleği, büyükleri küçüklerinden ayırmaktadır (1 büyük = 10 küçük). Para-kumaşlara gelince, bunlar büyüklük farklarını

göstermektedirler, lubungo bir kâğıt tabakası, mpusu bir peçete büyüklüğündedir.

Olağan olarak onlu gruplar halinde olan bu paralar, demek ki madeni paralar gibi, üst ve alt dilimleriyle bir değer skalası meydana getirmektedirler. Öylesine ki, büyük tutarlar seferber edilebilmektedir. 1649'da Kongo kralı, yaklaşık olarak 40 milyon Portekiz reis'i eden, 1.500 yük kumaşı biraraya getirmiştir.

Avrupa etkisinden sonra, bu paraların kaderinin izlenmesinin mümkün olduğu her seferinde (ister Bengal'deki cauri'ler, 1670'ten sonra wampum'lar, isterse Kongo zimbo'ları söz konusu olan), evrim aynı olmaktadır: stoklardaki bir artıştan, hızlanan, hatta çıldıran bir tedavülden ve Avrupa'nın egemen paralarının karşısındaki bir devalüasyondan ötürü, devasa, afet gibi enflasyonların içine düşülmektedir. Hatta buna, ilkel “kalp para” da katılmaktadır! XIX. yüzyılda Avrupa atelyeleri tarafından, cam hamurundan imal edilen kalp wampum'lar, eski paranın tamamen yokolmasına yol açmışlardır. En uyanıklar Portekizlilerdir. 1650'lere doğru, Loanda adası kıyılarındaki “para balıkhanelerimi (yani zimbo) ellerine geçirmişlerdir. Oysa, bu para 1575-1650 arasında l'e 10 değer kaybetmiştir bile.

Bütün bunlardan, ilkel paranın gerçekten bir para olduğu zaman, onun tüm eda ve adetlerine sahip olduğu sonucu çıkartılabilir. Bu paraların uğradıkları büyük değişiklikler, Avrupalıların dünyanın yedi denizlerinde zuhur etmelerinin işareti olduğu, ilkel ekonomilerle ileri ekonomiler arasındaki şokun tarihini özetlemektedirler.

Parasal Ekonomilerin Göbeğindeki Takas

Daha az bilinen, adeta bunlar kadar eşitsiz ilişkilerin, bizzat “uygar” ülkelerin içlerinde de sürdüğüdür. Parasal ekonomilerin oldukça ince olan derilerinin altında, ilkel faaliyetler, örneğin kent pazarlarındaki buluşmalarda veya ondan hiç de daha az olmamak üzere, fuarların gürültülü patırtılı forcing'lerinde olduğu gibi, diğerlerine karışmış, onların saldırısına uğramış bir şekilde varlıklarını sürdürmektedirler. Avrupa'nın göbeğinde, ilkel ekonomiler, onları yoketmeyen, onları daha çok elinin ulaşabildiği yerdeki sömürgeler olarak tutan parasal hayat tarafından çevrelenmiş olarak, yaşamaya devam etmektedirler. Adam Smith (1775) “fırıncıda veya

biracıda, bir işçinin para yerine çivi verdiğini görmenin nadir olmadığı” bir İskoç köyünden söz etmektedir. Aynı döneme doğru, Katalan Pirenelerinin bazı soyutlanmış kısımlarında, köylüler dükkâna, alışverişlerini ödeyebilmek üzere, küçük tahıl torbalarıyla gitmektedirler. Fakat daha da geç tarihli ve ikna edici örnekler de bulunmaktadır. Etnografların tanıklıklarına göre, Korsika ancak 1. Dünya savaşından sonra, gerçekten etkin bir parasal ekonominin alanı haline gelebilmiştir. Bu dönüşüm, “Fransız” Cezayir'inin bazı dağlık kesimlerinde, II. Dünya savaşından önce ortaya çıkamamıştır. Bu, 1930 civarındaki Aures'e bağlı olan alt dramlardan biridir, ve bu dram. Doğu Avrupa'ya doğru sayılamayacak kadar çok kapalı dünyanın içindeki kırsal veya dağlık bucakların, veya Amerika'nın batısına doğru, bu gibi kesimlerin, kronolojik uzaklığa rağmen çok rahatlıkla kıyaslanabilir bir şekilde, para düzeninin modernliğinin çok farklı tarihlerde ulaşmasına göre yaşanan dramları hayal etmemize olanak sağlamaktadır.

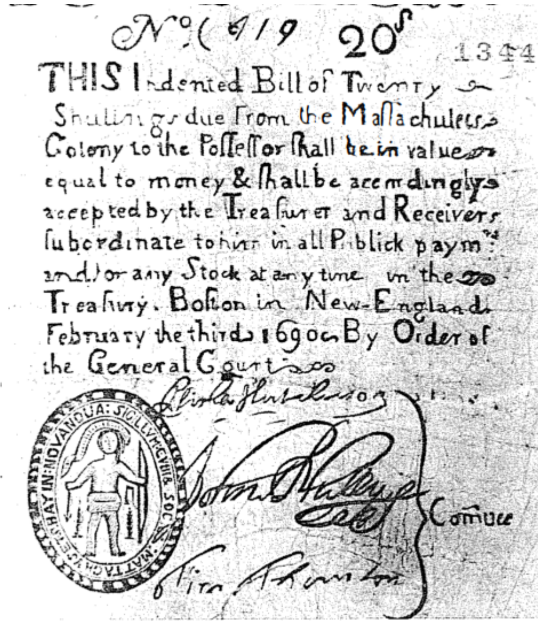
Bir XVII. yüzyıl seyyahı olan François La Boullaye, Kafkaslarda, Kafkas dağlarıyla Karadeniz arasında kalan bölgede “sikke halinde paranın geçmediği”ni aktarmaktadır. Burada yalnızca takas yapılmakta ve Mingrelia hükümdarının Osmanlı padişahına her yıl gönderdiği vergi “bezler ve köleler”den meydana gelmektedir. Bu vergiyi İstanbul'a götürmekle görevli elçinin özel bir sorunu vardır: Osmanlı başkentindeki ikâmet masraflarını nasıl ödeyecektir? Gerçekten de, maiyeti otuz veya kırk köleden oluşmakta, bunları yol boyunca sırayla satmaktadır; La Boullaye ancak çaresizlik halinde ayrıldığı kâtibi hariç diye eklemektedir. Sonra “ülkesine yalnız başına dönmektedir”.

Rus örneği de anlam yüklüdür. Novgorod'da, XV. yüzyılın başında “hâlâ sansar derisinden parçalar, damgalanmış deri parçalarından meydana gelen küçük Tatar paralarından başka bir şey kullanılmıyordu. Para basmaya ancak 1425'te başlanabildi, bunlar çok kaba gümüş sikkelerdi. Ve üstelik Novgorod, mübadelelerin uzun zaman ayni olarak yapıldığı Rus ekonomisine nazaran ilerideydi”. Düzenli olarak para basılması için XVI. yüzyılı, Alman paralarının ve külçelerinin (çünkü Rus ticaret bilançosu pozitiftir) gelmesini beklemek gerekmektedir. Zaten bu iş mütevazi boyutlarda olmuş ve para basımı çoğunlukla özel sektöre ait bir iş olarak kalmıştır. Takas muazzam boyutlardaki ülkenin şurasında veya burasında tutunmaktadır. Ancak Büyük Petro'nun döneminde, o zamana kadar

soyutlanmış olan bölgeler birbirleriyle temasa sokulmuştur. Rusya'nın Batı'ya nazaran gecikmişliği inkâr edilemez: Sibirya'nın belirleyici altın kaynakları, ancak 1820'lerden itibaren, gerçekten devreye sokulabilecektir.

Sömürge Amerika'sı da yüksek derecede anlam yüklü bir gösteri sunmaktadır. Parasal ekonomi burada, yalnızca maden ülkelerinin -Meksika, Peru- büyük kentlerine ve Avrupa'ya yakın bölgelere, Antillere ve Brezilya'ya (burası kısa bir süre sonra, altın madenlerinin sayesinde ayrıcalıklı hale gelecektir) ulaşabilmiştir. Buraları tamamlanmış parasal ekonomilerin uzağındadırlar, ama buralarda fiyatlar, daha şimdiden ekonomik bir olgunluğun işareti olarak dalgalanmaktadırlar, oysa fiyatlar ne Arjantin'de, ne de Şili'de (ki bu ülke bakır ve gümüş üretmektedir) dalgalanmıştır; fiyatlar buralarda dikkat çekici bir sabitliktedir, bunlara ölü-doğmuş denilebilir. Tüm Amerikan kıtasında sıklıkla mallar mallarla mübadele edilmektedirler. Sömürge yönetimlerinin feodal veya yarı-feodal tavizleri, nakit para kıtlığının bir işaretidir. Demek ki tam olmayan paralar, doğal olarak rollerini oynamaktadırlar: Şili'de bakır parçaları, Virginia'da tütün, Fransız Kanada'sında “iskambilden para”, Yeni İspanya'da tlacos. Bu tlacos (bir Meksika kelimesinden), bir riyalin sekizde biri olarak hesaplanmaktadır. Bunlar perakendeciler tarafından; ekmek ve alkolden, Çin ipeklilerine kadar her şeyin satıldığı şu mestizas denilen dükkânların sahipleri tarafından yaratılmışlardır. Bu dükkânların herbiri, kendi damgasını taşıyan tahtadan, kurşundan, bakırdan, alt birim paralar çıkartmaktadır. Fırsat çıktığında, bu jetonlar gerçek gümüş paralarla değiştirilmekte ve küçük bir topluluk içinde tedavül etmektedir: bir kısmı kaybolmakta, hepsi de, bazen iğrenç olan, spekülasyona sokulmaktadır. Bunun böyle olmasının nedeni, gümüş paraların yalnızca büyük birimlere sahip olması ve gerçekte bunların, küçük insanların ulaşamayacakları yüksekliklerde bulunmalarıdır. Bunun dışında, İspanya'ya giden her filo, ülkenin beyaz madenlerini boşaltmaktadır. Nihayet, 1542'de bakır bir para yaratma girişimi başarısız olmuştur. Bu durumda sakat bir sistemle, adeta ilkel bir parayla yetinmek zorunda kalınmaktadır. Bu XIV. yüzyıl Fransa'sının başına gelen şey değil midir? İyi Jean için ödenen kurtarmalık, ülkenin nakit kaynağının tükenmesine yetmiştir. Bu durumda kral, birkaç yıl sonra geri alacağı, deri bir para bastırmıştır!

Kurtuluşlarından önce olduğu gibi, sonra da Amerikan sömürgelerinde aynı güçlük söz konusudur. Madera'ya yerleşmiş bir arkadaşına, Philadelphialı bir tüccar 1721 Kasımında yazdığı mektupta, “biraz buğday yollamaya niyetliydim, ama borç verenler o kadar tereddütlü ve para da o kadar kıt ki, paranın ender olduğu geçmiş günleri bile arıyoruz, bir ödeme aracı olmazsa, ticaret ne yapılacağı bilinemez bir faaliyet haline geliyor” demektedir. Gündelik mübadeleler için bu “ne yapacağını bilememe” durumundan kaçınmaya çalışılmaktadır. Fransız devriminin çok ünlü kişileri Claviere ve Brissot, 1791'de yazdıkları, A.B.D.'ye ilişkin kitaplarında, takasın aşırı yaygınlığını kaydetmişlerdir. Hayranlıkla söylediklerine göre “kırlarda ihtiyaçlar, hep aynı elden çıkan ve oraya geri dönen paranın yerine, karşılıklı olarak doğrudan değişimlerle karşılanmaktadır. Terzi, ayakkabıcı, onlara ihtiyacı olan çiftçinin evinde sanatlarını icra etmekte, o da onların işlerini çoğu zaman ürün cinsinden ödemektedir.

No (419 20s 1344

THIS Indented Bill of Twenty Shillings due from the Massachusets Colony to the Possessor shall be in value equal to money & shall be accordingly accepted by the Treasurer and Receivers subordinate to him in all Publick paym.ts and for any Stock at any time in the Treasury. Boston in New-England February the third 1690. By Order of the General Court

Comittee

Yeni İngiltere'de, Massachusetts kolonisi tarafından 3 Şubat 1690'da çıkartılmış olan senet. Bana kopyasını sunma nezaketini gösteren, Montreal'deki Molson firması arşivlerinde bulunmaktadır.

Bu cins mübadeleler birçok alana yayılmaktadır; biryerlere ne alındığı ve verildiği yazılmakta, ve yıl sonunda, çok büyük çeşitlilikte olan ve Avrupa'da ancak çok parayla yapılabilecek mübadeleler, çok küçük miktardaki bir nakitle kapatılmaktadır...”.

Takasın ve mal cinsinden hizmetlerin, genç Amerika'nın ilerlemeci bir özgünlüğü olarak bu methedilişi oldukça eğlendiricidir. XVII. yüzyılda ve hatta XVIII. yüzyılda bile, Avrupa'da ayni ödemeler, kural olduklan bir geçmişin kalıntıları olarak oldukça sık görülmektedirler. Alfons Dopsch'u izleyerek, kendilerine mal, yiyecek, tuz, kumaş, pirinç tel, tahıl cinsinden, hepsi de aşırı tarifelerden fiyatlandırılan ürünlerle ödeme yapılan şu Solingenli bıçakçılar, Pforzheimlı şu madenciler, dokumacılar, Karaorman'daki şu köylü saatçileri sayıp dökmek, bitecek gibi bir iş değildir. Bu, XV. yüzyılda Almanya kadar, Hollanda, İngiltere, Fransa'nın da iyi bildiği Trucksystem'dir (yani takas). Hatta, Alman imparatorluk “memurları” bile ve tabii belediye memurları kaçınılmaz olarak, ücretlerinin bir kısmını mal cinsinden almaktadırlar. Ve geçen yüzyılda, kendilerine kümes hayvanı, tereyağ, buğday cinsinden ödeme yapılan ne kadar da çok ilkokul öğretmeni vardır! Hind köyleri de zenaatkârlarına her zaman (bunlar meslek kastları içinde, babadan oğula sürmektedir) yiyecek maddesi cinsinden ödeme yapmışlardır ve baratto (takas), XV. yüzyılda Doğu Akdeniz iskelelerinde, bu işin mümkün olduğu her seferinde, tüm büyük tüccarların altın kuralı olmuştur. XVI. yüzyılın kredi uzmanları olan Cenevizliler, herhalde bu takas geleneğinin izinden giderek, tüm Avrupa'nın kambiyo mektuplarının hesap bakiyelerinin kapatıldığı, kavramın kendisinin ortaya çıkmasından önce de gerçek clearing'ler olan, Besançon fuarları denilen, takas fuarlarını düşünmüşlerdir. Bir Venedikli 1604'te, bu fuarların merkezi olan Piacenza'da, sonunda ortaya yalnızca birkaç avuç “altından altın” -yani efektif para- ekünün çıkmasıyla değiştirilen milyonlarca dükalık hesap karşısında apışıp kalmıştır.

AVRUPA'NIN DIŞINDA: ÇOCUKLUK HALİNDEKİ EKONOMİLER VE MADENİ PARALAR

İlkel ekonomiler ile Avrupa'nın arasında Japonya, İslam alemi Hind ve Çin; faal ve tamamlanmış bir parasal hayatın yarı yolundaki ara konumları temsil etmektedirler.

Japonya'da ve Osmanlı İmparatorluğunda

Japonya'da parasal ekonomi XVII. yüzyılla birlikte gelişmiştir. Ancak altın, gümüş ve bakır sikke dolaşımı kitlelere hiç de ulaşmamıştır; pirinçten meydana gelen eski para, kariyerini sürdürmektedir; ringa yükleri pirinç yükleriyle değişmeye devam etmektedir. Fakat dönüşüm de yol almaktadır. Köylüler kısa bir süre sonra, artık pirinç ekilmeyen yeni tarlalardan doğan yükümlülüklerini ödemek üzere, bakır para edineceklerdir. (Diğer tarlalarda eski angarya ve ayni ödentiler sistemi yürürlüktedir). Japonya'nın batı kesiminde, şogun'a ait malikânelerde, köylü yükümlülüklerinin üçte biri parayla ödenecektir. Hatta bazı daimyo'lar (büyük toprak efendileri) kısa bir süre sonra o kadar büyük miktarda altın ve gümüşe sahip olmuşlardır ki, kendi samuray'larının (hizmetlerindeki soylular) ücretlerini sarı veya beyaz maden cinsinden ödemeye başlamışlardır. Hükümetin kaba müdahaleleri, yeni sisteme düşman zihniyetler, onlara para düşünmeyi, hatta konuşmayı yasaklayan samuray ahlâkı yüzünden, bu evrim yavaştır. Köylü ve feodal dünyanın karşısında, parasal Japonya en azından üçlüdür; hükümete ilişkin olan, ticari ve kentsel -aslında devrimci-Japonyalar. Belli bir olgunlaşmanın işareti, sonunda fiyatlarda ve özellikle de pirinç ve köylü ödentileri fiyatlarında meydana gelen dalgalanmalar (bunları biliyoruz) ve eğer istenirse, şogunun 1695'te “parayı çoğaltmak” için kararlaştırdığı şu sert devalüasyondur.

İslam alemi, Hind'den Atlantiğe kadar olan alanda geçerli, ama eski ve geleneklerin içine hapsolmuş parasal bir örgütlenmeye sahiptir. Bu alandan ancak, faal kavşak İran ile Osmanlı imparatorluğu ve istisnai kent İstanbul'un lehine olan kurtuluşlar söz konusudur. XVIII. yüzyılda bu muazzam başkentte narh nizamnameleri, mal fiyatları ve ad valorem gümrük resimlerini, ulusal para cinsinden saptamaktadırlar; İstanbul'dan Batı'nın bütün büyük piyasalarına, Amsterdam, Livorno, Londra, Marsilya, Venedik, Viyana'ya... kambiyo senedi çekilmektedir.

Altın sikkeler, yabancılar tarafından Jonduc veya fonducchi olarak da adlandırılan sultaniler (tam, yarım, çeyrek altın sikkeler); guruş denilen Osmanlı gümüş sikkeleri tedavüldedir; para ve akçe muhasebe sikkeleri haline gelmişlerdir. Bir sultani 5 guruş, bir guruş 40 para, bir para 3 akçe etmektedir, akçenin çeyreği olan menkir veya gieduki, tedavüldeki en düşük değerli gerçek paradır. İstanbul'un bu para dolaşımı, Mısır'a, Ermeni tüccar kolonilerinin ticareti canlandırdığı Basra, Bağdat, Musul, Halep, Şam üzerinden Hindler Hindler kadar uzaklara yansımaktadır. Hiçbir kuşku yoktur. Belli bir parasal bozulma aşikârdır: yabancı paralar Osmanlı paraları karşısında prim yapmaktadırlar. Altın sikke olan Venedik sekinesi 5,5 guruş etmektedir; Hollanda taleri, Raguza ekücü ise gümüş sikkeler olup 60 para karşılığındadırlar; Kara guruş denilen sağlam Avusturya taleri 101, hatta 102 para ile değiştirilmektedir.40 Bir Venedik belgesi, daha 1668'de (Mısır'a gönderilen) İspanyol riyalleri üzerinden % 30'a varana kadar kazanç sağlanabileceğini işaret etmekteydi; 1671 tarihli olan bir başkası ise, Venedik'ten satın alınıp İstanbul'a gönderilen sekine veya ongari'dtn % 12-17,5 kâr edilebileceğini bildirmekteydi. Osmanlı imparatorluğu böylece, Batı paralarına tuzak kurmaktadır, bunlar onun para dolaşımı için gereklidir: Osmanlı devleti talep edendir.

Ek bir ilgi daha oyuna girmektedir: Doğu Akdeniz'e gelen “tüm paralar, ayırım yapılmadan eritilip, külçe haline getirildikten sonra, İran'a ve Hindlere gönderilmekledir”; daha sonra bunlar İran larin'i veya Hind rupisi olarak yeniden basılacaklardır. Bu en azından, 1686 tarihli Fransızca bir metnin ileri sürdüğü şeydir. Ancak, İsfahan'a veya Delhi'ye, bu tarihten önce de, sonra da, bozulmamış halde Batı sikkeleri gelmektedir. Tüccarlar için zorluk, İran'a sokulan tüm değerli madenlerin paraya dönüştürülmesi ve larin olarak basılmalarının zorunlu olmasıdır. Bu arada basma masrafları da onlar için bir kayıp olmaktadır. Uzak Doğu'da bir cins uluslararası para olan larin, 1620'lere kadar burada aşırı değerliydi ve bu durum basma zararını telâfi ediyordu. Fakat XVII. yüzyıl süresince, bu avantajını riyal'in (real) lehine olmak üzere kaybetmiştir; öylesine ki, Tavarnier'nin zamanında İran'da birçok tüccar riyal aramakta ve bunlan Hind'deki ticaretleri için, kaçak olarak ülke dışına çıkartmakta, böylece büyük kervan çıkışlarıyla İran körfezindeki ticari filoları teşvik etmektedirler.

Hindistan

Hind kıtası uzun süreden beri, daha hıristiyanlıktan önce, altın ve gümüş sikkelere alışmıştır. Bizi ilgilendiren dönem boyunca burada, XIII., XVI. ve XVIII. yüzyıllarda olmak üzere, parasal ekonominin üç kez genişlemesi meydana gelmiştir; bunlardan hiçbiri tam ve birleştirici olmamış; Indus ve Ganj vadilerinden itibaen müslüman egemenlik alanı olan Kuzey ile, Hindu krallıklarının yaşamaya devam ettiği ve bunların içinde uzun süre başarılı olanının Vijnayanagar olduğu, kalabalık Güney yarımadası arasındaki zıtlık iyi kötü sürmüştür. Kuzeyde (işlediği zaman), bir gümüş-bakır çifte maden sistemi yerleşik durumdadır ve bakırın meydana getirdiği alt kat çok daha önemlidir. Gümüş sikkeler -rupiler (veya alt dilimleri) bazen yuvarlak, bazen karedirler- XVI. yüzyılda ortaya çıkmışlardır. Bunlar yalnızca ekonomik hayatın yüksekleriyle ilgilidirler: altta bakır artı acıbademler (İran kaynaklı şu ilginç paralar) yer almaktadır. Ekber tarafından bastırılan altın sikkeler -mohur- deyim yerindeyse, dolaşıma girmemektedirler. Altının Dekkan'ın temel parası olduğu Güney için durum böyle değildir. Bu bölgede, alt katta yer alan biraz gümüş ve bakır, deniz kabuklarından oluşan parayı tamamlamaktadırlar. Altın paralar, Batı'nın dilinde “pagoda" adını almakta olup, bunlar dar çaplı, çok ince sikkelerdir ve 1695'te “Venedik sekinesi kadar etmektedirler”, madenleri “İspanyol pistole'ünden daha saftır”.

XVIII. yüzyılda parasal kaos sürmektedir. Para basımı sayılamayacak kadar çok darphaneye dağılmıştır; Gucerat'ın büyük limanı Surat'taki en önemlisidir, ama yegânesi değildir. Birim ve alaşımların denkliği halinde, yerel para diğerlerine prim yapmaktadır. Para basımları sık olduğu için, hükümdarların ilgi dolu müdahaleleri, eskisine nazaran düşük olsa bile -durum çoğu zaman böyledir- en son çıkartılan parayı değerlendirmektedir. Bu durumda Gemelli Careri (1695) tüccarlara ellerindeki gümüş sikkeleri “ülke parasından” yeniden bastırtmayı önermektedir “ve özellikle de paranın o yıla ait (olmasına dikkat edilmelidir), aksi takdirde yüzde yarım kaybedilecektir. Bu para bastırma olanağını, Büyük Moğol'un sınırları üzerinde olan tüm kentlerde bulmak mümkündür”.

Nihayet, Hindistan uygulamada hiç altın, gümüş, bakır, hatta cauri üretemedi- ği için, başkalarının paraları ona gelmekte, asla kapalı olmayan

kapılarından geçmekte ve ona para hammaddesinin esasını sağlamaktadır. Bu kaostan cesaret bulan Portekizliler, Hind paralarına rakip sikkeler basmışlardır. Aynı şekilde, 1788'e kadar bir Batavya rupisi artı İran rupileri varolacaktır. Bir seyyah (1695) “okuyucunun, dünyada dolaşımda olan bütün altın ve gümüşlerin, sanki merkezleriymiş gibi, sonunda Moğol ülkesine gittiklerini kabul etmesi gerekir. Amerika'da çıkan altın ve gümüşün, Avrupa'nın birçok krallığında dolaştıktan sonra, İzmir ipek yolundan kısmen Türkiye'ye, kısmen de İran'a gittiği bilinmektedir. Oysa Türkler Yemen'den veya Mutlu Arabistan'dan gelen kahveden vazgeçemezler; Araplar, kanlılar ve Türkler Hind mallarından da vazgeçemezler, bu durumda Kızıldeniz yoluyla Babelmendeb yakınlarındaki Moka'ya, İran körfezinin dibindeki Basra'ya ve Benderabbas ile Gommeron'a büyük miktarlarda para göndermekte ve buradan da bunları tekneleriyle Hindistan'a taşımaktadırlar” diye açıklamaktadır. Aynı şekilde, Hollandalıların, İngilizlerin ve Portekizlilerin Hindlerdeki tüm alımları altın ve gümüş karşılığında olmaktadır, çünkü “Hindlilerden Avrupa'ya götürmek üzere mal, ancak nakit para karşılığında satın alınabilir”

Bu tablo ancak çok az bir zorlama unsuru içermektedir. Fakat hiçbir şey bedava olmadığından, Hindistan değerli madenlerinin karşılığını sürekli olarak ödemek zorundadır. Bu onun güç hayatının ve aynı zamanda telâfi edici endüstrilerinin, özellikle de, daha Vasco de Gama'nın gelişinden önce Hind ekonomisinin gerçek kitlesel sürükleyicisi olan Gucerat dokumalarının gelişmesinin nedenlerinden biridir. Uzak ve yakın ülkelere yönelik faal bir ihracat vardır. Pamuklu dokumacılarıyla Gucerat, Orta Çağın yünlü dokuma merkezi Alçak Ülkeler'in modelinde hayal edilmelidir. Gucerat XV. yüzyıldan itibaren muazzam bir endüstrileşme atılımının içine girmiş ve bu hareket Ganj yönüne yansımıştır. XVIII. yüzyılda “Hintli” denilen pamuklular, Avrupa'nın bunları bizzat üretmeyi tercih edip, onların rakibi olacağı güne kadar, tüccarlar tarafından büyük miktarlarda ithal edilerek, kıtayı istila edeceklerdir.

Hind para tarihi, oldukça mantıklı bir şekilde, Batı'nın hareketlerini izlemektedir. Hind parası uzaktan kumanda edilmektedir. Her şey, sanki 1542'den sonra Delhi'de para basımlarının yeniden toparlanması için. Amerikan gümüşünün önce Avrupa'ya gelmesinin, sonra da Avrupa'dan kaçışının beklenmesi gerekiyormuş gibi cereyan etmektedir. V. Magalhaes

Godinho, rupilerin İspanyol riyallerinden, ve kendileri de çoğu zaman yeniden eritilmiş riyallerden yapılan İran larinlerinden basıldıklarını, ayrıntılarıyla açıklamaktadır. Aynı şekilde, altın sikkeler; Afrika kaynaklı Portekiz altınlarının. Amerikan kaynaklı İspanyol altınlarının ve hepsine egemen olan Venedik sefeine'lerinin yeniden kullanılmalarından elde edilmektedirler. Bu yeni katkılar, Asya (Çin, Sumatra, Monomotapa altını, Japonya ve İran gümüşü) ve Akdeniz (Venedik altın ve gümüşü) kökenli olan, nisbeten mütevazi bir değerli maden beslenmesine dayalı olan eski parasal konumu alt-üst etmişlerdir. Artı, aynı şekilde mütevazi, Kızıldeniz'den Batı kaynaklı bir bakır girişi. Artı bir para-benzeri bolluğu: Bengal ve başka yerlerde cauri'ler, Gucerat'ta İran'dan ithal edilen acıbademler. Altın ve gümüşünki gibi, bakır dolaşımı da, Portekiz'in kitlesel ithalatıyla alt-üst olmuş, bunlar tamamen Moğol Hindistan'ı tarafından emilmiştir. Bu durum, bakırın Lizbon'da kıtlaşması, 1580'lerden sonra tamamen yok olmasına kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra, Çin ve Japon bakırlarının katkısına rağmen, Hindistan'da bir bakır açlığı yerleşik hale gelecektir. Cihangir'in saltanatından sonra, 1627'ye doğru, o zamana kadar bol olan bakır para arzı, Mugal Hind'inde yavaşlamış ve gümüş mübadelelerde artan bir önem kazanırken, cauri'lerin de rolü, özellikle bakır paysahları ikâme etmek üzere artmıştır.

Çin

Bizatihi bir kitle olan Çin, ancak yakınındaki bir ilkel ekonomiler evreninin içinde anlaşılabilmededir. Ona bağlı olan bu ekonomilere, Çin de bağımlıdır: Tibet, Japonya -aşağı yukarı XVI. yüzyıla kadar-, Filipinler, Endonezya, Hindiçini. İstisnalar kuralı teyid ettiği için, bu genel nitelemeden bazı ilkel ekonomileri çıkartmak gerekmektedir: paranın kendiliğinden aktığı ticari düğüm Malaka; altın kentleri ve baharatıyla batı burnu; daha o zaman bile oldukça kalabalık bir ada olan ve bakır paralan cabca'ların Çin modeline göre basıldığı Java. Java'nın parasal hayatın henüz ilkel bir aşamasında olmasına rağmen.

Çin böylece çocukluk durumunda kalmış ülkelerin yanında yaşamaktadır: Japonya'da pirinç uzun zaman para olarak iş görmüştür; Endonezya, Filipinler ve Hindiçini'de ithal veya taklid edilen Çin cabca'ları veya bakır

“gonglar”, veya tartılan altın tozu, veya tartılan kalay ve bakır; Tibet'te altın tozunun yanında uzak batıdan gelme mercan.

Bütün bunlar bizzat Çin'in kendinin gecikmişliğini ve aynı zamanda “egemen” olan parasal sisteminin belli bir katılıkta olmasını açıklamaktadırlar. Çin, hiçbir tehlikesi olmadan, tembel bir para tarihine sahip olabilirdi: komşularının üstünde olmak ona yetmiştir. Kabaca, uzak IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar sürmüş olan ve özellikle Çin'in Orta Asya yolları üzerinden hem bozkır dünyasına, hem de İslam alemine ve Batı'ya açıldığı Moğol hanedanları döneminde, cari para olan dahiyane kâğıt parayı ayrı bir yere koyalım. Eyaletten eyalete ödeme yapma gibi iç kolaylıkların dışında, kâğıt para, Orta Asya ve Batı Avrupa yönüne olan ticaretin talep ettiği değerli maden çıkışları için ihtiyat olanağı sağlamıştır (geçerken, o sıralar gümüş ihracatçısı bir Çin'in ne kadar şaşırtıcı olduğuna dikkat ediniz). İmparator bazı vergileri banknot cinsinden toplamakta, yabancı tüccarlar (Pegolotti bunu hatırlatmaktadır) paralarını, çıkışta iade şartıyla, kâğıt paraya çevirmekteydiler. Kâğıt para kullanımı, XIII. Ve XIV. yüzyılların konjonktürüne bir Çin cevabı, ağır bakır veya demir caixaların köhne tedavülüne ilişkin zorlukları aşmanın bir biçimi veya dış ticaretini ipek yolları üzerinde canlandırmanın bir yolu olmuştur.

Fakat XIV. yüzyılın bunalımı ve tahta ulusal Ming hanedanını çıkartan köylü isyanlarının zaferiyle, Batı'ya uzanan büyük Moğol yolu kopmuştur. Kâğıt para emisyonu devam etmekte, fakat enflasyon kendini hissettirmektedir. 1378'de 17 kâğıt caixa 13 bakır caixa etmekteydi. Yetmiş yıl sonra, 1448'de madeni 3 caixa için 1000 kâğıt para gerekmekteydi. Bu enflasyon, kâğıt paranın hakkından çok kolay gelmiştir, çünkü bu para aynı zamanda Moğolların nefret edilen rejimini hatırlatmaktadır. Devlet ondan vazgeçmiş, yalnızca özel bankalar, yerel ihtiyaçlar için tedavüle kâğıt para sokmuşlardır.

Bundan sonra Çin'in artık tek bir parası vardır, caixa veya Avrupalıların dediği gibi bakır cache veya sapique. M.Ö. 200 yıllarında ortaya çıkmış olan bu eski para, yüzyıllar boyunca biraz değişmiş ve tuz, tahıl gibilerinin ve VIII. yüzyılda ipek ile

XV. yüzyılda kâğıt para kaybolunca yeniden ortaya çıkan pirincin daha ciddi ve güçlü rekabetlerine göğüs germiştir. Ming hanedanının ilk

yıllarında, bakır-kurşun karışımı paralar söz konusudur (4 ölçü kurşun, 6 ölçü bakır); “bu durumda parmakla kırılacak halde olmaktadırlar”. Bunların tek bir tarafı damgalıdır ve yuvarlak olan bu paralara kare bir delik açılmıştır; buradan geçirilen iplerle yüzlük veya binlik desteler yapılmaktadır. Peder de Magaillans (öl. 1677, kitabının yayınlanışı 1688) “bir eküye, olağan olarak binlik bir bağ (Çinlilerin tael'i) verilmektedir ve bu kambiyo bankalarda veya bu işe tahsis edilen kamusal localarda yapılmaktadır” diye kaydetmektedir. Tabii ki Çin “dinarları”, çok düşük birimler halinde olduklarından, bütün rolleri oynamaları olanaksızdır. Onların üzerinde, tartı hesabı gümüş, bir cins üst paradır. Çok kısıtlı bir rolü olan altın için ve gümüş için söz konusu olan sikkeler değil de, külçelerdir. Bunlar ‘‘küçük bir gemi biçiminde olup, Makao'da onlara paes, altın veya gümüş ekmek denilmektedir”. Peder de Magaillans, bunların farklı değerlerde olduğunu söyledikten sonra, devam etmektedir “altın ekmekler bir, iki, on ve yirmi eküye kadar etmektedirler; gümüş olanları ise yarım ekü, bir ekü, on, yirmi, elli ve bazen de yüz ve üç yüz ekülüktürler”. Portekizli rahip denier ve ecu cinsinden konuşmaya inat etmektedir, ama dili anlaşılır açıklıktadır. Biz yalnızca tael'in bir muhasebe parası (bu kavrama birkaç sahife sonra geri döneceğiz) olduğunu bildireceğiz.

Bu üst katta fiili olarak, yalnızca gümüş külçenin önemi vardır. “Kar gibi beyaz”, çünkü antimonla karıştırılmış olan gümüş külçesi, Çin'de büyük mübadelelerin esas aracıdır, öylesine ki, Ming döneminde (1368-1644) parasal ve kapitalist bir ekonomi canlanmış, alanını genişletmeye, hizmetlerini çoğaltmaya yönelmiştir. Çin kömür madenlerindeki rush'ı (1596) ve 1605'te bunu izleyen muazzam rezaleti düşünelim. Gümüş sıralar o kadar talep edilmektedir ki, altınla 1'e 5 haddinden değiştirilmektedir. Manilla kalyonu Pasifik üzerinden Yeni İspanya hattını açtığında, jonque'lar onu karşılamaya koşmuşlardır. Manilla'da her mal yalnızca Meksika gümüşüyle mübadele edilmektedir, kabaca yılda bir milyon peso. Sebastian Manrique “Çinliler, çok büyük tutkuyla arzulanan riyallerle değiştirilecek yeni mallar bulmak üzere cehenneme bile inerler. Kötü İspanyolcalarıyla plata sa sangre bile demektedirler”, gümüş kandır.

Gündelik gerçeklikte, gümüş ekmekler her seferinde bütün olarak kullanılamazlar; alıcılar “onları, bu iş için taşıdıkları çelik makaslarla kesip, aldıkları malın fiyatına göre küçük veya büyük sikkelere (yani parçalara)

bölmektedirler”. Bu parçaların herbiri tartılmakta; alıcılar ve satıcıların herbiri küçük Roma terazileri kullanmaktadır. Bir Avrupalı (1733-1735 arası) “ne kadar sefil olursa olsun, hiçbir Çinli yoktur ki, yanında bir makas ve bir altın terazisi taşımasın. Birincisi altın ve gümüşü kesmeye yaramakta ve trapelin denilmektedir, diğeri de bunları tartmaya yaramakta ve Utan adını almaktadır. Çinliler bu işte öyle beceriklidirler ki, iki mangır değerindeki gümüşü veya 5 sollük altını öyle bir kesinlikle kesmektedirler ki, bir daha işlem yapmaya gerek kalmamaktadır”.

Aynı ayrıntılar, bir yüzyıl önce Peder de Las Cortes'in (1626) yazdıklarında da bulunmaktadır. Bu rahip de, bütün Çinlilerin bu garip ödeme aracına muhteşem bir şekilde alışık olmalarından şaşkınlık duymaktadır. Külçelerin maden değerini veya saflığının derecesini kestiremeyecek hiçbir çocuk yok demektedir. En küçük bir maden parçasını bile, kuşaklarında taşıdıkları, içi balmumu dolu çıngırak gibi bir şeyle toplamaktadırlar. Parçalar yeterli miktara ulaştığında, balmumunu eritmek yeterlidir. Bu sisteme hayran olmak gerekir mi? İlk tanığımız tereddüt etmemektedir. “Bizim Avrupa paralarının çokluğunu düşündükten sonra, ne altını, ne de gümüşü olmamanın Çinliler için bir avantaj olduğu sonucuna varıyorum, bunun nedeni bana göre, bu maddelerin Çin'de mal olarak ün yaptıklarından, ülkeye sokulan miktarın, gümüş paranın cari olduğu bir ülkedeki gibi ürün ve mallarda önemli bir artış meydana getirmemesidir” diye yazmaktadır.

Çok geniş olan Çin'in, onu dünya gümüşünün “emme tulumba”sı olarak betimleyen tarihçiler her ne derlerse desinler, bir gümüş baskınına uğramadığı bir gerçektir. Kanıt? Tabii ki, küçük bir sekizlik sikkenin alım gücü. Bu sikkenin, eyaletine göre (aslında tek, ama farklı paralar tedavüldedir), 700-1100 cabca etmesi bize fazla bir şey söylememektedir, fakat çok ince olan bu sikkelerin bir tanesiyle, 1695'te “dünyanın en iyi ekmeği altı ay süreyle alınabilmekteydi: tabii ki tek bir kişinin tüketimi söz konusudur, yani Çin'de pek beğenilmeyen buğday ununun olağanüstü ucuzluğundan yararlanan Avrupalı bir seyyahın tüketimi. Fakat, aynı seyyah, bu beyaz sikkelerden bir tanesi karşılığında, her ay “ahçılık yapacak” bir Çinli hizmetkâr tutabilir ve bir taes (taeI, yani 1000 caixa, o dönemde henüz, aşağı yukarı bir sekizlik sikke etmektedir) karşılığında “olgun” bir Çinli hizmetkârın özenini elde edebilir ve üstüne üstlük,

seyyahımız Careri'yi Pekin'e kadar izleyen “bir ailenin giderleri için 4 iane sekizlik sikke (bir defalık)” yetebilirdi.

Aynı zamanda muazzam bir iddiharı da hesaba katmak gerekmektedir, (zenginlerin ve rüşvetçilerin iddiharını hesaba katmadan) İmparator hâzinesinin devasa iddiharını. Ancak, bu hareketsiz hale getirilmiş para kitlesi, kısmen hükümet karar ve tedbirlerine bağlıdır ve hükümet bu kitleden, fiyatlar üzerinde etki etmek üzere yararlanmaktadır. 1779 tarihinde Cizvit pederler arasındaki bir mektuplaşmanın açıkladığı budur. Onlara göre, paranın eşyalara göre değeri, Çing hanedanı döneminde değişmiştir, bundan fiyatların genel olarak arttığını anlayınız. Bunun dışında, gümüşün kelimenin dar anlamında bir para olup olmamasına göre (tabii ki olmaması). Cin bir cins gümüş-bakır çifte maden sistemine bağlı olarak yaşamaktadır. İç değişim bir yanda sapekler ile bir cins Çin gümüş “ons”u arasında, veya Batılı bir tüccarın sattığı sekizlik bir sikke arasında kurulmaktadır. Oysa bu gümüş-bakır kambiyosu günlere, mevsimlere, yıllara ve hepsinden önce de, imparatorluk yönetiminin emrettiği gümüş veya bakır artışına göre değişmektedir. Hükümetin amacı, normal bir parasal dolaşım haddini korumak ve gerekli olduğu her seferinde, bakır/gümüş oranını alışılmış hadlere getirmektir; bunun için, eğer gümüş fazla değerlenirse, imparator hâzinesinden beyaz maden, tersi durumda da bakır ihracına izin vermektedir. Çinli cizvitler “hükümetimiz gümüşün ve paranın karşılıklı değerlerini yükseltip, düşürmekte... bu kaynağı bütün imparatorluk için kullanmaktadır” demektedirler. Bu denetim, Çin'deki tüm bakır madenlerinin devlet malı olmasından ötürü, daha da kolay hale gelmektedir.

Demek ki, paranın Çin'de kayıtsız, nötr bir alet olduğu ve fiyatların her zaman muhteşem bir şekilde sabit kaldıkları söylenemez. XVIII. yüzyılda Kanton'da fiyatlar Avrupa ticaretinin etkisiyle ve Orta imparatorluğun eski ekonomisine derinlemesine nüfuz eden hem parasal, hem de kâğıt paraya dayalı çifte bir devrimin peşisıra yükseleceklerdir. Kıyısal bir ekonomi, “guruş” ekonomisi, sapek ekonomisi olan bir iç ekonomiyi sarsalamaktadır. Ve bu iç ekonomi olağan olarak varsayıldığı kadar, temelleri itibariyle hareketsiz ve sakin değildir.

Bunlar söylendikten sonra, okuyucu herhalde bizim bakış açımızı kabul edecektir: Çin parasal açıdan, Hind'den daha ilkel, daha az incelmiştir.

Fakat onun sistemi tamamen farklı bir tutarlığa ve aşikâr bir birliğe sahiptir. Çin parası, herkesin parası gibi değildir.

PARASAL OYUNLARIN BAZI KURALLARI

Daha şimdiden canavarlaşmış olan Avrupa, bunların dışındadır. Parasal deneyin tüm yelpazesini tanımaktadır: zemin katta, söylendiğinden daha fazla takas, kendine yeterlik, ilkel paralar, eski çareler, nakit sikkeleri tasarruf etmek için kaçamaklar yer almaktadır; fakat üst katta madeni paralar -altın, gümüş ve bakır- nisbeten bol olarak bulunmaktadır; nihayet "Lombardlar"ın veya Yahudi tüccarların rehin karşılığı avanslanndan, büyük ticari piyasaların spekülasyonları ve kambiyo senetlerine varana kadar, çok çeşitli bir kredi.

Ve bu oyunlar Avrupa'yla sınırlı değillerdir. Diğer kıtaların zenginliklerine atılan büyük bir ağ olan bu sistem, dünya ölçeğinde bir kapsama sahip olmakta ve açıklamaya kavuşmaktadır. XVI. yüzyılla birlikte Amerikan "hazine"lerinin Avrupa'nın çıkarına olmak üzere, Uzak Doğu'ya kadar ihraç edilerek, burada sikke veya külçe haline dönüşmesi, küçük bir ayrıntı değildir. Avrupa dünyayı yalayıp yutmaya, hazmetmeye başlamıştır. Öylesine ki, onun sağlıklı durumundan, geriye yönelik olarak yakmıyormuş havasında olan, dünün, hatta bugünün bazı iktisatçılarına itiraz edelim; onlara göre Avrupa Uzak Doğu yönündeki bir para kanamasından rahatsızdır. Her şeyden önce, bundan ötürü ölmeyecektir. Sonra, bunu böyle söylemek, alacağı bir kenti bombalayanın, bu işte güllelerini, barutunu ve zahmetini kaybettiğini söylemekle aynı şeydir.

Nihayet, dünyanın tüm paraları birbirlerine tırnaklarını geçirmişlerdir, çünkü parasal siyaset, her bölgede, şu veya bu değerli madeni çekmeye veya dışlamaya dayanmaktadır. Ve bu parasal hareketler bazen muazzam mekânlar üzerinde yansımaktadırlar. V. Magalhaes Godinho, daha XV. yüzyılda İtalya, Mısır ve Uzak Doğu paralarının, tıpkı bizzat Avrupa paralarında olduğu gibi, birbirlerini etkilediklerini göstermiştir. Avrupa bu tutarlığı, dünyanın bu parasal yapısını istediği gibi biçimlendirme gücüne sahip değildir. Kendini dayatmak istediği her yerde, yerel oyunu oynamak zorundadır. Fakat daha Amerika'nın fethinden önce, nisbeten büyük bir değerli maden kitlesine sahip olduğu ölçüde, bu oyunun kendi lehine gelişmesini, çoğu zaman sağlamıştır.

Değerli Madenlerin Çatışması

Madeni bir para, aralarında bağlı olan bir sikkeler topluluğudur: biri diğerinin onda veya onaltıda veya yirmide biridir ve böyle devam edip gider. Olağan olarak, değerli olan veya olmayan birçok maden aynı anda kullanılmaktadır. Batı bunlardan üç tanesini, bu çeşitliliğin avantaj ve sakıncalarıyla birlikte muhafaza etmiştir: altın, gümüş, bakır. Avantajlar: değişimlerin çeşitli ihtiyaçlarına cevap vermek; ona tekabül eden sikkelerle, her maden bir dizi mübadeleyi üstlenmektedir. Yalnızca altına bağlı bir sistemde, gündelik küçük atımları ödemek güç olacaktır; ve eğer yalnızca bakırla sınırlı bir sistem söz konusu olursa, büyük ödemeler çok rahatsızlık verici hale gelecektir. Fiili durumda her maden kendi kişisel rolünü oynamaktadır; altın hükümdarlara, büyük tüccarlara (hatta Kiliseye); gümüş olağan mübadelelere; bakır haklı olarak zemin kata tahsis edilmiştir: bu küçük insanların ve fakirlerin “kara" parasıdır; bazen bir miktar gümüşle karışmış olarak, çabucak kararmakta ve adını her zaman haketmektedir.

Bir ekonominin yönü ve sağlığı, adeta ilk bakışta, ona egemen olan madenden, hemen tahmin edilebilecektir. Napoli'de 1751'de altın iddihar edilmiştir; gümüş krallık dışına çıkmaktadır; bakır düşük hacmine (6 milyon gümüş, 10 milyon altına karşılık, 1,5 milyon düka değerinde) mübadelelerin esas bölümünü karşılamaktadır, çünkü hızlı tedavül etmekte ve ne kadar kötü olursa olsun, “yerinde durmamaktadır”. İspanya'da da aynı manzara: 1724'te “ödemelerin büyük kısmı billorila (biraz gümüş katılmış bakır) yapılmaktadır; bunun taşınması çok güç ve masraflıdır, zaten uygulama onu tartarak alma biçimindedir”. Bu çok nefret verici bir uygulamadır, çünkü aynı dönemde billon, Hollanda ve Fransa'da yalnızca küsurat için kullanılmaktadır. Fakat İspanya gümüşte, Yeni Dünya gümüşünün efendisi olarak kalmaktadır, ama bu uzak hâzinelere sahip olan diğer uluslar tarafından bu rolü oynamasına, ancak onun “tüm uluslara ait” bir para olarak tedavül etmesine izin vermesi koşuluyla razı olunmaktadır; yani kendi gümüşünü, başkalarının çıkarına kaybetmesi pahasına. Portekiz'in altın konusunda olduğu gibi, İspanya, sömürgelerinin gümüşü için “basit bir kanal” haline gelmiştir. Careri kalyon filosuyla birlikte, 1694'te Cadiz'e gelmiştir; burada tek bir günde “Hindlere yolladıkları malların karşılığı olan gümüşü almaya gelmiş olan yüzden fazla teknenin körfezi doldurduğunu” görmüştür: “bu madenin büyük bölümü kalyonlarla

gelmekte ve yabancı ulusların kesesine girmektedir” diye sonuca varmaktadır.

Bunun tersine, gelişmekte olan ülkelerde, rolünü kanıtlayan ya altın, ya da gümüş olmaktadır. Londra Ticaret Odası 1699'da gümüş parayı, “altından daha yararlı ve kullanışlı” olarak betimlemiştir. Fakat kısa bir süre sonra, XVIII. yüzyılın büyük altın enflasyonu çıkmıştır. 1774'te İngiltere sarı madeni, de facto yasal ve cari para olarak tanımıştır, gümüş artık bozuk para haline gelmiştir. Ancak, Fransa beyaz madene oynamayı sürdürecektir.

Bunların aşikâr istisnaları olan, kaba kurallar olduğunu eklemek gereksizdir. XVII. yüzyılın ilk yarısı esnasında, büyük ticari piyasalar bakırdan vebaymış gibi sakınırlarken, Portekiz onları istekle aramakta, ama bunu, adeti olduğu üzere, Ümit burnunun ötesinde, Hindlere ihraç etmek üzere yapmaktadır. Öyleyse kendimizi bazı görüntülerden koruyalım. Altın bile bizi yanıltabilir: Osmanlı ülkesi XV. yüzyıldan itibaren bir altın bölgesi olmuştur (Afrika sarı madeni ve Mısır sikkelerinden hareketle). Fakat altın, 1550'lerden önce Akdeniz ve Avrupa'da nisbeten boldur; ve durumun Türkiye'de de böyle olmasının nedeni, bu ülkenin Avrupa gümüşlerinin Uzak Doğu yolu üzerinde, bir geçiş yeri olmasından kaynaklanmaktadır.

Zaten şu veya bu paranın egemenliği (altın, gümüş, bakır) özellikle, farklı madenlerin birbirleriyle oynadıkları oyundan kaynaklanmaktadır. Sistemin yapısı, onların rekabetini gerektirmektedir. Tabii ki, bakırın rolü olağan olarak en az önemlisidir, çünkü küçük paralar içerdikleri madenin değeriyle tam oranlı olmayan bir değere sahiptirler, sanki küçük kâğıt para kupürleri gibidirler. Fakat sürprizler mümkündür: bakır bizatihi önemsizliğinden ötürü, XVII. yüzyılda Avrupa'nın tümünde, özellikle de Almanya’da ve İspanya'da (1680'e kadar), ayrıca zorluklarından kurtulmak için başka çözüm bulamayan, ekonomik olarak hasta ülkelerde, güçlü ve ilkel enflasyonların en uygun taşıyıcısı olmuştur. Hatta Avrupa dışında da aynı durum söz konusu olmuştur. Örneğin İran'da 1660'a kadar, “yarısı saksağan eti gibi kırmızı” küçük bir bakır para piyasayı istila etmiş ve “gümüş Hisfan'da (İsfahan) hergün daha da kıtlaşmıştır”.

Bunları söyledikten sonra, bakırı tartışma dışı bırakalım. Geriye korkunç efendiler olan altın ve gümüş kalmaktadır. Bunların üretimi düzensizdir, hiçbir zaman esnek olmayan bir üretimin sonucunda, madenlerden biri

diğerine nazaran nisbeten bollaşmakta, sonra da duruma göre, az çok yavaş bir şekilde, durum tersine dönmekte ve işler böyle sürmektedir. Bunun sonucunda ortaya çalkantılar, felâketler ve bunlardan da fazla olmak üzere, parasal Eski Rejim'in bir çizgisi olan, yavaş ve güçlü nabız atışları ortaya çıkmaktadır. İyi bilinen gerçek: “gümüş ve altın düşman kardeşlerdir”, Karl Marx bu formülü değiştirerek kendi zimmetine geçirmiştir: “gümüş ve altının yasal olarak, para halinde yanyana bulundukları heryerde, onlara tek ve aynı madenmiş gibi bir muamele uygulamaya, her seferinde boşuna uğraşılmıştır” diye yazmıştır. Bu çatışma asla sona ermemiştir.

Eski kuramcılar, eşit ağırlıkta, sabit bir oranın altına, gümüşten 12 kere daha fazla değer yüklediğini iddia etmektedirler. Kuşkusuz bu, XV.-XVIII. yüzyıllar arasında kural değildir, ratio bu “doğal” veya öyle olduğu söylenen oranın, çoğu zaman etrafında, veya daha doğrusu, ötesinde dalgalanmaktadır. Terazinin kefesi uzun dönemde bir birinden, bir diğerinden yana yatmaktadır, ama bu hesaplanırken, bizi şu anda ilgilendirmeyen kısa veya yerel değişmeler kaale alınmamaktadır.

Böylece, beyaz maden XIII.-XVI. yüzyıllar arasında, kabaca 1550'lere kadar olan uzun dönemde değerlenmiştir; kavramları zorlayarak, bu dönemde bir altın enflasyonu olduğu söylenebilir. Avrupa darphanelerinde basılan bu altın, Macaristan'dan, Alplerden, uzaktaki Sudan altın yataklarından, sonra ilk Amerikan kolonilerinden gelmektedir. Bu tarihlerde en kolay toplanılanlar, her türden altın sikkelerdir, bunlar hükümdarların niyetlerini gerçekleştirme yolunda yürümelerine hizmet etmektedirler. Bunlar VIII. Charles'ın İtalya'ya inmeden önce bastırdığı, I. François veya V. Carlos'un mücadeleleri esnasında harcadıkları sikkelerdir.

Altının bu nisbi bolluğundan kim kazançlı çıkacaktır? Zorunlu olarak, ellerinde maden veya sikke olarak gümüş tutanlar, yani Bohemya ve Alpler gümüş madenlerinin efendileri olan Augsburglu tüccarlar, ve onların arasında, taçsız krallar olan Fuggerler. İkisi arasında, o sıralar beyaz maden güvenilir değeri temsil etmektedir.

Bunun tersine, 1550'den itibaren ve 1680'c kadar, Amerika'daki gümüş madenleri modern bir teknik uyguladıklarından (amalgam tekniği), beyaz maden aşırı bollaşacaktır; bu sefer güçlü ve sürekli bir enflasyonun sürekleyicisi olma sırası ona gelmiştir. Altın nisbeten nadir hale gelmekte

ve değerlenmektedir. 1553'ten itibaren Anvers'deki Cenevizliler gibi, erkenden altına oynayanlar, kazanan kağıda yatırmış olmaktadırlar.

1680'lerden sonra denge yeniden tersine dönmüştür, bu tersine dönüş zayıftır ve Brezilya altın yataklarından kaynaklanmaktadır. Yüzyılın sonuna kadar, daha çok dengeden söz etmek gerekmektedir, sonra bu hafif hareket vurgulu hale gelmektedir. Almanya'da Frankfurt ve Leipzig fuarlarında, iki maden arasındaki oran, ortalama olarak, 1701-1710 arasında l'e 15,27'dir; bu oran 1741-1750'de l'e 14,93'e dönüşmüştür. Gümüş en azından, Brezilya altınının ortaya çıkmasından önceki kadar değer kaybetmemektedir. Bunun nedeni, 1720-1760 arasında dünya altın üretiminin en azından iki katma çıkmış olmasıdır. Küçük ama anlamlı bir ayrıntı: altın 1756'da Burgonya'da köylüler arasında yeniden görülmeye başlamıştır.

Bu uzun dönemli yavaş oyunda, madenlerden birinin her hareketi, diğerinin- kini doğurmakta, onu yönetmektedir. Bu basit bir yasadır. XV. yüzyılın sonlarında nisbeten bol olan altın, Alman gümüş madenlerini “lanse” etmiştir. Aynı şekilde, 1680’lere doğru Brezilya altının ilk atılımı, zaten buna çok ihtiyaçları olan Potosi gümüş madenlerini ve bundan da fazlası, Guanajuato ile zengin Veta Madre filizlerinin büyük şanıyla birlikte, Yeni İspanya madenlerini harekete geçirmiştir.

Aslında bu dalgalanmalar, Gresham kanunu denilen ama, İngiltere kraliçesi Elizabeth'in danışmanına hiçbir şekilde ait olmayan kurala tabidirler. Bu yasa iyi bilinmektedir: kötü para iyi parayı kovar. Uzun konjonktürlere göre, san veya beyaz madenden yapılma sikkeler sırayla, kendinden iyi olan ötekini kovan, daha az “iyi” para rolünü oynayacaklardır. En iyi para spekülatörlerin elinde veya hazine muhafızlarının keselerinde kalacaktır. Tabii ki bu kendiliğinden oluşan oyun; zamanlarını parayı ayarlamakla, piyasa dalgalanmalarına göre altın veya gümüş sikkelerin değerini, nadiren doğrulanan dengeyi yeniden kurma umuduyla, artırmakla geçiren devletlerin zamansız müdahaleleriyle hızlandırılabilir de.

Eğer yükselme ekonomik olarak doğruysa, hiçbir şey olmamakta veya hiçbir şey kötüleşmemektedir. Eğer yükselme aşırıysa, örneğin altına ilişkin olarak meydana geldiyse, komşu ülkelerin tüm sarı madenden sikkeleri, altının prim yaptığı ülkeye üşüşmektedir; bu ülke ister III. Henri'nin Fransa'sı, ister Tiziano'nun Venediği, isterse XVIII. yüzyıl İngiltere'si olsun.

Eğer bu durum sürerse, bu aşırı değerlenmiş olan altın para kötü para rolünü oynamakta; gümüş parayı kovmaktadır. Bu, Venedik'te sıklıkla karşılaşılan durum, ve Sicilya'da 1531'den itibarenki garip konum olacaktır. Venedik veya Sicilya'dan Kuzey Afrika'ya, bundan da fazla olmak üzere. Doğu Akdeniz'e gümüş gönderilmesinde yarar vardır. O dönemin kuramcıları ne düşünülürse düşünsünler, bize ne derlerse desinler, görünüşte saçma olan bu hareketlerin hiçbir zaman nedensiz olmadıklarına bahse girelim.

Bu alanlarda, koşulların da yardımıyla, bir günden diğerine her şey olabilir. Edmond-Jean-François Barbier 1723 Temmuzunda Paris'te günlüğüne şöyle kaydetmişti: “altın yalnızca ticarette görülüyor; bu öyle bir noktaya ulaştı ki, bir louts (gümüş sikke)... karşılığında 20 sou kadar ediyor...' Öte yandan, louis'ler tartılıyor, bu çok büyük bir sıkıntı. Cepte bir kuyumcu terazisi taşımak gerekiyor”.

Kaçış, Tasarruf ve İddihar

Avrupa'daki ve Avrupa dışındaki parasal sistem, çaresiz iki belâdan çekmektedir: bir yandan dışa doğru değerli maden kaçışı vardır; diğer yandan da, bu madenler tasarruf ve dikkatli bir iddihardan ötürü hareketsiz kalmaktadırlar; sonuçta motor yakıtının bir kısmını tamamen kaybetmektedir.

Her şeyden önce, değerli madenler sürekli olarak, Batı akımlarından çıkarak, öncelikle Hind ve Çin taraflarına yönelmektedirler; üstelik bu durum Roma imparatorluğunun uzakta kalmış döneminden beri sürmekledir. Gümüş veya altın karşılığında; ipek, karabiber, baharat, müstahzarat. Uzak Doğu incileri ödemek gerekmektedir; bunları Batı'ya götürmenin yegâne yolu bu altın ve gümüştür. Avrupa ticaret bilançosu bu nedenden ötürü ve bu esas yönde, örneğin Çin'e ilişkin olarak 1820'lere kadar hep açık verecektir. Burada sürekli, monoton bir kaçış, bir yapı söz konusudur: değerli madenler, Doğu Akdeniz, Ümit burnu, hatta Pasifik yollarından ve kendiliklerinden Uzak Doğu'ya koşmaktadırlar; bu koşuş XVI. yüzyılda İspanyol sekizlik sikkeleri, reales de a ocho; XVII. ve XVIII. yüzyıllarda pesos duras (bir başka süreklilik çizgisi olarak, reales de a ocho'nun aynı olan şu sert guruşlar, yalnızca adı değişmiştir) biçiminde olmaktadır. Paranın yola çıkışının, çok geniş olduğu için, sahtekârlığa yatkın olan Cadiz körfezinden; Bayonne ve faal Pireneler kaçakçılığından

veya dünyanın tüm paralarının buluşma yeri olan Amsterdam veya Londra'dan itibaren örgütlenmesinin hiçbir önemi yoktur! Hatta, Amerikan gümüşünün Peru kıyılarından Asya'ya Fransız tekneleri tarafından taşınması bile meydana gelecektir.

Başka kaçışlar, Baltık'tan itibaren Doğu Avrupa ülkelerinin lehine etki edecektir. Gerçekten de Batı, buğday, odun, çavdar, balık, deri, kürk satıp, karşılığında çok az şey alan bu geri ülkelerin para dolaşımını yavaş yavaş hareketlendirmektedir. Bu, Baltığa önce açılan (1558), sonra kapanan (1581) Moskof devletinin penceresi olan, Narva ticaretinin XVI. yüzyılla birlikte ilân ettiği şeyler; veya aynı durum, 1553'te Beyazdeniz üzerindeki Arhangelsk'te İngilizler tarafından başlatılan ticaretle de ilân edilmiştir; öte yandan bu aynı zamanda, XVIII. yüzyıldaki Saint-Petersburg ticaretinin de anlamıdır. Beklenen hammadde ihracatının karşılıklı olarak örgütlenebilmesi için, bu yabancı para şırıngaları gerekmektedir. Bunların karşılığını dokuma ürünleri, yünlüler, ringa balığı olarak ödemekte inad eden Hollandalılar, sonunda Rusya'daki birinciliklerini kaybedeceklerdir.

Başka bir güçlük de, bu kadar çok arzulanan madeni paranın koşmak, hızını artırmak zorunda olmasıdır. Oysa, çok çeşitli biçimler altındaki tasarruftan ötürü, bizzat Avrupa'da hareketsiz olarak kalmaktadır. François Quesnay ve bütün fizyokratlar (daha sonra da Lord Keynes!), “gümüşe aç” Hind'e benzer bir şekilde, hiçbir zaman dolmayan bir çukur olan iddiharın temsil ettiği, mantıksız ve şaşırtıcı tasarrufa karşı itiraz edeceklerdir.

Avrupa Orta Çağda değerli madenlere, altın ziynetlere tutulmuştur; daha sonra XIII. yüzyıl civarında, en geç XIV. yüzyılın ortasına doğru, bu kez sikkelere yönelik yeni “kapitalist” tutku ortaya çıkmıştır. Ama eski değerli eşyalar tutkusu da sürmüştür. II. Felipe döneminin İspanyol ekâbiranı, mirasçılarına altın sikke dolu sandıklar, sayılamayacak kadar çok mücevher bırakmaktadırlar. Hatta, 1582'de ölen ve zengin olma gibi bir üne sahip olmayan Alba dükü bile, mirasçılarına 600 düzine gümüş tabak ve 800 gümüş tepsi bırakmıştır. Bundan iki yüzyıl sonra, 1751'de Napoli'de Galiani, krallıkta iddihar edilen stoğu, tedavüldeki para miktarının dört katı olarak tahmin etmektedir. “Lüks tüm gümüş eşyalar, kol saatleri, tabakalar, kılıç ve baston kabzaları, sofra takımı, fincan, tabakları o kadar sıradan hale getirdi ki, buna inanmak güç. Napolililer adeta tüm adetleri bakımından

eski İspanyollara benzemekte, eski gümüş eşyalarını, scrittori ve scarabattoli adını verdikleri sandıklarında muhafaza etmekten büyük zevk almaktadırlar” diye açıklamaktadır. Sebastien Mercier de Paris'in “altın ve gümüş eşyalar, mücevherler, gümüş tabakalar” biçiminde ortaya çıkan “boş ve tufeyli” zenginliği karşısında aynı tepkileri duymaktadır.

Bu konuda güvenilir hiçbir rakam yoktur. W. Lexis eski bir çalışmada, XVI. yüzyılın başında iddihar edilen ile sikke halindeki değerli madenler arasındaki oranı 3'e 4 olarak hesaplamaktaydı. Bu oran XVIII. yüzyılda değişmiş olmalıdır. Bu oran bu tarihte herhalde, değerli maden talebinin yalnızca onların para olarak kullanılmasına bağlı olmadığını göstermeye çabalayan Galiani'nin sözünü ettiği 4'e 1 olmamıştır. Madenlerin toplam kitlesinin XVI.-XVIII. yüzyıllar arasında W. Lexis'in kaba oranına göre, l'e 15 gibi muazzam bir şekilde arttığı doğrudur ve bilinen örnekler bunu yalanlamamaktadırlar: 1670'te Fransa'da dolaşımdaki para 120 milyon livre civarındadır; bir yüzyıl sonra, Devrim arefesinde ise 2 milyara çıkmıştır. Napo’de 1570'te para stoğu 700.000, 1751’de 18 milyon dükadır. XVII. ve XVIII. yüzyıl Napoli’si ve İtalya’sı, kullanılmayan nakit gümüşle boğazlarına kadar doludurlar. Cenova'da 1680’lere doğru, bankacılar daha iyisi olmadığından, gümüşlerini yabancılara % 2 ve 3'ten arzetmektedirler; bu arada birçok dinsel tarikat, eski % 5, 6 ve 7'lik borçlarını ödemek üzere, bu mucize kaynaktan ödünç almışlardır.

Ve hükümetler işe karışmaktadırlar: Sant-Angelo kalesine yığılmış olan, Sixtus Quintus’un hazinesi; Sully'nin Silahane'deki hazinesi; Çavuş kralın her zaman vurmaya hazır olan (schlagfertig) ve hiçbir zaman vuramayan ordusundan başka hiçbir şey için kullanmayı bilemediği hâzinesi. Bütün bu örnekler bilinmekte ve sık sık zikredilmektedir. Başkaları da vardır, örneğin XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın başında kurulan veya yeniden kurulan şu ihtiyatlı bankalar, hatta prestijli Amsterdam bankası bile. 1761'de iyi bir gözlemci onun hakkında, “para nakit olarak ve sikke halinde bankada durmaktadır... buraya hapsedilmiş bu paranın, madenlerde gömülü kalmış halindeki kadar, dolaşım için yararsız olduğunu incelemenin yeri burası değildir. Ben, bu krediyi bozmadan, ne de iyi niyeti kötüye kullanmadan, bu paranın ticaretin yararına (olmak üzere) dolaşıma sokulabileceğine kani oldum...”. 1694’te kurulan ve ileride göreceğimiz

üzere, kendi tarzında devrimci olan İngiltere Bankası hariç, tüm bankalar bu eleştiriyi haketmektedirler.

Muhasebe Sikkeleri

Paraların karışık hayatı, "hayali" denilen muhasebe sikkelerini kendiliğinden yaratmıştır. Bu paralara ortak bir ölçü gerekmektedir, bundan mantıklı bir şey olamaz. Muhasebe sikkeleri, tıpkı saat, dakika, saniyenin zaman ölçüsü olduktan gibi, ölçü birimleridir.

1966'nın herhangi bir gününde Napoleon altınının Paris borsasında 44,70 frank ettiğini söylediğimizde, kavranması güç bir gerçeği dile getirmiş olmuyoruz, ama: 1° sıradan, ortalama bir Fransız bu kurla hiç ilgilenmemekte ve eski altın paralara hergün rastlamamaktadır; 2° gerçek muhasebe parası olan frank, banknot biçiminde ve sahiden cüzdanındadır. Eğer Parisli bir burjuva 1602 yılının bir ayında, altın ecu 66 sou ediyor veya başka bir şekilde, 3 livre 6 sou ediyor derse, bu burjuva her şeyden önce, gündelik hayatında bugünün Fransızından daha fazla altın ve gümüş sikkelere rastlamaktadır da ondan. Bunlar onun için cari paradır. Buna karşılık, livre, onun yirmide biri olan sou ve sou'nun onikide biri olan denier'ye hiç rastlamamakta- dır. Bunlar örneğin hesap yapmaya, sikkelerin karşılıklı değerlerini biçmeye, fiyat ve ücretleri saptamaya, bir ticaret muhasebesi tutmaya yarayan hayali paralardır; bunlar, daha sonra hesaptan efektif ödemeye geçildiğinde, herhangi bir yerel veya yabancı parada ifadelerini bulabilmektedirler. 100 livre'lik bir borç, şu kadar altın, bu kadar gümüş sikke olarak ödenebilecektir ve bakır cinsinden belli bir küsurat gerekecektir.

XIV. Louis'nin veya Turgot'nun hiçbir çağdaşı, elinde hiçbir zaman bir livre veya bir sou toumois zıplatmamıştır (sonuncu denier toumois'lar 1649'da basılmışlardır). Muhasebe sikkelerine tekâbül eden paraları bulmak için geriye doğru gitmek gerekmektedir. Aslında hiçbir muhasebe sikkesi yoktur ki, geçmişte bir zamanlar gerçek para olmuş olmasın. Örneğin livre tournois, livre parisis, sterling lira, İtalyan kentleri liraları veya 1517'de muhasebe sikkesi haline gelen Venedik dükası, veya hakkında yazılabilenlerin tersine, 1540'ta gerçek para olmaktan çıkan İspanyol dükası, veya 1266'da Aziz Louis tarafından bastırılan eski gümüş bir kuruş olan Flandre'ın muhasebe sikkesi "guruş" böyledirler. Bir XVIII. yüzyıl

tüccarının Hind'e ilişkin bir notunda aynı sorunu bularak, sıla hasretimizi giderelim: “Tüm Hindistan'da cari rupinin değeri 30 sol olarak hesaplanmaktadır (konuşan bir Fransız olduğuna göre, 30 sol tournois söz konusudur)" ve şunu eklemektedir, “bu tıpkı Fransız livre'leri, İngiliz sterling lirası veya Flandre ve Hollanda “guruş” liraları gibi hayali bir paradır; bu ideal para, yapılan alış verişleri kapatmaya yaramaktadır ve bunun cari rupi mi, yoksa başka ülkenin parası cinsinden mi hesaplanacağının söylenmesi gerekmektedir”.

Eğer, reel sikkelerin, hükümetin gerçek para değerini sürekli olarak yükseltmesi, yani muhasebe sikkesini devalüe etmesi yüzünden, değer olarak durmaksızın arttıklarını söylersek, açıklama tam olacaktır. Eğer okuyucu bu akıl yürütmeyi izlediyse, livre tournois'mn başına gelenleri daha kolay anlayacaktır.

Muhasebe sikkesinin hayali durumundan kaçınmak mümkündür, Fransız örneği bunu göstermektedir. Fransa krallarının en fazla kınananlarından biri olan III. Henri, 157 T de Lyonlu tüccarların baskısıyla, livre tournois'mn değerini artırmaya karar vermiştir. Muhasebe parasını altına bağlamaktan daha basit bir iş yoktur. Bundan sonra hesapların artık livre olarak değil, de ecu cinsinden tutulacağına karar veren zayıf hükümetin başardığı şey de budur; “ağırlığı tam ve çil çil” gerçek bir altın sikke olan icu, üç livre veya 60 sou sayılacaktır. Sonuç, tıpkı bir Fransız hükümetinin, yarın 50 franklık kupürlerin artık bir altın louis'ye eşit olduğuna ve bütün hesapların altın louis cinsinden tutulmasına karar vermesindeki (fakat acaba bunu başarabilir mi?) gibi olacaktır. 1577 operasyonu. 111. Henri’nin katledilmesini (1589) izleyen karanlık yıllara kadar sürmüştür. Sonra, dış mübadelelerin gösterdiği üzere, her şey şirazesinden çıkmıştır. Gerçek ecu, muhasebe ecu'sünden kopmuş, bu sonuncusu hep 60 sou'ya eşit kalırken, ilki 63, 65, hatta 70'in üstünde sou'dan kote edilmiştir. 1602'de livre tournois cinsinden hesaba geri dönüş, enflasyonun kabulü olmuştur; muhasebe parası gene altından kopmuştur.

Ve 1726'ya kadar böyle olacaktır. XV. Louis'nin hükümeti, yalnızca uzun bir parasal dönüşüm dizisine son vermekle kalmamış, livre toumois'yı altına bağlamıştır ve sistem bazı küçük değişikliklerin dışında kıpırdamamıştır. Sonuncu değişiklik: sarı maden kaçışını bahane eden 30 Ekim 1785

bildirgesi, o zamana kadar 1:14,5 olarak oluşmuş bulunan altın/gümüş oranını bir puan yukarıda, 1:15,5 olarak saptamıştır.

Böylece Fransa beyaz madene yönelik tercihlerinden fazla uzaklaşmış olmamaktadır, çünkü İspanya'da olduğu kadar, İngiltere'de de ratio l:16'dır. Bunlar önemsiz şeyler değildir. Altın Fransa'da lngiltere'dekinden daha ucuz olduğu için, adaya (Fransız piyasasından) altın götürerek, bunları İngiliz darphanelerinde bastırmak, kazançlı bir işlemdir. Ters yönde ise, beyaz maden aynı nedenlerden ötürü, İngiltere'yi terketmekteydi: 1710'dan 1717'ye bu terk, söylendiğine göre 18 milyon sterling lira tutarına ulaşmaktaydı. 1714-1773 arasında İngiltere darphaneleri, değer olarak gümüşünkinden 60 kere daha fazla altın sikke basacaklardır.

XVIII. yüzyıl Avrupa'sı, nihayet kendine bu sabitleştirme lüksünü sunabilecek duruma gelmiştir. Bu tarihe kadar bütün muhasebe paraları, iç değerleri yüksek olanlar da, düşük olanlar da, sürekli devalüasyonlara uğramışlardı; livre tournois veya Polonya grosz'u gibi bazılarınınki ise, diğer bazılarınınkinden hızlı olmuştur. Bu devalüasyonlar kuşkusuz nedensiz yapılmamışlardır; özellikle hammadde ihracatçısı olan Polonya, hatta Fransa gibi ülkelerde, bir cins ihracat dumping'i olmuştur.

Muhasebe sikkelerinin devalüasyonu, her halükârda fiyat yükselmesini teşvik etmiştir. Bir iktisatçı (Luigi Einaudi) Fransa'da 1471-1598 arasındaki fiyat yükselmesi sırasında (% 627,6), livre tournois’mn bu artıştaki payının % 209,6'dan aşağı olmadığını hesaplamıştır. Muhasebe sikkelerinin devalüasyonu XVIII. yüzyıla kadar ke- silmemiştir. Etienne Pasquier, ölümünden altı yıl sonra, 1621'de yayınlanan kitabında, daha o sıralarda şu atasözünün hiç hoşuna gitmediğini söylemiştir: “kötü ünü olan birine eski para denilmektedir... ama işlerimiz Fransa'da öyle değildir, çünkü bu ülkede eski para yenisinden daha iyidir, yeni para yüz yıldan beri hep zayıflamaktadır...”.

Maden Stokları ve Paranın Dolaşım Hızı

Fransa Devrim arefesinde herhalde 2 milyon livıe tournois'lık bir para stoğuna sahiptir; yani 20 milyon kişilik bir nüfusta, adam başına 100 livre. Napoli'de rakamları zorlayarak, 1751 için 18 milyon duka ve 3 milyon nüfus rakamına ulaşıyoruz; adam başına 6 düka. 1500'de, Amerikan madenlerinin gelişinden önce, Avrupa'da herhalde 2.000 ton altın ve 20.000

ton gümüş vardır, bu rakamlar aşırı derecede tartışmalı hesaplamalardan türetilmiştir; yani gümüş cinsinden hesaplanması halinde, 60 milyon kişi için, yaklaşık 40.000 ton, adam başına 600 g.'dan biraz fazla. Bu çok önemsiz bir rakamdır. 1500-1650 arasında, resmi rakamlara göre, Hindler filosu Sevilla'ya 180 ton altın ve 16.000 ton gümüş getirmiştir. Bu muazzamdır ve, bir kere daha, çok mütevazidir.

Fakat büyüklükler görelidir. Çağdaşların sandıklarının tersine, düşük debileri olan akımları canlandırmak söz konusudur. Ve özellikle de, para elden ele geçmekte, Portekizli bir iktisatçının (1761)94 dediği gibi, “çağlayandan dökülmekte”, kendi hızından ötürü çoğalmaktadır (Davantazi'nin sezdiği (1529-1606) bu dolaşım hızı, William Petty ve terimi ilk kez kullanan Cantillon tarafından açığa çıkartılmıştır). Her sıçramada, yeni bir hesap kapatılmış olmaktadır. Günümüzün bir iktisatçısının “bir bütünü kapatan bir tıkaç gibi” mübadeleleri tamamlamaktadır. Atımların veya satışların tüm fiyatları değil de, yalnızca aralarındaki fark kapatılmaktadır.

1751'de Napoli'de bakır sikke olarak 1,5 milyon düka, gümüş sikke olarak 6 milyon düka ve altın sikke olarak 10 milyon düka (bunun 3 milyonu bankalardadır) tedavüldedir, yani yaklaşık 18 milyon düka. Bir yıllık alış-satış kitlesi 288 milyon düka olarak tahmin edilebilir. Eğer öztüketim, ayni ücretler, takasla satışlar hesaba katılacak olursa, Galiani’nin açıkladığı gibi, “halkımızın dörtte üçünü oluşturan köylülerin) tüketimlerinin onda birini bile nakit olarak ödemedikleri” düşünülecek olursa, bu rakam % 50 indirilebilir. Bunun sonucunda şu sorun çıkmaktadır: 18 milyon dükayla, 144 milyonluk ödeme nasıl yapılır? Cevap: Her sikke 8 kere sahip değiştirmektedir. Demek ki dolaşım hızı, ödeme kitlesi bölü dolaşımdaki para kitlesidir. Bu durumda ödeme kitlesi artarsa, paranın “çağlayandan” daha hızlı mı “düşeceği” düşünülecektir?

Irving Fisher'ın yasası, sonucu ortaya koymaya yardımcı olmaktadır. Eğer değişime tabi olan mal miktarına Q, bunların ortalama fiyatına P, para kitlesine M, paranın dolaşım hızına V denilirse, iktisatçı çıraklarının formülü, kısaca MV=PQ olarak yazılmaktadır. Eğer ödeme kitlesi artarsa ve para stoğu sabit kalırsa, eğer söz konusu ekonomide her şey ayarlanıyorsa (Napoli veya bir başka ekonomi), dolaşım hızının artması gerekir.

XVI. yüzyıldaki “fiyat devrimi”ne eşlik eden ekonomik yükselme esnasında, dolaşım hızı bize, böylece Irving Fisher'ın denklemindeki diğer unsurlarla aynı ritmde büyümüş gibi gelmektedir. Eğer lato sensu üretim, para kitlesi ve fiyatlar beş katına çıktılarsa, dolaşım hızı da herhalde beş katma çıkmıştır. Tabii ki, kısa konjonktürün (örneğin işlerin 1580-1584'de ağır bir sekteye uğraması) değişimlerini veya yerel oynamaları dışta bırakan ortalamalar söz konusudur.

Buna karşılık bazı noktalarda anormal, istisnai hızlara ulaşabilir. Galiani'nin bir çağdaşının söylediğine göre, Paris'te bir icu 24 saatte 50 kere el değiştirmektedir: “eğer Ocağın birinden Aralığın sonuna kadar, kralın ikâmetgâhından, günde bir sol'lük ekmek tüketen dilencilere varana kadar yapılan ve gümüşle ödenen harcamaların durumu gözönüne alınacak olursa, tüm dünyada yalnızca Paris kentinin bir yıllık harcamalarının yarısına yetecek gümüş yoktur...”.

Bu para dolaşımı iktisatçıların elini ayağını dolaştırmaktadır; bu iktisatçılar tüm zenginliklerin kaynağını, “ikide bir yön değiştirmesini”, saçma paradoksların açıklamasını burada bulmaktadırlar. Bunlardan biri, “1745'teki Tournay kuşatması esnasında ve bir süre öncesinde iletişim kopuk olduğundan, para olmadığı için garnizona olan borcun ödenmesinde sıkıntıya düşülmüştü. Kantinlerden 7.000 florin borç almaya karar verildi. Burada bulunan tüm para bu kadardı. Hafta boyunca 7.000 florin kantinlere geri dönmüştü ve bu miktar yeniden borç alındı. Bu iş daha sonra, yedi hafta sonra teslim olununcaya kadar sürdürüldü ve 7.000 florin 49.000 florin'lik iş yaptı...” diye açıklamaktadır. Birçok başka örnek verilebilir; tıpkı Mayıs-Temmuz 1793'te Mainz'daki “kuşatma parası” gibi.

Pazar Ekonomisinin Dışında

1751'deki Napoli krallığına geri dönelim. Hareket halindeki para, burada mübadelelerin yarısını ödeyebilir, bu çoktur, ama tortu muazzamdır. Köylüler, ayni ücretler (domuz yağı, tuz, tuzlu et, şarap, zeytinyağ) paranın dışında kalmakta; Napoli ve başka yerlerdeki dokuma endüstrisi, sabunhane, alkol tasfiyehaneleri işçilerinin ücretleri, bu dolaşıma geçerken katılmaktadırlar. Bu endüstrilerin işçileri para dağılımına katılmaktadırlar, ama bu para, ellerinden ağızlarına gitme zamanı, della mano alla boca kadar kısa bir sürede, hemen harcanmaktadır. Bir Alman iktisatçısı olan von

Schrötter daha 1686'da, imalathanelerin değerli yanlarından biri de “parayı elden ele geçirmeleridir, çünkü böylece daha çok insana yemek yeme olanağı sağlamaktadırlar” demekteydi. Ne kadar az ücret alırsa alsın, taşımacılık da nakden ödenmektedir. Napoli'de olduğu gibi, başka yerlerde de bütün bunlar takasa dayalı ve geçimlik bir ekonominin çeviklikleriyle eşit konumda olmasını engellememektedirler.

Anahtar kelime çoğu zaman baratto veya barattare veyahut da dare a barat-fo'dur. Baratto takastır ve bu takas Doğu Akdeniz ticaretinin göbeğinde bile kuraldır. Bu ticarette sanat, daha XV. yüzyılın öncesinden itibaren baharat, karabiber veya mazı ile Venedik yünlüleri veya cam eşyalarını değiştirmek, yani nakit ödeme yapmamaktır. XVIII. yüzyılda Napoli'de mallar, yaygın bir şekilde aralarında değiştirilmektedir, bu malların hepsi daha sonra yetkililer tarafından saptanacak fiyatlara (alla voce denilen fiyatlar) tabidirler, bu saptama esnasında her mal grubu para cinsinden değerlendirilmekte, sonra bunlar bu değerlere orantılı olarak mübadele edilmektedir. Roma'da 1711'de yayınlanan, Peder Alessandro delle Purificazione'nin şu Aritmetica Pratica'sı, onu görünce sararan öğrenciler için tam bir problem madenidir. Barattare, orantı kurmak, la regola di fre'yi uygulamak demektir, fakat aşağıdaki durumlardan birinde: Basit takas, örneğin balmumu karşılığında karabiber; yarı para, yarı ürün takası; vadeli takas, yani “ödeme için bir vade saptandığında”. İşlemin bir aritmetik kitabında yer alması, tüccarların da takas uyguladıklarını ve bunun da tıpkı kambiyo senedi gibi, “kârın fiyatını gizlemeye olanak verdiğini” işaret etmektedir.

Bütün bunlar faal ve geçmiş zamanlardan gelip bakıldığında bir cennet olan XVIII. yüzyılda bile, parasal hayatın yetersizliklerini açık etmektedirler. Oysa, para ile piyasanın bağları XVIII. yüzyılda, insanların tüm hayatını kapsamaktadır. 1713'e doğru “paradaki değişmeler, nakde sahip olmayan (Burgonyalı) köylüleri hiç de ilgilendirmiyor” denilebilir. Bu heryerde, adeta her zaman köylülüğün gerçeğidir. Buna karşılık, çok önde olan başka sektörler, kredinin karmaşalarına bulaşmışlardır bile. Fakat bunlar dar sektörlerdir.

KÂĞIT PARALAR VE KREDİ ARAÇLARI

Madeni paraların yanısıra, kâğıt paralar (banknotlar) ve kaydi paralar (senet, hesap nakli yoluyla, Almancanın güzel bir kelimeyle buchgeld, defter parası dediği şey: iktisat tarihçileri için, XVI. yüzyıldan itibaren buchgeld enflasyonu olmuştur) tedavül etmektedir.

Net bir sınır parayı (tüm biçimleriyle) krediden (tüm araçları itibariyle kabul edilmiş olarak) ayırmaktadır. Kredi, zaman içinde farklılaşan iki ödentinin değiştirilmesidir: ben sana hizmet veriyorum, sen bana daha sonra ödeyeceksin. Hasatta ödemek üzere, bir köylüye ödünç tohumluk veren senyör bir kredi açmaktadır; aynı şekilde, müşterisinden tüketiminin karşılığını hemen istemeyerek, bunları içkicinin hesabına, duvara tebeşirle çizdiği bir çizgiyle işaret eden meyhaneci de kredi açmaktadır (buna tebeşir parası) denilmektedir. Veya ekmeği verdikten sonra, bunun bedelini çifte bir tahta parçasının üzerine bir çentik atarak belirten fırıncı da (tahtalardan biri verende, diğeri alıcıda kalmaktadır) aynı şekilde davranmaktadır. Ve "kambiyo senetlerinin" dayandığı ilke de budur: herhangi bir piyasada, örneğin XVI. yüzyılda Medina del Campo'daki bir fuarda bir kambiyo senedi satan bir kişi, parasını hemen almaktadır, senedi alana ise, ödeme üç ay sonra, o anın kambiyo kurları üzerinden ve başka bir piyasada da yapılacaktır. Kârı sağlamak ve risklere katlanmak ona ait bir şeydir.

Eğer o çağ insanlarının çoğu için para, "az sayıda kişi tarafından anlaşılan bir sır" idiyse, bu paralar, para olmadıkları halde öyle olan nesneler ve basit bir yazıya karışan bu para oyunları, onunla aynı şey haline gelerek, yalnızca karmaşık değil, aynı zamanda şeytani olarak gözükmekte ve her zaman yenilenen bir apışıp kalma kaynağı olmaktadırlar. 1555'e doğru bir masa ve yazı takımıyla Lyon'a yerleşen ve servet kazanan İtalyan tüccarı, para ile oynamasını bilen ve kambiyo oyunlarından oldukça iyi anlayanların gözünde bile, tam bir rezalet görüntüsü oluşturmaktadır. 1752'de bile, entelektüel sınıftan biri olan David Hume (1711-1776) gibi biri bile; düşünür, tarihçi ve üstelik bir de iktisatçı olup, "yeni icat kâğıtlar"ın ve "tahvil, banka senedi ve maliye bonoları"nın kesin karşıtı olan David Hume, kamu borçlanmasına da karşıdır. İngiltere'de 18 milyon nakit sterlinin yanısıra, dolaşımda olduğunu varsaydığı 12 milyon sterlinlik değerli kâğıdın iptalini önermektedir; bu ona göre, krallığa yeniden değerli

maden akışının emin bir yolu olacaktır. Şu Law karşı-sisteminin denenmemiş olması, merakımız için ne kayıptır (tabii ki İngiltere için değil!). Sebastien Mercier kendi hesabına, Paris'in “Londra bankasına göre biçimlendirilmediği”nden yakınmaktadır. Paris'te kullanışsız ve eski yöntem olan nakit ödemeleri görüntüsünü tasvir etmektedir: “Her ayın onunda, yirmisinde, otuzunda, sabah saat ondan öğlene kadar, içi para dolu deri çantaların altında iki büklüm olan hamallar görülmektedir: sanki düşman ordusu kenti gafil avlayacakmış gibi koşuşmaktadırlar; bu da bizde şu madenlerin yerine geçecek mutlu siyasal işaretin (yani banka senedi) yaratılmadığını kanıtlamaktadır; (eğer böyle olursa) bu madenler kasadan kasaya yolculuk yapmak yerine, yalnızca hareketsiz işaretler haline geleceklerdir. O gün ödenecek bir kambiyo senedi olup da, hiçbir kaynağı olmayanın vay haline!”. Bu manzara, Mercier'nin kaydettiğine göre, “kentin geri kalanından daha fazla para bulunan” tek bir Vivienne caddesinde yoğunlaştığından ötürü, daha da etkileyici olmaktadır; “burası başkentin cebidir”.

Bunlar Eski Uygulamalardır

Kelimenin dar anlamında; paradaki “artmalar", eski, hatta çok eski şeyler olup, bunlar zamanın karanlıklarında kaybolan icatlardır. Bunlar en fazlasından, yeniden keşfedilmeleri gerekmiş olan tekniklerdir. Fakat sonuçta, bunlar bizzat eskiliklerinden ötürü, göründüklerinden daha “doğal”dırlar.

Aslında, insanlar yazabildiklerinden ve işlem yapacak çil çil paralara sahip olduklarından beri, bu sikkelerin yerine yazılar, senetler, sözler, ödeme emirleri ikâme etmişlerdir. İsa'dan 20 yüzyıl önce, Babil'de piyasadaki tüccarlar ile bankacılar arasında senetler ve dehalarına hayran olmak üzere, modernliklerini abartmanın gerekmediği çekler kullanılmaktaydı. Aynı oyunlar Eski Yunan'da veya İskenderiye'nin “uluslararası transit ticaretin en çok uğranılan merkezi haline” geldiği Helenistik Mısır'da da oynanmaktaydı. Roma cari hesabı, ve argentarii'nin muhasebe defterlerindeki borç ve alacak hanelerini bilmektedir. Nihayet, X. yüzyıldan itibaen, çoğu Eski Kahire havzasında bulunan ve geniza belgeleri denilen yazılı kaynakların gösterdikleri üzere, bütün kredi araçları -kambiyo senedi, hamiline senet, kredi mektubu, banka senedi, çek- İslam aleminin

müslüman veya gayrimüslim tüccarları tarafından bilinmektedir. Ve Çin IX. yüzyıldan itibaren banka senedini kullanmıştır.

Bu uzak önceller bizi bazı safdil hayranlıklara karşı güvenceye almalıdır. Bu durumda, Batı'nın bu eski araçları yeniden bulduğunda, bunun Amerika'nınki gibi bir keşif olmadığını söyleyelim. Gerçekte, değerli madenlerin dolaşım sürecinde kendini bir darboğazda bulan her ekonomi, adeta mantıki olarak, sanki bu onun doğasında, hareketinin yönünde varmışçasına, kendiliğinden oldukça hızlı bir şekilde kredi araçlarına açılır: bu araçlar onun yetersizliklerinden olduğu kadar, yükümlülüklerinden ötürü de fışkırmaktadırlar.

Demek ki, Batı XIII. yüzyılda uzun mesafeli bir ödeme aracı olan ve Akdeniz'i Haçlıların başarısıyla uzunlamasına kat'eden kambiyo senedini yeniden keşfetmiştir. Bu senet, çoğu zaman sanıldığından daha erken bir tarihte ciro edilecektir; senedi elinde tutan onu imzalamakla ve devretmektedir. Bilinen ilk ciro olan 1410 tarihlisi, tabii ki daha sonra tanık olunacak olan dolaşıma konu olmamıştır. Yeni gelişme: kambiyo senedi, artık ilk kullanımlarında olduğu gibi, bir yerden başka bir yere yaptığı basit bir yolculukla yetinmeyecektir. İş adamları onu piyasadan piyasaya, fuardan fuara koşturup duracaklardır, Fransa'da buna değişim (kambiyo) ve yeniden değişim (tekrar kambiyo) denilmekte, İtalya'da ise ricorsa adını almaktadır. Kredinin uzatılmasının işareti olan bu usuller, XVII. yüzyıldaki güçlüklerle birlikte genelleşeceklerdir. O tarihlerde koskoca bir “süvari birliği” iş adamlarının suç ortaklığıyla koşturup durmaktadır, hatta kendine senet çekmek olağan hale gelmiştir, bu birçok suistimale açık kapı bırakmaktadır. Gerçekte bunlar XVII. yüzyıldan önceki suistimallerdir: 1590'larda Fuggerlerin lehine yapılan, 1592'de Lyon piyasasındaki tekrar değiştirme işlemlerini; bundan da iyisi, yenilikler kenti olan Cenova'da XV. yüzyıldan itibaren yapılanları biliyoruz.

Banka senedini 1661'de Stockholm bankası gişelerinde -zaten bu 1668'de çabucak sona ermiştir- veya daha gerçek olarak, 1694'te İngiltere Bankası gişelerinde ortaya çıktığını da söylemeliyim. Senet vardır, senetçik vardır. Her şeyden önce, İngiltere'de 1667'den itibaren banka senetlerinin ilk örnekleri olan hükümet order'ları çoğalmıştır ve bundan daha önceleri, yüzyılın ortasında daha sonra banker's note olarak adlandırılacak olan

goldsmiths' notes cari bir uygulama haline gelmiştir. Londralı kuyumcular mevduat halindeki gümüşten, senet karşılığında almaktadırlar. 1666'da bu kuyumculardan tek bir tanesi, tedavülde senet halinde 1.200.000 sterline sahipti.

Cromwell bile bu krediye başvurmuştur. Banka senedi, adeta kendiliğinden olmak üzere, ticari kullanımın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ölüm kalım sorunu: Kral I. Charles 1640'ta, City tüccarlarının Londra kulesine emanet ettikleri külçelerden bir kısmına el koyduğu için, tüccarlar goldsmith's sığınağına başvurmuşlar ve İngiltere Bankasının kuruluşuna kadar onları servete garketmişler.dir.

Fakat İngiltere bu alanlarda erkencilik tekeline sahip olmamıştır. Casa di San Giorgio en azından 1586'dan itibaren biglietti'ye sahip olmuştur ki, bunlar 1606'dan itibaren, karşılıkları olan mevduatın cinsine göre altın veya gümüş sikke cinsinden ödenebilir hale gelmişlerdir; Venedik'te XV. yüzyıldan itibaren di scritta (yazılı) bankaları, değiştirilebilen veya ödenen senetlere sahip olmuşlardır.

Fakat İngiltere Bankasının getirdiği yenilik, bankanın mevduat, ciro gibi işlevlerine, bilinçli bir şekilde örgütlenen gerçek bir para ihracını da katmış olmasıdır; böylece İngiltere Bankası, tutarı gerçek mevduatı geniş ölçekte aşan, senet biçiminde büyük bir kredi olanağı sunabilir hale gelmiştir. Law, banka bunu yaparken, ticarete ve devlete en büyük iyiliği etmiştir, çünkü “para miktarını artırmıştır” demektedir.

Kaydi paraya gelince, bu konuya geri döneceğiz; bu para cinsi, bizzat bankacılık mesleğiyle birlikte ortaya çıkmıştır: müşterinin isteğine göre bir hesap bir başkasını karşılamaktadır; hatta, bankanın rıza göstermesi durumunda, bizim açık hesap diyeceğimiz işlemler bile bulunmaktadır. Demek ki bu para, bu kitabın eşiğinden itibaren yerli yerindedir.

Paralar ve Kredi

Senetler ve kâğıtlar tabii ki her zaman geniş bir kitleye ulaşmamışlardır. D. Hume'un düşüncesi akılda tutulmalıdır. Fransa'da Fransa Bankasının (1801) gecikmeyle kurulmasından sonra bile, bu senetler ancak birkaç Parisli tüccar ve bankacıyı ilgilendirmekte, taşrada adeta hiç kimsenin ilgisini

çekmemektedir. Herhalde Law iflasının hâlâ etkisi süren, yürekler acısı anısından ötürü.

Ancak, değerli kâğıt ve kredi, bazen bir biçimde, bazen diğerinde olmak üzere, para dolaşımına katılmaya ara vermeyerek, suyun akışının içindeki yerini almaktadır. Ciro edilmiş bir kambiyo senedi (eski sahibi tarafından, yeni sahibinin adı yazılıp imza atıldıktan sonra devredilmesi; bu iş bugün bizim çeklere yaptığımız gibi arkaya değil de, kâğıdın önüne yapılmaktadır), artık gerçek bir para gibi tedavül etmektedir. Hatta, devlet borçlarının senetleri bile, karşımıza çıktıkları heryerde, Venedik, Floransa, Cenova, Napoli, Amsterdam, Londra'da satılmaktadırlar. Aynı şekilde, Fransa'da da Paris belediyesine çekilen rant senetleri satılmaktadır; bunlar 1522'de ortaya çıkmış olup, çok sayıda değişime uğramışlardır. Ahırlar nazırı Montmorency 1 Kasım 1555'te bir toprak (Marigny senyörlüğü) satın almış ve karşılığını da belediye rant senetleriyle ödemiştir. II. Felipe ve ardılları, bir keresine karşılık on kere olmak üzere, iş adamlarını juros cinsinden, yani çift sayılan devlet rantlarıyla memnun etmişlerdir. Ödemeleri böyle yapılan iş adamları da, kendi ödemelerini bu aynı “para”yla yapmaktadırlar, böylece hem borçlarından kurtulmakta, hem de mesleklerinin risk ve sıkıntılarını üçüncü kişilere aktarmaktadırlar. Onların açısından söz konusu olan, kısa vadeli borçlan (krala verdikleri borçlar, asientos) hayat boyu geçerli veya sürekli konsolide borçlara dönüştürmektir. Fakat asientos'a ortaklık hakları da devredilmekte, miras bırakılmakta ve bunlar ne kadar gizli olursa olsun, piyasada işlem görmektedirler. Amsterdam borsası “tahvilleri” de kendi zamanlarında böyle olmuşlardır. Kentlere ait paraların köylü tarlaları, bağları veya evleri üzerinde yarattığı ve tüm Batı ülkelerini kapsamına alan, sayılamayacak kadar çok rant da, nihayetsiz bir şekilde aynı şeylere tanık olmuşlardır. Bu muazzam bir seyirlik unsurdur ve gözlemin biraz kesin olduğu her seferinde karşımıza çıkmaktadır. Sicilya caricatori'sinin (buğday depoları), buraya tahıllarını bırakan mal sahiplerine verdikleri cedole'ler bile satılmaktadır; ve üstüne üstlük, sahte cedole'ler, depo görevlilerinin ve yüksek memurların suç ortaklığıyla tedavül etmektedirler. Sonuncu ayrıntı: Napoli'de kral naibi tratte, tahıl hatta sebze ihracına izin veren belgeler çıkartmıştır; bunlardan çok fazla çıkardığı için, Venedikli tüccarlar bunları üzerlerindeki kurun altından satın alıp, böylece indirimli gümrük resmi ödemeyi bir oyun haline

getirmişlerdir. Bu dans ve karşı danslarda, çok çeşitli adlar ve talimatlar taşıyan diğer kâğıtların muazzam kitlesini de zihnimizde canlandıralım. Madeni paranın arızaya uğradığı her seferinde, her türlü tahta parçasını yakmak şart olduğundan, kâğıtlar koşuşmakta veya icat edilmektedirler.

Paris'te “1647, 1648, 1649 yıllarında, ticarette paranın kıt olduğu o kadar dikkate değer bir şeydir ki, bir ödeme yapabilmek için, tutarın çeyreği nakit ve üç çeyreği de senet veya kambiyo senedi cinsinden verilmekteydi; bunlar ciro edilebilsin diye imzasız olup, ödeme emirleri değillerdi. Böylece tüccarlar, toptancılar ve bankacılar, birbirlerine olan karşılıklı ödemelerinde bu usulü adet haline getirmişlerdi”. Bu metin yorum gerektirmektedir (örneğin boş imza gibi), fakat belgenin önemi burada değildir; nakit kıttır ve krediye başvurulmaktadır: doğaçlamadan ortaya çıkmaktadır. Ve William Petty'nin garip Quantulumcumque concerning money (1682) adlı kitabında önerdiği de budur; bu kitabın adını serbestçe çevirelim, “para hakkında söylenebilecek en az şey”, bu kitapta soru-cevap yöntemi benimsenmiştir. Soru 26, what remedy is there if we have too little money? Cevap, we must erect a bank... Bir banka; krediyi artıracak, varolan paranın etkisini artıracak bir makine yaratmak gerekmektedir. Başı sürekli savaşlarla dertte olan XIV. Louis bir banka kurmayı başaramadığı için, ona kambiyo senetleriyle avans veren “mültezim veya parti halinde borç veren” finansörlerin yardımlarıyla yaşamak, ve sınırların dışındaki ordularının muazzam harcamalarını karşılamak zorunda kalmıştır. Fiili durumda bu borç verenler, kendi paralarını ve onlara üçüncü kişilerin mevduat olarak bıraktıkları paraları avans vermektedirler. Daha sonra, alacaklarını krallık gelirlerinden tahsil etmek onlara ait bir iştir. Krala gelince, krallığı değerli maden açısından tükenmiş durumdayken, nasıl başka türlü davranabilirdi?

Çünkü farketmemiz gereken nokta, ağır aksak, görevlerini yerine getirmede yavaş veya ortalıkta olmayan (işsiz) paranın öne çıkartılmasının veya olabildiğince ikâme edilmesinin söz konusu olduğudur. Boşluk oluşturan alanlarda, gerekli olduğu için sürekli hale gelen bir çalışma meydana gelmiş ve nakit paranın arızaya geçtiği durumlar, bu arızayla birlikte, paranın bizzat kendi hakkında düşüncelere, varsayımlara yol açmıştır. Söz konusu olan nedir? Fakat kısa bir süre sonra, paranın yapay olarak imali, bir para ersatz'ı veya öyle söylemek istenirse “manevra edilebilir” bir manevra edilmiş para söz konusu olacaktır. Bütün bu para öncüleri ve sonunda İskoç

John Law, “paranın -ve kelimenin parasal anlamında sermayenin- istendiği kadar imal edilebileceği bu keşfin ekonomik olanaklarını” giderek artan bir şekilde keşfetmişlerdir. Burada sansasyonel bir keşif söz konusudur (simyacılarınkinden daha fazla) ve ne cazibe! Ve bizim için ne kadar aydınlatıcı! Eğlenmek için, ağır aksak madeni para aydınlatmadaki görevini yerine getirmedeki yavaşlığından ötürü, ekonomik hayatın şafağından itibaren, zorunlu bankacılık mesleğini yaratmıştı denilebilir. Bu bankacı arızalı motoru onaran, veya onarmaya uğraşan kişilerdir.

Schumpeter'i İzlemek: Her şey Paradır, Her şey Kredidir

İşte tartışmalarımızın sonuncusuna ve en güç olanına ulaştık. Acaba madeni paralar, tamamlayıcı paralar ve kredi araçları arasında gerçekten mutlak bir cins farkı var mıdır? Bunların işin başında birbirlerinden farklı olduklarını anlamak olağandır; daha sonra onları birbirlerine yaklaştırmak, hatta karıştırmak uygun olmayacak mıdır? Birçok zıtlaşmaya kapı açan bu sorun aynı zamanda, bu alanlarda açılıma uğrayan, araçlarını buralarda bulan, hatta onları “kendi özvarlığının bilinci” olarak tanımlayan çağdaş kapitalizmin de sorunudur. Tabii ki, sınırlarına olabildiğince varmak kastı taşımadan, bu tartışmayı yalnızca açmakla yetiniyoruz. Buna daha sonra geri döneceğiz.

En azından 1760'lara kadar, bütün iktisatçılar, ilk görüntüleri itibariyle kavranan parasal olgunun çözümlemesi karşısında dikkatli olmuşlardır. Daha sonra, tüm XIX. yüzyıl boyunca ve hatta Keynes dönüşümüne kadar, parayı ekonomik değişimlerin tarafsız bir unsuru, daha iyisi bir örtü olarak görme eğiliminde olmuşlardır: örtüyü yırtmak ve gizlediği şeyi gözlemek, “reel” bir ekonomik çözümlemenin alışılmış konumlarından biri olacaktır, artık parayı kişisel oyunlarıyla değil de, ona bağlı gerçeklikler halinde görmek söz konusudur: mal, hizmet mübadeleleri, gelir ve harcama akımlan...

İlk devre: 1760 öncesine ait olan eski (nominalist) bakış açısını hemen hemen benimseyelim, birçok yüzyıllık olan merkantilist bir optik içinde kalalım. Bu bakış açısı paraya çok özel bir dikkat yöneltmekte ve onu bizatihi bir zenginlik; gücünün tek başına mübadeleleri harekete geçirip, nihayete erdirdiği ve kitlesinin de bu mübadeleleri hızlandırıp veya yavaşlattığı bir nehir olarak düşünmektedir. Para veya daha doğrusu para

miktarı, aynı zamanda hem kitle hem de harekettir. Kitle artarsa veya bütünsel hareket hızlanırsa, sonuç aşağı yukarı aynıdır: her şey (fiyat, ücretler daha yavaş, mübadele hacmi) yükselecektir. Tersi durumda ise, her şey gerileyecektir. Bu durumda, malların doğrudan mübadelesi (takas) meydana gelirse, yardımcı bir para, asıl paraya başvurmadan bir sözleşmenin bağlanmasını sağlarsa, kredi bir mübadeleyi kolaylaştırırsa, hareket halindeki kitlenin bal gibi arttığı sonucuna varmak gerekir. Kısacası, kapitalizmin kullandığı tüm araçlar, bu şekilde parasal oyuna katılmaktadırlar; bunlar para benzerleri, hatta gerçek paralardır. Bunun sonucunda Cantillon'un konu hakkında ilk dersi verdiği, genel bir uzlaşma olmaktadır.

Fakat eğer her şeyin para olduğu ileri sürülebilirse, bunun tersine her şeyin kredi olduğu da, yani bir söz, vadeli bir gerçeklik olduğu da iddia edilebilir. Hatta şu altın louis bile bana bir söz olarak, tıpkı bir çek gibi (belli bir hesaba çekilen gerçek çeklerin İngiltere'de yaygın uygulamaya ancak XVIII. yüzyılın ortasında ulaştıkları bilinmektedir) verilmiştir; bu louis benim ulaşabileceğim ve sonunda, yarın veya daha sonra, içlerinden seçim yapacağım mal ve hizmet bütünü üzerine çekilmiş bir çektir. İşte ancak o zaman, bu sikke benim hayat sürecim içinde, kaderini tamamlamış olacaktır. Schumpeter'in dediği gibi, "para da kendi hesabına, bir kredi aracından, örneğin tüketim mallarının karşılığını nihai olarak ödemeye ulaştıran bir belgeden başka bir şey değildir. Bugün (1954) tabii ki birçok şekle bürünmeye yatkın olan ve çok miktarda geliştirme isteyen bu teori diğerlerinden öne çıkma sürecindedir denilebilir...". Sonuçta dosya bir bu yanda bir öteki yanda savunma yapabilir. Ama artırmaya gitmeden.

Para ve Kredi Bir Dildir

Açık deniz gemiciliği veya matbaa gibi, para ve kredi de kendiliklerinden üreyen ve devam eden tekniklerdir. Bunlar her toplumun kendi tarzına göre konuştuğu, her bireyin öğrenmek zorunda olduğu tek ve aynı dildir. Okuma ve yazma bilmemek mümkündür: yalnızca yüksek kültür yazının damgasını yemiştir. Fakat hesap yapmayı bilmemek, kendini ayakta kalmamaya mahkûm etmek demektir. Gündelik hayat, rakamın zorunlu okulundan geçmektedir: alacak ve vereceğin, takasın, fiyatların, pazarın, dalgalanan paraların kelime hazinesi, biraz gelişmiş her toplumu kuşatmakta ve

zorlamaktadır. Bu teknikler bu toplumlarda, örnek ve deney yollarından zorunlu olarak aktarılan miraslar haline gelmektedirler. Bunlar insanların hayatını, ömürleri boyunca, kuşaklar ve yüzyıllar boyunca belirlemektedirler. Bunlar insanların tarihinin, dünya ölçeğindeki bir çevresini meydana getirmektedirler.

Gene bu şekilde olmak üzere, bir toplum aşırı kalabalık hale gelip de; talepçi kentler, artan mübadeleler ile ağırlaşınca, dil ortaya çıkan sorunları çözmek üzere karmaşıklaşmaktadır. Bunun anlamı, bu istilacı tekniklerin her şeyden önce kendi üzerlerinde etkili oldukları, kendiliklerinden doğdukları, kendi öz hareketleriyle dönüştükleridir. Kambiyo senedi IX.-X. yüzyılların muzaffer İslam dünyasında uzun zamandan beri biliniyorsa da, Batı'da XII. yüzyılda ortaya çıkmıştır, çünkü para bu sıralarda, tüm Akdeniz boyunca ve İtalyan kentlerinden Champagne fuarlarına kadar olan muazzam mesafeler üzerinde taşınmak zorunda kalmıştır. Eğer kaçınılmaz senet, ciro, borsalar, bankalar, iskonto daha sonra birbirlerinin ardısıra ortaya çıktılarsa, bunun nedeni, sabit tarihlere rastgetirilen aralıklı vadeleriyle fuar sisteminin, hızlanan bir ekonomiye gereken esnekliğe ve sıklığa sahip olmamasıdır. Fakat bu ekonomik basınç Avrupa'nın doğusunda çok daha geç ortaya çıkmıştır. 1784'e doğru, Marsilyalıların Kırım'daki ticaretlerini başlatmaya çalıştıkları sıralarda, bunlardan biri *de visu* şunu farketmektedir: “sikke halinde gümüş Cherson ve Kırım'da kesinlikle yok: buralarda yalnızca bakır sikkeler ve iskonto araçları olmadığından ötürü tedavül etmeyen kâğıtlar görülüyor”. Çünkü Ruslar Kırım'ı yalnızca işgal etmişler ve Osmanlının Boğazları açık tutmasını sağlamışlardır. Ve Ukrayna buğdayının Karadeniz üzerinden ihracı için daha yıllarca beklemek gerekecektir. O zamana kadar, kim Cherson'da iskonto işini düzenlemeyi düşünsün ki?

Demek ki para teknikleri de, tüm teknikler gibi, acele, ısrarlı, uzun süre tekrarlanan bir taleb'e cevap vermektedirler. Bir ülke ekonomik olarak ne kadar gelişmişse, parasal alet ve kredi araçları yelpazesini o kadar genişlemektedir. Gerçekten de, uluslararası para birliği içinde, her toplumun bir yeri vardır, bunların bazıları ayrıcalıklıdır, bazıları da nal toplamaktadır, diğer bazıları da ağır cezalar ödemektedirler. Para dünyanın hem birliği, hem de adaletsizliğidir.

Bu bölüşüm ve kendi hesabına yol açtığı sonuçlar (çünkü para, para tekniklerinin hizmetine koşmaktadır) konusunda insanlar, sanıldığından çok daha fazla bilinçlidirler. Van Ouder Meulen adlı bir denemeci, 1778'de devrinin yazarlarını okuduktan sonra işaret etmektedir: “denilebilir ki, zaman içinde aşırı güçlü hale gelecek uluslar ve tamamen fakirleşecek başkaları vardır”. Ve bir buçuk yüzyıl önce, 1620'de Scipion de Gramont şöyle yazmaktaydı: “Eski Yunan'ın yedi bilgesi paranın insanların kanı ve ruhu olduğunu söylüyorlardı, ve ona hiç sahip olmayan, canlıların arasında ölü olarak dolaşır”.

BÖLÜM 8 - KENTLER

Kentler tıpkı elektrik transformatörleri gibidir: basınçları artırmakta, mübadeleleri hızlandırmakta, insanların hayatını nihayetsiz bir şekilde kavramaktadırlar. İşbölümlerinin en eskisinden, en devrimcisinden doğmuş değiller midir: bir yanda tarlalar, diğer yanda kentsel denilen faaliyetler? “Kent ile kır arasındaki zıtlık barbarlıktan uygarlığa, kabileler düzeninden devlete, yerellikten ulusa geçişle başlar ve günümüze kadar tüm uygarlık tarihi boyunca görülür”. Karl Marx bu satırları gençlik döneminde yazmıştır.

Kent kesiş, kopuş, dünyanın kaderidir. Yazının taşıyıcısı olarak ortaya çıktığında, tarih dediğimiz şeyin kapılarını açmıştır. XI. yüzyılda Avrupa’da yeniden doğduğunda, dar kıtanın yükselişi başlamıştır. İtalya'da çiçeklerini açtığında ise Rönesanstır. Sitelerden, Klasik Yunan'ın polis'inden, müslüman fethinin medine'lerinden günümüze kadar bu böyledir. Büyümenin bütün büyük anları kendilerini kentsel bir patlama ile ifade etmektedirler.

Kentler büyümenin nedeni, kökeni midirler? sorusunu sormaya gelince, bu kapitalizmin, XVIII. yüzyılın ekonomik yükselişinden veya endüstri devriminden sorumlu olup olmadığını sormak kadar yararsızdır. Georges Gurvitch'in çok sevdiği “perspektiflerin karşılıklılığı” burada bütün rolünü oynamaktadır. Kent genişlemeyi yarattığı kadar, onun tarafından da yaratılmaktadır. Fakat, kesin olan kentin genişlemeyi bütün parçaları itibariyle imal etmediği durumda bile, oyunu kendi çıkarına yürüttüğüdür. Ve bu oyun kendini kentte, diğer tüm gözlem istasyonlarında olduğundan daha çok ele vermektedir.

BİZATİHİ KENT

Nerede olursa olsun, bir kent her zaman belli bir miktarda gerçeklik ve süreci aşikâr düzenliliklerle birlikte gerektirir. Zorunlu işbölümü olmayan kent ve bir kentin müdahalesi olmaksızın, birazıcık ileri gitmiş işbölümü yoktur. Pazarsız kent ve kentsiz bölgesel veya ulusal pazar yoktur. Tüketimin gelişmesi ve çeşitlenmesinde kentin rolünden sıklıkla söz edilir, ama aslında son derece önemli olan şu olgudan, kentlerin en fakirinin bile pazar iaşesinden zorunlu olarak geçtiğini, kentin sonuç olarak pazarı

genelleştirdiği olgusundan ise çok nadir olarak söz edilir. Oysa toplumlar ve ekonomiler temel olarak pazar hattının şu veya bu tarafında olmak üzere bölünürler -bu konuya döneceğim-. Nihayet, bu iktidarın biçimi ne olursa olsun, hangi grup tarafından kullanılırsa kullanılsın, aynı anda hem koruyucu, hem de baskıcı iktidarı olmayan kent yoktur. Ve eğer kentin dışında iktidar varsa, bu iktidar kentte ek bir boyut, başka cinsten bir hareket alanı kazanmaktadır. Nihayet kent olmaksızın dünyaya açılma, uzaklarla mübadele de yoktur.

İşte bundan on yıl önce bu yönde yazdım, ve bugün de Philip Abrams'ın kibar eleştirisine karşı “bir kent her zaman bir kenttir” sözünü savunuyorum ve onun mekânda olduğu gibi, zamanda da bir yerinin olduğunu söylüyorum. Bunun anlamı, bütün kentlerin birbirlerine benzedikleri hiç de değildir. Fakat çok çeşitli, özgün çizgilerin ötesinde bütün kentler zorunlu olarak aynı temel dili konuşmaktadırlar: gündelik hayatın ilk zorunluğu olan, kırlarla sürdürülen nihayetsiz diyalog; değirmen çarkına suyun olduğu kadar gerekli olan insan sağlanması; kentlerin bizatihi kendilerini diğerlerinden farklılaştırma iradeleri; az veya çok uzak ağların merkezindeki zorunlu konumları; dış mahallelerine ve diğer kentlere göre eklemleşmeleri. Çünkü hiçbir kent diğer kentlerin refakati olmaksızın kendini sunamaz. Bazıları efendi, diğerleri hizmetçi, hatta köle olarak kentler birbirlerini tutmakta, Çin'de veya başka yerlerde oluğu gibi, Avrupa'da da bir hiyerarşi oluşturmaktadırlar.

Kentlerin Minimum Ağırlığından Bütünsel Ağırlığına

Alışılmamış bir insan yığılması ve yakın, çoğu zaman da duvar duvara bitişik evlerin yoğunlaşması olan kent bir iskân anormalliğidir. Bunun nedeni, İbni Batuta'nın Kahire'ye hizmetlerini sunan 12.000 saka ile binlerce deveciye hayran olarak söylediği gibi, “çalkantılı” bir insan “denizi” olması veya her zaman insanla dolu olması değildir. Ancak şöylesine bir cazibe alanı olan kentler ve nüfus bakımından onları aşan kasabalar vardır; örneğin dünün ve bugünün Rusya'sının muazzam köyleri veya bugün İtalyan Mezzogiorno'sunun veya Güney Andalusya'nın şu kırsal kentleri, veya Java'nın gevşek dokulu şu mezralardan oluşan takım yıldızları, şu “günümüze kadar gelen köy adaları” gibi. Fakat bu şişkin,

hatta birleşen köyler, zorunlu olarak kent haline dönüşme kaderine sahip değillerdir.

Çünkü gündemde yalnızca sayı yoktur. Kent kent olarak, ancak kendininkinden daha alt bir hayatın karşısında varolabilir, kuralın istisnası yoktur; hiçbir ayrıcalık bunu ikâme edemez. Kendi köyleri, kendine eklenmiş kırsal hayat parçalan olmayan, pazarının kolaylıklarını, dükkânlarını, ağırlık ve ölçü birimlerini, yasa adamlarını, hatta vakit geçirme olanaklarından yararlanmayı kendi "kırına" dayatmayan hiçbir kent, hiçbir kentçik yoktur. Varolabilmek için, minik de olsa, bir imparatorluğa egemen olması gerekmektedir.

Bugün Nievre'de bağlı olan Varzy, XVIII. yüzyılın başında ancak 2.000 kadar bir nüfusa sahiptir. Fakat burjuvazisiyle bal gibi bir kenttir: kanun adamları burada o kadar kalabalıktırlar ki, başkalarının kalemine başvurmaktan başka çareleri olmayan bir okumasız yazmasız köylü nüfusunun ortasında bile ne iş yapabileceklerini kendilerine sormaktadırlar. Fakat bu kanun adamları aynı zamanda mülk sahibidirler; başka burjuvalar dökümhane, tabakhane sahibidirler veya odun tüccarıdırlar, bu sonuncular bazen muazzam Paris iaşesiyle de ilgilenerek, nehirler boyunca süren "a bûches perdues" trafiği sayesinde palazlanmışlardır ve uzaktaki Barrois'ya kadar baltalıklara sahiptirler. Burada söz konusu olan, binlerce örneğine rastlanan, küçük bir Batı kentinin tipik örnek olayıdır.

Şeylerin aydınlık olması için, kentsel hayatın döşemesini belirleyecek tartışılmaz, aşikâr bir alt sınıra sahip olmak gerekir. Bu noktada kimse uyum halinde değildir, olamaz. Üstelik böylesine bir sınır, zamanla birlikte değişmektedir. Fransız istatiğine göre, bir kent en azından 2.000 nüfusu olan (bugün bile) bir yerleşim yeridir -bu bizzat Varzy'nin 1700'lere doğru olan nüfusudur-, İngiliz istatistikleri için kabul edilen rakam 5.000'dir. Öte yandan, 1801'de kentlerin İngiliz nüfusunun % 25'ini temsil ettikleri ileri sürülürken, eğer temel olarak 2.000'i geçen topluluklar alınsaydı, oranın % 40'a yükseleceğini bilmek gerekir.

Richard Gascon kendi hesabına ve XVI. yüzyılı düşünerek, "600 hanenin (kabaca 2.000-2.500 kişilik bir nüfus) kuşkusuz iyi bir alt sınır olacağını" kabul etmektedir. Bunun en azından XVI. yüzyıl için, sınırın fazla yukarıda saptanması olduğunu düşünüyorum (belki de Richard Gascon Lyon

yörüngesinde salınan kentlerin nisbi kalabalıklığı tarafından etkilenmeye razı olmuştur). Her halükârda, Orta Çağın sonunda Almanya'nın tümü için, kent olma hakkım elde eden 3.000 yerleşim yerinde nüfus sayımı yapılmıştır. Oysa ortalama nüfus 400'dür. Demek ki bu rakam, Fransa ve kuşkusuz bütün Batı için (istisnalar kuralı teyid ederler) kentsel hayatın olağan döşemesinde yer alan Varzy'nin büyüklüğünün iyice altındadır. Böylece Champagne'da, bir tuz ambarı ile başdiyakozluk merkezi olan, 1. François tarafından 1546'da kendini surlarla çevrelemesine izin verilen Arcis-sur-Aube, XVIII. yüzyılın başında ancak 228 haneye (yani 900 kişi kadar) sahiptir; bir hastanesi ve bir koleji olan Chaource 1702'de 227 haneye; Eroy 265, Vendeuvre-sur-Barse 316, Pont-sur-Seine 188 haneye sahiptirler...

Kent tarihi, soruşturmasını işte bu alt sınırlara kadar yapmalıdır, çünkü Oswald Spengler'in işaret ettiği üzere, küçük kentler sonunda yakınlarındaki kırları “yenmek”te, onlara “kendilik bilincini” sokarken, kendileri de onlardan daha kalabalık ve daha faal yerleşim yerleri tarafından yutulmakta, boyunduruk altına sokulmaktadırlar. Bu kentler böylece, düzenli olarak bir güneş-kentin çevresinde dönen kentsel sistemlerin içine alınmış olmaktadırlar. Fakat hata, yalnızca güneş-kentleri hesaba katmak olacaktır, ister Venedik, Floransa, Nuremberg, Lyon, Amsterdam, Delhi, Nankin veya Osaka... olsun. Kentler heryerde hiyerarşiler oluşturmaktadırlar, piramidin yalnızca zirvesi, ne kadar önemli olursa olsun, her şeyi özetlememektedir. Çin'de kentsel hiyerarşiler, kentin adına eklenen parçalarda kendilerini kanıtlamaktadırlar (fu, birinci dereceden; çeu, ikinci dereceden; hien, üçüncü dereceden kent), tabii bunlara daha da alt bir düzeydeki, “otoritenin boyunduruğunu sabırsızca taşıyan yarı vahşi halkları zaptedebilme zorunluğu” nedeniyle fakir eyaletlerde kurulmuş olan ilkel kentler dahil değildir. Fakat, Çin'de olduğu kadar, Uzak Doğu'da da en az görebildiğimiz, köyler haresiyle temasta olan bu ilkel kentler tabanıdır. 1690'da Yedo (Tokyo) yolu üzerinde birçok küçük kentten geçen şu Alman tabip, burada dış mahallelerdekiler de dahil 500 ev (en azından 2.000 kişi) saymıştır, bu sonuncu ayrıntı tek başına, söz konusu olanın bir kent olduğunu kanıtlamaktadır. Fakat böylesine işaretler enderdir.

Ancak asıl önemli olan kentsel sistemlerin tüm kitlesini, bütünsel ağırlıklarım hesaplamak; yani hep alt sınırlarına, kentler ile kırlar arasındaki

eklemleşmeye kadar inmek olacaktır. Tekil rakamlardan çok, bu bütüne ilişkin rakamlar işimizi göreceklerdir: terazinin bir kefesine tüm kentleri ve diğerine de ya bir imparatorluğu, ya bir ulusun, ya da bir ekonomik bölgenin tüm nüfusunu yerleştirmek, sonra da her iki ağırlık arasındaki oranı hesaplamak; bu, gözlenen birimin bazı ekonomik ve toplumsal yapılarını tartmanın oldukça güvenilir bir biçimidir. Ya da hiç değilse, eğer bu cins yüzdelerin hesaplanması kolay ve memnuniyet verici olsaydı, bu oldukça emin bir biçim olurdu. Josef Kulischer'in kitabının ileri sürdüğü rakamlar bu nedenle, bugünkü tahminlerle karşılaştırıldıklarında çok yükseğe, çok iyimsere benzemektedirler. Cantillon'un iddiasından ise hiç söz etmeyelim: “genellikle bir devletin halkının yarısının kentlerde geçindikleri ve evlerini orada yaptıkları, diğer yansının da kırlarda yer aldığı varsayılmaktadır” diye yazmaktadır. Cantillon dönemindeki Fransa için Marcel Reiiihardt'ın yakınlarda yaptığı hesaplama, kentsel nüfusun yalnızca % 16 olduğu sonucuna varmaktadır. Üstelik, her şey taban olarak alınan düzeye bağımlıdır. Eğer nüfusu 400'den fazla olan yerleşim yerleri kent olarak sayılırlarsa, İngiltere 1500'de % 10 ve 1700'de % 25 oranında kentlileşmiştir. Fakat eğer taban 5.000 olarak saptanırsa, bu oranlar yalnızca, 1700'de % 13, 1750'de % 16 ve 1801'de % 25 olacaklardır. Demek ki, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinin kentlileşme derecelerini geçerli bir şekilde kıyaslayabilmek için, önce bütün hesaplan aynı kıstasa göre yeni baştan yapmak gerekmektedir. Şu an için en fazlasından, özellikle yüksek ve düşük birkaç nokta saptamaktan başka bir şey yapılamaz.

Avrupa'da aşağı doğru en mütevazi rakamlar Rusya'ya ilişkin olanlarıdır (1630'da % 2,5; 1724'te % 3; 1796'da % 4; 1897'de % 13). Bu durumda 1500'ler Almanya'sının % 10'luk düzeyi, Rus rakamlanyla karşılaştırıldığında anlamsız olmaktan çıkmaktadır. Bu oran ayrıca, 1700'de Boston'm 7.000, Philadelphia'nın 4.000, Newport'un 2.600, Charlestown 'in 1.100, New York'un 3.900 kişilik nüfuslara sahip olduğu İngiliz Amerika'sındaki orandır. Ve bu arada, 1642'den itibaren, o sıralar adı Nieuwe Amsterdam olan New York'da “modern” Hollanda tuğlası evler ahşap binaları ikâme etmiştir, bu da aşikâr bir zenginleşme belirtisidir. Henüz küçük olan bu merkezlerin kentsel karakterini kim kabul etmeyecektir? Bunlar 1690'da, geniş bir mekânda yayılmış olan 200 bin küsur kişilik bir nüfusun toplam olarak % 9'unu oluşturarak, bu nüfusun

izin verdiği kentsel basıncı temsil etmektedirler. 1750'lere doğru, daha o sıralar bile yoğun olan Japon nüfusu (26 milyon kişi) % 22 oranında kentsel olmalıdır.

Yukarıya doğru % 50'lerin aşılması en fazla Hollanda için muhtemeldir (1515'te toplam 274.810 kişilik bir nüfusun içinde 140.810 kentli, yani % 51; 1627'de % 59; 1795'te % 65). Bu 1795 sayımına göre, kuşkusuz bir öncü olmayan Overijssel eyaletinde bile oran % 45,6'yı bulmaktaydı.

Bu rakam gamlarını yorumlayabilmek için geriye, bir nüfusun kentleşmesinin ne zaman (belki % 10'a doğru?) ilk etkinlik düzeyine ulaştığını bilmek kalmaktadır. Daha sonra % 50'ler, % 40'İar, hatta daha altlarda, başka anlamlı bir eşik olmayacak mıdır? Sonuç olarak, onlardan itibaren her şeyin kendiliğinden dönüşme eğiliminde olacağı, Wagemann tarzı eşikler?

Her Zaman Yeniden Ele Alınması Gereken Bir İşbölümü

Avrupa'da ve diğer yerlerde, kentlerin hayatının kökeninde ve sürecinde, esas sorun aynı olarak kalmaktadır: kırlar ile kentsel merkezler arasında asla tam olarak tanımlanmamış, her zaman yeniden ele alınan bir işbölümü söz konusudur. Tüccarlar, siyasal, dinsel ve ekonomik komuta işlevleri, zenaat faaliyetleri ilke olarak kent cephesinde geçmektedirler. Fakat yalnızca ilke olarak, çünkü paylaşım, oyun esnasında bir o yana, bir bu yana geçmeye son vermiş değildir.

Fiilen, bu cins sınıf savaşının, ipso facto taraflardan en güçlüsü olan kentin lehine sonuçlandığına inanmayalım, Olağan olarak söylendiği üzere, kırın zaman içinde kenti zorunlu olarak öncelediğine de daha fazla inanmayalım. Kuşkusuz “kırsal ortamın üretiminin gelişmesiyle” ilerlemesinin “kente izin vermesi” sık rastlanılan bir durumdur. Fakat kent her zaman ikincil bir ürün değildir. Jane Jacobs büyüleyici bir kitapta, kentin kırsal iskânla, eğer daha önce değilse, en azından aynı anda ortaya çıktığını savunmaktadır. Böylece İ.Ö. VI. Binden itibaren Jericho ve Küçük Asya'daki Çatalhöyük, etrafında modern denilebilecek, ilerlemiş kırlar yaratan kentlerdir. Kuşkusuz bu durum, toprağın o sıralar kendini boş ve serbest bir mekân olarak sunduğu, tarlaların hemen hemen, neresi olursa olsun orada oluşturulabildiği ölçüde olmaktadır. XI. ve XII. yüzyıllar Avrupa'sında bu konum yeniden belirlemektedir. Ve bize daha yakın bir tarihte, bu durum Avrupa'nın

gerçekte boşluğa paraşütle indirilmiş gibi olan kendi kentlerini kurduğu ve sakinlerinin ya tek başlarına, ya da yerlilerle birlikte besleyici kırlar yarattıkları Yeni Dünya'da açıkça farkedilmektedir. 1580'de yeniden yaratılan Buenos Aires'te yerliler o kadar hasım veya ortadan kaybolmuş (bu daha az vahim değildir) durumdadırlar ki, kent sakinleri ekmeklerini kendi alın terleriyle kazanmak -bundan yakınmaktadırlar- zorundadırlar. Sonuç olarak, bunlar kırlarını, kendi ihtiyaçlarının ölçüsüne göre yaratmak zorundadırlar. Bu Morris Birkbeck'ın 1818’e doğru Illinois'te Batı'ya doğru “Amerikan” ilerlemesi vesilesiyle tasvir ettiği sürecin hemen hemen benzeridir. “Birçok yeni göçmenin birbirlerine komşu olarak, tarıma açmak üzere devletin elinden toprak satın aldıkları noktalarda, bölgenin ihtiyaçlarının ötesini ve gelecekteki gelişmelerini biraz daha iyi görebilen bir mülk sahibi, konumunun yeni bir kentin yerleşim yeri olarak uygun olduğunu varsayarak, toprağını (ona bırakılanı) uygun şekilde çizilmiş sokaklarla ayrılmış küçük parçalar halinde bölmekte ve fırsat çıktığında bunları satmaktadır. Buralara konutlar inşa edilmektedir. Önce bir dükkâncı (her tür eşyayı satan tüccara bu ad verilmektedir) birkaç kasa malla gelmekte ve bir dükkân açmaktadır. Yanında bir han yükselmekte ve bir tabip ile noter görevi gören bir kanun adamının ikâmetgâhı haline gelmektedir; dükkâncı yemeklerini burada yemekte ve bütün yolcular buraya inmektedirler. Kısa bir süre sonra bir demirci ve diğer zenaatçılar, ihtiyacın hissedildiği ölçüde gelmektedirler. Bütün hıristiyan mezhepleri için rahiplik görevini de gören bir öğretmen, doğmakta olan belediyenin de zorunlu üyesidir... Eskiden yalnızca derilere bürünmüş insanların görüldüğü yerde, şimdi kiliseye güzel mavi bir elbise ile gelinmektedir; kadınlar ise pamuklu elbiseleri ve hasır şapkalarıyla kendilerini göstermektedirler... Kent bir kez haşladıktan sonra, kültür (bunu tarım olarak anlayınız) çabucak yayılmakta ve çevrede çeşitlenmektedir. Ürünler aşırı bollaşmaktadır” diye açıklamaktadır. Şu diğer Yeni Dünya olan Sibirya'da da aynı şey olmamış mıdır? 1652'de Irkutsk kendini besleyecek olan civar kırlardan önce doğmuştur.

Bütün bunlar kendiliğinden olmaktadır. Kırlar ve kentler “perspektiflerin karşılıklılığına” boyun eğmektedirler: ben seni yaratıyorum, sen beni yaratıyorsun; ben sana egemen oluyorum, sen bana egemen oluyorsun; ben seni sömürüyorum, sen beni sömürüyorsun, ve birlikte yaşamanın

kurallarına göre böylece sürüp gitmektedir. Kentlere yakın kırlar, Çin'de bile, bu komşuluğun sayesinde değerlenmiş değiller midir? 1645'te Berlin yeniden yaşamaya başladığında, Geheime Rat'ı şöyle demektedir: “bugün tahıl fiyatlarının çok düşük olması, tam da birkaç istisna dışında hemen hemen tüm kentlerin yerle bir olmasından ve kırlara hiçbir ihtiyaç duymayarak, birkaç tane olan sakinlerinin ihtiyaçlarını kendi topraklarından sağlamalarından kaynaklanmaktadır”. Bu kentsel toprak, Otuz Yıl Savaşlarının son yıllarında kent tarafından yeniden yaratılan bir kır değil midir?

Tamam, kum saati tersine dönebilir: şehirler kırları kentleştirmektedir, ama onlar da kentleri kırlaştırmaktadırlar. Richard Gascon “XVI. yüzyılın sonundan itibaren kır, kentsel sermayelerin gömülecekleri çukur haline gelmiştir” diye yazmaktadır, bu sermaye buralara toprak alımı, tarımsal malikâne oluşturulması veya sayılamayacak kadar çok kır evi yapımı için gelmektedir. Venedik XVII. yüzyılda denizin kârlarını terketmiş ve tüm servetini kırlara akıtmıştır. Dünyanın tüm kentleri bugün veya yarın böylesine aktarmalara tanık olmaktadırlar, Londra'da olduğu kadar Lyon, Milano, Leipzig, Cezayir veya İstanbul'da da.

Fiili durumda, kırlar ve kentler birbirlerinden hiçbir zaman su ve zeytinyağ gibi ayrılmamaktadırlar: aynı anda hem ayrılma hem de yakınlaşma; hem bölünme, hem de biraraya gelme bulunmaktadır. İslam dünyasında bile kent onu kırdan ayıran şiddetli kopuşa rağmen, kırı dışlamamaktadır. Civarında bostancılık faaliyetleri yaratmaktadır, kentsel sokaklar boyunca yer alan bazı kanallar, yakınlardaki vahaların bahçelerine kadar uzanmaktadırlar. Kırın kentin çöpleri ve pislikleri sayesinde şişmanladığı Çin'de de aynı birlikte yaşam söz konusudur.

Fakat bu kendiliğinden olan şeyi kanıtlamak ne işe yarar? Yakın zamanlara kadar her kent gıdalarını bizzat kapılarında edinmek zorundaydı. Hesaplamalara alışık bir iktisat tarihçisi, XI. yüzyıldan itibaren 3.000 nüfuslu bir merkezin yaşayabilmek için, 10 kadar köy toprağına, yani “tarımın düşük verimliliği hesaba katıldığında” kabaca 8,5 km^2'ye ihtiyacı olduğunu tahmin etmektedir. Gerçekten de kır kenti, eğer bu sonuncusu geçimliği için her an endişe duymak istemiyorsa, onu taşımak zorundadır; büyük ticaret onu ancak nadiren besleyebilir. Ve bu yalnızca Floransa,

Bruges, Venedik, Napoli, Roma, Cenova, Pekin, İstanbul, Delhi, Mekke gibi ayrıcalıklı kentlerin durumudur.

Zaten XVIII. yüzyıla kadar, büyük kentler bile kırsal faaliyetleri muhafaza etmişlerdir. Çobanlar, kır bekçileri, çiftçiler, bağcılar (Paris'te bile) barındırmaktadırlar; sınırlarının içinde ve ötesinde bir meyva ve sebze bahçeleri kuşağına ve daha uzakta da, Main-üzeri-Frankfurt, Worms, Bâle veya Münih'te olduğu gibi, bazen üç bölüme ayrılmış tarlalara sahiptirler. Orta Çağda felâketin söylentisi Ulm, Augsburg veya Nuremberg'de Rathaus yakınlarında duyulunca, domuzlar özgürlüklerine kavuşmuşlar ve sokaklarda öylesine pis ve çamur içinde dolaşmışlardır ki, bu sokaklarda karşıdan karşıya geçmek için ya ayaklara sopa takmak, ya da karşıya tahta atarak köprü kurmak gerekmiştir. Frankfurt'ta fuarların arefesinde ana caddeler çabucak saman ve talaşla kaplanmaklaydı. Venedik'te 1746'da bile "kent içinde ve manastırlarda" domuz yetiştirilmesinin yasaklanmasının gerektiğine inanılacak mıdır?

Sayılamayacak kadar çok sayıdaki küçük kente gelince, bunlar kırsal hayattan ancak ucu ucuna sıyrılabilmektedirler, hatta "kırsal kentler"den söz edilmiştir. Bağcılıkla geçinen Aşağı-Savabya'daki Weinsberg, Heilbronn, Stuttgart, Esslingen ürettikleri şarabı Tuna'ya kadar taşıma işini gene de fişlenmektedirler, ve zaten şarapçılık onların yegâne endüstrileridir. Sevilla'ya yakın olan Jerez de la Frontera, 1582'de yapılan bir soruşturmada "kentin yalnızca şarap, buğday, zeytinyağ, et ürünlerine" sahip olduğunu bildirmiştir, bunlar onun refahına ve ticaretiyle zenaatını canlandırmaya yetmektedirler. Cebelitarık 1540'ta Cezayirli korsanlar tarafından gafil avlandığında, bunun nedeni korsanların bölgenin adetlerinden haberdar olarak, bağbozumu zamanını seçmiş olmalarıdır: bütün kent halkı surların dışında, bağlarının içinde yatmaktadır. Avrupa'nın her yerinde kentler, kıskanç bir özenle tarla ve bağlarının üzerine titremişlerdir. Bavyera'daki Rothenburg veya Bar-le-Duc'te olduğu gibi, yüzlerce ve yüzlerce kâhyalık, her yıl "asma yaprakları, olgunlaşmayı haber veren şu sarı renge büründüklerinde" bağbozumu yasağını kaldırmaktadır. Ve bizzat Floransa, her sonbaharda binlerce fıçıyla boğazına kadar dolu bir halde, muazzam bir taze şarap pazarı haline gelmektedir.

O çağın kentleri ancak yarı yarıya şehirlidirler. Hasat zamanı zenaatkârlar, burjuvalar işlerini ve evlerini bırakarak, tarladaki işlerinin başına gitmektedirler. XVI. yüzyılın endüstriyel ve aşırı nüfuslu Flandre'ında böyledir. Endüstri devrimi arefesindeki İngiltere hâlâ böyledir; XVI. yüzyılda fazlasıyla önemli olan yün Arte'sinin, özellikle bir kış faaliyeti olduğu Floransa'da böyledir. Şu Reimsli marangoz ustası Jean Pussot hatıra defterinde, siyasal hayat ve zenaat olaylarından çok, bağbozumlarına, hasatlara, şarabın kalitesine, buğday ve ekmek fiyatlarına ilgi duymaktadır. Fransız din savaşları döneminde, Reimsli ve Epernayli insanlar aynı cephede yer almadıklarından, silahlı refakatçiler eşliğinde bağbozumuna gitmektedirler. Marangozumuz, fakat “Epernayli hırsızlar kentin (Reims'in) domuz sürülerini götürdüler..., onları Mart 1593'ün otuzuncu Salı günü adı geçen Epemay'ye götürdüler” diye kaydetmektedir.

Söz konusu olan yalnızca Birlikçilerin mi, yoksa Bearnlı'nın mı zafer kazanacağı değildir: eti kim tuzlayacak, kim yiyecektir? 1722'de işler hiç de değişmemiştir, çünkü ekonomik bir antlaşma, küçük kentlerde, hatta hükümdar kentlerinde bile, zenaatkârların köylülerin yerine tarıma bulaştıklarından yakınmaktadır. Herkesin “kendi küresinde kalması” daha iyi olacaktır. Hayvanlarından ve “koskoca gübre yığınlarından” kurtulan kentler daha temiz ve sağlıklı olacaklardır. Çözüm, “kentlerden... tarımı çıkartmak ve onu uygun ellere teslim etmektir”. Zenaat köylülere, onların kentte düzenli olarak sattıklarına oranlı olarak, satışını arttırma avantajına sahip olacaktır. Bu durumda herkes kazanacaktır.

Kent kırlara, ekim ve hayvancılık tekelini tamamen terketmemişse, bunun tersine kır da tüm “endüstriyel” faaliyetlerinden, civar kentler lehine olmak üzere, boşalmamıştır. Bunun aslında, ona bırakılan olmasına rağmen, o da endüstride pay sahibidir. Her şeyden önce, köyler hiçbir zaman zenaatkârdan mahrum kalmamışlardır. Arabanın tekerleği yerinde, bizzat köyde tekerlekçi tarafından imal ve tamir edilmektedir, demirci tarafından üzerine sıcak demir geçirilmektedir (bu teknik XVI. yüzyılın sonunda yayılmaktadır), her köyün kendi nalbantı vardır ve bu çalışmaların gösterimi Fransa'da XX. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Daha da ötesi, XI. ve XII. yüzyıllarda kentlerin bir cins endüstriyel tekelin oluştuğu Flandre'da ve başka yerlerde, XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren kentsel endüstrilerin kırsal kıyılara doğru geniş bir cezir hareketi örgütlenmektedir,

bu hareket daha ucuz ve kentsel locaların pimpirikli gözetiminin dışında bir emek-gücünün peşindedir. Kent bu olayda hiçbir şey kaybetmemiştir, çünkü sınırlarının ötesindeki bu sefil kırsal işçileri denetlemekte ve onları keyfince yönetmektedir. XVII. yüzyıldan itibaren, bundan da fazla olmak üzere izleyen yüzyılda, kırlar zenaat faaliyetlerinin çok büyük bir kısmını zayıf omuzlarına almış olacaklardır.

Başka yerlerde de aynı paylaşım vardır, fakat farklı bir biçimde yönetilmiş olarak: Rusya, Hind, Çin'de olduğu gibi. Rusya'da endüstriyel ödevlerin büyük bölümü, kendi üzerlerine kapanmış olarak yaşayan köylere düşmektedir. Kentsel yerleşimler onlara Batı'da olduğu gibi, ne egemendirler, ne de onları endişelendirmektedirler. Burada kentlilerle köylüler arasında henüz gerçek bir rekabet yoktur. Darbe indiren kazalara (Moskova 1571'de Tatarlar tarafından, 1611'de de Polonyalılar tarafından yakılmış olmasına rağmen, 1636'da 40.000'den daha az haneye sahip değildir) rağmen birkaç büyük kent vardır, fakat şehirleşmesi düşük bir ülkede, köyler her şeyi zorunlu olarak kendileri yapma durumundadırlar. Bunun dışında bazı büyük malikâne sahipleri, serfleriyle bazı verimli endüstriler örgütlemektedirler. Uzun Rus kışı bu köylülerin canlı faaliyetlerinin sorumluluğuna tek başına sahip değildir.

Aynı şekilde Hindistan'da da; canlı bir cemaat olan, çok sıkı bir baskı gibi, şu veya bu tehlikeden kurtulabilmek için gerektiğinde blok halinde yer değiştirebilen köy, kendine yetmektedir. Köy kente toptan bir vergi ödemekte, ama ona ancak nadir mamuller için (örneğin demir araçlar) başvurmaktadır. Çin'de de aynı şekilde, kır zenaatkârı ipek veya pamuk işçiliğinde, zor bir hayatı tamamlayıcı bir şey bulmaktadır. Köylünün düşük hayat düzeyi onu kentsel zenaatkârın korkulacak bir rakibi haline getirmektedir. Bir İngiliz seyyah (1793), Pekin civarındaki kadın köylülerin ister ipek böceği, isterse pamuk eğirme işlerinde sarfettikleri inanılmaz emek karşısında şaşırmış ve heyecanlanmıştır: “nihayet, onlar kendi kumaşlarını yapmaktadırlar, çünkü bu kadınlar imparatorluğun yegâne dokumacılarıdır”.

Kent ve Yeni Gelenler, Özellikle de Sefiller

Bir kent eğer artık yeni insan iaşesini sağlayamazsa, yaşayamaz hale gelir. Kent bu insanları cezbetmektedir. Ve bu insanlar çoğu zaman onun

ışıklarına, gerçek veya görünüşteki özgürlüklerine, daha iyi ücretlerine doğru kendiliklerinden gelmektedirler. Ayrıca buraya, öncelikle kırların, ama aynı zamanda da başka kentlerin onları artık istemediklerinden ve bal gibi kovulduklarından ötürü de gelmektedirler. Sağlam ve geçerli ortaklık fakir bir göçmenler bölgesiyle faal bir kent arasında olanıdır: Venedik karşısındaki Friule (Furlani ona ağır işçiler ve hizmetçiler sağlamaktadır); korsanların Cezayir'i karşısındaki Kabililer: dağlılar kentteki ve kırlardaki bahçelerde çapa sallamaya gelmektedirler; Marsilya ve Korsika, Provence kentleri ve Alplerin gavotları-, Londra ve İrlandalIlar... Fakat her büyük kent aynı anda 10, 100 ayrı kaynaktan insan sağlamaktadır.

1788'de Paris'te “ağır işçi olarak adlandırılanların hemen hepsi yabancıdır (sic). Savualılar odun kesicisi, kabuk temizleyicisi ve zımparacısıdır; Auvergnelilerin ... hemen hepsi sakadır; Limousinliler duvarcıdır; Lyonlular olağan olarak sırt hamalı veya tahtırevan taşıyıcısıdırlar; Normanlar taş yontucu, kaldırımcı, fayans döşeyicisi, tavşan derisi satıcısıdırlar; Gaskonlar perukacı veya berber çırağıdırlar; Lorrenliler gezgin ayakkabı tamircisidirler. Savualılar dış mahallelerde oturmaktadırlar; herbiri bir şefin veya yaşlı bir Savualının yönetiminde olan odalara dağılmışlardır ki, bu kimse bu genç çocuklar kendilerini yönetecek yaşa gelene kadar onların mali yöneticisi ve velisidir”. Tıpkı perakende alarak toptan sattığı tavşan derilerini “öylesine yüklü bir şekilde götürdüğü [için] kafa ve kollarının [boşuna] arandığı” şu Auvergneli gibi. Ve tıpkı, her şeyin takas edildiği Ferraille veya Megisserie rıhtımlarındaki eskicilerden giyinen tüm şu fakirler gibi: “dükkâna bir karga kadar kara olarak [giren] ve oradan bir papağan gibi yeşil çıkan şu adam” gibi.

Kentler yalnızca sefilleri kabul etmemektedirler. Yakın veya uzak kentlerin burjuvazilerinin zararına olmak üzere, nitelikli kontenjanları da vardır: zengin tüccarlar, bazen hizmetleri için kavga verilen usta ve zenaatkârlar, paralı askerler, tekne kaptanları, ünlü hoca ve hekimler, mühendisler, mimarlar, ressamlar... Böylece Orta ve Güney İtalya haritasının üzerinde, XVI. yüzyılda Floransa'ya kadar gelen, onun Arte della Lana'sının usta ve işçilerinin nerelerden kaynaklandıklarını saptamak mümkündür, bunlar bir önceki yüzyılda, sürekli bir biçimde uzaktaki Alçak Ülkeler'den gelmekteydiler. Gene bir haritanın üzerinde, örneğin Metz veya hatta Amsterdam (1575-1614 arası) gibi canlı bir kentin yeni hemşehrilerinin

kökenleri saptanabilir. Bu her seferinde, kentimizin yaşamına ortak olan geniş boyutlu bir mekânı açığa çıkartmak olacaktır. Belki de her şeyin sonunda, onun ölçü sistemini veya parasını veya her ikisini birden kabul eden veyahut da gerektiğinde onun özel ağzını konuşan köylerin, kentlerin, pazarların kaydedildiği ticari ilişkilerinin çapına göre sınırlandırılacak olan mekânın bizzat kendisi.

Zorunlu, kesintisiz insan sağlanması. XIX. yüzyıldan önce kent biyolojik olarak asla doğumların ölümleri aştığına tanık olmamıştır. Kentte aşırı ölümlülük vardır. Kent eğer büyüyorsa, bunu tek başına yapmıyor demektir. Toplumsal olarak da, aşağılık işleri yeni gelenlere bırakmaktadır; tıpkı bugünkü yüksek voltajlı ekonomilerimiz gibi, ona da hizmetlerde kullanacağı Kuzey Afrikalı veya Porto Rikolu, onun için çabucak tükenen ve bu çabucak yenilenmesi gereken bir proletarya lâzımdır. S. Mercier Paris hizmetçiliğine ilişkin olarak “kırların köpüğü kemlerinki haline gelmektedir” diye yazmaktadır, söylendiğine göre 150.000 kişilik bir ordu. Bu alt proletaryanın varlığı, her büyük kentte olan bir çizgidir.

Gene Paris'te 1780'li yılların ötesinde, her yıl ortalama 20.000 kişi ölmektedir. Bunların 4.000'i hayatlarını ya Hôtel-Dieu, ya da Bicétre'de olmak üzere hastanede bitirmektedirler; “kaba bezlerin içine dikilen” bu ölüler Clamart'da sönmemiş kireçle sulanan ortak bir çukurun içine karmakarışık bir şekilde gömülmektedirler. Gerçekte, her gece sürüklenen ve Hôtel-Dieu'den ölüleri güneye doğru taşıyan el arabasından daha ürpertici ne vardır? “Çamurlara bulanmış bir papaz, bir çan, bir haç”, fakirlerin gerçek konvoyu budur. Hastane “Tanrının Evi? Burada her şey sert ve kötüdür”; 5.000 veya 6.000 hasta için 1.200 yatak: “Yeni gelen, ölen birinin veya bir cesedin yanına yatırılacaktır...”.

Ve hayat, başlangıcında daha cömert değildir. Paris 1780'e doğru 30.000 kadar doğumdan 7-8.000 kadar terkedilmiş çocuk kaydetmektedir. Bu çocukları hastaneye bırakmak bir meslektir, adam bunları sırtında “içine üç tane alabilecek örtülü bir kutuda” taşımaktadır. Çocuklar kutunun içinde “kundaklanmış olarak ayaktadırlar, yukarıdan nefes almaktadırlar... [Taşıyıcı] kutusunu açtığında çoğunlukla bunlardan birini ölü bulmaktadır; yolculuğunu diğer ikisiyle tamamlamaktadır ve elindekiler- den kurtulmak için sabırsızlanmaktadır... Ekmek parası olan işine yeniden başlamak üzere

hemen geri dönmektedir”. Bu terkedilen çocukların arasında çok sayıda taşralı vardır. Garip göçmenler!

Kentlerin Mesafeli Tavrı

Her kent ayrı bir dünyadır ve böyle olmak ister. Göze batan bir olgu: XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar hepsi veya hemen hepsi surlara sahiptir. İşte zorlayıcı ve ayırıcı bir geometrinin içine hapsolmuşlar, aynı zamanda da onlara ait olan hemen yanlarındaki mekândan ayrılmışlardır.

Öncelikle söz konusu olan güvenliktir. Bu koruma ancak birkaç ülkede yüzeysel olmuştur, ama istisna kuralı teyid eder. Örneğin Britanya adalarında, uygulamada hemen hiç kentsel tahkimat yoktur; iktisatçılar, böylece bir sürü verimsiz yatırımdan kurtulunduğunu söylemektedirler. Londra'da kentin eski surlarının, 1643'te parlamentocuların bir anlık korkularının şehri aceleci tahkimatla çevrelemesine rağmen, ancak yönetsel bir rolleri vardır. Japon takımadalarında da tahkimat yoktur, çünkü o da denizle korunmaktadır veya tek başına bir ada olan Venedik'te. Surlarla çevrelenmiş kentleri ancak Macaristan'da Avrupa'nın karşısında ve Doğu Anadolu'da İran'ın karşısında tanıyan Osmanlıların geniş imparatorluğu gibi kendilerinden emin ülkelerde de sur yoktur. 1694'te az sayıda topun olduğu Erivan, dış mahalleleri tarafından sıkıştırılmış Erzurum, her ikisi de aslında taraçalanmış olan çifte surlarla çevrelenmişlerdir. Bunun dışında her yerde Pax Turcica eski surların yıkımına neden olmaktadır, bunlar terkedilmiş mülkler gibi harab olacaklardır, hatta Bizans'tan miras İstanbul'un güzel surları bile. Karşıda Galata'da 1694'te “surlar Türklerin onanma hiç niyetli olmadıkları bir şekilde, yarı yarıya harab olmuşlardır”. Edirne yolu üzerindeki Filibe'de, 1574'den itibaren artık “kapıya benzer herhangi bir şey” yoktur.

Fakat başka yerlerde bu güvenden iz bile yoktur. Kıta Avrupa'sı boyunca (Rusya'da az veya çok surlarla çevrelenmiş kentler, Moskova'nın Kremlin'i gibi bir kaleye yaslanmaktadırlar), sömürge Amerika'sı boyunca, İran, Hind, Çin'de tahkimat kendini bir kural olarak dayatmaktadır. Furetiere Sözlük'te (1690) kenti “oldukça kalabalık bir halkın olağan olarak surlarla kaplı oturma yeri” olarak tanımlamaktadır. Batı kentlerinin birçoğu için XIII. ve XIV. yüzyıllarda inşa edilmiş olan bu “taştan halka” Orta Çağın genişlemesini damgalamış olan “bağımsızlık ve özgürlüğe yönelik bilinçli

çabanın dış simgesi”ydi. Fakat aynı zamanda Avrupa'da ve diğer yerlerde hükümdarın eseri, dış düşmana karşı korunmaydı da.

Çin'de yalnızca küçük ve başarısız olmuş kentlerin surları ya hiç, ya da artık yoktur. Olağan durumda surlar etkileyicidirler, bunlar o kadar yüksektirler ki “ev yapımını” gizlemektedirler. Bir seyyah (1639) kentlerin “hepsi aynı şekilde yapılmış ve sağlam tuğla surlarla çevrelenmişlerdir, bu tuğlaların toprağından porselen de yapmaktadırlar; bu toprak zamanla öyle bir sertleşmektedir ki, çekiçle kırmak olanaksızdır... Surlar çok geniştir ve adeta Romalılarınkiyle aynı antik tarzda inşa edilmiş kulelerle doldurulmuşlardır. Olağan olarak, geniş iki cadde kenti haç biçiminde bölmektedir ve bunlar öylesine düzdürler ki, bir kent ne kadar büyük olursa olsun, onun tüm boyunu meydana getirmektedirler ve kavşaktan dört kapıyı görmenin imkânı yoktur” demektedir. Aynı seyyah, Pekin surlarının, Avrupa kentlerininkilerden daha fazla “kalın [olduğunu]dır ki, burada on iki at karşı karşıya gemi azıya almış bir biçimde, birbirlerine çarpmadan koşabilirler” demektedir. (Bu seyyahın sözüne fazla inanmayalım, başka bir seyyah “aşağıda 20 ayak, yukarıda da 12 ayak genişlikten” söz etmektedir). “Sanki savaşın göbeğindeymiş gibi burada her gece nöbet tutulmakta, fakat gündüzleri kapılar, burada kentin güvenliğinden çok giriş resimlerini toplama maksadıyla bulunan hadımlardan başka hiçkimse tarafından korunmamaktadır”. 17 Ağustos 1668'de tufan gibi bir sel baskını başkent kırlarını boğmuş, “çok sayıda köy ve tatil evini... şiddetli bir hareketle sürüklemiştir”. Yeni Kent, bu olayda evlerinin üçte birini kaybetmiş ve “çok sayıda sefil boğulmuş veya yıkıntıların altına gömülmüştür”, fakat Eski Kent sağ salim kalmıştır: “kapılar çabucak kapatılmış ve tüm delikler ile tüm çatlaklar kireç ve bitüm karışımıyla doldurulmuştur”. Çin kentlerinin adeta su geçirmez olan bu sağlam kapanmalarının iyi bir resmi ve iyi bir kanıtı!

Garip bir şey olarak, kentleri artık dıştan hiçbir şeyin tehdit etmediği bu Pax Sinica yüzyıllarında, surlar adeta bizzat kentlilerin gözetim altında tutulmasına yarayan bir sistem haline dönüşmüştür. Bunlar geniş giriş rampalarıyla, surların tepesinden kente egemen olan asker ve süvarinin bir anda seferber edilmelerini sağlamaktadırlar. Bu surların sorumlu yetkililer tarafından sağlam bir şekilde tutulduklarından hiçbir kuşku yoktur. Zaten Japonya'da olduğu gibi Çin'de de her sokağın kendi kapıları, kendi iç

hukuku vardır; herhangi bir olay, bir kötülük olduğunda sokağın kapıları kapatılmakta ve suçlu veya sanık hemen ve çoğu zaman da kanlı bir şekilde cezalandırılmaktadır. Çin'deki sistem çok daha katıdır, çünkü her Çin kentinin yanında Tatar kentinin karesi yer almakta ve her ikisi de birbirini gözetim altında tutmaktadır.

Surların kentle birlikte bir kısım tarla ve bahçeleri de kapsaması, sıklıkla rastlanılan bir durumdur. Bunun aşikâr nedeni, savaş halinde iaşe sağlamaktır. Kastilya'da XI. ve XII. yüzyıllarda birbirlerinden uzak ve aralarında, alarm durumunda sürü toplanabilecek kadar mekân bırakan bir köy grubunun çevresinde aceleyle yapılan surlar böyledirler. Bir kuşatma olasılığıyla surların, Floransa'da olduğu gibi, otlakları, bahçeleri veya XVII. yüzyılda bile hemen hemen Paris'inkiler kadar gelişkin surlara sahip olan Poitiers'de olduğu gibi tarla, meyva bahçesi ve bağları hapsettiği her yerde bu kural geçerlidir, fakat kent bu çok bol elbiseyi doldurmayı başaramamaktadır. Aynı şekilde Prag, “küçük kent”in evleri ile XIV. yüzyılın ortasında inşa edilen surlar arasındaki boşluğu dolduramayacaktır. 1400'lere doğru Toulouse böyledir; 1359'da çevresinde inşa edilen surlara (bunların yerinde bugünkü Ramblas bulunmaktadır) ancak iki yüzyıl sonra, 1550'lere doğru ulaşabilecek olan Barselona böyledirler; İspanyolların yaptıkları surların içindeki Milano da böyledir.

Çin'de de aynı manzara: Yang-çe-Kiang üzerinde “10 mil çevresi olan, tepeleri, dağları ve metruk ovaları kapsayan, çünkü çok az evi olan ve sakinlerinin daha çok, çok uzun olan dış mahallelerde yaşamayı sevdikleri” herhangi bir kent gibi; bu aynı 1696 yılında Kiang-Si başkenti yukarı kesiminde “çok tarla, bahçe, az insan” bulundurmaktadır.

Batı'da güvenlik, uzun süre az masrafla sağlanmıştır; bir çukur artı dikine bir duvar; bu kentsel genişlemeyi çoğu zaman söylendiğinden daha az rahatsız etmektedir. Kentin havaya mı ihtiyacı var, surlar tıpkı tiyatro dekorları gibi yer değiştirmektedir; Gand, Floransa, Strasbourg'da ve gerektiği her seferinde olduğu gibi. Sur ölçü üzerine bir korsedir. Kent büyümekte, yeni bir korse imal edilmektedir.

Fakat inşa edilen, yeniden inşa edilen sur, kenti sarmaktan, onu tanımlamaktan vazgeçmemektedir. Koruma olan sur aynı zamanda sınır ve nihayettir. Kentler zenaat faaliyetlerinin maksimumunu, özellikle can sıkıcı

endüstrilerini çevrelerine atmaktadırlar, öylesine ki sur bu nedenle bir de ekonomik ve toplumsal ayırım hattı haline gelmektedir. Kent genişlerken genel olarak dış mahallelerinden bazılarını kendine eklemekte, tam olarak kentsel olan yaşamına yabancı faaliyetleri biraz daha uzağına atarak, onları dönüştürmektedir.

İşte, Batı'da yavaş yavaş genişlemiş olan kentler, bu nedenle o kadar karmaşık bir plana sahiplerdir ki, eğri büğrü sokaklar, öngörülemeyen eklemleşmeler, her şey, Antik düzenden çıkmış olan birkaç sitede yaşamaya devam eden Roma kentinin tam zıddındadır: Torino, Kolonya, Coblentz, Ratisbonne... Fakat Rönesans, dama tahtası veya eşmerkezli daireler halinde olan ve “ideal plan” olarak sunulan bir dizi geometrik planın çiçek açmasıyla, bilinçli bir şehirciliğin ilk atılımım vurgulamaktadır. Batı'da süregiden geniş kentsel serpilme, işte bu zihniyet içinde meydanları yeniden biçimlendirecek veya dış alanlardan kazanılan mahalleleri yeni baştan inşa edecektir: bu kentler dama tahtalarını, Orta Çağdan kalma eğri büğrü merkezin etrafında genişletmektedirler.

Bu tutarlılık, bu aklileştirme yeni kentlerde kendilerini kolaylıkla göstermektedirler, inşacılar burada serbest bir alanda iş görmektedirler. Zaten XVI. yüzyıl öncesine ait birkaç tane dama tahtası biçimli kent örneğinin iradi, ex nihilo inşalara ait olması ilginçtir; Saint Louis'nin satın alıp, Akdeniz'de bir merkeze sahip olmak için yeniden inşa ettirdiği küçük liman Aigues-Mortes gibi; XIII. yüzyılın sonunda İngiltere kralının emirleriyle kurulan minik Monpazier (Dordogne) kenti gibi: bu dama tahtasının karelerinden biri kiliseye, bir diğeri kemerlerle çevrelenmiş, bir kuyusu olan çarşı meydanına tekâbül etmektedir. Toskana'nın XIV. yüzyıldaki terre nuove'si, San Giovanni Valdarno, Terranuova Bracciolini, Castelfranco di Sopra da böyledir. Fakat XVI. yüzyıldan itibaren şehircilik şampiyonluğu hızla genişlemektedir; tıpkı yeni Livorno'nun 1575'den sonra olduğu gibi, geometrik bir plana göre inşa edilen bu kentlerin uzun bir dökümü verilebilir; Nancy 1588'den itibaren yeniden inşa edilmiştir veya Charleville 1608'den itibaren, ancak en olağan dışı örnek, ileride döneceğimiz St. Petersburg'unki olarak kalmaya devam etmektedir. Geç olarak kurulmuş olan Yeni Dünya kentlerinin hemen hepsi, aynı şekilde önceden hazırlanmış bir plana göre inşa edilmişlerdir: bunlar dama tahtası biçimli kentlerin en kalabalık ailesini meydana getirmektedirler. İspanyol

Amerika'sındakiler özellikle karakteristik olup, dik açılı sokakları cuadras'ı kesmekte, iki ana cadde Plaza Mayor's ulaşmakta ve bu meydanda katedral, hapishane, belediye binası, Cabildo yer almaktadırlar.

Dama tahtası biçimli plan dünya ölçeğinde ilginç bir sorun çıkartmaktadır. Bütün Çin, Kore, Japonya, Yarımada Hindistan'ı, Koloni Amerika'sı (Roma ve bazı Yunan sitelerininkini unutmayalım) kentleri dama tahtası biçimindedir. Yalnızca iki uygarlık arapsaçı biçiminde ve düzensiz kentleri büyük ölçekte oluşturmuştur: İslamiyet (Kuzey Hindistan da dahil) ve Orta Çağ Batı'sı. Bu uygarlık seçimleri hakkında estetik veya psikolojik açıklamalarda kaybolmak mümkündür. Batı için hiçbir kuşku yoktur ki, Roma kampı gereklerine XVI. Amerikan yüzyılıyla birlikte dönmemiştir. Batı'nın Yeni Dünya'ya yerleştirdiği, Modern Avrupa'nın şehircilik uğraşlarının bir yansıması, canlı köklerinin çok sayıda belirtisinin ötesinde aranmasının zahmete değer olduğu, emredici bir düzen gustosudur.

Batı'da Kentler, Toplar ve Arabalar

Batı kentleri XV. yüzyıldan itibaren büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Nüfusları artmış ve top eski surları yararsız hale getirmiştir. Kentlerin yarı yarıya toprağa gömülmüş, kuleler halinde genişlemiş olan kalın surları olabildiğince değiştirmeleri gerekmektedir. Yatay bir şekilde uzanan bu surlar, ancak muazzam masraflar karşılığında değiştirilebilirlerdi. Ve bu tahkimat katlarının önünde, savunma işlemleri için zorunlu olan boşluğu bulundurmak ve buna bağlı olarak burada inşaat yapılmasını, bahçe kurulmasını, ağaç dikilmesini yasaklamak gerekmektedir. Veya bazen de, Gdansk'ın 1520'de Toton savaşı sırasında veya 1576'da kral Stefan Batory'yla olan çatışmasındaki gibi, ağaçları ve evleri yıkarak boşluk oluşturmak gerekmektedir.

Böylece kentin genişlemesi kilitlenmiş olmaktadır ve bu durumda, eskiden olduğundan daha fazla dikine yükselmeye mahkûm olmaktadır: Cenova, Paris, Edinburg'la evler çok erkenden 5, 6, 8 hatta 10 katlı olarak inşa edilmişlerdir. Toprağın fiyatı sürekli arttığından, çok katlı evler heryerde kendilerini dayatmaktadırlar. Londra'da tahta uzun süre tuğlaya tercih edildiyse, bunun bir nedeni de 4-6 katlı evlerin genellikle iki katlı olan eski evlerin yerine geçtiğinde, ahşabın daha az kalın, daha hafif duvar yapılmasına olanak vermesidir. Paris'le "evlerin ölçüsüz yüksekliğini

frenlemek gerekmiştir..., çünkü bazı özel kişiler gerçekten bir evin üzerine başka bir ev inşa etmişlerdir. Yükseklik çatı hariç (devrim arefesinde) 70 ayak (23 m. kadar) ile sınırlandırılmıştır”.

Surları olmama avantajıyla, Venedik keyfince genişleyebilirdi: birkaç gömülü tahta destek, kayıklarla getirilen taşlar ve lagüna üzerinde yeni bir mahalle yükselmektedir. Çok erkenden can sıkıcı endüstriler çevreye doğru uzaklaştırılmışlardır; 1255'ten itibaren hayvan parçalayıcıları ve debbağlar Giudecca adasına, Tersane yeni Castello mahallesinin ucuna, cam atelyeleri Murano adasına... Bu “zoning”in modernliğini kim takdir etmez ki? Ancak, Venedik kamusal ve özel ihtişamlarına, olağanüstü derin eski bir nehir vadisi olan Büyük Kanal üzerinde sahiptir. Yalnızca tek bir köprü, Rialto köprüsü ahşap ve açılır kapanır olarak (1587'de bugünkü taş köprü yapılana kadar) Fondaco del Tedeschi (bugünkü merkez postanesi) kıyısını Rialto meydanına bağlamakta ve böylece kentin San Marco meydanından, Merceria caddesinden geçerek köprüye ulaşan canlı eksenini önceden belirlemektedir. Bu durumda geniş, rahat bir kent ortaya çıkmaktadır. Fakat yapay duvarlı bir kent olan Yahudi mahallesinde, mekân kıttır ve evler beş veya altı katlı olarak havaya doğru fışkırmaktadırlar.

XVI. yüzyılda araba Avrupa'ya kitlesel girişini yaptığında, acil sorunlar çıkartmış, kentsel bir ameliyatı zorunlu kılmıştır. Roma'daki San Pietro'nun etrafındaki eski mahalleyi yıkan (1506-1514) Bramante, tarihin ilk baron Haussmann'larından biri olmuştur. Kentler zorunlu olarak biraz düzene, daha fazla havaya, en azından bir an için daha iyi bir trafiğe kavuşmuşlardır. Bu yeniden örgütlenme aynı zamanda, kral Ferrante'nin “dar sokaklar devlet için bir tehlikeydi” dediği Napoli'de birkaç geniş cadde açan (1536) Pietro di Toledo'nun; veya Cenova'da 1547'de görkemli ve kısa Strada Nuova'nın dümdüzlüğünün tamamlanmasının, veyahut da papa Sixtus Quintus'un iradesinin Roma'da Piazza del Popolo'dan itibaren açtığı şu üç ek- seninkidir de. Bu eksenlerden biri olan Corso'nun, Roma'nın en mükemmel tüccar caddesi haline gelmesi nedensiz değildir. Arabalar, kısa bir süre sonra da hızlı binek arabaları kentlere nüfuz etmişlerdir. Londra'nın ilk dönüşümlerine tanık olan John Stow 1528'de “tekerlekli evren” kehanetinde bulunmuştur. İzleyen yüzyılda Thomas Dekker aynı şeyi tekrarlamaktadır: “[Londra'nın] her sokağında yük ve binek arabaları

gökgürültüsü çıkartmaktadırlar, öylesine ki dünyanın tekerlekler üzerinde yürüdüğü sanılabilir”.

Coğrafya ve Kentsel Bağlantılar

Her kent belli bir yerde büyür, onunla evlenir ve onu çok nadir istisnalar dışında hiç terketmez. Bu yerleşim yeri az veya çok uygundur, başlangıç avantaj ve sakıncaları sürer. 1648'de, o sıralar Brezilya'nın başkenti olan Bahia'ya (Sao Salvador) yanaşan şu seyyah kentin ihtişamını, köle sayısını işaret etmektedir ve bunların “son derece barbarca muamele gördükleri”ni ilâve etmektedir; ayrıca kentin yerleşim yerindeki bozuklukları da işaret etmektedir: “sokakların bayırı o kadar diktir ki, arabalara koşulan atlar buralarda tutunamamaktadırlar", demek ki araba yoktur, ama yük hayvanları, eğerli atlar vardır. Bundan da vahim eksiklik, sert bir düzey farkının asıl kenti, tüccarların deniz kıyısındaki kentinden ayırmasıdır, öylesine ki “malları limandan kente çıkartmak ve indirmek için bir cins varagele” kullanmak gerekmektedir. Bugün asansörler bu iniş çıkışı kısaltmakta, ama bu işin yapılma zorunluğu sürmektedir.

İstanbul da aynı şekilde, Haliç üzerinde, Marmara'da ve Boğaz'da çok büyük deniz mekânları tarafından bölünmüştür ve her zaman tehlikesiz olmayan sürekli geçişler için sandalcılar ve perameciler beslemek zorundadır.

Fakat bu sakıncalar ciddi avantajlarla telâfi edilmektedir, yoksa bu boşluklara ne razı olunurdu, ne de yükü taşınırdı. Bu avantajlar genelde uzak yerleşim yerine ait olanlardır -coğrafyacılar, kentin komşu bölgelere nazaran “konumu” deme adetini edinmişlerdir-. Tütün gibi kıyılmış sahiller boyunca, Haliç muazzam güzergâhlar üzerindeki yegâne sığınaklı limandır. Aynı şekilde, Sao Salvador'un karşısında geniş Bütün Azizler Koyu minyatür bir Akdeniz olup, adalarının arkasında iyice korunaklıdır, ve Avrupa'dan gelirken, bir yelkenli için Brezilya kıyılarında en kolay ulaşılacak noktalardan biridir. Başkent ancak 1763'te güneyde Rio de Janeiro'ya doğru yer değiştirecektir, ve bunun nedeni Minas Geraes ve Goyaz altın madenlerinin gelişmesidir.

Bu uzun mesafeli avantajlar, tabii ki kaybedilebilir niteliktedir. Malacca etkin tekel yüzyıllarına tanık olmuştur, “boğazından geçen tüm teknelere komuta etmektedir”; oysa Singapur, 1819'da birgün aniden boşluktan

çıkacaktır. Fakat 1685'te Sevilla'nın Cadiz ile ikâme edilmesi (ki Sevilla XVI. yüzyıldan beri “Kastilya Hindleri" ile olan ticaretin tekeline sahipti) daha iyi bir örnektir, böyle olmuştur, çünkü büyük su çekimine sahip tekneler Guadalquivir ağzındaki San Lucar de Barrameda engelini artık aşamamaktadırlar. Belki teknik bir neden ve akılcı bir değişmenin mazereti, fakat fazlasıyla geniş Cadiz, körfezinde uluslararası canlı kaçakçılığa da şans verecektir.

İster kaybedilebilir, ister edilmez nitelikte olsunlar, bu konum ayrıcalıkları her halükârda kentlerin refahı için vazgeçilmez niteliktedirler. Kolonya (bugün Köln) Ren üzerinde biri denize, diğeri nehrin kaynağına doğru olan ve onun rıhtımları boyunca birbirlerine kavuşan iki ayrı seyrüseferin buluşma noktasında yer almaktadır. Tuna üzerindeki Ratisbonne Ulm'dan, Augsburg'dan, Avustarya'dan, Macaristan'dan, hatta Eflâk'ten gelerek ona ulaşan çok fazla su çekimi olan teknelerin artık ilerleyemedikleri bir noktadadır.

Uzun ve kısa mesafede belki de dünya'da, Kanton'unki kadar elverişli hiçbir yerleşim yeri yoktur. “Denizden 30 fersah uzakta” olan kent “birçok su kaynağında med-cezirin nabız atışlarını hâlâ duymaktadır. Demek ki deniz teknelerinin, Avrupa'nın üç yelkenli gemilerinin, Çin'in içlerine kadar bütün bölgelerine kanallar yardı-

mıyla ulaşan sampanların burada buluşmaları mümkündür”. Brabanth J. F. Michel 1753'te “burada çoğu zaman Avrupa'daki Ren ve Meuse nehirlerinin görüntülerini hayranlıkla seyrettim, fakat bu iki bütün birarada, bu Kanton nehrinin hayran bıraktığı şeylerin çeyreğini sunamazlar” diye yazmaktadır. Ancak Kanton talihini, XVIII. yüzyılda Mançu imparatorluğunun Avrupa ticaretini güneyde mümkün olduğunca uzağa atma arzusuna borçludur. Avrupalı tüccarlar davranma serbestliğine sahip olsalardı, Ning Po ve Yang-çe-Kiang'a ulaşmayı tercih ederlerdi; Şanghay'ı ve Çin'e ortasından ulaşmanın avantajını seziyorlardı.

Hıza veya daha doğrusu dönemin ulaştırma yavaşlıklarına belli tarzda bağlı olan coğrafya da, sayılamayacak kadar çok küçük kentin varolmasını açıklamaktadır. Almanya'nın sahip olduğu her boydan 3.000 kentten herbiri ülkenin güney ve batısında birbirlerinden 4 veya 5 saatlik; kuzey ve doğuda da 7 veya 8 saatlik yol uzaklıklarında yer alan menzillerdir. Ve bu

kopukluklar yalnızca limanlarda, Cenova'da söylendiği gibi venufa terrae ile venufa marts arasında değil, bazen de araba ile nehir teknesi, “dağ yollarında kullanılan yük eğeri ile ovalarda kullanılan at arabası” arasında da bulunmaktadır. Her kentin hareketi kabul ettiği, onu yeniden yarattığı, malları ve insanları yapıp, sonra başkalarını yeniden topladığı ve bunun böyle sürüp gittiği de doğrudur.

Gerçek bir kenti işaret eden, surların içindeki ve önündeki harekettir. Carreri 1697'de Pekin'e varırken “Pekin'e giden ve oradan dönen bu araba, deve ve katır kalabalığı yüzünden bugün büyük sıkıntı çektik, bu kalabalık o kadar büyük ki, ilerlemekte zahmet çekiliyor” diye yakınmaktadır.

Bu hareket işlevini, kentsel pazar heryerde elegelir hale sokmaktadır. 1693'te bir seyyah, İzmir hakkında “bir pazar ve bir fuardan başka bir şey değil” diyebilmiştir. Fakat ne olursa olsun, her kent önce bir pazardır. Bunun olmaması halinde bir kent düşünülemez olur; tersine, bir pazar bir köyün yanında, hatta bir orman açıklığındaki boşlukta, basit bir yol kavşağında, yanında bir kent yükselmeksizin varolabilir. Fiili durumda her kent kök salmak, toprak tarafından beslenmek ve kendini çevreleyen insanlara sahip olmak ihtiyacındadır.

Gündelik hayat kısa çap içinde, kemin haftalık veya gündelik pazarlarından beslenir; kelimeyi çoğul haline, örneğin Marino Sanudo'nun Cronachetta'sında ayrıntıları verilen çeşitli Venedik pazarlarını düşünerek getiriyoruz. Rialto meydanında büyük çarşı vardır, bunun yanında her sabah, kendileri için yapılmış olan loggia'da tüccarlar toplanmaktadır: burada meyva, sebze, av hayvanı kaynamaktadır; biraz ötede balık satılmaktadır. San Marco meydanında başka bir pazar kurulmaktadır. Fakat her mahallenin ana meydanında kendi pazarı bulunmaktadır. İaşe civar köylüler, Padovalı bahçıvanlar ve Lombardiya'dan koyun peynirine kadar her şeyi getiren nehir gemicileri tarafından sağlanmaktadır.

Yalnızca Paris Hali ve Valee rıhtımında, av hayvanlarına ayrılmış olan şubesi hakkında, büyük kentin sabahın köründe Gonesse fırıncıları tarafından istilası ve her gecenin ortasında arabalarının üzerinde yarı uykulu bir vaziyette gelen, “sebze, meyva ve çiçek getiren”, artı şu seyyar ve çığırtkan satıcılar “canlı balık, geliyor, geliyor! Taze balık, közlenmiş patates! Karides. Portakal! Portakal!" diye bağıran satıcılar hakkında

koskoca bir kitap yazılabilir. Yukarı katların hizmetçileri bu gürültülerin arasında, yanlış zamanda aşağıya inmeyecek kadar idmanlı kulaklara sahiptirler. Kutsal Hafta'nın Sah günü kurulan Jambon Fuarı esnasında “sabahtan itibaren Paris çevresi köylüleri kilise meydanında ve Neuve-Notre-Dame sokağında toplanmaktadırlar, beraberlerinde muazzam miktarda jambon, sosis, kan sucuğu vardır, bunlar yaprak taçlarla süslenmiş ve bezenmiştir. Cesar ve Voltaire'in taçlarının ne kadar da aşağılanması!” Tabii ki Sebastien Mercier konuşmaktadır. Fakat Londra ve yavaş yavaş düzene sokulan çarşıları hakkında da koskoca bir kitap yazılabilir; Daniel Defoe ve izleyicileri tarafından yazılan rehbere (A Tour through the Island of Great Britain) bu market'ların sayılması dört sahifeden fazla yer kaplamaktadır, rehber 1775'te 8. kere yayınlanmıştır.

Leipzig'de olduğu gibi ona kokulu elmaların veya ünlü kuşkonmazların geldiği kente yakın ilk mekân, onu çevreleyen birçok dairenin yalnızca birincisidir. Gerçekten de, herbirinin kent etrafındaki, çoğunlukla da büyük mesafeler içindeki özel bir mekânı gündeme getiren büyük insan ve çeşitli mal gruplanmalarının olmadığı hiçbir kent yoktur. Kentsel hayatın, birbirleriyle yalnızca kısmen örtüşen farklı mekânlara bağlı olduğunun kanıtı, her seferinde gösterilmiştir. Güçlü kentler, çabucak, kesinlikle de XV. yüzyıldan itibaren, ölçüsüz mekânları gündeme getireceklerdir; bunlar canlandırdıkları ve kâr sağladıkları bir Weltwirtschaft'in, bir dünya ekonomisinin sınırlarına kadar uzanan uzun mesafeli ilişkilerinin aletleridir.

Bütün bu genişlemeler, birbirlerine akraba bir sorunlar ailesinin içinde yer almaktadırlar. Kent, günlerin getirdiklerine göre, büyüklüğüne uygun olarak değişken mekânlar üzerinde hareket etmektedir; işte varlığının ritmine göre, sırasıyla önce şişmiş, sonra da sönmüş bir durumdadır. XVII. yüzyılda “olağan günlerde az nüfuslu olan” Vietnam şehirleri, ayda iki kere kurulan büyük pazar günlerinde çok büyük bir hareketlilik göstermektedirler. O sıralar adı Ke-ço olan Hanoi'de “tüccarlar alanlarına göre farklı sokaklarda toplanmaktaydılar; ipek, bakır, şapka, kenevir, demir satmaktaydılar”. Böylesine bir kalabalığın içinde ilerlemek olanaksızdır. Bu ticari sokaklardan bazıları, birçok köyün insanları arasında paylaşılmıştı ve “sadece bunlar burada dükkân işletme ayrıcalığına sahiptiler”. Bu kentler “kent olmaktan çok pazar”dılar, veya kent olmaktan çok fuardılar, fakat kentler veya pazarlar, pazarlar veya kentler, fuarlar veya kentler, kentler

veya fuarlar aynı şeydir: yoğunlaşma hareketleri, sonra dağılma ki, bunlar olmazsa birazıcık hızlı bir ekonomik hayat ne Vietnam'da, ne de Batı da yaratılamazdı.

Batı'dakilerden başlamak üzere, tüm dünya kentleri dış mahallelere sahiptirler. Filiz vermeyen canlı ağaç, dış mahalleleri olmayan kent yoktur. Bunlar onun gücünün belirtileridir, hatta sefil banliyöler “gecekondular” söz konusu olsa bile. Cüzzamlı dış mahalleler, hiç olmamasından daha iyidir.

Dış mahalleler fakirler, zenaatkârlar, denizciler, gürültülü pis kokulu endüstriler, ucuz hanlar, posta atları için menziller, ahırlar, sırt hamalları barınakları demektir. Bremen XVII. yüzyılda deri değiştirmektedir, tuğla evleri kiremitle kaplamakta, sokaklarına kaldırım taşı döşemekte, birkaç geniş cadde açılmaktadır. Bunların çevresinde, dış mahallelerdeki evler saman damlarını korumuşlardır. Dış mahalleye gitmek, ister Bremen'de, ister Londra'da, isterse başka yerde olsun, hep bir basamak aşağı inmektir.

Sevilla'nın Cervantes'in sıklıkla sözünü ettiği dış mahallesi veya daha doğrusu uzantısı Triana'da, kulağı kesiklerin, kaka çocukların, fahişelerin, namussuz polislerin buluşma yeri oluşmaktadır, yani tabii ki kara bir polis romanı çerçevesi. Bu dış mahalle Guadalquivir'in sağ kıyısında, nehri yukarı doğru kesen tekne köprüsünün, yani tüm oranların korunmasıyla Londra köprüsünün Thames'i kestiği gibi, olduğu yerde başlamaktadır. San Lucar de Barrameda, Le Puerto de Santa-Maria veya Cadiz'den gelip Sevilla'ya giden deniz tekneleri medcezir tarafından sürüklenince, burada iyi niyetle durmaktadırlar. Eğer Sevilla onun yanında, yabancılarıyla “Flaman” veya diğerleriyle, yeni zenginleriyle, Yeni Dünya'dan buraya servetlerinin tadını çıkartmak üzere geri dönen şu peruleros'uyla onun ulaşabileceği yerde olmasaydı, Triana kuşkusuz bu renkliliğe, ne de bağ asmalarının hemen dibindeki meyhanelere sahip olabilirdi. 1561 tarihli bir sayım Triana için 1.664 ev ve 2.666 aile rakamını vermektedir, aile başına dört kişiden 10.000'den fazla insan ile oldukça büyük bir ev yığını ortaya çıkmaktadır, yani bir kentin özü. Bu kenti yaşatmak için namuslu olmayan işler yetmemektedir, Triana cilalı fayans karolan, geometrik desenleriyle islamdan esintiler taşıyan mavi, yeşil, beyaz, azulejos (bu azulejos İspanya'nın tümüne ve Yeni Dünya'ya ihraç edilmektedirler) imal eden zenaatkârlara sahiptir. Ayrıca sabun, beyaz sabun, kara sabun, arap sabunu

imal eden zenaatkâr imalathanelerine de sahiptir. Gene de bir dış mahalleden ibarettir. 1697'de oradan geçen Carreri, Triana hakkında şöyle bir kayıt düşmüştür: kent “bir kadın manastırı, Engizisyon Sarayı ve zindanlarından başka kayda değer bir şeye sahip değildir”.

Kentsel Hiyerarşiler

Büyük merkezlerden bir miktar uzakta, zorunlu olarak küçük kent zuhur etmektedir. Mekânı biçimlendiren taşımacılık hızı, bir dizi düzenli menzile sahip olmuştur. Stendhal büyük İtalyan kentlerinin orta ve küçüklerine karşı olan hoşgörülerinden şaşkınlık duymuştur. Eğer büyük kentler bu tutkuyla bağlı oldukları rakiplerini yok etmedilerse -Floransa 1406'da yarı yarıya ölü Piza'yı ele geçirmiştir; Cenova 1525'te Savone limanını doldurmuştur-, bunun en mükemmel nedeni, bunu yapamayacak durumda olmaları, onlara ihtiyaç duymaları, büyük bir kentin biri kumaşları dokuyan, boyayan, diğeri araba taşımacılığını örgütleyen, Floransa'nın kara içine fazla gömülmüş ve hasım Piza'ya tercih ettiği Livorno veya Kahire için Süveyş; Halep için Trablusşam veya İskenderun; Mekke için Cidde gibi deniz kapısı gören bir ikincil kentler haresini zorunlu olarak gerektirmesidir.

Avrupa'da bu olgu özellikle vurguludur ve küçük kentler çok sayıdadır. Buradaki kentlerin aralarında ve bundan da fazlası, XV. yüzyılda Bruges'e, sonra da Anvers'e bağlı olduklarını gösterirken Rudolf Hâpke, Flandre hakkında güzel “kentler takımadası” deyimini kullanmıştır. Henri Pirenne “Alçak Ülkeler Anvers'in banliyösüdür” diye tekrarlamaktaydı, faal kentlerle dolu bir banliyö. Aynı şekilde, daha küçük bir ölçekte olmak üzere, XV. yüzyılda Cenevre'nin etrafındaki pazarlar; aynı dönemde Milano çevresindeki yerel fuarlar; XVI. yüzyılda Berre bataklığı üzerindeki Martigues'den Frejus'ye kadar, Marsilya'ya bağlanmış Provence kıyısı limanları silsilesi; veya Sevilla'ya San Lucar de Barrameda, Puerto de Santa Maria ve Cadiz'i ortak eden, büyük unsurlardan oluşan kent kompleksi; veya Venediği çevreleyen kentsel hare; veya Burgos'un, mükemmel olmasa bile denetimini sürdürdüğü ön limanlan (özellikle Bilbao); veya Londra ile Thames ve Manş üzerindeki limanlar; nihayet veya Hansa kentlerinin aşırı klasik örneği. Alt sınırda, 1500'de tek uydusu Pierrefonds ile Compiegne; veya yalnızca Crepy'ye sahip olan Senlis örnek gösterilebilir. Ayrıntı tek başına, Compiegne veya Senlis'nin boyutu hakkında yargıya varma olanağı

vermektedir. Böylece bu işlevsel bağlantı ve bağımlılıkların bir dizi örgüt şeması çıkartılabilir: düzgün daireler, çizgiler veya çizgi kesişmeleri, basit noktalar.

Fakat bu şemalar ancak belli bir süreye sahiptirler. Dolaşım bu tercihli yollan değiştirmeden bile, gidiş hızlarını artırmakta, menziller patlamakta, işe yarar olmaktan çıkmakta ve sönmektedirler. Sebastien Mercier 1782'de “ikinci veya üçüncü mertebeden kentler” başkentin lehine olmak üzere “nüfuslarını hissedilmeyen bir şekilde kaybetmektedirler” diye kaydetmektedir. François Mauriac Güney-Batı Fransa'da ağırladığı İngiliz konuğu için şöyle demektedir: “Langon'da Altın Arslan otelinde yattı ve gece uykuya dalmış küçük kentte dolaştı. Bana İngiltere'de bunun benzerlerinin artık bulunmadığını söyledi. Taşra hayatımız aslında bir kalıntı, kaybolmakta olan ve zaten kaybolmuş olan bir dünyadan bize intikâl etmiş bir şeydir, İngilizimi Bazas'a götürüyorum. Bu uykulu kasabacık ile, Bazadais merkezinin çiçeklerini açan bir piskoposluk makamı olduğu zamanın tanığı büyük katedral arasında nasıl bir zıtlık var.

Her eyaletin bir dünya oluşturduğu, kendi dilini konuştuğu, kendi anıtlarını inşa ettiği, Paris'i ve modalarını bilmeyen incelmiş ve hiyerarşik bir toplum oluşturduğu bu çağı artık hayal edemiyoruz. Canavar Paris bu hayranlık verici özden beslenecek ve onu tüketecektir”.

Paris görünüşte Londra'dan daha fazla suçlu değildir, ekonomik hayatın genel hareketi tek başına sorumlu olarak, kentsel ağların ikincil noktalarını, esas noktaların lehine tüketmektedir. Fakat bu noktalar, bu sefer kendi aralarında, büyütülmüş dünya ölçeğinde yeni ağlar biçimlendirmektedirler. Ve oyun yeniden başlamaktadır. Thomas Morus'un Utopia adasında bile, başkent Amaurote 53 kent ile çevrelenmiştir. Ne kadar da güzel bir kentsel ağ! Bunlardan herbiri komşularından 24 milden daha az, yani bir günlük yolculuktan daha az bir uzaklıktadır. Eğer taşımacılık biraz hızlanırsa tüm bu düzen değişecektir.

Kentler ve Uygarlıklar: İslam Örneği

Aslında derin çehre farklılıklarının kökeninde olan, tüm kentlerin ortak bir çizgisi de, bunların hepsinin uygarlıklarının ürünü olmalarıdır. Herbiri için bir pototip vardır. Peder de Halde bunu istekle tekrarlamaktadır (1735): “başka yerde daha önce de söylediğim gibi, Çin'in birçok kenti arasında

hemen hiç fark yoktur ve birini görünce diğer hepsi hakkında fikir edinecek kadar birbirlerine benzemektedirler”. Bu hızlı, oldukça cüretli sözleri Moskof devleti, Sömürge Amerika'sı, İslam (Türkiye veya İran), hatta çok kere tereddütlü olsa bile Avrupa için, kim kendi hesabına geçirmez ki?

İslam dünyası boyunca, Cebelitarık'tan Sonda adalarına kadar bir İslam kenti tipi olduğunda hiçbir kuşku yoktur ve bu örnek tek başına, kentlerle uygarlıklar arasındaki şu bağlantıların imgesi olarak bize yetebilir.

Genelde bunlar birbirlerinden uzak, muazzam kentlerdir. Basık evler bu kentlerde nar taneleri gibi sıkışık bir haldedirler. İslamiyet (Mekke, limanı Cidde veya Kahire gibi istisnalar bir yana), lanetlenesi bir gurur işareti olan yüksek evleri yasaklamaktadır. Binalar yükselemedikleri için, İslam hukukunun iyi koruyamadığı kamusal yolları istila etmektedirler. Sokaklar sokakçık haline gelmekte, yüklü iki eşek, fırsat çıktığında bunları tıkayabilmektedir.

Bir Fransız seyyah İstanbul'da (1766) “sokaklar eski kentlerimizdekiler gibi dardır; genellikle pistirler ve iki kenardaki kaldırımlar olmaksızın, kötü havalarda çok kullanışsız hale gelirler. İki kişi karşı karşıya geldiğinde, birinin sokağa inmesi veya kapı eşiğine çıkması gerekir. Burada yağmurdan korunulur. Evler genellikle zeminde çıkıntı yapan tek bir kata sahiptirler; hemen hepsi badanalıdır. Bu süsleme, duvarları daha az karanlık ve hüzünlü hale getirmektedir, ama hemen her zaman uğursuz bir görünüştedir. Padişahınki ve en zengin Türklerinkileri de istisna etmeksizin, bütün bu evler ahşap ve kiremit ile yapılmış ve kireçle kaplanmıştır. Yangının kısa zamanda büyük felâketler doğurması bundan kaynaklanmaktadır” demektedir.

Çok büyük bir yerleşim yeri farklılığına rağmen, Volney'nin 1782'de tasvir ettiği biçimiyle Kahire veya bundan bir yüzyıl önce (1660) başka bir Fransız, Raphael du Mans tarafından çok iyimser olmayan bir şekilde seyredilen şu İran şehirlerinde manzara aynıdır: “Kent sokakları inişli çıkışlı... kambur, şurada burada çukurlarla doludur, bunlar yasalara göre, bu sefiller buralara işerlerken, sidik üstlerine sıçrayıp da onları kirletmesin diye yapılmıştır”. Gemelli Careri'nin 30 yıl kadar sonraki (1694) izlenimi aynıdır: İran'ın tümünde olduğu gibi, İsfahan'da da sokaklar taş kaplı değildir, bunun sonucunda kışın çamur, yazın toz olmaktadır. “Bu büyük

pislik, meydanlara hayvan leşi ve kasapların kestikleri hayvanların kanlarını atma ve herkesin ihtiyacını önüne gelen heryerde herkesin gözü önünde giderme alışkanlığı yüzünden daha da artmaktadır...”. İleriye sürülebileceği gibi burası Palermo, “en kötü evin İsfahan'daki en iyi evden daha iyi” olduğu Palermo değildir.

Her müslüman kentinin, kötü bakımlı, çözülmez bir sıkışıklıklar düğümü olduğu çok doğrudur. Yağmurların ve sellerin yollardan kendiliklerinden boşalması için, en iyi olasılıkla bayırlar kullanılmaktadır. Fakat bu karmaşık topografya oldukça düzenli bir plan gerektirmektedir. Ortada Büyük Cami, bunun tüm çevresinde ticari sokaklar (suk), hanlar veya kervansaraylar, sonra eşmerkezli daireler halinde, sürekli olarak saf ve saf olmayan kavramlarına bağlı kalan geleneksel bir düzene göre, zenaatkâr silsilesi. Böylece “şeriat alimlerine göre, kutsal bir işle uğraştıklarından ötürü saf olan” koku ve buhur satıcıları Büyük Camiye yakındırlar. Onların yanında ipek dokumacıları, mücevherciler vb. yer alır. Kentin dış sınırlarında deveciler, demirciler ve nalbantlar, çömlekçiler, semerciler, boyacılar, yalın ayak ve uluyarak dolaşan eşekçiler yer almaktadır. Sonra bizzat kemin kapılarında et, odun, ham tereyağ, sebze, “yeşil ot”, emeklerinin veya “küçük hırsızlıklarının” ürünlerini satmaya gelen köylüler bulunmaktadır. Düzenli bir başka çizgi de, dinlerin ve ırkların mahalleler itibariyle ayrılmasıdır; hemen her zaman bir hıristiyan mahallesi, biryahudi mahallesi bulunmaktadır, bu sonuncusu genellikle hükümdarın koruması ve otoritesi altındadır ve bu nedenle de, Tlemsen'de olduğu gibi, kentin ortasında yer almaktadır.

Tabii ki her kent bu tema üzerinde birazıcık değişmektedir, bu onun kökeninden ve ticari veya zenaatsal öneminden kaynaklanıyor olabilir. İstanbul'da başlıca çarşı, iki kâgir bedesten kent içinde kenttirler. Hıristiyan mahalleleri olan Pera ve Galata Haliç'in öte yanında uzanan başka bir kent oluşturmaktadırlar. Edirne'nin merkezinde “Borsa” yükselmektedir. “Bu 'Borsa'nın yakınında (1693) iyi dükkânlar, her türden mallarla dolu ve bir mil uzunluğunda 'Serachi' caddesi bulunmaktadır; birbirinin üzerine konulmuş tabakalarla üstü örtülüdür ve ışık girmesi için aralarında birçok delik bırakılmıştır”. Caminin yanında “mücevhercilerin olduğu üstü kapalı sokak” vardır.

BATI KENTLERİNİN ÖZGÜNLÜĞÜ

Batı oldukça erkenden dünyanın bir cins lüksü haline gelmiştir. Kentler burada, başka yerlerde hiç de bulunmayan bir ısı derecesine yükselmişlerdir. Bu kentler dar kıtanın yüceliğini meydana getirmişlerdir, fakat bu sorun çok iyi bilinmesine rağmen, basit değildir. Bir üstünlüğü belirlemek, ya alt olma durumunu, ya da ona göre üstünlük olduğu ortalamayı ortaya koymak demektir; bu ise biraz erken, biraz geç, dünyanın geri kalanıyla can sıkıcı ve umut kırıcı bir karşılaştırmaya girişmek demektir.

İster kıyafet, para, kent veya kapitalizmden söz edilsin. Max Weber'in ardından karşılaştırmalardan kaçınmak olanaksızdır, çünkü Avrupa kendini "diğer kıtalara göre" açıklamaya son vermemiştir.

Avrupa'nın farklılıkları ve özgünlükleri nelerdir? Kentleri eşi olmayan bir özgürlüğün damgasını yemişlerdir; tıpkı özerk evrenler gibi ve kendi çizgilerine göre gelişmişlerdir; oluşmakta yavaş olan ve ancak sonradan onların ilgili işbirlikleriyle büyüyebilecek ve zaten bu kentlerin kaderlerinin büyütülmüş ve zayıf kopyalarından ibaret olan merkezi devletleri hataya sürüklemişlerdir; onlar için daha terim icad edilmeden, gerçek sömürge dünyaları olan ve böyleymişçesine muamele gören kırlarına çok tepeden egemen olmuşlardır (devletler de sonradan bu işi aynı mükemmellikte yapacaklardır); kentsel menzil bağlantılarının takım yıldızları ve sinirli zincirleri aracılığıyla, engelleri kırmaya çoğunlukla ayrıcalıklar, bir sığınak yaratmaya veya yeniden yaratmaya her zaman ehil olan, kendilerine ait bir ekonomi politikasını sürdürmüşlerdir. Eğer bugünkü devletleri hayalimizde ortadan silersek ve büyük kentlerin ticaret odalarının keyiflerince oynamakta serbest olduklarını düşünürsek, bu kentleri daha iyi görebiliriz.

Bu çok sıradan karşılaştırmanın yardımı olmaksızın bile, bu eski gerçekler hemen göze çarpmaktadır. Öte yandan bunlar, iki veya üç şekilde formüle edilebilecek, kilit bir soruna ulaşmaktadırlar: dünyanın diğer kentleri neden bu nisbeten özgür kaderi tanımamışlardır? Onların rondo yapmalarını engelleyen veya engelleyenler neler olmuştur? Veyahut da, aynı sorunun başka bir veçhesi olarak, Batı kentlerinin kaderi değişmenin damgasını yerken -fizik varlıkları itibariyle bile değişmektedirler- neden diğer kentler, karşılaştırmalı olarak, sanki uzun hareketsizliklerin içine gömülmüş olarak

tarihsiz kalmışlardır? Levi-Strauss'un parodisiyle, neden Batı kentleri buhar makinalan gibiyken, diğerleri duvar saatleri gibidir? Kısacası, karşılaştırmalı tarih bizi bu farklılıkların nedenini araştırmaya ve Batı'da çok hareketli olurken, yeryüzünün diğer kentlerinin hayatının, zaman içinde fazla bir zorlukla karşılaşmaksızın doğru bir çizginin üzerinde ilerlediği kentsel evrimin, dinamik olması gereken bir “model”ini çıkartmayı denemeye zorlamaktadır.

Özgür Dünyalara Dair

Avrupa'nın kentsel özgürlükleri, oldukça iyi aydınlatılmış klasik bir konudur; oradan başlayalım.

Basitleştirerek şunları söyleyebiliriz:

1° Batı, Roma İmparatorluğunun sona ermesiyle, kentsel donanımım kaybetmiştir, zaten bu donanım barbarların gelmelerinden önce de kentlerin sürekli bir gerilemesine tanık olmuştur. Merovenj döneminin çok nisbi canlılığının biraz öncesinde, biraz sonrasında, adeta tam bir durma, bir cins sil baştan meydana gelmiştir;

2° XI. yüzyıldan itibaren kentsel canlanma hızlanmış, kırsal özsuyunun yükselmesi; tarlaların, bağların, meyva bahçelerinin çoklu ilerlemesiyle çakışmıştır. Kentler kırlarla uyum halinde büyümüşler ve net sınırları olan kentsel haklar köy gruplarının cemaatsal ayrıcalıklarından çıkmışlardır. Kent, birçok kereler itibariyle kırsal malzemenin yeniden ele alınması, yeniden biçimlendirilmesinden ibarettir. Frankfurt'un topografyasında (XVI. yüzyıla kadar ne kadar da kırsal kalmıştır), birçok sokak adı kentin ortasında büyüdüğü koruların, ağaç demetlerinin, bataklıkların anısını korumaktadır.

Bu kırsal gruplanma doğmakta olan kente, mantıki olarak kırların siyasal ve toplumsal yetki sahiplerini, senyörleri, laik veya kilise mensubu prensleri taşımıştır.

3° Bütün bunların hiçbiri sağlığın genel bir geri dönüşü, genişleyen bir parasal ekonomiye dönüş olmaksızın mümkün olamazdı. Para belki de uzaktan gelmiş (Maurice Lombard'a göre İslam aleminden) bir seyyahtır, ama faal ve belirleyicidir. Aquinolu Aziz Tommaso'dan iki yüzyıl önce

Alain de Lüle “şimdi Cesar değil, para her şeydir” demekteydi. Para demek kentler demektir.

O sıralar binlerce ve binlerce kent doğmaktadır, ama bunların çok azını parlak bir gelecek beklemektedir. Demek ki yalnızca bazı bölgeler derinlemesine şehirleşmekte ve, bu sayede diğerlerinden farklılaşarak, aşikâr bir sürükleyici rol oynamaktadırlar; Loire ile Ren nehirleri arasında, Yukarı ve Orta İtalya'da, Akdeniz kıyılarının belirleyici noktalarında. Tüccarlar, loncalar, endüstriler, uzak mesafeli ticaret, bankalar buralarda çabucak belirmişlerdir ve burjuvazi, belli bir burjuvazi ve hatta belli bir kapitalizm de ortaya çıkmıştır. Bu kendilerine özgü kentlerin kaderi, yalnızca kırların gelişmesine değil, aynı zamanda uluslararası ticarete de bağlıdır. Zaten bu kentler kırsal toplumlardan ve eski siyasal bağlardan kopacaklardır. Kopuş şiddetle veya dostane olmuştur, ama her zaman bir güç, bol para, iktidar işaretidir.

Bu ayrıcalıklı kentlerin etrafında, kısa bir süre sonra hiçbir devlet kalmayacaktır. XIII. yüzyılın bu siyasal çöküntülerinden sonra, İtalya ve Almanya'nın durumudur. Tavşan bir kerelik olsun, kaplumbağayı geçmiştir. Diğer yerlede, Fransa'da, İngiltere'de, Kastilya'da, hatta Aragon'da merkezi devlet çok erkenden yeniden doğmuştur: işte onu, zaten çok fazla canlı olmayan ekonomik mekânlarda hapsolmuş kentleri frenlerken görüyoruz. Bunlar başka yerlerdekilerden daha yavaş koşmaktadırlar.

Fakat aslolan, önceden görülemeyen, bazı kentlerin siyasal mekânı tamamen berhava etmeleri, kendilerini özerk evrenler, “devlet-kentler” haline getirmeleri, herbirinin hukuki burçlar olduğu, elde edilen veya zorla alınan ayrıcalıklarla daraltıldıklarıdır. Bu “hukuğa bağlı nedenler” üzerinde tarihçiler eskiden, belki de fazla ısrar etmişlerdir, çünkü bunlar coğrafya, sosyoloji veya ekonomiye ilişkin nedenlerin bazen üstünde veya yanında yer almışlarsa da, bu sonuncu nedenler geniş ölçekte işe karışmışlardır. Maddi özü olmayan bir ayrıcalık nedir ki?

Fiili durumda Batı'daki mucize, tam da her şeyin önce V. yüzyıl felâketiyle tamamen veya hemen hemen tahrip olup, sonra da XI. yüzyılda her şeyin yerinden sıçraması değildir. Tarih bu yavaş, yüzyıllık gidiş-gelişlerle, bu genişlemelerle, kentsel doğum ve yeniden doğumlarla doludur; M.Ö. 11. yüzyıla kadar Eski Yunan, eğer istenirse Roma, IX. yüzyıldan itibaren İslam

alemi, Songlar Çin'i. Fakat bu yükselişlerin her seferinde, her defasında iki koşucu vardır, devlet ve kent. Olağan olarak devlet kazanmakta, kent bu durumda ağır bir yumruğun boyunduruğu altında kalmaktadır. Avrupa'nın ilk kentsel yüzyıllarıyla birlikte ortaya çıkan mucize, kentin en azından İtalya'da, Flandre'da ve Almanya'da oyunu kazanmış olmasıdır. Kent buralarda oldukça uzun bir süre için, ayrı bir yaşam deneyini geçirmiştir; bu devasa bir olaydır ve oluşumu çok kesin olarak kavranamamaktadır. Ancak muazzam sonuçlan görülebilir niteliktedir.

Kentlerin Modernliği

Büyük kentler ve temas ettikleri, örnek oldukları diğer kentler, bu özgürlükten hareketle özgün bir uygarlık inşa etmişler, yeni teknikleri veya yüzyıllar sonra yenilenen veya yeniden keşfedilen teknikleri yaymışlardır, ama ne önemi var! Bu kentler siyasal, toplumsal, ekonomik oldukça nadir deneyleri sonuna kadar götürme şansını yakalamışlardır.

Kentler mali alanda vergi, maliye, kamu kredisini ve gümrükleri örgütlemektedirler. Kamu borçlanmasını icat etmektedirler: Venedik'teki Monte Vecchio'nun fiilen 1167'deki ilk emisyonlara kadar geri gittiği söylenilebilir; Casa di San Giorgio ilk formülüyle 1407 tarihlidir. Kentler genovino'yu herhalde XII. yüzyılın sonunda basmış olan Cenova'yı izleyerek, birbirlerinin peşisıra altın parayı yeniden icat etmişlerdir. Endüstriyi, zenaatları örgütlemişler, uzak mesafe ticaretini, kambiyo mektubunu, ticari ortaklıkların ilk biçimlerini ve muhasebeyi icat veya yeniden icat etmişlerdir; aynı zamanda ve üstelik çabucak, sınıf savaşlarını da başlatmışlardır. Çünkü kentler söylendiği gibi “cemaat”lerse de, aynı zamanda gerilemeleri, kardeş kavgaları ile, kelimenin çağdaş anlamında “topluluk”lardır da: soylular burjuvalara karşı, fakirler zenginlere karşı (“zayıf halk” popolo magro, “şişko halk”a, popolo grosso karşı). Floransa'daki mücadeleler, Roma tarzındaki (tabii ki Antik Roma) çatışmalardan çok daha fazla, birinci endüstriyel XIX. yüzyılınkilere benzemektedirler. Ciompi dramı (1378) bunu tek başına kanıtlamaktadır.

Fakat bu içinden bölünmüş toplum, dışarıdaki düşmanlara, senyörler, prensler, köylüler evrenine, kendi yurttaşı olmayan herkese karşı cephe oluşturmaktadır. Bu kentler Batı'nın ilk “vatan”larıdır ve vatanseverlikleri, ilk devletlerde ortaya çıkması yavaş olan, ülkenin tümünü kapsamına alan

vatanseverliğe nazaran, uzunca bir süre kuşkusuz daha tutarlı, çok daha bilinçli olacaktır. Bu konuda, 19 Haziran 1502'de Nuremberg burjuvalarının kente saldıran margraf Kasimir von Brandenburg-Ansbach'a karşı olan mücadelelerini tasvir eden rüküş bir tablo önünde düş kurulabilir. Bunun Nuremberg burjuvaları için mi resmedildiğini sormak yararsızdır. Bu burjuvaların çoğu, gündelik elbiseleriyle, zırhsız ve yaya olarak gösterilmektedirler. Şeflerine gelince, o kara elbiseleriyle atın üzerindedir ve o çağın muazzam devekuşu tüylü şapkalarından birini giymiş olan hümanist Wilibald Pirckheimer ile fısıldaşmaktadır ve anlamlı bir ayrıntı olarak, hümanist, saldırıya uğramış kente yardım getirmektedir. Brandenburglu saldırganlar ağır teçhizat ve silahları olan ve yüzlerini kafa zırhlarının arkasında saklayan süvarilerdir. Şu üç kişiden oluşan grup, kentlerin prenslerin ve senyörlerin otoritesine karşı özgürlüklerinin simgesi olarak alınabilir: yüzleri açık iki burjuva zırhlara bürünmüş bir şövalyeyi iftiharla kuşatmakta ve bu duruma düşmekten utanç duyan bu adamı esir olarak götürmektedirler.

“Burjuvalar”, küçük burjuva vatanları: işte ortaya atılan, saçma, rahatlık sağlayıcı kelimeler. Werner Sombart yeni bir zihniyetin doğumundan çok, bu yeni toplumun doğuşu üzerinde çok ısrarlı olmuştur. “Eğer yanılmıyorsam, mükemmel burjuvalara ilk kez, XIV. yüzyılın sonunda Floransa'da rastlanılmaktadır” diye yazmaktadır. Eğer istenirse. Fiili durumda Arti Maggiori'nin -yünlü loncaları ve Arte di Calimala- iktidarı ele geçirmesi (1293), Floransa'daki eski ve yeni zenginlerin, girişim zihniyetinin zaferidir. Sombart, her zamanki gibi, sorunu toplum veya hatta Marx'in izinden gitmekten korktuğu ekonomi düzleminde olmak yerine, zihniyetler ve akılcı zihniyetin evrimi düzleminde koymayı tercih etmiştir.

Yeni bir zihniyet yerleşmektedir, kabaca Batı'nın tereddütlü ilk kapitalizmi, kurallar, olanaklar, hesaplar, hem zenginleşme, hem de yaşama sanatı bütünü. Aynı zamanda oyun ve risk: ticaret sanatının anahtar kelimeleri olan fortuna, ventura, ragione, prudenza, sicurtâ tedbir alınması gereken riskleri sınırlamaktadırlar. Tabii ki, soylular gibi, gelirlerini harcamaları düzeyine çıkartarak günü gününe yaşamak söz konusu değildir, onlar balodadırlar. Sonra ne olursa olsun! Tüccar parasını tasarruflu kullanarak, harcamalarını gelirlerine göre, yatırımların getirilerine göre hesaplayacaktır. Kum saati doğru tarafa dönmüştür. Zamanını da tasarruf edecektir: daha o

sıralar bir tüccar chi tempo ha e tempo aspetta, tempo perde demiştir. Yanlış ama mantıklı bir şekilde çevirelim: Time is money.

Batı'da kapitalizm ve kentler, temelde aynı şeyler olmuşlardır. Lewis Mumford “doğmakta olan kapitalizmin “feodallerin ve lonca burjuvalarının” iktidarının yerine yeni bir ticari aristokrasiyi ikâme ederek, Orta Çağ kentlerinin dar çerçevesini berhava ettiğini iddia etmektedir, kuşkusuz, ama sonunda kentler galip gelen devlete bağlanmıştır, ama bu devlet kentlerin kurumlarının, zihniyetlerinin mirasçısıdır ve onlardan vazgeçmekten tamamen acizdir. Önemli olan, kentin kent olarak başarısız olmasına rağmen, gene de suyun başını tutmaya, hükümdarın fiili veya görünüşteki hizmetine girerek hükmetmeye devam ettiğidir. Devletin talihi, hâlâ onun talihi olacaktır: Portekiz Lizbon'da, Alçak Ülkeler Amsterdam'da sona ermektedir, İngiliz önceliği Londra'nınkidir (başkent 1688 sakin devriminden sonra İngiltere'yi keyfince biçimlendirmiştir). İspanya'nın imparatorluk ekonomisinin iptal edici hatası, Sevilla'da, gözetim altındaki, rüşvetçi “memurlar” tarafından çürütülmüş, çoktan beri yabancı kapitalistlerin egemen olduğu bir kente bağlanıp; muktedir, serbest, gerçek bir ekonomi politikasını keyfince, tek başına imal edip üstlenebilecek bir kente bağlanmaması olmuştur. Aynı şekilde, eğer XIV. Louis birçok tasarının (1703, 1706, 1709) varlığına rağmen bir “krallık bankası” kurmayı başaramadıysa, bunun nedeni Paris'in krallık iktidarının karşısında, hareketleri ve sorumlulukları itibariyle özgür bir kentin sığınağını sunamamasıdır.

Batı Kentsel Biçimleri Bir “Model”e Uymakta mıdırlar?

Bunu söyledikten sonra, Eski Yunun sitesinden XVIII. yüzyıl kentine kadar, yani Avrupa'nın kendi evinde ve Moskof doğusuyla Atlantiğin ötesinde kendi evi dışında inşa edilebildiği her şeyin biçimlerinin tam bir dizisini kapsayan bir Avrupa kentleri tarihini hayal edelim. Bu bol malzemeyi, siyasal, ekonomik veya toplumsal karakteristiklere göre tasnif etmenin binlerce biçimi olacaktır. Siyasal: başkentleri, kaleleri, bu kelimenin dolu anlamıyla yönetsel kentleri birbirlerinden ayırmak. Ekonomik: limanları, kervan kentleri, tüccar kentleri, endüstriyel kentleri, para piyasalarını birbirlerinden ayırmak. Toplumsal: rantiye kentler; kilise, saray, zenaatkâr kentlerinin listesini çıkartmak... Bütün bunlar, hiç de şaşırtıcı olmayan bir

şekilde alt- kategorilere bölünebilir, her cinsten yerel farklılığı içerebilecek bir dizi kategoriyi benimsemek anlamına gelecektir. Bu türden bir sınıflandırmanın kendine göre avantajları vardır, bu avantaj kent sorununun bütünlüğü içinde ele alınmasından çok, zaman ve mekân içinde iyice sınırlandırılmış şu veya bu ekonominin incelenmesi konusundadır.

Buna karşılık, daha genel ve bizzat eski evrimlerin hareketi içine yerleştirilmiş ayırımlar, konumuz açısından daha yararlı bir sınıflandırma sunmaktadırlar. Basitleştirirsek, Batı deneyleri esnasında üç esas tipten kent tanımıştır: açık kentler, yani kırlarından ayrılmayan, hatta onlarla karışmış olanlar (A); kendi içlerine kapanmış kentler, kelimenin en katı anlamında kapalı ve surlar alandan çok varlıkları sınırlandırmakta (B); nihayet vesayet altında tutulan kentler, bundan prens ve devlete karşı tabiyetlerin bilinen tüm yelpazesini anlıyoruz (C).

Kabaca A, B'yi önceler, B de C'yi önceler. Fakat bu düzen hiç de tam bir intikal anlamına gelmemektedir. Söz konusu olan, daha çok, hepsinin de aynı anda, ne de aynı biçimde evrimleştiği Batı kentlerinin karmaşık kaderlerinin aralarında oynadığı yönler ve boyutlardır. Daha sonra bu “Parmaklığın” tüm dünya kentleri için bir tasnif değeri taşıyıp taşımadığını göreceğiz.

Birinci tip: onunla eşit olarak kendi kın üzerine açılan Eski Yunan veya Roma antik kenti.80 Atina Aristophanes'in sevgili bağcı köylülerini olduğu gibi, at yetiştiricisi Eupatrides'i de surlarının içinde yurttaş olarak kabul etmektedir: Pnyx'in üzerinden duman yükselir yükselmez, köylü bu işaret üzerine kente ve eşitleriyle birlikte toplantıya katılacağı Halk Meclisine gitmektedir. Peloponnessos Savaşı sırasında kırsal Attika'nın tümü, kendiliğinden büyük kente gitmiş, Ispartalılar tarlaları, zeytinleri, evleri tahrip ederlerken burada oturmuştur. Ispartalılar kış yaklaşırken geri çekilince, kır insanları eski barınaklarının yolunu tutmuşlardır. Fiili durumda Eski Yunan sitesi, bir kent ile geniş kırının toplamıdır. Bunun böyle olmasının nedeni, kentlerin henüz doğmuş olmaları (bu ölçekte bir veya iki yüzyıl az bir şeydir), kırsal buluttan henüz sıyrılmış olmalarıdır; bundan da fazlası, endüstriyel faaliyetlerin paylaşımı söz konusu değildir, bu çatışma konusu geleceğe ait bir şey olacaktır. Aslında Atina'nın, çömlekçilerin oturduğu çömlekçi dış mahallesi vardır, fakat bunlar ancak

küçük dükkânlara sahiptirler. Atina, Pire'de bir de limana sahiptir; burada meteikoslar, azatlılar ile köleler kaynamakta ve bir zenaat faaliyetini kendini kanıtlamaktadır, ama buna endüstri veya ön-endüstri adını vermeyelim. Bu faaliyet, onu küçümseyen toprağa bağlı bir toplumun önyargılarını karşısında bulmaktadır; bu durumda da yabancılar ve köleler tarafından yürütülmektedir. Özellikle de, Atina'nın refahı, toplumsal ve siyasal çatışmaların olgunlaşmasına yetecek ve sahnenin önüne “Floransa tarzı” çatışmaları çıkartabilecek kadar uzun sürmemiştir. Bu refaha ilişkin olarak ancak birkaç belirti, şöylesine bir kaydedilebilmektedir. Zaten köyler kendi demircilerine ve kış geldiğinde başında ısınmaya gitmenin keyifli olduğu fırınlarına sahiptirler. Kısacası endüstri ilkeldir, yabancıdır, göze görülmemektedir. Aynı şekilde, eğer eski Roma kentlerinin harabeleri dolaşılacak olursa, kapılar geçildikten sonra insan kendini aniden kırın ortasında bulmaktadır: dış mahalleler yoktur, bu, endüstri, kendi alanında iyice örgütlenmiş faal zenaat yok demektir.

Kapalı kent tipi, tek başına birim, Lilliput gibi bir vatan, yegâne; işte bu Orta Çağ kentidir: burçlarını aşmak, sanki bugünün hâlâ ciddi tutulan sınırlarından birinden geçmek gibidir. Engelin öte tarafında, komşunuza saldırmakta serbestsiniz, size hiçbir şey yapamaz. Kendini toprağından sökerek kente giden köylü, orada hemen başka biri haline gelir: özgürdür, yani şiddetini önceden her zaman kestiremediği, başkalarının altına girmek üzere, bilinen, nefret edilen bağımlılıklarını terketmektedir. Fakat bunun ne önemi var! Senyörü istediği kadar onu geri çağırsın, eğer kent onu bağrına basarsa, bunlara nanik yapabilir. Silezya'da ve Moskof devletinde XVIII. yüzyılda, XIX. yüzyıla kadar, başka yerlerde artık devre dışı kalmış olan, serflerin bu cins geri çağırılmaları hâlâ duyulabilmekteydi.

Kentlerin kapılarını kolayca açtıkları doğruyduysa da, hemen onun gerçek bir parçası haline gelmek için, buradan içeri girmek yetmemekteydi. Tüm haklara sahip kenttaşlar haklarını kıskançlıkla koruyan küçük bir azınlık, bizzat kentin içinde dar bir kenttirler. 1297'de Venedik'te Büyük Meclis'in kapatması, serrata'sı sayesinde bir zenginler kalesi inşa edilmiştir. Venedik nobili'si kapalı bir kast haline gelmiştir ve bu yüzyıllarca böyle sürecektir. Bu kapıları zorlayabilecek olanlar çok nadirdir. Bunların altında basit cittadini kategorisi yer almakta ve bunlar herhalde daha fazla hüsnü kabul göstermektedirler. Fakat Signoria çok erkenden iki tür kenttaşlık

yaratmıştır: intus'lar ve intus et extra'lar; birincisi tam, İkincisi kısmi bir kenttaşlıktır. Üstelik birinci türü talep edebilmek için 15, İkincisi için ise, 25 yıllık ikâmet koşulu getirilmiştir. Yalnızca biçimsel olmakla kalmayıp, aynı zamanda belli bir kuşkuya da tekâbül eden bu kuralın çok az istisnası olmuştur. 1386 tarihli Senato kararnamesi yeni kenttaşlara bile (tüm haklara sahip olanlar da dahil), Venedik'te Fundego de i Todeschi'de veya bunun dışında Alman tüccarlarla doğrudan ticaret yapmayı yasaklamıştır. Kentin sıradan halkı da yeni gelenlere karşı daha az kuşkulu veya daha az hasmane tavır içinde değildir. Marino Sanudo'ya göre, Haziran 1520'de sokaktaki adamlar, kadırga kürekçisi veya asker olarak işe alınmış olarak Tierra Ferma'dan gelen köylülerle kavga etmektedirler. Onlara "Poltroni ande arar", hainler toprak sürmeye gidin diye bağırmaktadırlar!

Tabii ki Venedik uç bir örnektir. Zaten varlığını aristokratik, korkunç ılı-m r de gerici rejimine olduğu kadar, otoritesini Alpler ve Brescia'ya kadar yayacak olaıı ve kendi anayasasını 1797'ye kadar korumasına olanak verecek olan, XV. yüzyılda Tierra Ferma'mn fethine de borçludur: Venedik Batı'nın sonuncu polis'i olacaktır. Fakat Marsilya'da XVI. yüzyılda nekesçe verilen kenttaşlık hakkını elde edebilmek için "10 yıl süreyle ikâmet, taşınmaz mallara sahip olmak, kentten bir kızla evlenmiş olmak" gerekmektedir. Aksi taktirde "manans" kitlesi içinde, kent üyesi olmayanlar içinde kalınacaktır. Bu dar kenttaşlık kavrayışı heryerde kuraldır.

Bu geniş deney boyunca, anlaşmazlık konusu nihayetsiz bir şekilde ortaya çıkmaktadır: endüstri, zenaatlar, bunların ayrıcalıkları, kârları kime ait olacaktır? Fiilen kente, kent yetkililerine, girişimci tüccarlarına. Bunlar kentin kırsal alanından eğirme, dokuma, boyama hakkının alınıp alınamayacağını veya buna teşebbüs edilip edilmeyeceğine; veya bunun tersine, bu hakları onlara bırakmakta avantaj olup olmadığına karar vereceklerdir. Teker teker ele alındığında her kentin tarihinin gösterdiği üzere, bu gel-git esnasında her şey mümkündür.

Surların içinde çalışmaya (daha fazlasını söylemeden, endüstri demeye cüret etmeksizin) ilişkin her şey, kolaylıkla önemsiz çatışmalara yol açabilen belirsiz sınırlar boyunca hırs ve vahşetle savunulan tekel haklarından yararlanan birleşmeci loncaların lehine düzenlenmektedir veya düzenlenmek zorundadır. Kent yetkilileri her zaman her şeye egemen

olamamaktadırlar. Biraz erken, biraz geç, paranın da yardımıyla, paraya veya iktidara yönelik bilinen, şanlı, aşikâr üstünlükleri kabul etmek zorunda kalmaktadırlar: Paris'te 1625'ten itibaren "Altı Lonca" (kumaşçılar, baharatçılar, dantelacılar, kürkçüler, başlıkçılar, mücevherciler) kentin ticari aristokrasisini meydana getirmektedirler; Floransa'da ise Arte de la Lana ve Arte di Calimala (ham olarak ithal edilen Kuzey yünlülerinin boyanmasıyla uğraşan esnaf). Fakat hiçbir şey, bu eski gerçekleri Alman kentsel müzeleri kadar iyi gösteremez: örneğin Ulm'da her bir esnaf loncası birbirine eklemlenmiş üç kanatlı bir tabloya sahiptir: yan panolarda mesleğin karakteristik sahneleri yer almaktadır, ortada ise, tıpkı değerli bir aile albümünde olduğu gibi, yüzyıllar boyunca loncalarda birbirlerini izlemiş olan usta kuşaklarını hatırlatan, sayılamayacak kadar çok sayıda küçük portre yer almaktadır.

Büyümekte olan örnek, Londra kenti ve ekleri (surlarının kıyısında), XVIII. yüzyılda bile talepçi, kullanışsız ve güçlü loncaların avlanma sahasıdır. Kulağı delik bir iktisatçı (1754), eğer Westminster ve dış mahalleler sürekli bir gelişim içindeyseler, bunun nedeni aşikârdır diye kaydetmektedir: "Bu dış mahalleler özgürdür ve Londra her yıl belediye başkanı Lord'un şamatalı zaferim düzensiz bir şatafatla süslerken, görülen çok sayıda üyelerinin olduğu her türden (loncaların) 92'sini kendi bağrında beslerken, bunlar her çalışan yurttaşa açık bir alan sunmaktadırlar". Bu güzel imge üzerinde biraz duraklayalım. Ve Londra'nın veya başka yerlerin çevresindeki hem baş belâsı, hem de koruma olan karşılıklı yeminlerin ve bunun çerçevesinin dışındaki özgür zenaatların çalışma örgütlenmesini bir kenara bırakalım.

Sonuncu kategori: elde tutulan kentler, ilk modernliğe ait olanlar. Gerçekten de, devlet yerine sağlam bir şekilde yerleşir yerleşmez, kentleri şiddetle veya değil, Avrupa'nın gözlerimizi çevirdiğimiz her yerinde içgüdüsel bir inatla disipline etmiştir. Birbirlerine tek bir söz bile fısıldamaksızın, Habsburglar kadar, papalar. Alman prensleri, Mediciler veya Fransa kralları da böyle davranmaktadırlar. Alçak Ülkeler ve İngiltere hariç, heryerde itaat kendini dayatmıştır.

Floransa'ya bakınız: Mediciler bu kenti yavaş yavaş boyunduruk altına almışlardır, Lorenzo çağında her şey hemen hemen kibarca yürütülmüştür,

fakat 1532'den sonra Medicilerin iktidara geri dönmeleriyle olaylar hızlanmıştır. XVII. yüzyılda Floransa artık büyük dükün sarayından ibarettir: her şeyi, para, komuta hakkı, şan ve şeref dağıtma yetkisini ele geçirmiştir. Nehrinin sol kıyısındaki Pitti sarayından çıkan, gizli bir yol olan bir galeri, Prense nehri geçme ve Ujjizi'ye gitme olanağını vermekteydi. Bugün de ayakta olan bu galeri, Ponte Vecchio'da kasıntılı bir şekilde durmaktadır; bu, ağın ucundan esir kentini gözetim altında tutan örümceğin ipliğidir.

İspanya'da corregidor, şu “şehremini”, kentsel belediyeleri krallığın keyfine bağımlı hale getirmektedir. Kuşkusuz krallık yerel soylulara, hiç de küçük olmayan kârlar ile yerel yönetimin övünmelerini bırakmaktadır; krallık yönetimi kent regidores delegelerini (buralara ilişkin görevler satılmaktadır), Cortes'in toplandığı her seferinde toplantıya çağırmaktadır; çok ciddi görünüşlü meclisler olan Corte'ler şikâyetlerini dile getirmekte, ama kralın vergilerini sanki tek bir kişiylermişçesine oylamaktadırlar. Fransa'da “iyi kentler” belediyelerinin ve çok sayıdaki vergi bağışıklıklarının oluşturduğu ayrıcalığın içine yerleşmişlerdir: emirlere uymaları koşuluyla; 21 Aralık 1647'de, krallık çıkardığı beyanname ile onların ayrıcalıklarını iki katma çıkartmış ve bunların yarısını da kendine ayırmıştır. Aynı şekilde emir altında olan Paris de, krallık hâzinesine yardım etmek zorunda olarak, Belediye binası üzerindeki rantlar denilen büyük işlemlerin de merkezidir. XIV. Louis bile başkenti terketmemiştir. Versailles gerçekte, yakındaki muazzam kentten ayrılabilir nitelikte değildir ve krallık ezelden beri, güçlü ve aynı zamanda korkulan kentin etrafında dönme alışkanlığına sahip olmuştur; Fontainebleau'da, Saint-Germain'de, Siant-Cloud'da ikâmet etmiş; Louvre'dayken kentin kıyısında kalmış, Tuileries'deyken de bizzat Paris'in dışında olmuştur. Bu çok kalabalık kentleri, en azından zaman zaman, uzaktan yönetmek daha uygun değil midir? II. Felipe her an Escorial'dedir ve Madrid daha yeni başlamaktadır. Daha sonra Bavyera dükleri Nymphenburg'da, II. Friedrich Pots- dam'da, İmparatorlar Viyana'nın yanındaki Schoenbrunn'da olacaklardır. Zaten XIV. Louis kendine gelebilmek için otoritesini yeniden belirlemeyi ve prestijini göstermeyi unutmamıştır; iki büyük krallık meydanı onun zamanında yapılmıştır: Victoires ve Vendöme meydanları; ve “muazzam inşaat” Invalides onun zamanında başlatılmıştır. Onun sayesinde Paris, barok

kentler modeline göre, üzerlerinde askeri resmi geçitlerin düzenlendiği geniş ulaşım yolları aracılığıyla, yakın kırına doğru açılmıştır. Fiili durumda, bizim bakış açımızdan bundan da önemlisi, 1667'de gözleri dışarı uğratan yetkilere sahip polis örgütünün kurulmasıdır. Bu örgütün ikinci başkanı olan ve kuruluştan 30 yıl sonra bu göreve atanan Argenson markisi (1697), Sebastien Mercier'nin açıkladığına göre “mekanizmayı bugünkü şekliyle kurmadı ama, onun ilk başlıca yay ve vidalarını düşündü. Bu mekanizmanın bugün bile kendiliğinden işlediği söylenmektedir”.

Çeşitli Evrimler

Fakat kentsel evrimin kendiliğinden oluşmadığı, kapalı bir kapta gelişen endojen bir olgu olmadığı apaçıktır. Bu evrim her zaman onu buna hem içten, hem de dıştan zorlayan bir toplumun ifadesidir ve tekrarlayalım ki, bu bakış açısından tasnifimiz çok basittir. Bu söylendikten sonra, bu evrim Batı Avrupa'nın asıl alanının dışında nasıl işlemektedir?

a) Sömürge Amerika'sı kentleri- Aslında İberya Amerika'sı kentleri demeliydik, çünkü İngiliz kentlerinin örneği ayrı olarak kalmaktadır: bunlar kendilerine yaslanarak yaşamak, geniş dünyaya tırnaklarını geçirebilmek için wilderness'lerinden çıkmak zorundadırlar, eğer terim yerindeyse, bunlar Orta Çağ kentleridir, İberya Amerika'sı kentleri daha basit, daha iyi sınırlanmış bir kadere sahip olmuşlardır. Dört toprak duvar arasında, Roma askeri kampları gibi inşa edilen bu kentler, geniş hasım boşlukların ortasında kaybolmuş garnizonlar olup, birbirlerine yavaş ulaşımlarla bağlanmışlardır, bu yavaşlık muazzam boşluklar içinde yer almalarının ürünüdür. Ayrıcalıklı Orta Çağ kentinin uygulamada tüm Avrupa'ya yayıldığı bir sırada, tüm İspanyol- Portekiz Amerika'sında kral naiplerinin oturdukları büyük kentler -Mexico, Lima, Santiago de Chili, Sao Salvador (Bahia)-, yani daha o sıralarda bile parazit olan resmi organizmaların dışında, ilginç bir şekilde Antik kural egemendir.

Bu Amerika'da tam anlamıyla tüccar olan hiçbir kent yoktur, veya örneğin Recife -tüccarlar kenti- alt bir konumda olarak, plantasyon sahibi büyük maliklerin, senhores de engenhros ve köle sahiplerinin kenti olan aristokratik Olinda kentinin yanında dikilmektedir. Eğer benzetme yapılmak istenirse, bu Perikles dönemi Atina'sının karşısındaki Pire veya Faler gibidir. Buenos Aires ikinci kuruluşundan (kalıcı olanı, 1580) sonra, o da

tüccar bir kasaba olmuştur, tıpkı Megara gibi veya Egine gibi. Etrafında yalnızca Bravos kızılderilelerine, vahşilere sahip olma gibi bir talihsizliği vardır ve kent sakinleri beyazların rantiye oldukları bu Amerika'da, “ekmeklerini alın terleriyle kazanmak”tan yakınmaktadırlar. Fakat Andlardan, Lima'dan katır veya büyük kağnı kervanları gelmektedir, bu Potosi gümüşüne temas etmenin bir yoludur, Brezilya'dan yelkenlilerle şeker, kısa bir süre sonra da altın gelmektedir; zenci köle taşıyan yelkenlilerin katıldıkları kaçakçılık ise Portekiz ve Afrika'ya temas etmek anlamına gelmektedir. Fakat Buenos Aires, doğmakta olan Arjantin'in “barbarlığının ortasında bir istisna olarak kalmaktadır.

Olağan olarak Amerikan kenti miniktir, uzaktan gelen hediyelere sahip değildir. Kendi kendini yönetmektedir: hiçkimse onun kaderiyle meşgul olmamaktadır. Toprak sahipleri buralara egemendirler: burada evleri bulunmaktadır ve cephenin sokağa bakan duvarında, atlarım bağladıkları halkalar bulunmaktadır. Bunlar “varlıklı insanlardır”. Brezilya belediye meclisinin os homens bons'u veya İspanyol yerel yönetiminin (cahildos) hacendados'udur. Bir sürü küçük İsparta, Epaminandos çağındaki Thebai. Amerika'da Batı kentlerinin tarihinin sıfırdan başladığı rahatlıkla söylenebilir. Doğal olarak bu kentler ile kırlar arasında farklılık ve paylaşılacak endüstriler olmamıştır. Örneğin Mexico'da olduğu gibi, endüstrinin kendini gösterdiği yerlerde, bu kölelerin veya sahte-kölelerin işi olmuştur. Orta Çağ kenti serf-zenaatkârlarla düşünülemez olurdu.

b) Rus kentlerini nasıl sınıflandırmalı?- İlk bakışta hiç kuşku yoktur: Moğol istilasının korkunç felâketlerinden sonra Moskof prensliğinde ayakta kalan veya yeniden oluşan kentler, artık Batı saatine göre yaşamamaktadırlar. Ama bunlar gene de Moskova veya Novgorod gibi büyük kentlerdir, fakat bazen vahşi bir şekilde el altında tutulmaktadırlar. XVI. yüzyılda atasözü hâlâ “Kim Tanrıya ve Novgorod'a karşı gelebilir?” demektedir, ama atasözü yanılmaktadır. Kent 1427'de, sonra da 1477'de kaba bir şekilde hizaya getirilmiştir (altın yüklü 300 araba sağlamak zorunda kalmıştır). İdamlar, sürgünler, müsadereler birbirini izlemiştir. Özellikle de bu kentler, daha çok Asyalı olan muazzam ve henüz vahşi bir alanın trafiklerinin yavaş ulaşımı içine hapsolmuşlardır; 1650'de, geçmişte de olduğu gibi nehir taşımacılığı, kızaklarla taşıma, araba konvoyları, her şey korkunç zaman kayıplarıyla ilerlemektedir. Çoğu zaman köylere yaklaşmak bile tehlikeli olmakta ve her

akşam doğanın ortasında, tıpkı Balkan yollarında yapıldığı gibi, herkes kendini savunmaya hazır bir şekilde, arabaları daire şeklinde düzenlemek gerekmektedir.

Bütün bu nedenlerden ötürü Moskof prensliğinin kentleri kendilerini anıtsal kırlarına dayatamamaktadırlar; bu kentler, mutsuz ve endişeli olmalarına rağmen sürekli hareket halinde olan, olağanüstü bir biyolojik güce sahip bir köylü dünyasına iradelerini dayatmaktan çok, onlar tarafından harekete geçirilmektedirler. Büyük olay, “Doğu Avrupa ülkelerinde XV1.-X1X. yüzyıllar arasında hektar başına hasadın ortalama olarak sabit” ve düşük bir düzeyde kalmış olmasıdır. Güçlü bir kırsal artık yoktur, buna bağlı olarak, gerçekten rahat kent de yoktur. Rusya kentleri, üstelik Batı'nın ve canlı ticaretinin karakteristiklerinden biri olan şu ikincil kentlere ve onların sağladıkları hizmetlere de sahip değillerdir.

O sıralar, senyörlerinin veya hatta devletin gözünde herhangi bir gelir edinilmesi mümkün olarak görülmeyen, uygulamada toprağı olmayan serf-köylüler sayılamayacak kadar çoktur. Bu durumda onların ya kentlere gitmelerine, ya da zengin köylülerin evlerinde iş bulmalarına izin vermek gerekmektedir. Bunlar kentte dilenci, hamal, zenaatkâr, dükkâncı, bazen de zengin tüccar ve imalathane sahibi olmaktadırlar. Yerlerinde kalanlar ise, işte kendi köylerinde zenaatkâr olmakta veya çiftçilik ile taşımacılıkta (şu köylü endüstrisi) hayatları için gerekli ek gelirleri aramaktadırlar. Bu karşı konulamaz arayışa hiçbir şey set çekememektedir, üstelik bu iş çoğu zaman bu alanda kâr bulan senyörün hayır dualarıyla olmaktadır, çünkü bu zenaatkâr ve tüccarlar toplumsal başarıları ne olursa olsun, her halükârda ona ödenti yapmaya tabi serfler olarak kalmaya devam etmektedirler.

Bu imgeler ve diğerleri, gene de Batı'nın kentleşmesinin başlangıcında tanık olabileceklerine benzeyen bir kaderi, karşılaştırılabilir bir şeyi, daha da açık olarak, her şeyin köylerden ve köylü özsuyundan itibaren harekete geçtiği XI.-XIII. yüzyıllar duraklaması, fasılasına benzeyen bir kaderi resmetmektedirler. Ara merhalenin henüz belirmediği, A ile C arasındaki ara bir durum diyebiliriz. Hükümdar, tıpkı öyküdeki çocuk yiyen dev gibi, hemen orada bitivermektedir.

c) Doğu'nun ve Uzak-Doğu'nun İmparatorluk kentleri- Doğu'ya gitmek üzere Batı'dan ayrılındığında aynı sorunlar, aynı ikirciklikler, ama daha

derinlemesine bir şekilde ortaya çıkmaktadırlar.

İslam aleminde, Orta Çağ Avrupa'sındakilere benzeyen kentler ancak imparatorluklar çöktüklerinde ortaya çıkmaktadır, bir an için kaderlerini ellerinde tutabilmektedirler. Bu durumda İslam uygarlığının güzel saatleri başlamaktadır, ama bu gevşemeler yalnızca marjinal kentlerin yararına olmak üzere, bir ara sürmektedir; kuşkusuz Kurtuba'da veya Portekiz işgâlinden (1415) önce Ciota veya İspanyol işgalinden önce (1509) Oran gibi gerçek kentsel cumhuriyetler olan şu XV. yüzyıl kentleri. Kural hükümdarın, çoğu zaman da halifenin kentidir, yani muazzam kent: ya Bağdat, ya da Kahire.

Uzak Asya'nınkilerde imparatorluk veya bazen krallık kentleridir; bunlar muazzam, asalak, yumuşak ve lüks maddelerdir; hem Delhi, hem de Vijnayanagar'ın olduğu kadar. Pekin veya ondan önce Nankin (çok farklı olduğunun sanılmasına rağmen) böyledirler. Hükümdarların büyük ağırlığından şaşırmamalıyız. Ve bunlardan biri kenti veya daha iyisi Sarayı tarafından yenilip yutulduğunda, bir başkası zuhur etmekte ve tabiyet yeniden başlamaktadır. Bu kentlerin kırların elinden zenaatlarının tüm kitlesini almaya ehil olmadıklarını gördüğümüzde de daha fazla şaşırmayacağız: bunlar aynı anda hem açık, hem de elde tutulan kentlerdir. Öte yandan Çin'de olduğu gibi, Hind'de de toplumsal yapılar kentin kaderinin serbestçe oluşmasını engellemektedirler. Eğer kent bağımsızlığını gerçekleştiremiyorsa, bunun nedeni yalnızca mandarinin attığı dayaklar veya hükümdarın tüccarlara veya basit kentlilere karşı gaddarlığı olmayıp, aynı zamanda toplumun bir cins öngörülebilir billurlaşma içine hapsolmasıdır.

Hindistan'da kast sistemi, her türden kentsel cemaati önceden bölmekte, parçalamaktadır. Çin'de atalar tapınışı. Batı kentinin yarattığına benzer bir karışıma karşı çıkmaktadır; bu karışım eski bağlan kırma, bireyleri aynı düzleme getirme makinasıdır, bu durumda göçmenlerin gelişi burada bir cins “amerikan” ortamı yaratmaktadır; bu ortamda zaten orada olan insanların koydukları ton egemen olmakta, way of life'ı onlar öğretmektedirler. Öte yandan, hiçbir özerk otorite Çin kentini bütünü içinde devlete karşı veya kırların göz kamaştırıcı gücüne karşı temsil etmemektedir. Bu kırlar canlı, faal ve düşünen Çin'in kutbudurlar.

Memurların ve senyörlerin ikâmetgâhı olan kent ne zenaatların, ne de tüccarların nesnesidir; burada herhangi bir burjuvazi rahatça büyümemektedir. Bu burjuvazi varolduğunda, mandarinlerin hayatından büyülenmiş olarak, ihanet etmeyi düşünmektedir. Eğer birey ve kapitalizm buralarda serbest alana sahip olsalardı, kentler kendi hayatlarını yaşayabilirler, onun taslağını çizebilirlerdi. Fakat vasi devlet buna hiç de yanaşmamaktadır. Devlet isteyerek veya istemeyerek, bazı dikkatsizlik anları yaşamaktadır: XVI. yüzyılın sonunda, Pekin yakınlarındaki büyük haddehanelerde, King-te-Çen'de gelişen porselen atelyelerinde ve bundan da fazlası, Kiangçu'nun başkenti Su-çeu'daki ipekçiliğin gelişiminde rolleri olduğu sanılan bir burjuvazi ve iş dünyasının ısınması ortaya çıkmıştır. Fakat bu bir saman alevinden ibarettir. Mançu fethiyle birlikte, XVII. yüzyılda Çin bunalımı kentsel özgürlüğün zıddında çözülecektir.

Yalnızca Batı samimi olarak kentlere doğru salınmıştır. Bu kentler onu ileri götürmüşlerdir. Tekrarlayalım ki, bu muazzam bir olaydır, ama henüz derin nedenleri itibariyle iyi bir şekilde açıklanabilmiş değildir. Eğer Çin yelkenlileri Ümit Burnunu XV. yüzyılın başında keşfetmiş olsalardı ve bu dünyanın fethinin şansını tam anlamıyla kullansalardı, Çin kentlerinin ne olacakları sorulmalıdır.

BÜYÜK KENTLER

Uzun süre büyük kentler yalnızca Doğu'da ve Uzak-Doğu'da varolmuşlardır. Marco Polo'nun büyülenmesi bunu ilân etmektedir: Doğu o sıralar imparatorluklar ve büyük kentler cephesidir. XVI. yüzyılla birlikte, bundan da fazlası, onu izleyen iki yüzyıl boyunca, Batı'da kentler büyümüş, başrole geçmişler ve artık bu rolü parlak bir şekilde oynamışlardır. Avrupa böylece bir gecikmeyi kapatmış, bir yetersizliği (eğer yetersizlik olduysa) ortadan kaldırmıştır. Her ne olursa olsun artık Batı, büyük, daha o sıralar bile çok büyük devletlerin lükslerini, yeni zevklerini ve elemlerini tatmaktadır.

Devletlerin Sorumluluğu?

Bu gecikmiş ilerleme, devletlerin düzenli gelişmeleri olmaksızın düşünülemez niteliktedir: onlar da kentlerin dört nala gidişlerine katılmışlardır. İster haketsinler, ister etmesinler, onların başkentleri artık ayrıcalıklı hale gelmişlerdir. Artık aralarında modernlik yarışmasına girişmişlerdir: ilk kaldırımlar, ilk sokak lambaları, ilk buharlı pompalar, ilk tutarlı su tahliye ve dağıtım sistemi, ilk evlerin numaralanması sistemi kime aittir? Yani Londra ve Paris'in aşağı yukarı Devrim arefesinde sahip oldukları her şey.

Bu şansı yakalayamamış olan kent, zorunlu olarak yolun dışında kalmaktadır. Eski kabuğu ne kadar dokunulmadan kalırsa, boşalma şansı o kadar artmaktadır.

XVI. yüzyılda, nüfus artışı hâlâ, büyüklükleri ne olursa olsun, tüm kentleri eşit derecede teşvik etmiştir; yani büyükleri de küçükleri de aynı derecede. XVII. yüzyılda siyasal talih, diğerlerini istisna ederek, birkaç kentte yoğunlaşmıştır; asık suratlı konjonktüre rağmen bunlar büyümekte; büyümeye, insanları ve ayrıcalıkları kendine çekmeye ara vermemektedirler.

Londra ve Paris hareketi sürüklemektedirler, fakat çok eski tarihlerden beri ayrıcalıklı olan ve daha XVI. yüzyılın sonunda 300.000 nüfusa sahip olan Napoli de başı çekmektedir. Fransız iç kavgalarının, 1594’de nüfusunu herhalde 180.000'e kadar indirdiği Paris, Richelieu çağında muhtemelen iki katma çıkmıştır. Ve bu büyük kentlerin arkasında diğer bazıları onlara iyi

kötü ayak uydurmaya çalışmaktadırlar: Madrid, Amsterdam, kısa bir süre sonra Viyana, Münih, Kopenhag, hepsinden de fazla Saint-Petersburg. Yalnızca Amerika, hareketi izlemekte gecikmiştir, fakat toplam nüfusu henüz çok azdır. Potosi'nin zamansız başarısı (1600'e doğru 100.000 nüfus), bir madenci kampının geçici yükselişinden ibarettir. Mexico, Lima veya Rio de Janeiro ne kadar göz kamaştırıcı olurlarsa olsunlar, önemli kitleleri toplamakta gecikmektedirler. 1800'e doğru Rio en fazla 100.000 nüfusa sahiptir. Birleşik Devletlerin çalışkan, bağımsız kentlerine gelince, bunlar bu prens başarılarının çok gerilerindedirler.

Bu büyük yerleşim yerlerinin gelişmesi, ilk modern devletlerin oluşumuyla çakışarak, Doğu'nun ve Uzak-Doğu'nun eski büyük kentlerini belli bir biçimde açıklamaktadır; bu eski kentlerin Avrupa'dakilerden daha yoğun bir nüfus ölçüsünde olmadığı sanılmakla birlikte (gerçeğin tamamen başka olduğu bilinmektedir), muazzam siyasal gruplanma boyutlarına sahip olmaktaydılar: İstanbul XVI. yüzyılda herhalde 700.000'lik bir nüfusa sahipti, fakat muazzam kentin ardında muazzam OsmanlI İmparatorluğu yer almaktaydı. 1793'te 3 milyon kadar nüfusu olan Pekin'in arkasında koskoca bir Çin vardı. Delhi'nin arkasında ise Hindistan'ın tamamı.

Hind örneği, bu resmi kentlerin, saçmalık derecesine varacak kadar, hükümdara ne denli bağlı olduklarını gösterecektir. Siyasal güçlükler, hatta hükümdarın kaprisleri, başkentleri birçok kereler köklerinden kopartmış, yerlerinin değişmesine neden olmuştur. Yalnızca kuralı teyid eden istisnalar -Benares, Allahabad, Delhi, Madura, Trişinopoli, Multar, Handnar- dışında bu gibi kentler, yüzyıllar boyunca oldukça geniş alanlar üzerinde göçebelik yapmışlardır. Delhi bile, kendi yerleşim alanı üzerinde iki veya üç kere yer değiştirmiştir, mesafe küçüktür, ama adeta dans eder gibi yer değiştirmiştir. Bengal'in başkenti 1592'de Racinahal'de, 1608'de Dakka'da, 1704'de Mursihad'dadır. Öte yandan, hükümdar terkeder etmez, kent harab olmakta, şirazesinden çıkmakta ve ölmektedir. Talih yüzüne gülerse çiçeklerini yeniden açmaktadır. 1664'de Lahor "Delhi ve Agra'dakilerden daha yüksek" evlere sahiptir, "fakat yirmi yıldan beri oraya gelmeyen sarayın yokluğu nedeniyle, bunların çoğu harabeye dönmüştür. İçlerinden iki veya üçünün bir fersahtan daha uzun olduğu ve üzerlerindeki birçok binanın devrilmiş olduğunun görüldüğü beş veya altı tane kadar önemli cadde kalmıştır".

Ayrıca herhangi bir hata yoktur: Delhi, Paris'in XIV. Louis'nin kenti olduğundan daha fazla Mugal imparatorunun kentidir. Buradaki büyük Şandni Çoke caddesinin bankacıları ve dükkâncıları bazen ne kadar zengin olurlarsa olsunlar, hükümdarın sarayı, ordusu karşısında esamileri okunmamaktadır. Evrenzeb 1663'te Keşmir'e kadar uzanan yolculuğuna çıktığında, kentin tümü onu izlemiştir, çünkü bu insanlar onun cömertlikleri olmaksızın yaşamasını bilmemektedirler, sefere katılan bir Fransız hekimin üç yüz veya dört yüz bin kişiden oluştuğunu tahmin ettiği, inanılmaz bir güruh örgütlenmiştir. Acaba 1672'de Hollanda'ya yaptığı yolculuk sırasında XIV. Louis'yi veya 1744'de Metz yolculuğu esnasında XV. Louis'yi izleyen bir Paris'i hayal etmek mümkün müdür?

Avrupa'daki gelişmeye daha fazla benzeyeni, Japon kentlerinin Modern Çağdaki serpilmeleridir. 1609'da takımadaları gezen Rodrigo Vivero büyülenmiştir, en büyük kent bu tarihte bile, Mikado'nun varlığıyla beraber uyuklayan eski başkent Kyoto değildir. Kentin sahip olduğu 400.000 kişilik nüfus onu Edo'nun (500.000 nüfus, artı aileleriyle birlikte sayıyı iki katından da fazla artıran muazzam bir garnizon, yani toplam olarak 1 milyon) arkasından ikinci sıraya yerleştirmektedir. Üçüncü sırada da 300.000 kişilik nüfusuyla Osaka yer almaktadır. Üstelik Japon tüccarlarının buluşma yeri olan Osaka, büyük genişlemesinin arefesindedir: 1749'da 400.000, 1783'te 500.00 olacaktır. XVII. yüzyıl Japonya'da Osaka yüzyılı, eğer benzetme yerindeyse, Floransavari bir “burjuva” yüzyıl olacaktır; kentli hayatı bir miktar basitleşecek ve bazı veçheleri itibariyle popüler olan, artık Çince (okumuşların dili) değil de, ulusal dilde yazılan ve beslenme kaynaklarını istekle vekayiler ile Çiçekler mahallesindeki rezaletlerden sağlayan bir edebiyatın çiçeklerini açmasıyla birlikte.

Fakat kısa bir süre sonra Yedo öne çıkacaktır, Şogun'un başkenti Yedo; idari birimleri, büyük toprak zenginlerinin yığışmasıyla otoriter kentin; daimyo adını taşıyan bu büyük toprak sahipleri bu kentte yılın yarısı boyunca ikamet etmek zorundadırlar, bu ikâmet biraz gözetim altında tutulmak olmakta ve bu insanlar kente uzun ve gösterişli kortejler halinde gelip gitmektedirler. XVII. yüzyılın başındaki şogunluk örgütlenmesiyle birlikte, bunlar bu kentin halktan ayrılmış ve yalnızca soylulara tahsis edilmiş bir mahallesinde evlerini inşa etmişlerdir, bunlar “boyalı ve yaldızlı silahlarını kapılarının üstünde tutan” yegâne insanlardır. Bu armalı kapılardan bazıları,

İspanyol gezginimizin dediğine göre (1609) 20.000 dükadan fazlaya malolmaktadırlar. Yedo (Tokyo) bu tarihten sonra, artık büyümeye hiç ara vermeyecektir. XVIII. yüzyılda belki de Paris'in iki katı kadardır, fakat bu tarihlerde Japonya Fransa'dan daha kalabalıktır ve kuşkusuz Versailles'daki kadar otoriter ve merkezileştirici bir yönetime sahiptir.

Bu Kentler Ne İşe Yararlar?

Basit ve zorlayıcı bir siyasal aritmetiğin yasalarına göre, devlet ne kadar geniş ve merkeziyse, başkentinin o kadar fazla nüfuslu olma şansına sahiptir. Bu kural İmparatorluk Çin'i için olduğu kadar, Hannover hanedanı İngiltere'si veya XVI. Louis ve Sebastien Mercier'nin Paris'i için de geçerlidir. Hatta, Birleşik Eyaletler'in gerçek başkenti Amsterdam için bile.

Bu kentler, ileride göreceğimiz üzere, muazzam harcamaları temsil etmektedirler, ekonomileri ancak dış destekle dengelenebileceği için, başkaları onların lüksünün bedelini ödemek zorundadır. Öyleyse, içinden çıktıkları ve kendilerini çok güçlü bir şekilde dayattıkları bu Batı'da ne işe yaramaktadırlar? Bunlar modern devletleri imal etmektedirler, muazzam görev, muazzam iş. Bu kentler dünya tarihinin bir dönemecini belirlemektedirler. Çünkü gerçekte, Britanya pazarı yalnızca İngiltere'nin İskoçya ile Siyasal Birleşmesi (1707), İrlanda ile Union Act (1801) sayesinde, ne de bizatihi yarar sağlayıcı nitelikte olan çok sayıda geçiş resminin kaldırılması veya ulaşımın canlanması, “kanal çılgınlığı” ve doğası gereği serbest mübadeleci olan ve adaları çevreleyen deniz sayesinde değil de, Londra'ya giden veya oradan çıkan mal med ve cezirlerinin sayesinde olmuştur; bu muazzam ve talepçi kalbe yönelik bu hareketler her şeyin ritmini vermekte, her şeyi alt-üst etmekte ve yatıştırmaktadır. Bunlara bu sıcak seraların kültürel, entellektüel ve hatta devrimci rolünü de ekleyiniz; bu rol muazzamdır. Fakat bunun bedeli vardır ve bu bedeli çok yüksek fiyattan ödetmektedir.

Dengesiz Evrenler

Her şey dengelenmelidir; içeriden, dışarıdan veya daha iyisi, her iki taraftan birden. Amsterdam bu açıdan hayranlık verici bir kenttir; hızlı büyümüştür: 1530'da 30.000 nüfus, 1630'da 115.000, XVIII. yüzyılın sonunda 200.000. Bu kent bu lüksten çok refahı aramıştır; mahallelerinin akıllıca yürütülen genişletilmesi, 1482-1658 arasında gerçekleştirilen yarı-dairesel dört kanalı,

kentin büyük genişlemesi sanki bir ağacın eşmerkezli tabakaları gibidir. Ağaç sıraları, rıhtımları, su sistemi ile havalı ve ışıklı olan kent, başlangıçtaki fizyonomisini korumuştur. Zaten açıklayıcı da olan tek bir hata yapılmıştır: güney-doğuya doğru uzanan Jordaan semti pek fazla utanması olmayan işletmelere teslim edilmiştir; temeller kötü atılmış, kanallar dar tutulmuştur ve semtin bütünü kent düzeyinin altında kalmıştır. Ve tabii ki buraya Portekiz ve İspanya Yahudi veya Marrano göçmenleri, Fransa'dan kaçan Huguenot mültecileri, her kökenden sefillerle karışık bir proletarya yerleşmiştir.

Avrupa'nın en büyük kenti olan Londra'da (XVIII. yüzyılın sonunda 860.000 kişilik bir nüfus), eskiyi bilen bir seyyah hayal kırıklığına uğrama tehlikesiyle karşı karşıyadır. Kent, eğer terim yerindeyse, 1666 yangınının yol açtığı felâketten, kendini yeniden akılcı bir şekilde inşa etmek üzere tam anlamıyla yararlanamamıştır, üstelik başta Wren'in çok güzel tasarısı olmak üzere ileri sürülen planlara rağmen. Rastlantısal bir şekilde genişlemiş ve kendini ancak XVII. yüzyılın sonunda, Batı yönündeki Golden Square, Grosvenor Square, Berkeley Square, Red Lion Square, Kensington Square gibi meydanların yapılmasıyla güzelleştirebilmiştir.

Tabii ki devasa yığılmanın harekete geçiricilerinden biri de ticarettir. Fakat Werner Sombart, 1700'de en fazla 100.000 kişinin ticari kârların sayesinde yaşayabileceklerini göstermiştir. Fiili durumda, bunların hepsi birden, kral III. William'a atfedilen listedeki 700.000 İngiliz liralık kâr rakamına ulaşamazlar. Londra asıl olarak, özellikle krallığın; onun beslediği yüksek, orta, alt memurların; 1.000, 1.500 hatta 2.000 sterlinglik maaşlar alarak hükümdarlar gibi gelir elde eden yüksek memurların sayesinde yaşamaktadır; Londra aynı zamanda, kente yerleşen soyluluk ve kraliçe Anne döneminden (1702-1714) itibaren Londra'ya karı ve çocuklarıyla yerleşmeye başlamış olan belediye temsilcileri olan gentry ile, yıllar geçtikçe sayıları artan devlet rantları sahipleri sayesinde de yaşamaktadır. Boştagezer bir üçüncü kesim sayıca genişlemekte, bu rantlardan, bu ücretlerden, bu artıklardan ve bu dengesizliklerden kâr sağlarken, Londra'ya da yarar sağlamaktadır, çünkü İngiltere'nin güçlü hayatı bu sektöre bir birlik ve sahte ihtiyaçlar yaratmaktadır.

Paris'te de benzeri bir manzara vardır. Gelişme halindeki kent surlarını yıkmakta, sokaklarını araba trafiğine uygun hale getirmekte, meydanlarını düzenlemekte ve muazzam bir haketmeden yiyen tüketici kitlesini yığmaktadır. Kent 1760'tan beri inşaat şantiyeleriyle doludur, bunların yüksek kaldıraç tekerlekleri uzaktan görülmektedir, bunlar Sainte-Genevieve yakınlarında ve “Madelaine kırlarında” “koca koca taşları havaya kaldırmaktadırlar”. “İnsanların dostu” Yaşlı Mirabeau, kentten 200.000 kişiyi kovmak istemekte ve bu işe krallık memurları, büyük toprak sahiplerinden başlayarak, belki de en büyük arzuları evlerine dönmek olan yakınıcılarda bitirmektedir. Aslında bu zenginler ve zorunlu müsrifler “birçok tüccar, zenaatkâr, hizmetçi, düz işçi kadar kilise mensubu ve “kiliseye girmiş laik”i yaşatmaktadırlar! Sebastien Mercier “birçok evde dost denilen, ama aslında iyice bir uşak olan bir başrahibin bulunduğu”nu aktarmaktadır. “Sonra da, gene başrahip olan vergi toplayıcıları gelmektedir”. Bunların içinde evsiz kalmış olan piskoposları saymıyoruz. Lavoisier, başkentin bilançosunu çıkartmıştır: harcama kaleminde adamlar için 250 milyon, atlar için 10 milyon livre; aktifte, 20 milyon ticari kâr, 140 milyon devlet rantı ve maaş, Paris dışındaki toprak ve girişimlerden 100 milyonluk rant veya gelir.

Bu gerçeklerin hiçbiri ekonomi gözlemcileri ve teorisyenlerinin gözünden kaçmamaktadır: “kentlerin zenginliği zevkleri çağırmaktadır” demektedir Cantillon; “kodamanlar ve zenginler başkente çekildiler” diye kaydetmektedir Dr. Quesnay; ve Sebastien Mercier, muazzam kentin “üretken olmayanlarının nihayetsiz listesini çıkartmaktadır. 1797 tarihli İtalyanca bir metin “hayır, Paris gerçek bir ticari piyasa değildir, kendi iaşesiyle çok fazla meşgûldür, yalnızca kitapları, sanat ürünleri veya moda eserleri ile orada tedavül eden muazzam miktardaki para ve kambiyodaki eşi olmayan -Amsterdam hariç- oyun ile kayda değer hale gelmektedir. Kentin tüm endüstrisi lükse tahsis edilmiştir. Gobelins veya Savonnerie halıları, Saint-Victor caddesinin zengin örtüleri, İspanya, Doğu ve Batı Hind adalarına ihraç edilen şapkalar, ipekli kumaşlar, taftalar, şeritler, kilise kıyafetleri, aynalar (bunların geniş yaprakları Saint-Gobain’den gelmektedir), mücevherat, basılı malzeme...” demektedir.

Madrid, Berlin veya Napoli'de aynı manzara vardır. Berlin 1783'de 141.283'lük bir nüfusa sahiptir, bu nüfus 33.088 kişilik bir garnizon

(askerler ve aileleri) ve 13.000 bürokrat (memurlar ve aileleri) ile 10.074 hizmetçiden meydana gelmektedir ve buna II. Friedrich'in 56.000 devlet “memuru”ndan oluşan Saray erkânı da katılmaktadır. Sonuç olarak hastalıklı bir örnek. Napoli'ye gelince, burada biraz duraklamak, zahmetine değmektedir.

Napoli'de, Krallık Sarayından Mercato'ya

Hem pis, hem de güzel; hem kısır, hem de zengin, kesinlikle canlı ve neşeli olan Napoli, Fransız devriminin arefesinde 400.000, ama herhalde 500.000 nüfusa sahipti. Londra, Paris ve İstanbul'dan sonra, Madrid'le eş sırada olmak üzere, Avrupa'nın dördüncü kentidir. 1695'ten itibaren meydana çıkan geniş bir yarma hareketiyle Borgo di Chiaja yönüne doğru yayılmıştır; burası Napoli'nin ikinci körfezinin karşısında olup (birincisi la Marinella'dır), yalnızca zenginlere yaramaktadır; 1717'de verilen surlar dışına inşaat yapma izni, hemen hemen yalnızca onları kapsamaktadır.

Fakirlerin alanı, bedava yiyecek dağıtımlarının kaba bir şekilde kemikleşen kavgalarının meydana geldiği yer olan geniş Largo del Castello'dan başlayarak, surların ötesinden başlayan Paludi ovasının karşısında, onların has alanı olan Mercato'ya kadar uzanmaktadır. Burada öylesine üst üste yığılmışlardır ki, hayatları ayak sürü- mekte, caddeye taşmaktadır; çamaşır bugün de olduğu gibi, pencereden pencereye çekilen iplerde kurutulmaktadır. “Dilencilerin büyük kısmının evleri yoktur, bunlar bazı mağara ve ahırlarda, harap evlerde veya daha iyi olmayan ve sahiplerinin sermaye olarak yalnızca bir fener ile biraz samana sahip oldukları, girişin gece başına bir grano (Napoli bozuk parası) veya biraz daha fazla olduğu hanlarda gece sığınağı bulmaktadırlar”. Strongoli prensi (1783) “Onları burada, cinsiyet veya yaş farkı olmaksızın pis hayvanlar gibi yatmış olarak bulmak mümkündür; bunun sonucunda ortaya çıkacak tüm çirkinlikleri ve dünyaya gelen güzel filizleri hayal etmek mümkündür” demektedir. Bu fakirler, bu partallar içindeki çok fakir insanlar, yüzyıl biterken en azından 100.000 kişidirler. “Aileleri olmaksızın vıyıl vıyıl kaynaşmakta, devletle ancak darağacı aracılığıyla ilişkileri olmakta, yalnızca Tanrı'nın kendini tanıyabileceği bir karma karışıklık içinde yaşamaktadırlar”. 1763-1764 uzun kıtlığı esnasında, insanlar sokaklarda ölmüşlerdir.

Kabahat onların çok kalabalık olmalarındadır. Napoli onları çağırmakta, ama hepsini besleyememektedir. Onlar da burada sürünerek yaşamaktadırlar. Onların yanısıra aç zenaatkârlar, yeteri kadar gelişmemiş bir küçük burjuvazi de sürünmektedir. Batı'nın sonuncu evrensel zihinlerinden biri olan, de omni re scibili konuşma yeteneğine sahip olan büyük Giovanni Battista Vico (1668-1741), Napoli üniversitesi profesörü olarak yılda 100 düka almakta ve ancak "başkalarının merdivenlerini inip çıkmaya mahkûm olarak", özel derslerinin sayısını artırarak yaşamayı başarabilmektedir.

Her şeyden mahrum bu kitlenin üzerinde, saraylılardan, büyük toprak sahiplerinden, yüksek dereceli Kilise mensuplarından, rüşvetçi memurlardan, yargıçlardan, avukatlardan, dava vekillerinden... meydana gelen bir süpersosyete hayal edelim. Yasa adamlarının mahallesinde, kentin en pis yerlerinden biri olan Castel Capuaro bulunmaktadır, burası Napoli'nin bir cins parlamentosu olan Vicaria'nın merkezidir, burada adalet alınıp satılmaktadır ve "yankesiciler burada kese ve cepler için pusuya yatmışlardır". Fazlasıyla mantıklı bir Fransız, toplumsal bünyenin "aşırı bir nüfus, kalabalık bir dilenci güruhu, muazzam bir hizmetçi yığını, önemli miktarda laik ve düzenli bir kâtipler grubu, yirmi bin kişiden kalabalık askerler, bir soylular zümresi ve bir otuz bin kişilik adalet insanları ordusuyla yüklüyken" nasıl ayakta kalabildiğini kendine sormaktadır?

Oysa sistem, her zaman tutunduğu gibi, başka yerlerde de olduğu gibi tutunmakta ve bu iş çok fazla masraf gerektirmemektedir. Her şeyden önce bu ayrıcalıklıların hepsi çok fazla olanaklara sahip değildir. Biraz para ile soyluların tarafına geçilmektedir. "Bize hizmet veren kasap, dük olduğundan beri artık işini yalnızca eloğlanları aracılığıyla yürütmektedir". Bunun, bir soyluluk unvanını satın aldığından beri böyle olduğunu anlayınız. Fakat başkan Brosses'un sözlerine bir kez daha inanmak zorunda değilsiniz. Bu kent özellikle devletin sayesinde, Kilisenin sayesinde, soyluluğun sayesinde, mal sayesinde, zor işlerden kaçmayan çok fazla sayıda köylü, çoban, denizci, madenci, zenaatkâr, taşımacı barındıran Napoli krallığının tüm artık ürününü kendine çekmektedir. Kent kendine dışsal bir zahmetin sayesinde geçinmektedir; bu hep böyle olmuştur, II. Friedrich'ten beri, Anjoulular ve İspanyollardan beri. Tarihçi Giannone'nin 1723'te büyük eleştiri risalesi olan Istoria civile del Regno di Napoli'yi ona

karşı yazdığı Kilise, en azından krallığın topraklarının üçte ikisine sahiptir, soyluluğun payı ise dokuzda ikidir. İşte Napoli'nin bilançosu çıkartılmıştır. Aslında ugente piu bassa di campagna" ya yalnızca dokuzda bir kalmaktadır.

Napoli kralı Ferdinando, karısı Marie-Caroline'le birlikte 1785'te büyük dük Leopold ve “Işıklı” Toskana'yı ziyarete gittiğinde, aydınlanmış prensten daha lazzarone olan zavallı kral, ona verilen derslerden, övünçle anlatılan ıslahattan sıkılmıştır. Birgün kayınpederi büyük dük Leopold'e “sahip olduğun bilimin ne işine yaradığını gerçekten anlayamıyorum” demiştir; “sürekli okuyorsun, halkın da senin gibi yapıyor, ancak kentlerin, başkentin, sarayın, burada her şey hüzünlü, can sıkıcı. Ben hiçbir şey bilmiyorum, ama halkım tüm halkların en neşelisi”. Fakat yaşlı başkent Napoli, geniş Napoli krallığı artı Sicilya demektir. Toskana ise, onunla karşılaştırıldığında avuç içi kadar bir yerdir.

1790'da Saint-Petersburg

Çarın iradesiyle kurulmuş yeni bir şehir olan St. Petersburg, Modern Çağın başlarındaki bu büyük kentlerin anormalliklerini, adeta canavarca olan yapısal dengesizliklerini harika bir şekilde göstermektedir. Ve 1790 yılı için, Alman yazarı Gottlieb Georgi tarafından çariçe II. Ekaterina'ya ilhaf edilmiş olan, kent ve bölgesine ait iyi bir rehbere sahibiz. Bunun sahifelerini çevirmek yeterli olacaktır.

Açıkçası, 16 Mayıs 1703'te Büyük Petro'nun ünlü Pierre ve Paul kalesi olacak inşaatın ilk taşını koyduğu yer kadar uygunsuz ve hayırsız yerleşim yeri çok azdır. Kentin Neva ve dört kolu (küçük ve büyük Neva, küçük ve büyük Nevska) kıyılarındaki bu adalar, sularla kaplı toprakların üzerinde zuhur edebilmesi için, çarın zayıflık belirtisi göstermeyen iradesi gerekmiştir; toprak ancak doğuya doğru, tersane ve Aleksandr Nevski manastırı yönünde biraz yükselmektedir, oysa batı yönünde ise o kadar alçaktır ki, taşkınlar kaçınılmaz olmaktadır. Nehir alarm sinyalleri bir dizi alışılmış işareti zincirlerinden boşaltmaktadır: gündüz top atışları, beyaz bayraklar, gece amirallik kulesinde sürekli yakılan fenerler, kesintisiz çalan çanlar. Fakat haber verilen tehlikeyi önlemek mümkün olamamaktadır. 1715'te sular tüm kenti basmıştır. 1775'te bu olay tekrarlanacaktır. Kent her yıl tehdit edilmektedir. Onu zemin katında tehtid eden bu tehlike karşısında

yükselmesi gerekmektedir. Doğal olarak, toprak biraz kazılınca su çıkmaktadır, 2 ayak, en fazla 7 ayak derinlikte su hemen belirmektedir, bu durumda evlerin altına mahzen yapmak olanaksız olmaktadır. Yüksek fiyatlarına rağmen, nemli toprakta tahtanın hemen çürümesi yüzünden ahşap binalarda bile, taştan temeller kendilerini genellikle dayatmaktadırlar. Ayrıca tüm kent boyunca kanallar açmak, sıkıştırılmış çalı çırpı yığınlarıyla, granit bloklarından setlerle bunları sınırlamak gerekmiştir, tıpkı odun ve yiyecek sağlayan kayıkların kullandıkları Moyka veya Fontanka kanallarında olduğu gibi.

Sokak ve meydanlar da, yerine göre 2-5 ayak kadar yükseltilmek zorunda kalmışlardır, bu iş için muazzam bir kazma, tuğla veya taş duvar örme, taş döşenmiş yolu taşıyan, hem de suların Neva'ya akmasını sağlayan kemerler yapma faaliyetini gerektirmiştir. Bu göz kamaştırıcı çalışma 1770'den sonra, Büyük Neva kıyısındaki Amirallik kesiminin “güzel mahalleleri”nden itibaren general von Bauer tarafından başlatılmıştır, emri II. Ekaterina vermiş, masraflar imparatorluk hazinesinden karşılanmıştır.

Böylece kentleşme yavaş ve masraflı olmuştur. Cadde ve meydanların yerlerini yeniden belirlemek, evlerin zamansız çoğalmalarını sınırlamak, kamu binalarını, uzaktaki Aleksandr Nevski manastırının da olduğu gibi, kiliselerin kâgir olarak yeniden inşaları gerekmiştir; tahtanın uzun süre başlıca inşaat malzemesi olarak kalmasına rağmen birçok ev de taştan yapılmıştır. Ahşap yapının birçok değerli avantajı vardır: içerinin nisbeten daha sıcak olması, nemliliğin yokluğu, inşaatın hız ve ucuzluğu. Duvarlar Stockholm'de olduğu gibi kare parçalardan değil de, işlenmemiş ağaç gövdelerinden yapılmaktadır. Sadece ön duvara bazen tahta çakılmaktadır: bu durumda kornişlerle süsleme yapmak ve boyamak mümkün olmaktadır. Bu ahşap evlerin sonuncu avantajı, kolayca değiştirilebilmeleri, hatta kentin bir ucundan diğerine blok halinde taşınabilmeleridir. Daha masraflı olan kâgir evlerde, çoğu zaman granit tabakalarla kaplı olan zemin katı mahzen, gerektiğinde de kötü bir barınak olarak kullanılmaktadır. Yukarı katlardaki odalar tercih edildiğinden, bu evler en azından bir, çoğu zaman iki, bazen (nadiren) üç katlıdırlar.

Demek ki St. Petersburg çok hareketli bir inşaat şantiyesidir. Neva aracılığıyla ona kayıklarla kireç, taş, mermer (Ladoga veya Viborg

kıyısından gelmektedir), granit blokları gelmektedir; çam kerestesi nehirden yüzdürülerek getirilmekte, böylece söylendiğine göre, kendine özgü niteliklerini kaybetmektedir. Şantiyelerdeki en ilginç manzara, hepsi de kuzeyden gelen köylüler olan, duvarcı veya marangoz işçilerin seyridir. Plotnidki adını taşıyanlar, tam da nehirde sürüklenen kalasların köylüleri anlamına gelmektedir (Almanca bu kelimeyi Flossbauer olarak çevirmiştir) ve bunların bir baltadan başka bir aletleri bulunmamaktadır; düz işçiler, marangozlar, duvarcılar, hepsi de iyi mevsimde iş bulmak üzere gelmektedirler. O zamana kadar boş olan bir alanda “kagir bir evin temellerinin ve göz alabildiğince uzanan duvarlarının ortaya çıkabilmesi” için birkaç hafta yetmektedir. “İşçilerle dolu olan bu evlerin etrafında ise, tıpkı bir köy gibi, bu işçilerin oturdukları toprak kulübeler yükselmektedir”.

Bunun anlamı, St. Petersburg'un yerleşme alanının tabii ki avantajlara da sahip olduğudur; bu avantajlar Seine'den daha geniş, suların hareketi itibariyle Thames'an daha canlı olan ve Pierre ve Paul ile Vassilistrov (Vassili adası) ve Amirallik mahalleleri arasında, dünyanın en güzel kentsel ve nehirsel görüntülerinden birini sunan nehrinin hizmetleriyle ve eşitsiz güzellikleriyle sınırlı olsa bile. Neva gemilerini, kayıklarını sunmakta, Kronstadt'da denize ulaşmakta ve tüccarlar mahallesinin, Borsanın ve Gümrüğün bulunduğu Vassili adasından itibaren çok faal bir deniz limanına dönüşmektedir. St. Petersburg demek ki, gerçekten Büyük Petro'nun halkının şiddet içindeki yaşamına dahil etmek istediği şu Batı'ya açılan penceredir. Bunun dışında, Neva kente, kusursuz olduğu söylenen içme suyunu da sağlamaktadır.

Kış gelip de, nehir buzların esiri olursa, kızaklar için bir yol haline dönüşmekte ve halk eğlencelerinin buluşma yeri olmaktadır. Karnavalda, yağ haftasında, tahta ve çalı çırpıdan oluşan çeperleriyle yapay buz tepecikler, nehrin üzerinde kurulmakta ve bu tepeciklerin üstünden, uzun bir pist boyunca kızaklar salınmaktadır, kızağı kullanan bu yol boyunca çılgın bir hızla ilerlemektedir; başka yerlerde de, talih yaver giderse parklarda veya evlerin avlularında da benzeri pistler oluşturulmaktadır, fakat polis gözetimi altında olan Neva'nınkiler, halkın masalsı bir yarışına sahne olmaktadır: kentin tümü gösteriyi görmeye koşmaktadır.

Yalnızca teknelerden oluşan köprüler nehri ve çeşitli kollarını aşabilmektedirler; bunlardan ikisi Büyük Neva'yı aşmaktadır; bu köprülerin en önemlisi Büyük Petro'nun canlı ve devasa heykelinin hâlâ Amiralliğin yanında durduğu meydanın yakınında, Vassili tüccarlar adasına ulaşmaktadır. Bu köprü, iki ucundan yüklü kayıklara bağlanmış ve sağlamca demirlenmiş 21 tekneden meydana gelmektedir. Bu teknelerin arasında yer alan açılıp kapanabilir küçük köprüler, gemilerin geçişine olanak vermektedirler. Diğerleri için de olduğu gibi, bu köprüyü her sonbahar başında kaldırmak adeti vardı, fakat 1779'dan itibaren, nehrin buzları arasında yerinde bırakılmaya başladı. Felâket geldiğinde, köprü kendiliğinden çözülüyordu ve onu yeniden oluşturmak için, buzların tamamen çözülmesi bekleniyordu.

Kurucusunun düşüncesine göre kent, Pierre ve Paul kalesinden itibaren nehrin hem güneyine, hem de kuzeyine doğru büyümeliydi. Oysa gelişme simetrik olmayan bir şekilde olmuştur; Neva'nın sağ kıyısı yavaş gelişirken, sol kıyısı oldukça hızlı büyümüştür. Bu ayrıcalıklı kıyıda. Amirallik mahalleleri ve Büyük Petro meydanı, Moyka kanalına kadar olan alanda kentin kalbini meydana getirmektedirler; Moyka, güneyde taştan rıhtımları olan sonuncu kanaldır. Burası kent kesimlerinin en dar olanlanndan biridir; ama en zengini, en güzeli, kâgir yapıların kural olduğu (imparatorluğa ait bir bina hariç) tek bölümüdür (30 kamu binası, 221 özel ev ki, bunların çoğu saraydır). Ünlü Küçük ve Büyük Milyon caddeleri, Neva kıyısındaki muhteşem cadde, Nevski Perspektifinin başlangıcı. Amirallik, Kış Sarayı ve devasa meydanı, Ermitaj Galerisi, Senato, inşası çok uzun süren, aynı adlı meydandaki St. İzak mermer kilisesi (1819-1858) burada yer almaktadırlar.

İsteyerek yapılan bilinçli bir zoning, örneğin arabacılarınki gibi can sıkıcı faaliyetleri ve endüstrileri çevreye atarak, zenginler ile fakirleri ayırmıştır. Fakirler Ligoviç kanalının ötesinde sefil, boş alanlarda kesintiye uğrayan, bir de hayvan pazarı olan kendi ayrı kentlerine sahiptirler. Amiralliğin doğusundaki tophane (1713'te ahşap, 1733'te kâgir olarak yeniden inşa edilen yapı) 1770-1778 arasında prens Orlof tarafından yaptırılan tersanenin yakınındadır. Kentte ayrıca bir darphane ve Neva boyunca yer alan değirmenler de bulunmaktadır, hergün yemekten önce kahve ve votka hakkına sahip olan kent zenaatkârları İsveç ve Almanya'dakilerden daha iyi beslenmektedirler. Kent Hollanda tipi mükemmel bezler dokumakta ve

hemen civarındaki Casinka'da Gobelins'dekini örnek alan bir imalathane çok güzel halılar üretmektedir. En tartışmalı girişim, perakendeci dükkânlarının, Moskova'da olduğu gibi geniş bir çarşıda biraraya getirilmesi olmuştur. Bu çarşılardan biri 1713'ten itibaren “Petersburg adası”nda (Pierre ve Paul kalesinin yakınında) kurulmuştur, sonra bir diğeri de Amirallik yakınlarına kurulmuştur. 1736'daki yangınla harab olunca, 1784'de “Büyük Perspektifin her iki tarafına taşınmıştır. Bu yoğunlaşmalar Petersburgluları uzun süre taban tepmek zorunda bırakmaktadır. Fakat amaca ulaşılmıştır: güzel mahallelerin resmi ve ikâmete ayrılmış olma nitelikleri korunmuştur.

Tabii ki bu durum bazı düzensizlikleri yok edememektedir: fırsat çıktığında korkunç çirkin bir kulübe bir sarayın yanında, bir bostan bayram günlerinde bando çalınan parkların yanında bitivermektedir. Cari olan yüksek fiyatların, iş olanaklarının ve çeşitli imkânların çokluğu ve hükümetin iradesiyle hızla büyüyen bir kentte başka türlüsü olabilir miydi? St. Petersburg 1750'de 74.273 kişilik bir nüfusa sahiptir; 1784'de 192.486, 1789'da 217.948. Kent denizci, asker ve askeri öğrenci olarak (artı aileleri) 1789'da 55.621 kişi barındırmaktadır, yani nüfusunun dörtte birinden fazlasını. Kentin bu yapay tarafı, erkek ve kadın nüfus arasındaki muazzam farkla vurgulanmaktadır (69.428 kadına karşılık 148.520 erkek): Petersburg bir garnizon, hizmetçiler, genç adamlar kentidir. Eğer doğum ve ölüm rakamlarına inanılacak olursa, kent bazen doğumların üste çıktığına tanık olmuş olmalıdır, fakat yetersiz rakamların yanıltma tehlikesi vardır. 20 ve 25 yaşları arasındaki ölümlerin önceliği, kentin her halükârda geniş ölçekte insan ithal ettiğini ve bunların iklime, ateşli hastalıklara ve vereme hayatlarıyla haraç ödediklerini öğretmektedir.

Bu göçmen dalgası çoklu bir kaynağa sahiptir: terfi sıkıntısı çeken memur veya soylular, ailelerin en küçük erkek çocukları, subay, denizci, asker, teknisyen, öğretmen, sanatçı, eğlendirici, ahçı, yabancı dadı, ev kâhyaları ve hepsinden de fazlası, kenti çevreleyen fakir bölgelerden kalabalık gruplar halinde kaçan şu köylüler. Bunlar taşımacı, yiyecek perakendecisi (hatta onlar -ne garip mizah!- piyasanın pahalılığından sorumlu tutulmaktadırlar) olarak gelmektedirler; kışın Neva buzlarını kırma işinde çalışmaktadırlar: kesilmiş bloklar (bu Finlilerin işidir), her büyük evin zemin katında sahip olduğu buzhaneleri beslemeye yaramaktadır; gene bunlar kışın kar

küreyicileri olarak, günde yarım ruble karşılığında çalışmaktadırlar: zengin evlerinin kıyısındaki karları kürelemeyi asla bitirememektedirler. Veyahut da kızakçı olarak çalışmakta, müşterilerini bir veya iki kopek karşılığında, muazzam kentin istedikleri yerine götürmekte ve geçen yaz büyük atlı arabaların durdukları kavşaklarda, onların yerine müşteri beklemektedirler. Finli kadınlar ise, oda hizmetçisi veya ahçı olmakta, durumlarına uyum sağlamakta ve çoğu zaman da mantık evlilikleri yapmaktadırlar.

“Ne kadar da çok farklı ulustan oluşan bu kent sakinleri... kendilerine özgü yaşam biçimlerini korumaktadırlar” ve inanç biçimlerini de: Rum kiliseleri protestan mabetleri ve Raskolniki kiliseleriyle komşudurlar. Haber kaynağımız (1765) “Dünyada herbir sakinin bu kadar çok sayıda dil konuştuğu bir başka kent daha bulunamaz. En küçük hizmetçiler bile Rusça, Almanca ve Fince konuşmaktadırlar ve belli bir eğitim almış kişiler arasında sekiz veya dokuz dil konuşana rastlanmaktadır... ve bunlar bazen bu dilleri karıştırarak, hoşa giden yanı olan bir şey ortaya çıkartmaktadırlar” diye devam etmektedir.

St. Petersburg'un özgünlüğü tam da bu karışımdır. 1790'da H. G. Georgi bu durum karşısında, bir Petersburglu karakteri olup olmadığını kendine sorma noktasına ulaşmıştır. Kentin yeniye, değişmeye, ünvanlara, refaha, lükse, harcamaya olan tutkusunu kabul etmektedir. Çevirelim: uzaktan veya yakından sarayı taklid eden başkent insanlarının tutkuları. Bu durum talepleri, aynı zamanda genel coşku anları olan şenlikleri, aynı anda Amirallik, resmi saraylar ve zengin evlerinde parlayan muhteşem aydınlatmalarıyla kentin tonunu vermektedir.

Fakir bir bölgenin ortasında yer alan devasa kent, sürekli olarak bir iaşe sorunu çıkartmaktadır. Kuşkusuz suyla dolu olan kayıkların içinde, Ladoga veya Onega göllerinden canlı balık getirmekten daha basit bir şey yoktur, fakat sığırlar ve koyunlar mezbahalara ta Ukrayna, Astrakan, Don, Volga'dan yani 2.000 fersah uzaklıktan, hatta Türkiye'den gelmektedir ve geriye kalan her şey için de aynı durum söz konusu olmaktadır. Kronik bir açık. İmparatorluk hazinesinin zararına ve senyörlerin muazzam harcamaları sayesinde kapanmakladır. İmparatorluğun tüm parası halıların, komodinlerin, değerli mobilyaların, yontulu ve yaldızlı tahta kaplamaların, “klasik” stilde resimlerle kaplı tavanların çoğaldığı, dairelerin tıpkı Paris ve

Londra'da olduğu gibi çok sayıda özel odalara bölündüğü ve gene bu iki kentteki gibi giderek artan sayıda hizmetçinin yer aldığı prens sarayları ve bolluk taşan evlere doğru akmaktadır.

Kentin sokaklarıyla kırlarındaki en karakteristik manzara, herhalde caddeleri çamurlu ve kış geldiğinde çok kısa süren bir güne sahip olan, devasa boyutları olan bir kent için vazgeçilmez nitelikte olan tayfaların ve arabaların gürültülü geçişleridir. Bir imparatorluk emirnamesi, bu konuda herkesin, sert bir gururu belirleyen haklarını düzene sokmuştur: yalnızca komuta eden generaller veya onlarınkine eşdeğer bir mertebede olanlar arabalarına altı at koşabilir ve arabanın dışında iki sürücü daha bulundurabilirler. Azala azala, sonunda iki ata hakkı olan teğmen ile burjuvaya ve tek bir atla yetinmeleri gereken tüccar veya zenaatkâra varılmaktadır. Bir dizi kararname ile, hizmetkârların efendilerinin mertebelerine göre giyebilecekleri kıyafetler de belirlenmiştir. Çarın resmi kabulü olduğunda, arabalar varacakları yere geldiklerinde fazladan bir tur daha atmaktadırlar, bu onlara diğerlerini görmek ve görülmek olanağım sağlamaktadır. Bu durumda kim, sıradan elbiseleri olan atları ve köylü gibi giyinmiş bir arabacısı olan kiralık bir arabayla görülmeye cüret edebilir? Bir ayrıntı vererek konuyu bitirelim: saraylılar, tıpkı Versailles gibi kentin dışına ve batısına yerleştirilmiş olan Peterkof şatosuna davet edildiklerinde, söylendiğine göre, St. Petersburg'ta tek bir tane bile at kalmamaktadır.

Sondan Bir Önceki Yolculuk: Pekin

Vardığımız sonuçta hiçbir şeyi değiştirmeksizin, yolculukları artırabiliriz: başkentin lüksünün her zaman başkaları tarafından taşınması gerekmekledir. Bunlardan hiçbiri bizzat kendi çalışmasının ürünleri sayesinde yaşayamaz. İnatçı köylü Sixtus Quintus (1585-1590), kendi döneminin Roma'sını iyi anlayamamıştır; onu “çalıştırmak”, kentte endüstriler kurmak istemiştir; bu tasarı insanların yardım etmelerine pek gerek kalmaksızın, gerçekler tarafından bir kenara itilmiştir. Sebastien Mercier birkaç kişiyle birlikte, oraya daha önceden bilinmeyen faaliyetlerin gelmesi için Paris'i bir deniz limanı haline dönüştürmeyi hayal etmektedir. Bu tasarının gerçekleşerek, Paris'in o dönemde dünyanın en büyük limanı Londra gibi olabilmesi, onun parazit ve tırnaklarını başkalarına geçirmiş olarak yaşamayı sürdürmesi halinde mümkün değildi.

Uygarlığın ışıklarının ve aşırılıklarının, zevkin, boş zamanın parıldadığı bütün başkentler, bütün kentler için aynı durum söz konusudur, Madrid veya Lizbon, Roma veya geçmiş yüceliğini sürdürmekte inad eden Venedik, XVII. ve XVIII. yüzyıllarla birlikte Avrupa zerafetinin zirvesine çıkan Viyana. Ve aynı zamanda Mexico ve Lima ve 1763'ten beri Brezilya’nın yeni başkenti olan Rio de Janeiro; seyyahlar bir yıldan ötekine onu tanıyamamaktadırlar, çünkü sürekli büyümekte ve doğal olarak muhteşem olan çerçevesi içinde, insani olarak da güzel hale gelmektedir. Veyahut da Mugal hanının ihtişamının sürmekte olduğu Delhi, Hollandalıların erken sömürgeciliğinin daha şimdiden zehirli olan güzel çiçeklerinin açtığı Batavia da böyledir.

Kuzeyin kapılarında yer alan ve Sibirya soğuğunu altı ay süreyle yiyen -şeytani rüzgârlar, buzla karışık kar-, Mançu imparatorlarının başkenti Pekin’den daha güzel bir örnek olamaz! Muazzam bir nüfus, en azından 2 milyon, belki de 3 milyon kişi bu kentte, hiç kimsenin “ısıyı odun kömüründen beş veya altı kere daha uzun süre devam ettiren ve ateşi sönmeyen taş kömürü” bolluğu olmaksızın ve bunun yanısı- ra kışın zorunlu hale gelen kürkler olmaksızın direnemeyeceği sert iklime, herkes elinden geldiğince uyum sağlamaktadır. Kitabı ancak 1688'de yayınlanabilecek olan Peder de Magaillans, Saraydaki kraliyet salonunda, aynı anda “olağanüstü pahalı olan kürklerle baştan ayağa örtünmüş” 4.000 mandarinin toplandığını görmüştür. Zenginler fotinlerini, eyerlerini, koltuklannı, çadırlarını kaplatarak kendilerini kürklerle sarmalamaktadırlar, daha az zenginler ise, kuzu kürkleriyle, fakirler de koyun pöste- kileriyle yetinmektedirler. Kış gelince tüm kadınlar “ister tahtırevanla, ister atla gitsinler, kürk başlık giymektedirler, ve bunu yapmak zorundadırlar, çünkü kürklü elbiseme rağmen soğuk bana dayanılmaz gelmekteydi”, bu itirafı yapan Gemelli Careri'dir. “Soğuk benim için çok şiddetli olduğundan, bu kentten ayrılmaya karar verdim (19 Kasım 1697)” diye eklemektedir. Bir yüzyıl sonra, bir cizvit rahibi “kış soğuğu öylesine fazla ki, kuzeye bakan bir pencereyi açmak olanaksızdır ve bu üç aydan fazla bir süre 1,5 ayaktan daha kalın olarak kalmaktadır” diye kaydetmektedir. Kentin iaşesini sağlayan imparatorluk kanalı, Kasımdan Marta kadar buz tuttuğundan kapalı kalmaktadır.

İmparator Kien Long 1752'de, annesinin altmışıncı yaş gününü kutlamak üzere, onun Pekin'e bir zafer girişi halinde gelme törenini örgütlemiştir; nehirden ve kanallardan muhteşem kayıklarla gerçekleştirilecek girişe ilişkin her şey öngörülmüştür, fakat erken gelen bir soğuk şenliği bozmuştur: binlerce hizmetkâr, donmasını engellemek için suyu boşuna dövmüşler ve oluşmakta olan buzları toplamak için boşuna uğraşmışlardır, imparator ve maiyeti “kayıkların yerine kızaklara” binmek zorunda kalmışlardır.

Pekin iki düzenli kentini sergilemektedir, bunlar eski ve yeni kentlerdir ve bunların yanısıra, rüzgârların dövdüğü ve daha da kötüsü, çok yükseldikleri zaman setlerini yıkabilen, yatak değiştirebilen, kilometrelerce mesafe içinde yer değiştirebilen Pei Ho ve kolları gibi kendi kırsal alanının nehirlerinin belirsiz taşkınlıklarına açık olan devasa ve alçak bir ovanın ortasında yer alan birçok dış mahalle (ilke olarak kentin kapılarının herbirinin önünde bir tane olmak üzere, bunların en gelişkini, imparatorluk yollarının çoğunun kente ulaştığı Batı'da bulunmaktadır) yer almaktadırlar.

Tam anlamıyla mükemmel olmayan bir dikdörtgen biçiminde olan güneydeki Yeni Kent, geniş kuzey cephesiyle Eski Kente kaynaşmaktadır. Eski Kent kendine bitişik olan dikdörtgenin uzun kenarından daha kısa bir kenar uzunluğuna sahip düzgün bir kare biçimine sahiptir. Kare biçimli kent, merkezinde İmparatorluk Sarayının yer aldığı, Ming'lerin eski kentidir. 1644 fethi esnasında, Saray birçok tahrip hareketine maruz kalmıştır, uzun zaman ortada kalan bu yıkıntılar, fatihin az veya çok hızlı tedavileriyle düzeleceklerdir. Örneğin bazı muazzam kirişlerin yerlerine yenilerini koyabilmek için, tahmin edileceği üzere belli süreler, ve her zaman da başarılı olmayan şekilde, uzak güney piyasalarına başvurmak gerekmiştir.

Eski Kent daha Mingler döneminden itibaren, başkentin artan nüfusunu barındırma konusunda yetersiz kalmıştır, öylesine ki, güneydeki dikdörtgen biçimli kent 1644 fethinden çok önce oluşturulmuştur: “1524'den itibaren toprak surları vardır, daha sonra 1564'ten itibaren tuğla sur ve kapılara sahip olmuştur”. Fakat fethedilmesinden sonra, fatih Eski Kenti kendine ayırmıştır, artık burası Tatar kenti olacaktır ve Çinliler güneydeki kente atılacaklardır.

Her ikisi de dama tahtası biçiminde olan Eski ve Yeni Kentin yakın tarihli olduklarını farkedelim, sokakların özellikle kuzeye ve güneye yöneldiklerinde, alışılmamış bir genişliğe sahip olmaları bunu işaret etmektedir; sokaklar doğu ve batı yönlerinde daha dardırlar. Her sokağın adı vardır, “tıpkı Parens du Roy sokağı, Tour blanche sokağı, Lions de Fer sokağı, Poisson sec sokağı. Eau-de-vie sokağı ve birçok diğeri gibi. Mandarinlere ziyaretleri sırasında refakat eden ve onların hediyelerini, mektuplarını ve emirlerini kentin çeşitli yerlerine götüren uşakların yararlandıkları ve yalnızca sokakların adlarını ve konumlarını ele alan bir kitap satılmaktadır... (Güzergâhı doğu-batı yönünde olmakla beraber), bütün bu sokakların en güzeli Çam gan kiai, yani Ebedi İstirahat sokağı olarak adlandırılmaktadır... (bu sokak) kuzey tarafında kralın sarayının duvarlarıyla ve güney tarafında da çeşitli mahkemeler ile büyük senyörlerin saraylarıyla çevrelenmiştir. O kadar geniştir ki, 30 toise'dan (60 m. kadar) daha fazla bir ene sahiptir ve o kadar ünlüdür ki, bilginler parçayı bütünün yerine koyarak, yazılarında onu kentin tümünü ifade etmek için kullanmaktadırlar; çünkü herhangi birinin Ebedi İstirahat sokağında olduğunu söylemek, onun Pekin'de olduğunu söylemekle aynı şeydir...”.

Bu geniş ve havadar sokaklar insanlarla doludur. “Bu kentte halk o kadar kalabalıktır ki, söylemeye cesaret edemiyorum ve kendimi nasıl inandıracağımı bilemiyorum” diye açıklamaktadır Peder de Magaillans. “Eski ve Yeni Kentin bütün sokakları insanlarla doludur ve büyük sokaklar olduğu kadar küçükleri; dışarı yönelenler kadar kentin ortasındakiler de böyle kalabalıktırlar; ve kalabalık heryerde öylesine büyüktür ki, ancak bizim Avrupa'nın fuarları ve Dinsel Geçit törenleriyle kıyaslanabilir”. 1735'te bu kez Peder du Halde kendi hesabına, “bu sokakları dolduran sayılamayacak kadar büyük kalabalığı ve atların, katırların, eşeklerin, develerin, arabaların, at arabalarının, tahtırevanların şaşırtıcı miktarının meydana getirdiği karmaşayı” farketmekteydi ve bunlara “macera anlatıcılarını, kâselerle oyun yapanları, şarkıcıları ve güldürmeye veya neşe yaratmaya yarayan hikâye anlatıcılarını veyahut da harika etkilerini göstererek ilaçlarını dağıtan bir cins şarlatanları dinlemek üzere çeşitli yerlerde biriken 100 veya 200 kişiden oluşan çeşitli gruplar” dahil değildir. “Kent halkından olmayanlar eğer önlerinde halkı uzaklaştıran, onları yer açmaları konusunda uyaran bir atlı olmazsa, hemen tutuklanmaktadırlar”.

Çin sokaklarının insanla doluluğunu (1577) anlatabilmek için, bir İspanyol şunu söylemekten daha iyi bir şey bulamamıştır: “Eğer bir buğday tanesi atılsaydı yere düşmezdi”. İki yüzyıl sonra bir İngiliz seyyah “heryerde ellerinde aletleri olduğu halde, iş arayan işçiler ve satılık mal sunan çerçiler görülmektedir” diye kaydetmektedir. Bu kalabalık tabii ki, 1793'teki yüksek nüfus rakamında açıklamasını bulmaktadır. Pekin o sıralar Londra'nın kapladığı alana yaklaşamamakla birlikte, ondan iki veya üç kat fazla bir nüfusa sahipti.

Üstelik evler alçaktır, hatta zengin evleri bile böyledir. Çoğu zaman olduğu gibi, eğer bu evlerin içinde beş veya altı daire varsa, bu Avrupa'da olduğu gibi birbirlerinin üstünde değil de, “biri diğerinin devamında ve büyük avlularla ayrılmış olarak” olmaktadır. Ancak muhteşem Çam gan kiai’de, İmparatorluk sarayının karşısında bir dizi saldırgan ön cephenin varlığını düşünmemek gerekir. Her şeyden önce, İmparatorun evinin karşısında böylesine bir lüks sergilemesi ihtiyatlı değildir, sonra bu özel sarayların herbiri için adet, sokağa bakan tarafta yalnızca, oldukça alçak iki binanın yanlarında yer aldığı büyük bir kapı bulundurma yönündedir, bu alçak binalarda hizmetçiler, tüccarlar, işçiler oturmaktadır. Böylece caddeler işlikler, dükkânlarla ve bunların alamet-i farikalarının yer aldığı ve çoğu zaman kumaş şeritlerle süslenmiş yüksekteki bezlerle çevrelenmektedir. Senyörlerin yüksek evleri caddenin uzağındadır ve cadde yalnızca tüccar ve zenaatkârlara ait olmaktadır. P. de Magaillans'ın kaydettiği üzere “Bu adet halkın kolayına olmaktadır, çünkü bizim (Avrupa) kentlerde, caddelerin birçoğu önemli kişilerin evleriyle çevrelenmiştir, ve böylece gerekenleri edinmek için oldukça uzağa, meydana veya limanlara gitmek gerekmektedir; oysa Pe-kim'de ve diğer tüm Çin kentlerinde, alınacak şeyleri evin kapısının önünden almak mümkündür, evin idamesi ve beslenme için, hatta zevk için gerekenler hemen kapının önünden alınabilmektedir, çünkü bu küçük evler mağaza, meyhane veya dükkândırlar” diye kaydetmektedir.

Bu manzara aynı zamanda diğer tüm Çin kentlerinin de manzarasıdır. Bir Nankin sokağı boyunca dükkân sıralarını veya avlularına açılan şu Tien Çin evlerini gösteren herhangi bir XVIII. yüzyıl resminin üzerinde veya herhangi bir değerli XII. yüzyıl “rulo”sunun üzerinde aynı sahneler, banklarıyla aynı meyhaneler, aynı dükkânlar, aynı sırt hamalları, aynı

yelkenli iki tekerlekli arabalar, aynı öküz koşumları bulunmaktadır. Heryerde insanın sadece insana yer bıraktığı (ve hâlâ) hızlı bir hayat yaşanmakta, herkes diğerlerini dirsekleyerek kendine yer açmakta, ancak çok çalışarak, beceri göstererek ve azla yetinerek hayatta kalabilmektedir. Çok az şeyle yaşayan bu insanlar “hayatta kalabilmek için harika icatlar yapmışlardır”. “Bir şey ne kadar adi ve yararsız gözükürse gözüksün, mutlaka kullanıldığı bir yer vardır ve ondan kâr sağlanmaktadır. Örneğin yalnızca Pe-kim kentinde (1656'ya doğru) hayatta kalabilmek için, ateş yakmaya yarayan kibrit ve kav satmaktan başka bir mesleği olmayan binden fazla aile vardır. En azından bir o kadarı da, sokaklardan ve çöpçülerden ipek kumaş ve pamuk ile keten bez parçaları, kâğıt parçaları veya bunun gibi diğer şeyleri toplayarak yaşamaktadırlar. Bunlar bu topladıklarını yıkayıp temizledikten sonra, bunlan başka işlerde kullanıp kâr sağlayan başka kimselere satmaktadırlar”. Peder de Las Cortes (1626) Çin'in Kanton bölgesinde aynı şekilde, yaptıkları işe bir de minicik bahçeyi işlemeyi ekleyen sırt hamallarını görmüştür. Ve ot çorbası satanlar bütün Çin sokaklarının klasik kişilerinden biridirler. Atasözü, “Çin ülkesinde hiçbir şey atılmaz” demektedir. Bütün bu imgeler içkin, heryerde hazır ve nazır bir fakirliğin ölçüsünü vermektedirler. İmparatorun, kodamanların, mandarinlerin lüksü bunun üzerinde parıldamaktadır, bu dünya sıradan insanların dünyasına benzememektedir.

Seyyahlar, Eski Kentte, ayrı bir kent olan İmparatorluk Sarayını birçok ayrıntıyla tasvir etmektedirler, bu saray Yuanların (Moğollar) sarayının yerine inşa edilmiş ve 1644 harabesini kaldırmanın gerekmesine rağmen, adeta Minglerin ihtişamını miras almıştır. Biri diğerinin içinde ve her ikisi de “uzun kare biçiminde” olan iki sur burayı Eski Kentten soyutlamaktadır, bu surların her ikisi de büyük ve çok yüksektir. Dış sur “içten ve dıştan kırmızı bir çimento veya kireçle sıvanmıştır ve altın sansı bir renkle cilalanmış bir çatı veya küçük kiremitlerden bir damla kapatılmıştır”. İç sur “birbirlerine eşit, büyük tuğlalardan” yapılmış ve çok düzenli gözetleme delikleriyle güzelleştirilmiştir”, bunun önünde içi su dolu uzun ve derin bir çukur vardır ve “harika balıklarla doludur”. İki surun arasında farklı amaçları olan çeşitli saraylar, köprüleri olan bir nehir ve doğuda da oldukça büyük bir yapay göl yer almaktadır...

Sarayın kalbi, ikinci surun arkasındaki Yasak Şehir'dir; burası İmparatorun muhafızları, kapıların denetimi, protokol, burçlar, çukurlar ve karışık damları olan geniş köşe pavyonları olan Kiao leu'larla korunarak yaşadığı şehirdir. Her binanın, her kapının, her köprünün bir adı vardır ve eğer terim yerindeyse, bir kullanım biçimi vardır. Yasak Şehir bir km. uzunluğunda, 780 m. enindedir. Fakat Yasak Şehrin, 1900'den sonra Avrupa merakının, ayrıntılarını istediği biçimde verdiği boş ve harap salonlarını tasvir etmek daha kolaydır, böylece buranın eski faaliyetinin muazzam olduğu tahmin edilmektedir: kentin tümü bu iktidar ve lütuf kaynağında sona ermekteydi.

İmparatorun nakdi olduğu kadar, ayni gelirlerinin (bu çifte kayda dikkat ediniz) nihayetsiz dökümleri bunun iyi bir ölçüsünü vermektedir. Ancak, 1668'de İmparatorluğun başlıca nakdi gelirinin "on sekiz milyon altı yüz bin ekü" olmasının ne anlama geldiğini anlayamıyoruz; bu hesaba gene nakdi olan müsadere gelirleri, dolaylı vergiler, İmparatora veya İmparatoriçeye ait malikâne gelirleri dahil edilmemiştir. En fazla ele gelir olanı, en ilginç olanı. Sarayın büyük depolarını patlayıncaya kadar dolduran ayni ödentilerdir; örneğin 43.328.134 "pirinç ve buğday çuvalı" gibi, örneğin bir milyondan fazla tuzlu ekmek gibi, örneğin önemli miktarlardaki zincifre, vernik, kuru meyva, ipek kumaşlar, hafif ipek, ham ipek, kadife, saten, damaska, pamuklu veya kenevir bezler, çuvallarla bakla (imparatorun atları için), sayılamayacak kadar çok saman balyası, canlı hayvanlar, av hayvanları, zeytinyağ, tereyağ, baharat, değerli şaraplar, her cinsten meyva... gibi.

Peder de Magaillans bu masallardaki kadar bol ürün yığını karşısında olduğu kadar, İmparatorluk şölenleri sırasında birbirlerinin üzerine tünemiş sakatatla dolu altın ve gümüş sofra takımlarının yığılması karşısında da heyecanlanmaktadır. 9 Aralık 1669'da Peder Jean Adam'ın, 1661'de Peder Verbiest ile birlikte "Saray halkının büyük şaşkınlığı karşısında" sarayın kulelerinden birinin tepesine, Avrupa ve dünyadaki çanların en ağırı ve hacimlisi olma ününe sahip Erfurt çanından (kuşkusuz bu üne haksız yere sahiptir) daha büyük devasa bir çan yerleştirmeyi başarmış olan şu Cizvit pederin defin töreninden sonra böyle bir şölen verilmiştir. Bu çan yerleştirme işi bir mekanizma kurmayı ve binlerce kişinin çalışmasını gerektirmiştir. Bu çan geceleri devriyeler tarafından düzenli aralıklarla, saatleri belirlemek için çalınmaktaydı; başka bir kulenin tepesinde ise,

başka bir devriye buna cevap vermek üzere devasa bir bakır trampete vurmaktaydı. Çan sallanarak değil de “çok hoşa giden ve uyumlu ve bu yüzden de, bir çandan değil de bir müzik aletinden çıkıyora benzeyen bir sesi olan” bir çekiçle çalınmaktaydı. O sıralar Çin'de zaman, düzenli bir şekilde yanan sopaların veya belli odun yongalarından yapılan meşalelerin yakılmasıyla ölçülmekteydi. Saatlerinden haklı bir gurur duyan Batılı, Peder de Magaillans'ın tersine bu “ulusun harika endüstrisine lâyık” icat karşısında ancak ölçülü bir hayranlık duyacaktır.

Mutsuzluk verici şey, bu büyük saray gösterilerini, balıkların su kaplarında canlı canlı getirildikleri balık pazarından veya seyyahlardan birinin bir an için muazzam miktarlarda ceylan, çulluk ve keklik gördüğü şu av hayvanları pazarından daha iyi bilmemizdir. Burada alışılmamış olan gündelik olanı gizlemektedir.

Elizabeth'den III. George'a, Londra

Simdi de bu uzak yolculuktan, Londra örneğinin bu bölümü ve bu ciddi sonuçlandırmaya izin vereceği İngiltere'ye geri dönelim. Bu muazzam kentsel gelişmeye ilişkin her şey bilinmektedir veya bilinebilir niteliktedir.

Elizabeth'in saltanatından itibaren, gözlemciler Londra'da istisnai bir evren görmeye başlamışlardır. Thomas Dekker'e göre, burası “tüm kentlerin çiçeği”, nehrinin kıvrımları açısından, Londra'nınkinin yanında cılız bir görüntü olarak kalan Büyük Kanalının muhteşem manzarasıyla, bizzat Venedik'ten bile, kıyaslanamayacak kadar güzeldir. Samuel Johnson (20 Eylül 1777) daha da lirik olacaktır: “Londra'dan bıkmak, hayattan bıkmak demektir; çünkü Londra hayatın sunabileceği her şeyi kapsamaktadır”.

Krallık yönetimi bu hayalleri paylaşmaktadır, ancak muazzam başkentten korkmaya da bir an ara vermemektedir: onun gözünde Londra bir canavardır ve ne pahasına olursa olsun, sağlıksız gelişmesini sınırlamak gerekmektedir. Gerçekte, yönetici ve mülk sahiplerini endişelendiren, fakirlerin istilası ve onlarla birlikte, halkın tümünü tehdit eden haşereleriyle gecekonduların çoğalmasıdır. Bu tehdide zenginler de dahildir “and so a danger to the Queen's own life and the spreading of a mortality over the whole population”, bunları kraliçe Elizabeth'in ve tüm halkın sağlığı konusunda kaygı duyan Stow yazmaktadır. 1580'de ilk yeni bina yapım yasağı çıkmıştır (zenginlerin lehine istisnalar hariç), 1593, 1607, 1625'te

bunu başkaları izleyecektir. Bunun sonucu; varolan evlerin bölünmelerini artırmak ve tahrik etmek, eski evlerin avlularında, caddelerin uzağında, hatta ikincil gezinti alanlarında kötü tuğlalarla yapılan gizli inşaatları teşvik etmek olmuş, böylece kuşkulu mal sahiplerinin arsalarında koskoca bir gecekondu ve kötü koşullu ev inşaı yaygınlaşmıştır. Bu inşaatlardan bazıları yasanın pençesine düştüğünde, kayıp fazla olmayacaktır. Bu durumda herkes şansını denemekte ve böylece bir sokakçıklar, ara sokaklar, iki, üç, dört giriş ve çıkışı olan ev labirentleri ve arap saçları doğmaktadır. Londra 1732'de 6.099 cadde (street), sokak (iane) ve meydanı ile 95.968 eve sahiptir. Sonuçta Londra nüfusunun yükselen dalgası ne yatışmış, ne de durmuştur; kent muhtemel rakamlar olarak 1563'te 93.000; 1580'de 123.000; 1593-95'te 152.000; 1632'de 317.000; 1700'de 700:000 ve XVIII. yüzyılın sonunda 860.000 kişilik nüfusa sahiptir. Artık Avrupa'nın en kalabalık kentidir, bir tek Paris onunla kıyaslanabilir niteliktedir.

Londra nehrine bağımlıdır. Yarım ay biçimindeki şeklini ona borçludur, "like a half moon”. City'yi Southwark dış mahallesine bağlayan Londra köprüsü, nehri aşan yegâne köprü (bugünkü London Bridge'in 300 m ilerisinde), yerleşim alanının vurgulayıcı çizgisidir. Med-cezirin yararlı yükselişi kendini bu köprü hizasına kadar hissettirmektedir, öylesine ki, köprünün aşağı tarafında pool, havuz, yani çok sayıdaki rıhtım, yanaşma yeri ve yelken direği ormanıyla Londra limanı bulunmaktadır; 1798'de 13.444 tekne. Yanaşmaların artışına göre, bu tekneler Newcastleh kömürcülerin uğrağı olan Sainte-Catherine rıhtımına kadar, taze balık getirdikleri veya Billingsgate-Gravesend arasında düzenli servis yaptıkları Billingsgate rıhtımına kadar ilerlemektedirler. Balancelle, barge, tilt boat, bac ve kayıklar nehrin bir kıyısından ötekine, açık deniz teknelerinden ilgili rıhtımlara olan yolculukları sağlamaktadırlar, rıhtımlar limanın yukarı kısmındaysalar, bu zorunlu bale gelmektedir: Ren, Fransa, İspanya, Portekiz, Kanarya adalarından gelen futaları kabul eden Vintry Warfin durumu böyledir. Onun çok uzağında olmayan bir yerde, 1597'ye kadar Hansa liginin genel karargâhı olan ve “yabancı tüccarların sınır dışı edilmelerinden beri lezzetli Ren şaraplarına tahsis edilmiş olan Steelyard (veya Stillyard) yer almaktadır. Thomas Dekker’in oyunlarındaki kişilerden biri basit bir şekilde şöyle diyecektir: “Bu öğleden sonra Stillyard'da Ren şarapevinde beni bulunuz”...

Nehrin kullanım alanı giderek daha aşağı, denize doğru genişlemektedir, üstelik Hindler Kumpanyasının kullandığı (1656) Brunswick doku hariç, nehrin menderesleri üzerindeki iç havuzlardaki doklar henüz yapılmamıştır, ikinci bir dok 1696-1700'de inşa edilecek ve Greenland doku adını alarak balina gemilerine hizmet verecektir. Fakat dalgalardan korunaklı büyük havuzlar XVIII. yüzyılın son yıllarında yapılacaktır. Ticari limana ilişkin ilk izlenim, ya Billingsğate'te, ya Londra kulesinin korkuluklarında, veya daha iyisi, 1666'da yanan, ama 1668 de II. Charles tarafından hemen yeniden inşa ettirilen gümrük binasında, şu esas vida olan Custom House'da edinilebilir. Bu manzara “sokak kızlan ve hırsızların iğrenç buluşma yeri” olan Ratcliffe; kireç ocakları ve tabakhaneleriyle Limehouse'a; demirlemiş tekneleri seyretme zevkinin “çok kuvvetli katran kokusuna” katlanmayı zorunlu hale getirdiği Blackwall'a kadar uzanmaktadır. Denizci, zenaatkâr ve biraz yankesici olan Doğu Londra'nın seyri güzel değildir ve kokuları fazlasıyla gerçektir.

Sefil bir halk, kıyıya yanaşan teknelerin zenginliğinin karşısında resmi geçit yaptığını görmektedir. Bu nasıl da bir çağrı meydana getirmektedir. 1798'de “Thames'in sahne olduğu korkunç... ve her türden ticari mal üzerinde, özellikle de Batı Hind ürünlerine yönelik olarak uygulanan haydutluk... en büyük afetlerden biri olarak görülmektedir". Bu küçük haydutların içinde en tehlikeli olanları, örgütlü çeteler halinde iş gören, fırsat çıktığında bir çıpa, gemi halatı çalan “nehir korsanları” değil de, gece bekçileri, yükleme-boşaltma işçileri, rıhtımlarda istihdam edilen tayfalar, “vazo kuşları”, sözüm ona hurda halat, hurda demir veya kaybedilmiş kömür parçaları peşinde olan nehir arayıcıları ve nihayet zincirin son halkası olarak da, çalıntı mallara yataklık edenlerdir. 1801 tarihli bir Polis incelemesi'nden alınan tüm bu ahlâki yakınmalar, geniş su, tahta, yelken, katran, sefil çalışma alanı olan pool'un kuşku verici evrenini, Londralının çoğu zaman, ancak vardığı yerler itibariyle görebildiği yollarla bağlı olduğu başkent yaşamının kıyısında olarak, harika bir şekilde yerinde oturtmaktadır.

Westminster köprüsünün yapılmasına kadar (1750'de bitirilmiştir), daha önce de söylediğimiz gibi, Thames'in iki kıyısını birleştiren tek bir köprü bulunmaktaydı. İki kenardaki dükkânlarıyla bu köprü, geçilmesi güç bir cins ticari caddeydi. Köprü güneyde yalnızca fakir bir mahalle olan Southwark'a ulaşmaktaydı; burada birkaç meyhane, karanlık adları olan 5

tane hapishane, birkaç tiyatro (burada Shakespeare oyunları oynanmıştır, ama bunlar Devrimden sonra ayakta kalamamışlardır) ve 2 veya 3 tane sirk (Bear Garden, Paris Garden) bulunmaktadır. Kuzeyde, nehrin sol kıyısında, karşı rıhtımdan hafifçe daha yüksek olan ve iki yüce yapısıyla beliren (St. Paul's Church ve Londra kulesi) asıl kent, tıpkı "kuzeye doğru bir köprü başı" gibi uzanmaktadır. Gerçekten de, Londra'nın illere ve güçlü İngiliz toprağına bağlandığı bir dizi yolun hareketi bu yönde meydana gelmektedir. Büyük eksenler Manchester, Oxford, Dunstable ve Cambridge'e yönelmektedirler; bunların hepsi de eski Roma yollarıdır. Bu yolların üzerinde bir cins at arabası, kısa bir süre sonra da yolcu arabaları ve posta atlarının, zaferi oluşmaktadır; Londra'nın karasal yaşamı buradan itibaren sağlam yollar yelpazesinin üstünde serpilmektedir.

Böylece nehir boyunca uzanan, ama ona sırtını dönen Londra'nın kalbi, evlerle, caddelerle, meydanlarla dolu bir mekândır, burası eski surların tanımladığı biçimiyle City'dir (160 ha.). Eski Roma tahkimatı üzerine inşa edilen bu surlar XII. yüzyılda, rıhtım, korkuluk ve yüzen depoların çok erkenden bu yararsız korunağı deldikleri nehir tarafında yok olmuşlardır. Buna karşılık surlar, çok kabaca bir kiriş biçiminde olan ve Black Friars Steps veya Birdwell Dock'tan Londra kulesine kadar uzanan kırıklı bir hat üzerinde varolmayı sürdürmüşlerdir. Yedi tane kapı bu hattı kesintiye uğratmaktadır: Ludgate, Newgate, Aldersgate, Cripplegate, Moorgate, Bishopgate, Aldgate. Bunların herbiriıiin karşısında, dış mahallelerin içinde oldukça ilerlemiş bir yerde bir engel, Londra'nın yetki alanının sınırını belirlemektedir. Böylece kente bağlanmış olan bu dış mahalleler, liberties adını taşımaktadırlar, bunlar bazen geniş boyutlarda olan surdışı ilçelerdir: Bishopgate'in karşısındaki engel, böylece Holborn'un batısındaki Smithfield sınırlarına kadar uzanmaktadır; aynı şekilde Ludgate'ten çıkınca, sonunda Strand mahrecindeki eski Templier tarikatının Tapınağının hizasındaki Temple Bar'a ulaşabilmek için Fleet Street'in tamamını katetmek gerekmektedir. Temple Bar uzun süre basit bir tahta kapı olarak kalmıştır ve dar sınırlarının dışında hemen komşu kırların yerleşim yerlerine temas etmekte ve onlara, iki kenarında evlerin olduğu bir dizi yol ve sokaklarla bağlanmaktadır.

Elizabeth ve Shakespeare döneminde, kentin kalbi surların içinde atmıştır. Bu kalbin merkezi, Londra kulesinden kuzeye çıkan ve çeşitli adları olan

sokaklar aracılığıyla Bishopgate'e ulaşan eksenin üzerindedir. Batı ekseni, batıdaki Newgate'ten doğudaki Aldgate'e kadar bir dizi caddeyi kapsamaktadır. Elizabeth döneminde, bu iki eksenin kesişme noktası, Lombard Street'in ucunda, Stocks Market'ın civarında bulunmaktaydı.

Buradan iki adım ötede, 1566'da Thomas Gresham tarafından kurulan ve başlangıçta Anvers Borsası'nın anısına Krallık Borsa'sı (XVII. yüzyıla ait bir gravürün alt yazısı Byrsa Londinensis vulgo the Royal Exchange demektedir) adı verilen Royal Exchange, Cornhill üzerinde yükselmektedir. Bu sonuncu ad ona 1570'de Elizabeth tarafından resmen verilmiştir. Tanıklar buranın gerçek bir Babil kulesi olduğunu söylemektedirler, özellikle de öğlene doğru tüccarlar iş bağlamaya geldiklerinde; bu arada bu avluların etrafındaki en kibar dükkânlar, sürekli olarak zengin bir müşteri kitlesini kendilerine çekmektedirler. Royal Exchange'den çok uzak olmayan bir yerde Guildhall, yani bir açıdan Londra Belediye Sarayı ile başlangıçta Grocers Hall'e (Baharatçılar Hanı), sonra da 1743'de muhteşem binasına yerleşen İngiltere Bankası bulunmaktadır.

Londra hayatının yoğunluğu kendini çarşılarda da göstermektedir, örneğin Pazartesi ve Cumaları at ve hayvan satışı yapılan, surların yakınındaki geniş West Smithfields mekânı böyledir; örneğin Thames üzerindeki taze balık pazarı Billingsgate veya City'nin merkezine doğru, kasaplık et ve deri toptancılığının yer aldığı, üzeri kurşun damla kaplı eski buğday pazarının olduğu yerde Leader Hall böyledirler. Ancak bu esas merkezler, bu meyhaneler, bu lokantalar, genellikle çevrede yer alan ve bu nedenle halkın devam ettiği yerler olan bu tiyatrolar veya çok fazla itibar gördüklerinden ötürü daha XVII. yüzyılda hükümet tarafından yasaklanmaları düşünülen bu Coffee Houses hakkında her şeyi söylemek mümkün değildir. Kötü şöhretli yerlere gelince, bunlar hakkındaki ifşalar, hayaller, dekor değişmeleri yalnızca serserilerin squatters oynadıkları harap manastırları değil de, bütün bu sokakları gündeme getirmeyi gerektirmektedir. Londra kendi hakkında kötü lâf etmekten zevk almıştır.

Fakat City Thames kıyılarında hiçbir zaman tek başına olmamıştır. Paris'in kaderi onunkiyle kıyaslandığında, yalnızlık olmaktadır. Londra'nın yukarısındaki Westminster Versailles'dan (geç ve ex nihilo bir yaratı) çok başka bir şeydir, burası bal gibi eski ve canlı bir kenttir. Manastırın yanında,

VIII. Henry tarafından terkedi- len Westminster Sarayı, Parlamento ile başlıca mahkemelerin mekânı olmuştur: yasa adamları ve avukatlar burada buluşmaktadırlar. Krallık biraz uzaktaki Whitehall'de Thames kıyılarındaki Beyaz Saray'a yerleşmiştir.

Demek ki Westminster aynı anda hem Versailles, hem St. Denis artı Paris Parlamentosudur. Bunu söylememizin nedeni, Londra'nın gelişmesinde bu ikinci çekim kutbunun muazzam cazibesini belirtmektir. Böylece City içinde yer alan ve hukukçuların, avukatların, savcılar ile hukukçu çıraklarının mahallesi olan Fleet Street, bakışlarını inatla batıya yöneltmiş olarak yaşamaktadır. Bundan da fazlası, City'nin dışında ve Thames'tan biraz ötede bulunan Strand, Westminster yolu üzerindedir ve soyluluğun semti haline gelmiştir, soylular buraya evlerini inşa etmektedir ve 1609'da burada lüks mağazaların yer aldığı ikinci bir borsa açılmıştır. I. James'in saltanatından itibaren moda ürünleri ile sahte takılar burada öfke yaratmışlardır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda meydana gelen geniş bir hareket, kenti aynı anda tüm yönlerde genişletmiştir. Kıyı kesimlerde, çoğu zaman gecekondu denilebilecek korkunç mahalleler oluşmuştur, buralarda iğrenç kulübeler, etrafı batıran endüstriler (özellikle çok sayıda tuğla ocağı), kentin çöpleriyle yapılan domuz yetiştiriciliği, çöp yığınları, sefil eskicilerin işgördükleri Whitechapel gibi korkunç sokaklar yer almaktadır. Başka sokaklarda da ipek veya yün dokumacıları bulunmaktadır.

Kırın ve yeşilliğin Hyde Park veya Saint James Park kitleleri ve zengin evlerinin bahçeleri aracılığıyla nüfuz ettikleri Batı mahalleleri hariç, kır Londra'nın hemen civarından kaçmıştır. Shakespeare ve Thomas Dekker'in döneminde kent henüz havadar ve yeşil alanlara, tarlalara, ağaçlara, ördek avlanabilen, bira içmek, baharatlı çörek (Hogsdon'da) veya Islington köyünün ününü sağlayan kremalı bir cins çörek olan Islington white yemek için gerçek kır hanlarına gidilebilen köylere yaslanmaktaydı. Thomas Dekker'in sonuncu tarihçisi, o sıralar “başkentin dış mahallelerinde esen rüzgâr her zaman ağır ve kirli değildi” diye yazmaktadır. “Güney, kuzey ve kuzeybatı yönündeki tiyatrolar aracılığıyla dış mahallelere... ve sonra da kentin tümüne nüfuz eden neşeli İngiltere'nin tüm sevinci, ama aynı zamanda ince ve kıpırtılı hayal gücüdür”. Neşeli İngiltere, yani Orta Çağın

samimiyetle köylü yüzyıllarının İngiltere'si: romantik, ama yanlış olmayan bir bakış. Fakat bu mutlu bağlılık sürmeyecektir.

Genişlemeyi nihayetsiz olarak sürdüren Londra'nın gövdesi ikiye ayrılacak veya daha doğrusu, ikiye ayrılması tamamlanacaktır. Çok eskiden beri başlamış olan bu hareket, kentin kalbini (City'nin tamamı dememek için) neredeyse tamamiyle tahrib eden 1666'daki büyük yangından sonra hızlanmıştır. Daha bu felâketten önce William Petty (1662), Londra'nın “doğudaki tüm yığılmaların duman, buhar ve kokularından” kaçmak için batıya doğru büyüdüğünü açıklamaktaydı, “çünkü egemen rüzgâr doğudan esmekteydi, öylesine ki, en büyük adamların sarayları ve onlara tabi olanların evleri Westminster'e kaymışlar ve City'nin büyük evleri ticari kumpanyalar için hail haline gelmiş veya apartmana dönüşmüşlerdir...". Böylece Londra zenginliğinin batıya kayması meydana gelmekteydi. Kentin merkezi XVII. yüzyılda hâlâ Cornhill civarında yer almaktadıysa da, bugün 1979'da Charing Cross'un çok uzağında değildir, yani Strand'in batı ucunda bulunmaktadır. Ne kadar da yol katedilmiş.

Bu arada, Doğu kesimiyle bazı çevre mahalleler giderek artan bir şekilde proleterleşmişlerdir. Fakirlik Londra dünyasında kendine yer bulabildiği her yere yerleşmekte, güçlü bir şekilde yapışmaktadır. Onlara ait tabakanın en karanlık kesimlerini talihsizlerin iki kategorisi işgal etmektedir; İrlandalılar ve Orta Avrupa Yahudileri.

Yumuşak bir şekilde giriş yapan bir İrlandalı göçü, çok erkenden Ada'nın en fazla aç kesimlerinden itibaren örgütlenmiştir. Bunlar adalarındaki, 1846 felâketine yol açacak kadar hızlı nüfus artışından ötürü değil de, toprak rejiminden ötürü maruz kaldıkları düşük porsiyonlara mahkûm köylülerdir. Kulübelerini hayvanlarıyla paylaşarak yaşamaya alışkın bu insanlar, biraz süt ve patatesle yaşayabilmektedirler; ağır işlere dayanıklı olup, hiçbir şey karşısında gerilememekte, her hasat mevsiminde Londra kırlarında tarım işçisi olarak istihdam edilmektedirler. Bunlar, esas yerleşim alanları olan, City'nin kuzeyindeki Saint-Gilles semtindeki korkunç gecekondularda üst üste yığılmakta, penceresiz tek bir odada 10-12 kişi birarada yaşamakta, olağan rayicin çok altındaki ücretleri kabul etmekte, liman işçiliği, süt taşıyıcılığı, tuğlacılık, hatta oda kiralama işlerini yapmaktadırlar. Pazar günleri içki alemleri esnasında çıkan kavgalar onları karşı karşıya

getirmektedir; bundan da fazlası, saf dışı bırakmayı başaramadıkları bu rakiplerini zevkle döven İngiliz proleterlerine karşı cephe savaşları vermektedirler.

Aynı trajediyi, 1744'de Bohemya'dan, 1772'de Polonya'dan sürülen, takibatlardan kaçan Orta Avrupa Yahudileri de yaşamaktadır. Bunlar 1734'de İngiltere'de 5.000 veya 6.000 kişidirler ve 1800'de yalnızca Londra'da 20.000 kişi olmuşlardır. Onlara karşı, en çirkin halk öfkesi zincirlerinden boşanmaktadır. Sinagogların, Hollanda'dan transit geçen bu tehlikeli göçü önleme konusundaki girişimleri işe yaramamıştır. Zaten bu sefiller başka ne yapabilirlerdi ki? Daha önceden yerleşmiş Yahudiler bu yeni gelenlerin yardımına koşmaktadırlar, ama ne onları Adadan geri göndermeyi, ne de onları yaşatmayı başarabilmektedirler. Londra zenaatları onları kabul etmeyerek, dışlamaktadır. Bu durumda zorunlu olarak eskici, hurda maden tüccarı olmakta, bazen sokaklarda eski bir arabayı iterek haykıra haykıra dolaşmakta, hırsızlık malı satıcısı, kalpazan, haydut yatağı haline gelmektedirler. Daha sonraki tarihlerdeki profesyonel boksör, hatta bilimsel bir boksun mucidi olarak talihleri ünlü şampiyon Daniel Mendoza'nın bir okul olmuş olmasına rağmen, bu kötü şöhretlerini silemeyeceklerdir.

Londra'nın dramı, çoğalan suçluluk oranı, alt kesimleri, güç biyolojisi, gerçekten ancak fakirlerin oturduğu zemin kattan itibaren anlaşılabilmektedir. Ancak, caddelerin kaldırım taşıyla kaplanması, su dağıtım şebekesi, inşaatların denetimi, kent aydınlatmasındaki gelişmelerle, maddi durumun kabaca Paris'te olduğu gibi iyileştiğini de söyleyelim.

Nasıl bir sonuca varmalı? Londra'nın Paris'in yanısıra, bir Eski Rejim başkentinin nasıl bir şey olabileceğinin iyi bir örneği olduğu sonucuna varmalı. Başkalarının ödemek zorunda oldukları bir lüks, birkaç seçkinin, çok sayıda hizmetkâr ve sefilin birikmesi ve bütün bunların büyük yerleşim yerinin ortak kaderi tarafından birbirlerine bağlanmaları.

Ortak kader mi? Örneğin sokakların korkunç pisliği, bunların alışılmış kötü kokuları halk için olduğu kadar, senyörler için de vardır. Kuşkusuz bunları halk kitlesi yaratmaktadır, fakat bunlar herkesin üstüne sıçramaktadır. XVIII. yüzyılın ortalarına kadar kırsal bölgelerin büyük çoğunluğunun kentlerden daha az pis olmuş olması muhtemeldir; Lewis Mumford'un bizi

davet ettiği üzere, Orta Çağ kentini bu kentlerden daha fazla oturmaya değer ve daha temiz olarak hayal etmek uygun olacaktır: Orta Çağ kentlerinin belleri, hem şan, hem de sefalet getiren büyük sayı karşısında bükülmemiştir, bu kentler kırlarına geniş bir şekilde açılmakta, suyunu hemen surlarının içinde bulmakta ve bunu uzakta aramak zorunda kalmamaktaydı. Devasa kent, fiili olarak sürekli artan ödevleri yerine getirememekte ve öncelikli olarak da, en ilkel düzeydeki temizliğini sağlayamamaktadır; ayrıca güvenlik, yangın ve sel baskınına karşı mücadele, iaşe, asayiş gibi konular da öncelik taşımaktadırlar. Ve zaten bunları yapmak istese bile, olanakları yetersizdir. Bu gibi kentlerde en şiddetli maddi olanaksızlıklar kural olarak kalmaya devam etmektedir.

Her şey sayıdan kaynaklanmaktadır, insanların çok fazla olan sayılarından. Fakat büyük kent bunları cezbetmektedir. Bu kentin asalak yaşamından, herkes kendi tarzına göre bazı kırıntılar toplamaktadır. Bu ayrıcalıklı kentlerde her zaman toplanacak bir şeyler bulunmaktadır, bizzat hırsızlar bunun kanıtıdır; bu grup kesinlikle prestiji en fazla olan kentte yoğunlaşmaktadır. 1789'da Colquhoun hayal kırıklığına uğramıştır: “durum eski Fransız hükümetinin devrilmesinden beri tamamen değişti. O zamana kadar Avrupa'nın her köşesinden Paris'e koşan tüm haytalar ve serseriler, şimdi esas buluşma yerleri ve yetenekleri ile haydutluklarını daha büyük bir avantajla icra edecekleri sahne olarak Londra'yı görmektedirler...”. Paris iflas etmiştir ve fareler gemiyi terketmektedir. “Bizim için bir korunma olan İngiliz dilini bilmeme... artık bir engel olmaktan çıktı: dilimiz hiçbir zaman bu kadar yayılmamıştı ve Fransız dilinin kullanımı bu ülkede; özellikle genç insanlar arasında olmak üzere bu kadar ortak bir olgu haline gelmemişti”.

Kentleşme, Yeni Bir İnsanın Habercisi

Şu Colquhoun gibi hüzünlü bir muhafazakârın peşine takılmak söz konusu değildir. Büyük kentlerin hataları da vardır, sevapları da. Tekrarlayalım ki, bunlar onun tarafından yaratıldıkları kadar, modern devleti yaratmaktadırlar da; ulusal pazarlar ve bizatihi uluslar onların itmeleriyle büyümektedirler; bu kentler kapitalizmin ve Avrupa'da hergün çeşitli renklerini karıştıran şu modern uygarlığın merkezindedirler. Bunlar tarihçiler açısından, her şeyden önce Avrupa'nın ve diğer kıtaların evrimi hakkında muazzam bir sınama

kaynağıdırlar. Bu evrimi iyi yorumlamak, maddi hayatın tüm tarihi hakkında bütünsel bir bakış açısını açığa çıkartmak ve onun olağan sınırlarını aşmak anlamına gelecektir.

Sonuç olarak sorun. Eski Rejimin ekonomisi içindeki büyüme sorunudur. Kentler bu konuda derin bir dengesizlik, simetrik olmayan gelişme, ulusal düzlemde akılcı olmayan ve verimsiz yatırımlar örneğidir. Sorumlu acaba, lüks ile muazzam asalakların iştahı mıdır? Jean Jacques Rousseau'nun Emile'de söylediği budur: “Bir devleti tüketen ve onu zayıflatan büyük kentlerdir: yarattıkları zenginlik, görünüşte ve hayali bir zenginliktir; bu çok para ile az etki elde edilmesidir. Paris kentinin Fransa kralı için bir eyalet değerinde olduğu söylenmektedir; ben onun birçok eyalete malolduğunu düşünüyorum, çünkü Paris birçok bakımdan eyaletlerin sırtından beslenmekte ve bu eyaletlerin gelirlerinin büyük kısmı bu kente akmakta ve ne halka, ne de krala dönmeden orada kalmaktadır. Bu hesap çağında, Fransa'nın eğer Paris yok edilseydi daha güçlü olacağını bilen tek bir kişinin bile olamayacağı kavranamaz bir şeydir”.

Abartmalı bir işaret, ama sadece kısmen. Ve sorun ortaya konulmuştur. Zaten bitmekte olan bir XVIII. yüzyılın insanı, zamanının manzarasına dikkatle bakarak, bu kentsel canavarların Batı'da, tıpkı şu ölü kitle Roma kentine ulaşan Roma İmparatorluğununkine veya Kuzey tarafında Pekin'in oluşturduğu muazzam hareketsiz kitleyi destekleyen Çin İmparatorluğununkine benzeyen bir kilitlenmenin habercisi olup olmadıklarını kendine sormak hakkına sahip değil miydi? Kilitlenmeler: evrimlerin sonları. Bunun hiç de böyle olmadığını biliyoruz. 2440 yılının dünyasını hayal ederken Sebastien Mercier'nin hatası, bu gelecekteki dünyanın ölçeğinin değişmeyeceğini sanmasıdır. Geleceği şimdinin zarfı içinde, yani XVI. Louis'nin Fransa'sının zarfı içinde görmektedir. Zamanının devasa yerleşim yerlerinin önünde hâlâ açılmakta olan muazzam olanaklar hakkında hiçbir şey görmemektedir.

Fiili durumda, kısmen asalak olan kalabalık kentler kendiliklerinden biçimlenmektedirler. Bunlar toplumun, ekonominin, siyasetin olmalarına izin verdikleri, olmaya zorladıkları şeylerden ibarettirler. Eğer lüks burada kendini inatla sergiliyorsa, bunun nedeni toplumun, ekonominin, kültürel ve siyasal düzenin böyle olduklarından; sermayelerin, artık ürünlerin daha iyi

bir kullanım alanı bulamadıklarından ötürü kısmen burada biriktiklerindendir. Ve özellikle de, büyük kent tek başına yargılanacak bir şey değildir; kentsel sistemlerin bütünsel kitlesi içine hapsolmuştur, onları harekete geçirmekte, ama onlar da onu belirlemektedirler. XVIII. yüzyılın sonunda yerli yerine oturmuş olan, hızlanmakta olan bir kentleşmedir ki, bu hareket gelecek yüzyılda daha da ivme kazanacaktır. Londra ve Paris'in görüntülerinin ötesinde, bir yaşama biçiminden, bir yaşama sanatından, yeni bir sanata, farklı bir yaşama biçimine geçilmektedir. Dörtte üçünden fazlası kırsal bir Eski Rejim dünyası silinmekte, yavaş ve emin bir şekilde değişmektedir. Zaten büyük kentler, bu yeni düzenlerin, zor olan yerlerine yerleştirilme işini tek başlarına sağlamamaktadırlar. Başkentlerin, zuhur edecek olan sanayi devrimine yalnızca seyirci olarak katıldıkları bir olgudur. Yeni Çağları lanse edenler Londra değil de; Manchester, Birmingham, Leeds, Glasgow ve sayılamayacak kadar çok sayıda küçük proleter kent olmuştur; yeni maceraya yatırılacak olan sermayeler de, XVIII. yüzyılda kentliler tarafından biriktirilen sermayeler bile değildir; Londra hareketi kendi lehine olmak üzere, ancak 1830'lar civarında, para bağlantıları sayesinde ele geçirebilecektir. Paris bir an için yeni endüstrinin kendine hafifçe temas ettiğine tanık olacak, sonra gerçek yerleşmeler esnasında, Kuzey kömürü, Alsace akarsuları ve Lorraine demiri lehine olmak üzere terkedilecektir. Bütün bunlar nisbeten geç tarihlidirler. XIX. yüzyıl İngiltere'sini ziyaret eden Fransız seyyahlar, çoğu zaman eleştirel bir yaklaşım içinde olmak üzere, endüstriyalizmin yoğunlaşmaları ve çirkinlikleri karşısında dehşete kapılmışlardır. Hippolyte Taine bu konuda “cehennemin sonuncu halkası” diyecektir. Ama acaba bunlar kentleşmeye, insanların kötü inşa edilmiş ve onları iyice konuk etmek için hazırlanmamış kentlerdeki yığılmaya av olan İngiltere'nin bizzat Fransa'nın ve endüstrileşme yolundaki ülkelerin geleceği olduğunu bilmekte midirler? Bugün A.B.D. veya Japonya'yı görenler, acaba her seferinde kendi ülkelerinin geleceğinin gözlerinin önünde durduğunu bilmekte midirler?

SONUCA VARMAK ÜZERE

Bir kitap, tarih kitabı olsa bile, yazarının elinden kaçmaktadır. Bu kitap benim önümden koştu. Fakat onun itaatsizliklerinden, kaprislerinden, hatta kendi mantığından hangilerinin ciddi ve geçerli olduğuna dair ne demeli? Çocuklarımız bildikleri gibi davranmaktadırlar. Ve biz buna rağmen onların hareketlerinden sorumluyuz.

Bazı yerlerde daha fazla açıklama yapmak, kanıt ve örnek vermek isterdim. Ama bir kitap istenildiği kadar genişletilebilir bir şey değildir ve özellikle de, maddi hayatın çok sayıdaki konularını kapsamak için sistematik, sıkı araştırmalar gerekmektedir; son duruma getiren derlemeleri ise hesaba katmıyorum. Bütün bunlardan henüz yoksunuz. Metin veya görüntü tarafından söylenilen şeyler tartışmaları, katkıları, ekleri davet edecektir. Ne tüm kentlerden, ne tüm tekniklerden, ne de konut, elbise, sofra hakkındaki tüm temel gerçeklerden söz ettim.

Çocukluğumun geçtiği küçük bir Lorraine köyü, hâlâ çok eski bir kilise çanının dönemindeydi: gölcüğü bir değirmenin eski tekerleğini hareket ettiriyor, dünya kadar eski taşlı bir yol, bir kasırga gibi evimin karşısına fırlıyordu; evim de 1806'da Jena savaşının yılında yeniden yapılmıştı ve çayın kenarında, eskiden keten yetişen çayırların dibinde güller vardı. Bu kitabın benim için yeniden açılması için bunları düşünmem yetiyor. Her okuyucu bu kitabı, bir anının, bir yolculuğun, bir okumanın raslantısı içinde, kişisel görüntülerle doldurabilir. Siegfried et le Limousin adlı kitabın kişilerinden biri, 1920'lerin Almanya'sında olduğu izlenimini almıştır. Bir yolun, bir caddenin dönemecinde, herkes böylesine geriye dönüşler yapabilir. En üst noktadaki ekonomilerde bile, maddi bir eski geçmiş, tortu halindeki varlığını belli etmektedir. Bunlar şimdi yok olmaktadırlar, ama yavaşça ve hiçbir zaman aynı olmayan biçimlerde.

Üç cilt içeren bir eserin bu ilk cildi kuşkusuz, XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla ve dünyanın bütünü ölçeğinde, tüm maddi hayatı sunmuş olma iddiasında değildir. Bu cildin sunduğu, yiyeceklerden döşemelere, tekniklerden kentlere varana kadar tüm bu manzaraların bütünü'nü görebilmek için bir deneme ve zorunlu olan bir kısıt olarak, maddi hayatın ne olduğunu ve eskiden ne olmuş olduğunu göstermektir. Bir sınırlandırma fiilen sıkıntı

vericidir: örneğin paraların ve kentlerin belirleyici gerçeklerine ilişkin olarak olduğu gibi, onları daha iyi tanıyabilmek için, bilerek sınırları aştığım oldu, işte girişimime ilk anlamını veren şey: her şeyi görmek değilse bile, en azından her şeyi konumlandırmak ve bunu zorunlu olarak, dünya ölçeğinde yapmak.

İkinci aşama: tarihçilerin her şeye rağmen, ancak nadiren sundukları ve aşikâr bir şekilde tasvir tutarsızlığının damgasını yemiş olan bir dizi manzarayı tasnif etmeye, düzene sokmaya, karışık bir malzemeyi ana hatlara getirmeye, tarihsel açıklamanın basitleştirmelerine uygun hale sokmaya çalışmak. Bu kaygı bu cildi aydınlatmakta, ona kapsamını vermekledir; hatta program bazı yerlerde bitirilmekten çok taslak halinde kalmış olsa bile; bu işin böyle olmasının bir nedeni biraz da, büyük bir okuyucu kitlesini hedef alan bir kitabın, iskelelerinin sökülmesi gereken bir ev olmasıdır. Fakat aynı zamanda, tekrarlayalım ki, kaynaklarının teker teker bulunması ve sağlamasının yapılması gereken, iyi keşfedilmemiş bir alan söz konusudur.

Maddi hayat kendini her şeyden önce, tabii ki binlerce ve binlerce küçük olayın anekdotları biçiminde sunmaktadır. Bunların olay oldukları söyleyecek miyiz? Hayır, bu onların önemini büyütmek ve doğalarını anlamamak olur. Roma-Germen imparatoru Maximilien'in bir şölen sırasında, ellerini tepsilere sokması (bir resim bunu bize göstermektedir) sıradan bir şey olup, bir olay değildir. Veya Cartouche'un tam idam edilmek üzereyken, bir bardak şarabı, ona sunulan bir fincan kahveye tercih etmesi de bir olay değildir. Burada tarihin tozları, Georges Gurvitch'in bir mikro-sosyolojiden söz ettiği anlamda, bir mikro-tarih sözkonusudur: belirsiz bir şekilde tekrarlanan bu olaylar, aslında zincirleme gerçeklikler olarak kendilerini kanıtlamaktadırlar. Bunlardan herbiri, sessiz zamanın kalınlıkları içinden geçen ve süren binlerce başkası adına tanıklık etmektedir.

Dikkatimi çekenler ve devamlılıklar, bu “diziler”, bu “uzun süreler” oldu: bunlar kaçış hatlarını ve kaybolmuş bütün manzaraların ufkunu resmetmektedirler. Bunlar buraya bir denge getirmekte, dengeleri varsaymakta, süreklilikleri açığa çıkartmakta, yani bu görünüşteki düzensizlik içinde, sonuçta az çok açıklanabilir olanı ortaya koymaktadırlar.

Tabii ki burada söz konusu olan ya uzun, ya da orta dönemli sabitlerdir; besleyici bitkiler, elbiseler, evler, kır ile kent arasındaki eski bölünme konularında uzun dönemli sabitleri, orta vadeli olanlarına nazaran daha çok ele aldık. Bu yavaş evrimlerde, maddi hayat insanlık tarihinin diğer kesimlerinden çok daha kolaylıkla boyun eğmektedir.

Okuyucu düzenliliklerin arasında, bizim ilk plana uygarlıklara ve kültürlere ait olanlarını çıkardığımızı farketmiş olmalıdır. Bu kitabın Maddi Uygarlık olarak adlandınlması nedensiz değildir: bu bir dili seçmektir. Gerçekten de, uygarlıklar bağ yaratmaktadırlar, yani fiilen farklı cinslerden olan ve ilk bakışta birbirlerine yabancıymış gibi gözüken manevi alan ile, zekâya ilişkin olanlarından gündelik hayatın eşyaları ve alederine varana kadar, binlerce kültürel mal arasında bir düzen kurmaktadırlar.

Çin'de yolculuk yapan (1793) bir İngilize göre “en harcı alem olan aletlerin, yapım biçiminde kendine özgü bir şey var: aslında bu çoğu zaman küçük bir fark, ama bu fark, diğer ülkelerdekilerle az çok aynı işleri yapmaya yönelik bir nesnenin diğerlerine hiç de model olmadığını işaret etmektedir: böylece diğer heryerde düz olan örsün üstü, Çin'de biraz yatık ve dışbükeydir”. Aynı işareti fırın körükleri konusunda da vermektedir: “körük, hareketli bir kapının çok iyi bir şekilde uydurulduğu bir kutu gibi yapılmıştır, böylece kapı arkaya çekildiği zaman, kutuda elde edilen boşluk, havanın bir cins kapakçıktan coşkuyla girmesine ve aynı zamanda rüzgârın onun karşısında yer alan başka bir açıklıktan çıkmasına izin vermektedir”. İşte Avrupa fırınlarının büyük deri körüklerinin uzağındayız.

Her yoğun iskân evreninin bir ilksel cevap grubu geliştirdiği ve tarihin büyük işçilerinden biri olan bir atalet gücü yüzünden, burada tutunup kalma konusunda can sıkıcı bir eğilime sahip olduğu, bir olgudur. Bu durumda, bir uygarlık belli bir insan grubunun, belli bir mekândaki eski örgütlenmesi değilse, nedir? Bu tarihin bir kategorisi, gerekli bir sınıflandırmadır. İnsanlık tek olmaya (henüz başaramadı) ancak XV. yüzyılın sonundan itibaren yönelmiştir. O tarihe kadar ve yüzyıllar boyunca geriye gittikçe artan bir şekilde, insanlık herbiri özel bir uygarlığı veya kültürü barındıran, kendi özgünlükleri ve kendi uzun dönem tercihleri olan, farklı gezegenler arasında paylaşılmıştır. Çözümler birbirlerine yakın olduklarında bile, karıştırılacak gibi değillerdir.

Uzun süre ve uygarlık; bu tercihli düzenler, toplumlara ilişkin olan ve kendileri de heryerde hazır ve nazır olan, ek tasnifleri yanlarına çağırmaktadırlar. Her şeyin toplumsal düzen olması, bir tarihçi veya bir sosyolog için, her şeyin sonunda La Palisse veya Bay Jourdain'e lâyık bir düşüncedir. Fakat sıradan gerçeklerin de kendi ağırlıkları vardır. Sahifeler boyunca zenginler ve fakirlerden, lüks ve sefaletten, hayatın iki kıyısından söz ettim. Bunlar, Japonya'da olduğu kadar, Newton'in İngiltere'sinde veya İspanyolların gelmesinden önce, efendilerin halktan farklılaşmaları için çok sıkı yasaklamaların kıyafeti düzenlediği Colombus-öncesi Amerika'sında da, tekdüze gerçeklerdir. Avrupa egemenliği bunların hepsini birden “yerli” mertebesine indirince, düzenlemeler ve farklar kaybolmuşlardır (veya hemen hemen). Elbiselerinin malzemesi -kaba yün, pamuk veya çuval bezi- artık onları diğerlerinden ancak şöyle bir ayırabilmektedir.

Fakat toplumlar'dan çok (kelime her şeye rağmen bulanıktır) sosyoekonomiler'den söz etmek gerekmektedir. Haklı olan Marx'tir: üretim araçlarına, toprağa, teknelere, tezgâhlara, hammaddelere, nihai ürünlere sahip olan, aynı şekilde egemen konumda değil midir? Ancak, toplum ve ekonomi adındaki bu iki koordinatın tek başlarına yetmedikleri açıktır; aynı anda hem neden, hem de sonuç olan çok biçimli devlet, kendi varlığını dayatmakta, ilişkileri bulandırmakta, bunları saptırmakta, dünyanın çeşitli sosyoekonomilerinin bir cins tipolojisi boyunca (bazıları köleleri, bazıları serf ve senyörleri, diğer bazıları iş adamları ve önkapitalistleri olanlar biçiminde) gruplandırabilecek şu mimarilerde devlet, isteyerek veya istemeyerek, rolünü çoğu zaman ağır bir şekilde olmak üzere oynamaktadır. Bu Marx'in diline geri dönmek, kesin terimlerini veya her toplumu bu yapılardan birine veya öbürüne koymak zorunda bırakan katı düzenini reddetsek bile, onun yanında durmak demektir. Sorun bir tasnif, toplumların üzerinde düşünülmüş bir hiyerarşisi sorunu olarak kalmaktadır. Hiçkimse -ve daha maddi hayat düzeyinden itibaren- bu zorunluktan kurtulamayacaktır.

Böylesine sorunların -uzun dönem, uygarlık, toplum, ekonomi, devlet, “toplumsal” değerler hiyerarşileri- maddi hayatın bu mütevazi gerçeklikleri düzleminde ortaya çıkmaları; bu olgu tek başına, tarihin daha şimdiden esrarları, zorluktan, hatta nesneleriyle başı belâda olan her insan biliminin karşılaşacağı güçlükleriyle birlikte kendini sunduğunu kanıtlamaktadır.

İnsan hiçbir zaman, kabul edilebilir bir basitleştirme içinde kavranabilir olan bir kişiliğe indirgenemez. En basit veçhesi altında kavrandığı anda, insan alışılmış karmaşıklığı içinde kendini yeniden ortaya koymaktadır.

Ve zaten kendimi yıllar boyunca bu işe vermiş olmamın nedeni, hiç kuşkusuz bu tarih örtüsünü daha basit ve daha açık olarak kabul etmiş olmam değildir. Ne de sayı açısından öncelikli olmasından veya büyük tarih tarafından olağan olarak ihmal edilmesinden, veya aslında bana göre ağırlığı olan, çünkü beni somuta, bir döneme (bizimki, şimdiki zaman) mahkûm eden ve bu alanda felsefenin, toplumsal bilimin ve matematikleştirmenin tarihi insandan arındırdıkları nedeninden de değildir. Besleyici toprağa bu geri dönüş beni cezbetti, ama belirlemedi. Ama eğer her şeyden önce, evin bizatihi temelleri incelenmeseydi, bütünlüğü içinde ele alınan ekonomik hayatın tam olarak anlaşılmasına ulaşmak mümkün olabilir miydi? Bu elinizdeki kitap işte bu temelleri ortaya koymak istedi ve girişimi sürdüren ve tamamlayan diğer iki cilt bu temellerin üzerinde inşa edilecektir.

Ekonomik hayat ile rutinden, bilinçsiz gündelikten çıkacağız. Ancak ekonomik hayat da düzenliliklerden meydana gelmektedir: eski ve ilerleyen bir işbölümü, küçük kârları, nefret uyandırıyora benzemeyen ve olağan emekten ancak sıyrılmış olan mikrokapitalizmiyle faal ve bilinçli gündelik hayatın beslendiği gerekli ayrılıklar ve karşılaşmaları harekete geçirmektedir. Daha üstte, sonuncu katta, kapitalizmi ve geniş yönelimlerini ve ölümlülerin çoğuna daha şimdiden şeytani gözüken oyunlarını yerleştireceğiz. Bu inceliklerin, basamakların altındaki mütevazi hayatlarla ne ilgilerinin olduğu sorulacaktır. Belki de her şey, çünkü onları da oyuna katmaktadır. Bu kitabın ta ilk bölümünden itibaren insanların eşitsiz dünya'sının dikey farklarının altını çizerken, bunu söylemeye çalıştım. Dünyayı canlandıran, onun gerçekten hareketli olan üst yapılarını sürekli olarak dönüştürenler, bu küçük veya büyük eşitsizlikler, adaletsizlikler, çelişkilerdir. Çünkü nisbi bir hareket özgürlüğüne yalnızca kapitalizm sahiptir. Saatine göre sağa veya sola bir darbe indirmeyi, ticaret veya manüfaktürün, hatta toprak rantının veya devlet borcunun veyahut da tefeciliğin kârlarına alternatif olarak veya eşanlı yönelmeyi başarabilir. Maddi hayata ait olan ve ondan hiç de aşağı kalmayan, sıradan ekonomik hayata ilişkin az esnek yapıların karşısında burnunu sokabileceği ve sokmak

isteyeceği ile kendi kaderlerine terkedeceği alanlar arasında tercih olanağı bırakmaktadır; böylece bu unsurlardan hareketle kendi yapılarını yeniden imal etmekte, bu arada diğer yapıları da yavaş yavaş değiştirmektedir.

Dünyanın ekonomik hayal gücü, maddi gelişmelerin ve insanın insan tarafından en ağır sömürülerinin kaynağı veya işareti prekapitalizmi bu hale-getirmiştir. Yani kapitalizm yalnızca insan emeğinin “artı-değeri”ne el konulmasından değil, aynı zamanda bir ulus ölçeğinde olduğu kadar, dünya ölçeğinde de her zaman, koşullara tabi olarak ele geçirilecek bir yerin, diğerinden daha kârlı bir alanın bulunmasına neden olan, şu güç ve konum oransızlıklarından da kaynaklanmıştır. Seçmek, hatta seçim fiilen çok kısıtlı olsa bile seçebilmek, ne kadar muazzam bir ayrıcalıktır!